

รายงานการวิจัย

เรื่อง

การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

A Study of Form and Value of Logical Rationality in Dhamma Teaching of the
Northeastern Buddhist Monks Influenced to the Public Faith

โดย

ผศ.บรรจง โสตาดี

ผศ.ดร.ทวิศักดิ์ ทองทิพย์

พระครูปริยัติวิสุทธิคุณ, ผศ.ดร.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์

พ.ศ. ๒๕๕๕

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610655052

รายงานการวิจัย

เรื่อง

การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

A Study of Form and Value of Logical Rationality in Dhamma Teaching of the
Northeastern Buddhist Monks Influenced to the Public Faith

โดย

ผศ.บรรจง โสดาดี

ผศ.ดร.ทวิศักดิ์ ทองทิพย์

พระครูปริยัติวิสุทธิคุณ, ผศ.ดร.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์

พ.ศ. ๒๕๕๕

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610655052

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

A Study of Form and Value of Logical Rationality in Dhamma Teaching of the
Northeastern Buddhist Monks Influenced to the Public Faith

By

Asst. Prof. Banchong Sodadee
Asst. Prof. Dr. Taweesak Tongthiphy
Phrakhru Pariyatvisutthikhun, Asst. Prof. Dr.

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus
B.E.2555

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University
MCU RS 610655052

(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

รายงานการวิจัย

เรื่อง

การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

A Study of Form and Value of Logical Rationality in Dhamma Teaching of the
Northeastern Buddhist Monks Influenced to the Public Faith

โดย

ผศ.บรรจง โสตาดี

ผศ.ดร.ทวิศักดิ์ ทองทิพย์

พระครูปริยัติวิสุทธิคุณ, ผศ.ดร.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์

พ.ศ. ๒๕๕๕

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610655052

รายงานการวิจัย

เรื่อง

การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

A Study of Form and Value of Logical Rationality in Dhamma Teaching of the
Northeastern Buddhist Monks Influenced to the Public Faith

โดย

ผศ.บรรจง โสดาดี

ผศ.ดร.ทวิศักดิ์ ทองทิพย์

พระครูปริยัติวิสุทธิคุณ, ผศ.ดร.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์

พ.ศ. ๒๕๕๕

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 610655052

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

A Study of Form and Value of Logical Rationality in Dhamma Teaching of the
Northeastern Buddhist Monks Influenced to the Public Faith

By

Asst. Prof. Banchong Sodadee
Asst. Prof. Dr. Taweesak Tongthiphy
Phrakhru Pariyatvisutthikhun, Asst. Prof. Dr.

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus
B.E.2555

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University
MCU RS 610655052

(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

สันปก

การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์

ผศ.บรรจง โสดาดี และคณะ ๒๕๕๕

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

ชื่อรายงานการวิจัย:	การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน
ผู้วิจัย	ผศ.บรรจง โสดาดี ผศ.ดร.ทวีศักดิ์ ทองทิพย์ พระครูปริยัติวิสุทธิคุณ, ผศ.ดร.
ส่วนงาน:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์
ปีงบประมาณ:	๒๕๕๕
ทุนอุดหนุนการวิจัย:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง “การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรม รูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรม และคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเน้นข้อมูลเอกสารเป็นหลักแล้วนำมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ ตีความ ตามรูปแบบเหตุผล แล้วอธิบายเชิงพรรณนาความ

ผลการวิจัยพบว่า การปฏิบัติธรรมกรรมฐานมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ต่อมาหลังพุทธกาลภารกิจของพระสงฆ์ได้พัฒนาไปสู่รูปแบบวิปัสสนาธุระกับคณฤชระ การปฏิบัติธรรมในประเทศไทย เริ่มปรากฏชัดในสมัยสุโขทัย โดยคณะสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีเน้นภารกิจด้านวิปัสสนาธุระ ส่วนคณะสงฆ์ฝ่ายคามวาสีเน้นภารกิจด้านคณฤชระ ตั้งแต่รัตนโกสินทร์ตอนกลางเป็นต้นมา เกิดมีสำนักปฏิบัติธรรมหลายสาย เช่น สายภาวนาพุทธโพธิ์ทองหนอยุบหนอ เป็นต้น สำนักปฏิบัติธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มปรากฏชัดเจนขึ้นจากแนวทางของหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล กับหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต ชาวอุบล ที่ได้ฝึกฝนตนเองพร้อมอบรมสั่งสอนลูกศิษย์ในรูปแบบจาริกธุดงค์บำเพ็ญภาวนาตามป่าเขา ทำให้เกิดรูปแบบปฏิบัติวัดป่าขึ้นและแพร่หลายออกไป หลวงพ่อชา สุภทฺโท ศิษย์หลวงปู่มั่น ยึดเอาแนวทางของวัดป่าพัฒนาตนเองและลูกศิษย์ พร้อมกับบริหารจัดการวัดหนองป่าพงให้เป็นต้นแบบวัดป่าที่มีมาตรฐานสูง ลักษณะสำคัญของสำนักปฏิบัติธรรมวัดป่า จัดอาณานิเวศให้เป็นร่มฉัตรสถาน เหมาะสำหรับการบำเพ็ญภาวนา เน้นความเป็นธรรมชาติ กลมกลืนกับธรรมชาติ ลงมือปฏิบัติด้วยตัวเอง ยึดระเบียบแบบแผนปฏิบัติที่เรียบง่าย บนพื้นฐานพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด มุ่งบรรลุธรรมตามอุดมคติพุทธศาสนา ในปัจจุบันรูปแบบวัดป่าตามแนวทางหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อชา ได้รับความเชื่อถือโดยทั่วไปทั้งในประเทศและต่างประเทศ

การศึกษารูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมพบว่า แนวคิดการสอนของพระพุทธรศาสนา ได้พัฒนาระบบการศึกษาแบบคร้วเรือนของชาวอารยันไปสู่สถาบันทางการศึกษาคือวัดในพุทธศาสนา โดยมีบรมครูคือพระพุทเจ้าและสาวกสงฆ์ทำหน้าที่ฝึกฝนอบรมตามหลักไตรสิกขา แนวคิดพุทธตรรกศาสตร์ มีการใช้เหตุผล ๓ ระดับ คือ ระดับสุดมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา เพื่อประกาศเผยแผ่และปกป้องพระพุทธศาสนาอยู่ทั่วไป หลังพุทธกาลตรรกศาสตร์พุทธ ได้รับการพัฒนาการอย่างเป็นระบบคู่ขนานกับการปฏิบัติธรรม ส่วนรูปแบบการใช้เหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต และหลวงพ่อชา สุภทฺโท จัดได้ ๕ รูปแบบ ได้แก่ แบบนิรนัย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ แบบปฏิบัติภาวนา และแบบโยนิโสมนสิการ ซึ่งแบ่งย่อยได้เป็นแบบสืบสาวเหตุปัจจัย แบบแยกแยะส่วนประกอบ แบบสามัญลักษณ์หรือแบบ

รู้เท่าทันธรรมดา แบบอริยสังหรือแบบแก้ปัญหา แบบบรรลธรรมสัมพันธ์ แบบรู้ทันคุณโทษและทางออก แบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม แบบเร้ากุศล แบบอยู่กับปัจจุบัน และแบบวิรัชชวาท

การศึกษาคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่ocha สุภทโฑพบว่า มีการใช้เหตุผลแบบนิรนัย อุปนัย เปรียบเทียบ และโยนิโสมนสิการ เพื่อสร้างศรัทธา ความเข้าใจพุทธธรรมในเบื้องต้น เน้นให้เกิดความรู้ระดับสุดมยปัญญาและจิตตามยปัญญา ใช้เหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา เพื่อให้เกิดปัญญาหยั่งรู้ที่ละเอียด ประณีต ลึกซึ้ง กระจ่างชัดที่สุด สามารถข้ามพ้นจากมิจฉาทิฏฐิ อิสระจากอวิชา ตัณหา อุปาทาน มุ่งให้เกิดความรู้ระดับภาวนามยปัญญา การใช้เหตุผลดังกล่าวก่อให้เกิดคุณค่า ๕ ด้าน ได้แก่ คุณค่าด้านปัญญา คือ มีทัศนคติที่ถูกต้อง เกิดความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีความอิสระ หลุดพ้น ปล่อยวางได้ คุณค่าด้านจิตใจ คือ มีจิตมั่นคง เข้มแข็งอดทน จิตสะอาด บริสุทธิ์ สงบร่มเย็น มีความสุขในการใช้ชีวิต คุณค่าด้านปฏิบัติ คือ มีความสามารถในการจัดการความเป็นอยู่ทางกายภาพเป็นระเบียบและปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องมากขึ้น คุณค่าด้านเศรษฐกิจ คือ จัดการความเป็นอยู่ ชั้นพื้นฐานการผลิตและบริโภค ได้ถูกต้องไม่ก่อความเดือดร้อนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น คุณค่าด้านสังคม คือ มีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันและเป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม

Thesis Title : A Study of Form and Value of Reasoning in Dhamma Teaching of the Northeastern Buddhist Monks Influenced to the Public Faith

Researchers: Asst. Prof. Banchong Sodadee and Others

Department: Mahachulalongkornrajavidyalaya University Surin Campus

Fiscal Year: 2555/2012

Research Scholarship Sponsor: Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Abstract

The objectives of this research were to study development of Buddhist meditation center, form of rationality in Dhamma teaching, and value of reasoning in Dhamma teaching of the Northeastern Buddhist monks influenced to the public faith. It was the qualitative research. The results were found as follows:

The meditation practice was derived from the Buddha's time. After the Buddha's time, it became in the form of both Vipassanadhura (the burden of contemplation) and Ganthadhura (the burden of studying the Buddhist scriptures). In Thailand, since Sukhothai Period onwards, there were two forms of Buddhism i.e. the Gamavasi Group emphasized on Ganthadhura (the burden of studying the Buddhist scriptures), and the Arannavasi Group emphasized on Vipassanadhura (the burden of contemplation). In the middle Rattanakosin Period, there were various Buddhist meditation centers such as Bhavana Buddho meditation center, Pong Hno Yub Hno meditation center, etc. In the Northeast part of Thailand, the development of Buddhist meditation center was arisen by Luang Pu Sao Kantasilo and Luang Pu Mun Phuridatto of Ubon Ratchathani Province. They traveled for an ascetic practice from place to place around the mountains and taught their followers to realize those truths. By this way, it brought out the form of forest temple such as Wat Nong Pah Pong of Luang Por Chah Subhaddho who was the follower of Luang Pu Mun. He developed his temple to the leading Buddhist meditation center emphasized on mixing with the nature, self-practice, getting along with the Dhamma-vinaya rules for the highest Buddhist ideal. At the present time, the Buddhist meditation by way of Luang Pu Mun and Luang Por Chah was accepted nationwide and extended to the foreign countries.

There are various approaches of teaching in the West i.e. Essentialism, Perennialism, and Progressivism, etc. Each approach has got its own strength and weakness. The approach of teaching in Buddhism was originated by the Buddha educated the Sangha and was accepted as the greatest teacher of teachers. His approach of teaching was forwarded to the Sangha, then to the Buddhist temples and at last to the present

educational institutions. The approach of teaching in Buddhism began with right view and followed by the process of training human beings called the principle of Threefold Training (Tri Sikkha) i.e. training in higher morality, training in higher mentality, and training in higher wisdom, and evaluated with the principle of Development (Bhavana) i.e. physical development, moral development, emotional development, and wisdom development. In terms of the Buddhist logics, the reasoning was usually used in Buddhism to propagate, to protect Buddhism, and to bring human beings to attain the Buddha-dhamma. The use of reasoning in the level of Sutamaya-panna (wisdom resulting from study) and Cintamaya-panna (wisdom resulting from reflection) could not bring human beings to attain the Buddhist highest truth, but the only Bhavanamaya-panna (wisdom resulting from mental development). The forms of using reasoning in Dhamma teaching of Luang Pu Mun Phuridatto and Luang Por Chah Subhaddho can be divided into five forms i.e. deductive, inductive, comparative, Patipatti Bhavana (development by practice), and Yonisomanasikara (analytical reflection). The Yonisomanasikara can be subdivided into investigation, analysis, common characteristics, the Four Noble Truths, relative truths, knowing its advantage, disadvantage, and solution, knowing genuine and artificial virtues, wholesome exciting, being with the present moment, and identification.

In term of the values of reasoning of Luang Pu Mun Bhuridatto and Luang Por Chah Subhaddo, it was found that they applied the deductive, inductive, and analytic reasoning to create the people' faith and propagate Buddha-dhamma; emphasizing the Sutamaya-panna and Cintamaya-panna; using investigation, analysis, common characteristics, Noble Truths, relative truths, knowing its advantage, disadvantage, and solution, knowing genuine and artificial values, wholesome exciting, being with the present moment, and Patipatti Bhavana for the sakes of getting wisdom, freeing from ignorance, craving, attachment which were the Bhavanamaya-panna. By using the mentioned reasoning, it brought out the five values, they were as follows; wisdom value i.e. having the right view, knowing the world and lives, being aware of changing, and being free from the unwholesome; mental value i.e. having mental stability, strength, pureness, calmness, and being happy in life; practical value i.e. having ability in the management of physical surroundings and having the right attitude to the material surroundings; economic value i.e. having the right management to the production and consumption; social value i.e. having the right relationship with the fellowmen and creatures, unselfishness, and ready to build the good society.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่อง “ การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ” สำเร็จลุล่วงด้วยดีก็ด้วยอาศัยความร่วมมือและได้รับช่วยเหลือจากบุคคลหลายท่าน ดังที่คณะผู้วิจัยขอนำมากล่าวถึงต่อไปนี้ คณะผู้บริหาร อาจารย์ เจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์ ได้ให้การสนับสนุนทั้งด้านความคิด ด้านการปฏิบัติรวบรวมข้อมูล และด้านอุปกรณ์ดำเนินการวิจัย โดยเฉพาะอาจารย์ธนู ศรีทอง และพระมหาธนรัฐ ญาณเมโธ,ดร. ที่ช่วยอ่านและพิสูจน์อักษร นางสาวพัฒนา เจือจันทร์ และนางสาวจิรารัตน์ พิมพ์ประเสริฐ ที่ช่วยดำเนินการจัดทำรูปเล่มวิจัย

ผู้อำนวยการ และเจ้าหน้าที่ของสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่ให้การสนับสนุนงบประมาณ และช่วยตรวจรูปแบบการวิจัย ตลอดจนผู้ทรงคุณวุฒิที่เมตตาตรวจสอบเนื้อหาและแนะนำแนวทางในการวิจัย

หลวงปู่สี สิริญาโณ เจ้าอาวาสวัดป่าศรีมงคล (วัดป่าบ้านเปือย) พระครูภาวนาสารคุณ (ดำรง สัจจิตโต) เจ้าอาวาสวัดปลื้มพัฒนา พระครูสุทธธรรมาภรณ์ (พุง ขวนปณโย) เจ้าอาวาสวัดป่าภูริทัตตถิราวาส (วัดป่าบ้านหนองฝื่อ) และหลวงปู่บุญเรือง ธรรมรัต ที่เอื้อเฟื้อทั้งข้อมูลและสถานที่ในการเก็บรวบรวมข้อมูล สำหรับ ผศ.ดร.สรเชต วรคามวิชัย รศ.อุดม บัวศรี และดร.บุญ นิลเกษ ได้ให้คำปรึกษา คำแนะนำ ข้อมูลและข้อคิดเห็นในแง่มุมต่างๆ คณะผู้วิจัยขอขอบพระคุณทุกท่านที่กล่าวมา ตลอดจนผู้มีส่วนร่วมทุกท่านที่มีได้กล่าวถึงไว้ ณ โอกาสนี้เป็นอย่างสูง

ผศ.บรรจง โสดาดีและคณะ

๑๙ กรกฎาคม ๒๕๕๘

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญตาราง	ณ
สารบัญภาพประกอบ	ญ
สารบัญแผนภูมิ	ฎ
คำอธิบายสัญลักษณ์ย่อ	ฏ

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๕
๑.๓ ปัญหาการวิจัย	๕
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๖
๑.๕ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๖
๑.๖ กรอบแนวคิดการวิจัย.....	๗
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย.....	๘
๑.๘ ข้อตกลงเบื้องต้น และข้อจำกัดในการวิจัย	๙
๑.๙ ประโยชน์ที่จะได้จากการวิจัย.....	๑๐

บทที่ ๒ พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของ

ประชาชน

๒.๑ แนวคิดเกี่ยวกับสำนักปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา	๑๒
๒.๑.๑ การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล.....	๑๒
๒.๑.๒ การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาสมัยหลังพุทธกาล	๑๗
๒.๒ พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทย	๒๔
๒.๒.๑ สำนักปฏิบัติธรรมสมัยโบราณ.....	๒๔
๒.๒.๒ สำนักปฏิบัติธรรมสมัยใหม่.....	๒๗
๒.๒.๓ สำนักปฏิบัติธรรมสมัยปัจจุบัน	๓๖
๒.๒.๔ สำนักปฏิบัติธรรมในภาคอีสาน	๔๓
๒.๓ พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต	๔๘
๒.๓.๑ ประวัติหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต.....	๔๘
๒.๓.๒ วิธีสอนและผลงาน.....	๕๑
๒.๓.๓ พัฒนาการสำนักปฏิบัติ.....	๕๖
๒.๓.๔ การขยายสาขาของสำนักปฏิบัติ.....	๖๐
๒.๓.๕ สภาพปัจจุบันของสำนักปฏิบัติ	๖๒
๒.๔ พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงพ่อชา สุภทัตโต	๖๓

๒.๔.๑ ประวัติหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท.....	๖๓
๒.๔.๒ วิธีสอนและผลงาน.....	๖๖
๒.๔.๓ พัฒนาการสำนักปฏิบัติ.....	๗๒
๒.๔.๔ การขยายสาขาของสำนักปฏิบัติ.....	๗๓
๒.๔.๕ สภาพปัจจุบันของสำนักปฏิบัติ	๗๖

บทที่ ๓ รูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธา

ของประชาชน ๘๐

๓.๑ แนวคิดการสอน.....	๘๐
๓.๑.๑ แนวคิดการสอนทางตะวันตก.....	๘๐
๓.๑.๒ แนวคิดการสอนแบบพุทธ.....	๘๒
๓.๒ แนวคิดพุทธตรรกศาสตร์.....	๘๕
๓.๒.๑ ลักษณะพุทธตรรกศาสตร์	๘๖
๓.๒.๒ ปัญญา-ความรู้	๘๙
๓.๒.๓ วิธีคิดและการใช้เหตุผล	๙๓
๓.๓ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท.....	๑๐๐
๓.๓.๑ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบนิรนัย	๑๐๑
๓.๓.๒ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบอุปนัย	๑๐๒
๓.๓.๓ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบเปรียบเทียบ	๑๐๔
๓.๓.๔ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบโยนิโสมนสิการ	๑๐๖
๓.๓.๕ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบปฏิบัติภาวนา	๑๐๘
๓.๔ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท.....	๑๑๒
๓.๔.๑ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบนิรนัย	๑๑๒
๓.๔.๒ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบอุปนัย	๑๑๕
๓.๔.๓ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบเปรียบเทียบ	๑๑๖
๓.๔.๔ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบโยนิโสมนสิการ	๑๒๐
๓.๔.๕ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบปฏิบัติภาวนา	๑๒๖

บทที่ ๔ คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธา

ของประชาชน ๑๓๕

๔.๑ แนวคิดเกี่ยวกับคุณค่า.....	๑๓๕
๔.๑.๑ ความหมายและประเภทของคุณค่า.....	๑๓๕
๔.๑.๒ การตัดสินคุณค่า.....	๑๓๖
๔.๑.๓ คุณค่าในมิติของศาสนาและปรัชญา.....	๑๓๖
๔.๒ คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อบุชา.....	๑๓๘
๔.๒.๑ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนิรนัย.....	๑๓๘
๔.๒.๒ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลอุปนัย	๑๔๑
๔.๒.๓ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบเปรียบเทียบ	๑๔๕

๔.๒.๔ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบโยนิโสมนสิการ.....๑๔๖

๔.๒.๕ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบปฏิบัติภาวนา๑๕๓

๔.๓ คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อกุศล.....๑๕๘

๔.๓.๑ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนिरันย.....๑๕๘

๔.๓.๒ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลอุปนัย๑๕๙

๔.๓.๓ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบเปรียบเทียบ๑๖๐

๔.๓.๔ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบโยนิโสมนสิการ๑๖๓

๔.๓.๕ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบปฏิบัติภาวนา๑๖๙

๔.๔ การวิเคราะห์๑๗๓

บทที่ ๕ สรุปผลวิจัย และข้อเสนอแนะ ๑๘๓

๕.๑ สรุปผลวิจัย๑๘๓

๕.๑.๑ ความสำคัญ วัตถุประสงค์ และวิธีดำเนินการวิจัย.....๑๘๓

๕.๑.๒ พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรม.....๑๘๕

๕.๑.๓ รูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรม.....๑๙๕

๕.๑.๔ คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรม.....๒๐๑

๕.๒ ข้อเสนอแนะ๒๐๓

๕.๒.๑ เสนอแนะเชิงนโยบาย๒๐๓

๕.๒.๒ เสนอแนะการทำวิจัย.....๒๐๕

บรรณานุกรม๒๐๖

ภาคผนวก ก. บทความวิจัย.....๒๑๕

ภาคผนวก ข. ตัวอย่างเครื่องมือการวิจัย.....๒๒๘

ภาคผนวก ค. ภาพกิจกรรมดำเนินการวิจัย๒๓๒

ประวัติผู้วิจัย๒๓๕

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
๒.๑ สาขาวัดหนองป่าพง.....	๗๕
๓.๑ แหล่งเกิดความรู้ ระดับความรู้ ลักษณะความรู้ที่ได้รับ.....	๙๒
๓.๒ ความสัมพันธ์กันของรูปแบบเหตุผล-ปัญญา-เป้าหมาย.....	๙๙
๔.๑ คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.....	๑๓๘
๔.๒ คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่อชา สุภทฺโท.....	๑๗๕
ภาคผนวก ก ที่ ๑ ความเชื่อมโยงสัมพันธ์ของรูปแบบเหตุผล-ปัญญา-เป้าหมาย.....	๒๒๓
ภาคผนวก ก ที่ ๒ คุณค่าของการเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ฯ.....	๒๒๔

สารบัญภาพประกอบ

ภาพประกอบที่	หน้า
๓.๑ คำสอนตามต้นไม้ ๑	๑๒๑
๓.๒ คำสอนตามต้นไม้ ๒	๑๒๕
๓.๓ คำสอนตามต้นไม้ ๓	๑๒๕
๓.๔ คำสอนตามต้นไม้ ๔	๑๒๗
ภาคผนวก ค ภาพดำเนินการวิจัย	๒๓๒

สารบัญแผนภูมิ

แผนภูมิที่	หน้า
๑.๑ กรอบแนวคิดในการศึกษาการใช้เหตุผลในการปฏิบัติธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	๘
๒.๑ รูปแบบการจัดองค์กรสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.....	๒๙
๒.๒ พัฒนาการคณะสงฆ์อุบลราชธานีสมัยรัชกาลที่ ๓-๔.....	๔๔
๒.๓ การขยายสาขาสำนักปฏิบัติสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต	๖๑
๒.๔ ลูกศิษย์หลวงพ่อชา สุภทัตโต	๗๑
๓.๑ กระบวนการศึกษาแนวพุทธ.....	๘๓
๓.๒ ความสัมพันธ์ตรรกะพุทธ	๑๐๕
๔.๑ บัณฑิตแท้ - บัณฑิตสกปรก.....	๑๖๗
๔.๒ ความสัมพันธ์ของโลกุตระธรรมกับโลกียธรรม	๑๗๗

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

พระไตรปิฎก = เล่ม/ชื่อ/หน้า
ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
วิ.จุ. (ไทย)	=	วินัยปิฎก	จุฬวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปปริปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ส.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
อ.จ.เอกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อ.จ.ทสก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ขุ.เถรี. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรีคาถา	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อ.กิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)
----------------	---	-------------	---------	-----------

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เหตุผลเป็นคุณลักษณะพื้นฐานของมนุษย์ เป็นเครื่องมือสร้างอารยธรรมโลก เป็นแกนกลาง เชื่อมโยงมนุษย์เข้ากับสรรพสิ่ง เหตุผลมิใช่เพียงเครื่องนำทางพามนุษย์ให้อยู่รอดปลอดภัยเท่านั้น หากแต่เป็น อุปกรณ์ในการสร้างนวัตกรรมใหม่ๆ ได้เสมอๆ จนทำให้โลกเป็นอยู่อย่างที่เป็นอยู่ มนุษย์สามารถพัฒนาเหตุผลที่มีในตัวอย่างเป็นระบบ และเป็นความรู้สามารถสืบทอดถ่ายทอดต่อกันได้ จากร่องรอยทางประวัติศาสตร์ การนำเหตุผลมาใช้ในช่วงแรกๆ น่าจะเป็นเหตุผลทางศาสนา รูปแบบการใช้เหตุผลของศาสนาชั้นโบราณเป็น ศาสนาแบบเทวนิยม โดยเข้าใจว่ามีอำนาจเหนือกว่ามนุษย์แฝงอยู่เบื้องหลังธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาตินั้น ได้แก่เทพเจ้า มนุษย์แสดงต่อเทพด้วยความจงรักภักดี เพื่อให้เทพเจ้าโปรดปรานแล้วบันดาลสิ่งพึงปรารถนา ในยุคของศาสนาความเป็นเหตุผลแฝงอยู่ในคำว่าศรัทธา ระยะเวลาต่อมากระบวนการทางเหตุผลได้รับการ พัฒนาอย่างเป็นรูปธรรมชัดเจนขึ้นในระบบปรัชญากรีก นับแต่นั้นมามนุษย์เชื่อมั่นในอำนาจเหตุผล และได้ พัฒนากลายเป็นเครื่องมือสำคัญในการแสวงหาความจริงที่เชื่อถือได้ ๒ รูปแบบ คือ เหตุผลแบบอุปนัย (Induction) เป็นการสรุปความจริงจากข้อเท็จจริงเฉพาะหน่วย และแบบนิรนัย (Deduction) เป็นการสรุป ความจริงจากหลักการที่เป็นที่ยอมรับแล้ว ต่อมาเมื่อโลกเข้าสู่ยุคใหม่ในช่วงเวลาประมาณห้าร้อยปีที่ผ่านมา มนุษย์ค้นพบวิธีแสวงหาความจริงแบบใหม่ คือรูปแบบการใช้เหตุผลของวิทยาศาสตร์ ซึ่งพัฒนามาจากเหตุผล ทางปรัชญาที่กล่าวมา แก่นของวิทยาศาสตร์อยู่บนพื้นฐานของวัตถุนิยม (Materialism) เครื่องมือพิสูจน์ ความจริงแบบวิทยาศาสตร์จึงเน้นโลกแห่งผัสสะเป็นหลัก กระบวนการและการค้นพบทางวิทยาศาสตร์ทำให้ มนุษย์หันมาสนใจอำนาจของเหตุผลมากขึ้นกว่าเดิม ในขณะที่ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ สร้างสรรค์เทคโนโลยีสิ่งอำนวยความสะดวกต่อมนุษย์นานาประการ จนกระทั่งโลกจมดิ่งอยู่ในกระบวนการทรนงค์ ของวิทยาศาสตร์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ภายใต้กรอบของวิทยาศาสตร์สามารถลดทอนคุณค่าและความหมาย ด้านอื่นๆ ของชีวิตมนุษย์ลงไปได้มากมาย เหลือแต่กิจกรรมในการแสวงหาสิ่งเสพเสวยในโลกแห่งวัตถุ

พัฒนาการของศาสนาพุทธมีมาตั้งโบราณประมาณกว่า ๒๕๐๐ ปี เกิดขึ้นในช่วงที่ชาวชมพูทวีป ให้ความสนใจในเหตุผลทั้งแบบศาสนาและแบบปรัชญา ใน “พรหมชาลสูตร”^๑ คัมภีร์พุทธศาสนากล่าวถึงการ ตั้งคำถามเชิงปรัชญา การถกเถียงเพื่อแสวงหาคำตอบ สะท้อนการใช้เหตุผลของชาวอารยันอย่างกว้างขวาง ซึ่งช่วงการก่อตัวของศาสนาพุทธพบว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับเหตุผลอยู่สองลักษณะคือ ศาสนาพุทธอิงอาศัย เหตุผลในการประกาศศาสนา ใช้เหตุผลหักล้างแนวคิดอื่น สร้างความเข้าใจในหลักการเบื้องต้น ในอีก ลักษณะหนึ่งศาสนาพุทธมีทัศนะที่ชัดเจนว่าความจริงอันสูงสุดในทางพุทธศาสนานั้นไม่สามารถเข้าถึงด้วย วิธีการทางความคิดหรือใช้เหตุผล (ตักกะ) ได้ หลักการพุทธโดยทั่วไปมองว่ามนุษย์ไม่ได้อยู่ภายใต้อำนาจสิ่ง เหนือธรรมชาติ มนุษย์มีความสามารถจัดการกับชีวิตของมนุษย์ด้วยตัวของมนุษย์เอง ศาสนาพุทธเป็นศาสนา ที่สนับสนุนการใช้เหตุผลและให้ความสำคัญกับเหตุผลของมนุษย์มาตั้งแต่ต้น ดังเห็นได้จากประวัติการ ประกาศคำสอนของพระพุทธเจ้าอิงบนพื้นฐานของเหตุผล พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้สงฆ์สาวกประกาศเผย

^๑ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕-๑๐๔/๙-๓๙.

แม้พระศาสนาด้วยหลัก “อนุศาสนีนีปาฏิหารีย์” ตลอดถึงพัฒนาการของพุทธศาสนาในช่วงหลังพุทธปรินิพพาน ที่นำเอาเหตุผลมาใช้อย่างดาษดื่น จนทำให้สำนักทางพุทธศาสนาหลายมาเป็นสำนักพุทธปรัชญาในระยะต่อมา จึงกล่าวโดยรวมว่าในคำสอนของศาสนาพุทธมีการใช้เหตุผลอยู่ทั่วไปดัง สิทธิ บุตรอินทร์ ให้ทรงคนว่า “ก่อนตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงอาศัยตรรกศาสตร์ ศึกษาวิเคราะห์หาความรู้ ความจริง ความถูกต้องและความดีงาม ระดับโลกีย์ปัญญา ท้ามกลางเจ้าลัทธิทั้งหลายที่นิยมแสดงวาทธรรมแนวตรรกะ ในการคาดเดาและแก้งความจริงทางปรัชญา พระพุทธองค์และพระสาวกได้ใช้พุทธตรรกศาสตร์ เป็นอูบายวิธีหนึ่งในการประกาศพุทธศาสนา และสอนพุทธปรัชญา ซึ่งได้คุณลักษณะเป็นเหตุผลนิยมรวมอยู่ในสัมพัทธนิยม ตามหลักปฏิจจสมุปปาท มีเนื้อหาทั้งด้านจริยศาสตร์ ภาววิทยา ญาณวิทยา และคุณวิทยา”^๒

พัฒนาการแห่งพุทธศาสนาเถรวาทในประเทศไทย เริ่มตั้งแต่สมัยสุโขทัยมีความรุ่งเรืองต่อเนื่อง จนกระทั่งปัจจุบัน สะท้อนให้เห็นว่าชาวพุทธไทยมีความสามารถปรับหลักพุทธธรรมให้สอดคล้องกลมกลืนในการดำเนินชีวิตได้อย่างลงตัว โดยผ่านวัฒนธรรม ประเพณี วิถีชีวิต จนก่อเกิดลักษณะสำคัญบางประการคือ ความเป็นวัดป่าและวัดบ้าน ซึ่งมีพัฒนาการมาจากคณะอรัญวาสีและคามวาสี ดังพระธรรมโกศาจารย์ให้ทรงคนว่า “วัดในประเทศไทยมี ๒ ประเภท คือ วัดป่า มีพระสายปฏิบัติทั้งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งสายนี้เรียกว่าอรัญญวาสี และ วัดบ้าน ที่มีพระภิกษุสามเณรศึกษาเล่าเรียนและจะเป็นทายาทบริหารงานคณะสงฆ์ ซึ่งสายนี้เรียกว่าคามวาสี การแยกวัดป่าออกจากวัดเมืองหมายความว่า มีพระภิกษุสามเณรที่ศึกษาเล่าเรียนแต่ไม่ใคร่ปฏิบัติธรรม และมีพระภิกษุสามเณรที่ปฏิบัติธรรมแต่ไม่ใคร่ศึกษาเล่าเรียน”^๓ อิทธิพลของพุทธศาสนาในประเทศไทยต่อสังคมไทยตั้งแต่ระดับชนชั้นผู้ปกครองลงมาถึงประชาชนทั่วไป ในอดีตวัดนอกจากจะเป็นสถานศักดิ์สิทธิ์ เป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในชาติแล้ว ยังเป็นแหล่งพัฒนาภูมิปัญญา ศิลปกรรมต่างๆ คู่กับราชวัง ดังจะเห็นได้ว่าวรรณกรรมที่สะท้อนภูมิปัญญาของชาวไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย ล้านนา อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์ ล้วนออกมาจากวัดเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งวรรณกรรมเหล่านี้สะท้อนกระบวนการใช้เหตุผลในสมัยโบราณ ตั้งแต่ช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นต้นมา ประเทศไทยเริ่มได้รับกระแสแนวคิดแบบตะวันตกที่ถูกเรียกว่า “สมัยใหม่” ทำให้กระบวนการใช้เหตุผลแบบวิทยาศาสตร์เข้ามามีอิทธิพลต่อสังคมไทยมากขึ้นเป็นลำดับ ประเทศไทยได้รับการปฏิรูปทุกด้านตามกระแสปัญญาการของโลก โดยเริ่มจากกลุ่มชนชั้นนักปกครองแล้วค่อยขยายลงไปสู่ประชาชนทั่วไป การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยส่งผลกระทบโดยตรงต่อวัดและพระสงฆ์ซึ่งเป็นรากฐานของสังคมไทย ดังจะพบว่าประเพณี วัฒนธรรมแบบดั้งเดิมถูกประเมินว่ามีคุณค่าความหมายต่ำและไร้เหตุผล สภาพการณ์เช่นนี้แม้ว่าทางองค์กรสงฆ์ไทยจะพยายามปรับให้ทันกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงก็ยังไม่ทันการณ์อยู่ดี จนในที่สุดวัดวาอาราม และพระสงฆ์ถูกมองว่าคร่ำครึ

อย่างไรก็ดีการปรับตัวแห่งคณะสงฆ์ไทยสมัยรัชการที่ ๕ ทำให้คณะสงฆ์มีความมั่นคงเข้มแข็งสามารถเอาตัวรอดจากสถานะบีบคั้นมาได้ การปรับปรุงพัฒนาคณะสงฆ์เห็นได้จากที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าปรับปรุงระบบการศึกษาควบคู่กับกิจการคณะสงฆ์ ซึ่งอาจจำแนกภารกิจคณะสงฆ์ในยุคใหม่นี้ได้สองประการ

^๒ สิทธิ บุตรอินทร์, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๖) : ๙.

^๓ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตโต), พุทธศาสนาในประเทศไทยสมัยปัจจุบัน. แสดงปาฐกถา ในการประชุมพุทธศาสนานานาชาติ ในกลุ่มผู้นับถือพุทธศาสนาว่าด้วย "ประเด็นและอนาคต" ณ เมืองโคลัมโบ ประเทศศรีลังกา ๑๕ มกราคม ๒๕๕๖. ที่มา : หนังสือ Buddhism in Contemporary Thailand [Prof. Phra Thepsophon (Prayoon Mererk)]

ได้แก่ ภารกิจด้านคันถธุระและด้านวิปัสสนาธุระ กล่าวคือ ด้านคันถธุระจัดการศึกษาฝึกฝนที่เน้นไปในฝ่ายคัมภีร์ การเล่าเรียน ซึ่งมีการปรับปรุงการเรียนการสอนหลักสูตรนักธรรม-บาลีอันเป็นหลักสูตรดั้งเดิมให้มีความเหมาะสมและนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อสังคม และได้จัดการศึกษาหลักสูตรระดับวิทยาลัยขึ้น ได้แก่ มหาธาตุวิทยาลัย กับมหาหมากุมุฏราชวิทยาลัย สายคันถธุระนี้มีคณะสงฆ์สายหลักคือมหาเถรสมาคมอันเป็นองค์กรสูงสุดแห่งคณะสงฆ์บริหารจัดการ ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้คณะสงฆ์นอกจากจัดการศึกษาของคณะสงฆ์โดยตรงแล้วยังได้รับสนองนโยบายรัฐในการเป็นผู้รับผิดชอบกำกับดูแลการจัดการศึกษาชาติ ทั้งในระดับเมืองหลวงและมณฑลอีกด้วย ภารกิจด้านนี้ได้รับการเอาใจใส่อย่างมากจากคณะสงฆ์สายหลัก ส่วนด้านวิปัสสนาธุระ คือ การศึกษาฝึกฝนที่เน้นไปในฝ่ายเจริญวิปัสสนา การบำเพ็ญภาวนา หรือเจริญกรรมฐานภารกิจด้านนี้ขาดการเอาใจใส่จากคณะสงฆ์สายหลัก ดังพระไพศาล วิสาโล ให้ทัศนะว่า “...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแม้จะทรงสนพระทัยวิปัสสนากรรมฐาน แต่พระองค์ก็มีอคติต่อพระป่าหรือพระวิปัสสนาธุระในเมือง โดยทรงเห็นว่าพระเหล่านี้ ไม่มีความเข้าใจในหลักธรรมที่แท้ หากแต่หันไปทางไสยศาสตร์หรือสิ่งงมงายมากกว่าอะไรอื่น เนื่องจากพระองค์เห็นว่าพุทธศาสนาจะเข้าใจได้ด้วยปัญญา จึงเน้นปริยัติศึกษาเป็นหลัก”^๔ ท่านไพศาลให้ความเห็นเพิ่มเติมว่า

...เป็นเพราะเห็นปริยัติสำคัญว่าการปฏิบัติ ประกาศนียบัตรสำคัญกว่าประสบการณ์นี้เอง พุทธศาสนาจากส่วนกลางเมื่อแผ่ไปถึงแห่งหนตำบลใดก็ทำให้สมาธิวิปัสสนาเรียวลงจนถึงกับปลาสนาการไป...ยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงเป็นยุคที่การศึกษาปริยัติศึกษารุ่งเรืองอย่างรวดเร็ว...แต่ในเวลาเดียวกัน ยุคนี้เองที่สมาธิภาวนาได้ถูกพรวดออกไปจากชีวิตการศึกษาของพระเถรอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน จะเรียกว่าเป็นยุคที่วิปัสสนาธุระตกต่ำอย่างยิ่งก็ได้ แม้ว่าภายหลังสมาธิภาวนาจะกลับเป็นที่สนใจใหม่ด้วยอิทธิพลของพระอาจารย์มั่น สำนักวัดมหาธาตุฯ และสวนโมกข์ แต่ปริยัติศึกษาก็ยังเป็นกระแสหลักอยู่นั่นเอง^๕

ในระยะเวลาต่อมา ภารกิจด้านวิปัสสนาธุระเริ่มฟื้นตัว เกิดมีพระสงฆ์ที่สนใจและพัฒนางานวิปัสสนาธุระกันมากขึ้น เช่น สายภาวนาแบบพุทโธ สายอานาปานสติของหลวงพ่อกุศลทาส สายสัมมาอรหังของหลวงพ่อด สหายุบหนอพองหนอของหลวงพ่อดอก สายกำหนดความเคลื่อนไหวของหลวงพ่อดเทียน เป็นต้น

การเปลี่ยนจากสังคมเกษตรกรรมไปสู่สังคมอุตสาหกรรม ทำให้วัดและวิถีชีวิตของชาวบ้านถูกตัดขาดออกจากกัน ระบบปริยัติศึกษาที่เคยสร้างความมั่นคงเข้มแข็งแก่องค์กรสงฆ์ ไม่สามารถสร้างความเข้มแข็งและปิดกั้นความเสียหายได้อีกไป สถานการณ์ปัจจุบัน พระสงฆ์ไทยแสดงบทบาทได้หลากหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็น พระนักปฏิบัติ นักวิชาการ นักการศึกษา นักพัฒนาสังคม นักสังคมสงเคราะห์ เป็นต้น บทบาทท่านเหล่านี้สามารถประยุกต์หลักพุทธธรรมออกใช้ให้เกิดคุณค่าต่อสังคม ลักษณะดังกล่าวสะท้อนพัฒนาการด้านบวก แต่ในด้านที่เป็นลบ พุทธศาสนาในประเทศไทยกำลังเผชิญกับปัญหาหลายประการ เช่น ปัญหาการศึกษา การปกครอง การเผยแผ่ของคณะสงฆ์ ปัญหาสมณศักดิ์ พฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมของพระสงฆ์ ปัญหาการยุ่งเกี่ยวกับการเมือง การถูกลดบทบาทของคณะสงฆ์ต่อสังคมไทย คุณค่าของพุทธศาสนาต่อ

^๔พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๒; (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, ๒๕๔๖), หน้า ๕๗.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘-๙.

สังคมไทยยุคใหม่เริ่มหมดไปเรื่อยๆ เป็นต้น ปมปัญหาเหล่านี้สะท้อนความอ่อนแอของพุทธศาสนาในประเทศไทย ความรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในประเทศไทยในอดีตนั้น มิใช่เครื่องการันตีพุทธศาสนาในประเทศไทยมั่นคงตลอดไป หากชาวพุทธไทยสักแต่ว่าประพฤติกฎปฏิบัติตามๆ กันมาโดยปราศจากการพิจารณาไตร่ตรองให้รู้เท่าทันต่อสถานการณ์ความเปลี่ยนแปลงของโลกปัจจุบัน พระธรรมปิฎก ให้ทัศนะเกี่ยวกับ “ภัยแห่งพุทธศาสนาในประเทศไทย” ไว้ ๒ ประการใหญ่ๆ คือ ภัยภายในกับภัยภายนอก สำหรับภัยภายนอกนั้นเป็นการรุกรานล้ำของอารยธรรมอื่น ที่มาทั้งลัทธิศาสนา เศรษฐกิจ การเมือง เป็นต้น ส่วนภัยภายในได้แก่กลุ่มชาวพุทธทุกภาคส่วนซึ่งต้องรับผิดชอบพุทธศาสนาร่วมกันตามสถานะบทบาทและหน้าที่ของตนโดยเน้นที่ความมีปัญญา แต่หากชาวพุทธเพิกเฉยไม่แสดงบทบาทใดๆ ในความเป็นชาวพุทธให้ประจักษ์ชัด ภัยพิบัติต่างๆ ก็จะมีลูกหลานทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น เหตุผลที่กล่าวมาเพื่อชี้ให้เห็นว่าล้าพังการอาศัยรูปแบบดั้งเดิมซึ่งก็เริ่มหมดความหมายไปแล้วนั้น ไม่เพียงพอที่จะรักษาพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคงสืบต่อไปได้ การกระตุ้นให้เกิดการคิดวิเคราะห์ เจียระไนภูมิปัญญาพุทธออกมาใช้ให้ได้มากที่สุดเพื่อยับยั้งปัญหาและสร้างสรรค์ความเจริญงอกงามแห่งพุทธศาสนา กระบวนการทางเหตุผลในพุทธศาสนาซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของพุทธศาสนา แต่ชาวพุทธไทยให้ความสนใจน้อยมากเมื่อเทียบกับการนำหลักพุทธประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน วัฒนธรรมแสงปัญญาเป็นจุดด้อยสำหรับชาวพุทธไทย การจะสร้างความเข้มแข็งมั่นคงให้กับพุทธศาสนาอีกด้านหนึ่งคือสร้างชาวพุทธที่มีความเข้มแข็งในการใช้เหตุผล ดังนั้นการศึกษาเชิงเหตุผลในหลักพุทธศาสนาจึงเป็นความจำเป็นที่จะทำให้พุทธศาสนามีความเข้มแข็งมั่นคงและเกิดประโยชน์ต่อโลก การใช้เหตุผลของชาวพุทธไทยมีปรากฏอยู่ในทุกขั้นตอนแห่งปรากฏการณ์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นด้านคันถธุระ วิปัสสนาธุระ หรือการดำเนินชีวิตประจำวัน เพียงแต่ขาดการศึกษาค้นคว้านำเสนอให้เห็นเป็นที่ประจักษ์เท่านั้น

ในช่วงที่ภารกิจด้านคันถธุระกำลังอ่อนแอ ถดถอย ภารกิจด้านวิปัสสนาธุระได้รับการฟื้นฟู คณะสงฆ์ที่ได้รับการกล่าวขานถึงมากที่สุดต่อพัฒนาการด้านนี้ คือ กลุ่มพระสงฆ์ที่ปฏิบัติตามแนวทางของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท ซึ่งทั้งสองรูปได้นำเอาแนวทางวิปัสสนาธุระตามหลักพุทธศาสนา มาเป็นเครื่องมือ ฝึกฝน อบรม พัฒนา ศาสนบุคคล พุทธบริษัท จนเกิดศรัทธา มั่นคงเข้มแข็ง เกิดคุณค่าสำหรับชีวิต สร้างความสนใจแก่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ รูปแบบการศึกษาของพระป่านี้เป็นที่สนใจของประชาชนชาวไทยและชาวต่างประเทศ ยอมสมัครเข้ามาเป็นศิษย์ฝึกศึกษาพัฒนาตัวเองแล้วนำรูปแบบนี้ไปเผยแพร่ในประเทศของตนอย่างได้ผล และสามารถขยายเครือข่าย ได้อย่างกว้างขวาง แต่กระบวนการและภาพพจน์ของวิปัสสนาธุระในอดีต ถูกมองว่า มีความเกี่ยวข้องหรือเน้นหนักไปในด้าน ศักดิ์สิทธิ์ อิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ คาถา อาคม ลีกล้วย ความขลัง ขมังเวทย์ เวทย์มนต์ เล่นแร่แปรธาตุ เป็นแนวร่วมไสยศาสตร์ ดังท่าน ไพศาล วิสาโล กล่าวถึงมุมมองที่เป็นลบต่อพระป่าว่า “...พระป่าทั้งหลาย ก่อนหน้านั้นขึ้นไปล้วนเป็นพวกเล่นไสยศาสตร์และอิทธิฤทธิ์เท่านั้น”^๖ ความเข้าใจว่าพระป่าจัดอยู่ในกลุ่มลีกล้วยนี้ มิใช่มีเพียงกลุ่มเหตุผลนิยมวิทยาศาสตร์เท่านั้น บุคคลทั่วไปเมื่อศึกษาประวัติของท่านเหล่านั้นแล้ว แล้วอดที่จะคล้อยตามไม่ได้ว่า มีเรื่อง ลีกล้วย พิธีพิลัน เกินวิสัยคนทั่วไป ดังคำบอกเล่าของลูกศิษย์คนสำคัญๆ เช่น เรื่อง “เทวดาประเทศเยอรมัน มาขอฟังเทศน์ท่าน”^๗ เรื่อง “ท้าวสักกเทวราชบนสวรรค์มาเยี่ยมท่านเสมอ”^๘ เรื่องท่านได้บรรลุธรรมที่ถ้าสาธิตาคำเล่าที่ว่า “ท่านพักอยู่ที่ถ้ำนี้มีพระอรหันต์หลายองค์มาเยี่ยมและแสดงธรรมให้ฟังเสมอในวาระ

^๖อ้างแล้ว, พระไพศาล วิสาโล. พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๕๗.

^๗พระมหาบัว ญาณสัมปันโน. ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ, พิมพ์ครั้งที่ ๕; (กรุงเทพมหานคร, บริษัท ศิลป์สยามบรรณกิจและการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑๖๑.

^๘เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๒.

ต่างๆ กัน ซึ่งผิดกับสถานที่ต่างๆ มากในชีวิตที่ผ่านมา ซึ่งธรรมนั้นๆ เป็นที่แน่ใจและได้ปรากฏขึ้นแก่ท่านในถ้ำนี้ ธรรมนั้นคืออนาคามีผล ธรรมนี้ในปริยัติท่านกล่าววาละสังโยชน์ได้ ๕ คือ สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ”^๙ เป็นต้น อีกประการหนึ่งลูกศิษย์กลายเป็น “เกจิอาจารย์” ซึ่งมีความหมายหมิ่นเหม่ไปเป็นผู้วิเศษ ในด้านไสยศาสตร์ ความลึกลับ อิทธิปาฏิหาริย์ การออกมาโต้แย้งของท่านคิณฤทธิปราโมทย์ ก็เป็นตัวอย่างหนึ่งที่มีท่าทีชัดเจนปฏิเสธคำสอนในลักษณะเช่นนี้..คำสอนพระเจ้าจึงเกี่ยวข้องกับเชื่อมโยง กับเรื่องมฆาย ปราศจากเหตุผล ปัญหาเหล่านี้สร้างความแคลงใจในวงกว้าง ผู้วิจัยต้องการค้นคว้าหาคำตอบว่า การฝึกปฏิบัติและการสอนธรรมของพระสงฆ์ไทยสายพระป่ามิใช่ปราศจากซึ่งเหตุผลรองรับแต่กลับมีความเป็นเหตุเป็นผลในตัว เป็นแนวคำสอนประกอบด้วยเหตุผล เป็นระบบ มีรูปแบบ มีความละเอียด ประณีต ลึกซึ้ง มีคุณค่าและความหมาย ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ซึ่งเป็นอีกทางหนึ่งที่จะสามารถจัดการกับปัญหาความอ่อนแอของพุทธศาสนาในประเทศไทยได้ ดังนั้นผู้วิจัยจึงมุ่งที่จะสืบค้นหาคำตอบว่าพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนมีความเป็นมาอย่างไร มีรูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมอย่างไร และเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนเกิดคุณค่าอย่างไรอันจักเป็นปัจจัยสร้างความมั่นคงเข้มแข็งให้กับพุทธศาสนาในอนาคต

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

๑.๒.๒ เพื่อศึกษารูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

๑.๓ ปัญหาการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ต้องการทราบว่

๑.๓.๑ พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ได้แก่ สำนักปฏิบัติธรรมตามแนวทางของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และสำนักปฏิบัติธรรมตามแนวทางของหลวงพ่อชา สุภทฺโท เป็นอย่างไร

๑.๓.๒ รูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ได้แก่ คำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต วัดป่าบ้านหนองฝือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร และคำสอนของหลวงพ่อชา สุภทฺโท วัดหนองป่าพง ตำบลโนนผึ้ง อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานีเป็นอย่างไร

^๙พระครูปลัดเจือ กิจจธโร, มาทำความเข้าใจกับวัดถ้ำสาสิกากันเถาะ, (มปพ. บริษัทไทภูมิพับลิชชิ่ง จำกัด, มปป.), หน้า ๔๐-๑.

๓) คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ได้แก่ คำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต วัดป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร และคำสอนของหลวงพ่อชา สุภทฺโท วัดหนองป่าพง ตำบลโนนผึ้ง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานีเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยได้กำหนดขอบเขตของการวิจัย

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา ศึกษาพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ได้แก่ สำนักปฏิบัติธรรมตามแนวทางของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต และสำนักปฏิบัติธรรมตามแนวทางของหลวงพ่อชา สุภทฺโท ศึกษารูปแบบการใช้เหตุผลของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต และหลวงพ่อชา สุภทฺโท ๕ ประการ ได้แก่ รูปแบบการใช้เหตุผลนिरนัย รูปแบบการใช้เหตุผลอุปนัย รูปแบบการใช้เหตุผลเปรียบเทียบ รูปแบบการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการ และรูปแบบการใช้เหตุผลปฏิบัติภาวนา และศึกษาคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ได้แก่ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม จากแนวคำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต วัดป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร และแนวคำสอนของหลวงพ่อชา สุภทฺโท วัดหนองป่าพง ตำบลโนนผึ้ง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านข้อมูล แหล่งข้อมูลสำคัญได้จากคัมภีร์ทางพุทธศาสนา เอกสารวิชาการ ซึ่งแบ่งเป็นสองระดับ คือ ข้อมูลปฐมภูมิ ได้แก่คัมภีร์ทางพุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐ ปี ๒๕๓๕ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๓๙ อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๓๔ เป็นต้น ข้อมูลทุติยภูมิ ได้แก่คัมภีร์เอกสารวิชาการทั่วไป ไม่ว่าจะ เป็นหนังสือทั่วไป บทความต่างๆ รายงานการวิจัย เอกสารอัดสำเนา ตลอดจนการสัมภาษณ์ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์

๑.๔.๓ ขอบเขตด้านเวลา ดำเนินการศึกษาวิจัยในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๕๕ – ๒๕๕๖

๑.๕ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัยมี ๔ คำ คือคำว่า สำนักปฏิบัติธรรม รูปแบบของเหตุผล คุณค่าของเหตุผล และการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังนี้

๑.๕.๑ สำนักปฏิบัติธรรม หมายถึง วัดหรือสำนักสงฆ์ที่เน้นการฝึกอบรมในด้านกรรมฐานในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

๑.๕.๒ รูปแบบของเหตุผล หมายถึง รูปแบบการใช้เหตุผลแบบนिरนัย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบพุทธ

๑.๕.๓ คุณค่าของเหตุผล หมายถึง คุณค่าที่เกิดจากการสอนธรรมของหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อชา ได้แก่ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม

๑.๕.๔ การสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หมายถึง การเทศนา การอบรม การสนทนา การบรรยายธรรม การเขียนหนังสือ ของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต วัดป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอ

พรณานิคม จังหวัดสกลนคร และหลวงพ่ocha สุภทโท วัดหนองป่าพง ตำบลโนนผึ้ง อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี

๑.๕.๕ หลวงปู่มั่น ฐริทตโต คือ พระภิกษุในพุทธศาสนานิกายเถรวาทชาวไทย เป็นพระสุปฏิบัติชาวอีสาน มีภูมิลำเนาอยู่อำเภอสรีเมืองใหม่ จังหวัดอุบลราชธานี ดำรงชีวิตอยู่ในช่วง พ.ศ. ๒๔๑๓ – ๒๔๙๒ ใช้รูปแบบจาริกธุดงค์ฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน บำเพ็ญภาวนาตามป่าเขาอย่างเข้มงวดเกือบตลอดชีวิต จนประสบผลสำเร็จขั้นสูง และมีความสามารถในการฝึกฝนอบรมลูกศิษย์ให้บรรลุจุดหมายระดับลึกแห่งพุทธธรรมได้มากมาย แนวทางของท่านจัดว่ามีมาตรฐานสูงเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป

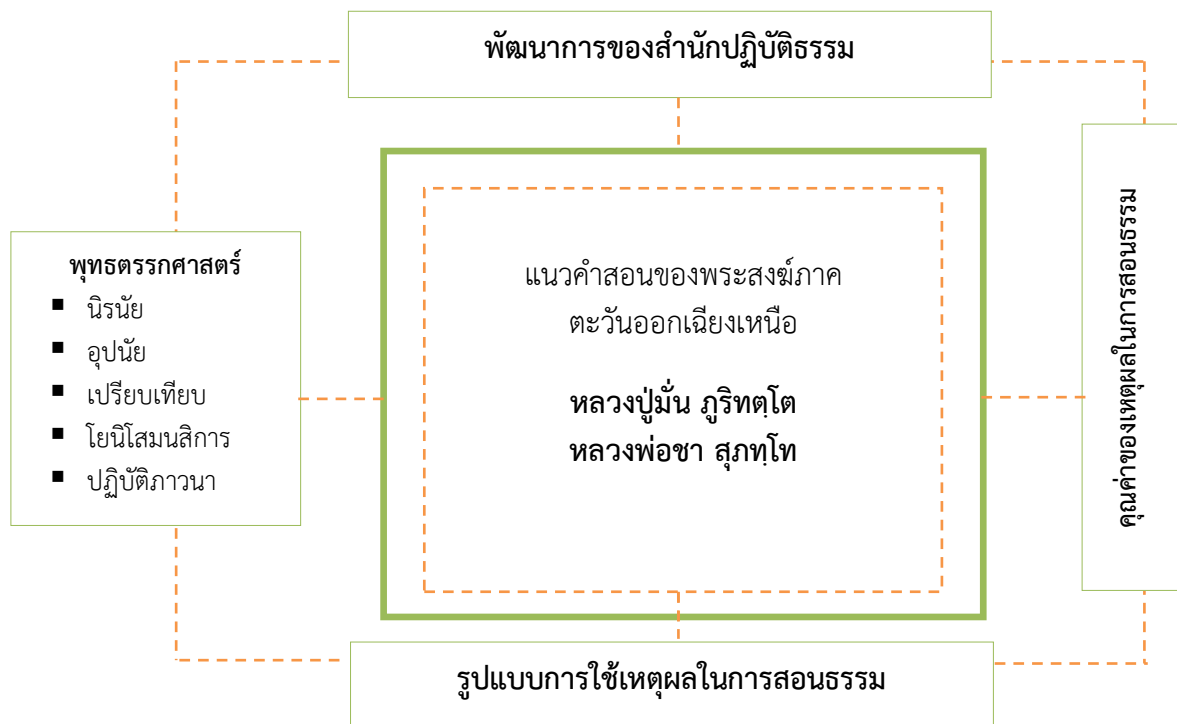
๑.๕.๖ หลวงพ่ocha สุภทโท คือ พระภิกษุในพุทธศาสนานิกายเถรวาทชาวไทย เป็นพระสุปฏิบัติชาวอีสาน มีภูมิลำเนาอยู่อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ดำรงชีวิตอยู่ในช่วง พ.ศ. ๒๔๖๑ – ๒๔๓๕ ใช้รูปแบบฝึกฝนตามระบบคันถธุระในเบื้องต้น ต่อมาเปลี่ยนเป็นรูปแบบจาริกธุดงค์ ฝึกปฏิบัติวิปัสสนาธุระตามแนวทางของหลวงปู่มั่น ฐริทตโต จนประสบผลสำเร็จระดับสูง สามารถฝึกฝนอบรมลูกศิษย์ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศให้บรรลุสภาวะธรรมได้มากมาย และสร้างรูปแบบการบริหารสำนักปฏิบัติธรรมให้เกิดความมั่นคง มีมาตรฐานสูง และขยายเครือข่ายให้กว้างขวางออกไปทั้งในประเทศและต่างประเทศ

๑.๖ กรอบแนวคิดการวิจัย

การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน มีวัตถุประสงค์สำคัญ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรม เพื่อศึกษารูปแบบของเหตุผล และเพื่อศึกษาคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน สำหรับแนวคำสอนของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เลือกมาศึกษาวิจัยครั้งนี้ ๒ รูป คือ หลวงปู่มั่น ฐริทตโต และหลวงพ่ocha สุภทโท ซึ่งทั้ง ๒ รูปนี้นอกจากจะเป็นพระสุปฏิบัติแล้ว แนวคำสอนของท่านยังมีอิทธิพลต่อประชาชนอย่างกว้างขวาง ไม่จำเพาะในเขตภาคอีสานเท่านั้นหากแต่มีอิทธิพลทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ท่านสามารถสร้างศิษย์ชั้นครูได้เป็นจำนวนมาก ส่งผลให้พุทธศาสนาในรูปแบบของวัดป่ามีความมั่นคงเข้มแข็ง กระบวนการแสวงหาคำตอบเริ่มจากการรวบรวมข้อมูล แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง แนวคำสอนของหลวงปู่มั่น ฐริทตโต และหลวงพ่ocha สุภทโท ซึ่งถือเป็นตัวแทนของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดำเนินการควบคู่ไปกับการลงเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม สังเกตสำนักปฏิบัติธรรมและสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องกับสำนักปฏิบัติธรรม จัดระบบข้อมูลตามรูปแบบการใช้เหตุผลในการสอนธรรม ๕ ประการ คือ รูปแบบนิรนัย อุปนัย เปรียบเทียบ โยนิโสมนสิการ และปฏิบัติภาวนา จากนั้นก็นำมาสู่กระบวนการคิดวิเคราะห์คุณค่าของการใช้เหตุผลในการสอนธรรม ดังแผนภูมิที่ ๑.๑ ดังนี้

แผนภูมิที่ ๑.๑

กรอบแนวคิดในการศึกษาการใช้เหตุผลในการปฏิบัติธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

จากแผนภูมิที่ ๑.๑ อธิบายได้ดังนี้ พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมที่นำมาศึกษามี ๒ สำนัก ได้แก่ (๑) สำนักวัดป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร ซึ่งเป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่หลวงปู่มั่น ปักหลักจำพรรษาสอนศิษย์อยู่นานที่สุดเป็นเวลา ๕ พรรษา ถือเป็นสำนักปฏิบัติธรรมต้นแบบของวัดป่าสายหลวงปู่มั่น (๒) สำนักวัดหนองป่าพง ตำบลโนนผึ้ง อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี เป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่หลวงพ่อชาก่อตั้งขึ้น โครงสร้างทางกายภาพของวัดหนองป่าพงถอดแบบมาจากรูปแบบของวัดป่าบ้านหนองผือ ที่เน้นความเป็นธรรมชาติ กลมกลืนกับธรรมชาติป่า เหมาะสำหรับการบำเพ็ญภาวนา ทั้งสองสำนักนี้เป็นต้นแบบและตัวแทนของสำนักปฏิบัติธรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การศึกษาวิเคราะห์ พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมทั้งสองแห่งเพื่อตอบโจทย์วิจัยข้อที่ ๑ ที่ว่า พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนเป็นอย่างไร ประเด็นต่อมา ศึกษา รูปแบบการใช้เหตุผลในการสอนธรรมจากตัวแทนของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือแนวคำสอนของหลวงปู่มั่น และหลวงพ่อชา จากเอกสารทางวิชาการ หนังสือที่เกี่ยวข้อง แผ่นบันทึกเสียงบทเทศนาธรรม สื่อต่างๆ รวมถึงป้ายนิเทศ์ภายในสำนักปฏิบัติธรรมของท่าน แล้วนำมาจัดระบบตามโครงสร้างการใช้เหตุผล ๕ ประการที่กล่าวมาเพื่อตอบโจทย์วิจัยตามวัตถุประสงค์ข้อที่สอง จากนั้นนำข้อมูลที่ได้จากวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑-๒ มาสู่กระบวนการคิดวิเคราะห์ เพื่อหาคำตอบว่าคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนเป็นอย่างไร

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

วิธีดำเนินการวิจัย คณะผู้วิจัยได้ใช้เครื่องมือในการจัดเก็บข้อมูลทั้งเอกสารและข้อมูลภาคสนาม ๓ อย่าง คือ บัตรบันทึกข้อความ แบบบันทึกการสังเกต และแบบบันทึกการสัมภาษณ์ จากนั้นนำข้อมูลไปศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์ แล้วเขียนสรุปรายงานวิจัย ดังนี้

๑.๗.๑ เก็บรวบรวมข้อมูลเอกสาร จากลักษณะการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ดังนั้นข้อมูลส่วนใหญ่ได้จากการศึกษาเอกสารเป็นหลัก ซึ่งจำแนกออกเป็น เอกสารปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กับเอกสารทุติยภูมิ ได้แก่ เอกสารที่เกี่ยวกับหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่ocha สุภทฺโท โดยตรง และเอกสารวิชาการต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น หนังสือชั้นระวิมุตติธรรมสังคีตธรรมะ มุตโตทัย บูรพาจารย์ ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ รำลึกวันวาน พระปาสัณห์กรรณโกสินทร์ บันทึกการเดินทางตามรอยพระอรหันต์หลวงปู่มั่น จอมทัพธรรม กบเข้านั่งเฝ้ากอบัว กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ กุญแจภูวนา ความผิดในความถูก คุยกับลูกหลาน ผึกจิตให้มีกำลัง ตามดุจจิต ใต้ร่มโพธิญาณ นอกเหตุเหนือผล พระธรรมเทศนาหลวงพ่ocha สุภทฺโท โพธิญาณ ๔๘ พระธรรมเทศนา น้ำไหลนิ่ง หลวงพ่ocha เล่ม ๒ : พระธรรมเทศนาสำหรับคฤหัสถ์ เหมือนกับใจคล้ายกับจิต อุปลมณี อุปลมณีกลางป่าพง วิปัสสนาธุระ การใช้เหตุผล เดินสู่อิสราภาพ พุทธศาสนาในเอเชีย ทิศทางการศึกษาไทย คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน ๕๐ สำนักปฏิบัติธรรมยอตนนิยม เป็นต้น โดยใช้ฉบับที่คัดลอกข้อความ หรือสรุปความจากเอกสารวิชาการต่างๆ

๑.๗.๒ เก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม อาศัยเครื่องมือการสังเกตและการสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการ ในการจัดเก็บข้อมูล โดยการเดินทางลงไปสังเกตและสัมภาษณ์ ที่วัดป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร วัดหนองป่าพง ตำบลโนนผึ้ง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี และยังสังเกตวัดในเครือข่าย เช่น วัดป่าสาละวัน จังหวัดนครราชสีมา วัดถ้ำกลองเพล จังหวัดหนองบัวลำพู วัดป่าไทรวิเวก จังหวัดสุรินทร์ วัดป่าศรีมงคล จังหวัดอุบลราชธานี วัดปลื้มพัฒนา จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น และได้สัมภาษณ์บุคคลที่มีความรู้และมีส่วนเกี่ยวข้อง จำนวนทั้งหมด ๗ รูป/คน แบ่งเป็นนักวิชาการจำนวน ๓ คน และบุคคลที่เกี่ยวข้อง ๔ รูป ในขั้นตอนของการเก็บรวบรวมข้อมูลเอกสารและข้อมูลภาคสนาม ดำเนินควบคู่กันไปเพื่อให้เกิดความกระจ่างชัดในส่วนที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม

๑.๗.๓ หลังจากที่ได้จัดเก็บข้อมูลเอกสารและข้อมูลภาคสนามแล้ว ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล จัดชุดข้อมูลให้เป็นระบบ จากนั้นนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ ตามกรอบแนวคิดของการวิจัย เพื่อนำไปตอบโจทย์วิจัยในด้านพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรม รูปแบบการใช้เหตุผล และคุณค่าของเหตุผลของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่ocha สุภทฺโท

๑.๗.๔ หลังจากที่ได้รับคำตอบที่ชัดเจนในตามขั้นตอนที่กล่าวมา จากนั้นเขียนสรุปรายงานการวิจัย โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงพรรณนา (Description Research) แล้วส่งให้กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิวิพากษ์ จากนั้นนำมาปรับปรุงแก้ไข แล้วเขียนสรุปรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์

๑.๘ ข้อตกลงเบื้องต้น และข้อจำกัดในการวิจัย

๑.๘.๑ ข้อตกลงเบื้องต้น งานวิจัยนี้มีจุดมุ่งหมายศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ได้แก่ (๑) หลักคำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต วัดป่าหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร (๒) หลักคำสอนของหลวงพ่ocha สุภทฺโท วัดหนองป่าพง ตำบลโนนผึ้ง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี โดยศึกษาจากแหล่งข้อมูลเอกสารที่แบ่งเป็นข้อมูลปฐมภูมิ กับข้อมูลทุติยภูมิเป็นหลัก ถือว่าเป็นข้อมูลที่มีคุณภาพ ได้มาตรฐานและเชื่อถือได้

๑.๘.๒ ข้อจำกัดในการวิจัย เป็นข้อจำกัดในการเข้าถึงความจริงสองระดับ ซึ่งเกี่ยวข้องกับภูมิธรรมภูมิปัญญาของผู้วิจัย ทั้งนี้เพราะสิ่งที่เป็นเทศนาธรรมของหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อชา มีทั้งส่วนที่เป็นระดับโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม ในขณะที่ผู้วิจัยนำเทศนาธรรมของท่านมาวิเคราะห์ในมิติของโลกียธรรมเท่านั้น ซึ่งอาจไม่ตรงและไม่ถูกสาระที่แท้จริงแห่งธรรมเทศนานั้น ข้อจำกัดดังกล่าวนี้ อาจเปรียบเทียบตามกับการมองก้อนภูเขาน้ำแข็งที่ลอยอยู่ในทะเล วิสัยในการมองของปุถุชนกับอริยชนมีศักยภาพที่แตกต่างกัน โดยที่มุมมองของปุถุชนนั้นเห็นได้เพียงปรากฏการณ์ที่อยู่เหนือน้ำเท่านั้นไม่สามารถมองเห็นส่วนที่อยู่ใต้น้ำได้ แต่สำหรับวิสัยในการมองของอริยชนนั้นสามารถมองเห็นได้ทั้งส่วนที่อยู่เหนือน้ำและใต้น้ำ ประเด็นที่ต้องการทำความเข้าใจในเรื่องนี้คือ ในการเข้าถึงความจริงของโลกและชีวิตที่อาศัยเพียงอินทรีย์แห่งการรับรู้หรือประสาทสัมผัส ๕ ประการ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นเครื่องมือนั้นมีศักยภาพในการรายงานข้อเท็จจริงได้เพียงปรากฏการณ์แห่งโลกทางกายภาพเท่านั้น แต่ไม่มีศักยภาพที่จะเข้าถึงความจริงที่อยู่เหนือโลกทางกายภาพออกไป ดังนั้น จึงอาจสรุปเทียบเคียงให้เห็นว่ามนุษย์ปุถุชนทั่วไปที่อาศัยผัสสะเป็นเครื่องมือยังมีข้อจำกัดในการเข้าถึงความจริง หลักการพุทธเชื่อว่ายังมีเครื่องมือชนิดหนึ่งที่ทำให้มนุษย์เข้าถึงความจริงที่อยู่เหนือโลกทางกายภาพได้ คือ ใจ อันเป็นอินทรีย์ที่ ๖ ถ้ามนุษย์มีความสามารถพัฒนาอินทรีย์ชนิดนี้ให้ถึงที่สุดก็จะเป็นเครื่องมือสามารถรับรู้ปรากฏการณ์ที่อยู่รอบนอกแห่งโลกทางกายภาพได้ สำหรับผู้วิจัยซึ่งเป็นปุถุชนตระหนักถึงข้อจำกัดในรับรู้เช่นเดียวกับปุถุชนทั่วไป และการนำเสนอข้อเท็จจริงแห่งปรากฏการณ์นั้น แม้ว่าจะดำเนินการด้วยความระมัดระวัง ชี้ในจุดที่พอจะชี้ได้ จับสาระได้เพียงบางส่วนที่ปรากฏให้เห็นในสาระธรรมของหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อชา อาจทำได้เพียงสะท้อนความจริงอันน้อยนิดแห่งปรากฏการณ์ที่กว้างไกล โดยอาศัยเหตุผลเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ แล้วนำเสนอตามกระบวนการแห่งเหตุผลทั่วไปในมุมมองของคนธรรมดาๆ แต่ในขณะเดียวกันยังกังวลถึงสถานะหรือความจริงบางประการที่เข้าไม่ถึง ซึ่งอาจก่อให้เกิดข้อผิดพลาดในความลุ่มลึกแห่งคำสอน ตลอดถึงอาจทำให้คำสอนอันสูงส่งนั้นด้อยค่าลง จะอย่างไรก็ตามแม้จะวิตกมากเพียงใด แต่ก็ยังอุ่นใจอยู่ว่าการดำเนินการนี้ทำด้วยความบริสุทธิ์ใจ ทำด้วยจิตที่เคารพบูชาต่อพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ มุ่งหวังคุณค่าต่อพุทธศาสนาเป็นสำคัญ ดังนั้นจึงเบาใจว่าข้อบกพร่องผิดพลาดคงได้รับการให้อภัย

๑.๙ ประโยชน์ที่จะได้จากการวิจัย

ประโยชน์ที่จะได้จากการวิจัย นอกจากประโยชน์ที่เกิดจากวัตถุประสงค์ของงานวิจัยโดยตรง ยังก่อให้เกิดประโยชน์ในแง่ของความเข้มแข็งของพุทธศาสนาโดยรวม ดังนี้

๑.๙.๑ ประโยชน์ในทางวิชาการ ซึ่งได้อิงความรู้ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ได้แก่ ได้อิงความรู้เกี่ยวกับพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ได้อิงความรู้เกี่ยวกับรูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน และได้อิงความรู้เกี่ยวกับคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

๑.๙.๒ ประโยชน์ที่เกิดกับองค์กรสงฆ์ คำตอบจากการวิจัย เป็นการสร้างความเข้มแข็งด้านการใช้เหตุผลให้กับชาวพุทธ ตลอดถึงสร้างความสัมพันธ์ที่ดีแห่งองค์กร “สังฆะไทย” กล่าวคือเป็นการสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างภารกิจของคณะสงฆ์ไทยในด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระ ทั้งนี้เพราะสำนักปฏิบัติที่มีอยู่มากมายในเขตประเทศไทยนั้น สำหรับชีวิตพระสงฆ์ที่ฝึกหัดขัดเกลาภายในสำนักปฏิบัติธรรมไม่ค่อยมีเวลาที่จะหันมาใส่ใจในเชิงวิชาการ(ปริยัติ) หรืออาจจะไม่สันทัดในการเขียน หรือบางรูปอาจมองเป็นเรื่องสิ้นเปลือง

เวลาเสียด้วยซ้ำไป เพื่อที่จะนำเสนอสิ่งดีงามภายในสำนักปฏิบัติเสนาต่อโลกภายนอก งานวิจัยนี้จึงเป็นช่องทางหนึ่งที่ช่วยเปิดเผยคุณค่าสิ่งดีงามภายในสำนักปฏิบัติออกสู่สาธารณะ ส่วนพระสงฆ์ที่มีภารกิจรับผิดชอบในด้านคันถธุระ ศึกษาเล่าเรียนพุทธพจน์ ค้นคว้าตำราวิชาการ ก็จะได้มีข้อมูลเชิงวิชาการที่เป็นหลักฐานนำไปวิเคราะห์ต่อไป งานวิจัยนี้จึงเป็นการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างปริยัติกับปฏิบัติให้เนื่องถึงกัน ให้คณะสงฆ์ทั้งสองลักษณะมองเห็นคุณค่าของกันและกัน

๑.๙.๓ ประโยชน์ในต่อสังคมชาวพุทธในการอยู่ร่วมกัน หากมองพุทธศาสนาโดยภาพรวม ดูเหมือนว่าชาวพุทธไทยมีความเป็นเอกภาพมากที่สุด เพราะมีองค์กรมหาเถรสมาคมเป็นศูนย์กลางในการบริหารจัดการ แต่ในรายละเอียดกลับพบว่าชาวพุทธไทยมีความเป็นพหุภาพค่อนข้างสูง การแบ่งกันเป็นกลุ่มๆ หวาดระแวง แข่งขัน โจมตีกัน เบียดเบียน ให้อภัยต่อกัน สิ่งเหล่านี้มีสาเหตุพื้นฐานจากความอ่อนแอทางเหตุผลเป็นหลัก ดังนั้นการกระตุ้นหรือสร้างเหตุผลให้เกิดขึ้นในตัวชาวพุทธ จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งที่จะทำให้ชาวพุทธที่ยึดถือรูปแบบปฏิบัติที่แตกต่างกัน เปิดใจกว้างยอมรับความแตกต่างระหว่างกัน ไม่นำเอาข้อแตกต่างทางความคิดและลักษณะที่แตกต่างมาเป็นข้ออ้างให้เกิดความแตกแยก แต่นำเอาลักษณะที่ต่างนั้นมาเป็นการแข่งขันสร้างสรรค์ความดีงาม อันจะส่งผลให้พุทธศาสนามีความเข้มแข็งมั่นคงสืบไปในอนาคต

บทที่ ๒

พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

ในบทนี้แบ่งหัวข้อศึกษาเป็น ๔ หัวข้อ ได้แก่ แนวคิดเกี่ยวกับสำนักปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทย พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และพัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงพ่อบุญ สุภทฺโท ดังนี้

๒.๑ แนวคิดเกี่ยวกับสำนักปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา

แนวคิดเกี่ยวกับสำนักปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนา แบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๓ ประเด็น ได้แก่ การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาสมัยหลังพุทธกาล และการปฏิบัติธรรมในประเทศไทย ดังนี้

๒.๑.๑ การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล

สมัยพุทธกาลมีการจัดกลุ่มภิกษุตามความรู้ความสามารถ โดยกำหนดตามคุณลักษณะสำคัญบางประการ เช่น “ผู้เป็นธรรมกถึก”^๑ “ผู้เป็นพหูสูต”^๒ “ผู้ทรงวินัย”^๓ “ผู้เป็นบัณฑิต”^๔ นอกจากนี้พระพุทธเจ้ายังกล่าวยกย่อง ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ที่มีความความพิเศษด้านต่างๆ หรือโดดเด่นเฉพาะด้าน ซึ่งในด้านที่โน้มไปในลักษณะการปฏิบัติธรรม เช่น “...พระมหากัสสปะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเราผู้ทรงจุดศรัทธา สรรเสริญคุณแห่งจุดศรัทธา กังขาเรวตะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเราผู้ยินดีในนิมิต เรวตชทิวรวิยะเลิศกว่าภิกษุสาวกทั้งหลายของเราผู้อยู่ป่าเป็นวัตร”^๕ เป็นต้น การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล ในงานวิจัยนี้จำแนกเป็นประเด็นศึกษาได้ ๒ ประเด็น คือ การปฏิบัติธรรมคือกิจกรรมแห่งการเรียนรู้ และสติปัญญาฐานสูตรเป็นหลักสูตรแห่งการเรียนรู้ด้านปฏิบัติธรรม ดังนี้

๒.๑.๑.๑ การปฏิบัติธรรมคือกิจกรรมแห่งการเรียนรู้ ว่าโดยอุดมคติพุทธผู้ที่เข้ามาบวชเป็นพระสงฆ์ในพุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายเดียวคือเพื่ออิสระหลุดพ้น เพื่อกำจัดทุกข์ของชีวิต กิจกรรมทั้งหมดในวิถีชีวิตพระจึงเป็นไปเพื่อเป้าหมายนี้ ดังนั้นจะพบว่าทุกกิจกรรมทุกอริยบทของพระสงฆ์คือการปฏิบัติขัดเกลาทั้งสิ้น พระพุทธองค์ทรงใช้กรอบแห่งพระวินัย ใช้หัวข้อแห่งธรรมะ ตลอดถึงข้อวัตรปฏิบัติทั้งหลาย เป็นเครื่องมือ เกื้อหนุนส่งเสริมให้พระสงฆ์ได้บรรลุเป้าหมาย การบรรลุธรรมในพุทธศาสนาเป็นได้ในหลากหลายรูปแบบ แต่พระพุทธองค์ก็ทรงย้ำเตือนว่าพระองค์เป็นแต่เพียงผู้ชี้ทาง การเดินตามทางจนถึงจุดหมายนั้นเป็นเรื่องของแต่ละคน สำหรับผู้ที่มีความมุ่งมั่นเพื่อสำเร็จประโยชน์สูงสุดในชีวิตในการเข้ามาบวชศึกษาในธรรม

^๑ช. เถร. (ไทย) ๒๖/๒๐๙-๑๐/๓๗๐.

^๒อ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๘๘-๒๖๗/๒๕-๓๓.

^๓อ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๘๘-๒๖๗/๒๕-๓๓.

^๔วิ.ม. (ไทย) ๕/๔๕๑/๓๓๔.

^๕อ. เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๘๘-๒๖๗/๒๕-๓๓.

วินัย พระพุทธองค์ทรงวางแนวทางให้พระสงฆ์ดำรงชีวิตอย่างเรียบง่าย กล่าวคือด้านอาหารอาศัยการบิณฑบาตจากชาวบ้าน ด้านที่อยู่อาศัยตามป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง ด้านเครื่องนุ่งห่มอาศัยการบังสุกุลเศษผ้าจากซากศพหรือที่เขาทิ้งแล้วมาทำเป็นไตรจีวร ด้านคิลานเภสัชอาศัยยาตองด้วยน้ำมูตเน่า และเพื่อไม่ให้ลุ่มหลงมัวเมาในการเสพปัจจัย ๔ จึงมีคำสอนปรากฏในสัพพสาสนสูตร พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒ ว่า “...ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาโดยแยกกายแล้ว ใช้สอยจีวร...ฉันบิณฑบาต...เสนาสนะ...คิลานปัจจัยเภสัชบริวาร”^๖ พัฒนาการด้านที่อยู่อาศัยดังปรากฏในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๗ ว่า

สมัยนั้น พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน ครั้งนั้นพระพุทธเจ้ายังไม่ได้ทรงบัญญัติ (ยังไม่ทรงอนุญาต) เสนาสนะแก่ภิกษุทั้งหลาย และภิกษุเหล่านั้นอยู่ในที่นั้น ๆ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชัฏ ที่แจ้ง ลอมฟาง เวลาเช้าตรู่ภิกษุเดินออกมาจากที่นั้น ๆ ด้วยอาการที่สงบสำรวม ทอดสายตาลงต่ำ มีการก้าวไป การถอยหลัง การมองดู การเหลียวดู การคู้แขน การเหยียดแขนนำเลื่อมใส เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอิริยาบถ เศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ไปสวน แต่เช้าตรู่ ได้แลเห็นภิกษุเหล่านั้นเดินออกจากที่นั้น ๆ ด้วยอาการดังกล่าวเกิดความเลื่อมใส^๗

จากหลักฐานดังกล่าว ทำให้ทราบถึงพัฒนาการความเป็นอยู่ด้านที่พักอาศัยของพระภิกษุในพุทธศาสนา ที่ขึ้นอยู่กับศรัทธา การขวนขวายของชาวบ้านดำเนินการให้ การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาที่มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ดังที่พระธรรมธีรราชฆาต (โชดก ญาณสิทธิ) กล่าวถึงเรื่องพระพุทธเจ้าทรงพร่ำสอนวิปัสสนาว่า “ถาม : พระพุทธเจ้าทรงพร่ำสอนวิปัสสนาจริงหรือไม่? ทรงพร่ำสอนมาแต่เมื่อไร? ที่ไหน? ตอบ : พระพุทธเจ้าทรงพร่ำสอนวิปัสสนาจริง ทรงพร่ำสอนมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธองค์ตรัสรู้ใหม่ๆ ที่ป่าอิสิปตนมฤทายวัน”^๘ ท่านอรรถกถาในมหาสังคัลสุตตรว่า “...สารีบุตร ภิกษุในธรรมวินัยนี้ กลับจากบิณฑบาตฉันเสร็จแล้วนั่งขัดสมาธิตั้งกายให้ตรง ดำรงสติให้มั่น หวังอยู่ว่า จิตของเรายังไม่หลุดพ้นจากอาสวะ เพราะยังไม่สิ้นอุปาทานเพียงใด เราจักไม่เพิกถอนจากการทำวิปัสสนาเพียงนั้น ดังนี้”^๙ อีกแห่งท่านอรรถกถาในอังกขยสุตตรว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุหวังอยู่ว่า เราพึงเป็นที่รักใคร่ ที่ชอบใจ เคารพ ทียกย่องของเพื่อนพรหมจรรย์ด้วยกันแล้ว เธอพึงทำให้บริบูรณ์ในศีล พึงเจริญสมณะและวิปัสสนาอยู่เนื่องนิตย์ เป็นผู้ไม่เห็นห่างจากฉาน พอกพูนแต่ในสุญญาการอยู่เกิด” และพระพุทธองค์ได้ทรงสอนต่อไปอีกเป็นใจความว่า (๑) ถ้าต้องการปัจจัย ๔ ก็จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเกิด (๒) ถ้าต้องการให้ญาติโยมผู้อุปการะได้บุญมาก ได้อานิสงส์มากจงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเกิด (๓) ถ้าระลึกถึงสายโลหิตและต้องการให้ได้รับส่วนบุญมาก จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเกิด (๔) ถ้าต้องการพ้นอบายภูมิ ๔ จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเกิด (๕) ถ้าต้องการละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเกิด (๖) ถ้าต้องการมีฤทธิ์ต่างๆ จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเกิด (๗) ถ้าต้องการทิพย์โสตร์ จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเกิด (๘) ถ้าต้องการรู้ใจผู้อื่น จงเจริญสมณะและ

^๖ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๒-๒๓.

^๗วิ.จ. (ไทย) ๗/๒๙๔-๕/๘๙-๙๒.

^๘พระธรรมธีรราชฆาต (โชดก ญาณสิทธิ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔; (พิมพ์เนื่องในงานฉลองพระราชอาณาเขตชั้นธรรม, ฉลองปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, ทำบุญฉลองอายุวัฒนมังคลครบ ๘๐ ปี ๕๙ พรรษา พระธรรมโมลี (ทองอยู่ ญาณวิสุโท ป.ธ.๙, พธ.ด.) และสมโภชพระอารามหลวงครบ ๒๔ ปี, โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๑๐.

^๙เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

วิปัสสนากรรมฐานเถิด (๙) ถ้าต้องการระลึกชาติได้ จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด (๑๐) ถ้าต้องการรู้บุญกรรมของสรรพสัตว์ จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด (๑๑) ถ้าต้องการสิ้นอาสวะ จงเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานเถิด^{๑๐}

รูปแบบชีวิตพระสงฆ์สมัยพุทธกาลนั้นไม่ได้ปักหลักอยู่กับที่ตลอดเวลา ออกจาริกแสวงหาหาหาลัจธรรม ฝึกปฏิบัติไปยังถิ่นที่ต่างๆ แต่ก็ไม่ถึงกับว่าชีวิตพระเป็นชีวิตที่ปราศจากที่อยู่อาศัย พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ให้ทัศนะในประเด็นนี้ว่า “ข้อเสนาสนะคือที่อยู่อาศัยนั้นพื้นฐานที่สุดได้แก่ รุกขมূলเสนาสน์ คือโคนไม้ พระจะจาริกไปเรื่อยและพักตามโคนไม้ ต่อมาเมื่อพุทธบัญญัติสำหรับภิกษุผู้ไม่ให้อำนาจตามโคนไม้ ต้องพักในที่คุ้มฝนได้ พระพุทธเจ้าก็เช่นเดียวกันในระยะแรกๆ ก็ทรงอยู่โคนไม้ เมื่อจาริกไปในสถานที่ต่างๆ คำที่ไหนก็พักที่นั่น บางทีก็ทรงพักในโรงช่างหม้อ”^{๑๑} การถือข้อปฏิบัติในการอยู่โคนไม้ประจำ(ยกเว้นฤดูฝน) จัดเป็นจุดคงคอย่างหนึ่งในจำนวน ๑๓ ข้อ เช่น อยู่ป่าเป็นวัตร เทียบบิณฑบาตเป็นวัตร ใช้ผ้าบังบังสกุลเป็นวัตร เทียบบิณฑบาตไปตามลำดับเรือนเป็นวัตร เป็นต้น พระธรรมปิฎกให้ความเห็นเพิ่มเติมว่า “ปัจจุบันมักเข้าใจผิดว่าเป็นการออกเดินทางจาริกไป ความเข้าใจผิดนี้อาจเกิดการถือจุดคงคข้อรุกขมূলนี้ได้ คือ เมื่อออกพรรษาแล้วพระสงฆ์ก่อนนิยมนั่งจุดคงคข้อรุกขมূলนี้ และท่านก็เดินทางจาริกไปเรื่อยๆ ระหว่างทางก็พักแรมตามโคนไม้ จนชาวบ้านเข้าใจว่าจุดคงคคือเดินทางจาริกไป”^{๑๒} แต่ชีวิตพระไม่ได้อยู่แต่เฉพาะโคนไม้ตลอดเวลา มีเสนาสนะที่พระจะอยู่อาศัยได้เป็นส่วนที่เรียกว่าอดิเรกคือพิเศษออกไป ได้แก่ “วิหาโร (กุฏิ) อพตมโยโค (เรือนมุงครึ่งเดียว) ปาสาทิ(เรือนชั้น) หมมิมิ (เรือนโล้น) คุหา (ถ้ำ)”^{๑๓} ในพระวินัยอนุญาตให้พระภิกษุอยู่อาศัยในเสนาสนะได้ ๕ ประเภทที่กล่าวมา พระบางรูปที่ท่านต้องการวิเวก แสวงหาที่สงบเงียบห่างไกล ก็ไปอยู่ถ้ำบางองค์ก็ไปอยู่ป่าความเป็นในด้านสถานที่อยู่อาศัยของชีวิตพระสงฆ์ เริ่มมีตั้งแต่ต้นพุทธกาล ดังพระไตรปิฎกเล่มที่ ๔ กล่าวถึงลักษณะวัดหรือสำนักปฏิบัติที่มีความเหมาะสมสำหรับชีวิตพระสงฆ์ตามคำริของพระเจ้าพิมพิสารที่ว่า “...ไม่ไกลและไม่ไกลจากหมู่บ้านนัก สะดวกแก่การไปวัดและมาจากวัด เหมาะที่ประชาชนจะไปพบพระได้ กลางวันไม่เป็นที่พลุกพล่าน กลางคืนเงียบสงัด ไม่มีเสียงอึกทัก ไม่เป็นที่สัญจรไปมา เหมาะแก่การประกอบกิจของผู้ต้องการความสงบ และเหมาะแก่การบำเพ็ญสมณะธรรม”^{๑๔} ในกาลต่อมา สำหรับเป็นสถานฝึกหัดขัดเกลาที่พักอาศัย ถือเป็นการจำเป็นที่เริ่มมีมาแต่ต้นพุทธกาล ลักษณะดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นว่า การจัดที่พำนักสำหรับเป็นสถานที่ปฏิบัติตลอดถึงการให้ความอุปถัมภ์บำรุงปัจจัยที่จำเป็นด้านอื่น ๆ แก่ผู้ทรงศีลถือเป็นบทบาทของพุทธบริษัทฝ่ายคฤหัสถ์ โดยหลักการนี้ กลุ่มพระสงฆ์จะมีเวลาในการฝึกปฏิบัติขัดเกลาตนเอง ค้นคว้าสัจธรรมแล้วนำมาบอกกล่าวให้เกิดประโยชน์ต่อชีวิตคฤหัสถ์ เป็นปฏิสัมพันธ์อันดีงามในหมู่พุทธบริษัท

๒.๑.๑.๒ สติปัฏฐานสูตรเป็นหลักสูตรแห่งการเรียนรู้ด้านปฏิบัติธรรม กล่าวคือการดำเนินชีวิตของพระภิกษุในพุทธศาสนา มีจุดมุ่งหมายหรือเป้าหมายหลักคือการฝึกหัดขัดเกลาตนเองเพื่อกำจัดความโศกเศร้า ความทุกข์กาย ทุกข์ใจทั้งหลาย เพื่อพัฒนาจิตใจให้สูงส่ง ประเสริฐ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ ปลดปล่อยตนเองให้อิสระจากกิเลส โดยอาศัยหลักสติปัฏฐานเป็นแกนหลักในการปฏิบัติขัดเกลา เพื่อบรรลุจุดมุ่งหมาย

^{๑๐}อ้างแล้ว, พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๑-๑๒.

^{๑๑}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), จาริกบุญ จาริกธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙; (กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๔๓๐-๑.

^{๑๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๑.

^{๑๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๒-๓.

^{๑๔}วิ.มหา. (ไทย) ๔/๕๙/๗๑.

สูงสุดของชีวิต ดังข้อสรุปในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๐ ว่า “ภิกษุทั้งหลายทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔ ประการ”^{๑๕} สรุปสาระสำคัญของสติปัฏฐาน ๔ ได้ดังนี้ “๑) กายานุปัสสนา คือ ตั้งสติกำหนดพิจารณากาย ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ๒) เวทนานุปัสสนา คือ ตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ๓) จิตตานุปัสสนา คือ ตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ๔) ธัมมานุปัสสนา คือ ตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่า เป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา”^{๑๖} การฝึกปฏิบัติกรรมฐานในพุทธศาสนา หลักสติปัฏฐานถือเป็นแม่บทหรือต้นแบบแห่งการฝึกปฏิบัติขัดเกลาของเหล่าบรรดาสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า ยังมีพระไตรปิฎกหลายเล่มที่กล่าวถึงหลักมหาสติปัฏฐานสูตร ได้แก่ พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๒ “มหาสติปัฏฐานสูตร”^{๑๗} ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐานสูตรใหญ่ ซึ่งมีสาระตรงกับสติปัฏฐานสูตรในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๐ พระไตรปิฎกเล่มที่ ๑๙ “มหาสติปัฏฐานสังยุต อัมพปาลีวรรค”^{๑๘} ว่าด้วยพระธรรมเทศนาที่อัมพปาลีวัน ซึ่งมีสาระตรงกับสติปัฏฐานสูตรในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๐ ส่วนที่แตกต่างคือการกล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระพุทธองค์ นำหลักสติปัฏฐาน ๔ ไปอธิบายแก่บุคคลต่าง ๆ ในสถานที่ที่ต่างกัน แต่สรุปสาระสำคัญของสติปัฏฐาน ๔ ลงสู่ภาคปฏิบัติอย่างเดียวกัน คือ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ และพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๕ มหาสติปัฏฐานสูตร “ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐานสูตรใหญ่”^{๑๙} ซึ่งมีสาระตรงกับสติปัฏฐานสูตรในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๐ สาระสำคัญของข้อมูลชุดนี้สะท้อนให้เห็นว่า หลักสติปัฏฐานเป็นเครื่องมือปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน นำไปสู่ความสำเร็จ พันทุกข์ อิสระหลุดพ้น เพราะเมื่อพระพุทธองค์ชี้ให้เห็นว่าชีวิตมนุษย์ไม่มีอำนาจใดๆ ที่เหนือกว่ามากำหนดให้เป็นไป มนุษย์อาศัยศักยภาพแห่งการกระทำของตนเองเพื่อไปสู่จุดมุ่งหมายได้ด้วยตัวเอง ดังนั้น หลักสติปัฏฐานจึงเป็นทั้งหลักการ แนวปฏิบัติ ตลอดจนวิธีปฏิบัติ ของมนุษย์เพื่อปลดปล่อยตนเองให้อิสระพ้นทุกข์ตามจุดมุ่งหมายสูงสุดแห่งพุทธศาสนา

ข้อมูลเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรมในชั้นนอรธกถา ผู้วิจัยนำมากล่าวไว้เบื้องต้นนี้มี ๒ ฉบับ ได้แก่ คัมภีร์วิมุตติมรรค และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งสรุปได้ดังนี้ (๑) วิมุตติมรรค ปรากฏสันนิษฐานว่าพระอุปติสเสเถระชาวลังกา รจนาขึ้นในช่วง พ.ศ. ๖๐๙ – ๖๕๓ แบ่งเนื้อหาออกเป็น ๑๒ บท คือ นิทานกถา ศิลปริเฉท ฐติปริเฉทสมาธิปริเฉท กัลยาณมิตรปริเฉท จริยาปริเฉท กัมมัฏฐานารัมณปริเฉท กัมมัฏฐานปริเฉท อภิญญาปริเฉท ปัญญาปริเฉท อุบายปริเฉท สัจจญาณปริเฉท เป็นหนังสือที่เน้นปฏิบัติมากกว่าปริยัติ แปลว่า “ทางแห่งความหลุดพ้น” เป็นคู่มือสำหรับศึกษาและปฏิบัติ ซึ่งแต่งขึ้นก่อนหนังสือที่มีชื่อคล้ายกันคือ “วิสุทธิมรรค” ของพระพุทธโฆสจารย์ การปฏิบัติในวิมุตติมรรค^{๒๐} วิธีการฝึก รากะจรีตฝึกง่าย, โทสจรีตฝึกง่าย, โมหะจรีตฝึกง่าย, รากะโทสจรีตฝึกง่าย, รากะโมหะจรีตฝึกง่าย, โทสโมหะจรีตฝึกง่าย, จรีตเสมอกันฝึกง่าย กัมมัฏฐานารัมณปริเฉท คือ สอนอารมณ์กัมมัฏฐาน ๓๘ ได้แก่ กสิณ ๑๐, อสุภ ๑๐, อัปปมัญญา ๑, จตุ

^{๑๕}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๓/๓๐๑.

^{๑๖}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๒-๔๐๕/๓๐๑-๓๔๐.

^{๑๗}ม.ม. (ไทย) ๑๒/ ๑๐๕-๑๓๘/ ๑๐๑-๑๓๑.

^{๑๘}ส.ม. (ไทย) ๑๙/ ๓๖๗-๓๗๖/ ๒๑๐-๒๒๘.

^{๑๙}อกิ.วิ. (ไทย) ๓๕/ ๓๕๕-๓๖๗/๓๐๖-๓๑๙.

^{๒๐}พระอุปติสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ(ประยูร ธรรมจิตโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศยาม บริษัทเคล็ดไทย จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๕๓-๕๔.

ชาตวัญฐาน ๑, อาหาเรณฯ ๑, อากิญยัญญาตน ๑, เนวสัญญาสัญญา ๑ วิธีบำเพ็ญกัมมัฏฐานและโทษของ กาม^{๒๑} (๒) วิสุทธิมรรค^{๒๒} เป็นอรรถกถาที่อธิบายพระไตรปิฎกที่ พระพุทธโฆสเถระ ชาวชมพูทวีป(อินเดีย) รจนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๙๕๖ ที่ประเทศศรีลังกา มีเนื้อหาสาระคล้ายคลึงวิมุตติมรรค มีทั้งหมด ๒๓ ปริจเฉท โดย เริ่มต้นจาก สीलนิตะ ธุตังคินิตะ กัมมัฏฐานคหณนิตะ ปฐวีกสิณนิตะ เสสสิกสิณนิตะ อสุภกัมมัฏฐานนิตะ ฉอนุสสตินิตะ อนุสสตีกัมมัฏฐานนิตะ พรหมวิหารนิตะ อารูปนิตะ สมาธินิตะ อิทธิวิธินิตะ อภิญญา นิตะ ชันธนิตะ อายตনนิตะ อินทริยสังจณนิตะ ปัญญาภูมินิตะ ทิฏฐิวิสุทธินิตะ กังขาวิตรณวิสุทธินิตะ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิตะ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิตะ ญาณทัสสนวิสุทธินิตะ ปัญญาภาวนา นิสังสนิตะ ในหัวข้อสารัตถวิจารณ์ ของหนังสือคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภ มหาเถระ) ชี้ให้เห็นว่า

พระพุทธโฆสเถระตั้งชื่อคัมภีร์ของท่านว่า “วิสุทธิมัคค” โดยอธิบายไว้อย่างแจ่มชัดว่า คำว่า “วิสุทธิ” หมายถึงพระนิพพานเป็นจุดหมายปลายทางของพุทธศาสนา เป็นสภาพที่บริสุทธิ์หมดจดกิเลสมลทินโดยสิ้นเชิง คำว่า “มัคค” หมายความว่า หนทาง หรืออุบายเป็นเครื่องส่งให้ถึง วิสุทธิมัคค จึงได้ความหมายว่า ทางสู่พระนิพพาน ดังนั้นผู้อ่านหรือเรียนวิสุทธิมัคคจึงได้ชื่อว่าอ่านหรือตรวจดูแผนที่อันชี้บอกทางสู่พระนิพพาน ผู้ที่ลงมือปฏิบัติตามแผนที่ ได้แก่ พยายามรักษาศีลให้บริสุทธิ์ แล้วเจริญภาวนาสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้ชื่อว่ากำลังเดินไปสู่พระนิพพาน เมื่อได้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานลุล่วงขั้นญาณทัสสนวิสุทธิแล้ว ได้ชื่อว่าเดินไปถึงจุดหมายปลายทางคือลุล่วงพระนิพพานแล้ว^{๒๓}

ในชั้นวิชาการร่วมสมัยเกี่ยวกับหลักสติปัฏฐานสูตร ซึ่งเป็นหลักสำคัญในด้านการปฏิบัติเพื่อบรรลุป่าหมายสูงสุดตามอุดมคติแห่งพุทธศาสนาเถรวาท พระพรหมคุณาภรณ์ ให้ทัศนะว่า “สติปัฏฐาน ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ, ข้อปฏิบัติมีสติเป็นประธาน, การตั้งสติกำหนดสิ่งทั้งหลายให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริง”^{๒๔} นอกจากนี้ท่านได้สรุปสาระสำคัญของสติปัฏฐาน ๔ ไว้ดังต่อไปนี้

“สติปัฏฐาน ๔ คือ ที่ตั้งของสติ การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง คือ ตามสิ่งนั้นๆ มันเป็นของมันเอง ๑) กายานุปัสสนา สติปัฏฐาน ...ท่านจำแนกวิธีปฏิบัติไว้หลายอย่าง คือ อานาปานสติ อริยบาล สัมปชัญญะ ปฏิกุลมณสิกขา ธาตุมนสิการ นวสีวธิกา ๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ... มีสติรู้ชัดเวทนาอันเป็นสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี เฉยๆ ก็ดี ทั้งที่เป็นสามิสและเป็นนิรามิส ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ ๓) จิตตานุปัสสนา สติปัฏฐาน ... มีสติรู้ชัดจิตของตนมีราคะ ไม่มีราคะ มีโทสะ ไม่มีโทสะ มีโมหะ ไม่มีโมหะ เศร้าหมองหรือ ผ่องแผ้ว ฟุ้งซ่านหรือเป็นสมาธิ ฯลฯ ใดๆ ตามที่เป็นไปอยู่ในขณะนั้นๆ ๔) ธัมมานุปัสสนา สติปัฏฐาน ... มีสติรู้ชัดธรรมทั้งหลายได้แก่ นิรวรณ์ ๕ ชั้นธัมม ๕ อายตนะ ๑๒

^{๒๑}อ้างแล้ว, พระอุปติสเถระ, วิมุตติมรรค, หน้า ๕๗-๗๔.

^{๒๒}สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๒๖.

^{๒๓}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗; (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๓๙๕.

โพชฌงค์ ๗ อริยสัจ ๔ ว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญบริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร เป็นต้น ตามที่เป็นจริงของมันอย่างนั้นๆ^{๒๕}

จากหลักฐานในพระไตรปิฎก อรรถกถาและวิชาการ บอกให้ทราบถึงหลักและวิธีปฏิบัติ และพัฒนาการความเป็นมาของวัดหรือสำนักปฏิบัติธรรม โดยเริ่มต้นจากดำริของพระเจ้าพิมพิสารที่มองว่ารูปแบบการดำรงชีวิตของพระสงฆ์ ผู้ใคร่ในธรรมกำลังฝีกหัดขัดเกลาตนเองควรจะมีสถานที่อยู่อย่างไร โดยมองว่าไม่ใกล้ชุมชนเกินไปแต่ก็ไม่ตัดขาดจากชุมชน ให้มีเวลาฝึกปฏิบัติพัฒนาตนเอง การเกิดขึ้นของอาคารสถานที่พำนักของพระภิกษุในพุทธศาสนา เกิดจากความประพฤติน่าเลื่อมใสของกลุ่มพระสงฆ์ที่บังดาลใจให้เศรษฐีเมืองราชคฤห์ได้สร้างที่พักให้ ซึ่งก่อนหน้านั้นพระสงฆ์อาศัยธรรมชาติต่าง ๆ เช่น ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้าป่าช้า ป่าช้า ที่แจ้ง ลอมฟาง จากนั้นก็พัฒนามาเป็นกุฏิ วิหาร อาราม วัด กลายเป็นศูนย์กลางรวมกลุ่มผู้รู้ผู้กำลังแสวงหา ฝึกปฏิบัติขัดเกลาตนเอง รูปแบบดังกล่าวนี้เป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ในรูปแบบสถาบัน ที่แยกออกจากระบบครอบครัว ต่อมาภายหลังพัฒนามาเป็นระบบโรงเรียนหรือสถาบันทางการศึกษาอันใหญ่โตในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๕ นอกจากนี้ ข้อมูลในพระไตรปิฎก อรรถกถา และทัศนะของปราชญ์ทางพุทธศาสนา ยังให้แนวคิดเกี่ยวกับหลักการและวิธีปฏิบัติธรรมตามหลักสติปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นหลักสูตรด้านการปฏิบัติในพุทธศาสนา เป็นกรรณฐานที่อนุกุล คือ เหมาะแก่จริตของแต่ละคน ถือเป็นแม่บทแห่งการฝึกปฏิบัติธรรมในทางพุทธศาสนา ซึ่งมีหลากหลายวิธีการเพื่อให้เหมาะกับจริตแต่ละคน พัฒนาการต่อมาของวิธีปฏิบัติธรรมทางพุทธศาสนาได้ ที่แตกหน่อออกไปตามเงื่อนไขต่าง ๆ ล้วนมีต้นเค้ามาจากหลักการนี้ทั้งสิ้น วิธีการที่แตกต่างกันเหล่านี้มีเป้าหมายเดียวกันคือ เพื่อความอิสระ หลุดพ้น พระนิพพาน

๒.๑.๒ การปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาสมัยหลังพุทธกาล

ในการศึกษาค้นคว้าประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอินเดียช่วงหลังพุทธปรินิพพาน ในงานวิจัยนี้แบ่งเป็น ๔ ช่วงตามลำดับ ได้แก่ พัฒนาการพุทธศาสนายุคพระเจ้าอโศก พัฒนาการพุทธศาสนายุคก้ำพัฒนาการพุทธศาสนายุคมหาวิทยาลัยทางพุทธศาสนา และพัฒนาการพุทธศาสนาคามวาสี-อริยวาสีดังต่อไปนี้

๒.๑.๒.๑ พัฒนาการพุทธศาสนายุคพระเจ้าอโศก ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๓ ในช่วงพุทธกาลศาสนาพุทธเป็นเพียงลัทธิเล็กๆ ที่ต่อสู้แข่งขันกับศาสนาดั้งเดิมและลัทธิต่างๆ ในยุคเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็น ศาสนาพราหมณ์ ศาสนาเซน ลัทธิครูทั้ง ๖ เป็นต้น แต่หลังพุทธปรินิพพานไปแล้วศาสนาพุทธมีความเข้มแข็งมั่นคงและขยายวงกว้างมากขึ้น โดยเฉพาะในยุคของพระเจ้าอโศกมหาราช ประมาณ พ.ศ. ๒๐๐ เศษ เป็นต้นมา ศาสนาพุทธนอกจากกระจายครอบคลุมพื้นที่ชมพูทวีปแล้วยังขยายออกนอกประเทศเป็นครั้งแรก นับเป็นยุครุ่งเรืองที่สุดยุคหนึ่งของพุทธศาสนาในอินเดีย ก่อนที่ศาสนาพุทธจะแปรเปลี่ยนไปสู่รูปแบบใหม่ๆ ในสมัยต่อมา ดังที่ลักษณา จีระจันทร์ ให้ทัศนะว่า “ในสมัยพระเจ้าอโศกนั้น ศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ทรงอำนาจในอินเดีย และการเผยแผ่ไปยังต่างประเทศนั้นทำให้นักปราชญ์ทางพุทธลี้ภัยจากอินเดียไปสู่ประเทศอื่น และจากประเทศอื่นเข้ามาในอินเดียโดยไม่ขาดสายเป็นเวลาติดต่อกันหลายร้อยปี”^{๒๖} การกิจการดำรงชีวิต

^{๒๕} พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๖๕-๖.

^{๒๖} ลักษณา จีระจันทร์, **ตามรอยพระพุทธเจ้า**, พิมพ์ครั้งที่ ๗; (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐), หน้า ๑๓๖.

พระภิกษุ นับตั้งแต่หลังสังคายนาครั้งที่ ๑ เป็นต้นมา จำแนกได้เป็น ๓ ภารกิจหลัก คือ ประการแรกการฝึกฝนอบรมปฏิบัติขัดเกลาตนเอง เพื่อหลุดพ้นตามอุดมคติสูงสุดแห่งพระศาสนา ประการที่สองฝึกฝนท่องจำธรรมวินัย เพื่อรักษาพุทธวจนะซึ่งในช่วงต้นนั้นเป็นแบบ “มุขปาฐะ” และประการที่สาม อบรมสั่งสอนประชาชน เพื่อเผยแผ่ธรรมวินัย ลักษณะดังกล่าวนี้ขึ้นอยู่กับว่าภิกษุรูปใดจะเน้นหนักไปในด้านใด ถ้าเน้นหนักไปในการฝึกฝนตนเองเป็นหลัก ก็จะหนักไปในด้านวิปัสสนาธุระ ถ้าใส่ใจในการท่องจำธรรมวินัยก็จะหนักไปในด้านคันถธุระ ทุกรูปเมื่อฝึกฝนตนเองดีแล้วก็จะช่วยกันเผยแผ่ธรรมวินัยตามโอกาสและสถานะแห่งตน การที่พระสงฆ์ดำรงชีวิตคลุกคลีอยู่ในบริบททางสังคม หรือกลุ่มความคิดแบบใด ก็ทำให้พระสงฆ์ยึดถือในกรอบหรือรูปแบบชีวิตที่ตนเองดำรงอยู่ จนกลายเป็นกลุ่มต่างๆ ขึ้นในภายหลัง ทั้งที่บางทีขณะที่ยึดถือนั้นไม่ใช่หลักพุทธศาสนา ดังปรากฏชัดเจนในยุคพระเจ้าอโศกที่ว่า

รัชสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นยุคที่การศึกษาเชิงคันถธุระเจริญมาก เห็นได้จากการที่มีกลุ่มความคิดเห็นเกิดขึ้นมาก ปรากฏชื่อในสมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย ๑๑ กลุ่ม คือ (๑) สัสตวาที-เห็นว่าโลกเที่ยง (๒) เอกัจจสัสตวา-เห็นว่าเที่ยงบางอย่าง (๓) อันตานันติกะ-เห็นว่าโลกมีที่สิ้นสุดและไม่มีที่สิ้นสุด (๔) อมราวิกเขปิกะ-เห็นไม่แน่นอน (๕) อธิจจมุข-เห็นว่าไม่มีเหตุปัจจัย (๖) สัจญิวาที-เห็นว่าอัตตามีสัญญา (๗) อสัจญิวาที-เห็นว่าอัตตไม่มีสัญญา (๘) เนวสัจญิวาที-เห็นว่าอัตตมีสัญญาไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ (๙) อัจเฉทวาที-เห็นว่าโลกขาดสูญ (๑๐) ทิฏฐธรรมนิพพานวาที-เห็นว่านิพพานมีในปัจจุบัน (๑๑) วิภังชวาที-เห็นแยกประเด็น กลุ่มความคิดเหล่านี้ไม่ใช่มาจากบุคคลนอกพุทธศาสนาทั้งหมด บางกลุ่มเป็นพระสงฆ์ในพุทธศาสนานี้เอง แต่แสดงความเห็นหลากหลายแตกต่างกัน เพราะผลจากการศึกษาเชิงคันถธุระ ซึ่งเป็นการศึกษาเชิงปริยัติล้วน^{๒๗}

จากข้อมูลดังกล่าวพออนุมานได้ว่า จากภารกิจหลักของภิกษุสามประการ นอกจากเป็นการแบ่งภาระรับผิดชอบในการธำรงพุทธศาสนาของบรรดาเหล่าภิกษุแล้ว ยังก่อให้เกิดโลกทัศน์ชีวิตที่แตกต่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับผิดชอบในการจดจำธรรมวินัยด้วยระบบมุขปาฐะ ซึ่งเป็นการศึกษา “พุทธพจน์” และฐานสำคัญของการฝึกฝนเชิงคันถธุระหรือปริยัติ อันเป็นความรู้ในระดับความคิดเห็น หากไม่สามารถก้าวไปสู่ปฏิบัติและปฏิเวธ ย่อมก่อให้เกิดความคิดเห็นและข้อปฏิบัติที่แตกต่างกันขึ้นได้มากมาย อันเป็นเหตุให้เกิดการตีความและเข้าใจในธรรมวินัยแตกต่างกันอย่างกว้างขวางยิ่งขึ้น ดังจะพบว่าในยุคสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช มีการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ สืบเนื่องจากสาเหตุดังกล่าวนี้ จะอย่างไรก็ตามสภาพการณ์เหล่านี้ถือเป็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของพุทธศาสนา และช่วงเวลาดังกล่าวนี้ถือเป็นยุคทองของพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๑.๒.๒ พัฒนาการพุทธศาสนายุคถัด หลังยุคพระเจ้าอโศกมหาราชศาสนาพุทธประสบกับความลำบาก สาเหตุเกิดจากอำนาจทางการเมืองบีบคั้นอย่างมากในสมัยของพระเจ้าปุชยมิตร ชาวพุทธทุกภาคส่วนถูกเบียดเบียน พระสงฆ์สลายจากศูนย์กลาง ในช่วงดังกล่าวนี้พุทธศาสนากระจัดไปทั่วชมพูทวีปและเจริญรุ่งเรืองในดินแดนต่างๆ ดังที่หนังสือกาลานุกรมให้ข้อมูลว่า “ในดินแดนส่วนล่างของชมพูทวีปที่เรียกว่า Deccan หรือทักซิณาบท มีถาวรวัตถุที่เป็นหลักฐานชัดเจนอย่างยิ่งว่าพุทธศาสนาเคยเจริญรุ่งเรืองมา โดยเฉพาะหมู่ถ้ำอชันตา (Ajanta) และหมู่ถ้ำ เอลโลรา (Ellora) ดินแดนแห่งนี้เป็นที่ถิ่นของชาวอันธาระ การ

^{๒๗}มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, จากนาลันทาถึงมหาจุฬาฯ. พิมพ์ครั้งที่ ๓ ; (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๖.

เจาะแกะสลักภูเขาวาดภาพในหมู่ถ้ำอชันดาเริ่มขึ้นในยุคศตวรรษที่ ๑๐ ราว พ.ศ. ๔๐๐”^{๒๘} ลักษณะ จีระจันทร์ บันทึกเกี่ยวกับกลุ่มวัดถ้ำอีกแห่งว่า “วัดถ้ำสงฆ์ที่กฤษณะคีรีได้รับการบริจาคเงินสร้างวัดจากเศรษฐีที่ส่วนใหญ่ จะเป็นพ่อค้าที่ส่งสินค้าออกไปขายในต่างประเทศ เพราะหมู่ถ้ำนี้อยู่ในเส้นทางที่จะต้องขนส่งสินค้าผ่านไปยัง เมืองท่าริมฝั่งทะเลตะวันตก พระสงฆ์ที่นี้จึงค่อนข้างมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดี...ใกล้ๆ กับสลุปพวกเขายังพบถ้ำ สำหรับพระสงฆ์นี้วิปัสสนา”^{๒๙} ศาสนสถานโบราณเหล่านี้สะท้อนพัฒนาการของพุทธศาสนายุคหลังพระเจ้า อโศก ที่มีความนิยมในการสร้างที่อาศัยหรือวัดตามภูเขาจนเกิดกระแส “วัดถ้ำ” ให้เป็นที่อัศจรรย์ในศรัทธา ของชาวอินเดียที่มีต่อพุทธศาสนา ในช่วงเวลาคาบเกี่ยวกันนี้ในอินเดียตะวันออกเฉียงใต้พบว่าพุทธศาสนามี ความรุ่งเรืองด้วยเช่นกัน ดังมีบันทึกว่า “เมืองอมราวดีได้เริ่มเป็นศูนย์กลางสำคัญแห่งหนึ่งของพุทธศาสนา มี มหาวิหารที่เป็นมหาวิทยาลัยพุทธศาสนาชื่อว่า “ศรีธัญญกัญ” เติบโตด้วยวัดวาอาราม มีสถาปัตยกรรมเป็น แบบอย่างรุ่งเรืองอยู่นานราว ๕๐๐ ปี” และในเขตภูมิภาคเดียวกันนี้เป็นที่ตั้งของนาการชุนโกณฑะ มี มหาวิทยาลัยทางพุทธศาสนาที่พระนาการชุนสอน พร้อมทั้งสลุปเจดีย์วัดวาอารามเป็นมหาสถานอันรุ่งเรือง”^{๓๐} สำหรับดินแดนทวีปตอนใต้สุด ได้แก่ “อาณาจักรปาณฑยะ (Pandyas) อาณาจักรโจละ (Cola) และอาณาจักร เจระ (Cera)” ยังพบร่องรอยของพุทธศาสนาอยู่

ส่วนอินเดียตอนเหนือช่วงเวลาต่อจากสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พุทธศาสนารุ่งเรืองขึ้นใน อาณาจักรโยนกหรือปากเตรียของพระเจ้ามิลินท์ (Menander) เจ้าสายกรีก ยุคนี้ได้มีการนำเสนอหลักพุทธ ศาสนาผ่านแนวคิดเชิงปรัชญา และสันนิษฐานว่ากำเนิดพระพุทธรูปแบบคันธาระเป็นครั้งแรก ต่อมาพุทธ ศาสนาในอินเดียตอนเหนือได้เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดในสมัยพระเจ้ากนิษกะแห่งอาณาจักรกุษาณะ (ประมาณ พ.ศ. ๖๒๑-๖๔๔) พระองค์ได้รับขนานนามว่าเป็นอโศกองค์ที่สอง สืบเนื่องจากการสนับสนุนจนพุทธศาสนามี ความมั่นคงและขยายออกนอกประเทศเป็นระลอกสอง ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้อุทิศศาสนาได้พัฒนาไปสู่ความ เป็นมหายานแล้ว ดังข้อมูลว่า “พุทธมหายานเจริญรุ่งเรืองจากอินเดียตอนเหนือและแผ่ขยายเข้าสู่อาณาจักร พุทธทางตอนใต้อย่างต่อเนื่องตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๗”^{๓๑} หลังจากนั้นมาพุทธศาสนาที่มหายานก็รุ่งเรืองขึ้น แทนที่พุทธเถรวาท พัฒนาการแห่งพุทธศาสนาช่วงมหายานรุ่งเรืองนี้ วัดได้พัฒนาไปสู่สถาบันทางการศึกษา กลายมหาวิทยาลัยทางพุทธศาสนาที่ใหญ่โตหลายแห่ง ลักษณะ จีระจันทร์ ให้ทัศนะว่า

เดิมทีนาลันทามีวัดอยู่ไม่กี่แห่งที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช และมีการก่อสร้าง เพิ่มเติมมากขึ้นจนกลายเป็นมหาวิหารในสมัยคุปตะราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ นาลันทาจึง กลายเป็นศูนย์กลางการศึกษาศาสนาพุทธตั้งแต่นั้นมา วัด วิหาร และอารามสงฆ์ ได้เพิ่ม จำนวนขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ในสมัยพระเจ้าหรรษวรรณะ นาลันทามหา วิหารก็รุ่งเรืองสูงสุด เติบโตด้วยวัดวาอารามและพระสงฆ์ที่เดินทางมาศึกษาหาความรู้จาก ประเทศต่างๆ หลายหมื่นรูป ถึงกับกล่าวกันว่า นาลันทามหาวิหารเป็นมหาวิทยาลัยของ มหาวิทยาลัยทั้งหลายของโลก เป็นสถานศึกษาที่ยิ่งใหญ่และดีที่สุดในสมัยนั้น

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *กาลานุกรม*. (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ด้านสุทธาการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๔๓.

^{๒๙} ลักษณะ จีระจันทร์, *ตามรอยพระพุทธเจ้า*, หน้า ๑๕๐.

^{๓๐} อ่างแล้ว, *กาลานุกรม*, หน้า ๔๔.

^{๓๑} อ่างแล้ว, *ตามรอยพระพุทธเจ้า*, หน้า ๑๕๖.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖.

ช่วงเวลาดังกล่าววัดได้กลายเป็นศูนย์กลางชุมชน และเป็นสถาบันที่สำคัญของสังคม ตลอดถึง เป็น ศูนย์กลางวัฒนธรรมอินเดีย ดังพระเทพเวทีให้ทัศนะว่า “มหาวิทยาลัยต่างๆ โดยเฉพาะนาลันทา ได้ กลายเป็นศูนย์กลางการเผยแผ่วัฒนธรรมระหว่างประเทศในยุคนี้ และทำให้พุทธศาสนาฝ่ายมหายาน แพร่หลายมั่นคงทั่วเอเชียตะวันออก”^{๓๓} ทัศนะดังกล่าวสอดคล้องกับบทความวิชาการทางพุทธศาสนาว่า “ระบบการศึกษาแบบพุทธศาสนาดำเนินงานโดยคณะครูและมีศิษย์มาก จึงสามารถขยายการศึกษาออกไปได้ อย่างกว้างขวาง ด้วยเหตุนี้เองระบบการศึกษาแบบพุทธศาสนาจึงขยายตัวออกไปอย่างรวดเร็ว จนกลายเป็น มหาวิทยาลัย มีอาจารย์และนักศึกษาเป็นพันๆ คน มหาวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงในสมัยนี้ก็คือ มหาวิทยาลัยนาลันทา มหาวิทยาลัยวัลลี มหาวิทยาลัยวิกิรามศิลา มหาวิทยาลัยชัคททะเล และมหาวิทยาลัยโอทันตบุรี มีนักศึกษา ในส่วนต่างๆ ของทวีปเอเชียมาศึกษา ณ มหาวิทยาลัยเหล่านี้”^{๓๔} ใจว่าการเกิดขึ้นของมหาวิทยาลัยทางพุทธ ศาสนาจะสร้างความมั่นคงเข้มแข็งฝ่ายเดียว ยังปรากฏว่ามีจุดอ่อนจากความเจริญนี้ ดังพระเทพเวทีวิเคราะห์ ว่า

“เหตุที่พุทธศาสนาเสื่อมสูญจากอินเดีย คณะสงฆ์อ่อนแอเสื่อมโทรมลง...พระสงฆ์แต่เดิมดำรง มั่นในศาสนปฏิบัติ มีศีลาจารวัตรรักษาระเบียบวินัย มีความเสียสละ เทียวจาริกสั่งสอน ประชาชน บำเพ็ญศาสนกิจเพื่อประโยชน์แก่พหุชน คนจึงเลื่อมใสศรัทธาในพระศาสนา...แต่ ต่อมาเพราะชีวิตที่ได้รับการบำรุงสุขสบายนั้นก็ติดและลุ่มหลงลืมน้ำที่แท้จริง...ศึกษาเล่า เรียนลึกซึ้งลงไปแล้ว มัวหลงเพลิดเพลินกับการถกเถียงปัญหาทางปรัชญาประเภท อันต คาหิทธิภูมิ จนลืมนศาสนกิจสามัญในระหว่างพุทธบริษัท”^{๓๕}

ทัศนะดังกล่าวสอดคล้องกับลักษณะ จีระจันทร์ ที่ให้ความเห็นไปในทิศทางเดียวกันว่า “พระสงฆ์ ต่างมุ่งศึกษาคิดค้นหลักปรัชญาความคิดที่ลึกซึ้ง ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ จากเดิมที่พระธรรมเคยเป็นแนวปฏิบัติ ใช้ในชีวิตจริง ก็กลายเป็นของยากของสามัญชน กลายเป็นเรื่องของนักปราชญ์ในวัด ชาวบ้านทั่วไปไม่เข้าใจว่า พุทธศาสนาคืออะไร จนกล่าวกันว่า ความรุ่งโรจน์ของมหาวิทยาลัยพุทธในเมืองใหญ่ได้ดึงดูดให้พระสงฆ์เข้ามา ศึกษาพุทธปรัชญากันอย่างมากมายจนว่างเว้นการออกเผยแผ่พระธรรมสู่ชาวบ้านในชนบท”^{๓๖} จากข้อมูล ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความอ่อนแอภายในที่ซ่อนอยู่ภายใต้ความเจริญแห่งสังฆะในยุคหลังพุทธกาล

๒.๑.๒.๓ พัฒนาการพุทธศาสนายุคมหาวิทยาลัยพุทธศาสนา ยุคพระเจ้าทรงธรรมพระ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เป็นช่วงที่ระบบการศึกษาพุทธพัฒนามาถึงขีดสุด เป็นยุคของมหาวิทยาลัยทาง พุทธศาสนารุ่งเรืองอย่างมากโดยเฉพาะมหาวิทยาลัยนาลันทา ดังพระเทพเวทีให้ข้อมูลว่า “พ.ศ.๑๑๐๐ พระ เจ้าทรงธรรม แห่งราชวงศ์ธรรมะเป็นมหาราชที่ยิ่งใหญ่ ทรงเลื่อมใสในพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเป็นอย่างมาก ได้ทรงทำนุบำรุงมหาวิทยาลัยนาลันทาเป็นอย่างดี นาลันทามหาวิหารในยุคนี้มีอาจารย์และศิษย์พำนักอยู่ ประมาณ ๑๐,๐๐๐ คน”^{๓๗} ในหนังสือจากนาลันทาถึงมหาจุฬาฯบันทึกว่า

^{๓๓}พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), *พุทธศาสนาในเอเชีย*, พิมพ์ครั้งที่ ๔ ; (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๒๖๐.

^{๓๔}ดร.เอส ดัตต์, *พุทธศาสนประวัติระหว่าง ๒๕๐๐ ปีที่ล่วงแล้ว*, แปลโดย พระมหามร อมโร (รวมบทความ วิชาการทางพุทธศาสนา ที่จัดพิมพ์ขึ้นในคราวฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ณ ประเทศอินเดีย เมื่อ พ.ศ.๒๔๙๙), หน้า ๑๕๓.

^{๓๕}อ้างแล้ว, *พุทธศาสนาในเอเชีย*, หน้า ๒๗๐.

^{๓๖}ลักษณะ จีระจันทร์, *ตามรอยพระพุทธเจ้า*, หน้า ๑๗๗.

^{๓๗}อ้างแล้ว, *พุทธศาสนาในเอเชีย*, หน้า ๒๖๑-๒.

นาลันทาเป็นศูนย์กลางการศึกษาที่ยิ่งใหญ่โดดเด่นเป็นสถาบันอภิปรายโต้ตอบ โดยเฉพาะการถกเถียงปัญหาในคัมภีร์ฝ่ายมหายาน ทุกวันจะมีการจัดโต๊ะปาฐกถาไว้ประมาณ ๑๐๐ ที่เพื่อใช้เป็นเวทีอภิปรายโต้ตอบปัญหากัน อาจารย์และนิสิตผลัดกันขึ้นอภิปรายปุจฉาวิสัชนาธรรมไม่ให้เสียเวลาแม้แต่น้อย”^{๓๘} ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้มีมหาวิทยาลัยทางพุทธศาสนาที่ร่วมสมัยกับนาลันทาหลายแห่ง ได้แก่ “มหาวิทยาลัยवलภี (University of Valabhi) เป็นศูนย์กลางการศึกษาพุทธศาสนาหินยาน (เถรวาท) ในภาคตะวันตก ได้รับการอุปถัมภ์จากกษัตริย์ราชวงศ์ไมตรกะ มหาวิทยาลัยโอตันตपुरี (Odoantapuri) มีภิกษุมากถึง ๑๐,๐๐๐ รูป ห่างจากนาลันทาประมาณ ๖ ไมล์ มหาวิทยาลัยวิกรัมศิลา (University of Vikramasila) ตั้งอยู่เชิงเขาชันด้านฝั่งขวาของแม่น้ำคงคา ในแคว้นมคธ “มหาวิทยาลัยโสมपुरี (Sompuri) ตั้งอยู่บริเวณจังหวัดปทุมทวารวณะ และ “มหาวิทยาลัยจกัทธละ(Jagaddala)” หรือวาเรนทรี (Varendri) ตั้งอยู่ในบริเวณเบงกอลตอนเหนือ เป็นศูนย์กลางการเรียนพุทธศาสนาที่ยิ่งใหญ่สุดท้าย”^{๓๙}

มหาวิทยาลัยทั้งสามแห่งหลังสุดนี้ ได้รับการอุปถัมภ์จากกษัตริย์ราชวงศ์ปาละ ซึ่งเป็นพุทธศาสนาแบบตันตระช่วงสุดท้าย พระเทพเวทีให้ทัศนะว่า “สถาบันพุทธศาสนาเหล่านี้ แม้จะมีจำนวนมากขึ้นและได้รับการอุปถัมภ์บำรุงอย่างดี แต่ในสมัยนี้ได้หันมาเน้นการศึกษาพุทธศาสนาแบบตันตระอย่างเดียว และพุทธศาสนาที่เจริญในยุคนี้ก็จะเป็นแบบตันตระที่กลายรูปออกไปใกล้เคียงกับตันตระของฮินดูเข้าทุกที อันเป็นความเจริญที่อ่อนแอ และนำไปสู่ความเสื่อมโทรมในที่สุด”^{๔๐} ลักษณะ จีระจันท์ บันทึกลงเกี่ยวกับพุทธตันตระไว้ว่า “รัตนคีรีเป็นแหล่งโบราณสถานของพุทธตันตรยานที่ใหญ่ที่สุดในโลก และยังเป็นมหาวิทยาลัยสงฆ์อีกด้วย...สภาพภายในวัดแห่งนี้ยังมีเค้าโครงเดิมของอาคารที่กว้างขวางใหญ่โต มีลานกว้างสำหรับประกอบพิธีหรือสวดมนต์ ห้องด้านในสุดเป็นหอพระ มีห้องเล็กๆ มีตสนิทยูอยู่ด้านข้าง กล่าวกันว่าเป็นห้องลับสำหรับเข้าไปฝึกฝนจิตด้วยการเสพตัณหา ไม่ว่าจะเป็นการเสพกาม ตึมน้ำเมา ฝึกเวทย์มนต์ ซึ่งเป็นขั้นตอนหนึ่งของตันตระ”^{๔๑} ปัจจุบันชาวพุทธลาดักที่รัฐแคชเมียร์ อยู่ทางเหนือของอินเดียในใจกลางเทือกเขาหิมาลัยยังคงนับถือพุทธแบบตันตระ ดังมีบันทึกเกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรมชาวพุทธกลุ่มนี้ว่า

“วัดซังการ (Sankra) เป็นวัดพุทธตันตรยาน...ลามะทิเบตอาวุโสท่านหนึ่งเคยกล่าวถึงความสำคัญของการใช้ดนตรีในพิธีสวดบูชาขึ้นว่า “ศาสนาคือเสียง” เมื่อหน้าที่สำคัญองพระสงฆ์คือการศึกษาระธรรมและเผยแผ่พระธรรมสู่มวลมนุษย์ พระสงฆ์สายตันตรยานก็เช่นกัน เหตุนี้ท่านจึงได้ฝึกฝนจดจำมนตราในพระคัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ ด้วยการท่องซ้ำๆ เป็นทำนอง จากการท่องมนตราเพื่อจดจำเพียงผู้เดียว ก็กลายเป็นการสวดมนต์เป็นหมู่คณะเพื่อเผยแผ่พระธรรมไปในที่สุด”^{๔๒}

จากข้อมูลเบื้องต้นสะท้อนให้เห็นพัฒนาการของพุทธศาสนา ๓ ช่วง ในช่วงแรกยุคพระเจ้าอโศกมหาราช ทำให้ทราบว่าพระสงฆ์มีความใฝ่รู้ใฝ่ศึกษาเชิงปริยัติมากขึ้น พร้อมกับการแตกแยกนิกายต่างๆ ใน

^{๓๘}มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, จากนาลันทาถึงมหาจุฬาฯ, หน้า ๔๕.

^{๓๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗-๓๑.

^{๔๐}พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), พุทธศาสนาในเอเชีย, หน้า ๒๖๔.

^{๔๑}ลักษณะ จีระจันท์, ตามรอยพระพุทธเจ้า, หน้า ๑๘๘-๙.

^{๔๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๒-๓.

พุทธศาสนา และมีการนำศาสนาพุทธออกเผยแผ่ยังต่างประเทศเป็นครั้งแรก สถานการณ์พุทธศาสนายุคหลังพระเจ้าอโศก ในส่วนมัธยมประเทศถูกเบียดเบียน แต่พุทธศาสนาได้หยั่งรากลึกลงในพื้นที่อื่นๆ ทั่วชมพูทวีป และเกิดความนิยมในการสร้างวัดถ้ำกันมาก พบร่องรอยของการฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของพระสงฆ์ภายในถ้ำต่างๆ ด้วย ในช่วงที่สองยุคพระเจ้ากนิษกะ ศาสนาพุทธพัฒนามาสู่รูปแบบมหายาน วัดกลายเป็นสถาบันการศึกษาอันเป็นต้นแบบการจัดการศึกษาระดับมหาวิทยาลัยที่ยิ่งใหญ่ จัดการศึกษาฝึกฝนภายในสถาบันหลากหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นระบบปรัชญาที่เน้นกระบวนการทางความคิด การบรรยาย อภิปรายโต้ตอบ ดึงดูดผู้คนทั่วสารทิศเข้าไปเสาะแสวงหาความรู้ ลักษณะดังกล่าวล่วงเลยมาถึงช่วงที่สามยุคของพระเจ้าทรรษะ ซึ่งในช่วงนี้กระบวนการฝึกศึกษาในรูปแบบมหาวิทยาลัยได้พัฒนามาถึงขีดสุดและดำเนินต่อไปจนสิ้นสุดพุทธศาสนาในอินเดีย

๒.๑.๒.๔ พัฒนาการพุทธศาสนาคามวาสี-อรัญวาสี จากหัวข้อที่ผ่านมาจะพบว่า พัฒนาการด้านรูปแบบการปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาสมัยหลังพุทธกาล เป็นไปตามกระแสแห่งปัจจัยต่างๆ ในหัวข้อนี้จะนำเอาทัศนคติพระธรรมปิฎก เกี่ยวกับพัฒนาการของวัดในรูปแบบคามวาสี-อรัญวาสี และคัมภีร์สุตตะ-วิปัสสนาสูตตะ มาศึกษาดังต่อไปนี้ (๑) คามวาสีกับอรัญวาสี

“...สมัยพุทธกาลถือว่าพระบวชเข้ามาแล้วก็มิวิถีชีวิตแห่งการฝึกฝนพัฒนาตน ย่อมต้องการที่สงบ เพื่อจะได้ฝึกฝนตนเอง ด้วยการบำเพ็ญจิตภาวนา เป็นต้น จึงไปอยู่ป่าเป็นครั้งคราว หรืออยู่ประจำในระยะแรกแล้ว พอมีความสามารถก็ออกมา และเข้ามาอยู่ใกล้ๆ พระพุทธเจ้า อยู่กับพระสาวกผู้ใหญ่ บำเพ็ญศาสนกิจเกี่ยวข้องกับประชาชน ชีวิตก็ปะปนกันไป เรื่องการอยู่ป่าอยู่บ้านจึงไม่ได้แยกเด็ดขาด แม้แต่บางองค์ที่ถืออุตุงค์เคร่งครัดอย่างพระมหากัสสปะ ซึ่งถืออุตุงค์ข้ออยู่ป่าเป็นวัตรตลอดชีวิต ก็มีช่วงระยะที่อยู่ใกล้พระพุทธเจ้า ส่วนบางองค์ก็อยู่ป่าเป็นระยะระยะสั้น ยาว ตลอดชีวิตก็ได้ สรุปได้ว่ายุคพุทธกาลการอยู่ป่าอยู่เขา มีความยืดหยุ่นและหลากหลายมาก...เมื่อกาลผ่านไปพระที่แสวงหาวิเวก ชอบอยู่ในที่สงบปลีกเร้นอยู่ป่า อยู่ถ้ำก็มีอยู่จำนวนมาก ในขณะที่พระอีกไม่น้อยที่อยู่แต่ในวัดที่อยู่ในเมืองหรือในชุมชนในหมู่บ้าน การหมั่นเวียนถ่ายเทระหว่างความเป็นอยู่ ๒ แบบนี้... สภาพเช่นนี้ดำเนินมาจนกระทั่งว่า พระในพุทธศาสนายุคหลังพุทธกาลมาถึงลังกา ค่อยๆ แบ่งเป็นสองฝ่ายชัดเจนจนมีคำเรียกแยกกันว่า “พระคามวาสี” กับ “พระอรัญวาสี” ... พระคามวาสี คือ พระอยู่วัดใกล้บ้าน กลางหมู่บ้าน และกลางเมือง ส่วนพระอรัญวาสีคือพระที่อยู่ป่า ทั้งถ้อยคำและคติการถือนี้ เกิดหลังพุทธกาลนานมากเป็นพันปี^{๔๓}

พัฒนาการวิถีชีวิตพระสมัยพุทธกาล มีรูปแบบเพื่อฝึกหัดขัดเกลาก่อน จากครูอาจารย์ในเบื้องต้น แล้วออกแสวงหาประสบการณ์ตามป่าเขา เป็นครั้งคราวขึ้นอยู่กับอุปนิสัยของแต่ละบุคคล ใครใครจะท่องเที่ยวตามป่าเขาลำเนาไพร ก็เป็นไปได้โดยเสรี แต่ก็ไม่ถือว่าตัดขาดจาก “สังฆะ” ต้องเข้าร่วมสังฆกรรมทุกเดือนเป็นอย่างน้อย และเมื่อถึงฤดูกาลเข้าพรรษาต้องอยู่ร่วมกับคนอื่นๆ ชีวิตพเนจรเร่ร่อนเช่นนี้ทำให้พบชีวิตของพระสงฆ์ในอีกแง่มุมหนึ่ง ซึ่งไม่มีรูปแบบสำเร็จตายตัว จนกระทั่งหลังพุทธปรินิพพานหนึ่งพันปี ศาสนาพุทธที่ขยายมาถึงศรีลังกาได้ปรากฏคำเรียกกลุ่มพระที่ชอบอยู่ป่าว่ากลุ่มอรัญวาสี ส่วนพระที่อยู่ตามบ้านเรียกว่ากลุ่มคามวาสี แต่ก็ยังเป็นเพียงชื่อเรียกกันทั่วไปเท่านั้นเอง ไม่ได้จัดเป็นประเภทแยกกันชัดเจนแต่ประการใด

^{๔๓}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *จาริกบุญ จาริกธรรม*, หน้า ๔๓๔-๔๕.

(๒) คันถุระกับวิปัสสนาธุระ ความรู้อีกชุดหนึ่งที่ทำให้เกิดความสับสนกันในการจัดกลุ่มพระสงฆ์คือคำว่า คันถุระกับวิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นคำที่ปรากฏขึ้นในช่วงหลังพุทธปรินิพพาน เช่นเดียวกับคำว่าคามวาสีและอรัญญวาสีที่กล่าวมา พระธรรมปิฎก ให้ทัศนะเกี่ยวกับพัฒนาการของพุทธศาสนาช่วงนี้ว่า

“ต่อมาหลังพุทธกาล การมีชีวิตแบบชานาญพิเศษก็ค่อยๆ เกิดขึ้น อาจเนื่องมาจากภาระเพิ่มในการรักษาพระศาสนา ...การทรงจำพระธรรมวินัย การเล่าเรียนคำสอนสืบทอดกันมา กลายเป็นศาสนกิจใหญ่ที่สำคัญมาก...พระจำนวนหนึ่งกลายเป็นพระที่มีหน้าที่ในด้านการเล่าเรียนสั่งสอนคัมภีร์ ทำให้เกิดการรวมตัวเป็นกลุ่มก่อนมีศัพท์ที่เรียกว่า “คันถุระ” ซึ่งพระที่ทำหน้าที่ด้านนี้มักจะเป็นพระคามวาสีอยู่วัดในบ้านในเมือง ส่วนพระอีกพวกหนึ่ง มุ่งในการปฏิบัติกรรมฐาน ก็ออกไปอยู่ป่าหาวิเวก เพราะว่าการปฏิบัติในเรื่องกรรมฐานนั้น เหมาะที่จะอยู่ในที่สงัด หลีกเร้น ปลีกตัว จึงเกิดธุระอีกฝ่ายคือ “วิปัสสนาธุระ” เมื่อชวนขวายเป็นวิปัสสนาธุระ ไปอยู่ป่าก็เลยเป็นอรัญญวาสี ท่านราหุลพระนิกปราชญ์ชาวศรีลังกาเขียนไว้ว่ามีหลักฐานกล่าวถึงพระอรัญญวาสีราว พ.ศ.๑๑๐๐ เป็นต้นมา เมื่อพุทธศาสนาแบบลังกาขยายมายังประเทศไทยสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช คามวาสีและอรัญญวาสีก็เข้าสู่ประเทศไทยด้วยพร้อมนั้นและสืบเชื้อสายประเพณีต่อมาจนบัดนี้”^{๔๔}

จากข้อมูลดังกล่าวมาพออนุมานได้ว่าในประเด็นเกี่ยวกับวัดป่าวัดบ้าน มีพัฒนาการหลังพุทธกาลเป็นพันปี มามีชื่อเรียกขานอย่างชัดเจนในศรีลังกา ประมาณ พ.ศ. ๑๑๐๐ เป็นต้นมา โดยกล่าวถึงพระที่ชอบหลีกเร้นอยู่ตามป่าขวนขวยในวิปัสสนาธุระ มุ่งปฏิบัติกรรมฐานเป็นฝ่ายอรัญญวาสี ส่วนกลุ่มพระที่มีวัดอยู่ในบ้านในเมืองเอาใจใส่ในการศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์เป็นฝ่ายคามวาสี ซึ่งว่าโดยพัฒนาการแห่งรูปแบบคณะสงฆ์สองรูปแบบในอินเดียทั้งในยุคพุทธกาลและหลังพุทธกาล ถึงแม้ว่ายังไม่ปรากฏว่ามีการจัดสงฆ์ออกเป็นสองรูปแบบอย่างชัดเจน แต่ก็มีความคล้ายคลึงกันในรูปแบบชีวิตพระสองรูปแบบให้เห็น ดังสมัยพุทธกาล วัดส่วนใหญ่ น่าจะถูกสร้างตามวัดต้นแบบคือวัดเวฬุวันที่มีลักษณะว่า “ไม่ไกลและไม่ไกลจากหมู่บ้านนัก สะดวกแก่การไปวัดและมาจากวัด เหมาะที่ประชาชนจะไปพบพระได้ กลางวันไม่เป็นที่พลุกพล่าน กลางคืนเงียบสงัด ไม่มีเสียงอีกทีก ไม่เป็นที่สัญจรไปมา เหมาะแก่การประกอบกิจของผู้ต้องการความสงบ และเหมาะแก่การบำเพ็ญสมณะธรรม” ซึ่งผู้วิจัยเคยให้ทัศนะในการสร้างวัดไว้ว่า “การเลือกสถานที่สร้างวัดควรคำนึงความเหมาะสมสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ และควรจะนำทฤษฎีการสร้างวัดแห่งแรกครั้งพุทธกาลมาเป็นบรรทัดฐานในการสร้างวัด หากพระสงฆ์สามารถทำวัดในลักษณะดังกล่าวนี้ให้เป็นสำนักด้านฝึกปฏิบัติกรรมฐาน”^{๔๕} ในช่วงต้นนี้วัดสำคัญๆ ในพุทธศาสนาสมัยพุทธกาลก็มีลักษณะเช่นนี้ไม่มีความเป็นวัดป่าหรือวัดบ้าน แต่ช่วงหลังพุทธปรินิพพานความที่วัดมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น วัดหรืออารามใหญ่โตขึ้น บ้านเมืองก็ขยายตัว วัดที่ถูกสร้างอยู่ห่างพอประมาณจากชุมชนในที่สุดก็ใกล้ชิดติดกับชุมชน และอยู่ในท่ามกลางชุมชนไปในที่สุด ความสำคัญในรูปแบบชีวิตพระสงฆ์ระหว่างการอยู่ป่าหรืออยู่บ้านพิจารณาได้จาก อภิปพสูตร พระไตรปิฎกเล่มที่ ๒๔ ที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอุบาลีว่า “อุบาลี สาวกทั้งหลายของเราเมื่อพิจารณาเห็นธรรมแม้ในดิน จึงอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงัดคือป่าโปร่งและป่าทึบอยู่ แต่สาวกของเราเหล่านั้นยังไม่บรรลุประโยชน์ของตนก่อน เธอจงอยู่ในสงฆ์เถิด เมื่อเธออยู่ในสงฆ์ ความสำราญจักมี”^{๔๖} ในประเด็นนี้มีอรรถกถาอธิบายว่า การที่พระผู้มี

^{๔๔}อ้างแล้ว, พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *จาริกบุญ จาริกธรรม*, หน้า ๔๓๔-๕.

^{๔๕}บรรจง โสดาดี, *การศึกษาแนวทางการพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๑๑*, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์ พ.ศ. ๒๕๔๙, หน้า ๒๑.

^{๔๖}อง. ทสก. (ไทย) ๒๔/๙๙/๒๔๐.

พระภาคทรงเตือนให้พระอุปาสีอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ไม่ทรงอนุญาตให้ ท่านอยู่ป่า เพราะทรงเห็นว่า การอยู่ป่า จะทำให้ท่านบำเพ็ญวิปัสสนาธุระคือการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานได้เพียงด้านเดียว ไม่สามารถบำเพ็ญคุณ ธุระคือการเรียนพระคัมภีร์ให้สำเร็จได้ แต่การอยู่ในท่ามกลางสงฆ์จะทำให้ท่านบำเพ็ญธุระได้ทั้ง ๒ ด้าน และบรรลुพระอรหัตผลได้ด้วย ทั้งจักเป็นหัวหน้าในการสังคายนาพระวินัยปิฎก ในประเด็นนี้วิเคราะห์ได้ว่า ในแง่มุมของฝ่ายสนับสนุนคตินธุระเป็นศูนย์กลางก็มีความเป็นเหตุเป็นผลเช่นนั้น แต่มองอีกมุมจะพบว่าวิถีชีวิต พระสงฆ์ในพุทธศาสนา หลังจากได้พัฒนาตนเองภายใต้บริบทที่เจียบสังกัดให้บริสุทธิ์บริบูรณ์จนถึงที่สุดแล้ว ท่านจึงกลับเข้าสู่ชุมชน ทำหน้าที่ในการเทศนาสั่งสอน ทำหน้าที่ฝึกฝนลูกศิษย์ เผยแผ่พุทธศาสนาให้ขยายวง กว้างออกไป

๒.๒ พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทย

ความเป็นมาของสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทยนั้น มีปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าได้มีมาแล้ว ตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย สมัยกรุงศรีอยุธยา และจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เพื่อเป็นการจัดข้อมูลอย่างเป็นระบบ และเกิดความเข้าใจยิ่งขึ้น ในหัวข้อนี้จึงแบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๓ ประเด็น ได้แก่ สำนักปฏิบัติธรรมสมัยโบราณ สำนักปฏิบัติธรรมสมัยใหม่ สำนักปฏิบัติธรรมสมัยปัจจุบัน ดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ สำนักปฏิบัติธรรมสมัยโบราณ

ในหัวข้อสำนักปฏิบัติธรรมสมัยโบราณแบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๒ ประเด็น ได้แก่ สมัยก่อน ประวัติศาสตร์ และสมัยประวัติศาสตร์ไทย ดังต่อไปนี้

๒.๒.๑.๑ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ในหัวข้อนี้มุ่งศึกษาเฉพาะเขตพื้นที่ภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ ในแผ่นดินอีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือสมัยก่อนประวัติศาสตร์ไทย เป็นพื้นที่มี แหล่งชุมชนโบราณมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ยุคประวัติศาสตร์ มีอารยธรรมสืบเนื่องต่อกันมายาวไกล ไม่ว่าจะเป็นอารยธรรมบ้านเชียง อารยธรรมขอม อารยธรรมสมัยทวารวดี เป็นต้น ดังที่แหล่งโบราณสถาน ต่างๆ ปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไป อารยธรรมเหล่านี้มีการเชื่อมโยง สัมพันธ์ ปรับเปลี่ยน สืบทอดกันเรื่อยมาจน จนเข้าสู่ยุคสมัยปัจจุบัน และที่สำคัญเคยเป็นแหล่งอารยธรรมพุทธในอาณาจักรเก่าๆ มาก่อน ดังอาจารย์ศรี ศักดิ์ วัลลิโกดม ให้ทัศนะว่า “...พระพุทธรูปเหล่านี้ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๓ ลงมา ซึ่งลึงกางคั้นเริ่ม พุทธศตวรรษที่ ๑๘ นี้เอง หลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็พบพระพวกนี้อยู่ อย่างเช่นที่ภูโป กาสสินธุ์ ก็มีพระนอนแบบนี้ ดูลักษณะพระพุทธรูปไสยศาสตร์อันนี้เป็นพระปางนิพพานที่ภูค่าว...พระสงฆ์สมัยนั้นเขาสอน อะไร ...สอนสั้นๆ แล้วเข้าสู่ปฏิบัติเลย เพราะผู้ที่เผยแผ่นั้นคือพระป่าเท่านั้น”^{๔๗} เมื่อมองในมิติของ ประวัติศาสตร์ดูเหมือนว่าแผ่นดินภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะมีความสำคัญปรากฏบนหน้าประวัติศาสตร์ไทย ค่อนข้างที่จะน้อยกว่าที่ควรจะเป็น สุจิตต์ วงษ์เทศ กล่าวถึงความสำคัญของประวัติศาสตร์ตรงนี้ว่า

“ถ้าแม่น้ำโขงเสมือนเส้นเลือดใหญ่ ดินแดนอีสานก็ประดุจดั่งหัวใจของภูมิภาค เพราะอีสาน เป็นแหล่งอารยธรรมสำคัญอันเต็มไปด้วยร่องรอยและหลักฐานทางประวัติศาสตร์และ โบราณคดีที่พร้อมจะพลิกให้เห็นโฉมหน้าแท้จริงของประวัติศาสตร์ไทยและประวัติศาสตร์

^{๔๗}พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, สัมมนาชาตินาชาติ ครั้งที่ ๑ “อารยธรรมพุทธศาสนาในลุ่มน้ำโขง” ณ จังหวัด หนองคาย ประเทศไทย และ นครเวียงจันทน์ สปป.ลาว ๑๗-๒๓ มิถุนายน ๒๕๕๒, (บริษัท เอกลักษณ์ อินเตอร์พรีนธ์ จำกัด), หน้า ๒๐.

ของภูมิภาคอุษาคเนย์ แต่ไม่รู้เพราะอะไร รัฐบาลไทยทุกยุคทุกสมัยจึงมี “อคติ” ต่ออีสาน นักหนา และสาหัสสาครรจ์ถึงขนาดกระทรวงศึกษาธิการต้องแต่งตำราประวัติศาสตร์ไทย แล้วเผยแพร่ออกทั่วประเทศว่า ...อีสาน “มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมแยกออกจากเรื่องของชนชาติไทยในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน ตอนกลาง และแถบภาคใต้ของประเทศ” ทั้งๆ ที่ไม่เป็นความจริงแม้แต่น้อย”^{๔๘}

แต่การจะสืบค้นถอยหลังไปไกลก็ยากต่อการนำมาตอบโจทย์วิจัย ดังนั้นผู้วิจัยจึงเริ่มสืบหาข้อมูลในพัฒนาการของพุทธศาสนาในช่วงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ซึ่งพบว่าการเคลื่อนไหวครั้งใหญ่ของชุมชนบริเวณนี้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ดังที่ ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม ให้ข้อมูลว่า

“หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อำนาจขอมและอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมขอมอาจเสื่อมไป แต่ผู้คนในแถบนี้ยังคงอยู่ ยังคงมีบ้านเมืองอยู่อย่างสืบเนื่อง...เมื่อพระราชครูหลวงโพนเสม็ดพาเจ้าหน่อขัตติย์อพยพจากเมืองเวียงจันทน์มาที่จำปาศักดิ์ในพุทธศตวรรษที่ ๒๓ นั้น ...ทำให้เกิดรัฐลาวขึ้นใหม่อีกแห่งหนึ่งโดยอิสระจากเวียงจันทน์ และน่าจะมีคนลาวอีกเป็นจำนวนมากที่อพยพตามพระราชครูหลวงโพนเสม็ดกับเจ้าสร้อยสีสมุทรมาอยู่ในแคว้นจำปาศักดิ์...ผู้คนที่ไพร่บ้านพลเมืองเมืองแต่เดิมก็คงไม่ถูกขับไล่หรือสูญหายไปไหน ยังคงอยู่ตามเดิมแต่ทว่าผสมปนเปกับพวกลาวไป ที่น่าสนใจก็คือเกิดการขยายบ้านเมืองขึ้น...โดยกระจายไปตามที่ต่างๆ ตามฝั่งแม่น้ำมูล...ลุ่มน้ำชี เข้าไปสร้างบ้านสร้างวัดเป็นบ้านเป็นเมืองตามที่ต่างๆ มาก่อนที่ลาวกลุ่มอื่นๆ เช่น กลุ่มเจ้าโสมพะมิตร และพระวอ-พระตาจะเคลื่อนมาจากทางอุดรธานีและหนองคาย”^{๔๙}

๒.๒.๑.๒ ในสมัยประวัติศาสตร์ไทย โดยเริ่มต้นศึกษานับตั้งแต่สมัยสุโขทัยมาจวบจนสิ้นอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา เดิมลักษณะของพุทธศาสนาในประเทศไทยมีความหลากหลายทับซ้อนกันอยู่ตามกาลเวลาและ ตามคลื่นของศาสนาพุทธที่ขยายเข้ามายังดินแดนแถบนี้ ไม่ว่าจะเป็นพุทธศาสนาแบบอโคก พุทธศาสนamahayanแบบจีน พุทธศาสนamahayanแบบศรีวิชัย พุทธศาสนาเถรวาทแบบทวารวดี และล่าสุดพุทธศาสนาแบบศรีลังกา ซึ่งรุ่งเรืองขึ้นในสมัยอาณาจักรสุโขทัยเป็นราชธานี และอาณาจักรอื่นๆ ของชาวไทยก็มีการนับถือพุทธศาสนาแบบเดิมของตนอยู่แล้ว ต่อมาเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้น เมื่อพ่อขุนรามคำแหงได้นำพุทธศาสนาแบบศรีลังกาจากอาณาจักรตามพรลิงก์ เข้ามาเผยแพร่ ตั้งแต่บัดนั้นมาเริ่มมีการแบ่งวัดเป็น ๒ ลักษณะใหญ่ๆ คือ วัดบ้าน(คามวาสี)กับวัดป่า(อรัญวาสี) ดัง สิริวัฒน์ คำวันสา ให้ทัศนะว่า “ลักษณะแห่งคณะสงฆ์นิกายลังกาวงศ์นี้โดยปกติมักอยู่ป่า ทั้งนี้เพราะภูมิประเทศล้งกานั้นมีป่ามากกว่าทุ่ง วัดทุกวัดอยู่ในป่าทั้งนั้น พระสงฆ์จึงเคยชินกับป่า เมื่อเข้ามาอยู่ในประเทศไทยท่านจึงเป็นพวกนิยมอยู่ป่า เพื่อให้ถูกกับอัยาศัยของท่าน พระมหากษัตริย์จึงทรงโปรดให้สร้างวัดป่าถวายท่าน ดังนั้นจึงเกิดคณะอรัญญิกหรือล้งกาวงศ์สืบมา”^{๕๐} ทัศนะดังกล่าวตรงกับพระเมธีธรรมภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ที่ให้ทัศนะว่า “พระสงฆ์คณะล้งกาวงศ์นี้ เป็นพระนักปฏิบัติธรรมกรรมฐาน จึงมีชื่อเรียกในสมัยนั้นว่า คณะอรัญญิก หมายถึงกลุ่มพระสงฆ์ผู้พำนักอยู่ในวัดป่า อัน

^{๔๘}ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, *แอ่งอารยธรรมอีสาน*, พิมพ์ครั้งที่ ๔; (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖), หน้า คำนำเสนอ (๑๒).

^{๔๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๖-๗.

^{๕๐}สิริวัฒน์ คำวันสา, *ประวัติพุทธศาสนาในประเทศไทย*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๓๐.

แตกต่างจากพระสงฆ์ฝ่ายที่อยู่กรุงสุโขทัยแต่ดั้งเดิม พระสงฆ์กลุ่มหลังนี้เรียกว่า คณะคามวาสี”^{๕๑} ในช่วงเวลาคาบเกี่ยวกันในอาณาจักรล้านนาซึ่งอยู่ทางตอนเหนือของอาณาจักรสุโขทัย ปรากฏมีพุทธศาสนาเถรวาทแบบทวารวดีและเถรวาทแบบพุกามรุ่งเรืองอยู่ก่อน รวมทั้งมีพุทธศาสนมหายานปะปนอยู่ พระยาเม็งรายผู้เป็นปฐมกษัตริย์แห่งอาณาจักรล้านนามีศรัทธาเลื่อมใสในพุทธศาสนาเถรวาทที่สืบเนื่องมาจากทวารวดี ต่อมาในสมัยพระเจ้ากือนาได้นำเอาพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาจากกรุงสุโขทัยเข้าไปยังอาณาจักรล้านนา และได้รับการสนับสนุนจรรุ่งเรืองถึงขีดสุดในสมัยพระเจ้าติโลกราช โดยเฉพาะด้านคันถธุระดังที่ปรากฏหลักฐานว่ามีพระสงฆ์ที่เป็นปราชญ์สามารถแต่งคัมภีร์ทางพุทธศาสนาในยุคนี้หลายรูป เช่น พระญาณกิตติเถระ พระสิริมังคลาจารย์ พระสิริรัตนปัญญาเถระ พระโพธิรังสีเถระ พระนันทาจารย์ เป็นต้น

ต่อมาสมัยอยุธยาเป็นราชธานี กินเวลายาวนานถึง ๔๑๗ ปี ลักษณะทั่วไปของพุทธศาสนาในอาณาจักรอยุธยา มีพัฒนาการต่อจากกรุงสุโขทัย และต่อมาเมื่ออยุธยาเข้มแข็งกว่าอาณาจักรอื่นในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา สามารถสร้างอาณาจักรพุทธที่ยิ่งใหญ่และมั่นคง ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นี้ พุทธศาสนาไม่เพียงแต่เป็นพื้นฐานวัฒนธรรมของราชอาณาจักรเท่านั้น หากแต่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของผู้คนทุกระดับทุกด้าน เกี่ยวกับสถานการณืพุทธศาสนาในสมัยกรุงศรีอยุธยา สิริวัฒน์ คำวันสา ให้ทัศนะว่า “...อนึ่งคณะสงฆ์สมัยอยุธยาช่วงต้นๆ นี้ก็เริ่มมีคณะสงฆ์ฝ่ายขวาและฝ่ายซ้ายแล้ว ฝ่ายขวาคือคณะเดิม ฝ่ายซ้ายคือคณะที่เข้ามาใหม่ ทั้งสองคณะอยู่ด้วยกันได้ไม่มีปัญหาเรื่องการแตกแยกแต่ประการใด คณะเดิมเรียนด้านคันถธุระ คณะใหม่เรียนวิปัสสนาธุระ เหมือนกับคณะสงฆ์ในกรุงสุโขทัยนั่นเอง”^{๕๒} ในสมัยอยุธยาพุทธศาสนาเริ่มรุ่งเรืองมาตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าบรมไตรโลกนาถ ดังที่พระเทพเวทีให้ทัศนะว่า “สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ นอกจากจะทรงจัดการปกครองบ้านเมืองให้มีระเบียบเรียบร้อยและเข้มแข็งอย่างดีแล้ว พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงพุทธศาสนาเป็นการใหญ่ โดยดำเนินตามแบบอย่างของพระเจ้าอโศกมหาราช เช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์ราชธานีแห่งกรุงสุโขทัย”^{๕๓} พระองค์ทรงสละราชสมบัติออกผนวช พร้อมข้าราชการบริพารที่บวชตามจำนวนมาก ทำให้พุทธศาสนาเข้มแข็งมั่นคงเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ยังให้กำเนิดประเพณีบวชเรียนโดยโปรดให้ราชโอรสและราชนัดดาผนวชเป็นสามเณร จากนั้นพุทธศาสนาก็มั่นคงรุ่งเรืองจนสิ้นสุดยุคกรุงศรีอยุธยา ในช่วงเวลาที่ยาวนานนี้ พอกกล่าวโดยสรุปได้ว่า พัฒนาการของพุทธศาสนาในกรุงศรีอยุธยา หลังจากทีคณะสงฆ์บางกลุ่มเดินทางไปศึกษายังประเทศศรีลังกากลับมา แล้วตั้งสำนักขึ้นเรียกว่าคณะป่าแก้ว พระสงฆ์ที่เข้ามาใหม่นี้มุ่งเน้นไปในเรื่องวิปัสสนาธุระ ซึ่งสายนี้มีลักษณะที่ต่างไปจากฝ่ายอรัญญวาสี และฝ่ายคามวาสีที่มีมาแต่ดั้งเดิม มีข้อมูลสะท้อนบทบาทของชีวิตพระสมัยอยุธยา คือเรื่องราวเกี่ยวกับ “หลวงปู่ทวดเหยียบน้ำทะเลจืด”^{๕๔} ชีวิตของท่านเป็นสามัญชนเกิดในสมัยอยุธยา ประมาณ พ.ศ. ๒๑๒๕ – ๒๑๒๕ บั้นปลายชีวิตท่านออกจาริกธุดงค์ พระเทพเวทีให้ข้อสังเกตว่า

เท่าที่พบหลักฐาน ความนับถือพุทธศาสนาในสมัยกรุงศรีอยุธยาไม่สู้จะโน้มไปในหลักธรรมชั้นสูงนัก โดยมากสนใจมุ่งไปแต่เรื่องการบุญการกุศล บำรุงพระสงฆ์ สร้างวัดวาอาราม ปูชนียสถาน ปูชนียวัตถุ พิธีกรรม งานฉลอง งานนมัสการ เช่น ไหว้พระ

^{๕๑}พระเมธีธรรมาภรณ์, การปกครองคณะสงฆ์สมัยสุโขทัย, ในความเชื่อและศาสนาในสังคมไทย, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมราชา, ๒๕๓๓), หน้า ๔๗.

^{๕๒}สิริวัฒน์ คำวันสา, ประวัติพุทธศาสนาในประเทศไทย, หน้า ๕๓.

^{๕๓}พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), พุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต, (กรุงเทพมหานคร:โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๐๙.

^{๕๔}หลวงปู่ทวด <<http://th.wikipedia.org/wiki>> ๒๐ มกราคม ๒๕๕๘.

ธาดุ และพระพุทธรูปบาท เป็นต้น การบำเพ็ญจิตภาวนาก็นั่นไปข้างความขลังศักดิ์สิทธิ์ อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ มีเรื่องไสยาศาสตร์ อาถรรพ์ เข้ามาปะปนเป็นอันมาก อย่างหนึ่ง ก็เป็นลักษณะที่เด่นในปลายสมัย^{๕๕}

จากข้อมูลทั้งหมดพอสรุปได้ว่า ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนกระทั่งสิ้นสุดสมัยกรุงธนบุรี รวมระยะเวลา ๖๐๐ ปีเศษ ภารกิจพุทธศาสนาด้านวิปัสสนาธรรมมีพัฒนาการควบคู่กับด้านคัมภีร์ธรรมมาโดยตลอด โดยมีชื่อเรียกว่าคณะอรหันตวิปัสสนาธรรมในสมัยสุโขทัย และคณะป่าแก้วในสมัยอยุธยา ซึ่งคณะนี้วัดมักจะต้องอยู่ห่างจากชุมชนพอสมควร และให้ความสนใจในด้านฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน มักจะได้รับความนิยมและการสนับสนุนจากชนชั้นผู้ปกครองเป็นส่วนใหญ่ ส่วนคณะคามวาสี ซึ่งเป็นวัดที่อยู่ในชุมชน ให้ความสำคัญในด้านฝึกศึกษาคัมภีร์เป็นหลัก คณะสงฆ์ที่ได้รับความนิยมจากประชาชนโดยทั่วไป

๒.๒.๒ สำนักปฏิบัติธรรมสมัยใหม่

สมัยใหม่ในงานวิจัยนี้หมายเอาตั้งแต่ช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. ๒๓๐๐-๒๕๐๐ ซึ่งงานวิจัยนี้แบ่งประเด็นศึกษาค้นคว้าเป็น ๒ ช่วง ได้แก่ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง ดังนี้

๒.๒.๒.๑ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เริ่มจากสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ภายหลังกอบกู้เอกราชจากพม่า ทรงฟื้นฟูพุทธศาสนาทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านศาสนาวัดถุ ศาสนาบุคคล ศาสนธรรม ศาสนพิธี พระองค์มีความสนใจด้านการปฏิบัติธรรมเป็นพิเศษ ดังเสถียร โพธิ์นันทะ ให้ทัศนะว่า “...ในปี พ.ศ.๒๓๑๙ ได้ฝึกวิปัสสนากรรมฐาน และโปรดให้จัดสร้างสมุดไตรภูมิ”^{๕๖} พระองค์เป็นกษัตริย์ที่ฝึกฝนปฏิบัติธรรมและให้การสนับสนุนพุทธศาสนามากเป็นพิเศษ แต่ครองราชย์สมบัติเพียง ๑๕ ปี ก็สิ้นรัชกาลอันเนื่องมาจากพระสติฟั่นเฟือน ดังที่พระเทพเวทีให้ข้อมูลว่า “...พ.ศ.๒๓๑๐ สมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จขึ้นครองราชย์ ณ กรุงธนบุรี...ตอนปลายรัชกาล ทรงใฝ่พระทัยในการบำเพ็ญกรรมฐานมาก และทำที่สุดใน พ.ศ. ๒๓๒๕ มีเรื่องราวทรงมีพระสติฟั่นเฟือน...”^{๕๗} จนในที่สุดสมเด็จพระมหาภิกษุต้องมาระงับเหตุ พระองค์ถูกสำเร็จโทษ เป็นอันสิ้นแผ่นดิน พัฒนาการพุทธศาสนาสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ความนิยมปฏิบัติกรรมฐานของชาวไทยคงไม่จำกัดเฉพาะเพียงกลุ่มภิกษุเท่านั้น แต่น่าจะรวมถึงวิถีชาวบ้าน ตลอดถึงชนชั้นผู้ปกครองด้วย ในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรมของสงฆ์มีการนำรูปแบบศึกษาสมัยอยุธยามาใช้และมีการปรับปรุงใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ดังพระเทพเวทีบันทึกว่า “พ.ศ. ๒๓๒๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชย์...โปรดให้มีการสอนพระปริยัติธรรมในพระบรมมหาราชวัง ตลอดจนวังเจ้านาย และบ้านข้าราชการผู้ใหญ่...พ.ศ.๒๓๕๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จขึ้นครองราชย์... ในรัชกาลนี้สมเด็จพระสังฆราชมี ได้ขยายหลักสูตรการเรียนภาษาบาลีจาก ๓ ชั้น (๓ ชั้น คือ เปริยญตรี-โท-เอก) เป็น ๙ ชั้น”^{๕๘} การเรียนการสอนเป็นแบบท่องจำ สอบวัดความรู้ด้วยวิธีสอบปากเปล่า เนื้อหาแล้วแต่คณะกรรมการจะกำหนดในช่วงเวลาดำเนินการสอบ ภายในวันเดียวอาจได้หลายประโยค บางท่านมีความสามารถก็สามารถสอบได้ ๙ ประโยคภายในวันเดียวก็มี ในการกำหนดวันเวลาในการสอบแต่ละครั้งละปีไม่แน่นอนขึ้นอยู่กับว่าทางราชการจะกำหนด บางปีไม่มีความพร้อมก็ไม่ได้จัดสอบ คุณค่าของการฝึกศึกษาเชิง

^{๕๕}พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), พุทธศาสนาในเอเชีย, หน้า ๑๑๖.

^{๕๖}เสถียร โพธิ์นันทะ, ภูมิประวัติพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕), หน้า ๔๘.

^{๕๗}อ้างแล้ว, พุทธศาสนาในเอเชีย, หน้า ๑๒๐.

^{๕๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๑.

ปริยัตินี้โดดเด่นมาก สำหรับผู้ที่สามารถสอบผ่านได้นอกจากจะได้รับเกียรติยศและชื่อเสียงให้เป็นที่ปรากฏแล้วยังได้รับการอุปถัมภ์บำรุงจากฝ่ายบ้านเมืองด้วยดี การศึกษาด้านคัมภีร์นี้จึงได้รับการพัฒนาและเจริญขึ้นอย่างมากในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง ส่วนกระแสการฝึกฝนอบรมแบบวิปัสสนาธุระ เท่าที่สืบค้นได้ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นี้ คือบทบาทของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (๒๓๓๑-๒๔๑๕) ซึ่งมีบางตอนที่กล่าวถึงการจาริกธุดงค์ของท่านไปยังสถานที่ต่างๆ ดังข้อมูลที่กล่าวถึงประวัติสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่า “ต่อมากล่าวกันว่า พระภิกษุโตได้ออกธุดงค์ไปตามสถานที่ต่างๆ และได้สร้างปูชนียสถานในที่ต่างๆ กัน เช่น สร้างพระพุทธรูปไสยาสน์ไว้ที่วัดสตือ ตำบลท่าหลวง อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สร้างพระพุทธรูปหลวงพ่อดโต วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง เป็นต้น ซึ่งปูชนียสถานทุกแห่งที่ท่านสร้างจะมีขนาดใหญ่โตสมกับชื่อของพระภิกษุโต อยู่เสมอ การจะสร้างปูชนียสถานขนาดใหญ่เช่นนี้ล้วนแต่ต้องใช้ทุนทรัพย์และแรงงานจำนวนมากในการก่อสร้างจึงจะทำได้สำเร็จ สิ่งเหล่านี้จึงเป็นเครื่องหมายแสดงถึงความศรัทธาและบารมีของพระภิกษุโต ซึ่งเป็นที่เคารพเลื่อมใสของพุทธศาสนิกชนในย่านที่ท่านได้ธุดงค์ผ่านไปอย่างชัดเจน”^{๕๙} จากข้อมูลนี้สะท้อนบารมีหลวงปู่โตในด้านสร้างศรัทธา สร้างศาสนวัตถุให้เป็นที่เคารพสักการบูชา แต่บทบาทและภารกิจด้านต่างๆ ตลอดถึงวัตรปฏิบัติอย่างอื่น เช่น วัตรปฏิบัติขัตติยะ การบำเพ็ญภาวนาด้านวิปัสสนาธุระ เป็นต้น ยังไม่พบหลักฐานในด้านดังกล่าว ซึ่งเป็นที่สังเกตได้ว่าการดำเนินชีวิตของท่านไม่ปรากฏว่าเกี่ยวข้องกับด้านคัมภีร์เท่าใดนัก

อนึ่งพัฒนาการสายปฏิบัติธรรมในยุคต้นรัตนโกสินทร์ ยังปรากฏให้เห็นร่องรอยที่ย้อนหลังสมัยรัชกาลที่ ๔ ลงไป ดังมีหลักฐานจากประวัติของพระอริยวงศาคตญาณเดิมลอบลสังฆปาโมกข์ (ประมาณ พ.ศ. ๒๓๓๐-๒๓๙๐) เป็นสมณทูตจากเมืองหลวงรูปแรก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ไปดูแลงานพระศาสนาในหัวเมืองอีสาน ท่านเป็นบูรพาจารย์ผู้สร้างวัดทุ่งศรีเมือง และเป็นกำลังสำคัญในการวางฐานงานพุทธศาสนาในจังหวัดอุบลราชธานี ดังข้อมูลต่อไปนี้

“พระอริยวงศาคตญาณเดิมลอบลสังฆปาโมกข์หรือในนามสมณศักดิ์เมืองอุบลยุคต้น คือพระธรรมบาล (สู้ย)...ต่อมาได้เดินทางไปจำพรรษาอยู่ที่วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร กรุงเทพฯ เพื่อศึกษามูลกัจจายน์แบบใหม่ (บาลีไวยากรณ์) จนสอบบาลีสนามหลวงได้เปรียญ ๓ ประโยค นอกจากนั้นยังได้ศึกษาหลักบริหารงานคณะสงฆ์กรุงเทพฯ ประติมากรรมสถาปัตยกรรม และจิตรกรรมแบบไทยอีกด้วย..เมื่อกลับอุบลถิ่นเกิดมุ่งพัฒนาการบริหารคณะสงฆ์ การศึกษา และส่งเสริมวิปัสสนาธุระ โดยส่วนตัวท่านมักไปนั่งวิปัสสนาที่ป่าชายทุ่งศรีเมืองเป็นประจำ สถานที่ดังกล่าวต่อมากลายเป็นวัดทุ่งศรีเมือง”^{๖๐}

ข้อมูลลักษณะดังกล่าวบางแห่งยังบอกว่าที่วัดสระเกศฯ ที่ท่านไปศึกษาสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น นอกจากสอนด้านปริยัติธรรมแล้วยังมีรูปแบบการสอนพระกรรมฐาน ท่านจึงได้รับการฝึกปฏิบัติกรรมฐานจากวัดสระเกศฯ อีกด้วย หากเป็นจริงดังข้อมูลนี้ แสดงว่าในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการฝึกฝนควบคู่กันไประหว่างสายปริยัติและปฏิบัติ หลักฐานเกี่ยวกับด้านวิปัสสนาธุระอีกแห่งปรากฏในพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ในสมัยที่ผนวชเป็นภิกษุว่า นอกจากจะมีพระปริชาสามารถสอบได้เปรียญ ๕ ประโยคแล้วพระองค์ยังมุ่งมั่นไปในด้านการปฏิบัติธรรม ดังหลักฐานว่า “ในระหว่างที่ผนวชอยู่นั้นได้เสด็จออกธุดงค์ไปยังหัวเมืองต่างๆ ทำให้ทรงคุ้นเคยกับสภาพความเป็นอยู่ของอาณาประชาราษฎร์อย่างแท้จริง พระองค์ทรงพระราชอุทิศสาหะวิริยะเรียนภาษาอังกฤษจนทรงเขียนได้ ตรัสได้ ทรงเป็นนักปราชญ์

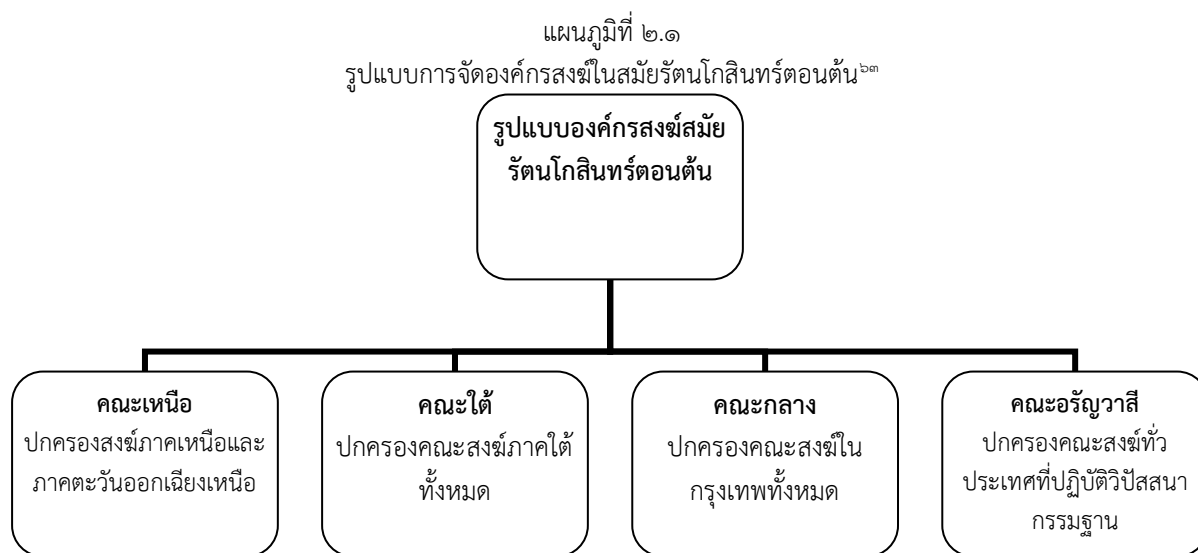
^{๕๙} <<http://th.wikipedia.org/wiki>> ๑๑ สิงหาคม ๒๕๕๗.

^{๖๐} monkubon <<http://www.lib.ubu.ac.th/>>๑๑ สิงหาคม ๒๕๕๗.

รอบรู้ ทำให้พระองค์ทรงมีความรอบรู้เท่าทันต่อเหตุการณ์ของโลกตะวันตกเป็นอย่างดี ผนวชตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๖๗ จนถึงลาผนวช เป็นเวลารวมที่บวชเป็นภิกษุทั้งสิ้น ๒๗ พรรษา”^{๖๑} ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้มีข้อมูลความเคลื่อนไหวเกี่ยวกับภารกิจของคณะสงฆ์ด้านวิปัสสนาธุระคือ บทบาทของวงวิธานภิกษุ (ช่วง พ.ศ.๒๓๖๗-๒๓๙๔) ดังมีหลักฐานดังนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ เมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ ได้ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ ณ สำนักวัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) ซึ่งเป็นอรัญญิกาวาส ที่มีชื่อเสียงในครั้งนั้น รวมทั้งทรงศึกษาในสำนักที่มีชื่อเสียงอื่นๆ เช่น สำนักวัดพลับ (วัดราชสิทธิาราม) เป็นต้น ทรงรอบรู้ลัทธิของสำนักต่างๆ จนทั่วถึง ประกอบกับมีพระปรีชาแตกฉานในพระไตรปิฎก จึงได้ทรงส่งเสริมพระภิกษุ สามเณร ในความปกครองของพระองค์ให้ศึกษาเล่าเรียนในพระธรรมวินัย ทั้งด้านคันถธุระและวิปัสสนาธุระอย่างจริงจังและพระองค์เองได้ทรงนำพาปฏิบัติเป็นแบบอย่าง...เมื่อถึงหน้าแล้งพระองค์เองก็นำพาพระภิกษุ สามเณร ผู้เป็นศิษย์ เสด็จจาริกไปตามป่าเขาในภูมิภาคต่างๆ เป็นประจำทุกปี และยังได้ทรงพระราชนิพนธ์คำสอนเกี่ยวกับเรื่องวิปัสสนาธุระ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาและปฏิบัติไว้หลายเรื่อง จากการฟื้นฟูและส่งเสริมการศึกษาปฏิบัติด้านวิปัสสนาธุระอย่างจริงจัง เกิดความนิยมในด้านวิปัสสนาธุระขึ้นในหมู่พระภิกษุ สามเณร และคฤหัสถ์อย่างกว้างขวางทำให้มีพระอาจารย์ฝ่ายวิปัสสนาธุระที่มีชื่อเสียงเกิดขึ้นจำนวนมาก^{๖๒}

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ สภาพการณ์คณะสงฆ์มีพัฒนาการที่น่าสนใจ ดังที่พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) กล่าวถึงรูปแบบการจัดองค์กรสงฆ์ในสมัยนี้ ถือเป็นข้อมูลอีกชุดหนึ่งที่นำมาศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับพัฒนาการด้านวิปัสสนาของสังฆะไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ โครงสร้างการบริหารคณะสงฆ์ในช่วงต้นก่อนมีการปฏิรูปคณะสงฆ์สมัยรัชกาลที่ ๕ ดังนี้

^{๖๑} <<http://th.wikipedia.org/wiki>> ๑๑ สิงหาคม ๒๕๕๗.

^{๖๒} <<http://www.dhammadajak>> ๑๑ สิงหาคม ๒๕๕๗.

^{๖๓} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), การปกครองคณะสงฆ์ไทย, หน้า ๑๒.

จากแผนภูมิที่ ๒.๑๔ จะเห็นว่าโครงสร้างและรูปแบบการปกครองการบริหารงานคณะสงฆ์ยังมีเค้าโครงเหมือนกับสมัยอยุธยา ซึ่งรูปแบบมาเปลี่ยนแปลงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง หลังจากที่ รัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนากรมหมื่นบวรวิรัชศรีสุริยพันธุ์พระบรมราชูปถัมภ์ฯ ขึ้นเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระพรหมเรศวริยาลงกรณ์ เทียบที่มหาสังฆปริณายก เพราะไม่ได้ทรงตั้งสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณการคณะสงฆ์คงเป็นอย่างเดิม คือ มีคณะใหญ่ ๔ ได้แก่ ๑) คณะเหนือ ๒) คณะใต้ ๓) คณะกลาง ๔) คณะอรัญวาสี ยุคที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงสถาปนาพระเจ้านั่งยาเธอพระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ เป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส โปรดให้มีสมณศักดิ์ เป็นเจ้าคณะรองคณะธรรมยุติกามีสมณศักดิ์ตำแหน่งนี้ขึ้นเป็นครั้งแรกจึงเข้าใจว่า ยกคณะธรรมยุติกาศึกษาขึ้นเป็นคณะใหญ่เป็นครั้งแรกโดยมีกรมพระพรหมเรศวริยาลงกรณ์เป็นเจ้าคณะใหญ่ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นเจ้าคณะรอง จึงมีคณะใหญ่เป็น ๕ คณะ ๑) คณะเหนือ ๒) คณะใต้ ๓) คณะกลาง ๔) คณะอรัญวาสี ๕) คณะธรรมยุติกาศึกษา เป็นที่สังเกตว่าหลังจากปฏิรูปคณะสงฆ์สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา คณะอรัญวาสีหายไปจากโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ไทย ทั้งที่คณะนี้มีมาตั้งแต่สมัยโบราณกาล พระไพศาล วิสาโล วิเคราะห์ถึงความสนใจในฝ่ายวิปัสสนาธุระของกลุ่มพระสงฆ์สายธรรมยุตว่า

อย่างไรก็ตามเชื่อว่าผู้นำธรรมยุตรุ่นแรกจะมีทัศนะไปในทางเดียวกันทั้งหมดก็หาไม่อย่างน้อยก็มีสมเด็จพระวันรัตน์(ทับ) แห่งวัดโสมนัสวิหาร ซึ่งแม้จะเป็นศิษย์รุ่นแรกของวชิรญาณภิกขุ แต่ก็มีความเห็นหลายเรื่องต่างออกไป ดังเห็นได้ว่างานเขียนและคำเทศนาของท่านไม่เพียงกล่าวถึงชาติหน้าอย่างชัดเจนเท่านั้น หากยังให้ความสำคัญกับนิพพานในฐานะที่เป็นอุดมคติของชีวิต ยิ่งกว่านั้นท่านยังเห็นว่านิพพานมิใช่สิ่งไกลเกินหวัง แม้ชาตินี้ยังไม่บรรลุก็สามารถเข้าถึงได้ในชาติหน้า ดังท่านนิพนธ์ว่า “กวีวิปัสสนาปัญญาที่ว่ามานี้เป็นยอดในพระศาสนา เป็นทางพระนฤพานโดยแท้ อุตส่าห์เจริญเกิด ถึงจะไม่ถึงพระนฤพาน ก็คงเป็นที่พึงเมื่อตัวจะตายเป็นแน่ ครั้งตายแล้วก็จะนิสสัยติดตัวไป ให้ได้พระนฤพานข้างหน้าโดยแท้” ด้วยเหตุนี้เองท่านจึงให้ความสำคัญกับวิปัสสนากรรมฐานอย่างมาก ดั่งนิยมออกรุกขมูลเป็นอาจิมขณะเดียวกันท่านก็ส่งเสริมปริยัติแบบใหม่อย่างจริงจังตามแนวทางของวชิรญาณภิกขุด้วย^{๖๔}

ข้อมูลนี้เป็นการกล่าวถึงช่วงของการเปลี่ยนผ่านทางความคิดของคณะสงฆ์จากฐานความเชื่อแบบดั้งเดิมไปสู่ความจริงเชิงประจักษ์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ในงานวิจัยเรื่องสมาธิในพระไตรปิฎกวิวัฒนาการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย ยืนยันชัดเจนว่ามีภารกิจด้านปฏิบัติกรรมฐานในช่วงต้นแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ว่า “แม้สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนกลาง การฝึกสมาธิก็กระทำในลักษณะฝึกฝนด้วยตนเองเป็นส่วนมาก โดยมีได้มีสำนักฝึกอบรมและมีครูอาจารย์ประจำสำนักนั้นๆ ...ในปัจจุบันนี้ ได้มีสำนักต่างๆ เกิดขึ้นเพื่อฝึกอบรมผู้ปฏิบัติสมาธิ โดยมีอาจารย์ผู้ทรงประสบการณ์และคุณวุฒิ หรือที่เรียกว่า “เจ้าสำนัก” ซึ่งมีมากมายทั่วทุกภาคของประเทศ”^{๖๕} ในเอกสารงานวิจัยชุดเดียวกันนี้สะท้อนให้เห็นแง่มุมของการปฏิบัติธรรมว่า

“พระธุดงค์วัตรกรรมฐาน น่าจะได้รับแรงบันดาลใจและการส่งเสริมสนับสนุนอย่างเป็นระบบต่อเนื่องมาจากพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ จะเห็นได้ว่าในรัชสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้มีการวางรากฐานทางการศึกษาพุทธศาสนาไว้อย่างทั่วถึงทุกหัวเมือง...ต่อมา

^{๖๔}พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๒; (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, ๒๕๔๖), หน้า ๒๕.

^{๖๕}วริยา ชินวรรณ และคณะ, สมาธิในพระไตรปิฎกวิวัฒนาการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๓; (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๖๕.

เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎทรงครองผนวช ได้ทรงศึกษาพระธรรมวินัยอย่างลึกซึ้งกับพระเถระมอญชื่อ ชาย พุทรวีโร... ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงโปรดวัตรปฏิบัติแบบเคร่งครัดพระวินัย จึงเสด็จย้ายไป จำพรรษา ณ วัดราชาธิวาส (สมอราย) ทรงโปรดการปฏิบัติกรรมฐานภาวนา จนเป็นที่เลื่องลือกันว่าในยุคต้นรัตนโกสินทร์นั้น วัดที่เคร่งทางด้านวิปัสสนากรรมฐานมี ๓ วัด คือ วัดราชาธิวาส วัดเทวราชกุญชร และวัดพลับ... สภาพเดิมวัดนี้เป็น “วัดป่า” เหมาะสำหรับการเจริญสมณธรรมของภิกษุผู้ยินดีในเสนาสนะอันสงัด วัดนี้จึงมีธรรมเนียมปฏิบัติแบบวัดอรัญญวาสีปฏิบัติแต่ในทางฝ่ายวิปัสสนาธุระมาตั้งแต่ครั้งรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ สืบต่อกันมาโดยลำดับสมัยแต่ก่อนมาในอดีต พระสงฆ์วัดนี้จะถือธุดงค์เคร่งครัด^{๖๖}

การเปลี่ยนแปลงคณะสงฆ์ไทยในยุคใหม่เกิดขึ้น เริ่มตั้งแต่มีการปฏิรูปคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ (การเกิดขึ้นของคณะธรรมยุติกนิกาย) ความสนใจด้านปริยัติมีมากขึ้น การสนับสนุนส่งเสริมการศึกษาสงฆ์เน้นไปในด้านคันถธุระ ตามกระแสแห่งเหตุผลนิยม การพัฒนาด้านปฏิบัติธรรมก็หลุดวงจรของภารกิจของคณะสงฆ์ไป รูปแบบคณะสงฆ์สายปฏิบัติเริ่มเสื่อมถอยลง ดังพระไพศาล วิสาโล ให้ทัศนะเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ไทยในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯว่า

แม้ว่าการศึกษาสำหรับพระสงฆ์จะมีเรื่องกรรมฐาน แต่ก็เป็นการศึกษาในระดับปริยัติล้วนๆ การศึกษาที่เป็นการปฏิบัติไม่ว่าสมถกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐานถูกตัดทิ้งออกไปจากหลักสูตร ทั้งนี้ทรงให้เหตุผลว่า “เพราะเป็นวิชาที่ไม่มีหลักที่จะสอบไล่ได้” ไซ้แต่เท่านั้นพระองค์ยังไม่ทรงมีนโยบายส่งเสริมพระสงฆ์ให้ใฝ่ในกรรมฐานที่เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงพรหมจรรย์ หากทรงส่งเสริมให้พระสงฆ์ใส่ใจในเรื่องปริยัติธรรมและการปกครองอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้โดยทรงใช้ระบบสมณศักดิ์เป็นเครื่องหนุนเสริมด้วย ผลตามมาก็คือ สมาธิภาวนาค่อยๆ ถูกกันออกไปจากวิถีชีวิตของพระสงฆ์อย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะพระสงฆ์ในเขตเมืองที่ได้รับอิทธิพลของการศึกษาและการปกครองแผนใหม่ที่ทรงริเริ่มขึ้น^{๖๗}

ทัศนคติที่เป็นลบต่อด้านปฏิบัติกรรมฐานดังเช่นพระไพศาล วิสาโล กล่าวถึงการสนับสนุนด้านปริยัติแต่ไม่สนับสนุนด้านปฏิบัติในสมัยรัชกาลที่ ๕ ว่า “ถึงแม้พระองค์จะส่งเสริมการศึกษาฝ่ายปริยัติธรรม แต่ไม่ทรงสนับสนุนการศึกษาฝ่ายปฏิบัติหรือกรรมฐานเท่าใดนัก ทั้งยังมีทัศนคติทางลบด้วย ดังเคยตรัสว่า พระวิปัสสนานั้น “laziest” เมื่อเทียบกับคันถธุระและพระที่เอาแต่สวดมนต์”^{๖๘} ใน พรบ.คณะสงฆ์ฉบับแรก คือ พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๑ ที่ตราขึ้นปี พ.ศ.๒๔๔๕ กล่าวถึงหน้าที่ของเจ้าคณะมณฑลว่า “ข้อ ๑ จัดการทำนุบำรุงพระศาสนา และบำรุงการศึกษาตามวัดในมณฑลนั้น ให้เจริญรุ่งเรืองตามพระราชประสงค์ ข้อ ๒ ที่จะออกไปตรวจตราการคณะสงฆ์และการศึกษา ในมณฑลนั้นๆ บ้างเป็นครั้งคราว”^{๖๙} ใน พรบ.ฉบับแรกนี้ไม่ได้กล่าวถึงภารกิจด้านวิปัสสนาธุระอย่างชัดเจน ต่อมาพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ๒๔๘๔ ในหมวด ๓ คณะสังฆมนตรี ได้กำหนดภารกิจคณะสงฆ์ไว้ในมาตรา ๓๓ “ให้จัดระเบียบบริหารการคณะสงฆ์ส่วนกลาง เป็นองค์การต่างๆ คือ องค์การปกครอง องค์การศึกษา องค์การเผยแผ่ องค์การ

^{๖๖}อ้างแล้ว, วริยา ชินวราโรณ และคณะ, สมานิในพระไตรปิฎกวิวัฒนาการตีความคำสอนเรื่องสมานิในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย, หน้า ๑๙๗-๘.

^{๖๗}พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๒๘-๙.

^{๖๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๖๙}พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑.

สาธารณูปการ นอกจากนี้ จะให้มีสิ่งอำนวยความสะดวกให้เมืองการค้าอื่นเพิ่มขึ้นอีกก็ได้ ทุกองค์การต้องมีสิ่งฆมนตรีรูปหนึ่งเป็นผู้ว่าการบังคับบัญชารับผิดชอบ ถ้าจำเป็นจะมีสิ่งฆมนตรีช่วยว่าการก็ได้”^{๗๐} จะเห็นว่าแม้ พรบ.ฉบับที่สองก็ยังไม่ได้ยกภารกิจด้านวิปัสสนาธุระเป็นภารกิจสำคัญของคณะสงฆ์ไทยแต่อย่างใด

พัฒนาการด้านการเมืองการปกครองของประชาชนในแผ่นดินอีสานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นแต่ละเมืองมีเจ้าเมืองเป็นผู้ปกครองสูงสุด มีอิสระในการบริหารจัดการเมืองตนเอง แต่ขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร ดังที่ศรีศกดิ์ วัลลิโถม ให้ทัศนะว่า “ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมืองอุบลราชธานีก็คือหัวเมืองประเทศราชที่มีเจ้าปกครองเช่นเดียวกับเมืองหลวงพระบางและเวียงจันทน์ คือประกอบด้วยเจ้าเมืองอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร หรือที่เรียกว่า อาญาสี่ โดยที่เจ้าในตระกูลพระวอ-พระตาปกครองต่อเนื่องกันมา”^{๗๑} จากลักษณะดังกล่าว เจ้าเมืองมีอำนาจสิทธิ์ขาดในการบริหารจัดการทุกด้าน รวมถึงการกำกับดูแล อุปถัมภ์บำรุงพุทธศาสนา จึงพออนุมานได้ว่ารูปแบบการดำรงอยู่ของคณะสงฆ์ตามหัวเมืองต่างๆ มีอิสระในการบริหารจัดการตนเอง ลักษณะเช่นนี้สิ้นสุดลงภายหลังการตราลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ รศ.๑๒๑ (พ.ศ.๒๔๔๕) ในประเด็นนี้ พระไพศาล วิสาโล ให้ทัศนะว่า “ถึงแม้ว่าไทยจะมีทำเนียบการปกครองคณะสงฆ์มาแต่สมัยอยุธยา แต่ในทางปฏิบัติแล้ว “องค์กรคณะสงฆ์มีอยู่แต่ในทำเนียบเท่านั้น” พระสงฆ์ในท้องถิ่นต่างๆ จึงเป็นตัวของตัวเองในแง่ที่เป็นอิสระจากส่วนกลาง โดยกลมกลืนเข้ากับชุมชนได้มากกว่า แต่ทั้งนี้ก็ได้หมายความว่าแต่ละวัดจะอยู่อย่างเป็นเอกเทศ”^{๗๒} ในเขตพื้นที่ภาคอีสานนั้นพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตชุมชนในภูมิภาคเป็นอย่างมาก ซึ่งเดิมเป็น “พุทธศาสนาแบบชาวบ้าน” พระสงฆ์มีรูปแบบชีวิตที่กลมกลืนกับวิถีชีวิตชาวบ้าน ไม่มีระเบียบชั้นตอนยุ่งยากมากมายระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้าน พระสงฆ์เป็นที่เคารพของชาวบ้านสูง แต่หากมีงานสาธารณประโยชน์ เช่น ขุดน้ำบ่อ ก่อศาลา ทำถนน พระสงฆ์จะเป็นผู้นำเข้าร่วมในกิจกรรมเหล่านี้ นอกจากนี้หากเป็นงานบุญภายในวัดชาวบ้านก็จะร่วมแรงแข่งขันช่วยเหลือวัดวาอาราม ยิ่งกว่านั้นในบางช่วงของงานชาวบ้านแท้ๆ เช่น การเก็บเกี่ยวข้าวที่ต้องใช้คนจำนวนมากแข่งกับเวลา ชาวบ้านก็จะนิมนต์พระสงฆ์สามเณรภายในวัดให้ไปช่วย “ลงแขก” เป็นต้น ซึ่งชาวบ้านก็ไม่ถือว่าเป็นข้อนำรังเกียจหรือขัดต่อพระธรรมวินัยแต่ประการใด ในอีกรูปแบบหนึ่งของชีวิตพระสงฆ์คือการจาริกไปยังที่ต่างๆ ดังศรีศกดิ์ วัลลิโถม ให้ทัศนะว่า

“จริงอยู่ที่บรรดาภิกษุและชนชั้นปกครองนั้นเป็นพวกที่มีการติดต่อสังสรรค์กับคนต่างแดนและรับอิทธิพลอะไรๆ จากภายนอกได้มากกว่าก็ตาม แต่ต้องไม่ลืมว่ามีคนอีกประเภทหนึ่งที่เป็นพวกพระสงฆ์ ฤาษี นักบวช ที่ชอบเดินทางจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง แล้วแพร่หลายพุทธศาสนาให้แก่คนทั่วไป ดังในนิทาน ตำนาน หรือแม้แต่จาริกในสมัยโบราณเองก็กล่าวถึงบทบาทของบุคคลเหล่านี้ไว้เป็นอย่างมาก”^{๗๓}

๒.๒.๒.๒ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง หลังจากพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปฏิรูปประเทศหลายด้านไม่ว่าจะเป็นด้านการเมืองการปกครอง การคมนาคม การศาสนา การศึกษา เป็นต้น กิจกรรมภายในชาติทั้งหมดถูกรวมเข้าสู่ศูนย์อำนาจส่วนกลาง การปฏิรูปสังฆมณฑลและปฏิรูปการศึกษาชาติทรงมอบหมายให้อยู่ในการกำกับดูแลของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในช่วงเวลาดังกล่าวจึงพบว่า

^{๗๐} พระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔.

^{๗๑} ศรีศกดิ์ วัลลิโถม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, หน้า ๕๖๐-๑.

^{๗๒} พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๔๘.

^{๗๓} อ่างแล้ว, แอ่งอารยธรรมอีสาน, หน้า ๕๕๙.

การศึกษาชาติและการศึกษาแห่งคณะสงฆ์อยู่ในระเบียบแบบแผนเดียวกัน และการศึกษาแนวใหม่นี้แพร่กระจายอย่างรวดเร็วและกว้างไกล พระไพศาล วิสาโล กล่าวถึงความเป็นไปของการจัดการศึกษาแนวใหม่นี้ว่า

ควรกล่าวด้วยว่าการศึกษาที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิยวาโรรส ทรงจัดการนี้ มีทั้งเป็นการศึกษาสำหรับฆราวาสทั่วไป และการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรเป็นหลัก...ครูส่วนใหญ่ในระยะแรกก็คือพระภิกษุสามเณรนิกาเยธรมยุตจากหัวเมืองต่างๆ ที่ส่งไปรับการศึกษาที่กรุงเทพฯ...วัดธรรมยุตในหัวเมืองสำคัญต่างๆ เป็นศูนย์กลางสำหรับการขยายพุทธศาสนาอย่างใหม่ให้แทรกซึมแพร่หลายไปยังพื้นที่รอบๆ...ที่ได้ผลอย่างมากก็คือวัดสุปฏิภูมิ นาราม ในมณฑลอีสาน (อุบลราชธานี) ซึ่งก่อตั้งตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ ได้ประสบความสำเร็จอย่างมากในการเผยแพร่แนวคิดใหม่จากส่วนกลางเข้าไปในภาคอีสาน^{๗๔}

การปฏิรูปคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และการเติบโตของระบบการศึกษาแนวใหม่ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชนในภาคอีสาน ดังพระไพศาล วิสาโล ให้ทัศนะว่า “การแต่งตั้งอุปัชฌาย์จากรัฐหรือส่วนกลางจึงไม่เพียงแต่จะทำลายเครือข่ายของวัดในภาคต่างๆ ที่ผูกอยู่กับอุปัชฌาย์ตามประเพณีเดิมเท่านั้น หากยังทำลายเครือข่ายระหว่างพระกับชาวบ้านที่มีอุปัชฌาย์อย่างเดิมเป็นศูนย์กลางด้วย สิ่งที่มาแทนที่ความสัมพันธ์ภายในท้องถิ่นก็คือความสัมพันธ์ที่ขึ้นกับส่วนกลาง...”^{๗๕} จะว่าไปแล้วการรวมศูนย์อำนาจในสมัยรัชกาลที่ ๕ เกิดจากเงื่อนไขหลายประการ ที่สำคัญที่สุดน่าจะเป็นเหตุผลที่ต้องรักษาประเทศให้รอดพ้นจากลัทธิล่าอาณานิคม กระนั้นก็ยังไม่วายที่จะเสียดินแดนหลายส่วนให้กับอำนาจตะวันตก การขยายตัวของพุทธศาสนา “แบบสังฆรัฐ” จากศูนย์อำนาจส่วนกลางเข้าไปยังเขตอีสาน ทำให้วัฒนธรรมความเป็นอยู่ตลอดถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนแปลงไป คณะสงฆ์ขึ้นตรงต่ออำนาจส่วนกลางที่กรุงเทพมหานคร ความผูกพันแบบดั้งเดิมระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านลดลงไปเรื่อยๆ เดิมนั้นการควบคุมดูแลของคณะสงฆ์อีสานก่อนการปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ ๕ มีระเบียบแบบแผนตามคติโบราณที่สืบทอดกันมา ดังเช่นการ “ฮตสงฆ์” ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่ชาวบ้านยกย่องเชิดชูพระสงฆ์ของชุมชนตนเองให้สูงขึ้น เทียบได้กับสมณะศักดิ์ของส่วนกลาง ดังสวิง บุญเจิม ให้ข้อมูลว่า

เมื่อบวชแล้วต้องเรียน ...สมัยก่อนท่านแบ่งชั้นเรียนออกเป็น ๓ ตอน คือ ๑) บัณฑิตัน ได้แก่ สูตรมนต์น้อย สูตรมนต์กลาง สูตรมนต์ปลาย ๒) บัณฑิตกลาง ได้แก่ เรียนสูตรมูลกัจจายนะ แปลคัมภีร์บาลีอรรถกถาทั้ง ๕ และแปลอรรถกถาธรรมบท ๘ ภาค ๓) บัณฑิตปลาย ได้แก่ คัมภีร์ทศชาติบาลี มังคลัตถทีปนี อรรถกถาวิสุทธิมรรคบาลี และอรรถกถาภิธรรมมัตถสังคหบาลี ...เมื่อท่องจบหลักสูตรนั้นๆ และเล่าหลักสูตรที่ท่องบ่นได้ให้อาจารย์ฟังได้แล้ว ก็จะได้เป็นผู้ทรงคุณวุฒิ มีความแตกฉานทางด้านปริยัติธรรม มีชื่อเสียงโด่งดัง เป็นที่เคารพนับถือของประชาชนทั่วไป ถือว่ามีบุญวาสนา จะได้รับเกียรติยกย่องส่งเสริม สมควรได้รับสมณศักดิ์ ดังนี้ ๑) สำเร็จ ๒) ชา ๓) คู ๔) ราชคู ๕) คูฝ่าย ๖) คูด้าน ๗) คูหลักคำ ๘) คูหลักแก้ว และ ๙) คูยอดแก้ว^{๗๖}

^{๗๔}พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๕๑-๒.

^{๗๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑.

^{๗๖}สวิง บุญเจิม, ตำรากรมวัดอีสาน, (อุบลราชธานี: สำนักพิมพ์มรดกอีสาน, ๒๕๕๔), หน้า ๕๐๗-๘.

การฮตสงฆ์นอกจากจะเป็นพระภิกษุสงฆ์ผู้ประพฤติปฏิบัติชอบแล้ว ยังพิจารณาเงื่อนไขการศึกษาเล่าเรียนด้วย โดยคนในชุมชนเป็นผู้พิจารณายกย่องท่านให้สูงขึ้นจากเดิม สภาพการณ์นี้ดำเนินมาจนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งรัตนโกสินทร์ จึงมีการเปลี่ยนแปลงไปตามคณะสงฆ์ส่วนกลาง ดังพระไพศาล วิสาโล ให้ทัศนะว่า “ภาคอีสาน มีพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ตามธรรมเนียมของท้องถิ่นอยู่แล้ว กล่าวคือ พระรูปใดที่มีศีลาจารวัตรดีงาม ชาวบ้านเคารพนับถือ ก็จะทำพิธี “ฮตสง” เป็นการยกย่องอย่างเป็นทางการว่าท่านเป็นพระผู้ใหญ่ที่ควรแก่การนับถือ บางรูปได้รับยกย่องเป็นพระครู บางรูปก็ได้เป็นถึงสังฆราช”^{๗๗} จะเห็นว่าการพิจารณาถ้อยคำของสงฆ์ของชาวอีสานนั้นเกิดจากชุมชนหรือประชาชนในท้องถิ่นและใช้เกณฑ์การศึกษาและวัตรปฏิบัติของพระประกอบการพิจารณา ในขณะที่ส่วนกลางการพิจารณาความดีความชอบนั้นเกิดจากรัฐและองค์กรสงฆ์สูงสุดในกรุงเทพมหานคร ตอนแรกก็ไม่มีมากมายหลายชั้น แต่ต่อมามีพัฒนาการถึง ๒๐ ชั้นเพื่อให้สูงกว่าสมณศักดิ์ท้องถิ่นที่มีอยู่แล้ว ดังพระไพศาล วิสาโล ให้ทัศนะว่า “ถึงแม้ว่าส่วนกลางจะแก้ปัญหานี้ด้วยการแต่งตั้งพระท้องถิ่นมาเป็นเจ้าคณะตามระบบใหม่ แต่พระสงฆ์และชาวบ้านทั้งหลายก็ยังศรัทธาฝังใจในสมณศักดิ์และระบบการปกครองแบบเดิม ทางออกของรัฐและคณะสงฆ์ส่วนกลางในเรื่องนี้ก็คือ การทำให้สมณศักดิ์ของส่วนกลางมีสถานะสูงกว่าสมณศักดิ์ของพื้นบ้าน เพื่อจะได้เป็นที่ยอมรับของชาวบ้านมากขึ้น...ด้วยนโยบายเช่นนี้ ในที่สุดระบบสมณศักดิ์ซึ่งเคยมีอยู่หลากหลายทั่วประเทศ ก็เหลือเพียงระบบเดียวคือระบบของรัฐ”^{๗๘} พัฒนาการด้านวิปัสสนากรรมฐานก็ได้รับผลกระทบในด้านลบ จากอำนาจการปกครองคณะสงฆ์แนวใหม่นี้เช่นเดียวกัน นอกจากจะไม่ได้รับการสนับสนุนแล้วยังถูกต่อต้าน เบียดเบียน จำกัด ริดรอน ดังเช่นกรณีพระปฏิบัติกรรมฐานสายหลวงปู่่มันถูกขับไล่ออกจากพื้นที่ ดังพระไพศาล วิสาโล ให้ข้อมูลว่า

สมาธิภาวนาเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตพระธรรมยุต วชิรญาณภิกขุ ไม่เพียงเอาใจใส่ในปริยัติธรรมเท่านั้น หากยังเสด็จจุดธูปเป็นประจำพร้อมกับศิษย์ โดยที่ศิษย์หลายท่านที่ใฝ่ในกรรมฐาน ต่อมาได้รับยกย่องในทางสมณศักดิ์และการปกครอง เช่น สมเด็จพระวันรัต(ทับ) ต่อมาถึงสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส...ผู้นำคณะธรรมยุตรุ่นนี้ นอกจากจะไม่ส่งเสริมสมาธิภาวนาแล้ว ยังมีทัศนคติในทางลบต่อพระปฏิบัติ โดยเฉพาะพระป่าหรือพระธุดงค์ นอกจากจะด้วยสาเหตุว่าพระเหล่านี้ไม่อยู่เป็นที่ เป็นทางตามระเบียบคณะสงฆ์ ทำให้ยากแก่การควบคุมแล้ว อีกเหตุผลหนึ่งก็คือพระเหล่านี้ไม่สนใจเรียนพระปริยัติธรรม ความรู้สึกทางลบนี้เห็นได้อย่างชัดเจนกรณีสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า(อ้วน) ครั้งเป็นเจ้าคณะมณฑลอีสาน สั่งให้เจ้าหน้าที่บ้านเมืองขับไล่พระป่าสายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโตออกจากพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี จนเกือบจะเป็นเรื่องราวใหญ่โต^{๗๙}

ยังมีประเด็นทางประวัติศาสตร์ที่น่าจะนำมาวิเคราะห์เกี่ยวกับสภาพการณ์วิปัสสนาธุระในสมัยรัตนโกสินทร์ ดังเช่นกรณีพระพิมลธรรม (อจ อาสโภ) ที่ถูกนำมาใช้ในวงการการเมืองสงฆ์ไทยสมัยเมื่อ ๖๐ ปีที่ผ่านมา ดังมีข้อมูลว่า

... เหตุแห่งความขัดแย้งเกิดขึ้นขณะพระพิมลธรรมเป็นเจ้าอาวาสวัดมหาธาตุฯ และสังฆมนตรีว่าการองค์การปกครอง ได้สร้างสรรค์งานด้านการศึกษาและการเผยแผ่พุทธศาสนา รูปแบบใหม่ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวงการสงฆ์อย่างรุนแรง เนื่องจากส่วนใหญ่ไม่เห็น

^{๗๗}พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๖๓.

^{๗๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓-๔.

^{๗๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

ด้วย เช่น การขอพระอาจารย์ชั้นธัมมาจริยะจากพม่ามาช่วยสอนพระอภิธรรมปิฎกในเมืองไทย การส่งพระภิกษุนักเรียนพุทธศาสนบัณฑิตไปศึกษาต่อต่างประเทศ และฟื้นฟูวิปัสสนาธุระด้วยการตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้นที่วัดมหาธาตุฯเป็นแห่งแรก^{๘๐}

กรณีดังกล่าวเรื่องเกี่ยวกับวิปัสสนาธุระแม้จะไม่ใช่ประเด็นหลักในข้อกล่าวหา แต่ก็มีส่วนสำคัญและสะท้อนมุมมองของพระสงฆ์ไทยบางรูปที่เป็นถึงผู้บริหารแห่งคณะสงฆ์ไทยที่เป็นลอบต่อภารกิจด้านนี้ และกรณีดังกล่าวอาจโยงเชิงตรรกะกับรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีที่มีข้อกล่าวหาว่าพระสติวิปลาสเพราะปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ทั้งสองกรณีส่งผลลอบต่อภารกิจด้านวิปัสสนาธุระโดยตรง โครงสร้างการปกครองสงฆ์ตาม พรบ.ที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ทั้งส่วนที่เป็นภารกิจด้านวิปัสสนาธุระไปและยังขาดความสมบูรณ์หลายประการ หลวงพ่อพุทธทาสได้พยายามเสนอทางออกเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว

“...ควรจะปรับเปลี่ยน เพราะมีลักษณะเป็นเผด็จการโดยตรงและโดยอ้อม ไม่เป็น” สังฆาธิปไตย” หรือไม่เป็นไปตามธรรมวินัยแท้”...ระบอบการปกครองใหม่ แบ่งเป็น ๓ แผนก คือ ส่วนวิชาการ (เทคนิค) คณาจารย์, ส่วนบริหาร (๔ องค์การ) คณาธิการ และส่วนสมณธรรม โดย ๒ ส่วนแรกน่าจะเป็นกลุ่มคาวาสี และกลุ่มสุดท้ายน่าจะเป็นธรรมาจารย์, อริยวาสี...ในจังหวัดมี ๕ องค์การ คือ องค์การปกครอง องค์การศึกษา องค์การเผยแผ่ องค์การสาธารณูปการ และองค์การสมณธรรม องค์การสุดท้ายนี้จะเป็นการสนับสนุนเกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม^{๘๑}

แนวคิดดังกล่าวนี้สะท้อนความปรารถนาดีของพระสงฆ์ในยุคสมัยนั้นต่อองค์กรสังฆะไทย เพื่อที่จะอุดช่องโหว่หรือเติมเต็มโครงสร้าง พรบ. อันเป็นเสมือนเสาหลักของคณะสงฆ์ทั่วประเทศ โดยมีเป้าหมายเพื่อสร้างบุคลากร “สังฆะไทย” ให้มีความรอบรู้รอบด้านและบรรลุถึงอุดมการณ์พุทธได้อย่างแท้จริง แต่แล้วองค์การสมณธรรมก็ยังไม่ปรากฏในโครงสร้างการบริหารแห่งคณะสงฆ์ไทย รวมถึงภารกิจด้านอื่นๆ ที่สำคัญๆ เช่นภารกิจด้านการศึกษา ก็ไม่ได้รับการเอาใจใส่เท่าที่ควร พระสงฆ์ส่วนใหญ่ยังติดกับดักแห่งสมณศักดิ์ และตำแหน่งหน้าที่ทางการปกครองดังที่ปรากฏเชิงประจักษ์ในปัจจุบัน

สภาพการณ์โดยทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ ๕ กิจกรรมหลายอย่างในประเทศ ได้รับการปฏิรูปหรือยกเครื่องใหม่ คณะสงฆ์เข้าไปมีบทบาทต่อการปฏิรูปประเทศด้วย โดยเฉพาะงานปฏิรูปด้านการศึกษาแห่งชาติ ในตัวสังฆมณฑล มีการตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ รศ.๑๒๑ (พ.ศ.๒๔๔๕) ทำให้ “สังฆะไทย” มีความเปลี่ยนแปลงไปหลายประการ ที่สำคัญมีการละทิ้งสิ่งเก่า ไม่ว่าจะเป็วัฒนธรรมประเพณี ตลอดถึงรูปแบบการฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานก็ได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่นี้ ดังพระไพศาล วิสาโล ให้ทัศนะว่า

ทัศนะดังกล่าวอาจเป็นเพราะเชื่อมั่นในปริยัติศึกษาว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเกิดปัญญาแจ้งในธรรม.. เมื่อมีอคติต่อพระปฏิบัติโดยเฉพาะพระป่าเช่นนี้จึงไม่น่าแปลกใจที่พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต และลูกศิษย์ในช่วงแรกๆ ถูกมองด้วยความหวาดระแวงและรังเกียจจากเจ้าคณะมณฑลต่างๆ ในภาคอีสาน โดยเฉพาะเจ้าคณะมณฑลอีสาน(อุบลราชธานี) ถึงกับให้

^{๘๐}พระพิมลฯผจญมารคดีประวัติศาสตร์วงการสงฆ์ <<http://www.komchadluek.net/>> มกราคม ๒๕๕๘.

^{๘๑}อุตร จันทวัน, **ปรองดอง สมานฉันท์ ยังยืน ร่วมฝึกฝนคำว่า “ให้อภัย”**, (ขอนแก่น: หจก. โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๕๗), หน้า ๘๒-๓.

เจ้าหน้าที่บ้านเมืองขับไล่ลูกศิษย์ของท่านที่กำลังรุดงค์อยู่ในป่า ให้ออกไปจากพื้นที่ที่ท่านรับผิดชอบอยู่ ห้ามไม่ให้ชาวบ้านใส่บาตร ใดๆ ที่ทั้งสองฝ่ายสังกัดนิกายเดียวกัน เจ้าคณะมณฑลท่านนี้ (อ้วน ตีสโล) ในเวลานั้นไม่อาจยอมรับได้ว่าพระอาจารย์มั่นมีคุณสมบัติที่จะเป็นอาจารย์สอนธรรมให้แก่พระและโยมได้ เนื่องจากท่านไม่ได้ผ่านปริยัติมาก่อน และยังไม่สำเร็จจันทรธรรมเอกด้วย..อคติต่อพระป่าดังกล่าวไม่ได้เกิดกับพระสังฆาธิการธรรมยุตเท่านั้น หากฝ่ายมหานิกายก็เป็นด้วย เจ้าคณะจังหวัดอุดรผู้หนึ่งได้ให้เหตุผลที่ไม่ประทับใจพระอาจารย์มั่น ก็เพราะท่านดูจะไม่มีความรู้ทางด้านปริยัติ^{๕๒}

พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทย ดังที่กล่าวมาแล้วว่า คณะอรัญญวาสีกับคามวาสี หรือวัดป่ากับวัดบ้าน มีพัฒนาการควบคู่กันมาโดยตลอด คือ พระสายวัดป่าก็เน้นไปในด้านวิปัสสนาธุระ ส่วนพระสายวัดบ้านก็เน้นไปด้านคันถธุระ จนกระทั่งถึงช่วงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบคณะสงฆ์ยุคใหม่ เริ่มตั้งแต่การปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ภารกิจคณะสงฆ์ด้านคันถธุระมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นเพราะได้รับการสนับสนุนอย่างดี ในขณะที่ภารกิจคณะสงฆ์ด้านวิปัสสนาธุระกลับอับเฉาลง จะว่าไปแล้วสถานการณ์ของวิปัสสนาธุระก็ไม่สู้จะดีมาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์มาแล้ว จะเนื่องด้วยสาเหตุแห่งข้อกล่าวหาต่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ว่า มีพระสติฟั่นเฟือนเพราะการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานก็ไม่อาจทราบได้ เมื่อความเจริญด้านคันถธุระได้รับการสนับสนุนจากรัฐและคณะสงฆ์สายหลัก ส่งผลให้ความสนใจด้านปฏิบัติลดลง ก่อให้เกิดการมองแบบแบ่งแยก มีอคติ และไม่เห็นความสำคัญซึ่งกันและกัน ระหว่างฝ่ายปริยัติกับฝ่ายปฏิบัติ ลักษณะดังกล่าวเริ่มปรากฏชัดตั้งแต่มีการปฏิรูปคณะสงฆ์และการศึกษาในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวิชรญาณวโรรส ซึ่งอีกมิติหนึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวนี้อีก ก็เป็นยุคทองของระบบปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนที่จะค่อยๆ อ่อนแอลงดังที่กำลังเผชิญอยู่ในปัจจุบัน จากข้อมูลเบื้องต้นทำให้อนุมานได้ว่าพัฒนาการด้านปฏิบัติธรรมสมัยใหม่ในช่วงต้นไม่ได้รับการสนับสนุนและเป็นที่แพร่หลายมากนัก เมื่อเทียบกับสถานการณ์ที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบัน ทั้งนี้เนื่องจากปัจจัยหลายประการ เช่น ปัจจัยทางการเมืองที่ตกอยู่ภายใต้การล่าอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก จำเป็นต้องรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ปัจจัยในด้านการปฏิรูปคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา วิชรญาณวโรรสเป็นแกนหลักที่มุ่งพัฒนากิจการในด้านคันถธุระมากกว่า ปัจจัยในด้านศาสตร์สมัยใหม่ซึ่งมีกระบวนทัศน์แบบวิทยาศาสตร์ที่มีพื้นฐานอยู่บนแนวคิดวัตถุนิยม เป็นกระแสแนวคิดจากตะวันตกที่ไหลบ่ามาแรง ประกอบกับความเข้าใจเกี่ยวกับวิปัสสนากรรมฐาน มีความใกล้ชิดกับไสยศาสตร์ ลีกลับ เวทย์มนต์ อภินิหาร ปราศจากเหตุผลรองรับ เป็นต้น ปัจจัยดังกล่าวส่งผลถึงภารกิจด้านวิปัสสนาธุระอ่อนตัวลง และกลายเป็นภารกิจส่วนหนึ่งที่แฝงอยู่ในกิจการคณะสงฆ์ด้านการเผยแผ่เท่านั้น

๒.๒.๓ สำนักปฏิบัติธรรมสมัยปัจจุบัน

สำนักปฏิบัติธรรมสมัยปัจจุบัน ในงานวิจัยนี้หมายถึงเอาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐ จนกระทั่งปัจจุบัน ปรากฏสายปฏิบัติเริ่มฟื้นตัวขึ้นเป็นคู่ขนานกับสายปริยัติที่รุ่งเรืองขึ้น ในหัวข้อนี้แบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๓ ประเด็น ได้แก่ สายปฏิบัติกรรมฐานในประเทศไทยในปัจจุบัน ภารกิจคณะสงฆ์ด้านการปฏิบัติธรรม และพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมในภาคอีสาน

^{๕๒}พระไพศาล วิสาโล. พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๕๗-๕๘.

๒.๒.๓.๑ แนวทางปฏิบัติกรรมฐานในประเทศไทยสมัยปัจจุบัน ตั้งแต่ต้นสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา แม้ว่าวิปัสสนาธุระการปฏิบัติธรรมกรรมฐานจะไม่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐเท่าที่ควร แต่ก็มีพระสงฆ์บางรูป บางกลุ่มให้ความสนใจภารกิจด้านนี้เป็นพิเศษ เช่น กลุ่มสงฆ์อีสาน มีพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ หลวงปู่เสาร์ กนตสีโล หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เป็นต้น สมัยหลังรัชกาลที่ ๕ ปรากฏว่าชาวพุทธไทยหันมาสนใจกิจกรรมด้านนี้มากขึ้น เกิดสำนักปฏิบัติธรรมกลุ่มต่างๆ ขึ้นหลายสำนัก ในประเด็นนี้มีการจัดกลุ่มสายปฏิบัติแตกต่างกัน แต่พอจะนำมากล่าวเพื่อเป็นข้อมูลเบื้องต้น ดังต่อไปนี้ เรื่องฤทธิ์ แสนนวลได้ศึกษาค้นคว้าเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์การปฏิบัติสมาธิของสำนักต่าง ๆ ในประเทศไทยกับการปฏิบัติสมาธิในพระไตรปิฎก” โดยวิธีเข้าไปสังเกตและศึกษาสำนักปฏิบัติ ๕ สำนัก ได้แก่ สำนักวัดป่าสาละวัน จังหวัดนครราชสีมา สำนักวัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ สำนักวัดปากน้ำ กรุงเทพฯ สำนักวัดสนามใน จังหวัดนนทบุรี สำนักวัดท่าซุง จังหวัดอุทัยธานี จากการวิจัยพบว่า การปฏิบัติของสำนักปฏิบัติธรรมดังกล่าว ส่วนใหญ่สอดคล้องกับคำสอนเรื่องสมาธิที่ปรากฏในพระไตรปิฎก กล่าวคือ มีจุดมุ่งหมายที่สำคัญเพื่อทำจิตให้สงบเป็นเบื้องต้นก่อน แล้วจึงนำจิตที่สงบไปพิจารณาสภาวธรรมจนเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวธรรมในภายหลัง มีข้อแตกต่างกันคือแต่ละสำนักใช้สมาธิในระดับที่ไม่เท่ากัน บางสำนักใช้สมาธิระดับสูง บางสำนักใช้สมาธิระดับต้น เพื่อเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น นอกจากนี้ยังพบว่าบางสำนักคิดค้นวิธีปฏิบัติขึ้นเองแตกต่างไปจากพระไตรปิฎกแต่มีเป้าหมายตรงกันคือเพื่อดับทุกข์ อาจารย์กริสุดา เทียรทองและคณะ ได้จัดสำนักปฏิบัติธรรมเป็น ๘ รูปแบบ ได้แก่ “สายพุทธานุสติ (พุทโธ) สายพองหนอยุบหนอ สายอานาปานสติ สายสติปัฏฐาน สายอาจารย์แนบมหาปธานนท์ (นามรูป) สายอภิญญา (ธรรมกาย-มโนมยิทธิ-ธรรมเปิดโลก) สายโพธิสัตว์ และสายอื่นๆ (สายสัญญา-สายอสุภะ-สายแสงทิพย์+มโนมยิทธิกรรมฐาน)”^{๘๓} ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดจัดแนวปฏิบัติธรรมไว้ ๑๕ แนว ดังต่อไปนี้ “กรรมฐาน ๕ กรรมฐาน ๔๐ ดุจจิต นามรูป พองยุบ พัฒนาสติ พุทโธ มรณสติ มโนมยิทธิ สติอริยบาล สติเคลื่อนไหว สัมปายสัมปชัญญะ สัมปชัญญูปพพ สัมมาอรหัง และอานาปานสติ”^{๘๔} สำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติ ได้กำหนดให้แต่ละสำนักจัดการสอนการปฏิบัติกรรมฐานตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร ตามที่กำหนดไว้ ๕ สาย ได้แก่ “สายบริกรรมพุทโธ สายบริกรรมยุบหนอ-พองหนอ สายบริกรรมสัมมา-อรหัง สายอานาปานสติ (กำหนดลมหายใจ) และสายพิจารณานามรูป”^{๘๕}

ในเอกสารตำรารายวิชาธรรมภาคปฏิบัติ ๑-๗ หลักสูตรพุทธศาสตร์บัณฑิตของมหาวิทยาลัทยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นำหลักปฏิบัติสายต่างๆ มาศึกษา ได้แก่ สายที่ ๑ ก็มีพื้นฐานตามแนว “พุทโธ”^{๘๖} เกิดจากพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ที่บวชในปี พ.ศ.๒๔๓๖ เรียนกรรมฐานเบื้องต้นจากพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล โดยมีบทบริกรรมว่าพุทโธ ท่านเป็นพระนักปฏิบัติที่มีปฏิปทาเด็ดเดี่ยวเที่ยวจาริกปฏิบัติธรรมและเผยแผ่ธรรมในสถานที่ต่างๆ โดยเฉพาะที่เป็นป่าเขาลำเนาไพร จนมีลูกศิษย์ผู้มีชื่อเสียงด้านการปฏิบัติกรรมฐานมากมาย สายที่ ๒ ก็มีพื้นฐานตามแนว “สัมมา อรหัง”^{๘๗} เกิดจากพระมงคลเทพมุนี(สด จนทสโร พ.ศ. ๒๔๒๗-๒๕๐๒) วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร โดยนำเอากรรมฐานต่างๆ มาประยุกต์ใช้ร่วมกัน ซึ่งท่านมุ่งมั่นฝึกศึกษาปฏิบัติธรรมในช่วงที่หลวงปู่โชดกแห่งวัดมหาธาตุเปิดสอนกรรมฐาน และได้รับการเกื้อกูล

^{๘๓}<<http://bubeeja.blogspot.com>> ๒๕ ธันวาคม ๒๕๕๗.

^{๘๔}สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด <<http://www.sptcenter.org/>> ๒๕ ธันวาคม ๒๕๕๗.

^{๘๕}สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด <<http://th.wikipedia.org/wiki>> ๒๕ ธันวาคม ๒๕๕๗.

^{๘๖}คณาจารย์ มหาวิทยาลัทยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **ธรรมภาคปฏิบัติ ๗**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัทยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๑๐๖.

^{๘๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๔-๑๔๕.

ในข้อปฏิบัติบางประการจนประสบความสำเร็จ แนวทางของท่านพัฒนาไปสู่วิชาธรรมกายที่เด่นดังโดยศิษยานุศิษย์ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน สายที่ ๓ “พอง-ยุบ”^{๘๘} เกิดขึ้นจากที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ พ.ศ.๒๔๔๖-๒๕๓๒) ส่งพระมหาโชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙ จากวัดมหาธาตุ ไปศึกษาแนววิธีปฏิบัติกัมมัฏฐานกับท่านโสภณมหาเถระ (มหาสีสะยาตอ) ที่กรุงเทพฯ ประเทศพม่า ปี พ.ศ.๒๔๙๖ ได้เริ่มต้นเผยแผ่กัมมัฏฐานสายนี้ที่วัดมหาธาตุเป็นต้นมาจนได้รับความนิยมเป็นที่แพร่หลาย นอกจากนั้นกัมมัฏฐานสายนี้ถูกบรรจุเข้าเป็นส่วนหนึ่งในหลักสูตรของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยอีกด้วย สายที่ ๔ กัมมัฏฐานแบบอานาปานสติตามแนว “พุทธทาสภิกขุ”^{๘๙} การเจริญอานาปานสติกัมมัฏฐาน คือการใช้สติกำหนดพิจารณาลมหายใจ (กาย) เวทนา จิต และธรรม ทุกลมหายใจเข้า-ออก มีกระบวนการปฏิบัติ ๑๖ ชั้น แนวทางนี้ได้รับความนิยมอย่างกว้างขวางในประเทศไทยในปัจจุบัน สายที่ ๕ กัมมัฏฐานตามแนว “เคลื่อนไหว”^{๙๐} เกิดจากหลวงพ่อเทียน จิตตสุโข (พ.ศ.๒๔๕๔-๒๕๓๑) การกำหนดการเคลื่อนไหวของร่างกายในอิริยบทต่างๆ เช่น การยืน การนั่ง และการเดิน โดยตั้งสติ ส่งความรู้สึกไปตามอริยบทที่เป็นไปเรียนรู้สภาวะธรรมที่เกิดดับในขณะปฏิบัติตามแนวเคลื่อนไหว การปฏิบัติสายนี้เป็นอีกสายหนึ่งที่มีความนิยมอย่างมาก โดยเฉพาะในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลาง จากข้อมูลเบื้องต้นสรุปได้ว่าแนวปฏิบัติธรรมของชาวพุทธไทยมีมากมายและจะเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ตามที่เจ้าสำนักจะพัฒนาขึ้นเพื่อให้เหมาะสมกับจริตของตน ที่น่าสนใจยิ่งกว่านั้นคือ ปราภภูมิชาวพุทธภาคประชาชนเริ่มสนใจและปฏิบัติจริงจังจนสามารถนำมาสอนโดยอิสระ ไม่ผูกติดกับคณะสงฆ์ก็มีแม้จะมีจุดเริ่มต้นมาจากพระสงฆ์ก็ตาม เช่น กลุ่มอาจารย์แนบ มหานิรันดร์ กลุ่มคุณแม่ ดร.สิริ กรินชัย กลุ่มอุภาสิกาบงกช สิทธิผล เป็นต้น

พัฒนาการสำนักปฏิบัติที่เด่นๆ ในประเทศไทย ในปัจจุบัน ภัทรนรี วิสุทธิศักดิ์ ได้สรุปการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ด้วยรูปแบบต่างๆ ๔ รูปแบบ ได้แก่

รูปแบบพุท-โธ, พองหนอ-ยุบหนอ, เจริญสติรู้การเคลื่อนไหว, ปรมัตถภาวนา...ทุกรูปแบบของการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต่างก็ยึดสติปัฏฐานเป็นหลักในการปฏิบัติ โดยมีการประยุกต์วิธีการจาบรรพต่างๆ กัน ดังนี้ รูปแบบ “พุท-โธ” ยึดอานาปานสติต้นลม และจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ในการกำหนดรู้ รูปแบบ “พอง-ยุบ” ยึดอานาปานสติ ปลายลม และธาตุมนสิการบรรพในการกำหนดรู้ รวมทั้งยึดวิปัสสนาญาณในคัมภีร์วิสุทธิมรรค เพื่อตรวจสอบการปฏิบัติ รูปแบบ “เจริญสติรู้การเคลื่อนไหว” ยึดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สัมผัสัญญะบรรพ เป็นหลักในการกำหนดสติ รูปแบบ “ปรมัตถภาวนา” ยึดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน และคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค สัทธรรมปกาสินี อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นหลักในการปฏิบัติ ด้วยการนำรูป-นามปรมัตถ์ และไตรลักษณ์ เป็นหลักในการกำหนดรู้^{๙๑}

บรรจง โสดาตี ได้สรุปว่า “ด้านรูปแบบปฏิบัติของสำนักปฏิบัติธรรม ในประเทศไทยมีหลายรูปแบบ เช่น แบบบริกรรมว่า พุทโธ, สัมมาอรหัง, อานาปานสติ, ยุบพอง, ไหวหนึ่ง, รูปนาม และพิจารณาให้

^{๘๘} อ่างแล้ว, คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **ธรรมภาคปฏิบัติ ๗**, หน้า ๖๔-๖๕.

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๒.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๐-๒๒๘.

^{๙๑} ภัทรนรี วิสุทธิศักดิ์, “รูปแบบผสมผสานการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๖) : ๖๑-๖๒.

เห็นความเกิดดับ”^{๑๒} จากข้อมูลข้างต้นสะท้อนให้เห็นความนิยม และความหลากหลายรูปแบบการฝึกปฏิบัติของสำนักปฏิบัติธรรมกรรมฐานในปัจจุบัน และสำนักที่กล่าวมาก็เป็นต้นตอให้เกิดพัฒนาการด้านการฝึกปฏิบัติที่กำลังแพร่หลายอยู่ในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นแนวทางของหลวงปู่มั่น ที่ถ่ายทอดไปยังลูกศิษย์ที่เด่นๆ เช่น หลวงปู่ชา ก่อเกิดสำนักวัดป่าสายวัดหนองป่าพงที่กระจายไปทั่วประเทศและขยายเครือข่ายออกไปยังต่างประเทศ พระธรรมมงคลญาณ (หลวงพ่อวิริยงค์ สิริธโร) ได้สร้างนครธรรมและเปิดสอนสมาธิให้กับประชาชนอย่างเป็นระบบ ในรูปแบบสถาบันพลังจิตตานุภาพ จัดทำหลักสูตรครูสมาธิขึ้นเพื่อสอนสมาธิ ซึ่งเริ่มเปิดดำเนินการเรียนการสอนมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๔๐ เรียนทั้งภาคทฤษฎี และภาคปฏิบัติ พร้อมทั้งนำไปสอบปฏิบัติภาคสนาม ครูสมาธิเหล่านี้เป็นฐานสำคัญในการขยายเครือข่ายการฝึกสมาธิทั้งในประเทศและต่างประเทศอย่างกว้างขวาง นับว่าเป็นพัฒนาการด้านวิปัสสนากรรมฐานของไทยในอีกมิติหนึ่ง เป็นต้น ในขณะที่สายของหลวงพ่อโชดก วัดมหาธาตุฯ ก็สร้างลูกศิษย์ที่มีความสามารถ เช่น คุณแม่สิริ กลิ่นชัย ได้ขยายสำนักปฏิบัติออกไปกว้างขวางขึ้นเพื่อตอบสนองและรองรับความสนใจของปัจเจกชนและหน่วยงานต่างๆ อย่างได้ผล หรือการเกิดขึ้นของ ศูนย์ปฏิบัติธรรมต่างๆ ของรูปแบบการปฏิบัติสายนี้เช่น ศูนย์ปฏิบัติธรรมพระธรรมโมลี ศูนย์ปฏิบัติธรรมของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นต้น สำหรับสายปฏิบัติในแนวของหลวงพ่อพุทธทาสก็ยังคงให้การสนองความ นอกจากนั้นยังพบว่าในระดับองค์กรสงฆ์ หน่วยงานของรัฐ สถาบันการศึกษา ได้แก่ มหาเถรสมาคมอันเป็นองค์กรปกครองสูงสุดแห่งคณะสงฆ์ไทย ร่วมกับสำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติดำเนินการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด รวมถึงออกหนังสือคู่มือโครงการปฏิบัติธรรมเฉลิมพระเกียรติเพิ่มประสิทธิภาพในการปฏิบัติงาน ส่วนสถาบันการศึกษาสงฆ์สองแห่งคือ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย มีการบรรจุการฝึกปฏิบัติกรรมฐานไว้ในหลักสูตรในรายวิชาธรรมภาคปฏิบัติทุกชั้นปี โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการกำหนดเป็นภาคบังคับให้นิสิตได้ปฏิบัติแบบเข้มข้นในทุกปี การศึกษาทุกหลักสูตร พัฒนาการด้านนี้ในส่วนของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นอกจากจะมีหลักสูตรมหาบัณฑิตศึกษาศาขาวิชาวิปัสสนาภาวนาโดยตรงแล้ว ยังกำหนดโครงสร้างส่วนงาน “สถาบันวิปัสสนาธุระ” สำหรับพัฒนางานด้านวิปัสสนากรรมฐานของมหาวิทยาลัย อันจะสามารถขยายงานและผลิตพระวิปัสสนาให้ได้มาตรฐาน มีคุณภาพและมีปริมาณเพียงพอต่อความต้องการของสังคมและเกิดความมั่นคงเข้มแข็ง

๒.๒.๓.๒ ภารกิจคณะสงฆ์ด้านการปฏิบัติธรรม การจัดการเกี่ยวกับสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทยในปัจจุบัน มีเอกสารที่เกี่ยวกับนโยบายและระเบียบเกี่ยวกับสำนักปฏิบัติธรรม พอที่จะนำมาเป็นแนวในการศึกษาวิจัย คือ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.๒๕๐๕ ระเบียบมหาเถรสมาคม ว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด พ.ศ.๒๕๔๓ และ คู่มือโครงการปฏิบัติธรรมเฉลิมพระเกียรติเพิ่มประสิทธิภาพในการปฏิบัติงาน ซึ่งมีข้อสรุปดังนี้ (ก) พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.๒๕๐๕ ปรับปรุง พ.ศ. ๒๕๓๕ ซึ่งพัฒนามาจากพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) มีโครงสร้างที่รวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ฯ ได้กำหนดอำนาจหน้าที่ของมหาเถรสมาคม ไว้ในหมวด ๒ มหาเถรสมาคม มาตรา ๑๕ ตรี ว่า “...(๑) ปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นไปโดยเรียบร้อยดีงาม (๒) ปกครองและกำหนดการบรรพชาสามเณร (๓) ควบคุมและส่งเสริมการศาสนศึกษา การศึกษาสงเคราะห์ การเผยแผ่ การสาธารณูปการ และการสาธารณสงเคราะห์ของคณะสงฆ์ (๔) รักษาหลักพระธรรมวินัยของพุทธศาสนา (๕) ปฏิบัติหน้าที่อื่นๆ ตามที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัตินี้หรือกฎหมายอื่น เพื่อการนี้ ให้มหาเถรสมาคมมีอำนาจตรากฎมหาเถร

^{๑๒}บรรจง โสตกดี, การศึกษาแนวทางพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๑๑, หน้า ๙๕.

สมาคม ออกข้อบังคับ วางระเบียบ ออกคำสั่ง มีมติหรือออกประกาศ...”^{๙๓} ข้าเรื่อง วุฒิจันทร์ ให้ข้อมูลว่า “พ.ร.บ. ๒๔๘๔ ประกาศองค์การศึกษา เรื่อง ระเบียบการศึกษาวิปัสสนา...ประกาศ พ.ศ. ๒๔๘๘ โดยพระพรหมมุนี สังฆมุนีว่าการศึกษา”^{๙๔} โดยสรุป พ.ร.บ. ฉบับดังกล่าวได้กำหนดภารกิจคณะสงฆ์ ๖ ด้าน ได้แก่ การปกครอง การศึกษา การเผยแผ่ การสาธารณูปการ การศึกษาสงเคราะห์ การสาธารณะสงเคราะห์ ภารกิจทั้ง ๖ ด้านนี้ งานด้านปฏิบัติธรรมเป็นงานหนึ่งที่อยู่ในการกิจการเผยแผ่ (ข) ระเบียบมหาเถรสมาคมว่าด้วยการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด พ.ศ. ๒๕๔๓ ในระเบียบสรุปสาระได้ว่า “การปฏิบัติธรรม” หมายความว่า การปฏิบัติสมถัมภ์ฐานหรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร “สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด” หมายความว่า สำนักปฏิบัติธรรมที่มีอยู่แล้วได้รับการขึ้นเป็นสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด หรือจัดตั้งขึ้นใหม่ โดยคณะกรรมการจัดตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด “เจ้าสำนัก” หมายความว่า เจ้าอาวาสซึ่งเป็นที่ตั้งสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งนั้น ๆ “พระวิปัสสนาจารย์” หมายความว่า พระภิกษุผู้สอนสมถัมภ์ฐานหรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน ตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร กระบวนการคัดเลือกหรือจัดตั้งและควบคุมสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด อาศัยกลไกการปกครองคณะสงฆ์เป็นแกนหลักร่วมกับสำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติให้การสนับสนุน (ค) ภาระงานสำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติ^{๙๕} ได้รับการจัดสรรงบประมาณเกี่ยวกับการพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมในปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๔๙ จำนวน ๕,๗๐๐,๐๐๐ บาท และได้พัฒนาพระวิปัสสนาจารย์ จำนวน ๓,๐๑๒ รูป สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดตามอนุมัติของมหาเถรสมาคม จำนวน ๘๕ สำนักในปัจจุบันมีสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด จำนวน ๑,๕๑๐ แห่ง^{๙๖} จากวัดทั่วประเทศ เป็นที่สังเกตว่าเริ่มมีงบประมาณสนับสนุนสำนักปฏิบัติธรรมอย่างเป็นรูปธรรมในปี พ.ศ. ๒๕๔๕ เป็นต้นมา ปีงบประมาณ ๒๕๔๙ มีแนวโน้มเพิ่มขึ้น นอกจากนี้สำนักงานพุทธศาสนาประจำจังหวัดกำหนดโครงสร้างภาระงานเป็น ๖ กลุ่มเพื่อสนองงานด้านพุทธศาสนาในจังหวัด ได้แก่ กลุ่มอำนวยการและประสานงาน กลุ่มศาสนศึกษาและการเผยแผ่ กลุ่มพุทธศาสนสถานและศาสนสมบัติ กลุ่มกิจการคณะสงฆ์และกิจการพิเศษ งานด้านอบรมปฏิบัติธรรมเป็นงานหนึ่งที่อยู่ในกลุ่มพุทธศาสนศึกษาและการเผยแผ่ (ง) คู่มือโครงการปฏิบัติธรรมเฉลิมพระเกียรติ^{๙๗} เพิ่มประสิทธิภาพในการปฏิบัติงาน คู่มือโครงการปฏิบัติธรรมเฉลิมพระเกียรติ เพิ่มประสิทธิภาพในการปฏิบัติงาน ถือเป็นแนวทางพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมและการสนับสนุนการปฏิบัติธรรมของรัฐที่เป็นรูปธรรมมากที่สุดซึ่งได้กล่าวถึงรูปแบบการปฏิบัติธรรม ๒ รูปแบบคือ ๑) การปฏิบัติธรรมแบบกว้าง ๆ (General Dhamma Practice) ๒) การปฏิบัติธรรมแบบเข้มข้น (Intensive Dhamma Practice) (จ) ภารกิจด้านการปฏิบัติธรรมของมหาวิทยาลัยทางพุทธศาสนา ๑) สถาบันวิปัสสนาธุระ^{๙๘} มีภารกิจเกี่ยวกับการวางแผน พัฒนา ส่งเสริม เผยแผ่ และให้บริการวิชาการด้านการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน และฝึกอบรมคุณธรรม งานพัฒนาคุณภาพวิปัสสนาจารย์ งานวิจัยพัฒนารูปแบบและวิธีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน สร้างเครือข่ายสำนักปฏิบัติธรรมและหน่วยอบรมคุณธรรมให้กว้างขวางซึ่งมีการแบ่งส่วนงานดูแลรับผิดชอบเป็นสองส่วนงานหลักและสี่

^{๙๓}สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา, พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕, หน้า ๔.

^{๙๔}ข้าเรื่อง วุฒิจันทร์และคณะ, พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๒), หน้า ๒๘๖.

^{๙๕}เอกสารโครงการเงินอุดหนุนการฝึกอบรมพระวิปัสสนาจารย์, สำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติ ประจำปีงบประมาณ ๒๕๔๙. ไม่ปรากฏหน้า.

^{๙๖}สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด <<http://th.wikipedia.org/wiki/>> ๒๕ ธันวาคม ๒๕๕๗.

^{๙๗}สำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติ, คู่มือโครงการปฏิบัติธรรมเฉลิมพระเกียรติเพิ่มประสิทธิภาพ ในการปฏิบัติงาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๗), หน้า ๕๐-๕๓.

^{๙๘}ประกาศมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เรื่อง ภารกิจ อำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบของส่วนงานในมหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๗, หน้า ๑๓.

กลุ่มงานย่อย ๒) หลักสูตรหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต^{๙๙} สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อผลิตพุทธศาสตรมหาบัณฑิต ให้มีความรู้ความสามารถด้าน ปรียัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ และฝึกฝนตนเองเพื่อให้ได้รับผลการปฏิบัติได้อย่างมีประสิทธิภาพ ๒) เพื่อให้มีความรู้ความสามารถเป็นวิปัสสนาจารย์ เพื่อการเผยแผ่ด้าน วิปัสสนาภาวนา ๓) เพื่อให้เกิดการบูรณาการด้านปรียัติและปฏิบัติ สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันอย่างมีความสงบสุข ในหลักสูตรนี้ยังกำหนดวิธีศึกษา ทั้งภาคปฏิบัติและภาคทฤษฎีที่เป็นพัฒนาการเกี่ยวกับสำนักปฏิบัติธรรมโดยตรง โดยภาคปฏิบัติผู้ศึกษาฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานติดต่อกันเป็นเวลา ๗ เดือน ในสถานที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานที่มหาวิทยาลัยกำหนด โดยมีพระวิปัสสนาจารย์เป็นผู้ควบคุมการปฏิบัติ และได้รับการวัดผลประเมินผลการปฏิบัติ ส่วนภาคทฤษฎีมีวิชาที่สำคัญๆ เช่น สัมมนาวิปัสสนาภาวนา สมถภาวนา วิปัสสนาภาวนา สติปัญญาภาวนา พุทธยุทธศาสตร์ ในการบริหารจัดการศูนย์วิปัสสนาภาวนา หลักการเป็นวิทยากร ภาคปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา การประเมินผลการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา วิปัสสนาภาวนาในโลกร่วมสมัย ชีวิตและผลงานพระวิปัสสนาจารย์ไทย เป็นต้น (ฉ) “ระเบียบและข้อบังคับกองวิปัสสนาธุระแห่งประเทศไทยในพระสังฆราชูปถัมภ์ (ฉบับปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ.๒๕๔๗)”^{๑๐๐} ซึ่งมีทั้งหมด ๕๔ มาตรา แบ่งเป็น ๒๔ ใหญ่ ได้แก่ หมวดที่ ๑ ชื่อระเบียบและข้อบังคับ หมวดที่ ๒ วัตถุประสงค์ หมวดที่ ๓ การบริหารงานของกองการวิปัสสนาธุระฯ หมวดที่ ๔ แต่งตั้งผู้ดำเนินงาน ฝ่ายวิปัสสนาธุระฯ ระดับสูง หมวดที่ ๕ กำหนดผู้คุณสมบัติผู้ดำรงตำแหน่งบริหาร ระดับต้นถึงระดับสูง หมวดที่ ๖ หน้าที่ผู้อำนวยการใหญ่ฯ รองผู้อำนวยการใหญ่ฯ หัวหน้าหน และผู้ช่วยพระอาจารย์ใหญ่ฯ หมวดที่ ๗ คณะกรรมการบริหาร หมวดที่ ๘ เลขธิการ หมวดที่ ๙ คณะกรรมการการเงินของกองวิปัสสนาธุระฯ (คก.) หมวดที่ ๑๐ เงินที่จะได้เข้าสมทบกองทุน กองการวิปัสสนาธุระฯ หมวดที่ ๑๑ โครงสร้างการบริหารงานในส่วนภูมิภาค หมวดที่ ๑๒ การประสานงาน หมวดที่ ๑๓ การพัฒนา หมวดที่ ๑๔ การเผยแผ่กองการวิปัสสนาธุระฯ หมวดที่ ๑๕ การพัฒนางานและบุคลากร หมวดที่ ๑๖ การประชุมบำเพ็ญสมณธรรมประจำปี หมวดที่ ๑๗ บุคคลที่เข้าร่วมประชุม หมวดที่ ๑๘ กำหนดสมัยประชุม และสถานที่ประชุม หมวดที่ ๑๙ บริหารที่ใช้ประจำตัว หมวดที่ ๒๐ ข้อที่ปฏิบัติในการประชุม หมวดที่ ๒๑ ว่าด้วยการบริหารการเงิน กองการวิปัสสนาธุระฯ หมวดที่ ๒๒ ข้อบังคับบทลงโทษ หมวดที่ ๒๓ การปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมระเบียบและข้อบังคับ หมวดที่ ๒๔ บทเบ็ดเตล็ด ข้อมูลที่กล่าวถึงแนวนโยบายที่เป็นรูปธรรมของคณะสงฆ์ด้านการปฏิบัติมากที่สุดแต่ก็ไม่ครอบคลุมคณะสงฆ์ทั่วประเทศเป็นเพียงฝ่ายของสำนักวัดมหาธาตุและมหาวิทยาลัยมหาจุฬาฯ เท่านั้น

การนำหลักพุทธธรรมมาประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติบางกลุ่มบางบุคคลก็นำมาประยุกต์ปฏิบัติคลาดเคลื่อนออกนอกกรอบธรรมวินัย ใช้หลักที่ตีงามแสวงหาเครื่องอำนวยความสะดวกของตนโดยไม่คำนึงถึงความเสียหายจะเกิดขึ้นดังกรณีที่พระหรือบุคคลที่แอบแฝงการจาริกธุดงค์ตามชุมชนหรือสำนักปฏิบัติที่ขุดบ่อล่อปลาจนมหาเถรสมาคมต้องออกกฎระเบียบป้องปราม ดังกนก แสนประเสริฐ ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการจาริกธุดงค์ในเอกสารคู่มือว่าด้วยประมวลพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ว่า

^{๙๙}คู่มือหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๔๘), หน้า ๖๓-๗๒.

^{๑๐๐}ระเบียบและข้อบังคับกองวิปัสสนาธุระแห่งประเทศไทยในพระสังฆราชูปถัมภ์ (ฉบับปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ.๒๕๔๗), ในอนุสรณ์งานฉลองอายุวัฒนมงคล ๗๗ ปี หลวงพ่อพระครูภาวนาวชิฐ, รองผู้อำนวยการใหญ่ฝ่ายบริหาร กองการวิปัสสนาธุระแห่งประเทศไทย พระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระ ผู้อำนวยการศูนย์วิปัสสนาภาวนาตะวันออกเฉียงเหนือ เจ้าอาวาสวัดแดนสงบาสาราม ๑๘ เมษายน ๒๕๕๐, หน้า (๑) - (๓๑).

“เรื่องพระภิกษุสามเณรปักกลดตามแหล่งชุมชน อันไม่ชอบด้วยจตุตถวัตร หลักในการปฏิบัติจตุตถวัตรตามพระธรรมวินัย “จตุตถ์ คือ องค์คุณเครื่องกำจัดกิเลส เพื่อส่งเสริมให้เกิดคุณธรรมมีความมักน้อยเป็นต้น การปักกลดจัดเป็นการจตุตถ์ว่าด้วยเรื่องปฏิสังขตด้วยเสนาสนะ คือ อารัญญิกังคะ ถือเอาการอยู่ป่าเป็นวัตร อารัญญิกังคะ ถือเอาการอยู่ป่าเป็นวัตร รุกขมุลิกังคะ ถือเอาการอยู่โคนไม้เป็นวัตร อัปโภกาสิกังคะ ถือเอาการอยู่ในที่แจ้งเป็นวัตร โสสานิกังคะ ถือเอาการอยู่ป่าช้าเป็นวัตร ยถาสันถติกังคะ ถือเอาการอยู่ในเสนาสนะอันท่านจัดไว้อย่างไรเป็นวัตร “ฉะนั้น การปักกลดในแหล่งชุมชน จึงเข้าช่วยความผิดตามพระธรรมวินัย (โดยปกติต้องปักกลดห่างจากหมู่บ้าน ๕๐๐ ชั่วธนู หรือ ๒๕ เส้น ตามทางเดิน ซึ่งประมาณ ๑ กิโลเมตร)”^{๑๐๑}

เป็นที่สังเกตว่าภารกิจด้านปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ไม่พบว่ามีส่วนงานของคณะสงฆ์ขึ้นมากำกับดูแลเหมือนอย่างเช่น แม่กองธรรม แม่กองบาลี แม่กองพระธรรมทูต ที่กำกับงานด้านการศึกษา จึงยังเป็นจุดที่น่าเป็นห่วง ดังในการรายงานพุทธศาสนาในสถานการณ์ปัจจุบัน ในกิจกรรมวันวิสาขบูชาโลกในปี พ.ศ.๒๕๔๗ ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ว่า “...ดูแลการสอนวิปัสสนาทั่วประเทศให้เป็นแนวเดียวกันอย่าให้แตกแถว แล้วสอนในแนวสมณะหรือวิปัสสนาเป็นแบบเดียวกันทั้งประเทศ เพราะทุกวันนี้เราไม่มีแม่กองวิปัสสนา...”^{๑๐๒} ในประเด็นนี้มีการเรียกร้องจากคณะสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนาธุระ ในคราวประชุมเชิงปฏิบัติการเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดทั่วประเทศ ครั้งที่ ๒/๒๕๕๓ ของศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) ว่า

...ขอเมตตาทางการคณะสงฆ์ช่วยพิจารณาแนวทางจัดตั้ง “กองวิปัสสนา” ให้มีฐานะเท่า “กองธรรม” และ/หรือ “กองบาลี” ประกอบด้วย “แม่กองวิปัสสนา” ผู้ทรงคุณธรรมจากประสบการณ์ในการศึกษาสัมมาปฏิบัติพระสัทธรรม สามารถบริหารกิจการการให้การศึกษาอบรมพระสมณวิปัสสนาก็มีภูมิลำเนา และพัฒนาคุณวุฒิ – คุณธรรม พระวิปัสสนาจารย์ ประจำสำนักปฏิบัติธรรมทั่วทั้งสังฆมณฑล ด้วยพรหมวิหารธรรม ไม่อคติ ให้สามารถปฏิบัติศาสนกิจนี้ เพื่อส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรม สามัคคีธรรม และความมั่นคงแห่งสถาบันชาติ พุทธศาสนา และพระมหากษัตริย์ ให้เจริญและมั่นคง ให้สามารถเป็นที่พึ่งทางใจแก่สาธุชนพุทธบริษัททั้งภายในและภายนอกประเทศ ได้อย่างแท้จริง^{๑๐๓}

เงื่อนไขที่เป็นบวกต่อพัฒนาการวิปัสสนากรรมฐานในประเทศไทย คือ การสนับสนุนจากรัฐในด้านยกย่องให้สมณะศักดิ์สำหรับพระสงฆ์ที่มีคุณสมบัติด้านวิปัสสนาธุระ แม้จะเป็นพระสงฆ์ที่มีภูมิลำเนาคือในระดับเดียวกันแต่ถ้าเป็น “พัตขาว” ซึ่งเป็นสายปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้รับยกฐานะให้สูงกว่าปกติทั่วไปตั้งเรื่องการ “ลำดับเกียรติ ชั้นพัดยศสมณศักดิ์ ฐานานุกรม เปรียญในงานพระราชพิธี – รัฐพิธี”^{๑๐๔} ในมิตินี้ก็เป็น การสนับสนุนส่งเสริมภารกิจคณะสงฆ์ด้านวิปัสสนาธุระโดยอ้อม ในอดีตนั้นการพิจารณาแต่งตั้งและเลื่อนสมณ

^{๑๐๑} กนก แสนประเสริฐ, เอกสารคู่มือว่าด้วยประมวลพระราชบัญญัติคณะสงฆ์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๙), หน้า ๒๓๖.

^{๑๐๒} Vesak ๔๗ <<http://www.vesakday.mcu.ac.th/>> ๒๐ มกราคม ๒๕๕๘

^{๑๐๓} ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.) ผลการประชุมเชิงปฏิบัติการเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดทั่วประเทศ ครั้งที่ ๒/๒๕๕๓ <<http://www.sptcenter.org>> ๒๐ มกราคม ๒๕๕๘.

^{๑๐๔} สมณศักดิ์ <<http://th.wikipedia.org/wiki/>> ๒๕ ธันวาคม ๒๕๕๗.

ศักดิ์แก่พระสงฆ์เป็นพระราชอำนาจและเป็นพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ เมื่อทรงเห็นหรือทรงทราบด้วยพระเนตรพระกรรณว่า พระภิกษุรูปใดมีความรู้ความเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก มีศีลาจารวัตรน่าเลื่อมใส มีความสามารถในการปกครองหมู่คณะให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย ทั้งยังเป็นศูนย์รวมแห่งศรัทธาของประชาชนแล้ว ก็จะพระราชทานสมณศักดิ์เพื่อเป็นเกียรติและกำลังใจ ในการจะได้ช่วยกันจรโลงพุทธศาสนาสืบไป ต่อมาเมื่อมีการปฏิรูปคณะสงฆ์สมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา สมณะศักดิ์ผูกโยงไว้กับอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ด้วย และมีการคัดสรรกลั่นกรองอย่างเป็นระบบ จะอย่างไรก็ดี ในเรื่องสมณศักดิ์นี้ ยังมีผู้รู้บางท่านแสดงทัศนะว่าเป็นเสมือนดาบสองคม ที่ให้ทั้งคุณและโทษ ส่งเสริมการทำความดีในขณะเดียวกันก็อาจเป็นเครื่องมือส่งเสริมกิเลส หรือก่อให้เกิดสิ่งไม่ดีไม่งามให้เกิดกับคณะสงฆ์ได้ด้วย

๒.๒.๔ พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมในภาคอีสาน

สภาพการณ์พุทธศาสนาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในยุคต้นรัตนโกสินทร์นั้นเมืองแต่ละเมืองในภาคอีสานมีอิสระกัน มีเจ้าเมืองเป็นผู้ปกครองสูงสุด ขึ้นตรงต่อกรุงเทพมหานคร กิจการคณะสงฆ์ในแต่ละเมืองขึ้นอยู่กับเจ้าเมือง พัฒนาการด้านปฏิบัติในรูปแบบพระธุดงค์สายอีสาน เริ่มต้นขึ้นที่จังหวัดอุบลราชธานี ดังธันวาคม ใจเที่ยง นักวิชาการอิสระให้ทัศนะว่า “การเกิดขึ้นของกลุ่มพระธุดงค์กรรมฐานสายอีสาน ราวปี พ.ศ. ๒๔๔๕ อันเป็นปีที่กลุ่มคณะพระสงฆ์จากอุบลราชธานี อย่างพระอาจารย์เสาร์ พระอาจารย์หนูและพระอาจารย์มั่น ได้เริ่มร่วมเดินธุดงค์ออกไปทางทิศที่ตั้งพระธาตุพนมเป็นครั้งแรก”^{๑๐๕} ก่อนการเกิดขึ้นของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่นนั้น คณะสงฆ์แบ่งเป็น ๓ รูปแบบ ได้แก่ (๑) แบบเวียงจันทน์ เป็นแบบดั้งเดิมซึ่งมีระเบียบแบบแผนประเพณีต่างๆ สืบสานมาจากนครเวียงจันทน์ “ในยุคสร้างบ้านแปงเมืองประมาณ พ.ศ. ๒๓๒๑ พระปฐมวราชสุริยวงศ์(คำผง) ได้นำผู้คนซึ่งประกอบด้วยผู้รู้ นักปราชญ์และพระสงฆ์ส่วนหนึ่งอพยพมาตั้งถิ่นฐานอันเป็นเมืองอุบลราชธานีในคราวนั้นด้วย ดังนั้นขนบธรรมเนียมประเพณีปฏิบัติ ฮีต คอง ต่าง ๆ จึงถือปฏิบัติตามแนวความเชื่อดั้งเดิมของตน”^{๑๐๖} (๒) แบบใหม่ เป็นสงฆ์แนวใหม่ที่พระอริยวงศาจารย์ญาณวิมลอุบลสังฆปาโมกข์ นำมาเผยแพร่ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ท่านเป็นภิกษุชาวอุบลที่มีชื่อเสียงถูกจารึกชื่อในต้นรัตนโกสินทร์ ดังบันทึกว่า

พระอริยวงศาจารย์ญาณวิมลอุบลสังฆปาโมกข์(สู้ย) เกิดในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ที่บ้านกวางดา แขวงเมืองอุบลราชธานี.. เป็นพระเถระองค์แรกที่มีความรู้ความสามารถ ความเชี่ยวชาญทั้งในด้านการศึกษาที่เป็นการศึกษาสงฆ์แบบดั้งเดิม และการศึกษาสงฆ์ที่ปรับปรุงขึ้นใหม่ จนสำเร็จการศึกษาเป็นเปรียญธรรม ๓ ประโยค ได้ศึกษาแบบอย่างการบริหารการคณะสงฆ์ในส่วนกลาง (กรุงเทพฯ) จนมีความรู้ความเข้าใจ... ในฐานะเจ้าคณะเมืองได้ส่งเสริมปูพื้นฐานการวิปัสสนาโดยตลอด พระอาจารย์วิปัสสนาองค์สำคัญในสมัยนั้น คือ สำเร็จลุน ซึ่งได้รับการยกย่องจากพระสงฆ์ อุบาสก อุบาสิกา เป็นอันมาก การส่งเสริมมิได้ปิดกั้นพระวิปัสสนาจารย์ให้จำกัดขอบเขต อยู่เฉพาะในป่าเขา แต่อนุญาตให้ตั้งสำนักวิปัสสนาขึ้นในวัดได้ด้วย

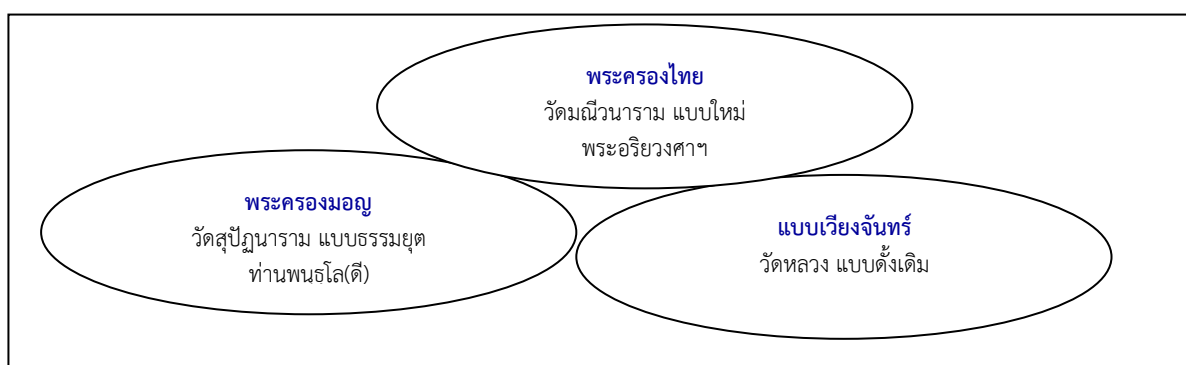
^{๑๐๕}ธันวาคม ใจเที่ยง, นักวิชาการอิสระ : โครงการศึกษาเพื่อการพัฒนาชุมชน ๒ ผังโขง, บทความมหาวิทยาลัยเที่ยงคืน ลำดับที่ 557 <<http://board.palungjit.org/>> ๒๐ มกราคม ๒๕๕๘.

^{๑๐๖}monkubon <<http://www.lib.ubu.ac.th>> ๑ มกราคม ๒๕๕๘.

ทั้งนี้ได้ทำเป็นตัวอย่าง คือ ไตใช้ ป่าชายทุ่งข้างวัดมณีวนาราม (วัดป่าน้อย) เป็นสถานปฏิบัติวิปัสสนา (วัดทุ่งศรีเมืองในปัจจุบัน)^{๑๐๗}

จากการวางระเบียบแบบแผนการศึกษาในรูปแบบใหม่ของพระอริยวงศาจารย์ฯ นอกจากจะทำให้เมืองอุบลราชธานี เป็นราชธานีแห่งอีสาน รุ่งเรืองด้วยศาสนาศิลปวัฒนธรรม จนได้รับการขนานนามว่า “เมืองนักปราชญ์” แล้ว ยังเป็นปัจจัยหนุนให้คณะสงฆ์รุ่นต่อมาได้เดินทางเข้าไปศึกษาในกรุงเทพมหานคร (๓) แบบธรรมยุติ นำขึ้นมาจากกรุงเทพมหานครในสมัยรัชกาลที่ ๔ นำโดยกลุ่มท่านพันธุโล(ดี) ท่านเทวธัมมี (ม้า) พัฒนาการสงฆ์ในอุบลราชธานีช่วงเวลาดังกล่าวนี้ เขียนเป็นแผนภูมิที่ ๒.๒ พัฒนาการคณะสงฆ์อุบลราชธานีสมัยรัชกาลที่ ๓-๔ ได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๒.๒
พัฒนาการคณะสงฆ์อุบลราชธานีสมัยรัชกาลที่ ๓-๔

พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมในภาคอีสานในยุครัตนโกสินทร์ ปรากฏชัดเจนในสมัยที่หลวงปู่เสาร์และหลวงปู่มั่นที่เกี่ยวข้องจาริกฝึกปฏิบัติและสั่งสอนศิษย์ทั่วเขตภาคอีสานตลอดถึงเขตประเทศลาวในช่วงต้นของช่วงเวลาดังกล่าวนี้มีความเชื่อมโยงกับกรุงเทพมหานคร โดยหลวงปู่มั่นเดินทางไปฝึกฝนเรียนรู้พระกรรมฐานกับพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) ซึ่งช่วงเวลาก่อนหน้านั้นก็ปรากฏหลักฐานอยู่บ้างเล็กน้อยว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระอริยวงศาจารย์ญาณวิมลอุบลสังฆปาโมกข์ (สู้ย) ได้ไปศึกษาพระปริยัติธรรมและเรียนรู้เอากรรมฐานจากวัดสระเกศมาเป็นแนวปฏิบัติ พัฒนาการควบคู่ไปกับการอบรมสั่งสอนด้านกรรมฐานของ “สำเร็จรูน” ในจังหวัดอุบล นั้นเป็นเพียงหลักฐานบางประการที่พอให้เห็นเค้าลางแห่งพัฒนาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในภาคอีสาน ก่อนมาถึงยุคของหลวงปู่เสาร์หลวงปู่มั่นที่ถือว่าเป็นพัฒนาการสูงสุดและมีพัฒนาการสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน ในขณะที่แนวทางของหลวงปู่อาจ อาสภะ และหลวงปู่โชดกแห่งสำนักวัดมหาธาตุฯ ตลอดถึงแนวทางของหลวงปู่เทียน มีพัฒนาการตามมาภายหลัง ลักษณะเด่นของสายปฏิบัติกรรมฐานของพระสงฆ์อีสานคือการจาริกธุดงค์ ในหนังสือสมาธิในพระไตรปิฎกกล่าวถึงคุณลักษณะสำคัญของพระธุดงค์กรรมฐานอีสานว่า

(๑) เป็นพระนักปฏิบัติกรรมฐานอย่างแน่วแน่ มากกว่านักวิชาการปริยัติ (๒) เสนาสนะแบบ “วัดป่า” ป่าเขาลำเนาไพร เข้าหาความวิเวกของธรรมชาติ พระธุดงค์จึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “พระป่า” (๓) แสวงหาโพธิญาณบรรลุความเป็น “พระอรหันต์” มีวิชา มีอภิญญา ปรากฏแจ่มแก่ผู้พบเห็นเสมอๆ (๕) เมื่อละสังขารและฌาปนกิจศพแล้ว มักพบว่า

^{๑๐๗}monkubon <<http://www.lib.ubu.ac.th>> ๑ มกราคม ๒๕๕๘.

อัฐิท่านกลายเป็นพระธาตุแก้วสีต่างๆ...(๖) ธรรมเทศนาของท่านมีความลึกซึ้ง ใช้ภาษาโวหารอุปมาเปรียบเทียบกับให้เห็นจริงเห็นแจ้งได้ ทั้งๆ ที่วุฒิทางโลกมิได้จบการศึกษาชั้นสูงแต่อย่างใด..^{๑๐๘}

ความเชื่อมโยงของพระสงฆ์สายกรรมฐานอีสานในมุมมองของ ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม ย้อนไปไกลถึงยุคทวารวดี ส่วนงานวิจัยการตีความคำสอนเรื่องสมาธิสายธุดงค์กรรมฐานอีสานให้ข้อมูลความเชื่อมโยงของพระสายปฏิบัติกรรมฐานในประเทศไทยว่า “...ที่มาของ “วัดป่า” น่าจะมาจากสมัยพุทธกาลแล้ว...คณะอริยวาสีชุดแรกที่เดินทางมาจากลังกามาเผยแผ่พุทธศาสนาในสยาม ชาวบ้านเรียกคณะสงฆ์ชุดนี้ว่า “คณะลังกาวงศ์” ซึ่งเจริญในนครศรีธรรมราช สวรรคโลก เชียงใหม่ เป็นต้น ในอดีตทุกคณะที่เป็นฝ่ายวิปัสสนาจะขึ้นตรงต่อคณะอริยวาสี อย่างไรก็ตาม คณะอริยวาสีได้หายไปในการจัดการปกครองคณะสงฆ์”^{๑๐๙} ในเอกสารชุดเดียวกันกล่าวถึงพระสงฆ์กรรมฐานสายอีสานมีความเชื่อมโยงกับกรุงเทพมหานครว่า “วัดราชาธิวาสให้การศึกษาสงฆ์อย่างครบถ้วน ทั้งทางปริยัติธรรมและวิปัสสนาธุระ จึงไม่แปลกใจที่พระธุดงค์วัตรที่สืบทอดมาจากพระอาจารย์เสาร์ เช่น พระอาจารย์มั่น หลวงปู่ฝั้น มักจะเป็นผู้ทรงภูมิความรู้ทั้งทางด้านปฏิบัติปฏิบัติและปริยัติธรรมชั้นสูงอย่างบริบูรณ์ แม้แต่ในวัดบวรนิเวศวิหาร ยังมีภาพจิตรกรรมฝาผนังแสดงถึงธุดงค์วัตรของพระป่าปรากฏอยู่ที่วิหาร เป็นที่ประจักษ์ชัดว่า “วัง” คือ สถาบันที่ส่งเสริมปฏิบัติทางธุดงค์วัตร และ “วัดป่า” ในคณะธรรมยุตคู่ไปกับมหานิกาย”^{๑๑๐} มีข้อมูลชุดหนึ่งที่นำเสนอเกี่ยวกับความเชื่อมโยงกันของพัฒนาการสงฆ์ในภาคอีสานกับทางกรุงเทพมหานครในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่า “ประมาณ พ.ศ. ๒๓๓๐-๒๓๔๐ พระอริยวงศาจารย์ได้ไปศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ที่วัดสระเกศ” มีบันทึกบางแห่งว่า วัดสระเกศ ฯ เป็นวัดกรรมฐานของกรุงรัตนโกสินทร์ และมีรูปแบบการสอนพระกรรมฐานที่ชัดเจนมากขึ้น “...ท่านสอบไล่ได้เป็นเปรียญธรรม ๓ ประโยค ...ได้นำรูปแบบการศึกษาทางภาคกลางไปใช้ที่บ้านเกิดเมืองอุบลราชธานีและหัวเมืองอีสานอื่นๆ เป็นการนำรูปแบบการศึกษาจากเมืองหลวงไปใช้ในหัวเมืองเป็นครั้งแรก... ตลอดถึงนำรูปแบบการศึกษาพระปริยัติธรรมและการปฏิบัติพระกรรมฐาน การเรียนการสอนภาษาไทยปัจจุบัน ศิลปวัฒนธรรมอย่างภาคกลาง ไปแนะนำประสานให้เกิดความเข้าใจ เกิดความสงบเรียบร้อยเป็นปึกแผ่นในหัวเมืองอีสาน จนสิ้นรัชกาลที่ ๓”^{๑๑๑} ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ พัฒนาการด้านปฏิบัติในเขตภาคอีสานก็ปรากฏมีอยู่ ดังตัวอย่างเช่น “สำเร็จลุน”^{๑๑๒} ผู้ซึ่งสอนวิปัสสนากรรมฐานให้ชาวอุบลราชธานี พัฒนาการคู่ขนานกับการจัดการศึกษาแนวใหม่ที่พระอริยวงศาจารย์ญาณวิมลอุบลสังฆปาโมกข์ (สู้ย) นำขึ้นไปเผยแผ่ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ ทำให้เข้าใจได้ว่า ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้นิคมอุบลราชธานีมีคณะสงฆ์สองรูปแบบทำหน้าที่ควบคู่กันไป คือรูปแบบหนึ่งนำขึ้นไปจากกรุงเทพมหานคร อีกรูปแบบหนึ่งเป็นแบบดั้งเดิม ต่อมารัชกาลที่ ๔ ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองอุบลราชธานีคนที่ ๓ อารารณา ท่านพันธุโล (ดี) ซึ่งเป็นชาวอุบลและเป็นปุราณสหธรรมิก ในพระองค์พร้อมด้วยท่านเทวธมมี (ม้าว) ให้มาสร้างวัดธรรมยุตขึ้นในอุบลฯ”^{๑๑๓} ท่านพันธุโล (ดี)

^{๑๐๘} วรีย ชินวรรณโณ และคณะ, สมาธิในพระไตรปิฎก วิวัฒนาการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย, หน้า ๙๔-๕.

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๕-๗.

^{๑๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๘.

^{๑๑๑} news/view <<http://guideubon.com/>>๑๙ กรกฎาคม ๒๕๕๗.

^{๑๑๒} monk <<http://www.dharma-gateway.com>> ๑๔ สิงหาคม ๒๕๕๗.

^{๑๑๓} ปฐม - ภัทรา นิคมานนท์. พระครูวิเวกพุทธกิจ หลวงปู่ใหญ่เสาร์ กนตสีโล ๔ พระปรมาจารย์ใหญ่ฝ่ายพระกรรมฐาน, <<http://www.dharma-gateway.com>> ๒๒ มกราคม ๒๕๕๗.

องค์ปฐมแห่งพระธรรมยุตสายอีสานนี้ ได้ส่งศิษย์เข้าไปศึกษาเล่าเรียนทั้งด้านปริยัติและการอบรมวิปัสสนากรรมฐานในกรุงเทพฯ หลายรุ่น ซึ่งต่อมาพระมหาเถระเหล่านั้นได้มีบทบาทสำคัญในการแผ่ขยายการศึกษาทางพุทธศาสนา และการแผ่ขยายของคณะธรรมยุตไปยังที่ต่างๆ ทั่วภาคอีสาน และภาคอื่นๆ ของประเทศ ที่มีชื่อเสียงมาก ได้แก่ อาชญาท่านกำ คุณสมปนโน ท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) พระอริยกวี (อ่อน ธมฺมรกฺขิต) ท่านอาจารย์สีทา ชยเสโน พระศาสนดิลก (เสน ชิตเสโน) ท่านเจ้าคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (อ้วน ติสโส) ในหนังสือสมาธิในพระไตรปิฎกกล่าวถึงวิวัฒนาการพระรัตนตรัยอีสาน โดยอ้างคำกล่าวของพระชินวงศาจารย์ (พลวงพ่อพุทธ ฐานิโย) ว่า

เดิมทีเดิยวนั้นกำเนิดขึ้นที่ด้านอาจารย์สีทา ชยเสโน อดีตเจ้าอาวาสวัดบูรพา จังหวัดอุบลราชธานี อันดับต่อมามีเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) ซึ่งมีปฏิบัติดำเนินชีวิตในทางศาสนาทั้งในด้านปริยัติและด้านปฏิบัติ มีหน้าที่ปกครองบริหารหมู่คณะ จัดตั้งการศึกษา การปกครอง และเป็นผู้นำในทางปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ครั้นอยู่มาภายหลังท่านผู้นั้นได้มีลูกศิษย์ผู้ใหญ่เกิดขึ้น ๒ ท่าน คือ เจ้าคุณสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ จิตมหารเถระ..และท่านพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล ท่านผู้นี้เน้นหนักในทางฝ่ายคณะวิปัสสนากัมมัฏฐาน โดยเฉพาะได้นำลูกศิษย์ลูกหาหมู่คณะบำเพ็ญเพียรภาวนานานอ้อมไปในทางความสงบ และพิจารณาแสวงหาสัจธรรมความจริง เพื่อความพ้นทุกข์ในวิภูษะสงสารโดยตรง^{๑๑๔}

กล่าวได้ว่าท่านพันธุโล(ดี) และท่านเทวธัมมี(ม้าว) มีบทบาทสำคัญต่อพัฒนาการสงฆ์คณะธรรมยุตในภาคอีสานอย่างมาก ท่านม้าวเป็นพระอาจารย์สอนกรรมฐานให้พระอาจารย์เสาร์ จากนั้นหลวงปู่เสาร์ถ่ายทอดกรรมฐานสู่หลวงปู่มั่น และสืบทอดหลักวิปัสสนาถึงหลวงพ่อบุชา กลายเป็นสายปฏิบัติที่ได้รับความนิยมแพร่หลายที่สุดในปัจจุบัน

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น-กลางนั้น วัดวาอารามในภาคอีสานเป็นศูนย์กลางกิจกรรมทุกอย่างของชุมชน วัดเป็นแหล่งพบปะของคนหนุ่มสาว ดังข้อมูลที่บ้านทีกคำบอกเล่าของหลวงปู่สรวงว่า “หลังจากอาตมาเรียนจบ พ่อแม่ก็พาเข้าวัด วันพระ ๗ คำ ๘ คำ ๑๔ คำ ๑๕ คำ ก็เข้าไปไหว้พระกับเขาไม่ขาดสักวัน คือไปกับพวกผู้หญิงสาวๆ ที่เข้าไปทำวัตร ร้องสรภัญญะ ไม่ว่าผู้หญิงหรือผู้ชายถ้าเป็นวันพระก็ต้องไปที่วัด มันเป็นเรื่องประเพณีในสมัยนั้น มันไม่มีเครื่องอยู่เครื่องเล่นเหมือนทุกวันนี้ ถ้าได้ไปวัดจิตใจมันก็เบิกบานกันทุกคน เสร็จจากวัดแยกย้ายกันกลับบ้าน พวกหนุ่มสาวก็ไปติดต่อกันที่บ้าน ใครชอบใครก็คุยกัน นี่แหละคือชีวิตที่ดำเนินมาแต่ก่อน”^{๑๑๕} พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมในภาคอีสานในปัจจุบันขยายมากกว่าในอดีต ไม่เพียงแต่เฉพาะสำนักปฏิบัติดังกล่าวมาแล้วยังมีพระภิกษุสงฆ์อีสานหลายรูปที่พยายามเน้นการฝึกปฏิบัติโดยอิงอาศัยพระไตรปิฎกเป็นฐาน เช่น กลุ่มของพระอาจารย์สมภพ โชติปัญโญ แห่งวัดไตรสิกขาทลามลตาราม ตำบลแพดอำเภอดำรงวิทยารุจิราวงค์ จังหวัดสกลนคร พระมหาสม สิริปัญโญ วัดสว่างอรุณ ตำบลตะเคียน อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ พระครูสุคนธ์คุณารักษ์ วัดหนองริวหนิง อำเภอนองนงบุรี จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีสำนักปฏิบัติธรรมที่ขยายตัวต่อยอดจากบูรพาจารย์ทำให้เกิดสาขาปฏิบัติธรรมในภูมิภาคนี้ เช่น สายภาวนายุบ-พอง มีคุณแม่สิริ กลิ่นชัย ซึ่งเป็นศิษย์ของพระอาจารย์โชดกนำมาถ่ายทอดสืบทอดในจังหวัดต่างๆ สาย

^{๑๑๔}วริย ชินวรรโณ และคณะ, สมาธิในพระไตรปิฎก วิวัฒนาการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย, หน้า ๑๘๖-๗.

^{๑๑๕}คณะศิษยานุศิษย์หลวงปู่สรวง สิริปัญโญ, เกร็ดประวัติและปฏิปทาของท่านพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิลป์สยามบรรณกิจและการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๔๔.

ภาวนาพุทโธ โดยพระอาจารย์วิริยงค์ซึ่งเป็นศิษย์ก้นกุฏิหลวงปู่มั่นได้ขยายสาขาการฝึกปฏิบัติอย่างถูกวิธีไปตามจังหวัดต่างๆ อาจรวมถึงกลุ่มศิษย์หลวงพ่อบุชาที่สร้างสำนักปฏิบัติสร้างศาสนสถานทีโอโถง สะอาด เรียบง่ายกลมกลืนในธรรมชาติไป ไม่ว่าจะเป็นวัดหนองป่าพงอันสำนักเป็นต้นแบบ วัดป่านานาชาติ วัดบ้านปลื้มพัฒนา วัดเขาจันทร์งาม วัดเขาแผงม้า เป็นต้น เกี่ยวกับรูปแบบภาวนาในประเทศไทยนั้น ก็มักจะเกิดปัญหาพอสมควรในปัจจุบันว่า รูปแบบไหนดี ถูกต้องกว่า ในประเด็นนี้หลวงพ่อบุชาให้ทัศนะว่า

...แนวทางการทำสมาธิใดที่นำไปสู่การปล่อยวาง ไปสู่การไม่ยึดมั่นถือมั่น ก็เป็นแนวทางที่ถูกต้อง การภาวนาก็คือ การทำความคิดความเห็นให้ถูกต้อง ทำเพื่อปล่อยวาง วิธีการทุกอย่างก็เหมือนเครื่องมือจับปลานั้นแหละ มันต่างกันแต่รูปแบบ ต่างกันแต่วิธีเท่านั้น ในที่สุดก็เพื่อเอาผลอันเดียวกันนั่นเอง ทีนี้ เราจึงไม่จำกัดรูปแบบการปฏิบัติ แต่ก็มักจะสอนให้ภาวนา “พุทโธ” หรือ “อานาปานสติ” คือการกำหนดลมหายใจเข้าออก ทำให้พอสมควรแล้วจึงค่อยทำความเข้าใจความเห็นของเราให้ถูกต้องเรื่อยไป..^{๑๑๖}

ทัศนะนี้น่าจะเป็นทางออกที่ดีสำหรับนักปฏิบัติธรรม ที่จะต้องไม่ยึดติดในรูปแบบจนเกินไป หรือยึดมั่นในวิธีการ จนทำให้การปฏิบัติไม่พัฒนาก้าวหน้า

สรุปในหัวข้อพัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทยได้ว่า สมัยก่อนประวัติศาสตร์นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ถอยหลังไปพบว่ามีย่องรอยพุทธศาสนาปรากฏอยู่ทั่วภาคอีสานหลายแห่ง ต่อมาสมัยโบราณในอาณาจักรสุโขทัย มีคณะสงฆ์ ๒ รูปแบบ ได้แก่ คณะอรหันวาสีและคณะคามวาสี มีพัฒนาการสืบเนื่องต่อกันมาถึงอาณาจักรอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น และสูญสลายไปในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง เป็นต้นมา แต่อย่างไรก็ตาม ยังปรากฏว่ามีการปฏิบัติธรรมกรรมฐานในสังคมไทยอย่างไม่ขาดสาย แม้ภารกิจดังกล่าวจะหายไปจากโครงสร้างการบริหารคณะสงฆ์ก็ตาม พุทธศาสนาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มได้รับอิทธิพลการศึกษาแนวใหม่จากกรุงเทพมหานคร ในขณะที่เดียวกันก็มีการศึกษาและฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในรูปแบบธรรมเนียมท้องถิ่นที่สืบทอดมาจากวัฒนธรรมดั้งเดิมจากลาว ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงปฏิรูปกิจการภายในประเทศหลายด้าน รวมศูนย์อำนาจทั้งหมดเข้าสู่ส่วนกลางพร้อมกับขยายวัฒนธรรมจากกรุงเทพมหานครครอบงำภูมิภาคได้ทั้งหมด กิจการคณะสงฆ์ภายใต้การบริหารจัดการของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ามีความเจริญก้าวหน้าโดยเฉพาะการสนับสนุนการศึกษาด้านคันถธุระ แต่ภารกิจด้านวิปัสสนาธุระไม่ได้รับการสนับสนุนจากคณะสงฆ์สายหลักอย่างเป็นทางการ หากแต่เป็นความสนใจเป็นรายบุคคลของพระสงฆ์บางรูปบางกลุ่ม เป็นต้นว่ากลุ่มพระสงฆ์สายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต (พ.ศ.๒๔๑๓-๒๔๙๒) ซึ่งมีพัฒนาการมาตั้งแต่ช่วงกลางรัชกาลที่ ๕ โดยมีพระอาจารย์เสาร์ผู้เป็นปฐมอาจารย์กรรมฐานให้กับหลวงปู่มั่น ใช้รูปแบบจาริกธุดงค์ไปยังสถานที่ต่างๆ ทั่วราชอาณาจักรไทยและประเทศเพื่อนบ้าน กลุ่มหลวงพ่อด (พ.ศ. ๒๔๒๗-๒๕๐๒) แห่งวัดปากน้ำภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร สายหลวงพ่อบุชชา (พ.ศ.๒๔๔๙ - ๒๕๓๖) ซึ่งได้ไปตั้งสำนักสวนโมกขพลาราม จังหวัดสุราษฎร์ธานี ต่อมากลุ่มของหลวงพ่อบุชชา (พ.ศ.๒๔๕๔-๒๕๓๑) แห่งวัดสนามใน จังหวัดนนทบุรี ต่อมาสายหลวงพ่อบุชชา (พ.ศ.๒๔๖๑ - ๒๔๓๑) วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพมหานคร ที่นำรูปแบบมาจากแนวทางพม่า และล่าสุดคือสายหลวงพ่อบุชา (พ.ศ.๒๔๖๑ - ๒๕๓๕) สำนักวัดหนองป่าพง จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งได้นำแนวทางของหลวงปู่มั่นมาพัฒนาสานต่อจนทำให้สำนักปฏิบัติสายนี้มีมาตรฐานสูงเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป จำนวนสำนักปฏิบัติธรรมทั้ง ๖ สาย เกือบจะทั้งหมดล้วนแต่เป็นผลงานของสงฆ์

^{๑๑๖}พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อบุชา สุภทฺโท), **อุปถัมภ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๕; (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๔), หน้า ๒๐๘.

อีสานทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นหลวงปู่มั่น หลวงพ่อเทียน หลวงพ่อโชค และหลวงพ่อชา ในปัจจุบันพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมมีรูปแบบหรือแนวทางปฏิบัติธรรมหลากหลาย ซึ่งแต่ละรูปแบบมีวัตถุประสงค์เพื่อฝึกฝนพัฒนาจิตปัญญาให้สุขุมลุ่มลึก บรรลุถึงความอิสระหลุดพ้นอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของอุดมการณ์พุทธเถรวาท และสำนักปฏิบัติธรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่มีหลักปฏิบัติสอดคล้องกับพระไตรปิฎก

๒.๓ พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

กิจกรรมแห่งการขัดเกลา ฝึกฝนอบรมตนของพระสงฆ์ รวมถึงว่าการปฏิบัติธรรมโดยอิงอาศัยหลักสติปัญญาเป็นแกน ซึ่งถูกประยุกต์ใช้และพัฒนาขึ้นหลากหลายรูปแบบ พระสงฆ์ไทยได้ประยุกต์หลักสติปัญญาเพื่อนำมาฝึกฝนอบรมตามความถนัดหรือจริตของตนจนกลายเป็นสำนักปฏิบัติสายต่างๆ การประยุกต์ใช้หลักสติปัญญาของคณะสงฆ์อีสานสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต โดยผนวกกับนำเอาหลักการจาริกธุดงค์มาเป็นแนวปฏิบัติขัดเกลา จึงควรทำความเข้าใจในเบื้องต้นว่า “ธุดงค์” เป็นกิจที่ควรทำของพระสงฆ์ ในขุททกนิกายธรรมบทกล่าวถึง “กิจที่ควรทำ หมายถึงการรักษาศีล การอยู่ป่า การถือธุดงค์วัตร และการเจริญภาวนา ในหัวข้อพัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต แบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๔ ประเด็น ได้แก่ ประวัติหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต พัฒนาการช่วงต้นของสำนักปฏิบัติ การขยายสาขาของสำนักปฏิบัติ และสภาพปัจจุบันของสำนักปฏิบัติ ดังนี้

๒.๓.๑ ประวัติหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต

การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับประวัติหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต แบ่งประเด็นศึกษาออกเป็น ๔ ช่วง ตามวัยของท่าน คือ ประวัติช่วงต้น ช่วงวัยกลาง และช่วงวัยฉกรรจ์ แลช่วงวัยชรา ดังนี้

๒.๓.๑.๑ ประวัติช่วงต้น หลวงปู่มั่นเดิมชื่อ "มั่น แก่นแก้ว" เกิดเมื่อ ปี พ.ศ.๒๔๑๓ ที่บ้านคำบง อำเภอลำดวน (ปัจจุบันคือ อำเภอสรีเมืองใหม่) จังหวัดอุบลราชธานี เป็นบุตรของนายด้วง และนางจันทร์ แก่นแก้ว เมื่ออายุได้ ๑๕ ปี ได้เข้าบรรพชาเป็นสามเณรอยู่ ๒ ปี ณ วัดบ้านบ้านเกิด ได้ลาสิกขาเพื่อช่วยการงานทางบ้าน ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้อุปสมบทในคณะธรรมยุติกนิกาย ณ วัดศรีทอง (วัดศรีอุบลรัตนาราม) อำเภอมือง จังหวัดอุบลราชธานี โดยมีพระอริยกวี(อ่อน)เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูสีทา ชยเสโน เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระครูประจักษ์อุบลคุณ(สุ่ย)เป็นพระอนุสาวนาจารย์ ประสบการณ์ในช่วง ๑๐ ปีแรก ได้ฝึกปฏิบัติธรรมเบื้องต้นกับพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล ที่วัดเลียบ อำเภอมือง จังหวัดอุบลราชธานี ต่อมาฝึกปฏิบัติเข้มงวดที่ภูถ่อน และได้ออกจาริกธุดงค์ตามริมฝั่งโขงไทย-ลาว เมื่อการปฏิบัติเข้มแข็งแล้วพระอาจารย์เสาร์ก็ปลีกไป

๒.๓.๑.๒ ช่วงวัยกลาง ประมาณช่วง ปี พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๔๗๐ ออกจาริกธุดงค์แถวอีสานช่วงหนึ่ง จึงได้เดินทางลงไปพำนักที่สำนักวัดปทุมวนาราม กรุงเทพมหานคร ประมาณ ๓ พรรษา เทียวไปศึกษารธรรมกับ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันทเถระ จันทร์) ที่วัดบรมนิวาส หลังจากนั้นจาริกธุดงค์ฝึกปฏิบัติที่ถ้ำสาธิต/ถ้ำไผ่ขวาง เขาใหญ่ อำเภอมือง จังหวัดนครนายก ถ้ำสิงโต วัดทุ่งสิงโต อำเภอมือง จังหวัดลพบุรี พระครูปลัดเจือ กิจจโร เล่าถึงเหตุการณ์ช่วงนี้ว่า

“พออกพรรษาประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๐ ท่านก็กราบลาท่านเจ้าคุณออกธุดงค์เข้าป่าเพียงลำพังองค์เดียวไปทางนครราชสีมา เข้าดงพญาเย็นแสวงวิเวกไปเรื่อยๆ จนถึงบริเวณน้ำตกสาธิต จังหวัดนครนายก เป็นป่าที่บดเต็มไปด้วยสิ่งสารพัด เป็นสถานที่ประหลาดสำหรับพระธุดงค์

...เป็นเขาลูกสุดท้ายของเชิงเขาใหญ่ไม่สูงนัก ที่อยู่ท้องกระทะของน้ำตกสาสิกกา ไม่เป็นพืดติดต่อกันกับเขาอื่นๆ มากนักและล้อมรอบด้วยต้นไม้และอื่นๆ อยู่หนาแน่น เพราะเขานี้วางอยู่ท้องกระทะ จึงเรียกว่าถ้ำไม้ขวาง...สรุปได้ว่าสถานที่นี้เดิมเขาเรียกว่า เขาลูกข้างข้าง เขาขลุ่ยข้างข้าง เขาขลุ่ยข้างข้าง ถ้ำไม้ขวางข้าง หลวงพ่อท่านเลยเปลี่ยนชื่อใหม่ว่า วัดถ้ำสาสิกกา”^{๑๑๗}

ในเอกสารเล่มเดียวกันนี้ เล่าถึงการรักษาโรคด้วยธรรมโอสถว่า “ยาที่เราฉันนี้จะไม่ใช่ยาเพื่อระงับบำบัดโรคเหมือนแต่ก่อนเสียกรรมงเราจะพยายามฉันไปเพื่อประโยชน์อะไร..นับแต่บัดนี้เป็นต้นไปเราจะระงับโรคพรรค์นี้ด้วยธรรมโอสถเท่านั้น”^{๑๑๘} และเล่าเหตุการณ์น่าสะพึงกลัวและเทศนากับบุรุษร่างยักษ์ว่า “..จะมาตีมาฆ่าอาตมาทำไม อาตมามีความผิดอะไรบ้างถึงจะถูกตีถูกฆ่าเล่า การมาอยู่ที่นี่มิได้มากดขี่ข่มเหงหรือเบียดเบียนใครให้ได้รับความเดือดร้อน ถูกใส่กรรมทำโทษถึงขนาดตีและฆ่าให้ถึงตาย..อาตมามาบำเพ็ญศีลธรรมเพื่อครองอำนาจเหนือกิเลสในหัวใจตนเท่านั้น ท่านไม่ควรอย่างยิ่งที่จะทำลายคนเช่นอาตมา ซึ่งเป็นนักบวชทรงศีลและเป็นศิษย์ของพระพุทธเจ้าผู้มีใจบริสุทธิ์ และมีอำนาจทางเมตตากรอบไตรโลกธาตุไม่มีใครเสมอเหมือน”^{๑๑๙} ช่วงที่หลวงปู่มั่นพำนักอยู่ถ้ำไม้ขวางท่านสามารถรู้และเข้าใจกิริยาท่าทางและเสียงของสัตว์ต่างๆ ได้อย่างชัดเจนและน่าอัศจรรย์ บทเทศนาธรรมที่ละเอียดลึกซึ้งในช่วงพักอยู่ถ้ำไม้ขวางนี้ “การบำรุงรักษาสิ่งใดๆ ในโลก คือการรักษาใจตนเองเป็นเยี่ยม จุดที่เยี่ยมยอดของโลกคือใจ ได้ใจแล้วคือได้ธรรม เห็นใจตนแล้วคือเห็นธรรม รู้ใจแล้วคือรู้ธรรมทั้งมวล ถึงใจตนแล้วคือถึงพระนิพพาน ใจนี้แหละคือสมบัติอันล้ำค่าจึงไม่ควรอย่างยิ่งที่จะมองข้ามไป”^{๑๒๐} ในช่วงเวลาดังกล่าวในด้านพัฒนาการบ้านเมือง เป็นช่วงเปลี่ยนผ่านจากอาณาจักรไปสู่ประเทศ จากเจ้าเมืองไปสู่ผู้ว่าราชการ จากสงฆ์แต่ละเมืองเป็นองค์กรมหาเถรสมาคม ในความเปลี่ยนแปลงหลากหลายบางประการ หลวงปู่มั่นท่านมุ่งมั่นในแนวทางของท่าน มากกว่าการเดินทางกฎระเบียบแบบแผนที่สงฆ์สายหลักกำหนดขึ้นใหม่นั้น เช่น การที่ต้องสังกัดวัดเป็นหลักแหล่ง หรือการฝึกฝนในด้านปริยัติศึกษา เป็นต้น ท่านจึงกลายเป็นคนหัวต่อแข็งขึ้นต่อระเบียบแบบแผน หากมองโดยรวมลักษณะดังกล่าวกลับส่งผลดีต่อพัฒนาการสงฆ์ไทย เพราะในขณะที่คนนิยมไหลไปกระแสนักรุณะแทบทั้งสิ้น ท่านกลับทุ่มเทตัวเองไปด้านวิปัสสนาธุระ เป็นการสร้างสมดุลระหว่างคณฤชและวิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นคนละด้านกับความนิยมของคนในยุคเดียวกัน ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ จาริกธุดงค์กลับจากพม่า พักที่ถ้ำผาบึง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย กลับมาจำพรรษาที่พระอาจารย์เสาร์ ๑ พรรษา ที่ถ้ำภูผากูด อำเภอด่านซ้าย จังหวัดนครพนม (ปัจจุบันมุกดาหาร) จากนั้นจาริกธุดงค์แถวภาคอีสานเหนือ ตามลำดับดังนี้ บ้านดอนปอ(ตงปอ) ตำบลห้วยหลวง อำเภอเพ็ญ จังหวัดอุดรธานี พักที่ถ้ำผาบึง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย วัดป่าอรัญญวาสี อำเภอบ้านฝาง จังหวัดหนองคาย เสนาสนะป่าบ้านห้วยทราย อำเภอด่านซ้าย จังหวัดนครพนม เสนาสนะป่า บ้านหนองลาด อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร วัดป่าดงมะไฟ(ปัจจุบันวัดป่าสาระวิ) บ้านค้อ อำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานี ๒ พรรษา ใน พ.ศ. ๒๔๖๖ ท่านพระอาจารย์มั่น กับพระอาจารย์เสาร์ ได้มาจำพรรษาด้วยกันอีกครั้ง เสนาสนะป่าบ้านค้อ ช่วงนี้มีพระภิกษุสามเณรเข้ามาศึกษาอบรมธรรมปฏิบัติกับด้วยท่านทั้งสองเป็นจำนวนมาก เช่น หลวงปู่สิงห์ หลวงปู่มหาปิ่น หลวงปู่เทศก์ หลวงปู่แหวน หลวงปู่ตื้อ หลวงปู่อ่อน และหลวงปู่ฝั้น เป็นต้น ต่อมาจำพรรษาที่วัดป่ามหาชัย บ้านหนองบัวลำภู อำเภอบ้านฝาง จังหวัดอุดรธานี อบรมธรรมปฏิบัติและ

^{๑๑๗}พระครูปลัดเจือ กิจจโร, **มาทำความรู้จักกับวัดถ้ำสาสิกกา**กันเถอะ, (มปป. บริษัทใหญ่มิชซิง จำกัด, มปป.), หน้า ๑๕-๑๗.

^{๑๑๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^{๑๑๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

^{๑๒๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

ข้อวัตรปฏิบัติแก่พระภิกษุสามเณรที่เป็นศิษย์ เช่น หลวงปู่ภู ธรรมทินโน หลวงปู่กว่า สุมโน (เป็นสามเณร) หลวงปู่เทศก์ เทสรสสี หลวงปู่ภูมี ฐิตธมโม ซึ่งอยู่บ้านเดิมมารับฟังธรรมเสมอ พ.ศ. ๒๔๖๙ พักที่วัดป่าโนนสว่าง อำเภอนาเยีย จังหวัดอุดรธานี หลวงปู่แหวน หลวงปู่ตี๋มาเป็นศิษย์ ณ ช่วงเช้าพระราชาพระอาจารย์เสาร์ กนตสีลเถระ และพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ได้มาพักจำพรรษา เสนาสนะป่าบ้านบาก ในภายหลังจึงได้มีการสร้างวัดป่าสุทธาวาสขึ้นมา (สกลนคร) หลังออกพรรษาหลวงปู่เสาร์และหลวงปู่มั่น ประชุมบรรดาลูกศิษย์ทั้งหมด ณ เสนาสนะป่าบ้านสามผง อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม วางระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับการอยู่ป่า การตั้งสำนัก และแนวทางสั่งสอนปฏิบัติจิตภาวนา หลังจากมอบหมายงานให้แก่พระอาจารย์สิงห์ ขนดยาคโม ที่บ้านหนองซอน อำเภอหัวตะพาน จังหวัดอุบลราชธานี ได้เดินทางขึ้นภาคเหนือ

๒.๓.๑.๓ ช่วงวัยฉกรรจ์ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๑- ๒๔๘๒ จาริกลงไปจำพรรษาที่วัดปทุมวนาราม(วัดสระปทุม) กรุงเทพมหานคร ๑ พรรษา แล้วจาริกขึ้นภาคเหนือ พักที่วัดเจดีย์หลวง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๓ ได้รับแต่งตั้งเป็นพระครูวินัยธร ฐานานุกรมในท่านเจ้าคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ รับเป็นเจ้าอาวาสวัดเจดีย์หลวงได้ ๑ พรรษา และทำหน้าที่เป็นพระอุปัชฌาย์ให้หลวงตาปลัดเกตุเพียงองค์เดียวเท่านั้น ประสบการณ์ทางธรรมในการจาริกธุดงค์ภาคเหนือของหลวงปู่มั่น จาริกไปที่ต่างๆ ทั่วภาคเหนือ เช่น วัดโรงธรรมสามัคคี วัดดอนมูล(สันโค้งใหม่) อำเภอสันกำแพง วัดป่าตาราภิรมย์ (เสนาสนะป่าแมริม) พระธาตุจอมแดง วัดป่าน้ำริน (เสนาสนะป่าห้วยน้ำริน) อำเภอแมริม วัดพระธาตุจอมแจ้ง วัดอรัญญวิเวก (บ้านปง) อำเภอแม่แตง ถ้ำเชียงดาว วัดถ้ำปากเปียง อำเภอเชียงดาว วัดป่าอาจารย์มั่น (ภูริทัตโต) บ้านแม่กอย วัดถ้ำดอกคำ (ตำบลน้ำแพร่) ป่าเมียง อำเภอพร้าว จังหวัดเชียงใหม่ สำนักสงฆ์ป่าเมียงแม่สาย (ตำบลโหล่งขอด) บ้านทุ่งบวกข้าว วัดพระธาตุ ดอยนะโม(น้ำมัว) (ตำบลแม่ปิง) อำเภอพร้าว จังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๔๗๘ จาริกไปแถบจังหวัดเชียงราย ได้แก่ วัดพระธาตุจอมแจ้ง อำเภอแม่สรวย ดอยมูเซอ (หมู่บ้านปูพญา) อำเภอเวียงป่าเป้า บ้านแม่เจ้าทองทิพย์ อำเภอแม่สาย การจาริกธุดงค์ในภาคเหนือนี้ เป็นประสบการณ์ทางธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง ดังที่มีบันทึกว่าปี พ.ศ. ๒๔๗๘ ท่านบรรลุธรรมขั้นสูงสุดที่ ถ้ำดอกคำ ตำบลน้ำแพร่ จังหวัดเชียงใหม่ จากนั้นท่านได้เดินทางไปยังดอยนะโม ได้พบกับลูกศิษย์คือ หลวงปู่ขาว อนาลโย ว่า "ผมหมดงานที่จะทำแล้ว ก็อยู่สานกระบุงตระกร้า พอช่วยเหลือพวกท่านและลูกศิษย์ลูกหาได้บ้างเท่านั้น"

๒.๓.๑.๔ ช่วงวัยชรา ประมาณ พ.ศ.๒๔๘๒-๒๔๙๒ ท่านจาริกกลับจากภาคเหนือไปพักที่วัดบรมนิวาส กรุงเทพมหานคร จากนั้นเดินทางขึ้นอีสานพักที่วัดป่าสาละวัน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ต่อมาจำพรรษาที่เสนาสนะป่าบ้านนามน (วัดป่านามนิมิตต์) ตำบลตองขอบ อำเภอโคกศรีสุพรรณ จังหวัดสกลนคร และจำพรรษาที่ วัดป่าสุทธาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร จากนั้นจำพรรษาที่วัดป่าโนนนิเวศน์ อำเภอเมือง จังหวัดอุดรธานี ๒ พรรษา ช่วงเวลา ๕ ปีสุดท้าย จำพรรษาที่วัดภูริทัตตถิราวาส (วัดป่าบ้านหนองผือ) ตำบลนาโน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร รวมระยะเวลาสั่งสอนศิษย์ช่วงหลังนี้ ๑๐ ปี หลวงปู่มั่น ภูริทัตตมหาเถระ ละสังขารเมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๒ อายุ ๗๙ ปี ๕๖ พรรษา ณ วัดป่าสุทธาวาส ซึ่งต่อมาอัฐิของท่านได้แปรสภาพกลายเป็นพระธาตุในหลายที่ได้มีการแจกตามจังหวัดต่างๆที่ได้ส่งตัวแทนมารับ

การแสวงหาประสบการณ์ทางธรรมของหลวงปู่มั่น นับว่าเป็นสิ่งที่ทำได้โดยยาก การฝึกปฏิบัติของท่านถึงขั้นอุกฤษฏ์ เอาชีวิตเข้าแลก วิถีแสวงธรรมของท่าน เริ่มจากได้รับการปูพื้นฐานการปฏิบัติโดยหลวงปู่เสาร์ผู้เป็นปฐมอาจารย์ จากนั้นก็ออกแสวงหาประสบการณ์โดยลำพัง ตามเสนาสนะอันสงบคือป่า โคนไม้

ภูเขา ชอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าช้า ที่แจ้ ลอมฟาง ตามสถานที่ต่างๆ ทั้งฝั่งซ้าย-ขวาของแม่น้ำโขง อาณาบริเวณทั่วภาคอีสาน โดยเฉพาะเขตเทือกเขาภูพาน ตลอดถึงแสวงหาวิเวกในถิ่นภาคกลาง แถบจังหวัดลพบุรี เขาพระงาม ถ้ำสิงโต เขาใหญ่ ถ้ำสาริกา ที่ถ้ำสาริกาจังหวัดนครนายกนี้เอง ท่านได้ประสบเหตุการณ์ต่างๆ หลากประการ และเป็นประสบการณ์ทางธรรมที่ลึกซึ้ง ได้รับความรู้แจ่มแจ้งในพระธรรมวินัย สิ้นความสงสัย

๒.๓.๒ วิธีสอนและผลงาน

การศึกษาวิธีสอนและผลงานของหลวงปู่มั่น มีข้อสังเกตบางประการคือ ความดีงาม ความสามารถในตัวท่านทั้งหมด รับรู้จากการยกย่อง ชื่นชม ด้วยความเคารพบูชาของบรรดาลูกศิษย์โดยผ่านเอกสารสิ่งพิมพ์ เทศนา การบอกเล่าต่างๆ ในหัวข้อนี้กำหนดประเด็นศึกษาได้ ๓ ประเด็น คือ การสอนโดยใช้คำพูด การสอนโดยพาปฏิบัติ และผลงาน ดังนี้

๒.๓.๒.๑ การสอนโดยใช้คำพูด ได้แก่ การเทศนา สนทนา ถาม-ตอบ สภาพการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ท่านไม่ได้ปักหลักตั้งเป็นสำนักสอนปฏิบัติเหมือนดังที่สำนักปฏิบัติเป็นอยู่ในปัจจุบัน แต่ท่านจาริกธุดงค์ไปเรื่อย ไม่ปักหลักที่ใดที่หนึ่งติดต่อกันเป็นเวลานานๆ จวบจนกระทั่งเดินทางกลับจากการจาริกในแถบภาคเหนือ ซึ่งเป็นช่วงที่อายุล่วงเข้าสู่วัยชราแล้ว ท่านได้เพลาการจาริกลง และปักหลักสั่งสอนศิษย์ในพื้นที่ภาคอีสานตอนเหนือแถบจังหวัดสกลนคร อุตรธานี เช่น ที่เสนาสนะป่าบ้านนามน วัดป่าสุทธาวาส วัดป่าโนนนิเวศน์ วัดภูริทัตตถิราวาส ในสถานที่เหล่านี้ท่านหยุดพักจำพรรษาที่ละ ๑-๒ พรรษา ที่ถือว่าท่านหยุดพักอยู่นานที่สุดคือที่วัดภูริทัตตถิราวาส (วัดป่าบ้านหนองผือ) ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร เป็นเวลานานถึง ๕ พรรษา ถือว่าเป็นจุดสุดท้ายที่ปักหลักสั่งสอนลูกศิษย์ยาวนานที่สุดในชีวิตประวัติของท่าน รวมระยะเวลาสั่งสอนศิษย์ช่วงหลังนี้ ๑๐ ปี ในการจาริกไปในสถานที่ต่างๆ นอกจากเป็นการฝึกฝนพัฒนาตนเองแล้ว ท่านก็ฝึกอบรมสั่งสอนศิษย์ที่เฝ้าติดตามหรือเข้ามาเรียนรู้ข้อปฏิบัติไปด้วย เป็นลักษณะห้องเรียนเคลื่อนที่ ในขณะที่เดียวกันในได้เทศนาโปรดญาติโยมผู้สนใจในธรรมในแต่ละพื้นที่ที่ท่านจาริกผ่านไป ลักษณะการสอนโดยใช้คำพูดมักจะไม่ติดในกรอบประเพณีของยุคสมัย กล่าวคือ บรรยายธรรมะที่เป็นประสบการณ์ตรงของท่านเอง เพื่อให้คนฟังเข้าใจ นำไปประพฤติปฏิบัติจนเกิดมรรคเกิดผลได้ โดยข้ามพ้นขั้นตอนของพิธีกรรม เช่น ต้องอาราธนา ต้องถือ พระคัมภีร์ เป็นต้น จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านหนองผือให้ข้อมูลว่า “หลวงปู่มั่นมักจะแสดงธรรมตอนกลางคืนตั้งแต่หัวค่ำเป็นต้นไปทุกวัน การแสดงธรรมของท่านไม่จำกัดเวลา บางทีห้าทุ่มหกทุ่ม บางครั้งก็สว่าง สถานที่แสดงธรรมนั้นภายในสำนักปฏิบัติ นั้นเอง กลุ่มผู้ฟังนอกจากกลุ่มลูกศิษย์ที่เป็นพระสงฆ์ที่มาฝึกปฏิบัติภายในสำนัก ก็จะมีกลุ่มชาวบ้านในละแวกใกล้ๆ ตลอดถึงประชาชนทั่วไปที่เดินทางมาจากทั่วสารทิศ”^{๑๒๑} ความมหัศจรรย์ในเทศนาธรรมของหลวงปู่มั่นนั้น มักปรากฏให้เห็นอยู่เสมอ ดั่งบันทึกในหนังสือรำลึกวันวานว่า ในวันมาฆบูชา “หลังเวียนเทียนเสร็จ ท่านเริ่มเทศน์ตั้งแต่ ๑ ทุ่มจนสว่าง เป็นการเทศน์ที่นานที่สุด มีชาวบ้านหนองผือชายหญิง ลูกเล็กเด็กแดงร่วมฟังธรรมเทศนา มีคนอุ้มเด็กกลับบ้านเพียงสามคนนอกนั้นอยู่จนถึงเช้า เวลาเทศน์ท่านจะลืมตา หมาไม่เคี้ยว บุหรี่ไม่สูบ น้ำไม่ดื่ม เทศน์อย่างเดียวพระเณรก็ลูกหนิไม่ได้ ไม่มีใครลูกหนิเลย ไม่ไอ ไม่จาม ไม่บ้วนน้ำลาย จะนั่งเสียบจนเทศน์จบ”^{๑๒๒} การสอนของหลวงปู่มั่นสำเร็จผลเป็นที่อัศจรรย์เพราะรู้ชัดแจ่มแจ้งและปฏิบัติตนได้ดีแล้วจึงสอนดังท่านเล่าว่า

^{๑๒๑}สัมภาษณ์ หลวงปู่บุญเรือง ธรรมโรต, เมื่อวันที่ ๑๘ เดือน กุมภาพันธ์ ๒๕๕๗.

^{๑๒๒}คณะผู้จัดทำ, รำลึกวันวาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิลป์สยามบรรณกิจและการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๗),

การแนะนำในขั้นต้นควรจะต้องดำเนินไปเฉพาะภิกษุสามเณรเป็นประการสำคัญ เพราะภิกษุสามเณรมีเพียงองค์เดียว ถ้าได้เห็นธรรมเป็นที่แน่ชัดแล้ว จะไปสอนอุบาสกอุบาสิกาได้เป็นจำนวนมาก และก่อนจะสอนใคร จะต้องพิจารณาจิตของผู้นั้น ควรจะได้รับธรรมอย่างไร ผู้นั้นควรจะนำไปปฏิบัติอย่างไรและสามารถสืบทอดความรู้ต่างๆ ต่อไปให้ได้ผลจริงๆ...

ถ้าเราไม่ฟังรู้ถึงความจริง คืออุปนิสัย วาสนาและบุพเพนิวาสแต่กาลก่อน ซึ่งเป็นเหตุให้เราทราบชัดว่า ผู้ใดควรได้รับธรรมกรรมฐานอะไร และสามารถรู้ลึกซึ้งในกรรมฐานได้แล้ว เราจะยังไม่สอนใครเลยทีเดียว ด้วยเหตุนี้การสอนกรรมฐานของหลวงปู่มั่นจึงได้ผลเต็มร้อย ซึ่งปรากฏเป็นประจักษ์พยานในบรรดาสาธุศิษย์ว่า เมื่อหลวงปู่มั่นสอนใครแล้วต้องได้ผล ครูบาอาจารย์สายกรรมฐานชั้นนำเป็นลูกศิษย์ของหลวงปู่โดยตรงไม่ต่ำกว่า ๗๐๐-๘๐๐ องค์^{๑๒๓}

มีการบันทึกถึงการเทศน์ของท่านอีกตัวอย่างหนึ่งที่ วัดเจติยหลวง จังหวัดเชียงใหม่ แม่คำมา ตลาดตอนเช้าได้ยินเสียงในวัดนึกว่าพระทะเลาะกันจึงเข้าไปดู ปรากฏว่าหลวงปู่มั่นกำลังเทศน์ ในช่วงที่หลวงปู่มั่นว่า “ทั้งๆที่เดินทางมาด้วยความเหน็ดเหนื่อยตลอดทั้งวัน พอได้ฟังโอวาทหลวงปู่มั่นแล้ว รู้สึกว่าความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าได้หายไปจนหมดสิ้น จิตหยังลงสู่สมาธิด้วยอาการสงบ ความรู้สึกว่าตัวลอยอยู่บนอาสนะนั่งฟังอยู่จนกระทั่งเที่ยงคืนจึงเลิกประชุม คืนที่สอง หลวงปู่มั่นได้แสดงปกิณณกรรมต่างๆ ให้ฟัง จนหลวงปู่หมดความสงสัยในหนทางประพฤติปฏิบัติ มีความปลาบปลื้มปีติในธรรมอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อน”^{๑๒๔} กิจกรรมประจำวันที่สำคัญประการหนึ่งภายในสำนักปฏิบัติของหลวงปู่มั่นคือการเทศนาของหลวงปู่มั่น ซึ่งถือเป็นสิ่งที่มีคุณค่าและความหมายต่อลูกศิษย์ผู้ใฝ่ธรรมเป็นอย่างมาก เนื้อหารสาระเทศนาของท่านมีการแอบจดบันทึกโดยลูกศิษย์ของท่าน ดังที่พระอาจารย์วิริยงค์เล่าว่า “...ใช้ความวิริยอุตสาหะในการแอบจดบันทึกคำสอนของหลวงปู่มั่นเป็นช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ ต้องหาอุปกรณ์การเขียนซบซ้อนยุ่งยาก ใช้เวลานาน ที่สำคัญคือแอบทำนอกกรอบปฏิบัติ การอยู่กับหลวงปู่มั่นใครทำอะไรผิดท่านไล่เลย นรกกลัว เมื่อเขียนเสร็จไปอ่านให้ท่านฟัง ท่านบอกว่า ใช้ได้ จึงมาเป็น“มุตโตทัย”^{๑๒๕} หนังสือเล่มนี้ถือเป็นเล่มแรกของงานสอนธรรมของหลวงปู่มั่น นอกนั้นก็มักจะเกิดจากการจดจำ คำบอกเล่าของลูกศิษย์ในแต่ละแห่งที่ตนเองได้รับการฝึกฝนและรับฟังเทศนาธรรมจากอาจารย์ แล้วจึงมีการจัดพิมพ์เป็นหนังสือภายหลัง ในลักษณะดังกล่าวก่อให้เกิดหลักคำสอนทั้งจากปากของพระธรรมอาจารย์เอง และผ่านคำบอกเล่าของลูกศิษย์ นอกจากผลงานที่เป็นหนังสือแล้ว ผลงานที่ถือถือว่าโดดเด่นที่สุดคือผลผลิตที่เป็นบุคคลหรือสาธุศิษย์ ซึ่งท่านเหล่านี้ล้วนผลงานขยายงานของหลวงปู่มั่นให้ขยายกว้างขวางออกไปในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นตั้งสำนักปฏิบัติสอนกรรมฐาน สร้างศาสนสถานให้เป็นแดนสงบสงัด เป็นที่เคารพสักการะ เป็นแดนศักดิ์สิทธิ์ สร้างศรัทธาแก่พุทธศาสนิกชน การเผยแผ่แนวทางปฏิบัติฝึกจิตให้มีความมั่นคงเข้มแข็ง ดังที่พ่อชา หลวงพ่อวิริยงค์ดำเนินการอยู่ เป็นต้น

๒.๓.๒.๒ การสอนโดยพาปฏิบัติ เป็นแนวทางที่ท่านสอนได้มากกว่าสอนด้วยคำพูด ซึ่งตรงข้ามกับการสอนในสถาบันการศึกษาสมัยปัจจุบันที่มักจะสอนกันด้วยคำพูด รูปแบบการสอน ของหลวงปู่มั่นเน้นความมีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมชาติของป่า ตามหลักพุทธศาสนาที่ว่า “อาศัยเสนาสนะอันสงบคือป่า โคนไม้

^{๑๒๓}พระครูปลัดเจือ กิจจธโร, มาทำความรู้จักกับวัดถ้ำสาติกากันเถอะ, หน้า ๔๔-๕.

^{๑๒๔}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), อุปถัมภ์, หน้า ๒๓.

^{๑๒๕}พระธรรมมงคลญาณ (หลวงปู่วิริยงค์ สิริธโร), ในพิธีสวดลักขีเจริญสิริมงคล ทีโอที ๕๙ ปี, ๓๐ พฤษภาคม

ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าช้า ที่แจ้ง ลอมฟาง” ไม่นั่นสิ่งปลูกสร้าง มีเท่าที่จะแผงกายอยู่ได้เพื่อฝึกปฏิบัติ ขัดเกลากิเลส งดการพูดคุยเสวนาที่ไม่จำเป็น พยายามให้เกิดความเงียบเชียบที่สุด สำหรับวิธีการสอนนั้นท่านให้อิสระในการเป็นอยู่ รูปแบบกิจกรรมภายในสำนักแต่ละวันคือ ตั้งแต่ตีกลุ่กขึ้นภาวนาปฏิบัติกรรมฐาน ทำวัตรเช้า ตามหลักพุทธที่ว่า... “นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า” เข้าออกบิณฑบาต หลังภัตกิจ พักผ่อน และภาวนา ตอนเย็นทำวัตรสวดมนต์เย็น หลังจากนั้นฟังธรรม และบำเพ็ญภาวนา จนตีกก็เข้าจำวัตร การกำหนดภาวนาท่านใช้ “พุทโธ” เป็นการสร้างรูปแบบเพื่อให้สติกำหนดรู้ทัน.... ศิษย์บางท่านก็ยึดติดในวิธีการจนเป็นเหตุให้ไม่สามารถก้าวพ้นได้ ประเด็นสำคัญคือ คำสอนของหลวงมั่นที่ใช้ภาษาพูดแม้เพียงน้อย แต่ก็ลึกซึ้งตรงต่อสภาวะธรรมทำให้ลูกศิษย์เกิดความเข้าใจ และนำสู่การปฏิบัติไม่ผิดพลาดคลาดเคลื่อน ในหนังสือประวัติหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล ให้ข้อมูลว่า

หลวงปู่เสาร์ ซึ่งเป็นอาจารย์ของหลวงปู่มั่น ออกเดินธุดงค์กรรมฐาน ปักกลดอยู่ในป่า ในดง ในถ้ำ ในเขา องค์แรกของอีสานคือหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล นัยว่าท่านออกบวชในพระศาสนา ท่านสนใจเรื่องปฏิบัติกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐานโดยถ่ายเดียว ซึ่งสหธรรมิกคู่หูของท่านคือ พระปัญญาพิศาลเถระ(หนู) เป็นคนเกิดในเมืองอุบลฯ ท่านออกเดินธุดงค์ร่วมกัน หลวงปู่เสาร์ ตามปกติท่านเป็นพระที่เทศน์ไม่เป็น แต่ปฏิบัติให้ลูกศิษย์ดูเป็นตัวอย่าง...อย่างเช่นมีคนถามว่า “อยากปฏิบัติสมาธิเฮ็ดจั่งได้ง่าท่าน” “พุทโธสิ” “ภาวนาพุทโธแล้วมันจะได้ฮียังขึ้นมา” “อย่าถาม” “พุทโธแปลว่าจั่งได้” “ถามไปหาสิแตกฮียัง ยังว่าให้ภาวนาพุทโธ ข้าเจ้าให้พูดแค่นี้”^{๑๒๖}

ทำไมหลวงปู่เสาร์สอนภาวนาพุทโธ “หลวงพ่อกุญฐาณิโย ถามท่านว่า ทำไมจึงต้องภาวนา พุทโธ ท่านอธิบายว่า เพราะพุทโธเป็นกิริยาของใจ ... พุทโธ อันนี้เป็นเพียงคำพูด เป็นชื่อของคุณธรรมชนิดหนึ่ง ซึ่งเมื่อจิตภาวนาพุทโธแล้วมันสงบวูบลงไปนึ่งสว่างรู้ตื่นเบิกบาน พอหลังจากคำว่าพุทโธ มันก็หายไปแล้ว ทำไมมันจึงหายไป เพราะจิตมันถึงพุทโธแล้ว จิตกลายเป็นพุทโธ ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน”^{๑๒๗} ในหนังสือบันทึกการเดินทางตามรอยพระธุดงค์หลวงปู่มั่น จอมทัพนธรรม บันทึกว่า “มีครั้งหนึ่งที่ท่านเคยเล่าให้ศิษย์ทั้งหลายฟังว่า ในสมัยที่ท่านปฏิบัติในช่วงแรกๆ ท่านมักใช้วิธีบริกรรมพุทโธเพราะถูกจริตกว่าการภาวนาวิธีอื่น”^{๑๒๘} หลักปฏิบัติของสำนักปฏิบัติสายหลวงปู่เสาร์ “พระบูรพาจารย์ถือว่าพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล เป็นพระอาจารย์องค์แรก โดยมีพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต หลวงพ่อสิงห์ ขนตยาคโม ต่างก็เป็นลูกศิษย์ของท่าน เสมือนหนึ่งเป็นเสนาธิการใหญ่ของกองทัพธรรม ได้นำหมู่คณะลูกศิษย์ลูกหาออกเดินธุดงค์กรรมฐาน ไปตามป่าตามเขาที่วิเวกอาศัยอยู่ตามถ้ำบ้าง ตามโคนไม้บ้าง ตามถ้ำ ห่างจากหมู่บ้านพอประมาณ”^{๑๒๙} หลวงปู่มั่นเน้นกระบวนการฝึกขัดเกลากายอย่างมาก ดังในในหนังสือบันทึกการเดินทางตามรอยพระธุดงค์หลวงปู่มั่น จอมทัพนธรรม บันทึกว่า “เราต้องการของดี คนดี ก็จำต้องฝึก ฝึกจนดี จะพ้นการฝึกไปไม่ได้ งานอะไรก็ต้องฝึกทั้งนั้น ฝึกงาน ฝึกคน ฝึกสัตว์ ฝึกตน ฝึกใจ นอกจากตายแล้วจึงหมดการฝึก คำว่าดีจะเป็นสมบัติของผู้ฝึกดีแล้วแน่นอน”^{๑๓๐} ข้อมูล

^{๑๒๖} คณะศิษยานุศิษย์หลวงปู่สรวง สิริบุญโญ, *เกร็ดประวัติและปฏิปทาของท่านพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล*, หน้า ๙.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐.

^{๑๒๘} พุดิน อินทรวงศ์, *บันทึกการเดินทางตามรอยพระธุดงค์หลวงปู่มั่น จอมทัพนธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๓; (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๖), หน้า ๙๙.

^{๑๒๙} อ่างแล้ว, *เกร็ดประวัติและปฏิปทาของท่านพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล*, หน้า ๑๒.

^{๑๓๐} อ่างแล้ว, *บันทึกการเดินทางตามรอยพระธุดงค์หลวงปู่มั่น จอมทัพนธรรม*, หน้า ๑๐.

ชุดนั้นนอกจากจะบอกให้ทราบถึงความสำคัญและสาระแห่งการบริการมพุทธโธแล้ว ยังทำให้ทราบว่าในยุคดังกล่าวนี้ก็น่าจะมีวิธีอื่นอีกที่ผู้ปฏิบัติธรรมสามารถเลือกได้ให้เหมาะกับจริตของแต่ละคน ดังคำบอกเล่าของหลวงปู่มั่นที่ว่าท่านมักใช้วิธีบริการมพุทธโธเพราะถูกจริตกว่าการภาวนาวิธีอื่น หลวงพ่อชากกล่าวถึงการฝึกปฏิบัติของหลวงปู่มั่น ภายในวัดป่าบ้านผือว่า “...ภายในวัดมีความเรียบง่าย สะอาดร่มรื่น เพื่อนบรพชิตต่างมุ่งมั่นฝึกปฏิบัติขัดเกลาตนเอง ไม่พุดคุยรบกวนกันให้เสียเวลาในการปฏิบัติ เวลาจะหากขนุนเพื่อย้อมผ้า อดแบกออกไปให้ไกลจนไม่ได้ยินเสียง เพราะเกรงจะรบกวนเพื่อน ...เทศนาธรรมของหลวงปู่มั่นลึกซึ้งกินใจ แม้จะเหนื่อยจากการเดินทางมาไกล แต่เมื่อได้ฟังธรรมหลวงปู่มั่น ความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าหายเป็นปลิดทิ้ง มีแต่ความปิติ”^{๑๓๑} ในหนังสือสมาธิในพระไตรปิฎกได้สรุปว่า “พระอาจารย์เสาร์และพระอาจารย์มั่น ปฏิบัติกรรมฐานโดยอาศัยหลักอริกขกรรมฐาน ๔ ประการ ได้แก่ (๑) พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า (๒) อสุภกรรมฐาน พิจารณาให้เห็นเป็นของอสุภะ เป็นสิ่งที่น่าเกลียด โสโครก ปฏิกุศล (๓) การเจริญเมตตา (๔) มรณสสติ”^{๑๓๒} และได้อธิบายวิธีทำสมาธิตามแนวคำสอนของหลวงปู่มั่นไว้ว่า “การทำสมาธิแบบอานาปานสติที่พระอาจารย์มั่นได้อบรมสั่งสอนนั้น สามารถกระทำได้ที่อริยบถนั้ง และเดินจงกรม วิธีนั้งเริ่มด้วยการนั้งขัดสมาธิ ตั้งกายตรง จิตตรง สำรวมจิต...นี่ก็บริการมภาวนาในใจคำใดคำหนึ่ง เป็นต้นว่า “พุทธโธ ัมโมสังโฆ” สามจบ แล้วรวมลงในคำเดียวว่า “พุทธโธ ๆ ๆ ๆ” เป็นอารมณ์เฉพาะ... ครูอาจารย์สายนี้บางท่านก็ให้กำหนดจิตพิจารณาลมหายใจเข้า-ออก โดยหายใจเข้าให้ภาวนา “พุท” พ้อหายใจออกภาวนา “โธ”^{๑๓๓} นอกจากนั้นได้อธิบายถึงการออกจากสมาธิว่า “ให้กำหนดจิตให้มีสติว่าเบื้องต้นเราได้ทำอะไรลงไป ตั้งสติกำหนดจิตอย่างไร พิจารณาอย่างไร ครั้นเมื่อใจสงบได้สติแล้วก็กำหนดออกจากสมาธิและควรจะต้องให้ดีตลอดทุกอริยบถ นั้ง นอน ยืน เดิน”^{๑๓๔} สาระสำคัญอื่นๆ เช่น การเดินจงกรม การรักษาศูคงวัตร เป็นต้น เน้นไปที่การมีสติเป็นหลัก ในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ยังกล่าวถึงพัฒนาการของสำนักปฏิบัติของสายหลวงปู่มั่นว่า “แม้ว่าพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต จะมรณะไปนานกว่า ๔๐ ปีแล้ว แต่ศิษยานุศิษย์ที่ยังคงมีชีวิตอยู่ ก็ได้ดำเนินงานเผยแผ่แนวคำสอนและการปฏิบัติสมาธิอยู่จนปัจจุบัน ครูสมาธิในสายนี้ที่มีชื่อเสียงได้แก่ พระอาจารย์มหาบัว ญาณสัมปันโน แห่งวัดป่าบ้านตาด จังหวัดอุดรธานี หลวงพ่อพุทธ ฐานิโย แห่งวัดป่าสาละวัน จังหวัดนครราชสีมา หลวงพ่อจรัญ ฐิตธมฺโม แห่งวัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี”^{๑๓๕} กิจกรรมประจำวันที่หลวงปู่มั่นปฏิบัติเป็นแบบอย่างและพร่ำสอนแก่ลูกศิษย์ให้ปฏิบัติตาม คือ

เวลาเช้า ออกจากกุฏิ ทำสรีริก คือล้างหน้า บ้วนปาก นำบริขารลงสู่โรงฉัน ปิดกวาดลานวัด แล้วเดินจงกรม พอได้เวลาภิกขาจาร ก็ขึ้นสู่โรงฉัน นุ่งห่มผ้าเป็นปริณทล สะพายบาตรเข้าสู่อ่างน้ำเพื่อบิณฑบาต กลับจากบิณฑบาตแล้ว จัดแจงบาตร จีวร แล้วจัดอาหารใส่บาตรนั้ง พิจารณาอาหารปัจจุเวกขณะ ทำภัตตานุโมทนาคือยถาสัพพีเสร็จแล้ว ฉันทงหัน เสร็จแล้วล้างบาตร เก็บบริขารขึ้นกุฏิ ทำสรีริก พักผ่อนเล็กน้อย แล้วลุกขึ้นล้างหน้า ไหว้พระ สวดมนต์ และพิจารณาธาตุ อาหาร ปฏิกุศล ตั้งขณิก อดิตปัจจุเวกขณะ แล้วชำระจิตจากนิรวณ นั้งสมาธิ พอสมควร

^{๑๓๑} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), *อุปลมณิ*, หน้า ๒๒-๒๔.

^{๑๓๒} วรีย ชินวรนโณ และคณะ, *สมาธิในพระไตรปิฎก วิวัฒนาการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย*, หน้า ๒๔๑-๒.

^{๑๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๔-๕.

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๖.

^{๑๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒.

-เวลาบ่าย ๓-๔ โมง กวาดลานวัด ตักน้ำใช้ น้ำฉันมาไว้ อาบน้ำชำระกายให้สะอาดปราศจากมลทิน แล้วเดินจงกรมจนพลบค่ำจึงขึ้นกุฏิ

- เวลากลางคืนตั้งแต่พลบค่ำไป สามุศิษย์ทยอยกันขึ้นไปปรนนิบัติ ท่านได้เทศนาสั่งสอนอบรมสติปัญญาแก่ศิษย์พอสมควรแล้ว สามุศิษย์ถวายการนวดเพ้น พอสมควรแล้ว ท่านก็เข้าห้อง ไหว้พระ สวดมนต์ นั่งสมาธิ แล้วพักผ่อนประมาณ ๔ พุ่ม เวลา ๐๓.๐๐ น. ตื่นนอน ล้างหน้าบ้วนปาก แล้วปฏิบัติกิจอย่างในเวลาเช้าต่อไป^{๑๓๖}

กิจวัตรประจำวันของหลวงปู่มั่น ถือเป็นแนวปฏิบัติของลูกศิษย์ ตลอดรูปแบบปฏิบัติวัดป่าในกาลเวลาต่อมา ไม่ว่าจะเป็นการลุกปฏิบัติขัดเกลาตั้งแต่เด็ก ไม่เห็นแก่หลับนอน การปฏิบัติกิจวัตรในแต่ละวัน โดยกำหนดช่วงเวลาอย่างลงตัว ทำให้วิถีชีวิตพระในวัดป่ามีความเป็นระเบียบแบบแผน และเกื้อกูลการปฏิบัติเพื่ออิสระหลุดพ้น ทำให้ชีวิตในแต่ละวันดำเนินไปอย่างมีสาระและคุณค่า

๒.๓.๒.๓ ผลงาน แบ่งเป็นผลงานเอกสารและผลงานการผลิตลูกศิษย์ ผลงานด้านเอกสาร ท่านเขียนหนังสือเล่มหนึ่งโดยลายมือของท่านเองคือ “ชั้นระวิมุตติธรรมมังคีธรรมะ”^{๑๓๗} ส่วนนอกนั้นเป็นเอกสารจดบันทึกและการบอกเล่าของลูกศิษย์ ไม่ว่าจะ เป็น มุตโตทัย บุรพาจารย์ ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ รำลึกวันวาน พระป่าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ บันทึกการเดินทางตามรอยพระอัฐงค์หลวงปู่มั่น จอมทัพนธรรม เป็นต้น ในสมัยของหลวงปู่มั่น กว่าจะผลิตหนังสือสักเล่มเป็นสิ่งที่ทำได้โดยยาก แม้แต่การแสวงหาอุปกรณ์ในการจดบันทึกก็เป็นไปได้โดยยากลำบาก ทั้งการจำและสรุปสาระธรรมเทศนาบทกษะการเขียนหนังสือ กระบวนการดังกล่าว ต้องใช้ความเพียรพยายามอย่างสูง โชคดีที่ลูกศิษย์ เช่น หลวงปู่วิริยงค์ และลูกศิษย์ท่านอื่นๆ ได้จดบันทึกคำสอนไว้ ตลอดถึงได้เล่าประสบการณ์ที่อยู่กับหลวงปู่มั่นแล้วตีพิมพ์เป็นเอกสารภายหลัง ผลงานด้านผลิตลูกศิษย์ หลวงปู่มั่นมุ่งสร้างคนเป็นหลัก ดังนั้นผลงานเชิงประจักษ์คือลูกศิษย์ของท่านที่ผลิตออกมา ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นพระสุปฏิปัตติที่มีคุณค่าต่อสังคมไทย ท่านเป็นอาจารย์สอนธรรมทางวิปัสสนากรรมฐานที่มีชื่อเสียงมีผู้เคารพนับถือมาก และสร้างศิษย์ที่เก่งด้านกรรมฐานที่มีชื่อเสียงหลายรูป นับรุ่นตามลำดับปีเกิดของลูกศิษย์ได้ ๔ ช่วง ดังนี้ ช่วงที่ ๑ ปี พ.ศ.๒๔๓๐-๓๙ เช่น พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล) หลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ หลวงปู่ตื้อ อจลธมฺโม หลวงปู่ขาว อนาลโย พระธรรมเจดีย์ (จุม พนฺธุโล) พระอาจารย์ทองรัตน์ กนฺตสีโล หลวงปู่พรหม จิรปุณฺโณ หลวงปู่บัว สิริปุณฺโณ พระญาณวิเศษฐมฺหิวิราจารย์ (หลวงปู่สิงห์ ขนฺตยาคโม) หลวงปู่มหาปิ่น ปญฺญาพล หลวงปู่บุญตา ถาวโร หลวงปู่กนิฐรี จนฺทิโย เป็นต้น ช่วงที่ ๒ ปี พ.ศ. ๒๔๔๐-๔๙ เช่น หลวงปู่สนธิ์ สมฺโน หลวงปู่ฝั้น อาจาโร หลวงปู่กงมา จิรปุณฺโณ หลวงปู่หลุย จนฺตสาโร พระราชนิโรธรังสี คัมภีร์ปัญญาวิชัย (หลวงปู่เทศก์ เทสรังสี) หลวงปู่อ่อน ญาณสิริ หลวงปู่ชอบ ฐานสโม คุณแม่ชีแก้ว เสียงล้ำ หลวงพ่อผาง จิตตคฺคฺโต พระสุทธิธรรมรังสีคัมภีร์เมธาจารย์ (ท่านพ่อลี ธมฺมธโร) เป็นต้น ช่วงที่ ๓ ปี พ.ศ. ๒๔๕๐-๕๙ เช่น พระญาณสิทธาจารย์ (หลวงปู่สิม พุทฺธาจาโร) พระมงคลวุฒ (หลวงปู่เครื่อง สุภทฺโท) หลวงปู่แ่วน ธนปาโล พระสุธรรมคณาจารย์ (หลวงปู่เหรียญ วรลาโภ) พระธรรมวิสุทธิมงคล (หลวงตามหาบัว ญาณสมฺปนฺโน) พระอริยเวที (พระอาจารย์มหาเขียน ฐิตสีโล) หลวงปู่ผินะ ปิยธโร พระครูญาณวิสุทธิ (ท่านพ่อเพ็ญ โชติโก) พระครูสุทธิธรรมรังษี (หลวงปู่เจี๊ยะ จุนฺโท) หลวงปู่บุญจันทร์ กมโล เป็นต้น ช่วงที่ ๔ ปี พ.ศ. ๒๔๖๐-๗๕ พระเทพวิสุทธิมงคล (หลวงปู่ศรี มหาวิโร) พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่อชา สุภทฺโท) หลวงปู่จวน กุลเชฏฺโฐ พระธรรมมงคลญาณ (หลวงพ่อวิริยงค์ สิรินฺธโร) พระราช

^{๑๓๖} มุลินิทธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, บุรพาจารย์, หน้า ๖๗๔-๖๗๖.

^{๑๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙-๓๐.

สังวรญาณ (หลวงพ่อพุทธ ฐานิโย) พระอุดมสังวรวิสุทธิเถร (หลวงปู่วัน อุดตโม) หลวงปู่สิงห์ทอง ธมฺมวโร พระวิสุทธิญาณเถระ (หลวงปู่สมชาย วิสุทธิวิโร) หลวงปู่ผาง ปริบูรณ์ หลวงปู่ผัน ปาเรสโก เป็นต้น ท่านจึงได้รับสมัญญานามจากบรรดาศิษย์ว่า "พระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายพระกรรมฐาน" เป็นผู้ที่มีประวัติงดงาม เป็นฐานที่พึ่งอันมั่นคงตลอดจนเป็นที่ยึดเหนี่ยวทางใจของเหล่าศิษยานุศิษย์ทั้งหลาย ตลอดเวลาในเพศบรรพชิต ได้ปฏิบัติตนจนกระทั่งเป็น แบบอย่างที่ดี อันจะหาผู้ใดเสมอเหมือนได้ยากยิ่ง ศิษย์เหล่านั้นก็มาขยายความดีงามทั้งหลายที่ครูอาจารย์สั่งสอนไว้ ออกมาเป็นรูปธรรมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นระเบียบแบบแผนปฏิบัติ หนังสือ เอกสาร วิชาการ สื่อต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับหลวงปู่มั่น ล้วนแต่เกิดขึ้นจากต้นตอคือหลวงปู่มั่น ดังนั้นสิ่งเหล่านี้ทั้งหมดก็นับเป็นผลงานของท่านทั้งสิ้น กล่าวเฉพาะด้านผลผลิตที่เป็นบุคคล ลูกศิษย์เก่งๆ ในยุคปัจจุบันที่มีความสามารถพัฒนาคน พัฒนางาน สร้างความมั่นคงเข้มแข็งให้แก่พุทธศาสนา นอกเหนือจากหลวงปู่ชาติที่นำมาศึกษาวิจัยควบคู่อยู่นี้ คือ หลวงพ่อวิริยงค์ ท่านเพียบพร้อมด้วยความรู้ความสามารถ สร้างเครือข่ายได้อย่างกว้างขวาง มีผลกระทบต่อสังคมโลก โดยการจัดตั้งสถาบันพลังจิตตานุภาพ ดึงคนเข้าสู่การฝึกปฏิบัติภาวนาได้เป็นจำนวนมาก และขยายออกสู่ต่างประเทศ

๒.๓.๓ พัฒนาการสำนักปฏิบัติ

เป็นที่สังเกตได้ว่า ลักษณะผลงานสอนธรรมของหลวงปู่มั่น มุ่งพัฒนาคนตามสภาพแวดล้อมแห่งธรรมชาติคือป่าเป็นหลัก ไม่เน้นสิ่งปลูกสร้างหรูหราใหญ่โต แต่ท่านจัดภายในสำนักให้เกื้อกูลต่อการฝึกปฏิบัติขัดเกลาให้ได้ผล เน้นความเป็นธรรมชาติ เรียบง่าย สงบ สดชื่น สิ่งปลูกสร้างเป็นเพียงกุฏิเล็กๆ สำหรับแผ่กายอยู่ได้ ตลอดเวลาแห่งการแสวงหาสัจธรรมและสอนธรรมพบว่าท่านไม่ปักหลักอยู่ที่เดียวท่านมีที่คณะว่า

ข้อปฏิบัติจะให้การปฏิบัติก้าวหน้าขึ้น ต้องเป็นไปทั้งภายนอกและภายใน ภายนอกนั้นคือ ความวิเวก หาที่วิเวกปราศจากสิ่งรบกวนต่าง ๆ ที่อยู่ในป่า ถ้า เป็นต้น อย่าไปโฆษณาหาให้คนมาพบหรือรบกวนให้มาก อย่าเอาความวิเวกเป็นการอวดอ้าง เมื่อจะอยู่วิเวกอย่าหาเครื่องกังวล เช่น การก่อสร้างอะไรต่าง ๆ ให้คนหลังไหลเข้ามา อย่าอยู่เป็นที่ เพราะการอยู่เป็นที่ทำให้ความกังวล การปฏิบัติภายนอกอีก คือ ข้อปฏิบัติได้แก่จุดดั่งฯ เป็นเครื่องขัดเกลากิเลส ที่พระพุทธองค์แสดงไว้ ๑๓ ข้อ เลือกลือเอาที่เหมาะสมแก่อริยาศัย เช่น การฉันในบาตร การฉันคนเดียว การบิณฑบาต เป็นต้น เหล่านี้ชื่อว่า เป็นข้อปฏิบัติภายนอกที่จะต้องทำ เพราะเป็นอุปกรณ์เพื่อให้เกิดการขัดเกลากิเลสและถ้าหากไม่ทำ จะเป็นเหตุให้เกิดความล่าช้า หรือเกิดความสงบได้ยาก ปัจจัยเหล่านี้เป็นสิ่งที่ส่งเสริมให้การปฏิบัติทางใจเจริญงอกงามภายในนั้น ได้แก่ การดำเนินจิตต้องดำเนินทั้งสมณะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน^{๑๓๘}

หลวงปู่มั่นดำรงชีวิตอยู่ในช่วงเวลาคณะสงฆ์กำลังเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่อีกกระลอกหนึ่งคือ การปฏิรูปคณะสงฆ์สมัยรัชกาลที่ ๕ ที่รวมเอาจัดการศึกษาชาติเข้ากับการศึกษาสงฆ์เน้นเหตุผลเชิงวิทยาศาสตร์เป็นหลัก และได้ตราพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ เพื่อรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นแม่ข่ายหลัก ทำให้อำนาจคณะสงฆ์ส่วนกลางมีความเข้มแข็งยิ่งขึ้น พร้อมกับการศึกษาด้านคณฤศร์ได้รับการปฏิรูปไปพร้อมกัน ทำให้มีความเจริญมั่นคงยิ่งขึ้น ในขณะที่เดียวกันภารกิจคณะสงฆ์ด้านวิปัสสนาธุระไม่ได้รับความสนใจคณะสงฆ์สายหลัก ไม่ปรากฏ

^{๑๓๘}พระราชธรรมเจดีย์จารย์ (หลวงพ่อวิริยงค์ สิรินโร), ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต(ฉบับสมบูรณ์) และได้สามัญสำนัก, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประชาชนจำกัด, ๒๕๔๑), หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

ในนโยบายการศึกษาที่ปฏิรูปใหม่นี้ อีกทั้งไม่ได้รับการสนับสนุนส่งเสริมใดๆ พระสงฆ์ที่สนใจด้านปฏิบัติธรรมกรรมฐานจึงสืบเสาะแสวงหาด้านปริยัติธรรมแนวณัดของตน

พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมในรูปแบบของหลวงปู่มั่น เป็นพัฒนาการต่อยอดจากประสบการณ์การฝึกฝนและการสอนธรรมของหลวงปู่มั่นนั่นเอง การฝึกฝนแสวงหาสัจธรรมและปฏิบัติของหลวงปู่มั่น นอกจากจะเป็นเงื่อนไขสำคัญในการบรรลุธรรมแล้ว ยังถือเป็นฐานสำคัญในการสั่งสอนศิษย์ตลอดถึงประกาศเผยแผ่ธรรมแก่พุทธบริษัทให้กว้างไกลไพศาลดังที่เป็นที่ประจักษ์ในปัจจุบัน จากการดำรงชีวิตสมณะในลักษณะที่มีความเป็นอยู่อย่างอิสระตามป่าเขา เกือบตลอดชีวิตของท่านสวนทางกับพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑ (พ.ศ.๒๔๔๕) ซึ่ง ณ เวลานั้นต้องการให้พระทั่วประเทศมีสังกัดอยู่เป็นหลักแหล่ง ดังพระไพศาล วิสาโลให้ทัศนะว่า “ที่น่าสนใจก็คือ แม้กระทั่งพระป่าสายพระอาจารย์มั่น ซึ่งเคยถูกรังเกียจจากคณะสงฆ์ว่าเป็นพระจรจัดหรือฝึกฝนในไสยศาสตร์ และเป็นอุปสรรคต่อการปฏิรูปของคณะสงฆ์ (เพราะไม่ยอมสังกัดวัดใดให้แน่นอน) ก็มีบทบาทสำคัญไม่น้อยในการสนองงานของฝ่ายคณะสงฆ์และบ้านเมืองในเรื่องดังกล่าว...ความศรัทธาอันเป็นที่ประจักษ์ในท้องถิ่นทุรกันดารมีต่ออาจารย์มั่นและลูกศิษย์ เป็นปัจจัยที่ช่วยให้อิทธิพลของรัฐสามารถแผ่ปกคลุมไปยังท้องที่ที่เจ้าหน้าที่บ้านเมืองเคยเข้าถึงได้ยาก ดังปรากฏว่าหลายแห่งที่พระอาจารย์มั่นได้พำนักและโปรดญาติโยมระหว่างธุดงค์นั้น ไม่เพียงจะกลายเป็นสำนักสงฆ์และวัดในเวลาต่อมาเท่านั้น หากยังมีหน่วยงานราชการตามมาและกลายเป็นอำเภอในที่สุด ในเวลาเดียวกันพระสายอาจารย์มั่นก็ได้อาศัยความสัมพันธ์อันดีกับฝ่ายปกครอง ช่วยให้งานของสายนี้ดำเนินไปได้อย่างราบรื่น นี่เป็นสาเหตุหนึ่งที่พระป่าสายพระอาจารย์มั่นได้รับการสนับสนุนจากรัฐและคณะสงฆ์ในที่สุด”^{๑๓๙} จะว่าไปแล้วทัศนะของคณะสงฆ์ฝ่ายปกครอง สร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมากี่ไม่สอดคล้องกับธรรมเนียมวิถีชีวิตดั้งเดิมของพระสงฆ์ในสมัยพุทธกาลเท่าใดนัก แต่การจัดการปกครองเช่นนี้ก็ส่งผลดีต่อการสร้างความมั่นคงเข้มแข็ง มีความเป็นเอกภาพแห่งคณะสงฆ์ไทย หลวงปู่มั่นไม่ได้พัฒนาตัวสำนักปฏิบัติหากแต่ท่านมุ่งสอนคน แล้วคนที่ได้รับการสั่งสอน ฝึกฝนอย่างดีแล้วต่างก็แสวงหาที่อยู่อันเหมาะสมสำหรับตนเอง จะเห็นว่าบุคลากรพระสงฆ์ที่เป็นศิษย์ของหลวงปู่มั่น ล้วนแล้วแต่เก่งกาจมีคุณภาพทั้งสิ้น และท่านเหล่านี้ได้ขยายงานอาจารย์ออกไปกว้างไกล และโดยส่วนตัวของท่านก็ไม่ปักหลักอยู่ที่เดียว ท่านจาริกไปเรื่อยๆ และสถานที่ที่ท่านไปนั้นก็มีการพัฒนาขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งความดีของท่าน

มีข้อสังเกตบางประการ แม้ว่าหลวงปู่มั่น จะเป็นชาวอุบลโดยกำเนิด แต่การวางรากฐานในจังหวัดอุบลจะไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควรเมื่อเทียบกับสถานที่อื่นๆ พระอาจารย์วิริยงค์ตั้งข้อสังเกตว่าชาวอุบลไม่ค่อยกระตือรือร้นเท่าใดนักต่อการมาของพระอาจารย์มั่น เมื่อเทียบกับประชาชนในภูมิภาคอื่น ในประเด็นดังกล่าวนี้สอดคล้องกับบันทึกของหลวงตาทองคำว่า

“...ส่วนภูมิภาคที่ไม่สัปปายะแก่ท่าน หากไม่มีความจำเป็นแล้วท่านก็จะไม่ไป เช่น อุบลราชธานี ผู้เล่าได้กล่าวไว้ว่า หลังจากท่านกลับจากลพบุรีสู่กรุงเทพฯ แล้ว ท่านพระอาจารย์ได้สนทนากับท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) ว่ามีวาสนาจะสอนหมู่ได้ไหม แล้วท่านฯ ก็กลับอุบลฯ ไปยังวัดพระอาจารย์เสาร์ พร้อมด้วยพระอาจารย์สิงห์ และมหาปิ่น ระหว่างเดินธุดงค์ขมุลอยู่ถิ่นอุบลฯ ถูกต่อต้านจากชาวบ้านอย่างแรง ด้วยวิธีการต่างๆ สารพัด ท่านว่าจึงได้ชวนพระอาจารย์เสาร์ มุ่งหน้าสู่มุกดาหาร คำชะอี หนองสูง ถิ่นนี้เป็นที่อยู่ของชนเผ่าภูไท สถานที่สัปปายะ เหมาะแก่การแสวงหาวิเวก และชาวบ้านก็ให้ความ

^{๑๓๙}พระไพศาล วิสาโล, พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต, หน้า ๖๗.

อุปถัมภ์บำรุง ตั้งแต่เบื้องต้นแห่งชีวิต จนกระทั่งเบื้องปลายแห่งชีวิต ก็ได้อาศัยชนเผ่าภูไทนี้แหละ มีคนถามท่านว่าเหตุใดจึงมักอยู่กับพวกภูไท ท่านตอบว่า “เพราะชาวภูไทว่าง่ายสอนง่าย” ศิษย์ของท่านเป็นเผ่าภูไทที่มีชื่อเสียงหลายรูป เช่น พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร พระอาจารย์สิม พุทธาจาโร เป็นต้น^{๑๔๐}

ในประเด็นนี้มีเงื่อนไขชวนวิเคราะห์ที่ได้หลายแง่มุม คืออาจเป็นไปตามที่คณะกลุ่มลูกศิษย์หลวงปู่มั่นที่กล่าวมา หรือไม่ก็อาจจะเป็นการเมืองพระในยุคหนึ่ง ที่มีลักษณะไม่ลงรอยป็นเกลียวอยู่ตลอดระหว่างสายพระนักปกครองที่นำโดยสมเด็จพระมหาวิรรวงศ์กับพระสงฆ์สายปฏิบัติที่นำโดยหลวงปู่เสาร์และหลวงปู่มั่น (ทั้งสองฝ่ายล้วนเป็นชาวอุบลด้วยกัน) ฝ่ายหนึ่งต้องการให้อีกฝ่ายอยู่ภายใต้ระเบียบแบบแผนการปกครองที่ถูกสร้างขึ้นตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงต้องเข้าควบคุมกำกับดูแลสั่งการตามกลไกสังฆรัฐ ในขณะที่อีกฝ่ายไม่ต้องการอยู่ภายใต้กรอบระเบียบแบบแผนดังกล่าว เป็นต้น ดังนั้นกลไกรัฐ ตลอดถึงการยุบชุมชนให้มีการต่อต้านย่อมเกิดขึ้นได้เสมอ ในเหตุการณ์ดังกล่าวนี้ทำให้เข้าใจบางแง่มุมว่าการเมืองเป็นเครื่องมือที่สามารถทำให้มนุษย์รวมกันหรือแตกแยกเกลียดชังกันได้เสมอในทุกยุคทุกสมัย

พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่นสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของหลวงปู่มั่นอย่างแยกกันไม่ออก อันเนื่องมาจากท่านไม่ได้ก่อตั้งสำนักเพื่อฝึกฝนคนดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน หากแต่ท่านจาริกธุดงค์เคลื่อนที่ไปเรื่อยๆ คล้ายๆ รูปแบบชีวิตภิกษุสงฆ์ในสมัยพุทธกาล ที่จาริกไปยังถิ่นที่ต่างๆ อย่างอิสระเสรี ซึ่งหากมองในแง่มุมทางประวัติศาสตร์ในช่วงต้นแห่งยุคสมัยของท่านก็ยังไม่มียุทธศาสตร์แบบแผนให้พระสงฆ์ต้องสังกัดวัดวาอารามอย่างเข้มงวดดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เพราะสภาพการณ์สงฆ์ไทยดังที่เป็นอยู่ปัจจุบันก็สืบเนื่องมาจากพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ที่ตราขึ้นใน ปี พ.ศ.๒๔๔๕ ซึ่งเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นภายหลังชีวิตหลวงปู่มั่นถึง ๓๑ ปี

วิเคราะห์การเกิดขึ้นสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่น แบ่งช่วงชีวิตของหลวงปู่มั่นเป็น ๕ ช่วง คือ ช่วงที่ ๑ เป็นช่วงต้นของชีวิตจนถึงวัยหนุ่ม ช่วงที่ ๒ เริ่มตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๖ – ๒๔๕๓ เป็นฝึกฝนเบื้องต้นโดยรับการสั่งสอนจากครูอาจารย์และฝึกฝนพัฒนาตนเอง ช่วงนี้รวมระยะเวลา ๑๗ ปี นับเป็นระยะเวลาที่ไม่น้อย อาจารย์ที่ฝึกฝนไม่ว่าจะเป็นหลวงปู่เสาร์และพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ล้วนมีภูมิธรรมภูมิปัญญาลึกซึ้งเฉียบแหลม และทำการฝึกฝนในภาคปฏิบัติที่เป็นประสบการณ์ตรง จนกระทั่งท่านสามารถจาริกธุดงค์ในป่าเขาแต่เพียงลำพังคนเดียวได้อย่างมั่นใจ การค้นพบสังขารแต่ละครั้งไม่ว่าจะเป็นครั้งแรกที่ภูหล่น ครั้งที่สองที่กรุงเทพมหานคร หรือการผ่านวิกฤตชีวิตที่ถ้าสริกาทำให้ท่านได้บรรลุถึงสภาวะธรรมที่ละเอียดประณีตลึกซึ้งขึ้นเรื่อยๆ ช่วงที่ ๓ เริ่มตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๕๔ – ๒๔๗๐ จากประสบการณ์ทางธรรมที่ผ่านมา เพียงพอที่จะให้หลวงปู่มั่นจาริกธุดงค์ไปที่ใดๆ ได้ตามอัธยาศัยอย่างปลอดภัย แม้ในสถานที่อันน่าสะพรึงกลัวและอันตราย รวมถึงมีความสามารถเป็นธรรมอาจารย์สั่งสอนศิษยานุศิษย์ให้ดำเนินรอยตามจนถึงปากฝั่งได้ ดังนั้นจึงพบว่าในช่วงที่สามนี้เป็นช่วงที่หลวงปู่เสาร์และหลวงปู่มั่นผลิตลูกศิษย์ทางธรรมได้มากมาย ตลอดถึงวางระเบียบแบบแผนแนวปฏิบัติเกี่ยวกับการอยู่ป่า การสั่งสอนปฏิบัติจิตภาวนา อันนำไปสู่รูปแบบสำนักสายพระป่าที่เกิดเป็นรูปธรรมชัดเจน จุดนี้นับเป็นพัฒนาการที่สำคัญของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่น เพราะต่อจากนี้ไปลูกศิษย์แต่ละรูปที่ได้รับการพัฒนาได้มาตรฐานแล้ว ก็จะไปขยายแนวปฏิบัติให้กว้างไกลออกไป ซึ่งผลก็ปรากฏให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ในปัจจุบัน ช่วงที่ ๔ พ.ศ.๒๔๗๑ – ๒๔๘๒ หลวงปู่มั่นมุ่งจาริกขึ้นเหนือด้วยเหตุผลใดยากจะคาด

^{๑๔๐}คณะผู้จัดทำ, ราลิกวันวาน, หน้า ๙๓-๙๔.

เดา แต่การทดแทนคุณอาจารย์ด้วยการรับตำแหน่งเจ้าอาวาสที่วัดเจติยหลวง ตำแหน่งพระอุปัชฌาย์ ตลอดถึงรับสมณศักดิ์ ก็น่าจะสะท้อนความกตัญญูต่อบุรพจารย์ได้เพียงพอ ท่านใช้เวลาถึง ๑๑ ปีจาริกธุดงค์ทั่วประเทศภาคเหนือ ซึ่งเต็มไปด้วยภูเขา ว่ากันว่าท่านได้พบสังฆกรรมชั้นสูงครั้งสุดท้ายที่ถ้ำดอกคำ ตำบลน้ำแพร่ จังหวัดเชียงใหม่ จากนั้นท่านได้ธุดงค์ไปยังคอยนะโม ท่านได้พบกับลูกศิษย์คือ หลวงปู่ขาว อนาลโย ว่า "ผมหมดงานที่จะทำแล้ว ก็อยู่สานกระบุงตะกร้า พอช่วยเหลือพวกท่านและลูกศิษย์ลูกหาได้บ้างเท่านั้น" ช่วงที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๘๒ - ๒๔๙๒ เมื่อท่านจาริกกลับอีสานท่านได้กลายเป็นอาจารย์ใหญ่แห่งกัมมภูมิมูลฐานที่มีชื่อเสียงที่สุดดึงดูดศิษย์เก่าและใหม่ให้หลั่งไหลเข้ามาฝึกปฏิบัติด้วย ในเวลาดังกล่าวนี้ สามารถพบเห็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของสำนักปฏิบัติธรรมแห่งนี้ กล่าวคือจากเดิมมีลักษณะการจาริกธุดงค์ไปเรื่อยๆ ในรูปแบบห้องเรียนเคลื่อนที่ แต่ ณ เวลานั้นพัฒนาเป็นรูปแบบที่ตั้งเป็นวัดหรือสำนักปฏิบัติธรรม เป็นห้องเรียนที่อยู่กับที่ สถานที่ที่ท่านหยุดอยู่นานถึง ๕ ปีจนสิ้นอายุไขของท่านคือวัดป่าบ้านหนองผือ ซึ่งปัจจุบันก็ยังคงสภาพป่าให้เห็นเป็นสำนักต้นแบบ ถ้าจะสรุปว่าเป็นสำนักตัวอย่างของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่นก็คงจะไม่ผิด ป่ายังคงสภาพหนาแน่น แม้จะมีสิ่งปลูกสร้างเพิ่มขึ้น แต่ก็ไม่ทำลายบรรยากาศความเป็นป่า ภูมิของหลวงปู่มั่นยังคงได้รับการรักษาสืบทอดไว้ให้เห็น วัดต้นแบบที่ถือเป็นพัฒนาการเริ่มต้นของสำนักนี้ ได้แก่ วัดภูหล่น ตำบลสงยาง อำเภอสรีเมืองใหม่ จังหวัดอุบลราชธานีเป็นสถานที่ที่หลวงปู่มั่นเริ่มฝึกปฏิบัติวิปัสสนากัมมภูมิมูลฐานกับหลวงปู่เสาร์ผู้เป็นอาจารย์ วัดดอนธาตุ ตำบลทรายมูล อำเภอยุบลมั่งงาย จังหวัดอุบลราชธานี เป็นวัดปากกลางน้ำที่ยังสภาพป่าอุดมสมบูรณ์ เป็นสถานที่บำเพ็ญเจริญวิปัสสนาแห่งสุดท้ายของหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล ก่อนที่ท่านจะจาริกธุดงค์ไปประเทศลาวและมรณภาพที่นั่น วัดป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร เป็นวัดที่หลวงปู่มั่นปักหลักสั่งสอนลูกศิษย์ช่วงสุดท้ายเป็นเวลานานที่สุดถึง ๕ พรรษา สถานที่แห่งนี้เป็นศูนย์กลางเผยแผ่ธรรม สร้างแนวทางฝึกปฏิบัติกรรมฐานสร้างพระสายปฏิบัติเป็นจำนวนมาก ในจำนวนนี้รวมทั้งหลวงพ่อบุชา สุภโทด้วย ปัจจุบันภายในวัดยังคงสภาพป่าที่แทรกด้วยวัตถุสิ่งปลูกสร้าง แม้ว่ากายรอบนอกวัดกลายเป็นทุ่งนาและหมู่บ้านชุมชนไปแล้ว วัดป่าสุทธาวาส ตำบลธาตุเชิงชุม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร เป็นวัดที่พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระละสังขาร เป็นตัวอย่างของวัดป่าในเมือง

จึงสรุปได้ว่าเริ่มต้นที่หลวงปู่มั่นที่เที่ยวจาริกธุดงค์ไปยังที่ต่างๆ เพื่อฝึกฝนตนเองเป็นหลัก ต่อมาเป็นผู้สนใจสมัครเป็นศิษย์เข้าร่วมฝึกฝนปฏิบัติไปด้วย ในลักษณะห้องเรียนเคลื่อนที่ โดยที่ห้องเรียนเคลื่อนที่นั้นคือป่าเขาลำเนาไพรห้วยเหวเรื่อยไป ไม่ปักหลักแหล่งเป็นวัดหรือสำนักอย่างที่เป็นอยู่ในช่วงปลายชีวิต และการพบปะให้บทเรียนระหว่างศิษย์กับครูอาจารย์ก็ไม่ได้เป็นกลุ่มใหญ่มากนัก เป็นครั้งคราว ไม่มีกำหนดตายตัว เน้นการปลื้กวิเวก แยกปฏิบัติส่วนบุคคล จะเข้าขอคำปรึกษาเมื่อการฝึกฝนมีปัญหาหรือไม่พัฒนาก้าวหน้า มีการวางระเบียบแบบแผนปฏิบัติชัดเจนในปี ๒๔๖๙ ซึ่งช่วงนั้นจาริกธุดงค์แถวภาคอีสานเหนือ หลังออกพรรษา พระอาจารย์เสาร์และพระอาจารย์มั่น ประชุมบรรดาลูกศิษย์ทั้งหมด ณ เสนาสนะป่าบ้านสามผง อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม เพื่อวางระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับการอยู่ป่า การตั้งสำนัก และแนวทางสั่งสอนปฏิบัติจิตภาวนา โครงสร้างกายภาพที่ถือเป็นมาตรฐานเดียวกันคือต้องเป็นป่า แม้จะมีสิ่งปลูกสร้างก็ให้แทรกแฝงตัวอยู่ในป่า ทั้งนี้เพื่อเกื้อกูลแก่การฝึกปฏิบัติชัดเจนเป็นหลัก ส่วนระเบียบแบบแผนในการปฏิบัตินอกเหนือจากแนวทางภาวนาพุทธหรือข้อกำหนดภายในแต่ละสำนักจะกำหนดใช้ให้เหมาะสมเองแล้ว ยังมีการนำหลักธุดงค์เป็นกรอบแห่งการปฏิบัติเพื่อเข้าถึงเป้าหมายแห่งความอิสระหลุดพ้น

๒.๓.๔ การขยายสาขาของสำนักปฏิบัติ

แม้ว่าหลวงปู่มั่นไม่เน้นการสร้างตัวสำนักปฏิบัติให้ใหญ่โตโอ้อ่า แต่ท่านก็สร้างคนได้อย่างมั่นคง และลักษณะที่ท่านดำเนินการฝึกอบรมสอนศิษย์เช่นนี้ก็กลายเป็นรูปแบบหนึ่งในที่สุด จะพบว่าลูกศิษย์ของท่านเป็นพระสุปฏิปัตติที่ประชาชนให้ความเคารพเชื่อถือแทบทุกรูป ทั้งที่ท่านไม่มุ่งสร้างตนเองเพื่อให้ผู้คนมานับถือหรือยกย่อง แต่ท่านก็มีลูกศิษย์อยู่มากมาย ท่านให้ความเห็นเกี่ยวกับรูปแบบการปฏิบัติต่างๆ ดังที่พระอาจารย์วริยังค์ บันทึกว่า

...“เราจะมารวมกันสอนกรรมฐานแบบเดียวกันทั้งประเทศไทยจะไม่ได้หรือ เพราะจะได้ไม่ไขว้เขว และได้ผลอย่างประเสริฐด้วย” ท่านตอบว่า “มันเป็นไปไม่ได้ดอก พระอาจารย์กรรมฐานแต่ละองค์ก็มีใช้หมดกิลีส นำเอาแต่ความเห็นของตนพยายามข่มผู้อื่นด้วยการสอนตามความเข้าใจของตนเอง โดยไม่คำนึงถึงความจริง ถ้าจะไปเอาแบบคนอื่นก็จะกลัวเสียเกียรติอะไรเสียอย่างนั้น ซึ่งเป็นทางเสียหายมาก” ...วริยังค์ คุณเคยเห็นไหมที่นักปฏิบัติกรรมฐานหรือพวกที่ทำสมาธิภาวนาค่อยอดตัวอดตนถือมานะทิฐิวาดีกว่าผู้อื่น เข้าใจตัวเองผิด ทำสมาธิเพื่อโอ้อวดแข่งดี ทำสมาธิเพื่ออุบายกลไลบายต่าง ๆ นานา” ผู้เขียนตอบว่า “เคยเห็นครับ รู้สึกว่าพวกเราก็คงมี” ท่านพูดว่า “ก็นั่นสิ ทำอย่างไรจึงจะรู้ว่าไม่เอาจริงเอาจึงทำสมาธิเพื่อกลไลบาย” ท่านได้อธิบายต่อไปว่า “ผู้มีความหวังความเป็นใหญ่ หวังเพื่อปฏิบัติโดยต้องการให้คนแห่แห่นกันเข้ามา เป็นการออกอุบายเพื่อหาเหตุเหล่านี้ ย่อมไม่บริสุทธิ์ทั้งตนและผู้อื่น”^{๑๔๑}

ลักษณะการขยายตัวของสำนักกรรมฐานสายหลวงปู่มั่น เกิดจากบารมีของศิษย์แต่ละรูปที่ฝึกปฏิบัติกับท่านแล้วก็แยกออกไปตั้งสำนัก บำเพ็ญภาวนาส่งสร้างศรัทธาแก่ประชาชนทั่วไปทั่วทุกภูมิภาคของประเทศ ท่านเหล่านี้ยกย่องกล่าวถึงบุญคุณแห่งอาจารย์ด้วยความเคารพศรัทธา ศิษย์ของศิษย์ก็พลอยรับทราบเรื่องราวและเกิดศรัทธาต่อหลวงปู่มั่นเป็นทอดๆ อาจารย์ศรีศักดิ์ วัลลโภคม เสนอมุมมองในมิติประวัติศาสตร์ ทำให้เห็นความเชื่อมโยงของพุทธศาสนาแบบทวารวดีสู่ยุคปัจจุบันได้จากพัฒนาการของสำนักปฏิบัติสายหลวงปู่มั่นพระสายกรรมฐานในภาคอีสานว่า

“พอมาดูประวัติพระอริยสงฆ์ทางนี้ จากภูพานผ่านบ้านผือทั้งนั้นแหละครับ เป็นพระป่า พระฝ่ายวิปัสสนาธุระ นี่เป็นสายที่ไม่เน้นการศึกษาพระไตรปิฎก เรื่องพวกนี้มาทีหลัง เพราะนั่นเป็นกระแสจากลังกา ที่นี้คนไม่เข้าใจ ไปบวชกับพระธรรมยุตทางกรุงเทพฯ มา ที่จริงทั้งสองอย่างนี้ควบคู่-ขนานกันมา สายวิปัสสนาของพระอาจารย์มั่นก็แพร่เข้าไปในกรุงเทพฯ ลูกศิษย์พระอาจารย์มั่น ลูกศิษย์หลวงปู่ดุล คนไปกราบไหว้กัน ไปฟังเทศน์กัน นี่คือมันยังมีเชื้ออยู่ถามว่านี่คืออารยธรรมอะไรซึ่งไปจากอีสาน เพราะภาคกลางมันหมดแล้ว ขณะที่พุทธศาสนาแบบทวารวดียังตกค้างอยู่ที่อีสาน”^{๑๔๒} และว่า “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นดินแดนที่มีคนหลายชาติพันธุ์ผ่านเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ร่วมกันตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยทวาร

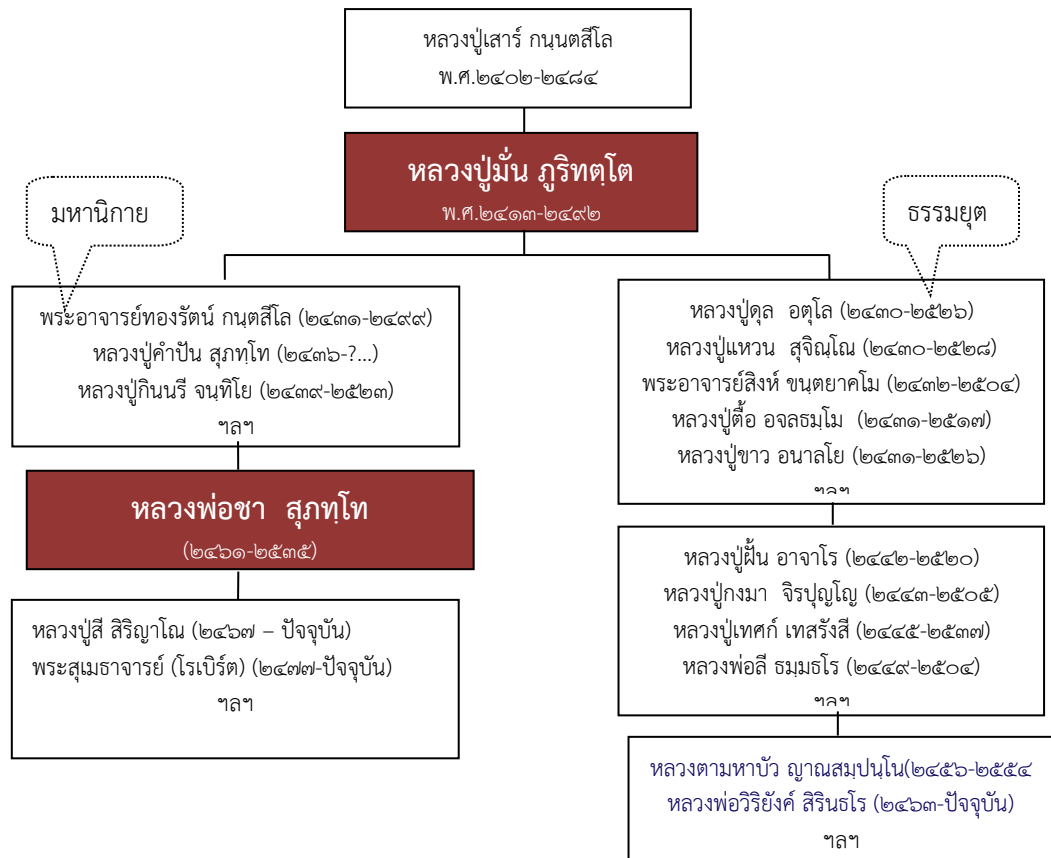
^{๑๔๑} พระราชธรรมเจดียงจารย์ (หลวงพ่อวริยังค์ สิรินฺธโร), ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ (ฉบับสมบูรณ์) และได้สามัญสำนึก, หน้า ๙๐-๙๒.

^{๑๔๒} พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, “อารยธรรมพุทธศาสนาในลุ่มน้ำโขง”, หน้า ๒๔.

วดี การเผยแผ่และสั่งสอนพุทธศาสนาโดยพระป่า เช่น หลวงปู่มั่น หลวงปู่เทศก์ หลวงปู่ดูล ล้วนทำให้คนหลากหลายทางชาติพันธุ์กลายเป็นคนอิสระและเป็นคนลุ่มน้ำโขง

ในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทยได้กล่าวว่า “การทำสมาธิแบบพุทธโธนี่ เป็นที่แพร่หลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคสมัยของพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต ซึ่งถือว่าเป็นอาจารย์ใหญ่ในแนวการสอนสมาธิสายนี้ ตลอดชีวิตท่านได้ออกจาริกไปสั่งสอนและเดินธุดงค์ไปทั่วประเทศ จนปรากฏมีศิษย์มากมาย ซึ่งต่อมารุ่นศิษย์ก็ยังเป็นผู้ที่ได้รับความเคารพนับถืออย่างมากจนถึงปัจจุบัน”^{๑๔๔} สายศิษยานุศิษย์ดังกล่าวเขียนเป็นแผนผังอธิบายได้ดังนี้

แผนภูมิที่ ๒.๓
การขยายสาขาสำนักปฏิบัติสายหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต

จากแผนภูมิที่ ๒.๑ แสดงถึงการขยายสำนักปฏิบัติสายหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต ที่มีพัฒนาการเริ่มต้นมาจากหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล จุดประกายด้านการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ในรูปแบบจาริกธุดงค์ บำเพ็ญภาวนาตามป่าเขา แก่หลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต ดังพบว่าในช่วง ๕ ปีแรกของการฝึกปฏิบัติ อาจารย์กับศิษย์ได้ออกจาริกธุดงค์ฝึกฝนศึกษาแสวงหาประสบการณ์ทางธรรมไปยังสถานที่ต่างๆ ในพื้นที่แถบลุ่มน้ำโขง แข่งกับการฝึกปฏิบัติของกลุ่มอื่นตามรูปแบบของแต่ละกลุ่มที่คิดค้นกันไว้ สำหรับแนวทางสายหลวงปู่เสาร์และหลวงปู่มั่น

^{๑๔๓}อั้งแล้ว, พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, “อารยธรรมพุทธศาสนาในลุ่มน้ำโขง”, หน้า ๓๐.
^{๑๔๔}วริยา ชินวรรโณ และคณะ, สมาธิในพระไตรปิฎกวิวัฒนาการตีความคำสอนฯ, หน้า ๖๕.

ใช้บริการ “พุทธโธ” ในการบำเพ็ญภาวนา จนกระทั่งคำนี้กลายเป็นแนวทางปฏิบัติและคำเรียกสำหรับพระป่าสายนี้ หลวงปู่เสาร์มีปฏิปทาเรียบง่ายไม่ค่อยพูด ส่วนหลวงปู่มั่นนอกจากจะมีปฏิปทาในการปฏิบัติขัดเกลามุ่งมั่น จริงจัง ดังอาจารย์แล้ว ท่านยังมีความสามารถในด้านสั่งสอน ฝึกฝนอบรม เทศนาธรรมได้ลึกซึ้ง จึงปรากฏว่าสามารถผลิตลูกศิษย์ได้เป็นจำนวนมาก รูปแบบหรือแนวทางของสำนักนี้ปรากฏเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน ในปี พ.ศ. ๒๔๖๙ โดยพระอาจารย์เสาร์และพระอาจารย์มั่น ประชุมบรรดาลูกศิษย์ทั้งหมด ณ เสนาสนะป่าบ้านสามผง อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม วางระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับการอยู่ป่า การตั้งสำนักและแนวทางสั่งสอนปฏิบัติจิตภาวนา นีถือเป็นจุดเริ่มต้นของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่น จากนั้นบรรดาลูกศิษย์ซึ่งมีทั้งธรรมยุตและมหานิกายก็ไปตั้งสำนักตามรูปแบบและแนวทางปฏิบัติ ทำให้มีชื่อเสียงโด่งดังเป็นที่รู้จักและขยายวงกว้างออกไป การขยายสาขาจำแนกตามสังกัดนิกายของศิษย์คือ สายธรรมยุตและสายมหานิกาย สายธรรมยุตที่พวยกมาเป็นตัวอย่าง ได้แก่ วัดบูรพาราม ของหลวงปู่ดูลย์ อดุลโต ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ ตั้งอยู่ใจกลางเมืองสุรินทร์ สันนิษฐานว่าวัดบูรพาราม สร้างขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี หรือสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีอายุไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ ปี เท่าๆ กับอายุของเมืองสุรินทร์ เป็นวัดธรรมยุตแห่งแรกในจังหวัดสุรินทร์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๖ วัดดอยแม่ปิ้ง ของหลวงปู่แหวน สุจณโณ ตำบลแม่ปิ้ง อำเภอพร้าว จังหวัดเชียงใหม่ วัดป่าสาละวัน ของพระอาจารย์สิงห์ ขนตยาคโม ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา เป็นวัดป่าต้นแบบของพระฝ่ายวิปัสสนาธุระจังหวัดนครราชสีมา วัดป่าอรัญญวิเวก ของหลวงปู่ตื้อ อจลธมโม บ้านข่า ตำบลบ้านข่า อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม วัดถ้ำกลองเพล ของหลวงปู่ขาว อนาลโย ตำบลโนนหัน อำเภอเมือง จังหวัดหนองบัวลำพู เป็นวัดป่าธรรมชาติเชิงเขา มีอาณาบริเวณกว้างขวาง วัดป่าอุดมสมพร ของหลวงปู่ฝั้น อาจาโร ตำบลพรรณานิคม อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร วัดดอยธรรมเจดีย์ ของหลวงปู่กงมา จิรปุญโญ ตำบลตองโขบ อำเภอโคกศรีสุพรรณ จังหวัดสกลนคร วัดหินหมากเป้ง ของหลวงปู่เทศก์ เทสรังสี ตั้งอยู่ที่บ้านไทยเจริญ ตำบลพระพุทธบาท อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย วัดอโศการาม ของหลวงพ่อลี ธมมธโร ตำบลท้ายบ้าน อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ เป็นวัดป่ากรรมฐานสายหลวงปู่มั่นที่ตั้งอยู่ในเขตภาคกลางของประเทศไทย วัดป่าบ้านตาด ของหลวงตามหาบัว ญาณสมปนฺโน ตำบลบ้านตาด อำเภอเมือง จังหวัดอุดรธานี วัดธรรมมงคล ของหลวงพ่อวิริยงค์ สิริธโร แขวงบางจาก เขตพระโขนง กรุงเทพมหานคร เป็นต้น สำหรับสายมหานิกายที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ได้แก่ วัดป่าบ้านคุ่ม ของพระอาจารย์ทองรัตน์ กนตสีโล ตำบลโคกสว่าง อำเภอสำโรง จังหวัดอุบลราชธานี วัดก้นตึกลาวาส ของหลวงปู่กิ่นนรี จนทโย ตำบลฝั่งแดง อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม คุรุคำปิ่น สุภทโท วัดสันโป่งแมริม อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ วัดหนองป่าพง ของหลวงพ่อชา สุภทโท ตำบลโนนผึ้ง อำเภวาริชอาราบ จังหวัดอุบลราชธานี เป็นต้น

๒.๓.๕ สภาพปัจจุบันของสำนักปฏิบัติ

สำนักปฏิบัติธรรมในสายของหลวงปู่มั่น รูปแบบหรือแนวทางปฏิบัติของสำนักวัดป่าสายหลวงปู่มั่นใช้บรรทัดฐานเดียวกัน คือ ประพฤติปฏิบัติเคร่งครัดในหลักพระวินัย ระเบียบการประพฤติปฏิบัติต่างๆ เป็นระเบียบแบบแผนเดิมที่บูรพาจารย์ได้วางไว้ การบำเพ็ญจิตภาวนายึดหลักภาวนาพุทธโธเป็นแนวทางปฏิบัติ ไม่เปลี่ยนแปลง ด้านโครงสร้างทางกายภาพเน้นรูปแบบที่เป็นธรรมชาติ แฝงตัวอยู่ในธรรมชาติ ไม่เน้นสิ่งปลูกสร้างใหญ่แต่หรูหรา กลมกลืนกับธรรมชาติป่า อาคารสิ่งปลูกสร้างต่างๆ แทรกอยู่ในป่า ให้เหมาะแก่การบำเพ็ญสมณธรรม แม้ว่าหลวงปู่มั่นจะสอนศิษย์ให้อยู่อย่างเรียบง่ายตามธรรมชาติ เน้นการฝึกขัดเกลาก่อนตนเองเป็นหลัก ใช้อุบายแห่งการจาริกการาภิเษส ไม่ตามใจคนหรือแม้แต่ใจตนเอง แต่เมื่อสถานการณ์โลก

เปลี่ยนไป ภูมิประเทศไม่เหมือนเดิม ป่าลดลง การสงวนพื้นที่ของคนมีมากขึ้น พระสงฆ์มีพื้นที่ในการจาริก
 ถุดงค์น้อยลง รวมถึงผู้ไม่ประสงค์ดีต่อพระพุทธศาสนาเข้ามาอาศัยรูปแบบถุดงค์เพื่อยังชีพของตน สร้างความ
 เสียหายต่อรูปแบบจาริกถุดงค์ที่ตั้งงาม สภาพการณ์บีบให้ศิษย์รุ่นต่อๆ มาต้องสร้างวัดให้มีบรรยากาศอำนวย
 ต่อการฝึกฝนสมาธิ เกื้อกูลต่อการปฏิบัติขัดเกลา ดังนั้น ลักษณะของสำนักปฏิบัติธรรมวัดป่าสายหลวงปู่มั่น แม้
 จะมีการปรับเปลี่ยนไปบ้างเพื่อให้เหมาะสมตามกาลเวลาของโลกที่เปลี่ยนไป แต่ก็สามารถแก่นเอาไว้ได้ การ
 จัดสภาพภายในวัดหรือสำนักตามลักษณะที่ว่านี้ กลายเป็นลักษณะเด่นขึ้นเมื่อสังคมเมืองกำลังต้องการความ
 เป็นธรรมชาติ คนเริ่มจะอึดในวัตถุนิยมและถูกกระแสทุนนิยมกดดัน โหยหาธรรมชาติ ลักษณะดังกล่าวนี้จึง
 เป็นช่องชดเชยสิ่งที่ขาดหายไป สำนักปฏิบัติรูปแบบนี้จึงนับวันจะเป็นที่ต้องการและสนใจจากสังคมใหม่มาก
 ขึ้น จากผลงานของลูกศิษย์ของท่านนับว่ายิ่งใหญ่คุณค่าต่อการฝึกปฏิบัติขัดเกลา เป็นที่เชื่อถือจากประชาชนทุก
 หมู่เหล่า ยิ่งคนเริ่มหันมาสนใจใฝ่การฝึกปฏิบัติมากเท่าใด สำนักปฏิบัติธรรมในสายของท่านก็ยิ่งเป็นที่ต้องตา
 ต้องใจผู้คนมากขึ้นเท่านั้น จากสภาพการณ์ปัจจุบันที่ สำนักปฏิบัติสายวัดป่าแห่งนี้ยังคงจะเป็นพื้นที่ผลิต
 กระแสธรรมออกให้สังคมชาวพุทธได้ลิ้มรสไปอีกนาน ตัวอย่างของวัดและพระสงฆ์สายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ที่
 กระจายอยู่ทั่วภูมิภาคของประเทศไทย เช่น ภาคเหนือ ได้แก่ หลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ วัดดอยแม่ปิง อำเภอ
 พัวัว จังหวัดเชียงใหม่ วัดถ้ำเชียงดาว อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่ หลวงปู่สิม พุทธจาโร วัดถ้ำผาปล่อง
 จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น ภาคกลาง ได้แก่ หลวงพ่อวิริยงค์ สิริธโร วัดธรรมมงคลเถาบุญญนนทวิหาร
 กรุงเทพมหานคร หลวงปู่เจี๊ยะ จุนโท วัดป่าภูริทัตตปฏิปหาราม จังหวัดปทุมธานี หลวงปู่หลอด ปโมทิตโต (พระ
 ครูปราโมทย์ธรรมธาดา) วัดสิริกมลาวาส (วัดใหม่เสนานิคม) แขวงลาดพร้าว เขตลาดพร้าว กรุงเทพมหานคร
 หลวงปู่มหาเจิม ปัญญาพล (พระครูภาวนาปัญญาติก) วัดสระมงคล บ้านหนองโพธิ์ ตำบลสระสี่มุม อำเภอกำ
 แพงแสน จังหวัดนครปฐม ท่านพ่อลี ธมฺมธโร วัดโคกการาม ตำบลท้ายบ้าน อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปรา
 การ เป็นต้น ภาคตะวันออก หลวงปู่พิศดู ธรรมจารีย์ วัดเทพธารทอง ตำบลพลวง อำเภอเขาคิชฌกูฏ จังหวัด
 จันทบุรี ภาคใต้ เช่น หลวงปู่มหาผิน สุมนโน วัดโตนด อำเภอหลังสวน จังหวัดชุมพร และวัดลำปี อำเภอท้าย
 เหมือง จังหวัดพังงา เป็นต้น และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หลวงปู่กงมา วัดดอยธรรมเจดีย์ อำเภอโคกศรี
 สุพรรณ จังหวัดสกลนคร หลวงปู่สิงห์ ขันตยาคโม วัดป่าสาละวัน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัด
 นครราชสีมา เป็นต้น จึงพบว่าวัดและพระป่าสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ยังมีพัฒนาการอย่างไม่หยุดยั้ง
 สร้างสรรค์คุณค่าให้กับชุมชนสังคม และยังคงเป็นที่นิยมและเชื่อถือของของประชาชนทั่วทุกภูมิภาคของ
 ประเทศไทย ตลอดถึงต่างประเทศ トラบเท่าปัจจุบัน

๒.๔ พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงพ่อกา สุกทโท

การศึกษาในหัวข้อพัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงพ่อกา แบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๔
 ประเด็น ได้แก่ ประวัติหลวงพ่อกา วิธีสอนและผลงาน การขยายสาขาของสำนักปฏิบัติ สภาพปัจจุบันของสำนัก
 ปฏิบัติ ดังนี้

๒.๔.๑ ประวัติหลวงพ่อกา สุกทโท

ชีวประวัติช่วงที่ ๑ หลวงพ่อกาเป็นพระสงฆ์ชาวอุบลเช่นเดียวกับหลวงปู่มั่น และเป็นศิษย์ที่มี
 ชื่อเสียงโดดเด่นทัดเทียมกัน ซึ่งท่านดำรงชีวิตหลังหลวงปู่มั่นประมาณ ๕๐ ปี เดิมชื่อว่า กา ช่วงโชติ เกิดเมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๖๑ ที่บ้านจิกก่อ หมู่ที่ ๙ ตำบลธาตุ (ปัจจุบันเป็นตำบลแสนสุข) อำเภวารินชำราบ จังหวัด
 อุบลราชธานี บิดาชื่อ นายมา ช่วงโชติ มารดาชื่อนางพิมพ์ ช่วงโชติ ท่านเป็นคนที่ ๕ ในบรรดาพี่น้อง ๑๐ คน

ในปี พ.ศ. ๒๔๗๔ ได้บวชเป็นสามเณรที่วัดบ้านเกิด บวชอยู่ ๔ ปี ก็ลาสิกขาทำงานช่วยเหลือครอบครัวและใช้ชีวิตตามประสาวัยหนุ่ม

ชีวประวัติช่วงที่ ๒ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๒ เมื่ออายุครบ ๒๑ ปี ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ ที่วัดก่อในตำบลธาตุ อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี โดยมี “พระครูอินทสารคุณ เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูวิรุฬสูตการ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระอธิการสวน เป็นพรอนุสาวนาจารย์”^{๑๔๕} พักจำพรรษาสองพรรษาที่วัดก่อนอก อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ต่อมาหลังจากสอบนักธรรมตรีได้ย้ายไปอยู่ที่วัดสวนสวรรค์ อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เพื่อศึกษาในต่างถิ่นตามสัญญาที่ว่า “บ่ ออกจากบ้าน บ่ ฐ่มหมทางเที่ยว บ่ เสียนวิชาห่อนลิมี่ความฐู้”^{๑๔๖} จำพรรษาที่วัดแห่งนี้ ๑ พรรษา ต่อจากนั้นก็เดินทางไปศึกษาที่แห่งใหม่ที่วัดบ้านหนองหลัก ตำบลเหล่าบก อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี และต่อไปยังสำนักเรียนวัดบ้านเคิ่งใหญ่ อำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอุบลราชธานี สอบได้นักธรรมชั้นโทและบาลีไวยากรณ์ ปี พ.ศ.๒๔๘๖ ก็กลับมาอยู่ที่วัดหนองหลักอีกครั้ง ในช่วงนี้ทุ่มเทให้การเรียนด้านปริยัติอย่างมาก แต่เมื่อมีเหตุจำเป็นต้องเดินทางมาดูแลพ่อที่ป่วย จึงไม่ได้สอบนักธรรมเอก เมื่อเสร็จภาระทางบ้านแล้วท่านก็เดินทางกลับไปศึกษาต่อที่สำนักเดิม เรียนควบคู่ทั้งนักธรรมและบาลี และเริ่มฝึกสมาธิ จากการฝึกศึกษาด้านปริยัติแปลหนังสือธรรมบทหลายเล่ม ทำให้ท่านเกิดความคิดว่าข้อประพฤติปฏิบัติของตนห่างไกลจากภิกษุครั้งพุทธกาลมาก จิตใจเบื่อหน่ายต่อการศึกษาปริยัติ อยากศึกษาแนวทางปฏิบัติดูบ้าง จึงเดินทางกลับมายังวัดก่อนอก ในปี พ.ศ.๒๔๘๘ ได้ลองไปฝึกปฏิบัติกรรมฐานที่วัดปีเหล่อ อำเภอเดชอุดม ระยะเวลาหนึ่งแต่ไม่ถูกจริตจึงกลับมาจำพรรษาที่วัดก่อนอกและช่วยสอนปริยัติธรรม เห็นว่าพระเณรไม่จริงจึงขาดความเคารพต่อการศึกษายังสลดใจยิ่งขึ้น และในปีนั้นท่านสอบได้นักธรรมชั้นเอก

ชีวประวัติช่วงที่ ๓ ในปี พ.ศ.๒๔๘๙ (พรรษาที่ ๘) ท่านได้เริ่มต้นออกเดินธุดงค์ฝึกฝนตนเองในป่า โดยใช้หนังสือวิสุทธิมรรคและบุพพสิกขาวิธานเป็นคู่มือในการปฏิบัติด้านพระวินัย ในทางปฏิบัติกรรมฐานได้รับคำแนะนำจากอาจารย์ที่เก่งๆ หลายท่าน แต่ที่ท่านปรารถนาอยู่เสมอมืออยู่ ๓ ท่าน คือ “หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต หลวงปู่กินรี จนฺทโย พระอาจารย์ทองรัตน์ กนฺตสีโล”^{๑๔๗} ประสบการณ์ด้านปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ท่านได้เริ่มออกจาริกธุดงค์มุ่งไปสู่จังหวัดสระบุรี^{๑๔๘} แสวงหาอาจารย์ด้านกรรมฐาน สถานที่ต่างๆ ตามป่าเขา ฯลฯ ใช้หนังสือวิสุทธิมรรคและบุพพสิกขาวิธานเป็นคู่มือในการปฏิบัติด้านพระวินัย ในทางปฏิบัติกรรมฐานได้รับคำแนะนำจากอาจารย์ที่เก่งๆ หลายท่าน เช่น พระอาจารย์วรรณศิษย์หลวงพ่อเภาสำนักวัดเขาวงกต จังหวัดลพบุรี ปีนี้จำพรรษาที่เขาวงกต จังหวัดลพบุรี^{๑๔๙} ช่วงที่พำนักอยู่วัดแห่งนี้ได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้พระวินัยจากพระชวากัมพูชารูปหนึ่ง ซึ่งท่านให้ความสำคัญต่อพระวินัยอย่างมาก ดั่งมีบันทึกเกี่ยวกับชีวประวัติของท่านว่า

...มีโอกาสศึกษาพระวินัยจนเป็นที่เข้าใจยิ่งขึ้น เป็นเหตุให้มีการสังวรระวังไม่กล้าฝ่าฝืนแม้แต่สิกขาบทเล็กๆ น้อยๆ การศึกษาวินัยนั้นศึกษาจากหนังสือบ้าง และได้รับคำแนะนำจากพระ

^{๑๔๕}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), ๔๘ พระธรรมเทศนา, พิมพ์ครั้งที่ ๖; กรุงเทพมหานคร: บริษัท รุ่งศิลป์ การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๗๒๒.

^{๑๔๖}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), อุปถัมภ์, หน้า ๑๕.

^{๑๔๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๔.

^{๑๔๘}อ้างแล้ว, ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๗๒๖.

^{๑๔๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒๘.

อาจารย์ผู้ชำนาญทั้งปริยัติและปฏิบัติ ซึ่งท่านมาจากประเทศกัมพูชา เพื่อเข้ามาสอบทานพระไตรปิฎกไทย ท่านเล่าให้ฟังว่าที่แปลไว้ในหนังสือนวโกวาทนั้น บางตอนยังผิดพลาด ท่านอาจารย์รูปนั้นเก่งทางวินัยมาก จำหนังสือพุทธสิกขาได้แม่นยำ ท่านบอกว่าเสร็จภารกิจในประเทศไทยแล้วท่านจะเดินทางไปประเทศพม่าเพื่อศึกษาต่อไป ท่านเป็นพระรุดงค์ชอบอยู่ตามป่า...วันหนึ่ง หลวงพ่อได้ศึกษาพระวินัยกับท่านอาจารย์รูปนั้นหลายข้อ มีอยู่ข้อหนึ่งซึ่งท่านบอกคลาดเคลื่อนไป ตามปกติหลวงพ่อก็ได้ศึกษาวินัยและทำกิจวัตรแล้ว ครั้นถึงกลางคืนท่านจะขึ้นไปพักเดินจงกรมนั่งสมาธิอยู่บนหลังเขา คืนนั้นประมาณสี่ทุ่มกว่า ขณะที่กำลังเดินจงกรม พระอาจารย์ชาวกัมพูชาเดินทางขึ้นไปพบในกลางดึก หลวงพ่อซาจึงถามว่า “ท่านอาจารย์มีธุระอะไรจึงได้มาดึกๆ ตื่นๆ” ท่านตอบว่า “ผมบอกวินัยท่านผิดข้อหนึ่ง” หลวงพ่อก็จึงเรียนว่า “ไม่ควรลำบากถึงเพียงนี้เลย ไฟส่องทางก็ไม่มี เอาไว้พ่อก็ยอมมาบอกผมก็ได้” ท่านตอบว่า “ไม่ได้ๆ เมื่อผมบอกผิด ถ้าผมตายในคืนนี้ ท่านจำไปสอนคนอื่นผิดๆ อีกรักจะเป็นบาปเป็นกรรมเปล่าๆ”^{๑๕๐}

ชีวประวัติช่วงที่ ๔ ในระหว่างพรรษาได้รับคำแนะนำเรื่องพระอาจารย์มั่นจากโยมอินทร์ ออกพรรษาแล้วจึงเดินทางมุ่งสู่สำนักพระอาจารย์มั่น มีพระไปด้วยกัน ๔ รูป โดยย้อนกลับไปทางอุบลพักที่วัดก่อนออกชั่วคราวก่อน จากนั้นจึงมุ่งสู่สกลนครจุดหมายปลายทางที่สำนักพระอาจารย์มั่น แวะนมัสการพระธาตุพนม พักกับพระอาจารย์สอนที่ภูค้อ ๒ คืน และระหว่างเดินทางไปหาพระอาจารย์มั่นแวะสนทนาธรรมแลกเปลี่ยนกับพระอาจารย์ด้านวิปัสสนาต่างๆ เพื่อเทียบเคียงกันดู ด้วยวิธีดังกล่าวทำให้ท่านเกิดศรัทธาต่อสำนักพระอาจารย์มั่นตั้งแต่วันแรกที่พบเห็น เพราะมีความแตกต่างสำนักต่างๆ ที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็นความสะอาดของสถานที่ กิริยามารยาทของเพื่อนบรรพชิตที่น่าเลื่อมใส ตลอดถึงปฏิปทาและเทศนาธรรมของหลวงปู่มั่น ล้วนแล้วแต่สร้างแรงบันดาลใจให้หลวงพ่อดีใจยิ่งยวด แม้ท่านจะพำนักอยู่สำนักแห่งนี้เพียงสองคืนเท่านั้น แต่ท่านสามารถเก็บเกี่ยวประสบการณ์ได้เต็มที่ จนสามารถนำมาเป็นต้นแบบในการบริหารจัดการสำนักปฏิบัติของท่านได้มาตรฐาน พระอาจารย์มั่นให้บทเรียนที่สำคัญแก่หลวงพ่อก็คือ สรุปลักษณ์ปฏิบัติในทฤษฎีอันมีอยู่มากมายให้เหลือเพียงการดูแลเอาใจใส่เรื่องจิตเท่านั้น การจัดระเบียบแบบแผนสำหรับสำนักปฏิบัติให้เอื้อต่อการปฏิบัติ พระอาจารย์มั่นจึงเป็นผู้ให้เข็มทิศแห่งการปฏิบัติและแนวทางในการจัดรูปแบบสำนักปฏิบัติ การพบอาจารย์มั่นเป็นแรงบันดาลใจให้ท่านมุ่งมั่นในการฝึกฝนตนเองยิ่งขึ้น หลังจากได้รับบทเรียนอันล้ำค่าจากสำนักหลวงปู่มั่นแล้ว ท่านก็จาริกแสวงธรรมในป่าต่อไป ในช่วงหนึ่งระหว่างจาริกธุดงค์อยู่องค์เดียวกลางป่าลึกเขตอำเภอนาแก จังหวัดนครพนม อาพาธหนักเจียนตาย เตรียมเผาใบสุทธิเพื่อไม่ให้ทราบว่าเป็นใคร แต่เสียงร้องของอีแก้งในป่า ทำให้ได้ข้อคิด เกิดกำลังใจต่อสู้รอดมาได้ ปี พ.ศ.๒๔๙๐ พักจำพรรษากับหลวงปู่กนิริ์ จนทิวโย แห่งวัดกัณฑ์ศีลาวาส อำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม ซึ่งเป็นพระสงฆ์อีกรูปหนึ่งที่หลวงพ่อกำลังให้ความเคารพอย่างมาก ท่านเป็นพระภิกษุที่มีปฏิปทาเรียบง่าย ชอบใช้ชีวิตโดดเดี่ยว มั่นคงในข้อปฏิบัติ มักน้อยสันโดษ บริหารเครื่องใช้ส่วนใหญ่ท่านทำใช้เอง และใช้อย่างคุ้มค่า ท่านเป็นแบบอย่างในการขยันทำงาน และสอนให้ทำงานทุกอย่างอย่างมีสติ การทำงาน คือ การปฏิบัติธรรมอย่างแท้จริง วิธีสอนของท่านพูดน้อยแต่ลึกซึ้งกินใจ ครั้งหลังสุดก่อนที่หลวงพ่อกำลังจะมาตั้งสำนักที่วัดหนองป่าพง ท่านแนะนำว่า “ท่านชากรเที่ยวธุดงค์ก็พอสมควรแล้ว ควรหาที่เป็นหลักแหล่งที่ราบ ๆ ...จะกลับบ้านถ้าคิดถึงใครผู้หนึ่งจะให้โทษแก่เรา”^{๑๕๑} ปี

^{๑๕๐} อ่างแล้ว, พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๗๒๖-๗๒๗.

^{๑๕๑} พระโพธิญาณเถระ, หลวงพ่อกา เล่ม ๒ : พระธรรมเทศนาสำหรับคฤหัสถ์, (ม.ป.พ., ๒๕๓๕), หน้า ๓๒๑.

นั้นพอออกจากหลวงปู่กินรี ท่านก็จาริกแสวงหาที่วิเวกบำเพ็ญสมณธรรมต่อไป ที่วัดร้างบ้านโคกยาว เกิดเหตุการณ์แปลกครั้งที่ ๓ ท่านเล่าว่า “...จิตเข้าสู่ความสงบ จิตเป็นจิต เสียงเป็นเสียง...ร่างกายระเบิดเป็นผุยผง อากาโรจิตนั้นทะลุเข้าสู่จุดแห่งความสงบใสสะอาดอีกต่อไป...สิ่งไม่ต้องสงสัย สิ่งนี้คือของเป็นเอง”^{๑๕๒} จาริก รุดงค์ถึงแม่น้ำสงคราม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม ข้ามโขงไปนมัสการพระพุทธบาทพลสันต์ฝั่งลาว กลับมาพักที่วัดบ้านหนองกา อำเภอศรีสงคราม พักจำพรรษากับหลวงตาป้อม ผู้หมดความโกรธ วัดป่าช้า เขต จังหวัดนครพนม ที่แห่งนี้ฝึกความเป็นอยู่ร่วมกับผู้อื่น ภายใต้กฎระเบียบกติกา เหนือกรอบธรรมวินัย เวลาเข้า ที่ฉันให้นั่งทำยถากรรมต่อกับสามเณร ทำให้ค้นพบสัจธรรมอันเป็นกฎที่เหนือกฎเกณฑ์ที่มนุษย์สร้างขึ้น ออกจาก บ้านหนองกา จาริกโดดเดี่ยวในเขตอำเภอศรีสงคราม พักบำเพ็ญที่วัดร้างบ้านข่าน้อย ใช้ตบะธรรมะระงับอาพาธ เป็นเวลา ๓ วัน ต่อจากนั้นมุ่งสู่ภูสิงกา อำเภอบ้านแพง จังหวัดนครพนม สนทนากับพระอาจารย์วัน แล้วจาริก รุดงค์ต่อไป แล้วกลับมาพบท่านอาจารย์กินรี ที่วัดป่าหนองฮี แล้วต่อไปพำนักที่บ้านป่าตาว ตำบลคำเตย อำเภอเลิงนกทา จังหวัดอุบลราชธานี นอกเหนือจากฝึกปฏิบัติขัดเกลากายตนเอง ได้เทศน์สั่งสอนประชาชน ต่อมา ปี พ.ศ.๒๔๙๓ พระมหาบุญมี เจ้าข้าวงการปฏิบัติธรรมของหลวงพ่อดอกน้ำ ภาษีเจริญ ธนบุรี แต่ไม่เป็นที่พึง พอใจ ช่วงปี พ.ศ.๒๔๙๔ จาริก รุดงค์ไปที่วัดใหญ่ชัยมงคลอยุธยา จำพรรษาที่วัดแห่งนี้ ๒ พรรษา มีครั้งหนึ่ง อาพาธหนักท้องร่วงอย่างรุนแรง ใช้ธรรมโอสถรักษาตลอดคืนรอดมาได้ ออกพรรษาเดินทางไปพักเกาะสี่ซัง หนึ่งเดือน ต่อจากนั้นช่วงปี พ.ศ.๒๔๙๕ จาริกกลับอีสาน พำนักที่วัดถ้ำหินแตกบ้านป่าตาว มีคนศรัทธาเลื่อมใส มีภารกิจในการเทศนา สนทนาและต้อนรับคนมากขึ้น สร้างบารมียอมอดเพื่อให้ชีวิตสัตว์ ช่วงปี พ.ศ.๒๔๙๖ ท่านปลีกตัวไปจำพรรษาอยู่ภูถอยห่างจากวัดถ้ำหินแตกประมาณ ๓ กิโลเมตร ในพรรษานั้นท่านป่วยเป็นโรค เกี่ยวกับฟัน

หลวงพ่อบุญมีเกี่ยวประสพการณ์ชีวิตทางธรรม ด้วยการใช้รูปแบบชีวิตสมณะในพุทธศาสนา เริ่มต้นจากการฝึกศึกษาในด้านคันถธุระในช่วงเจ็ดปีแรกแห่งชีวิตสมณะ แต่หลังจากนั้นท่านก็เปลี่ยนมาเป็นการฝึกฝนคันคว่ำทางด้านวิปัสสนาธุระ บนพื้นฐานธรรมวินัยดั้งเดิม แสวงหาประสพการณ์ชีวิตจากครูบา อาจารย์ การจาริก รุดงค์ตามชุมชน ภูเขา ทุ่งป่าเขา เป็นเวลาถึง ๙ ปี จากที่ท่านเป็นคนทู่เมื่อก่อน มุ่งมั่น จริ่งจิ้ง จึงส่งผลให้ท่านประสบความสำเร็จในชีวิตสมณะ ตามอุดมคติแห่งพุทธศาสนา หลังจากนั้นจึงมาตั้งสำนัก ปฏิบัติธรรมที่วัดหนองป่าพง ซึ่งถือว่าเป็นภูมิสำเนาเดิมของท่าน ทำการฝึกฝนอบรมลูกศิษย์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้สำนักปฏิบัติวัดหนองป่าพงได้รับความเชื่อถือและเด่นดังขึ้นในเวลาอันรวดเร็ว ภายในไม่ถึง สิบปีวัดป่าแห่งนี้ได้รับการยอมรับจากมหาชนทั้งในประเทศและต่างประเทศ หลวงพ่อบุญมีเป็นธรรมาจารย์ที่ เปี่ยมด้วยภูมิธรรม ภูมิปัญญา และความสามารถในการถ่ายทอดสั่งสอนธรรม ลูกศิษย์ไม่ว่าจะเป็นชาวไทย หรือชาวต่างประเทศล้วนมีความเคารพ ยกย่อง เชิดชูท่านอย่างสูงยิ่ง ตลอดเวลาที่มาพำนักอยู่วัดหนองป่าพง ท่านได้สร้างผลงานทางด้านการเผยแผ่และสั่งสอนอย่างกว้างขวาง จากการประพจน์ปฏิบัติอย่างจริงจัง ไม่ว่าจะ เป็นการประพจน์วัตรต่าง ๆ อย่างแรงกล้า และความเพียรพยายามในการสั่งสอนศิษย์ทุกหมู่เหล่า ร่างกายที่ ท่านใช้งานอย่างหนักอ่อนแอลง ท่านเริ่มอาพาธตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๐ และทรุดลงอย่างมากในปี พ.ศ. ๒๕๒๕ จากนั้นก็ทรุดเรื่อย ๆ วันพฤหัสบดีที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๕ ท่านจึงมรณภาพอย่างสงบ สิริอายุรวม ๗๔ ปี

๒.๔.๒ วิธีสอนและผลงาน

สำหรับผลงานของหลวงพ่อบุญมีในยุคเทคโนโลยีที่ทันสมัยสามารถขยายผลงานออกสู่ สาธารณชนได้โดยง่าย การสอนธรรมของหลวงพ่อบุญมีมีความมหัศจรรย์ไม่แพ้หลวงปู่มั่น ที่สามารถชักนำ

^{๑๕๒} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๗๓๔.

ลูกศิษย์ให้มีความสุขุมลุ่มลึกและบรรลุนิยามได้อย่างน่าอัศจรรย์ บรรจง โสดาติ ได้สรุปวิธีสอนของพระโพธิญาณเถระ ๓ วิธี ได้แก่ “... ๑) วิธีสอนแบบเทศนาหรือบรรยาย ๒) วิธีสอนแบบสนทนาหรือตอบปัญหา ๓) วิธีสอนแบบให้ฝึกปฏิบัติหรือปฏิบัติเป็นแบบอย่าง” การศึกษาวิธีสอนและผลงานของหลวงพ่อกา กำหนดประเด็นศึกษาได้ ๓ ประเด็น คือ การสอนโดยใช้คำพูด การสอนโดยพาปฏิบัติ และผลงาน ดังนี้

๒.๔.๒.๑ การสอนโดยใช้คำพูด ได้แก่ การเทศนา สนทนา ถาม-ตอบ สำหรับงานสอนที่ใช้ภาษาของหลวงพ่อกา เป็นยุคที่เทคโนโลยีทันสมัยจึงมีการบันทึกเสียงในการเทศนาของท่าน และการจดจำบอกเล่าของลูกศิษย์ในแต่ละแ่งมุมที่ตนเองได้รับการฝึกฝนและรับฟังเทศนาธรรมจากอาจารย์ แล้วจึงมีการบันทึกตีพิมพ์เป็นหนังสือภายหลัง โดยเฉพาะบทเทศนาของท่านที่ได้รับการบันทึกเสียงถือเป็นมรดกธรรมที่ล้ำค่า ในการดำเนินจัดพิมพ์คณะศิษย์ได้แต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นเพื่อจัดการ ดูแล ตรวจสอบ รักษา มรดกธรรมอันล้ำค่ามิให้ผิดเพี้ยนลบเลือนไป จึงพบว่าคำสอนของท่านที่ถูกถ่ายทอดเป็นตัวอักษรมีหลายลักษณะ ไม่ว่าจะหนังสือที่เป็นการถอดเทปในการเทศนาธรรมของท่านโดยตรง การรวบรวมเรียบเรียงของคณะศิษยานุศิษย์ ตลอดจนงานเขียน งานวิชาการต่างๆ ในลักษณะดังกล่าวก่อให้เกิดหลักคำสอนทั้งจากปากของหลวงพ่อกาเอง และผ่านคำบอกเล่าของลูกศิษย์ ลักษณะการสอนโดยใช้คำพูดของหลวงพ่อกาไม่ต่างไปจากหลวงปู่มั่น คือไม่ติดในกรอบประเพณีของยุคสมัย บรรยายธรรมะเพื่อให้คนฟังเข้าใจเป็นหลัก เพื่อนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติ ดังคำบอกเล่าของหลวงปู่สี สิริญาโณ^{๑๕๓} ให้ข้อมูลว่าในช่วงจาริกธุดงค์เข้าไปในประเทศลาว ชาวบ้านมาฟังเทศน์หลวงพ่อกา ท่านพูดจนจบไปแล้วชาวบ้านก็พากันสงสัยทำไมหลวงพ่อกาไม่เทศน์ ท่านตอบว่า “เทศน์จบแล้ว” ชาวบ้านกล่าวว่า “เทศน์จังได้คือบ่เห็นจับบั้ง!” ข้อมูลเช่นนี้สะท้อนถึงการแสดงธรรมของหลวงพ่อกา ที่เน้นตรงไปที่จิตใจของผู้ฝึกปฏิบัติเป็นสำคัญ ในงานวิจัยนี้ส่วนมากก็จะได้ข้อมูลที่ผ่านภาษาพูดเป็นข้อมูลหลักในการวิเคราะห์ตีความเกี่ยวกับคุณค่า

๒.๔.๒.๒ การสอนโดยพาปฏิบัติ เป็นวิธีที่ท่านนำมาใช้มากกว่าการใช้คำพูด และถือเป็นพื้นฐานในการสั่งสอนฝึกฝนลูกศิษย์ ทั้งนี้เพราะเน้นให้เกิดมรรคผลจริงในการปฏิบัติ ไม่ใช่เป็นการเรียนรู้เพียงด้านทฤษฎีเท่านั้น ดังนั้นภายในสำนักปฏิบัติทั้งหมด รวมถึงกิจกรรมการดำรงชีวิตทั้งหมดภายในวัด ถือเป็น การปฏิบัติขัดเกลาทั้งสิ้น การลงมือปฏิบัติในแต่ละวัน กำหนดช่วงเวลาค่อนข้างจะแน่นอน ภาคเช้าเริ่มตั้งแต่วเวลาเช้ามีดด้วยการให้สัญญาณระฆัง ทุกรูปมาฝึกปฏิบัติบำเพ็ญภาวนาร่วมกันที่ศาลารวมโดยการ ทำวัตรปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ต่อด้วยการออกมารับบิณฑบาตในชุมชน กวาดลานเจดีย์ และฉันภัตตาหารเช้า เป็นอันเสร็จสิ้นภารกิจเรื่องขบฉันของวันนั้น หลังจากชำระบาตรเก็บกวาดที่ฉันเรียบร้อยแล้ว ก็เข้าสู่ที่พักภาวนายังที่ของตน ทุกขั้นตอนของกิจกรรมเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการฝึกปฏิบัติให้มีสติพิจารณาอยู่ตลอด ภาคบ่ายเริ่มด้วยสัญญาณระฆัง พระสงฆ์ที่สึกเร้นในที่ของตนจะออกมาปิดกวาดเช็ดถูศาสนวัตถุสำคัญๆ เช่น พระพุทธรูป ศาลา โบสถ์ วิหาร เป็นต้น จึงมักพบว่าสำนักปฏิบัติหลวงพ่อกาจะมีความสะอาดอยู่ตลอด และมีความเป็นระเบียบเรียบร้อย กิจกรรมดังกล่าวนอกจากจะเป็นการขัดเกลามาจากภายในดวงจิตของผู้ปฏิบัติแล้ว ยังส่งผลถึงความสะอาดสวยงาม เป็นที่เจริญธรรมเจริญตาสร้างศรัทธาสำหรับผู้ที่เข้ามาพบเห็น ภาคค่ำ สัญญาณระฆัง ทำวัตรสวดมนต์เย็น ฟังธรรมบรรยาย ฝึกบำเพ็ญภาวนา จนเวลาสมควรจึงแยกย้ายเข้าบำเพ็ญภาวนา ต่อในที่ของตน ซึ่งมักจะมีทางจงกลม ที่นั่งภาวนา ที่กำหนดขึ้นไว้สำหรับปฏิบัติของแต่ละบุคคล จากลักษณะดังกล่าวทำให้มองเห็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งของสำนักหนองป่าพง คือการสร้างกิจกรรมอย่างกลมกลืน

^{๑๕๓}สัมภาษณ์ หลวงปู่สี สิริญาโณ, เมื่อ วันที่ ๒๑ เดือน มีนาคม ๒๕๕๘.

ระหว่างการฝึกปฏิบัติขัดเกลาของปัจเจกบุคคลเชื่อมโยงกับการปฏิบัติหน้าที่รับผิดชอบต่อส่วนรวม คือไม่เน้นความเป็นส่วนตัวมากกว่าความเป็น “สังฆะ” การกำหนดช่วงของการทำงานร่วมกัน หรือการกำหนดภาระหน้าที่จำเพาะภายในวัด เช่น เจ้าหน้าที่แห่งจีวร เจ้าหน้าที่แห่งเสนาสนะ เจ้าหน้าที่แห่งคลัง เป็นต้น นอกจากจะเป็นการกระจายงาน แบ่งหน้าที่รับผิดชอบร่วมกันแล้ว ยังสะท้อนโครงสร้างการบริหารคณะสงฆ์สมัยพุทธกาล ที่อยู่บนหลักการบริหารจัดการตามโครงสร้างเชิงหน้าที่ นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมอื่นๆ หนุนเสริมสาระด้านสังฆะให้ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น เรื่องกฐิน รูปแบบของการบริหารสาขา วันบูรพาจารย์ เป็นต้น กิจกรรมเหล่านี้ล้วนเป็น “สังฆะสามัคคี” นอกเหนือจากการจัดสภาพโครงสร้างทางกายภาพทั้งหมดเพื่อรองรับการฝึกปฏิบัติให้เกิดผลที่ดีแล้ว คำสอนที่เป็นคำพูดของหลวงพ่อก็เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ลูกศิษย์มีเกิดผลสัมฤทธิ์ทางปฏิบัติอย่างรวดเร็ว การกระทำทั้งหมดของท่านถือเป็นคำสอนได้ทั้งหมด ดังนั้นลูกศิษย์จึงต้องตั้งใจ หมั่นสังเกตอาจารย์ เผื่อใจ เพื่อศึกษาเรียนรู้ ขบคิดอยู่ตลอดเวลาที่ใกล้ชิด ลูกศิษย์ที่เป็นชาวต่างชาติหลายคนให้ความเห็นว่าหลวงปู่สอนแบบเซ็น คือ ถ่ายทอดธรรมโดยไม่ผ่านภาษา เมื่อมีคำถามว่าหลวงปู่สอนลูกศิษย์ที่เป็นฝรั่งได้อย่างไร ในเมื่อท่านพูดภาษาอังกฤษไม่ได้ ลูกศิษย์ก็ไม่คุ้นภาษาไทย หลวงปู่มักตอบพาเขาทำอาเลย ทำได้ดี ทำไม่ดีก็ได้ของไม่ดี พาเขาทำดู... ไม่ใช่มาอ่านหนังสือเอาเท่านั้นนะ^{๑๕๔}

นอกจากโครงสร้างทางกายภาพที่ต้องมีความร่มรื่นเป็นธรรมชาติแล้ว กรอบในปฏิบัติที่ถือเป็นพื้นฐานสำคัญภายในสำนักวัดหนองป่าพง ได้แก่ พระวินัย ข้อวัตรปฏิบัติ และอุดมคติ ในเรื่องของพระวินัย หลวงพ่อชาสอนศิษย์ให้เห็นคุณค่าและความสำคัญในการปฏิบัติตามพระวินัย ดังคำสอนว่า “ถ้าเราไม่รักษาพระวินัยนี้...เท่ากับไม่เคารพพระพุทธเจ้า ถ้าเราเคารพพระพุทธเจ้า เราต้องเคารพพระวินัยด้วยการรักษาพระวินัยอย่างเคร่งครัด...พระวินัยอยู่ที่ไหน ก็อยู่ที่เรานั้นแหละ เรารักษาไว้พระวินัยก็อยู่ ถ้าไม่รักษาทิ้งๆ ขว้างๆ ก็เป็นโจรเหยียบพระศาสนาเท่านั้นเอง...ยอมตายก่อนที่จะละเมิดพระวินัย ไม่เสียดายชีวิตเท่าเสียดายพระวินัย”^{๑๕๕} ท่านเน้นให้เห็นพระวินัยเป็นพื้นฐานของการปฏิบัติว่า “การปฏิบัติของเราที่มีรากฐานคือพระวินัยรวมทั้งอุดมคติและการปฏิบัติภาวนา การมีสติ การสำรวมระวังในกฐาระเบียบต่างๆ ตลอดจนในศีล ๒๒๗ ข้อนั้น ให้คุณประโยชน์อันใหญ่หลวง ทำให้ความเป็นอยู่อย่างสงบเรียบร้อย ไม่จำเป็นต้องพะวงว่าจะต้องทำตนอย่างไร ดังนั้นจึงพ้นจากการครุ่นคิด และมีสติดำรงอยู่อย่างสงบระงับแทน...พระวินัยทำให้พวกเราอยู่กันอย่างเป็นอันหนึ่งอันเดียว และชุมชนก็ดำเนินไปอย่างราบรื่น ลักษณะภายนอกทุกๆ คนดูเหมือนกัน มีการกระทำอย่างเดียวกัน พระวินัยและศีลธรรมเป็นบันไดอันแข็งแกร่งนำไปสู่สมาธิยิ่งและปัญญา”^{๑๕๖} หลวงปู่สีศิษย์ขั้นต้นรูปหนึ่งกล่าวถึงความเอาจริงจ้านพระวินัยว่า “หลวงพ่อก็คือวินัยเคร่งมาก เคร่งจนเกือบจะทำตามไม่ได้ พระเณรจะต้องมานั่งน้ำปานะรวมกัน จะเอาไปฉันทอื่นไม่ได้...ถ้าเห็นพระเดินคุยกันตามถนน ท่านจะเรียกมาเตือนทันที”^{๑๕๗} ในเรื่องข้อวัตรปฏิบัติ นอกเหนือจากสิกขาบท ๒๒๗ ข้อในพระปาฏิโมกข์แล้ว ข้อวัตรปฏิบัติทั้งหลายที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ หลวงพ่อชานำมาเป็นบรรทัดฐานการฝึกปฏิบัติให้กับลูกศิษย์ ดังมีบันทึกว่า “ศีลประเภทนี้หลวงพ่อก็คือพิถีพิถันมาก โดยเฉพาะกิจวัตร ๑๔ เป็นเรื่องที่ท่านเน้นเป็นพิเศษในการอบรมพระภิกษุสามเณร ข้อวัตรปฏิบัติทั้ง ๓ หมวดนี้ ได้แก่ วิถีวัตร ว่าด้วยแบบอย่างต่างๆ ที่สมณะควรประพฤติ จริยวัตร ว่าด้วยมารยาทที่สมณะควรประพฤติ กิจวัตรว่าด้วยกิจที่สมณะควรกระทำ ข้อวัตรทั้ง ๓

^{๑๕๔}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), *อุปลมณี*, หน้า ๓๕๑.

^{๑๕๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕.

^{๑๕๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๙.

^{๑๕๗}หลวงปู่สีสิริญาณ, *วัดป่าศรีมงคล จังหวัดอุบลราชธานี*, ในพระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), *กึ่งก้านแห่งโพธิญาณ*, (ชลบุรี: วัดป่าอัมพวัน, ๒๕๕๕), หน้า ๓๗.

ประเภทนี้ ล้วนแต่เป็นอุปายส่งเสริมการเจริญสติปัญญา และช่วยให้พระภิกษุมีความละเอียดรอบครอบ และเอาใจใส่ในหน้าที่ของตน พร้อมกับสร้างเสริมความสามัคคีและความดีงามของหมู่สงฆ์”^{๑๕๘} นอกจากนี้ยังมีการกำหนดข้อปฏิบัติกิจวัตรในชีวิตประจำวัน รวมถึงข้อถือศีลปฏิบัติ เพื่อสนับสนุนการปฏิบัติตามธรรมวินัย และข้อวัตรปฏิบัติดังกล่าว ในเรื่องจุดชดศัตร์ถือเป็นเครื่องมือชุดกลาภิเลสสำหรับพระสงฆ์เพื่อเพิ่มความเข้มข้นในการปฏิบัติ จะอยู่ในเมืองหรือในป่าก็ถือจุดชดศัตร์ได้ ซึ่งมีทั้งหมด ๑๓ ข้อ เช่น ถือใช้แต่ผ้าบังสุกุล ใช้ผ้าเพียง ๓ ผืน เป็นต้น

กิจกรรมทุกอย่างภายในวัดเป็นการฝึกฝนตนเอง ท่านไม่จำกัดการปฏิบัติธรรมไว้เพียงแค่การทำ ความสงบที่เกิดขึ้นในใจเท่านั้น หากแต่การรู้เท่าทันหรือตามดูอารมณ์ทุกขณะไม่ว่ากำลังกระทำอะไรอยู่ก็ตาม นั้นแหละคือการปฏิบัติธรรม การปฏิบัติธรรมในความหมายนี้จึงครอบคลุมกิจกรรมการดำเนินชีวิตทั้งหมด วิธีฝึกลูกศิษย์ด้วยกิจวัตรประจำวัน ซึ่งมีการทำวัตรสวดมนต์ การทำความสะอาดภายในวัด กำหนดเวลาตายตัว ซึ่งกิจวัตรเหล่านี้หลวงพ่อกำหนดเป็นแบบอย่าง เช่นเวลาทำวัตรท่านจะมาถึงสถานที่ก่อนใครอื่น ท่านนำลูกศิษย์ทำ ไม่ใช่ให้ลูกศิษย์ทำ ท่านเป็นผู้ฝึกให้ลูกศิษย์มีวินัยในตัวเอง มีความรับผิดชอบทั้งต่อตนเองและส่วนรวม โครงสร้างหรือรูปแบบปฏิบัติของสำนักหนองป่าพง มีวัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดการฝึกปฏิบัติจริง และได้รับผลจริง ครูอาจารย์เป็นเพียงผู้แนะนำ ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร เป็นผู้ชี้ช่องให้เมื่อถึงทางตัน แต่การเดินไปสู่เป้าหมายเป็นเรื่องของแต่ละคน การดำรงชีวิตของสงฆ์ในสำนักหนองป่าพงเป็นแบบเรียบง่าย ไม่จำกัดในรูปแบบวิธีปฏิบัติภาวนาแต่เข้มงวดในหลักแห่งพระวินัย ดังพระสุเมโธ ลูกศิษย์ชาวต่างชาติรูปแรกให้ทรงทราบว่าเมื่อแรกมาอยู่วัดหนองป่าพง รู้สึกโล่งในทีหลวงพ่อกำหนดวิถีภาวนา จุดสำคัญในชีวิตของพระที่วัดหนองป่าพงคือการปฏิบัติตามกฎระเบียบ และข้อวัตรปฏิบัติอย่างมีสติสัมปชัญญะ ดูจิตของตนเองอยู่ตลอดเวลา จุดเน้นเป็นพิเศษในการฝึกปฏิบัติคือ การพิจารณาอารมณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ให้ความสำคัญกับการเฝ้าดูแลจิตใจของตนเองอย่างจริงจังมากกว่าพยายามอบรมสมณะในขั้นสูง ๆ ขึ้นไป ซึ่งล่อแหลมต่อการเก้บกด ลูกศิษย์ต่างชาติอีกท่านหนึ่งกล่าวถึงการให้อิสระในการปฏิบัติว่า หลวงพ่อดูแลพวกเรา แต่ไม่พะเน้าพะนอพวกเรา ท่านปล่อยให้พวกเราเรียนรู้อะไร ด้วยตนเองมากเท่าที่จะเป็นไปได้ กิจกรรมของการฝึกปฏิบัติไม่จำกัดเฉพาะในอิริยาบถต่าง ๆ เท่านั้น แต่การทำงานภายในวัดก็ถือว่าเป็นวิธีการหนึ่งของการปฏิบัติธรรม ข้อวัตรต่าง ๆ ท่านกำหนดขึ้นเพื่อให้เป็นแนวสำหรับให้ลูกศิษย์ฝึกปฏิบัติภายในสำนัก ดังท่านสอนว่า ข้อวัตรทั้งหลายมีกำลังมากที่ไหนในวัดที่จะทำได้ไม่ว่าจะเป็นในกุฏิของเรากุฏิของคนอื่นก็ดีที่มันสกปรกรุงรัง ทำเลยไม่ต้องทำให้ใคร ไม่ต้องทำเอาหน้าเอาตากับใคร ทำเพื่อข้อปฏิบัติของเรา กวาดกุฏิ กวาดเสนาสนะให้มันสะอาด ถ้าเราทำเช่นนั้นเพราะเราเป็นผู้ปฏิบัติอันนี้ ทำให้มันอยู่ในใจเราทุกคน ความสามัคคีนั้นไม่ต้องเรียกร้องหรือ เป็นเลยให้มันเป็นธรรมะ สงบระงับ พยายามทำใจให้เป็นอย่างนั้น ไม่มีอะไรจะขัดแย้งเรา อะไรที่เป็นงานหนักหนาช่วยกันทำ ไม่นานก็เสร็จ ช่วยกันง่าย ๆ แล้วก็แล้วกันไป มันดีที่สุดในวิธีการสอนแบบวางกฎระเบียบข้อบังคับ เข้าไว้ด้วยเพราะถือเป็นส่วนสำคัญในการฝึกปฏิบัติ เป็นกรอบแห่งการปฏิบัติ ทุกขณะทุกเวลาทุกสิ่งทุกอย่างภายในสำนักถือเป็นการฝึกฝนทั้งหมด วิธีปฏิบัติท่านไม่ยึดรูปแบบตายตัวแต่ท่านนิยมฝึกลูกศิษย์ด้วยหลักสติปัญญา ๔ โดยท่านให้เหตุผลว่าสะดวกและมีอยู่ในตัวมนุษย์ แล้วการฝึกปฏิบัติธรรมจุดเริ่มต้นของการปฏิบัติคือความมีสัมมาทิฐิ แนะนำให้เข้าใจในการปฏิบัติอย่างถูกต้อง กำหนดระเบียบปฏิบัติอย่างเข้มงวดเพื่อสร้างบรรยากาศให้เหมาะต่อการฝึกปฏิบัติเองให้เกิดผลจริง โดยเน้นความเป็นธรรมชาติ ฟังพาวัสสุเทคโนโลยีเท่าที่จำเป็นต่อการปฏิบัติเท่านั้น เน้นฝึกฝนทั้งด้านร่างกายและจิตใจ คือเน้นความเป็นระเบียบแบบ

^{๑๕๘}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), **อุปถัมภ์**, หน้า ๑๔๕.

แผนภายในสำนักและแบบแผนปฏิบัติส่วนตัว ส่วนรวม ผึกจิตให้มีสมาธิและเกิดปัญญา ให้เกิดความสมดุล กำหนดวิธีฝึกปฏิบัติจิต เพื่อให้เกิดสัมมาสมาธิ สัมมาปัญญา ตามวิธีสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน เน้นให้มีสติ รู้ตัวทั่วพร้อมตลอดเวลา ดังเหตุผลที่ว่าลมหายใจคือการปฏิบัติ เป้าหมายการฝึกฝนคือ เพื่อรู้เท่าทันทุกข์และดับทุกข์ได้ เน้นการปล่อยวาง ให้เห็นตามความเป็นจริง วิธีฝึกปฏิบัติคือตรรกะพุทธที่จะนำเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดได้

๒.๔.๒.๓ ผลงานของพระโพธิญาณเถระ (๑) ผลงานด้านเอกสารและสื่อต่างๆ จากเนื้อหาการสอนด้วยคำพูดของท่านถูกแปรรูปไปสู่สื่อเทคโนโลยีสมัยใหม่หลายประการ เช่น สิ่งตีพิมพ์ แผ่นเสียง สื่ออิเล็กทรอนิกส์ เป็นต้น กล่าวเฉพาะผลงานในด้านเอกสาร จากเทศนาบนธรรมาสน์แล้วกลายเป็นหนังสือแพร่หลายขึ้น ไม่ว่าจะเป็นหนังสือที่ถอดเทปโดยตรง หนังสือที่แต่งและเรียบเรียง เอกสารวิชาการ หนังสือที่ถือเป็นผลงานหลักของท่าน ได้แก่ กบเข้านั่งเฝ้ากอบัว กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ กุญแจภavana ความผิดในความถูก คุยกับลูกหลาน ผึกจิตให้มีกำลัง ตามดุจจิต ใต้ร่มโพธิญาณ นอกเหนือผล พระธรรมเทศนาหลวงพ่อบุชา สุภทโท โพธิญาณ ๔๘ พระธรรมเทศนา น้ำไหลหนึ่ง หลวงพ่อบุชา เล่ม ๒ : พระธรรมเทศนาสำหรับคฤหัสถ์ เหมือนกับใจคล้ายกับจิต อุปลมนิ อุปลมนิกกลางป่าพง นอกจากนี้ยังมีการจัดพิมพ์เป็นหนังสือให้เหมาะแก่การพกพาอีกจำนวนมาก เช่น ตายแล้วไปไหน เหนือสิ่งอื่นใด ทางแห่งความสุขทำบุญเบิกบ้านปล่อยวางว่างสบาย พิจารณาด้วยปัญญา ธรรมะ...จากต้นไม้ ภavanaพุทโธน้ำตาไม่ไหล การเข้าสู่หลักธรรม ทำอย่างนี้มันดีฉลาดมันโง่ เป็นต้น นอกจากนี้งานเอกสารงานวิจัยซึ่งมีในประเทศและต่างประเทศที่ขยายผลงานของท่านให้กว้างไกลออกไป หนังสือบางเล่มได้รับการแปลไปเป็นภาษาต่างประเทศ อย่างเช่น “The Collected Teaching of AJAHN CHAH”^{๑๕๙} นอกจากงานแปลแนวคำสอนของท่านไปสู่ภาษาต่างประเทศแล้ว ยังมีงานเชิงวิชาการของชาวต่างประเทศอ้างอิงถึงท่าน เช่น “Buddha’s Brain”^{๑๖๐} เป็นต้น (๒) ผลงานการจัดตั้งองค์กรสังฆะหนองป่าพง จากความสามารถในการสั่งสอนธรรมและวัตรปฏิบัติอันดีงามจึงทำให้สำนักหนองป่าพงเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป กลายเป็นต้นแบบแห่งสำนักปฏิบัติทั้งในประเทศและต่างประเทศ มีสำนักสาขาในประเทศมากกว่า ๑๘๐ แห่ง (สำรวจปี พ.ศ. ๒๕๔๐) และสำนักสาขาปฏิบัติในต่างประเทศถึง ๙ สาขา จาก ๗ ประเทศในทวีป ยุโรป อเมริกาและออสเตรเลีย ท่านได้เดินทางไปประกาศธรรมนำหลักปฏิบัติธรรมทางพุทธศาสนาไปเผยแผ่ยังต่างประเทศในนามของคณะสงฆ์และชาวไทยให้เป็นที่รู้จักของชาวตะวันตก ครั้งแรกปี พ.ศ. ๒๕๒๐ และครั้งที่ ๒ ปี พ.ศ. ๒๕๒๒ ท่านมีทัศนคติต่อชาวยุโรป ดังนี้

อาตมามีความเห็นว่าคุณมหาชนในประเทศนี้เป็นปัญญาชน ถ้าหากว่าเราให้ความเห็นที่ลึกซึ้งเข้าไปเขาก็จะเข้าใจง่าย และอาตมาได้อธิบายธรรมให้ฟัง เขาก็รับไปพิจารณา อาตมาเห็นว่านิสัยปัจจัยของชาวตะวันตกนี้น่าจะดำเนินทางพุทธศาสนาให้พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองขึ้น ในเมืองไทยเราดูอยากหยุดกันเสียทีแล้ว...อาตมายินดีเมื่อเห็นชาวกรุงลอนดอนเหมือนเห็นพี่น้อง จะเปรียบให้ฟังว่าดินก็ดี พันธุ์ผลไม้ก็ดี แต่ไม่มีใครมาปลูกมาทำสวนอย่างนั้นแหละ ปฏิรูปเทศพอสมควร จิตใจคนก็ดี สถานที่ก็ดี ดินฟ้าอากาศก็ดี สมบูรณ์บริบูรณ์ทั้งหมด แต่ว่าไม่มีคนมาสั่งสอน ประกาศพุทธศาสนาให้เข้าใจมีความสุขยิ่งไปกว่านี้ เหมือนพันธุ์ผลไม้ก็ดี

^{๑๕๙}Aruna Publications, The Collected Teaching of AJAHN CHAH, Printed in Thailand by Aksorn Sampan (1987) Co.,Ltd.

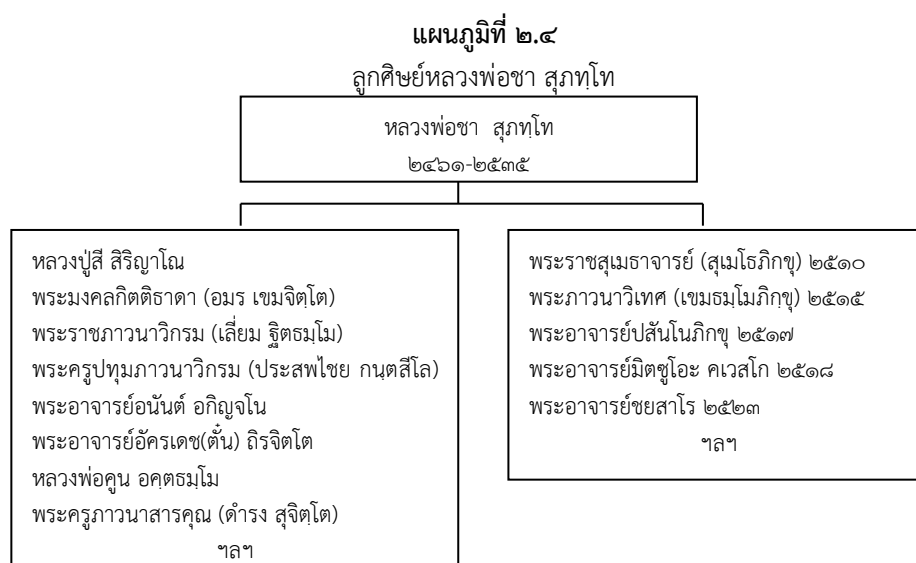
^{๑๖๐}ดร.ลิต แอนสัน และ นพ.ริชาร์ด แมนดีอัส. Buddha’s Brain “สมองแห่งพุทธ”. แปลโดย ดร.ณัชร สยามาวาลา. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปาเจรา, ๒๕๔๘.

ดินก็ดี แต่ไม่มีใครมาปลูก อาตมารู้สึกอย่างนั้น...ดีไหมโยมจะเอาพระมาประกาศพุทธศาสนา
ที่นี่ ดีไหม^{๑๖๑}

ท่านให้ทัศนะเกี่ยวปฏิบัติและบทบาทของพระวัดป่าให้ชาวต่างชาติฟังเมื่อคราวเดินทางไปยุโรปใน
ปี พ.ศ.๒๕๒๐ ว่า

“วัดป่านี้มีความเกี่ยวข้องกันเป็นอย่างมากกับชาวบ้าน เป็นสถานที่อบรมประชาชนทั้งหลาย
ให้มีความประพฤติปฏิบัติดี...ชาวบ้านให้การอุปถัมภ์อุปฐากพระเณร ส่วนพระภิกษุสามเณร
ก็ประพฤติธรรมวินัยตามที่เล่าเรียนมา นำมาปฏิบัติให้รู้ให้เห็น แล้วแนะนำพร่ำสอนเพื่อให้รู้
แจ้งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น... ส่วนพระกรรมฐาน พระธุดงค์อยู่ในป่า ส่วนมากไม่ได้
ศึกษาตามตัวหนังสือ ไม่ได้บทเรียนตามตัวหนังสือ โดยมากเรียนอาการที่เกิดขึ้นในจิตนี้ หา
ความจริง จากเดินไปคู่ม้าจริงๆ เสือจริงๆ...”^{๑๖๒}

พระธรรมเทศนาของพระโพธิญาณเถระตรงไปตรงมา แฝงด้วยความลุ่มลึกแห่งสติปัญญา จึงเป็น
ที่จับใจแก่ผู้ฟังและเข้าใจให้ประพฤติปฏิบัติตาม ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๙ เริ่มมีการบันทึกการแสดงธรรมลงในแถบ
เสียงเป็นประจำ และต่อมาได้ทยอยจัดพิมพ์เป็นหนังสือเพื่อเผยแพร่ ซึ่งต่อมาได้แปลเป็นภาษาต่าง ๆ มากขึ้น
ทำให้ชื่อเสียงของท่านเป็นที่รู้จักไปทั่วโลก (๒) ผลงานด้านการผลิตลูกศิษย์ ถือว่ามีความโดดเด่นอย่างมาก
เพราะหลวงปู่ชามีความสามารถในการผลิตลูกศิษย์ทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ดังแผนภูมิที่ ๒.๒ ดังนี้

กลุ่มลูกศิษย์ที่เป็นชาวไทย ยังสร้างบารมีอยู่ในปัจจุบันหลายท่าน เช่น หลวงปู่สี สิริญาโณ พระ
มงคลกิตติธาดา (อมร เขมจิตโต) พระราชภาวนาวีกรม (เลี่ยม ฐิตธมโม) พระครูปฐมภาวนาวีกรม (ประสพไชย
กนตสีโล) พระอาจารย์อนันต์ อภิญาโณ พระอาจารย์อัครเดช(ตัน) ธีรจิตโต หลวงพ่อคุณ อคตธมโม พระครู
ภาวนาสารคุณ (ดำรง สุจิตโต) เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีลูกศิษย์ชาวต่างชาติอีกเป็นจำนวนมากที่กำลัง แสดง
บทบาทอยู่ในประเทศต่างๆ ทั่วโลก เช่น พระราชสุเมธอาจารย์ (สุเมธโรภิกขุ) พระภาวนาวีเทศ (เขมธมโมภิกขุ)
พระอาจารย์ปสันโนภิกขุ พระอาจารย์มิตซูโอะ คเวสโก พระอาจารย์ชยสาโร เป็นต้น

^{๑๖๑}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), **อุปลมณี**, หน้า ๕๑๕-๖.

^{๑๖๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๑-๒.

ในหนังสือสมาธิในพระไตรปิฎกกล่าวถึงพัฒนาการของสำนักปฏิบัติของสายหลวงพ่อกษาที่สืบทอดต่อจากหลวงปู่มนัว่า “...แหล่งใหญ่ที่สำคัญแห่งหนึ่งคือ คณะศิษยานุศิษย์กลุ่มหลวงพ่อกษา สุภทโท โดยที่หลวงพ่อกษามรณภาพไปแล้ว แต่รุ่นศิษย์ที่มีชื่อเสียง ส่วนใหญ่เป็นพระภิกษุชาวต่างประเทศ เช่น ท่านสุเมโธ ซึ่งมีชื่อเสียงในการเผยแผ่จนได้รับสถาปนาเป็นพระราชอาคันตุกะชั้นสามัญที่พระสุเมธาจารย์ ท่านบุริโส แห่งวัดป่าวนโพธิญาณ ท่านปสนโน แห่งวัดป่านานาชาติ จังหวัดอุบลราชธานี ท่านชาโคร แห่งวัดโพธิญาณ เมืองเพิร์ธ ประเทศออสเตรเลีย เป็นต้น ซึ่งวัดในสายย่อยของหลวงพ่อกษานี้มีถึง ๑๑๐ สาขาในประเทศไทย และ ๑๐ สาขาในต่างประเทศ”^{๑๖๓} ในปัจจุบันสาขาวัดหนองป่าพงมีวัดสาขาในประเทศไทยประมาณ ๓๐๐ แห่งและในต่างประเทศ ๘ แห่ง นอกจากนั้นยังมีอีก ๕๑ สำนักสงฆ์เป็นสาขาสำรอง ซึ่งยังอยู่ในระหว่างการพิจารณาตามระเบียบการรับสาขาจากคณะสงฆ์วัดหนองป่าพง

๒.๔.๓ พัฒนาการสำนักปฏิบัติ

หลังจากที่หลวงพ่อกษาใช้เวลาในการจาริกแสวงหาโมกขธรรมในรูปแบบของพระ “ธุดงค์” ไปในที่ต่างๆ ประมาณ ๙ ปี ในปี พ.ศ.๒๔๙๗ ท่านได้รับนิมนต์จากคณะญาติโยมกลับมายังบ้านเกิด วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๗ (ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๔ ปีมะเส็ง) เมื่อคณะหลวงพ่อกษาเดินธุดงค์มาถึง “ดงป่าพง” ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านก้อไปทางทิศตะวันตก ประมาณ ๓ กิโลเมตร ได้ทำการปักกลดเรียงรายอยู่ตามชายป่าประมาณ ๕-๖ แห่ง เป็นจุดเริ่มต้นของสำนักวัดหนองป่าพง ในอดีตป่าพงเป็นดงใหญ่ มีสภาพเป็นป่ารกทึบ ชุกชุมด้วยไข้ป่า มีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่านานาชนิด ชาวบ้านเรียกดงดิบนี้ว่า “หนองป่าพง” เพราะใจกลางป่ามีหนองน้ำใหญ่ที่มีกอพงขึ้นอยู่หนาแน่น ต่อมาบริเวณผืนป่าส่วนใหญ่ถูกทำลายหมดไป ยังคงเหลือเพียงส่วนที่เป็นบริเวณของวัดในปัจจุบันเท่านั้น สาเหตุที่ป่าส่วนนี้ไม่ถูกบุกรุกถากถาง เพราะชาวบ้านเชื่อถือกันว่า มีอำนาจลึกลับแฝงเร้นอยู่ในดงนั้น เพราะปรากฏอยู่เสมอว่า คนที่เข้าไปทำไร่ตัดไม้หรือล่าสัตว์ เมื่อกลับออกมา มักมีอันต้องล้มตายไปทุกราย โดยไม่ทราบสาเหตุ ชาวบ้านจึงพากันเกรงกลัวภัยมีดนั้น ไม่มีใครกล้าเข้าไปทำลาย หรืออาศัยทำกินในป่านี้เลย ดงป่าพงจึงดำรงความเป็นอยู่อย่างสมบูรณ์ ชื่อ “วัดหนองป่าพง” นี้เป็นชื่อที่หลวงพ่อกษาดั้งขึ้นเอง ชาวบ้านมักเรียกกันติดปากว่า “วัดป่าพง” โดยระยะแรกๆ หลวงพ่อกษา สุภทโท และลูกศิษย์ต้องต่อสู้อย่างเด็ดเดี่ยวกับไข้ป่า ซึ่งขณะนั้นชุกชุมมาก เพราะเป็นป่าทึบ ยามพระเณรป่วยหายารักษายาก ต้องต้มบอระเพ็ดฉันทโปประทั่งไปตามมีตามเกิด โดยที่ท่านไม่ยอมขอความช่วยเหลือเลย เพราะท่านต้องการให้ผู้ที่มาพบเห็นด้วยตา แล้วเกิดความเลื่อมใสเอง หลวงพ่อสอนอยู่เสมอว่า พระไปยุ่งกับการหาเงินก่อสร้างวัด เป็นสิ่งน่าเกลียด แต่ให้พระสร้างคน คนจะสร้างวัดเอง

พัฒนาการในช่วง ๑๐ ปีแรกเป็นไปอย่างยากลำบากอันเนื่องจากปัญหาอุปสรรคหลายอย่าง ไม่ว่าจะเป็นสภาพของป่า ความเจ็บไข้ อาหารการขบฉัน สิ่งเหล่านี้ไม่เป็นที่สัพบายะ แต่อย่างไรหลวงพ่อกษาก็ยังพาคณะลูกศิษย์ปฏิบัติภาวนาอย่างมุ่งมั่น แน่วแน่ มั่นคง ไม่ท้อถอยต่อปัญหาและอุปสรรคต่างๆ กุฎีที่อยู่ก็ทำแต่พอได้หลบแดดฝนยามพักผ่อน จำวัด ฝึกปฏิบัติขัดเกลาตนเอง ศาลาทำพอได้มีที่นั่งสำหรับทำกิจกรรมร่วมของสงฆ์ ไม่มีความมั่นคงแข็งแรง ไม่ต้องพูดถึงว่าจะให้มีความโอ้อ่าหรรษาใดๆ จากวัดเล็กๆที่มีบรรณศาลา (กระท่อม) ไม่ก็หลัง จึงได้มีสิ่งก่อสร้างอันควรแก่สมณวิสัยเพิ่มเติม จนพอแก่ความต้องการในปัจจุบัน ทั้งที่พักอาศัยของภิกษุ สามเณร แม่ชี อุบาสก อุบาสิกาที่มาค้างแรมเพื่อปฏิบัติธรรม กระท่อมชั่วคราว ได้กลายมาเป็นกุฏิถาวรจำนวนมาก ศาลามุงหญ้า ซึ่งเคยใช้เป็นที่ฉันและแสดงธรรม ได้เปลี่ยนมาเป็นศาลาและโรงฉันอันถาวร

^{๑๖๓} วรีย ชินวรรณ และคณะ, สมาธิในพระไตรปิฎก วิวัฒนาการตีความคำสอนฯ, หน้า ๑๐๒-๓.

กำแพงวัด หอระฆังเสนาเสนาอื่นๆ ได้เพิ่มมากขึ้นจากแรงศรัทธา ความเลื่อมใสในตัวเอง ทุกอย่างในชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสำนักเน้นความเป็นระเบียบ เรียบง่าย สงบ เยือก กิจกรรมประจำวันคือการฝึกหัดขัดเกลาคจิตใจตนเอง เน้นความรู้แจ้งในจิตใจในทุกขณะ ไม่ว่าจะกำลังอยู่ในอริยบาลใดๆ กิจกรรมอย่างหนึ่งที่หลวงพ่อนิยมนำมาใช้เป็นกุศโลบายในการทำงานคู่กับการฝึกจิต จนมีครั้งหนึ่งที่มีวัยร่ำรุ่นกลุ่มหนึ่งเที่ยวชมวัดแล้วพูดคุยกับหลวงพ่อกุศลและกล่าวตำหนิว่า “ทำไมหลวงพ่อกุศลพระเถระท่านไม่พาปฏิบัติธรรม นั่งสมาธิภาวนา หลวงพ่อตอบว่านั่งมากก็ไม่ว่างออก ความจริงการปฏิบัติที่ถูกต้องนั่งบ้างเดินบ้างยืนบ้างทุกอริยบาลสาระคือ วิธีปฏิบัติธรรมสิ่งสำคัญอยู่ที่การมีสติ จะทำอะไรอยู่ขอให้สติจึงจะเป็นการปฏิบัติถูกต้อง ภาพกว้างในการสร้างสำนักในช่วงต้นคือการเน้นการดำเนินชีวิตให้กลมกลืนกับธรรมชาติ จัดสรรธรรมเท่าที่จำเป็นเพื่อให้เหมาะสมกับการดำรงอยู่ได้ของชีวิต ไม่เบียดเบียนโดยไม่จำเป็นหรือขาดเหตุผล ลักษณะวิถีชีวิตดังกล่าวจึงเป็นการรักษาป่าอย่างดี บรรพตฐานการจัดระเบียบของการอยู่ร่วมกันภายในสำนักให้อยู่บนพื้นฐานแห่งพระธรรมวินัย การนำเอาหลักอุดมคติแห่ง “สังฆะ” ตามพระวินัยมาเป็นแบบแผนฝึกฝนอบรมภายในสำนักก่อให้เกิดชุมชนแห่งการเรียนรู้ พิเศษกว่านั้นคือการนำจุดศรัทธา ๑๓ วัตร ๑๔ และกำหนดกฎกติการะเบียบต่างๆ มาผสมผสานเป็นแนวทางปฏิบัติ เพื่อส่งเสริมการบำเพ็ญสมณธรรมให้ดำเนินไปด้วยดี และมีความละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น แนวทางการปฏิบัติและธรรมชาติของป่าภายในสำนัก เป็นปัจจัยสำคัญส่งเสริมให้การดำรงชีวิตของพระภิกษุเป็นไปด้วยความเรียบง่ายสอดคล้องกับธรรมชาติ และประสานกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่คณะ ตามแบบของพระอุดมคัฏฐฐาน ผู้มีข้อวัตรปฏิบัติเป็นไปเพื่อขัดเกลากายกิเลสที่ครูบาอาจารย์ได้พาดำเนินมา สภาพแวดล้อมที่เป็นธรรมชาติอันสงบและบริสุทธิ์ของป่า ช่วยให้จิตใจของผู้ประพฤติปฏิบัติได้สัมผัสกับความรู้สึกสงบเย็น สดชื่น เบิกบาน มีอิสระ เป็นความสุขที่ปราศจากความร่ำร้อน กระวนกระวาย เป็นปัจจัยให้เกิดกายวิเวก ความสงบกาย และอุปวิเวก ความสงบกิเลส อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของการประพฤติพรหมจรรย์ในพุทธศาสนาต่อไป สิ่งปลูกสร้างภายในสำนักให้แฝงอยู่ในธรรมชาติกลมกลืนกับธรรมชาติ สร้างพอคุ้มแดดคุ้มฝน ไม่จำเป็นต้องมีเครื่องประดับให้สิ้นเปลืองแต่อย่างใด อย่างเช่นพระอุโบสถอันที่พระสงฆ์ใช้เป็นที่พักสังฆกรรม ท่านให้ทำแบบเรียบง่าย แข็งแรง ทนทาน ประหยัด มีขนาดกว้างใหญ่ สำหรับพระภิกษุใช้ร่วมลงสังฆกรรมได้อย่างน้อย ๒๐๐ รูป มีเครื่องตกแต่งสิ้นเปลืองน้อยที่สุด ไม่ควรมีข้อฟ้าใบระกา ไม่ต้องมีผนัง มีประตู หน้าต่าง และฝนสาดไม่ถึง มุ่งในประโยชน์ใช้สอย พัฒนาการภายในวัดหนองป่าพงหลังจากที่ได้รับความเชื่อถือโดยทั่วไปแล้ว เริ่มมีการสร้างศาสนสถาน เพื่อรองรับความจำเป็นและเกื้อกูลการปฏิบัติขัดเกลามากขึ้น เช่น พ.ศ.๒๕๐๖ เริ่มสร้างศาลาโรงธรรม พ.ศ.๒๕๑๔ สร้างหอระฆัง บนยอดหอระฆังบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พ.ศ.๒๕๑๖ พ.ศ.๒๕๒๐ ขยายพื้นที่จาก ๑๘๗ ไร่เป็น ๓๐๐ ไร่ และก่อกำแพงล้อมรอบ พ.ศ.๒๕๒๑ สร้างศาลานาบุญ(ศาลานอก)และเมรุ พ.ศ.๒๕๒๓ ไฟฟ้าเข้าวัด พ.ศ. ๒๕๒๖ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถเสด็จมาประกอบพิธีผูกพัทธสีมาพระอุโบสถ พ.ศ.๒๕๒๗ เริ่มต้นสร้างพิพิธภัณฑ์พระโพธิญาณเถระ เป็นต้น

๒.๔.๔ การขยายสาขาของสำนักปฏิบัติ

วัดหนองป่าพงมีพัฒนาการเติบโตค่อนข้างเร็ว ใช้เวลาไม่ถึงสิบปีก็เป็นที่รู้จักและได้รับการยอมรับกว้างขวาง นอกเหนือจากความทุ่มเทเสียสละของเจ้าสำนักแล้ว การขยายสาขาของวัดหนองป่าพงเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งทำให้วัดหนองป่าพงโดดเด่นมากยิ่งขึ้น และการขยายตัวเติบโตเช่นนี้ไม่ใช่ความบังเอิญ หากแต่มีการออกแบบหรือมีแผนการ การขยายสาขาเป็นไปอย่างมีระบบระเบียบแบบแผน เหตุผลหลักในการขยายสาขาเพื่ออนุเคราะห์ญาติโยม ผู้ต้องการสร้างวัดป่าใกล้บ้านของตนเพื่อเป็นที่พึ่งทางใจ การส่งพระลูก

ศิษย์ออกไปตามคำนิมนต์ของชาวบ้านอย่างนี้ ถือเป็นการตอบสนองความต้องการของสังคม และเป็นการเผยแพร่ธรรมะไปสู่ชนบทที่ได้ผลอย่างถาวร สำหรับพระเถระที่รับผิดชอบเป็นเจ้าของสำนักในแต่ละวัด ท่านก็ได้มีโอกาสใช้ความรู้ความสามารถที่ได้ศึกษามา สร้างประโยชน์แก่พระศาสนามากขึ้น การที่หลวงพ่อกอยส่งลูกศิษย์ออกไปเรื่อยประจําอย่างที่ต่างๆ นอกจากจะเป็นการขยายขอบเขตการบริการ และตอบสนองศรัทธาญาติโยมแล้ว ยังสร้างระบบหมุนเวียนภายในวัดหนองป่าพง ทำให้มีที่ว่างสำหรับคนใหม่อยู่เสมอ การหมุนเวียนพระภิกษุสามเณรจึงเป็นเหตุให้คณะสงฆ์ได้เพิ่มขึ้นอย่างราบรื่น มีข้อมูลสนับสนุนว่า

วัดสาขาเริ่มครั้งแรกใน พ.ศ.๒๕๐๑ คือ วัดป่าอรัญญวาสี บ้านแก่น้อย ตำบลธาตุ อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ... ต่อมาสาขาอื่น ๆ ได้เกิดขึ้นตามลำดับ ในลักษณะชาวบ้านมานิมนต์ไปอยู่ แต่ในบางกรณีลูกศิษย์หลวงพ่อกอยตั้งที่สัปปายะ และตัดสินใจปักหลักอยู่ที่นั่นจนกลายเป็นสำนักสงฆ์ ... แต่การจะเป็นวัดสาขาได้ก็ไม่ใช่ว่าเรื่องง่าย ... หลวงพ่อกอยไม่ได้รับทุกราย ... ถ้าท่านเห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างพอสมควรแล้ว ท่านจึงจะรับเป็นสาขา เมื่อรับเป็นวัดสาขาแล้ว หลวงพ่อกอยท่านจะเมตตาเลี้ยงนักร สงเคราะห์ทั้งกำลังกายกำลังใจ และวัตถุภายนอก... ในสมัยที่สาขายังมีจำนวนน้อย หลวงพ่อกอยดูแลอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะการย้ายสาขาของพระภิกษุสามเณร ต้องผ่านท่านก่อนทุกราย แต่เมื่อขยายสาขาได้มากแล้ว คณะสงฆ์ก็ใหญ่ขึ้น ... หลวงพ่อกอยจึงอนุญาตให้เจ้าสำนักเป็นผู้พิจารณาคำขอย้ายสำนักของลูกศิษย์ และถ้าท่านเจ้าสำนักเห็นสมควรให้เขียนจดหมายรับรองแทนด้วย เมื่อสาขามีมากขึ้น หลวงพ่อกอยให้มีการประชุมเจ้าสำนักสาขาประจำปี ประชุมเพื่อปรึกษาเรื่องต่าง ๆ และปัญหาที่เกิดขึ้นในระหว่างปีนั้น ๆ การบริหารในรูปแบบนี้ ได้ดำเนินมาตลอดจนกระทั่งทุกวันนี้^{๑๖๔}

การขยายสาขาในต่างประเทศ ใน พ.ศ.๒๕๒๐ พระอาจารย์สุเมโธ เจ้าอาวาสวัดป่านานาชาติในขณะนั้น ได้รับนิมนต์จากมูลนิธิกิจการสงฆ์แห่งประเทศไทย ไปเผยแพร่พุทธศาสนาที่นั่น และใน พ.ศ.๒๕๒๑ ท่านได้เปิดวัดป่าจิตตวิเวก ในรัฐซัสเซกต์ ภาคใต้ของอังกฤษ นับเป็นสาขาที่ ๑ ของวัดหนองป่าพงในต่างประเทศ ด้วยการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ และความสามารถในการสื่อสารคำสอนของพระพุทธองค์ด้วยสำนวนที่ฟังง่ายเข้าใจง่าย ศรัทธาในคณะสงฆ์ของพระอาจารย์สุเมโธ ได้แพร่หลายอย่างรวดเร็วในแวดวงชาวพุทธตะวันตก ไม่นานกุลบุตรกุลธิดาเริ่มมาขอบวช และต่อมาพระอาจารย์สุเมโธได้รับนิมนต์ไปตั้งวัดสาขาที่อังกฤษอีก ๓ แห่ง รวมทั้งที่สวีเดนแลนด์ อิตาลี และนิวซีแลนด์ด้วย พ.ศ.๒๕๒๔ พระอาจารย์ชาโคร ได้รับนิมนต์ไปตั้งวัดที่เมืองเพิร์ธ ประเทศออสเตรเลีย และประสบความสำเร็จเช่นกัน

จากข้อมูลเบื้องต้น การขึ้นเป็นวัดสาขาหนองป่าพง ต้องได้รับการตรวจสอบความพร้อมต่างๆ จนเห็นว่าได้มาตรฐานจึงจะได้รับอนุญาต ดังที่ท่านอาจารย์สุพรเจ้าอาวาสวัดป่าไทรสรณคมน์ จังหวัดกระบี่เล่าถึงว่ากว่าจะเป็นสาขา...ในสมัยที่สาขายังมีจำนวนน้อยท่านดูแลอย่างใกล้ชิด เมื่อสาขาเพิ่มจำนวนมากขึ้นท่านให้เจ้าสำนักพิจารณาและเขียนจดหมายรับรองแทน และมีการบริหารสาขาในรูปแบบคณะกรรมการ โดยมีการประชุมใหญ่ของสาขาวันที่ ๑๗ มิถุนายน ประจำปีทุก ประการสำคัญเมื่อสาขามีจำนวนมากขึ้น มีการสำรวจสำนักสาขาวัดหนองป่าพงในปี พ.ศ.๒๕๓๕ พบว่า “มีวัดสาขาในประเทศ ๘๒ แห่ง ต่างประเทศ ๘ แห่ง สำนักสงฆ์ ๕๑ แห่งเป็นสาขาสำรอง รวมทั้งหมด ๑๔๑ แห่ง กระจายอยู่ทั่วประเทศและต่างประเทศ”^{๑๖๕} หลังการสิ้นชีวิตของหลวงพ่อกอย ลูกศิษย์ยังสามารถพัฒนาสาขาหนองป่าพงเจริญมั่นคงออกไปเรื่อยๆ ดังมี

^{๑๖๔} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), **อุปถัมภ์**, หน้า ๓๓๕-๖.

^{๑๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๕-๗.

บันทึกว่า “ในปี พ.ศ.๒๕๔๔ มี วัดสาขาและวัดสาขาสำรองทั่วทุกภูมิภาคในประเทศไทย จำนวนกว่า ๑๗๙ แห่ง และ วัดสาขาและวัดสาขาสำรองในต่างประเทศ จำนวนกว่า ๑๓ แห่ง ใน ๖ ประเทศ ได้แก่ อังกฤษ ออสเตรเลีย ฝรั่งเศส อิตาลี นิวซีแลนด์ อเมริกาเหนือ และสวิสเซอร์แลนด์”^{๑๖๖} รวมทั้งหมด ๑๙๒ แห่ง หลังจากนั้นสิบปี เว็บไซต์วัดหนองป่าพง อ้างข้อมูล ณ เดือนมิถุนายน ๒๕๕๔ ว่า “วัดสาขามีจำนวน ๒๔๑ แห่ง วัดสาขาสำรอง มีจำนวน ๓๕ แห่ง และวัดสาขาสำรอง มีจำนวน ๑๖ แห่ง”^{๑๖๗} ส่วนวัดสาขาในต่างประเทศเพิ่มขึ้นเป็น ๑๐ ประเทศ ได้แก่ ออสเตรเลีย แคนาดา ฝรั่งเศส เยอรมัน อิตาลี มาเลเซีย นิวซีแลนด์ สวิสเซอร์แลนด์ อังกฤษ และสหรัฐอเมริกา ซึ่งเว็บไซต์วัดหนองป่าพงให้ข้อมูลดังนี้ “สาขานานาชาติของวัดหนองป่าพง ที่ขึ้นทะเบียนวัดสาขาแล้วจำนวน ๑๐ แห่ง ยังไม่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นวัดสาขาอีกจำนวน ๑๑ แห่ง”^{๑๖๘} และ ล่าสุดปี พ.ศ.๒๕๕๖ มีข้อมูลปรากฏในเว็บไซต์ข้อมูลเกี่ยวกับพระสายหลวงปู่ชา และวัดสาขาว่า “วัดหนองป่าพงได้ก่อตั้งโดยหลวงปู่ชาเมื่อปี ๒๔๙๗ นับเป็นเวลา ๕๙ ปีแล้ว มีจำนวนสาขาทั้งหมด ๒๙๖ สาขา แบ่งเป็น สาขาในประเทศไทย ๒๘๐ สาขา สาขาในต่างประเทศ ๑๖ สาขา”^{๑๖๙} นั้นแสดงให้เห็นว่า สาขาวัดหนองป่าพงเพิ่มจำนวนมากขึ้นทุกปี ตามตารางที่ ๒.๑ ดังนี้

ตารางที่ ๒.๑
สาขาวัดหนองป่าพง

ปีที่สำรวจ/พ.ศ.	จำนวนวัดสาขาในประเทศไทย			จำนวนวัดสาขาในต่างประเทศ			รวม
	สาขา	สำรอง	สำรอง	สาขา	สำรอง	สำรอง	
๒๕๓๕	๘๒	๕๑		๘			๑๔๑
๒๕๔๔	๑๗๙			๑๓			๑๙๒
๒๕๕๔	๒๔๑	๓๕	๑๖	๑๐	-	๑๑	๓๑๓*

ข้อมูลเหล่านี้ล้วนสะท้อนพัฒนาการแห่งความมั่นคงและคุณภาพการบริหารจัดการภายในขององค์กรของสาขาวัดหนองป่าพงได้เป็นอย่างดี แม้ว่าบางครั้งจะมีชาววัดในสาขาจะออกนอกกรอบบ้างก็เป็นเรื่องปกติธรรมดาของการเปลี่ยนแปลง ซึ่งคณะกรรมการก็สามารถบริหารจัดการกันได้อย่างเป็นระบบมีระเบียบแบบแผนบนฐานแห่งธรรมวินัย ลักษณะดังกล่าวสาขาวัดหนองป่าพงยังคงจกเจริญรุดหน้าสืบไปในอนาคตอย่างไม่หยุดยั้ง ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่งวัดสาขาเหล่านี้ล้วนมีความเข้มแข็งมั่นคงทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็น ด้านศาสนธรรม ด้านศานบุคคัล ด้านศาสนพิธี และด้านศาสนวัตถุ ซึ่งใหญ่โตโอ้อ่ามีความเป็นรัมนียสถาน และมีบทบาทต่อสังคมไทยในปัจจุบันเป็นอย่างมาก

^{๑๖๖}อ้างแล้ว, พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), **อุปลมณิ**, หน้า ๓๔๔-๕.

*เนื่องจากประเด็นนี้เน้นให้เห็นการขยายตัวของสาขาวัดหนองป่าพงเป็นหลัก จึงมีข้อสังเกตว่าข้อมูลที่นำมาอ้างอิงไม่ได้ใช้แหล่งข้อมูลเดียวกัน อาจมีความคลาดเคลื่อนอยู่บ้าง และปี พ.ศ.๒๕๕๔ ข้อมูลสาขา ในต่างประเทศ ไม่ได้ระบุว่าสำรองเมื่อใด เหมือนกับที่ระบุไว้ในสาขาในประเทศไทย และวัดที่หมายเหตุว่ายังไม่ได้ลงทะเบียนเป็นวัดสาขาหนองป่าพงนั้น ก็ได้ระบุว่าเป็น (สาขาสำรอง)หรือ(สาขาสำรอง)คณะผู้วิจัยจึงอนุมานว่าเป็น (สาขาส่งรอง)

^{๑๖๗}สาขาวัดหนองป่าพงในประเทศไทย, <<http://www.ubu.ac.th>> มิถุนายน ๒๕๕๔.

^{๑๖๘}สาขาวัดหนองป่าพงในประเทศไทย, <<http://www.ubu.ac.th>> มิถุนายน ๒๕๕๔.

^{๑๖๙}คณะศิษย์รุ่นแรกของหลวงปู่ชา <<http://ajahnchahinfo.weebly.com>> มกราคม ๒๕๕๘.

ในปัจจุบันสาขาวัดหนองป่าพง ตัวอย่างของวัดและพระสงฆ์สายหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท ที่กระจายอยู่ทั่วภูมิภาคของประเทศไทยดังนี้ ภาคเหนือ เช่น วัดอุดมวารี บ้านโป่งแดง ตำบลทรายขาว อำเภอพาน จังหวัดเชียงราย วัดแม่ใจใต้ (ดอยธรรมประทีป) บ้านศรีดอนชัย ตำบลเวียง อำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น ภาคกลาง เช่น วัดป่าจิตตภาวนา ตำบลลุมพินี จังหวัดปทุมธานี ตำบลไทรงาม อำเภอไทรงาม จังหวัดกำแพงเพชร เป็นต้น ภาคตะวันออก เช่น วัดบุญญาวาส ตำบลบ่อทอง อำเภอบ่อทอง จังหวัดชลบุรี วัดป่าอัมพวัน บ้านห้วยดินดำ ตำบลหนองรี อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี เป็นต้น ภาคใต้ เช่น วัดป่าชัยมงคล (พรรัง) ตำบลบางรีน อำเภอเมือง จังหวัดระนอง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น วัดเขาแผงม้า ตำบลวังน้ำเขียว อำเภอวังน้ำเขียว จังหวัดนครราชสีมา วัดบ้านปลื้มพัฒนา ตำบลโคกมะม่วง อำเภอประคำ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น ในต่างประเทศ เช่น “วัดป่าโพธิวนาราม ประเทศลาว วัดโพธิญาณ ประเทศออสเตรเลีย วัดป่าจิตตวิเวก วัดอมราวดี วัดป่าสันติธรรม วัดรัตนคีรี (ฮาร์นัม) และวัดเทวันวิหาร ประเทศอังกฤษ วัดโพธิญาณราม ประเทศฝรั่งเศส วัดสันตจิตตาราม ประเทศอิตาลี วัดอัครแลนด์ วิหาร และวัดโพธิญาณราม ประเทศนิวซีแลนด์ วัดป่าอภัยคีรี ประเทศสหรัฐอเมริกาเหนือ และวัดธรรมपालะ ประเทศสวิสเซอร์แลนด์”^{๑๗๐} เป็นต้น

มีข้อสังเกต เกี่ยวกับพัฒนาการ ด้านการขยายตัวของสำนักปฏิบัติของหลวงพ่อบุชากับการขยายตัวของสายหลวงปู่มั่น ซึ่งลูกศิษย์แต่ละรูปแยกตัวไปตั้งสำนักตามบารมีของแต่ละท่านเองตามรูปแบบและแนวทางของอาจารย์ หลวงท่านเป็นแต่เพียงผู้ให้แนวทางและเสริมสร้างกำลังใจเท่าที่โอกาสอำนวย ซึ่งศิษย์เกือบจะทั้งหมดก็ประสบผลสำเร็จในการสร้างวัดให้มีความเจริญมั่นคงแทบทั้งนั้น ส่วนการขยายตัวของสำนักหลวงปู่ชา มีแผนการ เป็นระบบ มีการถ่วงถ่วง คัดสรร และสร้างกรอบกติกาในการกำกับควบคุม ท่านพิถีพิถันเป็นพิเศษในการเลือกสรรหรือสร้างให้เป็นสำนักสาขา โดยพิจารณาถึงเงื่อนไขความพร้อม ความเป็นไปได้ของวัดสาขา มีกระบวนการติดตามกำกับดูแลในรูปแบบคณะกรรมการ เป็นเครือข่ายที่มั่นคง เชื่อมโยงถึงกัน กลายเป็นรูปแบบองค์กรที่มีความเข้มแข็งมั่นคง ศิษย์ต่างพึ่งพากันและกันไม่ต่างคนต่างอยู่ แม้ว่าหลวงปู่ชาจะจากไปแล้ว แต่การขยายตัวของสาขาวัดหนองป่าพงยังคงดำเนินแผ่ขยายออกไปได้เรื่อยๆ อย่างมั่นคงเข้มแข็ง นอกจากนี้ยังพบว่าสาขาวัดหนองป่าพงยังก้าวล้ำออกไปเติบโตยังต่างประเทศตั้งแต่ช่วงหลวงปู่ชาบริหารจัดการ และมีแนวโน้มที่จะขยายตัวเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

๒.๔.๕ สภาพปัจจุบันของสำนักปฏิบัติ

ปัจจุบันวัดหนองป่าพงซึ่งถือเป็นวัดต้นแบบของวัดสาขาและวัดสาขาสำรอง ตลอดถึงวัดสำรวจที่ขยายออกไปกว้างไกลทั้งในประเทศและต่างประเทศ โครงสร้างกายภาพมีการออกแบบใช้สอยพื้นที่ได้อย่างลงตัว แบ่งเขตแดนเป็น ๕ ส่วน คือ เขตพิพิธภัณฑสถาน เขตสระน้ำ เขตเจดีย์ เขตสังฆาวาส และเขตแม่ชี ภายในบริเวณวัดมีความเป็นธรรมชาติ เป็นป่า รมรื่น เย็นสบาย มีสัตว์ เช่น ไก่ป่า กระจอก เป็นต้น มีสิ่งปลูกสร้างด้านศาสนวัตถุที่แทรกอยู่ในป่าธรรมชาติ กลมกลืนกับธรรมชาติ เช่น พิพิธภัณฑสถานพระโพธิญาณเถระ ศูนย์มรดกธรรม โรงทาน ศาลานอก ภูมิพยาบาล โรงย้อม เจดีย์พระโพธิญาณ ศาลาธรรม โรงฉัน พระอุโบสถ หอระฆัง ภูมิหลวงพ่อบุชา ภูมิพระภิกษุ ภูมิสำหรับแม่ชี เป็นต้น สิ่งปลูกสร้างที่เป็นอาคารต่างๆ เหล่านี้ มีความเรียบง่าย แข็งแรง ทนทาน ประหยัด ขนาดพอเหมาะกับการดำเนินกิจกรรม มีเครื่องประดับตกแต่งภายในอย่างเหมาะสมลงตัว เน้นความประหยัด สิ้นเปลืองน้อยที่สุด และศาสนวัตถุเหล่านี้ได้รับการดูแลเอาใจใส่ ปัดกวาด

^{๑๗๐}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), อุปลมณี, หน้า ๓๔๙.

เช็ดถู มีความสะอาดเป็นระเบียบเรียบร้อยอยู่เสมอ พระภิกษุ สามเณร แม่ชี ถือว่าเป็นกลุ่มบุคคลหลักภายในสำนัก มีการแบ่งภาระหน้าที่กันรับผิดชอบ นอกเหนือจากกิจวัตรประจำวันที่ต้องดำเนินการร่วมกัน เช่น พระภิกษุบางรูปได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ต้อนรับติดต่อประสานงาน บางรูปรับหน้าที่เป็นเจ้าอธิการต่างๆ เป็นต้น สำหรับอุบาสก-อุบาสิกา นอกจากจะเข้ามาฝึกปฏิบัติขัดเกลาตนเองแล้ว บางท่านได้รับมอบหมายเป็นเจ้าหน้าที่ดูแลพิพิธภัณฑสถานพระโพธิญาณเถระ หรือภารกิจประจำอย่างอื่น ส่วนนอกนั้นจะมีบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่สนใจเดินทางมาฝึกปฏิบัติ มาพักอาศัยฝึกปฏิบัติขัดเกลาเป็นบางช่วงเวลา ซึ่งมีสถานที่พักรองรับหมุนเวียนกันไปตลอดปี นอกจากนั้นจะมีประชาชนทั่วไปที่แวะมาเยี่ยมชมในแต่ละวัน

วัดหนองป่าพง ตอบสนองชุมชนในด้านพิธีกรรมเช่นเดียวกับวัดทางพระพุทธศาสนาทั่วไป ในวันปกติพระสงฆ์ก็ออกมารับบิณฑบาตในชุมชน โปรตญาติโยม และถือเป็นกิจวัตรที่สำคัญพระทุกรูปต้องถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด ในด้านกิจกรรมการฉันภัตตาหารแตกต่างกันไปจากวัดบ้านทั่วไป เนื่องจากพระภิกษุท่านฉันมื้อเดียว ดังนั้นกิจกรรมนี้จึงค่อนข้างสายกว่าปกติทั่วไป และจัดเป็นลำดับขั้นตอนไม่ยุ่งยากซับซ้อน คือ มีญาติโยมจัดเตรียมข้าวปลาอาหารใส่ภาชนะ แล้วพระมารับบิณฑบาตเพื่อไปฉัน จากนั้นญาติโยมที่มาวัดก็รับเคนอันเป็นมงคลที่เหลือทั้งหมด ภัตกิจเช้าเสร็จกิจกรรมด้านอาหารภายในวันนั้นถือเป็นอันสิ้นสุดลง เวลาที่เหลือทั้งหมดก็นำไปบำเพ็ญภาวนาในกิจกรรมด้านอื่นๆต่อไป สำหรับวันพระวันศีลชาวบ้านก็เข้ามาตักบาตรในวัด ถือศีลบำเพ็ญภาวนา นอกจากนี้ทางวัดยังได้จัดกิจกรรมปฏิบัติธรรมประจำปีเป็นกรณีพิเศษ ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้จะมีผู้คนจากทั่วสารทิศหลั่งไหลเข้าปกกลด บำเพ็ญภาวนาเต็มทุกพื้นที่ของสำนักหนองป่าพง นอกจากนี้จะมีกิจกรรมพิเศษกว่าทุกวัน เช่น วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา วันทอดกฐิน ซึ่งพิธีทอดกฐินของสำนักวัดหนองป่าพงและวัดสาขาแฝงไว้ด้วยสาระแห่งสังฆะสามัคคีอย่างน่าสนใจ เป็นต้น อื่นๆอีกกิจกรรมที่ทำให้ศิษยานุศิษย์ทั่วทุกสารทิศ เดินทางมารวมตัวกันที่วัดหนองป่าพงคือ กิจกรรมวันอาจารย์บูชา เป็นวันที่รำลึกถึงหลวงพ่อกษา กำหนดให้มีการปฏิบัติธรรม ระหว่างวันที่ ๑๒ - ๑๗ มกราคม ของทุกปี โดยมีพระภิกษุสงฆ์ สามเณร จากวัดสาขาต่างๆ ทั้งใน และต่างประเทศ มาร่วมปฏิบัติธรรมจำนวนมาก นอกจากกิจกรรมปฏิบัติธรรมประจำปี กิจกรรมทอดกฐินประจำปี และวันอาจารย์บูชาที่กล่าวมาแล้ว กิจกรรมประชุมสงฆ์ประจำปี เป็นกิจกรรมที่สะท้อนความเป็นปึกแผ่น ระเบียบแบบแผน การตรวจสอบ การกำกับดูแล การช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคณะสงฆ์หนองป่าพง วิถีชีวิตของพระภิกษุ สามเณร แม่ชี อุบาสก อุบาสิกา ภายในสำนักของวัดหนองป่าพง นอกเหนือจากการยึดถือเคร่งในพระวินัยแล้ว ยังคงกฎระเบียบแบบแผนที่ตั้งงามสืบเนื่องมาตั้งแต่หลวงพ่อกษา ริเริ่ม

กฎระเบียบวัดหนองป่าพง ข้อกติกาสงฆ์ในวัดหนองป่าพง ดังต่อไปนี้ ๑) พระเณรห้ามขอของแต่คนไข้ญาติไข้ปวารณา และห้ามติดต่อกับคฤหัสถ์ และนักบวชอื่นเป็นวิสภาคกับพุทธศาสนา ๒) ห้ามบอกและเรียนตริจฉานวิชา บอกเลข ทำน้ำมนต์ หมอยา หมอดู ทำและแจกจ่ายวัตถุมงคลต่าง ๆ ๓) พระผู้มีพรรษาหย่อน ๕ ห้ามไม่ให้เที่ยวไปแต่ลำพังตัวเอง เว้นแต่มีเหตุจำเป็นหรือมีอาจารย์ผู้สมควรติดตามไปด้วย ๔) เมื่อจะทำอะไรให้ปรึกษาสงฆ์ หรือ ผู้เป็นประธานในสงฆ์เสียก่อน เมื่อเห็นว่าเป็นธรรม เป็นวินัย และจึงทำตามตามอำนาจตัวเอง ๕) ให้ยินดีในเสนาสนะที่สงฆ์จัดให้ และให้ทำความสะอาดเก็บกวาดกุฏิ ถนอมเข้าออกให้สะอาด ๖) เมื่อกิจของสงฆ์เกิดขึ้นให้พร้อมกันทำ เมื่อเลิกให้พร้อมกันเลิก อย่าทำตนให้เป็นที่รังเกียจของหมู่คณะ คือเป็นผู้มายาสาโลย หลีกเลียง แก่ตัว ๗) เมื่อฉันบิณฑบาต เก็บบาตร ล้างบาตร กวาดวัด ตักน้ำ สรงน้ำ จัดโรงฉัน ย้อมผ้า ฟังเทศน์เหล่านี้ ห้ามมิให้คุยกันฟังตั้งใจทำกิจนั้นจริงๆ ๘) เมื่อฉันเสร็จแล้ว ให้พร้อมกันเก็บกวาดโรงฉันให้เรียบร้อยเสียก่อน แล้วจึงกราบพระพร้อมกัน และ นำบริวารของตนกลับกุฏิโดยสงบ ๙) ให้ทำตน

เป็นผู้มีก้นน้อยในการพูด กิน นอน ร่าเริง จงเป็นผู้ตื่นอยู่ด้วยความเพียร และจงช่วยกันพยาบาล ภิกษุ สามเณร อาพาธด้วยความเมตตาฯ ๑๐) ห้ามรับเงินและทอง และห้ามผู้อื่นเก็บไว้เพื่อตน ห้ามซื้อขายแลกเปลี่ยนฯ ๑๑) เมื่อเอกลาภเกิดขึ้นในสงฆ์หมู่หนึ่ง ให้เก็บไว้เป็นกองกลาง เมื่อท่านองค์ใดต้องการ ให้สงฆ์อนุมัติแก่ท่าน องค์นั้น โดยสมควร ๑๒) ห้ามคุยกันเป็นกลุ่มก้อนทั้งกลางวันและกลางคืนในที่ทั่วไป หรือในกุฏิ เว้นแต่มีเหตุจำเป็น ถึงกระนั้นก็อย่าเป็นผู้คลุกคลีและเอิกเกริกเฮฮา ห้ามสูบบุหรี่ กินหมากฯ ๑๓) การรับและส่งจดหมาย เอกสาร หรือวัตถุต่างๆ ภายนอกห้องแจ้งต่อสงฆ์ หรือผู้เป็นประธานสงฆ์รับทราบทุกราวไป เมื่อสงฆ์หรือผู้เป็นประธานสงฆ์เห็นสมควรแล้ว จึงรับส่งได้ฯ ๑๔) พระเณรที่มุ่งเข้ามาปฏิบัติในสำนักนี้ เบื้องต้นต้องได้รับไปฝากจากอุปัชฌาย์อาจารย์ของตน และย้ายสุทธิมาให้ถูกต้องเสียก่อนจึงจะใช้ได้ฯ ๑๕) พระเณรที่เป็นอาคันตุกะมาพักอาศัย ต้องนำสุทธิแจ้งสงฆ์ หรือผู้เป็นประธานสงฆ์ในคืนแรก และมีกำหนดให้พักได้ไม่เกิน ๓ คืน เว้นแต่มีเหตุจำเป็นฯ ข้อกติกาสงฆ์เหล่านี้เมื่อผู้ใดฝ่าฝืนสงฆ์มีอำนาจเต็มที่ที่จะบริหาร ประกาศ ณ วันที่ ๑ มกราคม ๒๕๒๐

ข้อปฏิบัติของแม่ชี (วัดหนองป่าพง) ๑) ห้ามคลุกคลีหรือคุยกันเป็นกลุ่มก้อน ทั้งกลางวันและกลางคืน ๒) เวลาฉัน ล้างภาชนะ กวาดกราด สรงน้ำ ให้พร้อมเพรียงกัน ทำด้วยความสงบเรียบร้อยและมีสติ ๓) ให้รักษาความสะอาดบริเวณกุฏิ เช่น เก็บกวาด ไล่ปลวก ไล่มด เป็นต้น ๔) เป็นผู้มีความสันโดษ มีก้นน้อย ในการกิน การนอน การพูด การร่าเริง เอิกเกริกเฮฮา ๕) เมื่อเวลาเอกลาภเกิดขึ้น ให้แบ่งกันบริโภคใช้สอย พอสมควร และเป็นธรรม ๖) เมื่อมีการเจ็บป่วยเกิดขึ้นให้ช่วยกันรักษาพยาบาลด้วยความเมตตาจริงจัง ๗) เข้าไปตั้งกายกรรม วชิกรรม มโนกรรม ประกอบด้วยเมตตาธรรมในเพื่อนชีด้วยกันทั้งต่อหน้าและลับหลัง ๘) ต้องเคารพนับถือซึ่งกันและกันตามวัยวุฒิ ๙) รักษาศีลบริสุทธิ์เสมอ อย่าให้เป็นที่รังเกียจของหมู่คณะ ๑๐) ห้ามไม่ให้ศิษย์ใดคนหนึ่งมีอำนาจปกครองหรือตั้งกติกาใดๆ ด้วยอำนาจตนเอง ๑๑) เมื่อเกิดความขัดข้องประการใดๆ รีบแจ้งให้ประธานสงฆ์ทราบเพื่อที่จะได้แก้ไข ๑๒) เมื่อมาอยู่ในสำนักนี้แล้ว จะไปไหนมาไหนต้องบอกลาประธานสงฆ์ทุกครั้ง ๑๓) กุฏิที่ตนสร้างขึ้น เมื่อจากไปห้ามไม่ให้ถือสิทธิ์ ต้องเป็นหน้าที่ของสงฆ์ ๑๔) ห้ามไม่ให้รับแขกที่เป็นเพศชายบนกุฏิของตน เว้นไว้แต่อาพาธเป็นบางครั้ง ๑๕) ห้ามแสดงโฆษณาสิ่งอันไม่เป็นธรรมไม่เป็นวินัย เพื่อเห็นแก่อามิส ซึ่งเป็นมิถิลาชีพ เป็นเหตุนำความเสื่อมเสียมาสู่พระศาสนา ๑๖) ห้ามทำตนเป็นผู้รับใช้คฤหัสถ์ ซึ่งจะเป็นการประทุษร้ายตระกูล ๑๗) มีความเห็นร่วมกัน อย่าวิวาทกับใครๆ เพราะความเห็นผิด ๑๘) ห้ามติดต่อกับภิกษุ สามเณร แม่ชี และคฤหัสถ์ ทั้งในและนอกวัดเว้นไว้แต่มีเหตุจำเป็นที่เป็นธรรม ๑๙) ห้ามสัจจรไปมา เทียวเร่ไรต่างๆ ๒๐) ห้ามชายที่มีอายุตั้งแต่ ๑๒ ปีขึ้นไปพันค้ำคั้นที่นี้ เว้นไว้แต่มีเหตุจำเป็นจริงๆ ๒๑) ผู้ประสงค์จะเข้ามาบวชหรือมาอยู่ในสำนักนี้ ต้องมีผู้ปกครองนำมาฝากเป็นหลักฐาน และมีผู้อุปฐากพอสมควร ถ้าผู้ใดฝ่าฝืน ไม่ปฏิบัติตามกติกานี้ สงฆ์มีอำนาจบริหารได้เต็มที่ ประกาศ ณ วันที่ ๑ มกราคม ๒๕๒๐

นอกจากกฎกติกาดังกล่าวแล้ว เพื่อความเป็นสัมมาปฏิบัติ อันเป็นไปเพื่อการขัดเกลาจิตใจ และเพื่อสร้างจิตนิสัยอันดีงาม วัดหนองป่าพงจึงกำหนดกิจวัตรประจำวันไว้ดังนี้...เวลา ๐๓.๐๐ น รวมที่ศาลา นั่งสมาธิ ทำวัตรเช้า เวลา ๐๕.๐๐ น ทำความสะอาดโรงฉัน จัดอาสนะ ออกบิณฑบาต เวลา ๐๘.๐๐ น รับแจกอาหาร ฉันบิณฑบาต เวลา ๑๐.๐๐ น ทำความสะอาดโรงฉัน ฟังโอวาท กราบพระพร้อมกัน กลับกุฏิของตน ทำความเพียร เติบงกรรม นั่งสมาธิ เวลา ๑๔.๐๐ น ทำกิจส่วนรวมพร้อมกัน เช่น ทำความสะอาดศาลา อุโบสถ ลานวัด ถนน และปฏิสังขรณ์ ซ่อมแซมสถานที่ต่างๆ เวลา ๑๖.๐๐ น ฉันทน์น้ำปานะ สรงน้ำ เติบงกรรม เวลา ๑๘.๐๐ น นั่งสมาธิ ทำวัตรเย็น ฟังพระธรรมวินัย

ปัจจุบันนี้ วัดหนองป่าพงยังคงความสงบร่มรื่นด้วยต้นไม้ และความสะอาดสะอ้านของบริเวณวัดเหมือนหนึ่งในสมัยที่พระโพธิญาณเถระยังมีชีวิตอยู่ แม้ว่าพระโพธิญาณเถระจะมรณภาพไปหลายปีแล้วก็ตาม การประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ในวัดหนองป่าพงยังถือปฏิบัติตามหลักพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด วัดหนองป่าพงในปัจจุบันยังมีความสงบร่มรื่น พระภิกษุสงฆ์ สามเณร แม่ชี อุบาสกอุบาสิกา ที่อาศัยอยู่ภายในวัดยังปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้น บทบาทสำคัญประการหนึ่งของวัดหนองป่าพง คือ การจัดตั้งศูนย์เผยแผ่มรดกธรรม เปิดดำเนินการมาตั้งแต่ ปี ๒๕๔๕ บริหารจัดการในรูปแบบคณะกรรมการ มีจุดมุ่งหมายเพื่อรวบรวมรักษา และเผยแผ่ผลงาน ที่เป็นมรดกธรรมคำสอนอันล้ำค่าของหลวงพ่อบุญ โดยดำเนินการรวบรวมและเก็บรักษาต้นฉบับหนังสือ เทปคาสเซต ซีดี เอ็มพี ๓ วิดีโอ และสื่อต่างๆ ในรูปแบบห้องสมุด จัดทำและประสานงานเพื่อผลิตสื่อธรรมะต่างๆ แจกจ่ายเป็นธรรมทาน บริหารงบประมาณเพื่อเป็นต้นทุนในการผลิตต่อไป ประสานงานจัดกิจกรรมอื่นๆ ตลอดถึงบริการข่าวสารในรูปแบบเว็บไซต์ ศูนย์เผยแผ่มรดกธรรมพระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท) จึงถือเป็นกระบอกเสียงในการดำเนินงานของสำนักวัดหนองป่าพงได้เป็นอย่างดี

บทที่ ๓

รูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

การศึกษารูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน แบ่งหัวข้อศึกษาวิจัยเป็น ๔ หัวข้อ ได้แก่ แนวคิดการสอน แนวคิดพุทธทศวรรษศาสตร์ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และรูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อชา สุภทฺโท ดังนี้

๓.๑ แนวคิดการสอน

ในหัวข้อแนวคิดการสอน แบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๒ ประเด็นใหญ่ ได้แก่ แนวคิดการสอนทางตะวันตก และ แนวคิดการสอนแบบพุทธ ดังนี้

๓.๑.๑ แนวคิดการสอนทางตะวันตก

การศึกษาคือเครื่องมือในการพัฒนามนุษย์ มนุษย์สามารถพัฒนาเครื่องมือชนิดนี้อย่างเป็นระบบมาตั้งแต่สมัยกรีกโบราณ Fiona Chandler ให้ทรรศนะว่า “ชาวกรีกแยกเด็กออกจากครอบครัวไปฝึกอบรมกับครูในรูปแบบโรงเรียน”^๑ ซึ่งในสมัยอินเดียบราณก็มีรูปแบบการฝึกหัดขัดเกลาของตนเองอยู่แล้วเช่นเดียวกัน เพียงแต่ว่าไม่มีการแยกการศึกษาออกจากครอบครัวเรือน สุพิน บุญชูวงศ์ ไททรรศนะเกี่ยวกับวิธีสอน (Teaching Method) ว่า “การจัดกิจกรรมแบบต่าง ๆ ที่เหมาะสมให้แก่ผู้เรียนเพื่อให้เกิดความเจริญงอกงามและพัฒนาไปในทิศทางที่พึงปรารถนา”^๒ ส่วน สุนทร โคตรบรรเทา ให้ความเห็นเกี่ยวกับความสำคัญของวิธีสอนว่า “เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งที่จะช่วยให้เกิดการศึกษา การมีวิธีที่ดีเยี่ยมสนับสนุนการเรียนรู้ที่มีคุณภาพสูงขึ้น การเรียนรู้ของนักศึกษาเป็นผลผลิตสุดท้ายของระบบการศึกษา”^๓ วิธีสอนตามหลักวิชาการสมัยใหม่มีหลายรูปแบบ ซึ่งแต่ละรูปแบบก็ย่อมมีลักษณะและวิธีการสอนแตกต่างกัน จำเนียร ศิลปวานิช รวบรวมวิธีสอนไว้ ๒๘ วิธีด้วยกัน เช่น “วิธีสอนแบบอุปนัย วิธีสอนแบบนิรนัย วิธีสอนแบบอริยสัจ ๔ เป็นต้น”^๔ สุพิน บุญชูวงศ์ สรุปวิธีสอนไว้ ๒ หลักใหญ่ ๆ ได้แก่ “วิธีสอนโดยยึดครูเป็นศูนย์กลาง กับวิธีสอนโดยยึดผู้เรียนเป็นจุดศูนย์กลาง วิธีสอนโดยยึดครูเป็นศูนย์กลางนั้น แบ่งวิธีสอนย่อยได้ ๓ ชนิด และวิธีสอนโดยยึดผู้เรียนเป็นจุดศูนย์กลาง แบ่งเป็นวิธีย่อยได้ ๑๑ ชนิด ในวิธีสอนต่าง ๆ เหล่านี้ไม่มีวิธีที่ดีที่สุด”^๕ ขึ้นอยู่ที่ว่าจะเลือกใช้วิธีใดให้เหมาะสมกับเนื้อหาเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของการสอน ดังนั้นในวิธีสอนจึงขึ้นอยู่กับว่าผู้นำเสนอจะเลือกวิธีการใดเพื่อให้ผู้ศึกษาได้ประสบผลสำเร็จในการศึกษา แนวคิดทางการศึกษาของตะวันตก แบ่งศึกษาได้เป็น

^๑Fiona Chandler, ANCIENT WORLD โลกยุคโบราณ, แปลโดย ละอองทิพย์ อมรินทร์รัตน์, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปาเจรา, ๒๕๔๘), หน้า ๕๒.

^๒สุพิน บุญชูวงศ์, หลักการสอน, (กรุงเทพมหานคร: คณะครุศาสตร์ สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, ๒๕๓๘), หน้า ๕๐.

^๓สุนทร โคตรบรรเทา, เทคนิคการสอนครบวงจร, (กรุงเทพมหานคร: ซีเอ็ดยุคเคชั่น, ๒๕๓๕), หน้า ๕.

^๔จำเนียร ศิลปวานิช, หลักและวิธีการสอน, (กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ส่งเสริมอาชีพ, ๒๕๓๘), หน้า ๑๖๒ - ๑๗๙.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑ - ๗๓.

๕ กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มสารัตถนิยม กลุ่มนิรันตรนิยม กลุ่มพิพัฒน์นิยม กลุ่มปฏิรูปนิยม และกลุ่มอัตถิภาวนิยม

ดังนี้ (๑) กลุ่มสารัตถนิยม (Essentialism) ทักษะของนักคิดกลุ่มนี้เน้นความเป็นแก่นหรือสาระ ดังนั้นเมื่อจัดกระบวนการเรียนจึงเน้นให้ได้แก่นหรือหลักก่อน การนำไปประยุกต์ใช้เป็นเรื่องภายหลัง ดังพิมพ์พรรณ เทพสุเมธานนท์ ให้ทัศนะว่า “...ยึดเนื้อหาเป็นหลัก กลุ่มนี้จึงเห็นว่า การเรียนรู้จะต้องเกี่ยวข้องกับการทำงานหนักและเอาไปประยุกต์ใช้ การศึกษาควรจะขึ้นอยู่กับครูมากกว่านักเรียน แก่นแท้ของการศึกษา คือ การเรียนรู้เนื้อหาวิชาที่ได้เลือกสรรมาเป็นอย่างดีแล้ว และโรงเรียนควรรักษาวิธีการเดิมที่ใช้ระเบียบ วินัย และการอบรมทางจิตใจเป็นเครื่องมือในการส่งเสริมการเรียนรู้”^๖ ทรรศนะของกลุ่มสารัตถนิยม มองว่าทำอย่างไรจะสามารถพัฒนาคนเข้าถึงแก่นหรือสาระ เพราะหากมนุษย์เข้าถึงแก่นหรือสาระได้แล้ว ย่อมสามารถจัดการกับชีวิตได้อย่างมีคุณค่าและความหมาย (๒) กลุ่มนิรันตรนิยม (Perennialism) นักคิดกลุ่มนี้มีแนวคิดใกล้เคียงกลุ่มแรก แตกต่างตรงที่ว่าหลักการใหญ่ในสรรพสิ่งคงที่ไม่เปลี่ยนแปลง คงที่ถาวรนิรันดร ดังพิมพ์พรรณ เทพสุเมธานนท์ ให้ทัศนะว่า “...ยึดความมั่นคงไม่เปลี่ยนแปลง สิ่งสำคัญที่สุดสำหรับมนุษย์ คือ สติปัญญา การศึกษาคควรมุ่งพัฒนาสติปัญญาและความมีเหตุผล มนุษย์มีเสรีภาพและความรับผิดชอบ การศึกษามุ่งให้ผู้เรียนเข้าถึงสัจจะหรือความเป็นจริงแท้ที่ไม่เปลี่ยนแปลง วิชาหลักที่ควรแก่การศึกษาคือ งานนิพนธ์สำคัญๆ ทางวรรณคดี ปรัชญา ประวัติศาสตร์ วิทยาศาสตร์ เป็นการเอาของดีจากอดีตมาใช้ปัจจุบัน”^๗ ทรรศนะของกลุ่มนิรันตรนิยม จะทำอย่างไรให้มนุษย์บรรลุถึงสัจธรรม ซึ่งนอกจากจะทำให้ชีวิตมีความมั่นคงแล้ว ยังถือเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต (๓) กลุ่มพิพัฒน์นิยม (Progressivism) นักคิดกลุ่มนี้มีทัศนะว่าสรรพสิ่งเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่มีสิ่งคงที่ตายตัว การยึดถือสิ่งตายตัวเป็นเรื่องผิดพลาด ดังนั้นจึงสนับสนุนให้เรียนรู้้อยู่ตลอดเวลา ทุกอย่างคือการเรียนรู้ ดังพิมพ์พรรณ เทพสุเมธานนท์ ให้ทัศนะว่า “...ยึดแนวก้าวหน้า การเปลี่ยนแปลงไม่หยุดอยู่กับที่ การศึกษาคือชีวิต ไม่ใช่การเตรียมตัวเพื่อชีวิต ครูเป็นผู้จัดการให้ประสบการณ์ที่ได้จะนำไปใช้ได้ และสามารถเข้าใจปัญหาชีวิต ปรับตัวให้อยู่ในสภาพสังคมปัจจุบันได้อย่างเป็นสุข ส่งเสริมให้เด็กเกิดความร่วมมือกันและให้รู้จักทำงานเป็นหมู่คณะ ส่งเสริมให้เกิดความสัมพันธ์ทางความคิดและบุคลิกภาพ เพื่อความเจริญงอกงามของผู้เรียน”^๘ ทรรศนะของกลุ่มพิพัฒน์นิยม มองว่าโลกนี้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ดังนั้นจึงต้องเรียนรู้ที่จะอยู่กับความเปลี่ยนแปลงให้ได้ การยึดติดสิ่งเดิมๆ จะทำให้เกิดความล้าหลังและเป็นทุกข์ในชีวิต การเรียนรู้ที่ดีคือการเตรียมพร้อมสำหรับการที่จะดำเนินไปสู่สิ่งใหม่ (๔) กลุ่มปฏิรูปนิยม (Reconstructionism) กลุ่มนี้มีทัศนะคล้ายกับกลุ่มที่ ๓ เพียงเน้นกระบวนการเรียนรู้ที่ต่างออกไป ดังพิมพ์พรรณ เทพสุเมธานนท์ ให้ทัศนะว่า “...ยึดแนวปฏิรูปหรือบูรณะขึ้นใหม่ การศึกษาต้องเป็นการสร้างระเบียบของสังคมขึ้นมาใหม่ เพื่อให้ค่านิยมเบื้องต้นทางวัฒนธรรมได้บรรลุความสำเร็จตามที่ต้องการ และขณะเดียวกันก็ต้องให้กลมกลืนกับสภาวะของสังคมและเศรษฐกิจ สังคมใหม่ต้องเป็นสังคมประชาธิปไตยอย่างแท้จริง ครูผู้สอนต้องเปิดโอกาสให้เด็กได้แสดงความคิดเห็นในการแก้ปัญหา วิธีการและจุดมุ่งหมายปลายทางของการศึกษาต้องสนองความต้องการของวัฒนธรรมปัจจุบันเป็นสำคัญ”^๙ ทรรศนะของกลุ่มปฏิรูปนิยม มองว่าโลกนี้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ การเรียนรู้ที่ดีคือการสร้างกระบวนการสำหรับการดำเนินไปสู่สิ่งใหม่ที่ดีกว่า (๕) กลุ่มอัตถิภาวนิยม (Existentialism) นักคิดกลุ่มนี้เน้นเสรีภาพทางความคิด ให้อิสระต่อ การดำเนินและดำรงชีวิต ระบบระเบียบแบบแผนต่างๆ ที่สังคม

^๖พิมพ์พรรณ เทพสุเมธานนท์ และคณะ, ปรัชญาการศึกษา (แนวคิดของนักปรัชญาการศึกษา), พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓), หน้า ๙๘.

^๗เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒.

^๘เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗.

^๙เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

สร้างขึ้นล้วนแต่จำกัดผูกมัดให้มนุษย์ไร้เสรี แต่ก็เชื่อว่าเสรีอย่าไร้ขอบเขต ความมีเสรีภาพต้องมากำกับ ความรับผิดชอบเสมอ ดังพิมพ์พรรณ เทพสุเมธานนท์ ให้ทัศนะว่า “การศึกษาจะต้องทำหน้าที่สร้างมนุษย์ให้มีความเป็นตัวของตัวเอง มีอิสระในการเลือกและตัดสินใจ รับผิดชอบการกระทำด้วยตัวเอง การส่งเสริมให้เด็ก รู้จักเลือกและรับผิดชอบต่อตัดสินใจย่อมเป็นสิ่งที่มีความสำคัญสำหรับเด็ก”^{๑๐} ทรรศนะของกลุ่มอรรถิภาวนิยม การเรียนรู้ที่ดี คือจะทำอย่างไรจะทำให้มนุษย์เข้าใจตนเอง รู้จักตัวเอง สามารถดำรงชีวิตอย่างมั่นใจด้วยตัวของตัวเอง โดยไม่เอาสิ่งภายนอกมาผูกมัดตัวเอง จนตกเป็นทาสของกฎระเบียบกติกา สูญสิ้นอิสรภาพในการดำเนินชีวิต

แนวคิดทางการศึกษาตะวันตกทั้ง ๕ กลุ่มนั้นว่ามีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาในโลกปัจจุบันเป็นอย่างมาก สามารถพัฒนามนุษย์ให้เป็นสิ่งมีชีวิตที่ฉลาดหลักแหลมที่สุดในแต่ละแนวคิดมีจุดแข็งหรือจุดเด่นแตกต่างกัน ในขณะเดียวกันก็มีจุดอ่อนหรือจุดด้อยด้วยเช่นเดียวกัน ในแต่ละแนวคิดมีอิทธิพลต่อการสร้างมนุษย์ให้เข้าใจโลกและชีวิตได้แตกต่างกัน ส่วนผลลัพธ์ของการจัดการศึกษาในแต่ละระบบนั้นขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการ จะพบว่าบางยุคสมัยปรัชญาการศึกษาได้รับความนิยมและใช้การได้ดี แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไปการฝึกศึกษาแนวนั้นอาจใช้การไม่ได้ดี เช่นเดียวกันปรัชญาการศึกษาบางแนวระบบใช้ได้ผลกับบางกลุ่มคน แต่เมื่อนำไปใช้กับอีกกลุ่มกลับไร้ผลก็มี ดังนั้นการเลือกใช้ให้เหมาะสมจึงเป็นสิ่งจำเป็น เพราะการพัฒนาคนไม่มีสูตรสำเร็จ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของช่วงเวลา สถานที่และบุคคลเป็นสำคัญในการประยุกต์ใช้

๓.๑.๒ แนวคิดการสอนแบบพุทธ

แนวคิดการสอนแบบพุทธ ศึกษาได้จากพุทธพจน์ที่ว่า “อุบาสี ตถาคตอปฏิบัติขึ้นมาในโลกนี้เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยตนเองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่เหมาะสมฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”^{๑๑} พุทธพจน์นี้สะท้อนความเป็นบรมครูของพระพุทธเจ้า ซึ่งพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ให้ทัศนะเกี่ยวกับการศึกษาแนวพุทธว่า “พระพุทธองค์ได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้ที่มีความสามารถในการฝึกคนได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นสารถีฝึกคนที่ควรฝึก ผู้ยอดเยี่ยมเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”^{๑๒} ในหนังสือพุทธวิธีสอนกล่าวถึงส่วนประกอบในการสอน ได้แก่ “เนื้อหา หลักการสอน วิธีสอน ทั้งสามส่วนนี้มีความสัมพันธ์กัน โดยสองประการหลังนี้มีการยกย้ายให้มีความเหมาะสม จึงจะบรรลุตามวัตถุประสงค์”^{๑๓} การดำเนินการศึกษาแนวพุทธมีทัศนะเกี่ยวกับการเรียนการสอน ปัญญาเป็นสิ่งที่สร้างสรรค์ขึ้นภายในตัวผู้เรียนเอง ผู้สอนอยู่ในฐานะ “กัลยาณมิตร” ช่วยชี้แนะทางการเรียนรู้สำหรับวิธีสอน อุบาย และกลวิธีต่างๆ เป็นเครื่องผ่อนแรงการเรียนการสอน อิสรภาพทางความคิดเป็นอุปกรณ์ที่สำคัญในการสร้างปัญญา หัวข้อนี้แบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๔ ประเด็น ได้แก่ พัฒนาการด้านการศึกษาแนวพุทธ กระบวนการศึกษาตามหลักไตรสิกขา กระบวนการศึกษาตามหลักภาวนา ๔ และการประเมินผลทางการศึกษาตามหลักภาวนิต ๔ ดังนี้ (๑) พัฒนาการด้านการศึกษาแนวพุทธ สมัยก่อนพุทธกาลการศึกษาของชาวอารยันเป็นการตามระบบครอบครัว ตามสถานะของวรรณะต่างๆ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร

^{๑๐} อ่างแล้ว, พิมพ์พรรณ เทพสุเมธานนท์ และคณะ, ปรัชญาการศึกษา, หน้า ๑๑๕.

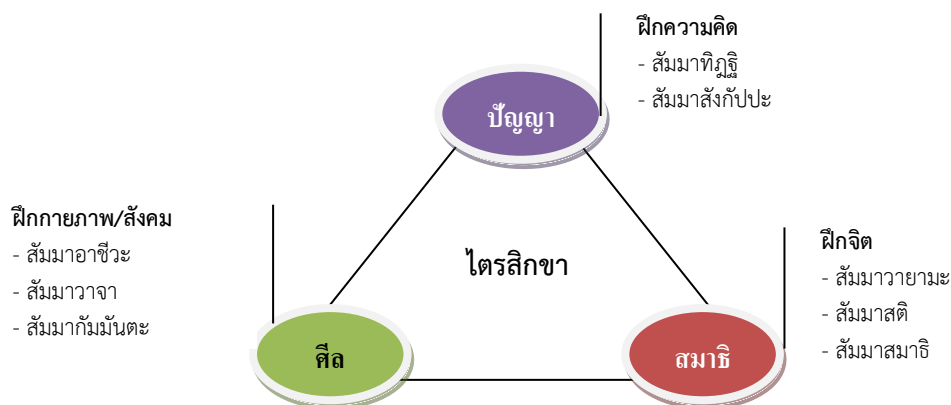
^{๑๑} อ. ทสก. (ไทย) ๒๔/๙๙/๒๓๔.

^{๑๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม** (ฉบับเดิม), (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๓๔๔.

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธวิธีในการสอน**, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๔๖-๖๙.

เมื่อพุทธศาสนาเกิดขึ้นได้สร้างพัฒนาการทางการศึกษาของอารยันอีกระดับหนึ่ง คือ ให้สิทธิเสรีภาพในการศึกษา บุคคลมีโอกาสเท่าเทียมกันในการศึกษาเกิดการศึกษามวลชน ทำให้เกิดการศึกษแบบให้เปล่า และทำให้การศึกษาขยายตัวเป็นรูปสถาบัน ดังจะเห็นว่าหลังพุทธปรินิพพาน วัดหรือวิหารของพุทธศาสนาในอินเดียพัฒนาไปสู่รูปแบบมหาวิทยาลัยทางพุทธศาสนา “สังฆะ” คือ ชุมชนแห่งการเรียนรู้ (๒) ภาระงานการศึกษาตามหลักไตรสิกขา จุดเริ่มต้นของการศึกษาคือให้เกิดความเห็นชอบ (สัมมาทิฐิ) เป็นการนำเข้าสู่กระบวนการศึกษา มี ๒ ประการ คือ ปรโตโฆสะ ได้แก่ เสียใจจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก โยนิโสมนสิการ ได้แก่ การทำในใจโดยแยกกาย หรือ การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คิดอย่างมีระเบียบ หมายถึงรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลาย โดยมองสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น คิดหาเหตุผล หรือค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้นๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วยตัณหาอุปาทานเข้าไปจับ หลังจากสร้างสัมมาทิฐิแล้วต่อจากนั้นก็เข้าสู่กระบวนการศึกษาตามหลักไตรสิกขา คือการศึกษาฝึกอบรมพัฒนาชีวิต ๓ ด้าน ได้แก่ ด้านอิสิลสิกขา (training in higher morality) ได้แก่ การฝึกฝนในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ความสุจริตทางกายวาจา และอาชีวะ ภาระงานของศีลคือการศึกษาฝึกฝนในด้านการสัมพันธ์ติดต่อกับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางวัตถุและทางสังคม ทั้งด้านอินทรีย์ต่างๆ และด้านพฤติกรรมทางกาย-วาจา ด้านอิจิตสิกขา (training in higher mentality) ได้แก่ การฝึกฝนอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิต ด้านอปัญญาสิกขา (training in higher wisdom) ได้แก่ การฝึกฝนอบรมทางปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามปัจจัย รู้เท่าทันโลกและชีวิต จนสามารถทำใจให้บริสุทธิ์ หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ ดับกิเลส ดับทุกข์ได้ เป็นอยู่ด้วยจิตใจอิสระ ผ่องใส เบิกบาน หลักการศึกษา ๓ ประการนี้ ในภาคของการปฏิบัติก็ดำเนินตามอริยมรรค ๘ ประการ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ซึ่งจัดเข้าในไตรสิกขา ได้ดังนี้ สัมมาอาชีวะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ จัดอยู่ในอิสิลสิกขา, สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ จัดเข้าในหมวดอิจิตสิกขา, สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ จัดเข้าในหมวดอปัญญาสิกขา ภาระงานการศึกษาแนวพุทธนั้นถือว่า สัมมาทิฐิ เป็นจุดเริ่มต้น ปัจจัยที่ก่อให้เกิดสัมมาทิฐิได้แก่ ปรโตโฆสะและ โยนิโสมนสิการ ดังนั้นการดำเนินงานเกี่ยวกับการศึกษา จุดเริ่มต้นที่ควรเน้นเป็นพิเศษคือ เรื่องปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ ที่เป็นจุดเริ่มต้น เป็นแหล่ง เป็นที่มาของการศึกษา คำว่า การให้การศึกษาที่อยู่ปัจจัย ๒ ประการนี้เอง การจัดการศึกษาแนวพุทธ ต้องพัฒนาให้ครอบคลุมทั้งสามด้าน คือ ศีล สมาธิ และ ปัญญา ซึ่งเรียกว่ากระบวนการไตรสิกขา ดังแผนภูมิที่ ๓.๑ ดังนี้

แผนภูมิที่ ๓.๑
กระบวนการศึกษาแนวพุทธ

(๓) กระบวนการศึกษาตามหลักภาวนา ๔ พระราชวรมุณี(ประยูร ปยุตโต)กล่าวไว้ในพจนานุกรมฉบับประมวลธรรมว่า “การฝึกอบรมกาย ให้อัจฉริยะติดต่อกันเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณ มิให้เกิดโทษ... การฝึกอบรมศีล ให้อัจฉริยะอยู่ในระเบียบวินัย ไม่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี เกื้อกูลแก่กัน... การฝึกอบรมจิตใจ ให้เข้มแข็งมั่นคงเจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย... การฝึกอบรมปัญญา ให้อัจฉริยะเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลอดพ้นจากความทุกข์แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา”^{๑๔} พัฒนาการทั้ง ๔ ด้าน คือ กระบวนการไตรสิกขา เพียงแต่ขยายให้เห็นรายละเอียดของ ศีล สมาธิ และปัญญา โดยในส่วนของศีล จำแนกออกเป็น กายภาวนาและศีลภาวนา (๔) การประเมินผลทางการศึกษาตามหลักภาวิต ๔ กระบวนการไตรสิกขาและกระบวนการศึกษาตามหลักภาวนา เป็นกระบวนการฝึกฝนมนุษย์ให้ไปสู่เป้าหมายสูงสุด เมื่อมนุษย์ได้รับการฝึกศึกษาแล้ว มีหลักสำหรับใช้วัดผลของการศึกษาเรียกว่า ภาวิต ๔ ได้แก่ ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา ดังที่ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) สรุปรว่า “ภาวิตกาย คือ มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพในทางที่เกื้อกูลและได้ผลดี เริ่มแต่รู้จักใช้อินทรีย์ อย่างมีสติ ดูเป็น ฟังเป็น ให้ได้ปัญญา บริโภคปัจจัย ๔ และสิ่งของเครื่องใช้ ตลอดจนเทคโนโลยีอย่างฉลาด ได้ผลตรงเต็มตามคุณค่า ภาวิตศีล คือ มีพฤติกรรมทางสังคมที่พัฒนาแล้ว ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนเวรภัย ตั้งอยู่ในวินัยและมีอาชีพที่สุจริต เกื้อกูล สร้างสรรค์และส่งเสริมสันติสุข ภาวิตจิต คือ มีจิตใจที่ฝึกอบรมดีแล้ว สมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิตคือ ประกอบด้วยคุณธรรม สมบูรณ์ด้วยสมรรถภาพจิต และสมบูรณ์ด้วยสุขภาพจิต ภาวิตปัญญา คือ รู้จักคิด รู้จักพิจารณา รู้จักวินิจฉัย รู้จักแก้ปัญหา และรู้จักจัดทำดำเนินการต่างๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมองดูรู้เข้าใจเหตุปัจจัย มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงหรือตามที่เป็นจริง ปราศจากอคติและแรงจูงใจแอบแฝง เป็นผู้ที่กิเลสครอบงำบัญชาไม่ได้ เป็นอยู่ด้วยปัญญารู้เท่าทันโลกและชีวิต เป็นอิสระ ไร้ทุกข์”^{๑๕} การประเมินผลปฏิบัติหรือผลแห่งการพัฒนา สอดรับกับหลักภาวนา ๔ คือ กายภาวนา ศีลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา

แนวคิดการสอนของพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้ที่มีความสามารถในการฝึกคนได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นสารถิฝึกคนที่ควรฝึก ผู้ยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย และเน้นว่ามนุษย์เป็นสัตว์ฝึกได้ กระบวนการจัดการศึกษาตามหลักพุทธศาสนา มีกระบวนการเริ่มต้นจากการรับเอาข้อมูล ข่าวสาร คำอธิบายชี้แจง การแนะนำชักจูงที่ถูกต้องจากภายนอก (ปรโตโฆสะ) ผนวกกับความคิดที่เป็นระบบระเบียบ การรู้จักพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า การรู้จักคิดสืบสาวตลอดสาย (โยนิโสมนสิการ) ปัจจัยทั้งสองอย่างสนับสนุนซึ่งกันและกันได้ด้วยดีแล้ว ย่อมเป็นผู้ที่มีความคิดที่ถูกต้องสมบูรณ์ เพราะเกิดจากสองอย่างช่วยสนับสนุนกัน ส่งผลไปสู่กระบวนการฝึกศึกษาตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล เป็นการฝึกหัดให้เกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ด้านกายภาพ ด้านสังคม พฤติกรรมทางกายวาจาให้มีระเบียบแบบแผนอันดีงามไม่เบียดเบียนข่มเหง เกิดคุณค่าต่อตนเองและสังคม ศีลหรือวินัยเป็นการฝึกอบรมที่เน้นไปในด้าน กฎ ข้อบังคับ ระเบียบแบบแผน ในการจัดระเบียบสังคมภายนอกเพื่อสร้างสภาพแวดล้อมที่ดี สร้างสันติภาพให้กับสังคม การไม่ทำร้ายเบียดเบียนกันทั้งทางชีวิตด้านร่างกาย ทรมานสิ่งหวงแหนด้วยกาย ด้วยวาจา และให้การช่วยเหลือ

^{๑๔}พระราชวรมุณี (ประยูร ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๔; (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๕๒๖-๒๕๒๘), หน้า ๘๑-๒.

^{๑๕}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม(ฉบับเดิม), หน้า ๓๗๓-๓๗๔.

เกี่ยวเนื่องกัน สมมติเป็นการฝึกศึกษาพัฒนาจิตใจให้มีคุณธรรมต่างๆ มีสรรพภาพและคุณภาพของจิต เช่น มีความรับผิดชอบต่อตนเองและสังคม เสียสละ ไม่เห็นแก่ตัว มีมโนธรรมสำนึกชั่วดี ซื่อสัตย์ กตัญญูรู้คุณ มีสติ สมมติ มีสันติภาพภายในหรือความสงบใจ เป็นต้น ส่วนปัญญาเป็นกระบวนการพัฒนา ความคิดอ่าน วิเคราะห์วิจารณ์ การรู้จักมองโลกตามที่เป็นจริงและปล่อยวาง รู้จักจัดระเบียบความคิด จัดระบบความรู้ ยอมรับความจริง เป็นต้น กระบวนการที่เกิดต่อเนื่องเป็นสายนี้ย่อมส่งผลไปสู่การแก้ปัญหาชีวิตปัญหาสังคมที่เป็นอยู่ได้อย่างมีเหตุผล มีความสุขความสมบูรณ์ในตัวเอง ตลอดถึงสังคมส่วนรวม จุดสูงสุดในกระบวนการนี้ คือ การหลุดพ้น กระบวนการแห่งไตรสิกขาเชื่อมโยงกันมีความเป็นเอกภาพไม่แยกส่วน การศึกษาตามระบบ ไตรสิกขาต้องฝึกฝนอบรมทั้งสามด้าน คือ ปัญญา จิต และพฤติกรรม การจัดการศึกษาตามแนวพุทธจึงหมายถึงการจัดการศึกษาฝึกฝนทั้งภายในและภายนอกไปพร้อมๆ กัน มีความสมดุลกัน หลักการจัดการศึกษากล่าวนี้อยู่บนพื้นฐานของหลักมัชฌิมาปฏิปทาอันได้แก่ทางสายกลาง รูปแบบการศึกษาสรุปได้เป็น ๒ รูปแบบ คือ คันถุระกับวิปัสสนาธุระ และวิปัสสนาธุระ โดยทั่วไปแล้ววิธีศึกษาพุทธศาสนาไม่สามารถที่จะแยกคันถุระออกจากวิปัสสนาธุระให้อิสระกันโดยเด็ดขาดได้ พัฒนาการของวิปัสสนาธุระเป็นของคู่กับคันถุระมาโดยตลอด สำนักทางพุทธศาสนาต่างๆ ไม่ว่าจะเปลี่ยนแปลงรูปแบบจากเดิมไปสู่รูปแบบใหม่แต่สาระแห่งการฝึกฝนเรียนรู้พุทธธรรมก็ยังอาศัยกิจกรรมแห่งคันถุระและวิปัสสนาธุระควบคู่กันไป มองโดยภาพกว้างๆ จะเห็นได้ว่า ในยุคของมหายานเด่นขึ้นนั้น คณะสงฆ์ทุ่มเทไปในการฝึกฝนด้านการศึกษาวิเคราะห์ การถกเถียงการใช้เหตุใช้ผลได้เด่นกว่ายุคเถรวาทที่เน้นกิจกรรมไปในการฝึกฝนจิตปัญญามากกว่า กิจกรรมแห่งการถกเถียงหรือกระบวนการทางเหตุผล ดังปรากฏหลักฐานยืนยันว่าในช่วงเวลาประมาณ ๔๐๐ ปีหลังพุทธปรินิพพาน เป็นต้นมา คณะสงฆ์หลายกลุ่มได้หลีกเลี่ยงตามป่าเขาดำรงชีวิตและปรับปรุงถ้าเป็นที่ฝึกปฏิบัติธรรมกรรมฐาน จนเรียกกันว่ายุคกล้า แต่เมื่อเลยช่วงนั้นมาคณะสงฆ์มุ่งสู่ชุมชน ต้องต่อสู้ดิ้นรนต่างๆ ตลอดถึงการปรับพุทธธรรมให้สอดคล้องกับความต้องการของสังคม จึงทำให้พัฒนาการของพุทธมหายานเด่นมากในเชิงปรัชญา อย่างไรก็ตาม กิจกรรมพื้นฐานคือการสวดสาธยายในหลักพุทธธรรมตลอดถึงการปฏิบัติขัดเกลตาตามวิธีการแห่งศาสนาก็ยังเป็นสิ่งจำเป็น รูปแบบการศึกษาพุทธอีกลักษณะหนึ่งที่น่าศึกษาคือ ระบบการศึกษาพุทธแบบตันตระ (มันตรยาน รหัสยาน พ.ศ. ๑๒๐๐ - ๑๗๐๐) ลักษณะสำคัญคือพรำบ่นมนต์และลงเลขยันตร์ ให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ เป็นทางรอดพ้นจากทุกข์ วัชรยาน นับถือฉานิพุทธและพระโพธิสัตว์ บูชาศกิตของฮินดูตันตระมานับถืออ่อนวอน ผู้เข้าอยู่ในองค์นิรตมเทวีเป็นผู้เข้าสู่นิพพาน กาลจักร นับถือเหมือนสองอย่างแรกเพิ่มการเซ่นผีเข้าด้วย ถือว่าการอ่อนวอนบูชาจะสำเร็จผลประสบความสำเร็จได้ วิธีการศึกษาดังกล่าวนี้เป็นช่วงปลายของพัฒนาการพุทธศาสนาในอินเดีย

๓.๒ แนวคิดพุทธตรรกศาสตร์

เกี่ยวกับแนวคิดพุทธตรรกศาสตร์ (Buddhist Logic) เป็นการสืบค้นพระพุทธศาสนาในด้านแนวคิดกระบวนการทางความคิด หรือการใช้เหตุผล ในการศึกษาแนวคิดพุทธตรรกศาสตร์ แบ่งหัวข้อศึกษาได้ ๓ หัวข้อหลัก ได้แก่ ลักษณะพุทธตรรกศาสตร์ ปัญญา-ความรู้ และวิธีคิดและการใช้เหตุผล ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๓.๒.๑ ลักษณะพุทธตรรกศาสตร์

ในประวัติพุทธศาสนาแม้ว่าพระพุทธองค์จะไม่ทรงสนับสนุนให้สาวกเสียเวลาในการแสวงหาความจริงในเชิงตรรกะ โดยเฉพาะปัญหาทางอภิปรัชญา เป็นหนึ่งในปัญหา “อภัยกตปัญหา”^{๑๖} ที่พระพุทธองค์ไม่ทรงพยากรณ์ เพราะเป็นปัญหาโลกแตกที่ไม่ควรสนใจเพราะไม่ใช่ทางพ้นทุกข์ ดังปรากฏในพระไตรปิฎกหลายเล่ม เช่น “พรหมชาลสูตร”^{๑๗} เกี่ยวกับ ทิณฺณิ ๖๒ เป็นต้น แม้พระพุทธเจ้าไม่ให้ความสนใจต่อปัญหาอภิปรัชญาก็ตาม แต่เนื่องจากพระองค์สนับสนุนการแสวงปัญญา เพื่อสร้างความเข้าใจในเบื้องต้นประกาศและปกป้องพุทธศาสนา หักล้างวาทะแนวคิดอื่น จึงมีการใช้ตรรกะหรือเหตุผลอยู่ทั่วไปในพุทธศาสนา ด้วยความที่ศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่สนับสนุนเหตุผลเป็นพื้นฐาน จึงพบว่าหลังพุทธปรินิพพานประมาณห้าร้อยปี ความรู้ด้านนี้ถูกพัฒนาอย่างเป็นระบบ ในยุคสมัยของท่านนาคคารุณ ต่อแต่นั้นมา ชาวพุทธมหายานก็ได้สร้างเครื่องมือคือตรรกศาสตร์ เพื่อจรรโลงพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองมั่นคง การศึกษาเรียนรู้ของนักบวชชาวพุทธมหายานได้ใช้ตรรกศาสตร์เป็นพื้นฐานในการฝึกฝนได้ว่าที่เป็นที่แพร่หลายกระทั่งปัจจุบัน ระบบเหตุผลหรือตรรกะ จึงมีบทบาทสำคัญต่อพัฒนาการของพุทธศาสนาโดยตลอด แต่อย่างไรก็ตามอำนาจของเหตุผลก็มีขอบเขตจำกัด ไม่สามารถเป็นเครื่องมือนำไปสู่การบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้แล ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ใช้เหตุผลคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตรู้แจ้งได้ เองแล้วสั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตามอันเป็นเหตุให้คนกล่าวยกย่องตถาคตถูกต้องตามความเป็นจริง”^{๑๘} ศาสตราจารย์เกียรติคุณสิทธิ บุตรอินทร์ กล่าวถึงพุทธตรรกศาสตร์ ว่า “พุทธปรัชญาไม่ปฏิเสธโดยสิ้นเชิง ซึ่งการคิดและใช้เหตุผลทางตรรกศาสตร์ แต่จัดอยู่ในระดับสุดมยปัญญา จินตามยปัญญาเท่านั้นอย่างไรก็ตาม ในการคิดและใช้เหตุผลแนวนี้นี้ พระองค์ทรงสอนย้ำ ให้พึงต้องสำเหนียกและตระหนักในการประเมินเหตุผลกับความเชื่อ ด้วยพระดำรัส “อย่าด่วนปลงใจเชื่อ” ที่ระบุไว้ในกาลมสูตร”^{๑๙}ทัศนะดังกล่าวสะท้อนบทบาทของตรรกะที่เป็นมรรควิธีเบื้องต้นสู่การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า การประกาศธรรม การสร้างศรัทธาดึงดูดคนเข้าสู่หลักธรรมพุทธศาสนา ตลอดถึงข้อจำกัดของตรรกะหลักการพุทธศาสนาถือว่าความจริงสูงสุด เกิดจากการมองกลับเข้าไปข้างในพิจารณาวิเคราะห์ภายในจิตใจ ด้วยปัญญา การบรรลุธรรมเกิดจากการปฏิบัติจนประจักษ์แจ้ง (วิปัสสนา) ด้วยตัวเอง การใช้เครื่องมือทางตรรกะสามารถเข้าถึงความจริงในระดับสมมติสังขจะเท่านั้น ไม่สามารถเข้าถึงความจริงที่ละเอียดลึกซึ้งในขั้นปรมาตถ์ได้ ดังนั้น ทางพุทธศาสนาจึงไม่สนับสนุนให้สาวกถกเถียงเพียงด้วยการใช้เหตุผลเท่านั้น แต่ให้เน้นการลงมือปฏิบัติในชีวิตจริงเพื่อนำตนไปสู่เป้าหมายคือการบรรลุ ความรู้ที่เกิดจากตรรกะเป็นความรู้ขั้นแก่งความจริง ซึ่งอาจถูกหรือผิดก็ได้เชื่อถือไม่ได้ทั้งหมด บทบาทของเหตุผลในพุทธปรัชญานั้นส่งเสริมให้เกิดวิธีปฏิบัติจริงมากกว่าการประกาศทฤษฎีคำสอน หากมีการสร้างทฤษฎี ๆ นั้นก็ต้องเกื้อกูลให้เกิดการปฏิบัติได้จริงด้วย จะสังเกตเห็นว่าหลักคำสอนของพุทธศาสนามีการใช้เหตุผลอยู่ทั่วไป ในพระธรรมเทศนายัตถแนวตรรกศาสตร์เป็นหลักเสมอ เช่น สอนให้พิจารณาว่า ตา (หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ) เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง แม้สิ่งที่เป็น

^{๑๖}ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายเล่ม เช่น พระสูตรเล่มที่ ๑๘ (เขมาเถรีสูตร อนุราธสูตร สาริปุตตโกฏิสูตร ฯลฯ) เล่มที่ ๑๓ (จุฬามาลูกโงยวาหุสูตร อัครคิวัจฉโคตตสูตรอภัยราชกุมารสูตร) เล่มที่ ๒๔ (ทิณฺณิสูตร อุตติยสูตร และ โภกนุทสูตร) เล่มที่ ๒๓ (อภัยกตสูตร สุริยสูตร) เล่มที่ ๒๐ (จูฬนิสสูตร) เป็นต้น

^{๑๗}ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘-๑๐๔/๙-๓๙.

^{๑๘}ที.สี. (ไทย) ๙/๑๐๔/๓๙.

^{๑๙}สิทธิ บุตรอินทร์, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๖) : ๙.

เหตุปัจจัยให้ตา (หู ฯลฯ) เกิดขึ้น ก็เป็นสิ่งไม่เที่ยง ตา (หู ฯลฯ) ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยงจักเป็นของเที่ยงได้แต่ที่ไหน เป็นต้น นอกจากนี้ยังปรากฏการคิดหาเหตุผลตามนัยตรรกศาสตร์ ดังได้สนทนากับสันทกะใจความว่า ศาสตราบางคนในโลกนี้เป็นผู้ใช้ความตรึก เป็นผู้ใช้ความพิจารณา ศาสดานั้นจึงแสดงธรรมตามปฏิภาณของตน เทียบตามที่ตนตรึก คล้อยตามความที่ตนพิจารณา ดูกรสันทกะ ก็เมื่อศาสดาใช้ความตรึก ใช้ความพิจารณา แล้ว ก็ย่อมมีความตรึกดีบ้าง ความตรึกชั่ว(ผิด)บ้าง เป็นอย่างนั้นบ้าง เป็นอย่างอื่นบ้าง เป็นต้น และลักษณะการใช้เหตุผลอีกประการหนึ่งที่จะนำมาเสนอไว้คือ “อานนท์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า

‘เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี	เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ
คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี
เพราะชาติเป็นปัจจัย	ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้” ^{๒๐}

ข้อมูลที่น่ามาอ้างอิงนี้ จัดเป็นแม่บทคือเหตุผลแบบ “ปฏิจจสมุပ္บาท” เป็นเหตุผลที่ไม่กล่าวถึงสาเหตุแรก แต่เน้นให้เห็นสรรพสิ่งอิงอาศัยกันและกันจึงเกิดมีขึ้นและดำเนินไปด้วยกระแสแห่งปัจจัยทั้งหลาย และจะสิ้นสุดลงเมื่อกระแสแห่งเหตุปัจจัยสลายไป กระบวนการนี้ถือเป็นลักษณะสำคัญของตรรกะพุทธ โดยหลักการทั่วไปพุทธศาสนายอมรับการใช้ตรรกะในระดับหนึ่งและถือว่ามีความจำเป็น เช่น การยอมรับแหล่งกำเนิดความรู้ที่เกิดจาก “จินตามยปัญญา”^{๒๑} (Knowledge by Reflection) ความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาเหตุผลเทียบได้กับตรรกศาสตร์และการใช้เหตุผลมีบทบาทสำคัญต่อการประกาศศาสนา การชักจูงด้วยเหตุผล ตามหลักอนุสาสนีปฏิหารีย์ เพื่อหักล้างวาทะของแนวคิดอื่น ดังในเถรีคาถา พระปุลณณาเถรีใช้การถกเถียงแบบ โมดัส ทอลเลนโด ทอลเลนส์ (modus tollendo tollens) เพื่อหักล้างแนวคิดเกี่ยวกับการล้างบาปในแม่น้ำคงคาว่า “ใครหนอช่างไม่รู้ มาบอกความนี้แก่ท่านซึ่งไม่รู้ว่าจะพ้นจากบาปกรรมได้ก็เพราะการอาบน้ำ พวกกบ เต่า งู จระเข้ และสัตว์เหล่าอื่นที่เฝ้าหากินอยู่ในน้ำทั้งหมดก็คงพากันไปสวรรค์แน่แท้ คนฆ่าแกะ คนฆ่าสุกร ชาวประมง พรานเนื้อ ไจร เพชฌฆาต และคนที่ก่อบาปกรรมอื่นๆ แม้เหล่านั้น ก็จะพึงพ้นจากบาปกรรมได้เพราะการอาบน้ำ ถ้าแม่น้ำเหล่านี้จะพื้งนำบาปที่ท่านก่อไว้แต่ก่อนไปได้ แม่น้ำเหล่านี้ก็จะพื้งนำทั้งบุญของท่านไปด้วยท่านก็จะพื้งเป็นผู้ห่างจากบุญกรรมนั้นไป”^{๒๒}

if P, then Q	ถ้าแม่น้ำคงคา เป็นสาเหตุให้ทุกคนพ้นจากบาปไปสู่สวรรค์ได้
not P	พวกกบ เต่า งู จระเข้ และสัตว์เหล่าอื่นที่อยู่ในแม่น้ำคงคาไม่ไปสู่สวรรค์
therefore, not Q	เพราะฉะนั้น การอาบน้ำในแม่น้ำคงคาไม่ทำให้บุคคลพ้นบาปไปสู่สวรรค์ได้

^{๒๐}ม.อ.(ไทย). ๑๔/๑๒๖/๑๖๔-๕.

^{๒๑}ที.ปา.(ไทย). ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

^{๒๒}ขุ.เถรี.(ไทย) ๒๖/๒๔๐-๒๔๓/๕๙๔-๕.

ลักษณะดังกล่าวจัดเป็นเหตุผลเชิงประจักษ์ พุทธปรัชญายอมรับการใช้เหตุผลทางตรรกะ เพื่อเปลี่ยนความเชื่อให้คนหันมานับถือศาสนา หลักฐานในพระไตรปิฎกแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงเน้นคำสอนของพระองค์ในลักษณะที่สามารถพิสูจน์และทดสอบได้ทางประสบการณ์มากกว่าใช้หลักตรรกศาสตร์ กระนั้นก็ตาม พระพุทธเจ้าเองก็มักมีผู้ยกย่องว่าทรงเป็นนักเหตุผลนิยม (Rationalist) วัตถุประสงค์ในการใช้ตรรกะของพระพุทธเจ้าเพื่อการเผยแผ่ประกาศศาสนาธรรมเป็นส่วนใหญ่ เพื่อเปลี่ยนความคิดเห็นของผู้มีความเห็นไม่ตรงกับพุทธศาสนา ไม่ได้ใช้พิสูจน์หรือแสวงหาความจริงดังที่ทางตะวันตกใช้แต่อย่างใด ความจริงในทางพุทธศาสนาอยู่เกินขอบเขตแห่งตรรกะ การประกาศธรรมของพระพุทธเจ้าไม่ทำให้สาวกเสียเวลากับปัญหาทางอภิปรัชญา เมื่อมีคนนำปัญหาประเภทนี้ไปทูลถามพระองค์จะทรงนิ่งเสีย ศาตราจารย์มูรติสรุปว่าอาการที่ทรงนิ่งไม่พยายากรณ้อพยกตปัญหาจะตีความเป็นอย่างอื่นไม่ได้ นอกจากจะเป็นความรู้ถึงธรรมชาติอันพรรณาออกมาเป็นคำพูดไม่ได้ของความจริงอันเป็นสังขตธรรมนั่นเอง พระองค์ทรงบรรลุจุดยืนที่ข้ามพ้นและลบล้างการทำงานของตัวเหตุผล (Reason) การปฏิเสธอภิปรัชญาชนิดเก็งความจริงจึงเป็นการจริงใจและมีเหตุผลเหมาะสม พระองค์ก้าวพ้นความขัดแย้งของเหตุผล สู่อสภาพความจริงอันพรรณาไม่ได้ของความจริงสูงสุด

หลังการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า พุทธสาวกมีการนำระบบปรัชญามาอธิบายหลักการทางพุทธศาสนามากขึ้น ในกถาวัตถุเป็นการใช้ตรรกะอย่างเต็มรูปแบบ บทสนทนาระหว่างพระเจ้านิลิตกับพระนาคเสนเต็มไปด้วยการใช้ตรรกะ เมื่อพุทธศาสนาขยายมาเติบโตขึ้น ได้มีการพัฒนาการใช้เหตุผลเพื่อต่อสู้กับลัทธิอื่น พระสงฆ์ศึกษาค้นคว้าแสวงหาวิธีการที่จะโต้แย้งวาทะคนอื่น แทนการนั่งหลับตาในป่า ยุคนี้การต่อสู้ทางความคิดและการแย้งชิงมวลชนสูง การใช้เหตุผลตรรกะยุคนี้จึงสำคัญต่อการรักษาและเผยแผ่พระธรรมวินัยอย่างมาก นักคิดทางพุทธศาสนาที่เด่นๆ ได้แก่ พระนาคเรชน พระอสังคะ พระวสุพันธ์ เป็นต้น พุทธศาสนาพัฒนาปลายมาเป็นพุทธตรรกศาสตร์อย่างเต็มรูปแบบในพุทธศตวรรษที่ ๑๑-๑๒ โดยปรมาจารย์ทางพุทธศาสตร์ผู้ยิ่งใหญ่ ๒ ท่านคืออาจารย์ทินนาคะและธรรมกิริติ ท่านได้จัดประเภทคัมภีร์ต่างๆ ที่นำมาประกอบการเขียนงาน ประการแรกสุดคัมภีร์เหล่านี้ว่าด้วยรูปแบบการอ้างเหตุผล และด้วยเหตุนี้เองคัมภีร์เหล่านี้จึงถูกเรียกว่า ตรรกศาสตร์ ในแนวคิดทางอินเดียและยุโรปต่างก็มีทฤษฎีอยู่ทฤษฎีหนึ่งที่น่ามาเป็นเครื่องมือในการวินิจฉัย งานการกำหนดชื่อ การอ้างอิง อันเป็นผลที่ได้มาจากที่ผ่านกระบวนการการอ้างเหตุผลแล้ว แต่ตรรกะในทางพุทธศาสนาเป็นอะไรที่มากกว่านี้ คือเป็นทฤษฎีที่ว่าด้วยการรับรู้ทางผัสสะอันบริสุทธิ์ ซึ่งประมวลเอาความรู้ของเราไว้ได้ทั้งหมด เป็นทฤษฎีที่ทำให้ความรู้ของเราและความเป็นจริงของโลกภายนอกที่เรารับรู้ และจินตนาการถึงความน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้เราอาจเรียกระบบตรรกะแบบพุทธได้ว่าเป็นระบบตรรกะแบบญาณวิทยา โดย (๑) เริ่มต้นด้วยทฤษฎีการหยั่งถึงว่าเป็นตัวการยืนยันความมีอยู่ของโลกภายนอกได้อย่างเที่ยงตรงที่สุดหลังจากนั้นก็นำไปสู่ทฤษฎีแห่งการเชื่อมประสานกัน ระหว่างโลกภายนอกกับโลกแห่งจินตนาการและกรอบของความคิด (๒) ทฤษฎีว่าด้วยการวินิจฉัย การอ้างอิง และกระบวนการอ้างเหตุผล (๓) ทฤษฎีว่าด้วยศิลปะการโต้วาทะทางปรัชญาในสาธารณชน ด้วยเหตุนี้ พุทธตรรกศาสตร์จึงมีขอบเขตรวมเอาความรู้ทั้งหมดของมนุษย์ ตั้งแต่ขั้นพื้นฐานถึงระดับสูงสุด ชาวพุทธเรียกศาสตร์ประเภทนี้ว่าคำสอนว่าด้วยการใช้เหตุผล ว่าด้วยบ่อเกิดความรู้ที่ถูกต้อง หรือว่าด้วยการสืบสวนความรู้ที่ถูกต้อง ตรรกะก็คือคำสอนที่ว่าด้วยความถูกและความผิด จุดมุ่งหมายของการส่งเสริมตรรกะแบบนี้ขึ้น ไม่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาในฐานะเป็นศาสนาอันเป็นมรรคาที่นำสู่ความหลุดพ้น แต่มุ่งประเด็นไปที่ตรรกศาสตร์ธรรมชาติหรือท้าวๆ ไปที่เป็นเรื่องความเข้าใจของมนุษย์ สิ่งใดก็ตามที่ไม่ได้รับการรับรองจากกฎของตรรกศาสตร์ก็จะถูกปฏิเสธอย่างไร้เยื่อใย ในประเด็นนี้พุทธตรรกศาสตร์ยังยึดหลักการอยู่ดั้งเดิมที่ว่า สรรพสิ่งเป็นสิ่งเปลี่ยนแปลง เคลื่อนไหว ไม่หยุดนิ่ง ไม่มีอะไร นอกจากกระแสเกิดดับของเหตุการณ์ การเกิดดับอย่าง

รวดเร็ว และดับสนิทอย่างถาวรในท้ายที่สุดในพระนิพพาน ความจริงในทางพุทธศาสนาจึงเป็นความเคลื่อนไหว มีใช้ความหยุดนิ่ง และตรรกะนั้นมุ่งไปที่ความจริงที่เกิดจากมโนทัศน์และนามธรรม เป้าหมายสูงสุดของพุทธตรรกศาสตร์ อยู่ที่การอธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างความจริงที่เคลื่อนไหวและโครงสร้างของความคิดอันสงบนิ่ง พุทธตรรกศาสตร์เกิดขึ้นในยุคกลางๆ ของพุทธศาสนาแบบอินเดีย มีหลักยึดมั่นอยู่ในความคิดอันเป็นแกนกลางคือกระแสอันมีอยู่ของความเคลื่อนไหวอันไร้อัตราใดๆ ทั้งสิ้น อาจสรุปได้ว่ากระบวนการใช้เหตุผลยุคหลังพุทธกาลเริ่มปรากฏมากขึ้นในข้อถกเถียงระหว่างพระเจ้านิลนัทกับพระนาคเสน พัฒนามาเป็นพุทธตรรกศาสตร์อย่างเต็มรูปแบบในยุคของพระนาคเสน พระอสังคะ พระวสุพันธ์ุ์ และมีการพัฒนาอย่างแพร่หลายกว้างไกลในยุคของท่านทินนาคะและธรรมกิริติ โดยอาศัยมหาวิทยาลัยนาลันทาเป็นฐานรองรับ ในยุคนี้มีการฝึกฝนเรียนรู้การใช้เหตุผลอย่างเป็นระบบ ลักษณะดังกล่าวสืบทอดมาถึงปัจจุบันดังที่ปรากฏในพุทธศาสนamahayanaสายทิเบต

สถานการณ์ใช้เหตุผลพุทธของกลุ่มชาวพุทธไทย ในสถานการณ์ปัจจุบันมีการใช้เหตุผลอธิบายพุทธศาสนามากขึ้น ความพยายามที่จะดำรงบทบาทของพุทธศาสนาในสังคม และกระแสความสนใจที่เริ่มหันกลับมาแสวงหาคคุณค่าทางศาสนาทั้งในแง่ของการแก้ปัญหาชีวิตปัจเจกบุคคลและสังคมส่วนรวมผนวกกับความอ่อนแอของคณะสงฆ์จึงก่อให้เกิดขบวนการทางศาสนาใหม่ ๆ ขึ้นในสังคมไทย เช่น สำนักขบวนการสวนโมกข์ สำนักสันติอโศก สำนักวัตรธรรมกาย สำนักวัดหนองป่าพง เป็นต้น สำนักเหล่านี้ได้ประยุกต์และนำเสนอหลักพุทธธรรมร่วมสมัย โดยไม่ยึดติดในแบบแผนวิธีการเดิม มีการนำเหตุผลมาใช้เป็นฐานในการเผยแผ่ แทนรูปแบบประเพณีดั้งเดิม เช่น การนำเสนอของหลวงพ่อบุญรอด ที่นำเอาการนิยามความหมายของคำพุทธมาประกอบในการแสดงธรรม ดังปรากฏในหนังสือภาษาคนภาษาธรรมของท่าน สำนักสันติอโศกใช้เหตุผลทางตรรกะที่เรียกว่าวิธีปฏิบัตินิยมวิภาษวิธี (Dialectical Pragmatism) เป็นหลักปฏิบัติเพื่อไปสู่สภาวะธรรมที่สูงขึ้นจากการที่ท่านตีความหลักธรรมตามวิธีการทางปรัชญา ก่อให้เกิดความสับสนในการตีความพุทธศาสนา โดยเฉพาะการแปลภาษาบาลีที่ผิดหลักไวยากรณ์ หลวงพ่อชาใช้วิธีการนำเสนอที่สร้างความสนใจให้คนหันมามองพุทธศาสนา ด้วยการกลับไปหาหลักธรรมวินัยดั้งเดิม จนสามารถสอนลูกศิษย์ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงคุณภาพเชิงลึกได้ ขยายสำนักสาขาออกไปยังต่างประเทศ วิธีบริหารสำนักให้เกิดความมั่นคงจนปัจจุบันโดยไม่สลายไปพร้อมกับชีวิตท่าน จะเห็นว่าในยุคปัจจุบันมีการใช้เหตุผลทางตรรกะในการเผยแผ่ธรรมมากขึ้น คณะสงฆ์ก็พยายามปรับกระบวนการให้ทันสมัยจึงมีวิธีการใหม่ ๆ เกิดขึ้น มีนักวิชาการทางพุทธศาสนาเกิดขึ้นหลายท่านทั้งที่มีความรู้ทางพุทธศาสนาแบบต่อยอดและแบบศึกษาจากคัมภีร์โดยตรง และจากประสบการณ์ตรงทางด้านปฏิบัติ มาอธิบายหลักธรรมเป็นรูปแบบของศาสตร์แขนงต่าง ๆ จนแทบจะกล่าวได้ว่าศาสตร์ทุกศาสตร์เท่าที่มีอยู่ในโลกสามารถนำมาอธิบายพุทธศาสนาได้

๓.๒.๒ ปัญญา - ความรู้

เกี่ยวกับปัญญา-ความรู้ ในทางปรัชญาจัดอยู่ในสาขาญาณวิทยา ซึ่งค้นคว้าแหล่งเกิดความรู้ การตรวจสอบความรู้ ในพุทธปรัชญาใช้คำพูดหลายคำที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีความรู้ เช่น ญาณ สัจญา ทิฎฐิ อภิญญา ญาณ สัมโพธิญาณ ปัญญา วิชชา เป็นต้น ในงานวิจัยนี้มุ่งศึกษารูปแบบและคุณค่าของการใช้เหตุผลเป็นหลัก เพื่อให้สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายดังกล่าว จึงกำหนดประเด็นศึกษาเป็น ๓ ประเด็น ได้แก่ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา ดังนี้

๓.๒.๒.๑ จินตามยปัญญา คือ ปัญญาหรือความรู้ที่เกิดจากกระบวนการทางความคิด พระพรหมคุณาภรณ์ ให้ความหมายว่า “ปัญญาเกิดจากความคิดพิจารณา(ปัญญาจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง)”^{๒๓} คำว่า โยนิโสมนสิการท่านให้ทัศนะว่า “การกระทำในใจโดยแยบคาย = การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดอย่างมีระเบียบ หมายถึง การรู้จักตนเอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลาย โดยมองตามสิ่งนั้นๆ มันเป็นของมัน และโดยวิธีคิดหาเหตุผล สืบค้นถึงต้นเค้าสืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหานั้นๆ ออกให้เห็นตามสภาวะ และตามความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โดยไม่เอาความรู้สึกด้วย ตัณหาอุปาทานของตนเข้าจับ”^{๒๔} สิทธิ บุตรอินทร์ ให้ทรรศนะว่า “ปัญญาได้จากการนำสุตมยปัญญามา ทบทวน ครุ่นคิด ไตร่ตรอง พิจารณาหาเหตุผล จนแตกฉานลุ่มลึก สามารถตั้งทฤษฎีหรือทฤษฎีขึ้น”^{๒๕} และขั้นตอนการศึกษาเล่าเรียน ”การอ้างเหตุผลที่ยอมรับในวงการปรัชญามี ๒ แบบ ได้แก่ การใช้เหตุผลแบบนิรนัย (Deduction) และการใช้เหตุผลแบบอุปนัย (Induction) (๑) นิรนัย การใช้เหตุผลแบบนิรนัย หมายถึงการใช้เหตุผลที่เริ่มจากหลักใหญ่ไปหาหลักย่อย หรือจากหลักสากล (universal) ไปหาหลักเฉพาะ (particular) (๒) อุปนัย การใช้เหตุผลแบบอุปนัย หมายถึงการใช้เหตุผลที่เริ่มจากหลักย่อยไปหาหลักใหญ่ หรือจากหลักเฉพาะ ไปหาหลักสากล ระดับปัญญา-ความรู้จัดอยู่ในขั้นทฤษฎี คือ ความเห็น ความเข้าใจโดยนัยแห่งเหตุผล เป็นเครื่องมือเข้าถึงความจริงระดับโลกียะ ลักษณะของความรู้ เช่น ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต จินตามยปัญญา เทียบได้กับกระบวนการทางเหตุผลแบบนิรนัย (Deduction) ซึ่งให้ความสำคัญต่อหลักสากล มากกว่าความจริงเฉพาะหน่วย

๓.๒.๒.๒ สุตมยปัญญา คือ “ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน (ปัญญาจากปรโตโฆสะ)”^{๒๖} สิทธิ บุตรอินทร์ ให้ทรรศนะว่า “ปัญญาได้จากกระบวนการและขั้นตอนการศึกษาเล่าเรียน อ่านค้นคว้าสดับตรับฟัง และจดจำมาทั้งทางตรงและทางอ้อม ทั้งในรูปแบบและนอกรูปแบบ”^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ให้ทัศนะเกี่ยวกับปรโตโฆสะว่า “เสี่ยงจากผู้อื่น การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก เช่น การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร ข้อเขียน คำชี้แจง อธิบาย การเรียนรู้จากผู้อื่น ในที่นี้หมายเอาเฉพาะส่วนที่ดิงามถูกต้อง เฉพาะอย่างยิ่งการรับฟังธรรม ความรู้หรือคำแนะนำจากบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร”^{๒๘} ปัญญา-ความรู้ด้านนี้จึงเป็น ความรู้เชิงคันถธุระ เป็นการฝึกศึกษาปริยัติธรรม ลักษณะของที่ผ่านการฝึกฝนมีคุณลักษณะสำคัญคือเป็นผู้รู้หนังสือ เป็นพหูสูตร เป็นนักปราชญ์ ราชบัณฑิต ระดับปัญญา-ความรู้จัดอยู่ในขั้นสัญญา คือ ความกำหนดได้หมายรู้ เป็นเครื่องมือเข้าถึงความจริงระดับโลกียะเช่นเดียวกับจินตามยปัญญา ลักษณะของความรู้ เช่น การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป สุตมยปัญญา เทียบได้กับกระบวนการทางเหตุผลแบบอุปนัย (Induction) ซึ่งให้ความสำคัญกับความจริงเฉพาะหน่วย มากกว่าหลักสากล

^{๒๓}พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๒.

^{๒๔}พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๓๓; (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๖๓.

^{๒๕}สิทธิ บุตรอินทร์, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๖) : ๒๐.

^{๒๖}อ้างแล้ว, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๒.

^{๒๗}อ้างแล้ว, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๑๙.

^{๒๘}อ้างแล้ว, พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๕๖๓.

๓.๒.๒.๓ ภาวนามยปัญญา คือ “ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ(ญาณอันเกิดขึ้นแก่ผู้
อาศัยจินตามยปัญญา หรือทั้งสุตตมยปัญญาและจินตามยปัญญานั้นแหละขมกขม้นมนสิการในสภาวะธรรม
ทั้งหลาย)”^{๒๙} สิทธิ บุตรอินทร์ ให้พรรณนะว่า “ปัญญาที่ผ่านพ้นปัญญา ๒ ระดับดังกล่าวนั้น สู่การบำเพ็ญ
จนเข้าใจเข้าถึง จนรู้แจ้งรู้จริงและรู้รอบ ซึ่งสัจธรรมทางภววิทยาและคุณธรรมจริยธรรม ทางคุณวิทยาและจริย
ศาสตร์ ผ่านกระบวนการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนาจนได้ดวงตาเห็นธรรมที่เรียกว่า ธรรมจักขุ
(ธมมจักขุ)หรือบรรลุธรรม”^{๓๐} ระดับปัญญา-ความรู้ที่จัดอยู่ในขั้นญาณ คือ ความรู้ ความหยั่งรู้ เป็นเครื่องมือ
เข้าถึงความจริงระดับโลกุตระ ลักษณะของความรู้ เป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทาง
ปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงท่าทีการมองโลก
และชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยั้งยิ่งกว่าสัญญาและทฤษฎี

มีชุดความรู้เกี่ยวกับภาวนาทางพุทธศาสนา ๓ ประการที่นำมาศึกษาเพื่อเป็นฐานในการวิเคราะห์
เนื้อหา ได้แก่ ๑) ภาวนา ๒ หมายถึง “การเจริญ การทำให้เกิดให้มีขึ้น การฝึกฝนอบรมจิต” แบ่งเป็น ๒ อย่าง
ได้แก่ สมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา ดังนี้ (๑) สมถกัมมัฏฐาน : วิธีฝึกอบรมเจริญจิตใจเพื่อให้เกิดความ
สงบ แบ่งได้ สอง ประเด็น คือ กรรมฐาน ๒ และกรรมฐาน ๔๐ ดังนี้ ก) กรรมฐาน ๒ ได้แก่ “สัพพัตถก
กัมมัฏฐาน (เมตตา มรณสติ อสุภัสถสัญญา) และปริหาริกัมมัฏฐาน (กรรมฐานที่เหมาะสมกับจริต เมตตา มรณสติ
อสุภัสถสัญญา)”^{๓๑} ข) กัมมัฏฐาน ๔๐ ได้แก่ “กสิณ ๑๐ (ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นิลกสิณ ปี
ตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ อาโลกกสิณ อากาศกสิณ) อนุสติ ๑๐ (พุทธานุสติ ธัมมานุสติ สังฆานุสติ
สีลานุสติ จาคานุสติ เทวตานุสติ มรณสติ กายคตาสติ อานาปานสติอุปสมานุสติ) พรหมวิหาร ๔ (เมตตา
กรุณา มุทิตา อุเบกขา) อาหारेปฏิกุศลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ อรูป ๔ (อากาศานัญญาตนะ ญาณัญ
ญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เนวสัญญานาสัญญาตนะ)”^{๓๒} (๒) วิปัสสนากัมมัฏฐาน : วิธีฝึกอบรมเจริญ
ปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้ง “พิจารณาชั้น ๕ พิจารณาอายตนะ”^{๓๓} ภัทรนรี วิสุทธีศักดิ์ ได้สรุปสาระสำคัญ
ของวิปัสสนากรรมฐานในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทว่า “วิปัสสนากรรมฐานเกิดขึ้นในสมัยการตรัสรู้ของพระ
พุทธองค์ทรงเห็นแจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ บรรลุพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้ดี ตรัสรู้ชอบ
ด้วยพระองค์เอง...พื้นฐานความรู้ที่ต้องการทำความเข้าใจในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ผู้เจริญควรศึกษา
เรื่อง รูป-นาม หรือวิปัสสนาภูมิ ให้เข้าใจก่อนปฏิบัติ ดังนี้ ชั้น ๑ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒
ปฏิจจนุปบาท อริยสัจ ๔”^{๓๔} ๒) ภาวนา ๓ หมายถึง การเจริญกรรมฐานหรือฝึกสมาธิขั้นต่างๆ แบ่งได้ ๓
ระดับ ดังนี้ ชั้นที่ ๑ บริกรรมภาวนา คือ ภาวนาขั้นบริกรรม ฝึกสมาธิขั้นเตรียม ได้แก่การถือเอานิมิตในสิ่ง
ที่กำหนดเป็นอารมณ์กรรมฐาน เช่น ฟังดวงกสิณ หรือนึกถึงพุทธคุณเป็นอารมณ์ว่าอยู่ในใจ เป็นต้น กล่าวสั้นๆ
คือ การกำหนดบริกรรมนิมิตนั่นเองชั้นที่ ๒ อุปะการภาวนา คือ ภาวนาขั้นจวนเจียน ฝึกสมาธิขั้นอุปะการ ได้แก่
เจริญกรรมฐานต่อไป ถึงขณะปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นในกรรมฐานที่เพ่งวัตถุที่ดีนิวรรณ์สงบไปในกรรมฐานประเภท
นึกเป็นอารมณ์ก็ดี นับแต่ขณะนั้นไปเป็นอุปะการภาวนา ชั้นที่ ๓ อัปปนาภาวนา คือ ภาวนาขั้นแน่วแน่ ฝึก

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๒.

^{๓๐} สิทธิ บุตรอินทร์, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๒๐.

^{๓๑} อ่างแล้ว, พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๔.

^{๓๒} พระราชวรมณี(ประยูร ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม, หน้า ๓๒๕.

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๔๖๓-๕.

^{๓๔} ภัทรนรี วิสุทธีศักดิ์, “รูปแบบผสมผสานการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัญญา” วารสารพุทธ
ศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๖) : ๕๙.

สมาธิขั้นเป็นอุปนา ได้แก่ เสพปฏิภาคนิมิตที่เกิดขึ้นแล้วนั้นสม่าเสมอด้วยอุปจารสมาธิ จนบรรลุปฐมฌาน คือ ถัดจากโคตรภูษณะในฌานขณะเป็นต้นไป ต่อแต่นั้นเป็นอุปนาภาวนา^{๓๕} ๓) ภาวนา ๔ ได้แก่ “กายภาวนา สีสภาวนา จิตตภาวนา และปัญญาภาวนา”^{๓๖} การแสวงหาความจริงโดยใช้กระบวนการทางเหตุผลวิธีนिरนัย และวิธีอุปนัย ไม่สามารถเข้าถึงความจริงขั้นสูงสุดทางพุทธศาสนาได้ จึงต้องอาศัยเครื่องมือการแสวงหาความจริงแบบพุทธ เรียกว่า “ภาวนามยปัญญา”^{๓๗} เพื่อให้เข้าใจได้ชัดเจนขึ้นจึงเปรียบเทียบขีดความสามารถของความรู้(ปัญญา)ได้ ตามตารางที่ ๓.๑ ดังนี้

ตารางที่ ๓.๑

แหล่งเกิดความรู้ ระดับความรู้ ลักษณะความรู้ที่ได้รับ^{๓๘}

แหล่งเกิดความรู้	ระดับความรู้	ผล/ลักษณะความรู้ที่ได้รับ
การเล่าเรียนสดับฟัง (สุดมยปัญญา/ปรโตโฆสะ)	สัญญา ความกำหนดได้หมายรู้	มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป
การคิด (จินตามยปัญญา/โยนิโส มนสิการ)	ทิวฐิ ความเห็น ความเข้าใจ โดยนัยเหตุผล	ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้ นำแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต
การปฏิบัติบำเพ็ญภาวนา (ภาวนามยปัญญา)	ญาณ ความรู้ ความหยั่งรู้	เป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญา สูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคล สร้างหรือเปลี่ยนแปลงท่าทีการมองโลกและชีวิตมีผลต่อ พฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแนบแน่นยิ่งยั้ง กว่าทิวฐิ

แหล่งกำเนิดของความรู้มีความสัมพันธ์ต่อระดับของความรู้และผลหรือลักษณะของความรู้ที่ได้รับ ดังนี้ ความรู้ระดับสัญญา คือ ความกำหนดได้หมายรู้ มีแหล่งเกิดจากการเล่าเรียนสดับฟัง ความรู้ระดับนี้ส่งผลต่ออิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป ความรู้ระดับทิวฐิ คือ ความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล มีแหล่งเกิดจากการคิด ความรู้ระดับนี้มีลักษณะยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้นำแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต ความรู้ระดับญาณ คือ ความรู้ ความหยั่งรู้ มีแหล่งเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญภาวนา ความรู้ระดับนี้มีลักษณะเป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงท่าทีการมองโลกและชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแนบแน่นยิ่งยั้งกว่าทิวฐิ จะเห็นว่าลักษณะความรู้ขั้นสุดท้ายนี้ไม่สามารถเข้าถึงด้วยการเล่าเรียนสดับฟังและการคิดเอาด้วยเหตุผล ต้องเข้าถึงด้วยการฝึกปฏิบัติเท่านั้น ดังนั้น เครื่องมือการแสวงหาความรู้ตามตรรกะนिरนัยและตรรกะอุปนัยจึงยังไม่ถึงความรู้ขั้นสุดท้ายนี้ได้ กระบวนการพัฒนาปัญญาทางพุทธตรรกะแบบภาวนามยปัญญานี้ช่วยต่อยอดตรรกะให้เป็นฐานความคิดที่ถูกต้องสมบูรณ์ สำนัก

^{๓๕} พระราชวรมณี(ประยูรค์ ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๑๖.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑-๒.

^{๓๗} อภ.วิ. (ไทย), ๓๕/๗๖๘/๕๐๓-๕๐๔.

^{๓๘} สรุปลความจาก พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๔๓-๔๘.

ปฏิบัติธรรมแทบทุกสำนักใช้เครื่องมือนี้เพื่อนำพาผู้ปฏิบัติเข้าถึงความจริงขั้นสุดท้ายตามหลักการพุทธ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็ไม่มีทั้งเหตุผลพื้นฐานในการสร้างความเข้าใจต่อผู้ปฏิบัติ

๓.๒.๓ วิธีคิดและการใช้เหตุผล

ลักษณะความรู้ดังกล่าวตรงกับตรรกศาสตร์หรือตรรกวิทยา ซึ่งเป็นเครื่องมือในการแสวงหาความจริงทางปรัชญา คำว่า ตรรกะ (สันสกฤต “ตรก” บาลี “ตฤก”) มีความหมายว่า “ตรีกตรอง” ในทางพุทธศาสนาใช้ศัพท์เกี่ยวกับแนวคิดทางความคิดอยู่หลายศัพท์ ได้แก่ ตฤกเหตุ (ตรีกตรอง) ตฤก (ความตรีก) วิตฤก (นึกคิด) ความรู้ที่เกิดจากความคิดหาเหตุผลคือ ตรรกะ อนุमान การตรีกตรองตามเหตุผล เช่น “การตรีกตรองธรรม(อัมมตักกะ)”^{๓๙} “ญาตีวิตักกะ(ความตรีกถึงญาตี) ขนปวัตักกะ (ความตรีกถึงขนบท) อมรวิตักกะ (ความตรีกเพื่อเอาตัวรอด) ปรานุททยตาปฏิสังยุตติวัตักกะ (ความตรีกเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น) ลากสักการสิโลกปฏิสังยุตติวัตักกะ (ความตรีกเกี่ยวกับลากสักการะและชื่อเสียง) อนวัณญัตติปฏิสังยุตติวัตักกะ (ความตรีกเกี่ยวกับความไม่ต้องการให้ใครดูหมิ่น)”^{๔๐} พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ให้ความหมายว่า ตรรกวิทยาเป็น “วิทยาว่าด้วยการคิดเหตุผล”^{๔๑} จานงค์ ทองประเสริฐนิยามว่า “ตรรกวิทยาคือศาสตร์ว่าด้วยกฎแห่งความคิด”^{๔๒} กิริติ บุญเจือ ให้ความหมายว่า “ตรรกวิทยาคือวิชาว่าด้วยกฎเกณฑ์การใช้เหตุผล”^{๔๓} อาจสรุปได้ว่าการให้เหตุผลคือการอ้างหลักฐานอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้คนอื่นเข้าใจหรือเกิดมโนทัศน์ได้ และเป็นเครื่องมือในการแสวงหาความจริงอย่างหนึ่ง ในงานวิจัยนี้กำหนดประเด็นศึกษาเหตุผลพุทธตรรกศาสตร์ เป็น ๕ ประเด็น ได้แก่ “แบบอุปนัย แบบนิรนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา” ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๓.๒.๓.๑ วิธีคิดและการใช้เหตุผลแบบนิรนัย การอ้างเหตุผลแบบนิรนัยพัฒนาขึ้นในปรัชญากรีกโบราณ อริสโตเติลสร้างระบบของเหตุผลนิรนัยจนเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป วิธีอ้างเหตุผลแบบนิรนัยคือ การอ้างข้อความที่แน่ใจได้ก่อนไปสนับสนุนข้อความทั่วไปที่แน่ใจได้ทีหลัง หรือการให้เหตุผลโดยการอ้างความรู้ที่เป็นสากล ไปสู่ข้อสรุปหรือยืนยันความรู้ที่เป็นส่วนย่อย ตัวอย่างของการใช้เหตุผลเช่นนี้ เช่น “มนุษย์ทุกคนเป็นสิ่งที่ต้องตายโสเครติสเป็นมนุษย์ ดังนั้นโสเครติสเป็นสิ่งที่ต้องตาย” ตรรกะนิรนัยเป็นเครื่องมือแสวงหาความจริงที่มีความแน่นอนเที่ยงตรงสร้างความมั่นใจได้มากกว่ารูปแบบเหตุผลอื่น แต่จุดอ่อนคือวิธีการนี้ไม่ให้ความรู้ใหม่เพราะข้อสรุปอยู่ในข้ออ้างนั่นเอง ข้อจำกัดอีกอย่างหนึ่งของตรรกะนิรนัย คือ การอนุมานตามกฎของเหตุผลไม่ตรงกับข้อเท็จจริงเสมอไป เช่น การอนุมานตามเหตุผลว่า นายแข็งแรงว่ายน้ำในระยะเวลา ๑๐ เมตรใช้เวลา ๑ นาที หากเขาใช้เวลาว่ายน้ำ ๑ ชั่วโมง เขาจะสามารถว่ายน้ำได้ ๖๐๐ เมตร ซึ่งในความเป็นจริงเขาอาจหมดแรงตั้งแต่ ๓๐๐ เมตรแล้วก็ได้

^{๓๙} อ.เอกก. (ไทย), ๒๐/๓๓/๑๘๖.

^{๔๐} อ.ภ.วิ. (ไทย), ๓๕/๘๓๒/๕๓๗.

^{๔๑} พระยาไพศาลศิลปศาสตร์, *ตรรกวิทยา*, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑.

^{๔๒} จานงค์ ทองประเสริฐ, *ตรรกศาสตร์ : ศิลปะแห่งการนิยามความหมายและการใช้เหตุผล*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑; (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๔.

^{๔๓} กิริติ บุญเจือ, *ปรัชญา ๑๐๒ ตรรกวิทยาทั่วไป*, พิมพ์ครั้งที่ ๓; (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๗), หน้า ๑.

๓.๒.๓.๒ วิธีคิดและการใช้เหตุผลแบบอุปนัย การอ้างเหตุผลแบบอุปนัย คือ การอ้างเหตุผลโดยการรวบรวมข้อมูลจากประสบการณ์ส่วนย่อยหรือข้อเท็จจริงในแต่ละกรณีหลาย ๆ กรณี แล้วสรุปเป็นหลักการทั่วไป เช่น เห็นนาย ก.ตาย, นาย ข. ตาย, นาย ค. ตาย.... จึงได้สรุปว่าทุกคนต้องตาย หรือหยิบส้มในเข่งมาชิมดู ๕ ลูกปรากฏว่ามีรสหวาน จึงสรุปได้ว่าส้มในเข่งนี้มีรสหวาน วิธีการของอุปนัยต่างไปจากวิธีแบบนิรนัยตรงที่เก็บข้อมูลจากส่วนย่อยไปสรุป นิรนัยเน้นความสมเหตุสมผลของการอนุมาน ขณะที่อุปนัยเน้นความเป็นไปได้หรือความน่าเชื่อถือของการอนุมาน การอ้างเหตุผลแบบนิรนัยถ้าข้อสรุปเกินกว่าข้ออ้างย่อมไม่สมเหตุสมผล เพราะความสมเหตุสมผลในวิธีนิรนัยคือข้อสรุปต้องได้มาจากข้ออ้างเท่านั้น ซึ่งตรงข้ามกับวิธีการแบบอุปนัยที่ยืนยันว่า ข้อสรุปที่ได้จากประสบการณ์แต่ละหน่วยอย่างเพียงพอและมั่นใจได้ก็ถือว่าข้อสรุปนั้นสมเหตุสมผล ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าวิธีนิรนัยให้ความแน่นอน (Certainty) ส่วนวิธีอุปนัยให้ความน่าจะเป็น (Probability) อย่างไรก็ตามวิธีอุปนัยแม้ว่ามันจะเป็นจริงที่ไม่แน่นอนตายตัวเป็นสิ่งเปลี่ยนแปลงแต่มันก็เป็นจริง สามารถนำไปใช้ให้เกิดคุณค่าต่อชีวิตและเปิดโอกาสให้สร้างความรู้ใหม่ได้ดีกว่า

๓.๒.๓.๓ วิธีคิดและการใช้เหตุผลแบบเปรียบเทียบ เป็นความคิดเชื่อมโยงความสัมพันธ์เชิงเนื้อหาของสิ่งสองสิ่งให้เกิดคุณค่าและความหมายด้านความจริง ความรู้ ความดี อาจารย์สิทธิ บุตรอินทร์ให้ข้อมูลเกี่ยวกับเหตุผลชนิดนี้ว่า

การคิดและใช้เหตุผลเปรียบเทียบนี้ (อุปมา-analogical) เป็นวิธีการกลมกลืนระหว่างอุปนัยกับนิรนัย โยงใยเนื้อหาด้านภววิทยา จริยศาสตร์ และคุณวิทยา นิยมใช้กันในพุทธตรรกศาสตร์ และตรรกวิทยาศาสตร์ ในปรัชญามนุษยนิยมแนวพุทธได้มีคำสอนย้ำการปลูกฝังและฝึกอบรมให้ตระหนักในคุณค่าด้านความจริง ความถูกต้องดีงาม และประโยชน์เกื้อกูลเพื่อตนเอง เปรียบเทียบผู้อื่นพร้อมๆ กัน...วิธีคิดและใช้เหตุผลแนวเปรียบเทียบนี้ เป็นการอ้างคุณลักษณะรวมร่วมกันที่สำคัญและจำเป็นที่สุด ที่เหมือนกันทั้งเนื้อหาและสิ่งมุ่งหวังของชีวิตระหว่างบุคคลกับบุคคล บุคคลกับชุมชน บุคคลกับสังคมประเทศชาติและมนุษยชาติ ทั้งหมดมีชีวิตจิตใจเป็นคนด้วยกัน แม้ไม่ใช่ชีวิตเดียวกันและจิตใจหนึ่งดวงเดียวกัน^{๔๔}

เหตุผลเปรียบเทียบ คือ วิธีการนำเอาข้อความหรือข้อเท็จจริง หรือปรากฏการณ์สองอย่างมาเทียบเคียงกันเพื่อให้เกิดความรู้ใหม่ หรือเกิดความเข้าใจ ซึ่งส่วนใหญ่มักนำสิ่งที่เป็นรูปธรรมมาเปรียบเทียบเพื่อโยงให้เข้าใจส่วนที่เป็นนามธรรม

๓.๒.๓.๔ วิธีคิดและการใช้เหตุผลแบบโยนิโสมนิการ เป็นกระบวนการทางความคิดทางพุทธศาสนา ที่จัดเป็นความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดอย่างมีระเบียบ พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตโต) ได้จำแนกไว้ ๑๐ วิธี ได้แก่ “วิธีคิดโดยสืบสาวเหตุปัจจัย แบบแยกแยะส่วนประกอบ แบบสามัญลักษณะ แบบอริยสัจ/แบบแก้ปัญหา แบบบรรณธรรมสัมพันธ์ แบบรู้ทันคุณโทษและทางออก แบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม แบบเร้ากุศล แบบอยู่กับปัจจุบัน และแบบวิภาษวาท”^{๔๕} ในประเด็นนี้ อาจารย์สิทธิ บุตรอินทร์ ให้ทัศนะว่า “...โยนิโสมนสิการอยู่ในระดับเหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มต้นใช้ความคิดอิสระสู่การปฏิบัติและผ่านการปฏิบัติในระดับทั่วไป โยนิโสมนสิการเป็นวิธีฝึกการคิดและใช้เหตุผลให้อยู่เหนืออารมณ์ ให้รู้จักคิดถูกวิธี มีระบบระเบียบ คิดวิเคราะห์ เรียกว่าวิจารณ์ญาณ ไม่มองเห็นสิ่งต่างๆ อย่างผิวเผิน ตามที่ปรากฏรูปลักษณะ

^{๔๔}สิทธิ บุตรอินทร์, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๒๒.

^{๔๕}พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๖๒๘-๖๘๕.

หรือภาพลักษณ์ โดยหมั่นตั้งคำถามว่า อะไร อย่างไร ทำไม และเพื่ออะไร”^{๔๖} ท่านได้จำแนกการคิดและใช้เหตุผลแบบโยนิโสเป็น ๘ ประการ คือ “วิธีสืบสาวจากผลหาเหตุปัจจัย วิธีนिरนัยผสมอุปนัย วิธีเทียบสามัญลักษณะ วิธีตรวจสอบบรรณธรรมสัมพันธ์ วิธีแสดงคุณโทษและทางป้องกันแก้ไข วิธีวิเคราะห์และประเมินค่า วิธีวิภาษวาท และวิธีรู้ปัญหาและการแก้ปัญหา”^{๔๗} ผู้วิจัยนำแนวคิดทั้งสองท่านมาศึกษาวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้ (๑) วิธีคิดโดยสืบสาวเหตุปัจจัย (ปฏิจจสมุปบาท/อิทัปปัจจยตา) เป็นวิธีคิดสืบค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่างๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมา จัดเป็นโยนิโสมนสิการแบบพื้นฐาน ท่านอธิบายไว้ ๒ แบบ ได้แก่ “คิดแบบปัจจัยสัมพันธ์ และคิดแบบสอบสวน”^{๔๘} อาจารย์สิทธิ บุตรอินทร์ได้ให้ทัศนะวิธีคิดแบบนี้ว่า “...เป็นวิธีคิดแบบสัมพันธ์ เพราะสิ่งนั้นมีสิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดสิ่งนั้นจึงเกิดตามมา ตามแนวอิทัปปัจจยตาในหลักปฏิจจสมุปบาท”^{๔๙} วิธีคิดแบบปฏิจจสมุปบาท มีลักษณะแบบหมุนวนของกระแสปราศจากจุดเริ่มต้นและปลายสุด มีความเกี่ยวโยงกันของเหตุผลเป็นแบบวงกลม คิดสลับกลับไปกลับมาได้ตลอด ในห่วงโซ่ของเหตุผล เช่นนี้หมุนด้านหนึ่งไปสู่วิภูฏะหมกมุ่นในกิเลสตัณหาอุปาทาน แต่ถ้าหมุนกลับอีกด้านก็ไปสู่วิภูฏะอิสระหลุดพ้นจากกิเลสตัณหาอุปาทาน (๒) แบบแยกแยะส่วนประกอบ เป็นการคิดที่มุ่งให้มองและรู้จักสิ่งทั้งหลายตามสถานะของมันเองอีกแบบหนึ่ง “...โดยเฉพาะการพิจารณาเห็นสัตว์บุคคล เป็นเพียงการประชุมกันเข้าขององค์ประกอบต่างๆ ที่เรียกว่าชั้น ๕ และชั้น ๕ แต่ละอย่างก็เกิดขึ้นจากส่วนประกอบย่อยต่อไปอีก การพิจารณาเช่นนี้ช่วยให้มองเห็นความเป็นอนัตตา”^{๕๐} อาจารย์สิทธิ บุตรอินทร์ได้ให้อธิบายวิธีคิดแบบนี้ในหัวข้อ “วิธีนिरนัยผสมอุปนัย” ว่าเป็นการศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาตามสถานะเป็นจริงขององค์ประกอบในสิ่งทั้งหลาย แต่ละประเภทแต่ละชนิด ที่ได้จากองค์รวมร่วมกัน กระจายขยายแยกแยะให้เห็นสถานะแท้จริงขององค์ประกอบเหล่านั้น ที่มีคุณสมบัติและลักษณะตรงกัน อาศัยกันตามเหตุปัจจัยที่เชื่อมโยงกันอยู่ แล้วตรวจสอบทบทวนประมวลองค์ประกอบเหล่านั้น ประจักษ์เป็นองค์รวม อาทิ เป็นมนุษย์แต่ละชีวิต สังคม และโลก”^{๕๑} (๓) แบบสามัญลักษณะ หรือ วิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา “ธรรมดาที่ว่านั่น คือ อาการที่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่เกิดจากเหตุปัจจัยประจักษ์ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็จะดับไป ไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน ไม่คงอยู่ตลอดไป เรียกว่าเป็นอนิจจัง ธรรมดาที่ว่านั่นเช่นกัน...เปลี่ยนแปลงไปตลอดเวลาเสมอเหมือนกัน เมื่อเข้ามาสัมพันธ์กัน จึงเกิดความขัดแย้ง ทำให้สิ่งเหล่านั้นมีสถานะถูกกดตันบีบคั้น ไม่อาจคงอยู่ในสภาพเดิมได้ จะต้องมีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง เรียกว่าเป็นทุกข์ ธรรมดานั้นเองมีพร้อมอยู่ด้วยว่า มันเป็นสถานะของมันเองตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นของของใคร ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของใคร ไม่มีใครบังคับได้ ไม่อาจมีตัวตนขึ้นมาไม่ว่าข้างนอกหรือข้างในมัน...เรียกว่าเป็นอนัตตา”^{๕๒} ทัศนะดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดอาจารย์สิทธิ บุตรอินทร์ที่ว่า “วิธีเทียบสามัญลักษณะ เป็นการคิดรู้เท่าทันความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งจะต้องเป็นอย่างนั้นๆ ตามธรรมดาทั่วไป และธรรมดาของมัน ในฐานะเป็นสิ่งประกอบจากเหตุปัจจัยต่างๆ ประจักษ์ขึ้น โยงสิ่งชนิดหนึ่งที่อยู่แล้วไปเปรียบเทียบหาความจริงของอีกชนิดอื่นในประเภทเดียวกัน จึงได้เหตุผลเปรียบเทียบว่า สิ่งทั้งหลายแต่ละอย่างในธรรมชาติและภายใต้กฎธรรมชาติอย่างเดียวกัน ประจักษ์ขึ้นจากเหตุปัจจัยลักษณะเดียวกัน จึงมี

^{๔๖} อ่างแล้ว, สิทธิ บุตรอินทร์, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๒๓.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, ๒๓-๒๔.

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๒๒๘.

^{๔๙} อ่างแล้ว, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย: ๒๓.

^{๕๐} อ่างแล้ว, พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๒๒๘.

^{๕๑} อ่างแล้ว, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๒๓.

^{๕๒} อ่างแล้ว, พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๒๓๑-๒๓๕.

สภาวะเท่าเทียมกันและความเป็นไปเสมอเท่าเทียมกัน วิธีนี้นำไปสู่การคิดแบบอุปนัย”^{๕๓} (๔) วิธีคิดแบบอริยสัจ/คิดแบบแก้ปัญหาคิดเป็นวิธีคิดแบบหลักอย่างหนึ่ง เพราะสามารถขยายให้ครอบคลุมวิธีคิดแบบอื่นๆ ได้ทั้งหมด...วิธีคิดแบบอริยสัจนี้มีลักษณะทั่วไปสองประการ คือ ประการแรกวิธีคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผล สืบสาวจากผลไปหาเหตุแล้ว แก้ไขและทำการที่ต้นเหตุ จัดเป็น ๒ คู่ คือ คู่ที่ ๑ ทุกข์เป็นผล สมุทัยเป็นเหตุ คู่ที่ ๒ นิโรธเป็นผล มรรคเป็นเหตุ... ประการที่สองเป็นวิธีคิดตรงจุดตรงเรื่องตรงไปตรงมา ... หลักการสำคัญคือ การเริ่มต้นจากปัญหาหรือความทุกข์ ทำความเข้าใจปัญหาหรือความทุกข์นั้นให้ชัดเจน แล้วสืบค้นหาสาเหตุเพื่อเตรียมการแก้ไข ในเวลาเดียวกัน กำหนดเป้าหมายของตนให้แน่ชัดว่าคืออะไร จะเป็นไปได้หรือไม่ และเป็นไปได้อย่างไร แล้วคิดวางวิธีปฏิบัติที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหา โดยสอดคล้องกับการที่จะบรรลุจุดหมายที่กำหนดไว้”^{๕๔} ทศณะดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดอาจารย์สิทธิ บุตรอินทร์ที่ว่า “วิธีเทียบรู้ปัญหาและแก้ปัญหาคิดเป็นการคิดและใช้เหตุผลด้วยการรวบรวมข้อมูลของปัญหา มาวิเคราะห์และสังเคราะห์ ศึกษาให้รู้จัก รู้แจ้ง รู้จริง และรู้รอบซึ่งตัวปัญหา มีต้นเหตุ สาเหตุ...ทั้งหมดดำเนินตามกระบวนการและขั้นตอนแนวอริยสัจ๔...วิธีคิดแบบนี้มีลักษณะสำคัญยิ่งคือ หลักรู้ความจริง: ทุกสิ่งทุกอย่างสัมพันธ์เป็นเหตุเป็นผลกันอยู่ จึงเกิดขึ้นและดำเนินไป จึงต้องคิดตามเหตุตามผล ในตัวอย่างนี้ ดำเนินการคิดจากผลที่ปรากฏ(ทุกข์) ก่อนโยงสู่เหตุแห่งทุกข์(สมุทัย) ถึงสิ่งมุ่งประสงค์(นิโรธ) และสุดท้ายถึงแนวทางบรรลุสิ่งมุ่งประสงค์นั้น(มรรค) ตามสายโซ่ความสัมพันธ์แห่งเหตุกับผล”^{๕๕} (๕) วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ คือพิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างธรรมกับอรรถ หรือ หลักการกับความมุ่งหมาย เป็นความคิดที่สำคัญมากก่อนจะลงมือปฏิบัติธรรม...ธรรม แปลว่า หลัก หรือหลักการ คือ หลักความจริง หลักความดีงาม หลักการปฏิบัติ หรือหลักที่จะเอาไปใช้ปฏิบัติ รวมทั้งหลักคำสอนที่จะให้ประพฤติปฏิบัติ และกระทำการได้ถูกต้อง...อรรถ แปลว่า ความหมาย ความมุ่งหมาย จุดหมาย ประโยชน์ที่ต้องการ หรือสาระที่พึงประสงค์ ...ความเข้าใจถูกต้องในเรื่องหลักการและความมุ่งหมายนี้ นำไปสู่การปฏิบัติถูกต้องที่เรียกว่าธรรมานุธรรมปฏิบัติ...”^{๕๖} อาจารย์สิทธิ บุตรอินทร์ได้ให้ทัศนะว่า “วิธีตรวจสอบอรรถธรรมสัมพันธ์ เป็นการคิดตามธรรม-หลักการสัมพันธ์กับอรรถ-เนื้อหา และความมุ่งหมาย การคิดและการใช้เหตุผลที่ถูกต้องเป็นจริงและเชื่อถือได้ ต้องยึดหลักการที่ถูกต้อง มุ่งบรรลุความมุ่งหมายอันเป็นผลตามที่กำหนดไว้ ไม่ให้เกิดความคลาดเคลื่อน ผิดพลาด จับต้นชนปลาย เหตุกับผลขัดแย้งกันในความจริงและความถูกต้อง จึงกลายเป็นเหตุผลพิการ”^{๕๗} (๖) วิธีคิดแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก คือ วิธีคิดพิจารณาให้ครบทั้ง อัสสาหะ (ส่วนดี) อาทีนวะ (ส่วนเสีย) และนิสสรณะ (ทางออก) พระพรหมคุณาภรณ์กล่าวว่า “การคิดแบบนี้มีลักษณะที่พึงย้า ๒ ประการ คือ “.. ประการแรกจะต้องมองเห็นทั้งด้านดี ด้านเสีย หรือทั้งคุณและโทษของสิ่งนั้นๆ ประการที่สองการมองเห็นเพียงคุณโทษข้อดีข้อเสียยังไม่เพียงพอ จะต้องมองเห็นทางออก มองเห็นจุดหมาย และรู้ว่าจุดหมายนั้น คืออะไร คืออย่างไร ดีกว่า และพ้นจากข้อบกพร่อง จุดอ่อน โทษ ส่วนเสียของภาวะที่เป็นปัญหานี้อย่างไร...”^{๕๘} ทศณะดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดอาจารย์สิทธิ บุตรอินทร์ที่ว่า “วิธีแสดงคุณโทษและทางป้องกันแก้ไข เป็นการคิดและใช้เหตุผลตามสภาพเป็นจริง-สัจธรรมทางภววิทยาคู่กับสภาพความถูกต้องดีงามและคุณประโยชน์เกื้อกูล-

^{๕๓} สิทธิ บุตรอินทร์, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๒๓.

^{๕๔} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๖๓๔-๖๓๕.

^{๕๕} อ่างแล้ว, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๒๔.

^{๕๖} อ่างแล้ว, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๖๓๖-๖๔๑.

^{๕๗} อ่างแล้ว, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๒๓.

^{๕๘} อ่างแล้ว, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๖๔๒-๖๔๕.

จริยธรรม ทางตรรกศาสตร์ เน้นการรับความจริงและความถูกต้อง ที่สิ่งนั้นๆ เป็นอยู่มีอยู่ในทุกแง่ทุกมุม และทุกมิติอย่างครบถ้วน ทั้งด้านดีด้านเสีย ด้านให้คุณด้านให้โทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ คัมค่าไม่คัมค่า พร้อมแนะนำมรรควิธีประพฤติปฏิบัติที่เป็นไปได้ด้วยเหตุด้วยผลเพื่อป้องกัน บำบัด และแก้ไขโทษนั้นๆ”^{๕๙} (๗) วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม เป็นการพิจารณาเกี่ยวกับปฏิเสวนา คือ การใช้สอย หรือการบริโภค เป็นวิธีคิดแบบสกัด หรือบรรเทาต้นเหตุ เป็นขั้นฝึกหัดขัดเกลากิเลส หรือตัดทางไม่ให้กิเลสเข้ามาครอบงำจิตใจแล้วชักจูงพฤติกรรมต่อไป ท่านให้ข้อมูลว่า วิธีคิดแบบนี้ใช้มากในชีวิตประจำวัน เพราะเกี่ยวข้องกับกรบริโภคใช้สอยปัจจัย ๔ และวัตถุประสงค์อันวอยความสะดวกต่างๆ...คุณค่านี้จำแนกได้เป็น ๒ ประเภท คือ ก. คุณค่าแท้ หมายถึง ความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลาย ในแง่ที่ตอบสนองความต้องการของชีวิตโดยตรง... ข. คุณค่าพอกเสริม หรือคุณค่าเทียม หมายถึง ความหมาย คุณค่า หรือประโยชน์ของสิ่งทั้งหลายที่มนุษย์พอกเพิ่มให้แก่สิ่งนั้น เพื่อปรนเปรอการเสพเสวยเวทนา หรือเสริมราคา...วิธีคิดแบบนี้ มุ่งให้เข้าใจและเลือกเสพคุณค่าแท้ที่เป็นประโยชน์แก่ชีวิตอย่างแท้จริง เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและผู้อื่น”^{๖๐} ทศณะดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดอาจารย์สิทธิ์ บุตรอินทร์ที่ว่า “วิธีวิเคราะห์และประเมินค่า เป็นการคิดและประเมินคุณค่า ข้อมูลหลักฐานที่เป็นจริงมีอยู่จริงและเพียงพอ ตามแนวคุณวิทยาในเรื่องต่างๆ ของมนุษย์และที่เกี่ยวกับมนุษย์ ผู้มีอิสระในการเลือกประกอบกรรมนั้นๆ และละเว้นประกอบกรรมนั้นๆ ในการครองชีวิตและดำเนินชีวิตทั้งในส่วนตัวและส่วนรวม ให้เป็นไปตามปรัชญาเหตุผลนิยมและประโยชน์สุขนิยมแนวพุทธ สามารถวิเคราะห์และประเมิน อะไรคือคุณค่าแท้ อะไรคือคุณค่าสมมติ-เทียมและเสริม”^{๖๑} (๘) วิธีคิดแบบเร้ากุศล เป็นวิธีคิดในแนวสกัดกั้นหรือบรรเทาและขัดเกลาคัดต้นเหตุ จึงจัดว่าเป็นข้อปฏิบัติระดับต้นๆ สำหรับส่งเสริมความเจริญงอกงามแห่งกุศลธรรม และเสริมสร้างสัมมาทิฐิที่เป็นโลกียะ...การทำใจที่ช่วยตั้งต้น และชักนำความคิดให้เดินทางไปในทางที่ดีงามและเป็นประโยชน์ เรียกว่าเป็นวิธีคิดแบบอุบายเร้าคุณธรรม หรือโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล...มีความสำคัญทั้งในแง่ที่ทำให้เกิดความคิดและการกระทำที่ดีงามเป็นประโยชน์ในขณะนั้นๆ และในแง่ที่ช่วยแก้ไขนิสัยความเคยชินร้ายๆ ของจิตที่ได้สั่งสมไว้แต่เดิม พร้อมกับสร้างนิสัยความเคยชินใหม่ๆ ที่ดีงามให้แก่จิตในเวลาเดียวกันด้วย...อนึ่งโยนิโสแบบต่างๆ ซึ่งสรุปได้เป็น ๒ คือ โยนิโสมนสิการเพื่อความรู้ตามสภาวะ และโยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรมนั้น...โยนิโสมนสิการเพื่อรู้ตามสภาวะนั้นขึ้นตรงต่อความจริงที่เป็นไปอยู่ตามธรรมดา จึงมีลักษณะแน่นอนเป็นอย่างเดียว ส่วนโยนิโสมนสิการเพื่อเสริมสร้างกุศลธรรม ยังเป็นเรื่องของการปรุงแต่งใจตามวิสัยของสังขาร จึงมีลักษณะแผกผันไปได้หลากหลาย”^{๖๒} (๙) วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน วิธีคิดแบบนี้มีเนื้อหารวมอยู่ในสติปัฏฐาน ๔ ...ในสติปัฏฐาน การบรรยายเพ่งถึงการตั้งสติระลึกรู้เต็มตื่นอยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น กำลังเป็นอยู่ กำลังรับรู้ หรือกำลังกระทำในปัจจุบันทันทุกๆ ขณะ ส่วนในที่นี้ การบรรยายเพ่งถึงการใช้ความคิด และเนื้อหาของความคิด ที่สติระลึกรู้กำหนดอยู่นั้น....ความหมายที่ควรเข้าใจเกี่ยวกับปัจจุบัน... มิใช่ความคิดที่เกาะติดในอดีตและเลื่อนลอยในอนาคต... แต่เป็นการคิดในแนวทางของปัญญาความรู้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่เป็นอยู่ในขณะนี้ หรือเป็นเรื่องล่วงไปแล้ว หรือเป็นเรื่องของกาลภายหน้า ก็จัดเข้าอยู่ในการอยู่กับปัจจุบันทั้งนั้น”^{๖๓} (๑๐) วิธีคิดแบบวิภังชวาท คือ “การมองและแสดงความจริง โดยแยกแยะออกให้เห็นแต่ละด้าน ครบทุกแง่ทุกด้าน ไม่ใช่จับเอาแง่หนึ่งแง่เดียว หรือบางแง่ ขึ้นมาวินิจฉัยตีคลุมลงไป

^{๕๙}สิทธิ์ บุตรอินทร์, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๒๓-๒๔.

^{๖๐}พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๖๔๖-๖๔๗.

^{๖๑}อ้างแล้ว, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๒๔.

^{๖๒}อ้างแล้ว, พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๖๔๘-๕๓.

^{๖๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕๔.

อย่างนั้นทั้งหมด หรือประเมินคุณค่าความดีความชั่ว เป็นต้น โดยถือเอาส่วนเดียวหรือบางส่วนเท่านั้นแล้ว ตัดสินพรวดลงไป ท่านได้จำแนกแนวความคิดของวิภาษวาทให้เห็นในลักษณะต่างๆ ได้แก่ จำแนกโดยแง่ด้านของความจริง จำแนกโดยส่วนประกอบ จำแนกโดยลำดับขณะ จำแนกโดยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย จำแนกโดยเงื่อนไข จำแนกโดยทางเลือก หรือความเป็นไปได้เป็นอย่างอื่น วิภาษวาทในฐานะวิธีตอบปัญหาอย่างหนึ่ง”^{๖๔} ทศนะดังกล่าวอาจารย์สิทธิ บุตรอินทร์ที่ว่า ย้ำให้เห็นประเด็นชัดเจนขึ้นว่า “วิธีวิภาษวาท เป็นการคิดและใช้เหตุผลเน้นวจิกรรม วิธีพูด แสดงและอธิบายหลักคำสอน ก่อนและกำลังพูด หรือแสดงออกเป็นวจิกรรมที่เป็นวจิสุจริตเท่านั้น...ลักษณะสำคัญของการคิดและใช้เหตุผลวิธีนี้ คือ ต้องจำแนกแยกแยะออกให้เห็นประเด็นชัดเจนในแต่ละแง่ ระดับ องค์ประกอบ คุณประโยชน์ โทษ ที่สัมพันธ์กันอยู่ให้ครบถ้วน ให้เห็นหลักการ(ธรรม) สิ่งมุ่งประสงค์และเนื้อหา(อรรถ) และแนวทางปฏิบัติ(มรรค) ไม่ถือเอาแง่ใดแง่หนึ่งหรือบางด้าน บางมุม บางระดับ มาวินิจฉัยตีขลุมคลุมเรื่องทั้งหมด เช่นนี้เป็นความคิดและใช้เหตุผลวิธีอีกแบบหนึ่ง”^{๖๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้สรุปว่า

วิธีโยนิโสมนสิการทั้งหมดสามารถสรุปลงได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ (๑) โยนิโสมนสิการประเภทพัฒนาปัญญาบริสุทธิ์ มุ่งให้เกิดความรู้แจ้งตามสภาวะ คือรู้เข้าใจมองเห็นตามความเป็นจริง หรือตามที่มันเป็น เน้นที่การขจัดอวิชชา เป็นฝ่ายวิปัสสนา มีลักษณะส่องสว่าง ทำลายความมืด หรือชำระล้างสิ่งสกปรก ให้ผลไม่จำกัดกาล หรือเด็ดขาด นำไปสู่โลกุตระสัมมาทิฐิ (๒) โยนิโสมนสิการ ประเภทสร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลูกเร้าให้เกิดคุณธรรมหรือกุศลธรรมอื่นๆ เน้นที่การสกัดหรือข่มตัณหา เป็นฝ่ายสมถะ มีลักษณะเป็นการเสริมสร้างพลังหรือปริมาณฝ่ายดีขึ้นมากดข่มทับ หรือบังฝ่ายชั่วไว้ ให้ผลขึ้นกับกาล ชั่วคราว หรือเป็นเครื่องตระเตรียมหนุนเสริมความพร้อม และสร้างนิสัย นำไปสู่โลกียสัมมาทิฐิ^{๖๖}

การแสวงหาความจริงโดยอาศัยเครื่องมือทางความคิดดังที่กล่าวมาไม่สามารถบรรลุความจริงสูงสุดทางพุทธศาสนาได้ ดังนั้นพุทธตรรกศาสตร์จึงต้องนำเอาเครื่องมือที่เหนือกว่ากระบวนการทางเหตุผลมาพิจารณา นั่นคือ ในปัญญาแบบพุทธกำหนดเป็น ๓ ระดับ ได้แก่ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา ซึ่งมองได้ทั้งในแง่ของกระบวนการแสวงปัญญาความรู้ และระดับขั้นของปัญญาความรู้ ในความรู้แบบสุตมยปัญญานั้น เป็นปัญญาที่เกิดจากการฝึกฝนเรียนรู้ระบบคันถธุระหรือปริยัติเป็นหลัก โดยการฝึกศึกษาจากครูอาจารย์ อ่านตำรา ข้อมูลข่าวสารต่างๆ ที่ เรียกว่า โปรโตไซสยะ ความรู้หรือปัญญาระดับนี้มีลักษณะของการกำหนดได้หมายรู้ การรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว เป็นพื้นฐานสำหรับสร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป ลำดับลึกลงไปคือความรู้แบบจินตามยปัญญา เป็นปัญญาความรู้ที่เกิดจากการกระตุ้นให้เกิดความคิดพิจารณาเป็นหลัก ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ ซึ่งในทางปรัชญานิยมใช้สามรูปแบบ คือ แบบนิรนัย แบบอุปนัย และแบบเปรียบเทียบ ส่วนในพุทธศาสนาสรุปไว้เป็น ๑๐ รูปแบบ ได้แก่ วิธีคิดโดยสืบสาวเหตุปัจจัย วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์หรือวิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมตา วิธีคิดแบบอริยสังค/คิดแบบแก้ปัญหา วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ วิธีคิดแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม วิธีคิดแบบเร้ากุศล วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน และวิธีคิดแบบวิภาษวาท ความรู้หรือปัญญาระดับนี้มีลักษณะเป็นความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ ความรู้หรือปัญญาทั้งสองระดับนี้ให้ความจริงโลกและชีวิตในชั้นโลกียะ ความรู้หรือปัญญาระดับลึกสุดคือภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่

^{๖๔}อ้างแล้ว, พรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๖๖๐-๖๖๕.

^{๖๕}สิทธิ บุตรอินทร์, “พุทธตรรกศาสตร์” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย : ๒๔.

^{๖๖}อ้างแล้ว, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๖๗๙.

เกิดจากการฝึกฝนจิตปัญญาชั้นวิปัสสนาคือการรู้แจ้งเห็นจริง เป็นการรู้แจ้งภายใน เป็นความรู้ที่กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงทำให้การมองโลกและชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งขึ้นยิ่งกว่าทฤษฎี สามารถเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเชิงลึกได้ ความรู้หรือปัญญาในระดับนี้ให้ความจริงของโลกและชีวิตในชั้นโลกุตตระ

จากแนวคิดทฤษฎีพุทธตรรกศาสตร์ สามารถสรุปรูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนได้ ๕ รูปแบบ ได้แก่ แบบนिरนัย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา ซึ่งรูปแบบสุดท้ายนี้เป็นเครื่องมือเข้าถึงความจริงสูงสุดในทางพุทธศาสนาที่เกินขอบเขตเหตุผลความคิดทั่วไป ในงานวิจัยนี้หมายเอาภาวนามยปัญญานั้นเอง กระบวนการแสวงปัญญาและการสั่งสอนธรรมของหลวงปู่มั่น และหลวงพ่อบุชา ดำเนินมาถึงขั้นสุดท้ายนี้ จึงพบว่าในแนวคำสอนของท่านทั้งสองจึงมีทั้งส่วนที่เป็นเหตุผลธรรมดาทั่วไปในระดับจินตามยปัญญาและสุตมยปัญญา จนถึงคำสอนที่ละเอียดประณีตลึกซึ้งในระดับภาวนามยปัญญา เพื่อความเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นและเป็นฐานในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ในรูปแบบแห่งเหตุผล ระดับของปัญญา จึงอาจสรุปเป็นตารางที่ ๓.๒ ได้ดังนี้

ตารางที่ ๓.๒

ความสัมพันธ์กันของรูปแบบเหตุผล-ปัญญา-เป้าหมาย

สุตมยปัญญา	จินตามยปัญญา	ภาวนามยปัญญา	เป้าหมาย/ระดับปัญญา
อุปนัย เปรียบเทียบ	นिरนัย โยนิโสมนสิการ		โลกียะ
อุปนัย เปรียบเทียบ	นिरนัย โยนิโสมนสิการ	ปฏิบัติภาวนา	โลกุตระ

จากตารางที่ ๓.๒ เป็นการสังเคราะห์กระบวนการทางเหตุผล ๕ ประการ คือ เหตุผลแบบอุปนัย แบบนिरนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา ลงในปัญญา ๓ คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา ดังนี้ (๑) สุตมยปัญญา เป็นความรู้ที่เกิดจากการสดับ การเล่าเรียน อ่าน ตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม เทียบได้กับเหตุผลแบบอุปนัย และเหตุผลแบบเปรียบเทียบ เพราะสอดคล้องกันในแง่ของการรับรู้ในสิ่งประจักษ์ รู้จากประสบการณ์ตรง เชื่อมโยงจากสิ่งที่เป็นรูปธรรมสู่นามธรรม (๒) จินตามยปัญญา ได้แก่กระบวนการพัฒนาปัญญาจากการคิด การพิจารณาหาเหตุผล เทียบได้กับเหตุผลแบบนिरนัย และเหตุผลแบบโยนิโสมนสิการ เพราะมีลักษณะที่สอดคล้องกันในแง่ของการใช้เหตุผลด้วยความคิดสร้างความรู้ด้วยกระบวนการทางความคิด (๓) ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการฝึกฝนอบรมลงมือปฏิบัติ ซึ่งถือว่าเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุดที่จะทำให้บรรลุถึงความจริงสุดท้ายหรือความจริงสูงสุดในพุทธศาสนา เทียบได้กับเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา รูปแบบเหตุผล-ปัญญามีความเชื่อมโยงกับเป้าหมาย กล่าวคือ จุดมุ่งหมายของพุทธศาสนา คือพัฒนามนุษย์ให้บรรลุคุณธรรมลุ่มลึกไปตามลำดับจากชั้นโลกียะถึงชั้นโลกุตระ โดยอาศัยกระบวนการทางเหตุผลหรือปัญญาจากขั้นพื้นฐานคือ เหตุผลแบบนिरนัย อุปนัย เปรียบเทียบ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเหตุผลระดับนี้เป็นความรู้ระดับขั้นสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา ให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดได้ใน

ระดับโลกีย์ หากจะพัฒนาให้สูงส่งไปกว่านี้ ต้องใช้เหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา ซึ่งเหตุผลระดับนี้เป็นความรู้ระดับภาวนามยปัญญา สามารถนำพามนุษย์ให้บรรลุความจริงขั้นสูงสุดในระดับโลกุตระได้

แนวคิดพุทธตรรกศาสตร์ มีการใช้เหตุผลในพระพุทธศาสนาอยู่ทั่วไป เพื่อประกาศเผยแผ่ปกป้องพระพุทธศาสนาและนำคนเข้าสู่พุทธธรรม แต่การใช้เหตุผลระดับสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญาไม่อาจบรรลุถึงความจริงขั้นสูงสุดได้ ต้องใช้เหตุผลระดับภาวนามยปัญญาเท่านั้น ตรรกะ คือ ความคิด ความรู้ และวิธีการที่นำมนุษย์เข้าถึงความจริง ตรรกวิทยาพัฒนาขึ้นที่กรีก กรอบความคิดของกรีกให้ความเชื่อมั่นวิธีนिरนัย ตรรกะแบบนिरนัยเป็นการอ้างเหตุผลจากหลักการที่ยอมรับโดยทั่วไปแล้วไปสู่ทสรุปจึงมีความแน่นอน ต่อมาสมัยใหม่วิธีแบบอุปนัยได้รับการพัฒนาขึ้นและกลายเป็นเครื่องมือแสวงหาความรู้ความจริงให้กับมนุษย์ เป็นการอ้างประสบการณ์แต่ละหน่วยไปสู่ข้อสรุปให้ความมั่นใจไม่ได้เต็มที่ แต่ให้ความน่าจะเป็นหรือมีความเป็นไปได้ ข้อจำกัดของตรรกะนिरนัยและอุปนัยคือหยั่งถึงความจริงได้ระดับหนึ่งเท่านั้นไม่ทั้งหมด ส่วนความจริงสูงสุดของพุทธศาสนาไม่อาจบรรลุถึงด้วยกระบวนการทางเหตุผล แต่มีวิธีเข้าถึงความจริงสูงสุดด้วยกระบวนการทางปัญญาที่เรียกว่าภาวนามยปัญญา ถือว่าเป็นตรรกะที่เกินขอบเขตของนิยามตรรกะตะวันตก หลักการพุทธศาสนาเน้นการใช้เหตุผลเชิงประจักษ์ ต้องลงมือปฏิบัติจนประจักษ์แจ้ง (วิปัสสนา) ด้วยตนเอง ในระดับพื้นฐานของชีวิตยอมรับการใช้ตรรกะของนिरนัยและอุปนัยซึ่งตรงระดับจินตามยปัญญาและสุตมยปัญญา วัตถุประสงค์ของการใช้เหตุผลในพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ต่อการประกาศศาสนา สร้างความรู้ความเข้าใจในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดังมีข้อสังเกตว่าเหตุผลพุทธนอกเหนือจากความหมายดังที่กล่าวมาแล้ว ยังมีแง่มุมอื่นของปราชญ์ไทยที่มองว่า ความจริงที่หลุดกรอบความคิด ภาษา หรือเหตุผลออกไป ดังที่หลวงพ่อบุทธทาสใช้คำว่า “ภาษาคน ภาษาธรรม” หลวงพ่อชาใช้คำว่า “นอกเหตุเหนือผล สภาวธรรมไม่มีป้ายบอกธรรมะไม่มีในตัวหนังสือ” อาจารย์ ดร.ประมวล เพ็งจันทร์เรียกว่า “พุทธศาสนาที่ไม่มีไวยากรณ์”^{๖๗} รศ.อุดม บัวศรี ให้ความเห็นว่า “เราไม่อาจเข้าถึงเหตุผลที่แท้จริงในการพิจารณาลูกศิษย์ที่ได้รับญัตติเป็นธรรมยุติ-มหานิกาย นอกจากคำพูดที่ท่านกล่าวอ้างถึงประโยชน์ด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”^{๖๘} ซึ่งอาจสรุปได้ว่าภาษาเป็นสื่อความคิดที่มีข้อจำกัด ไม่สามารถหยั่งถึงความจริงในพุทธศาสนาได้ทั้งหมด โครงสร้างทางภาษามีประโยชน์และคุณค่าในระดับหนึ่ง ความจริงที่เลยนั้นไปสัมผัสได้ด้วยจิต ประโยคคำพูดใดๆ ไม่อาจถ่ายทอดความจริงที่ว่านี้ได้

๓.๓ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต

รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น กำหนดตามแนวพุทธตรรกศาสตร์ ๕ รูปแบบ ได้แก่ แบบนिरนัย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา ซึ่งในส่วนของแบบโยนิโสมนสิการ แบ่งย่อยได้อีก ๑๐ รูปแบบ ได้แก่ แบบสืบสาวเหตุปัจจัย แบบแยกแยะส่วนประกอบ แบบสามัญลักษณ์หรือแบบรู้เท่าทันธรรมตา แบบอริยสัจ/แบบแก้ปัญหา แบบอรรถธรรมสัมพันธ์ แบบรู้ทันคุณโทษและทางออก แบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม แบบเร้ากุศล แบบอยู่กับปัจจุบัน และแบบวิภังชวาท ดังนี้

^{๖๗}สุรพศ ทวีศักดิ์, “คุยกับประมวล เพ็งจันทร์ : พุทธศาสนาที่ไม่มีไวยากรณ์” <(http://blogazine.in.th/> สิงหาคม ๒๕๕๖,

^{๖๘}สัมภาษณ์ รศ.อุดม บัวศรี, เมื่อวันที่ ๑๕ เดือน พฤษภาคม ๒๕๕๘.

๓.๓.๑ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบนิรณัย

การอ้างเหตุผลแบบนิรณัยคือการอธิบายจากหลักการใหญ่ ไปสู่ข้อปฏิบัติหลักย่อย หรือเป็นการอ้างจากหลักสากลไปสู่สิ่งเฉพาะ การอ้างเหตุผลเช่นนี้ หลวงปู่มั่นท่านมักจะนำมาใช้ในบทเทศนาที่มีผู้ฟังจำนวนมาก เพราะจะทำให้เกิดความเข้าใจและได้รับการยอมรับง่ายกว่า เป็นเหตุผลที่มีความน่าเชื่อถือ มีความน่าเชื่อถือมาก เหตุผลแบบนิรณัยที่ท่านนำมาใช้พอประมวลได้ดังนี้

มโนคือใจนี้ เป็นดั้งเดิม เป็นมหาฐานใหญ่ จะทำอะไรก็ย่อมเป็นไปจากใจนี้ทั้งหมด ได้ในพระพุทธพจน์ว่า มโนปุพฺพงคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา ธรรมทั้งหลายมีใจถึงก่อน มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ พระบรมศาสดาจะทรงบัญญัติพระธรรมวินัย ก็ทรงบัญญัติออกไปจากใจคือมหาฐานนี้ทั้งสิ้นเหตุนี้ เมื่อพระสาวกผู้ได้มาพิจารณาตามจนถึงรู้จักนโม แจ่มแจ้งแล้ว มโน ก็สุดบัญญัติคือพ้นจากบัญญัติทั้งสิ้น สมมติทั้งหลายในโลกนี้ต้องออกไปจากมโนทั้งสิ้น ของใครก็ก่อนของใคร ต่างคนต่างถือเอาก่อนอันนี้ ถือเอาเป็นสมมติบัญญัติตามกระแสแห่งน้ำไอหะ จนเป็นอวิชชาตัวก่อภพก่อชาติ ด้วยการไม่รู้เท่า ด้วยการหลง หลงถือว่าเป็นตัวเรา เป็นของเราไปหมด^{๖๙}

หลักคำสอนนี้เป็นการอธิบายการฝึกปฏิบัติขัดเกลาโดยอ้างถึงหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเริ่มจากข้ออ้างหลักไปสู่ข้ออ้างรอง เป็นการขยายความให้ชัดว่าศูนย์กลางแห่งการปฏิบัติอยู่ที่ใจ จึงเพ่งไปที่นั่นทุกอย่างเกิดที่นั่น จบที่นั่น

เทศนาธรรมบทเกี่ยวกับเวทดาเกิดขึ้นช่วงที่หลวงปู่เจี๊ยะตามไปปรณนิตีหลวงปู่มั่นที่เชียงใหม่ เป็นลักษณะคำถามเกี่ยวกับเรื่องเทพ เวทดา ภูตผี ซึ่งหลวงปู่มั่นมีท่าที่เป็นเรื่องปกตธรรมดา ดังที่การเสวนาถามตอบกับหลวงปู่เจี๊ยะ ว่า

“ครูบาจารย์ เวทดาหน้าตามันเป็นยังไง อยากเห็นบ้าง” ท่านตอบว่า “...มันไม่ใช่เรื่องอะไรของเรา เราจะไปรู้ทำไม ท่านนี้ชอบถามซอกแซกกวนใจ ทำความดีให้มันถึงสิ ปัญหามันอยู่ที่เรา ไม่ได้อยู่ที่เทวบุตรเวทดาที่ไหน ดูหน้าเรา ดูหนังเราให้เห็นชัดด้วยปัญญานั่นสิ พระพุทธเจ้าเห็นพระองค์เองก่อน ตรัสรู้เรื่องตัวตน ละเรื่องตัวตนก่อน ค่อยมาสอนคนอื่นหรือสอนเวทดาทีหลัง ยังไม่ทันไร ยังไม่ไปไหนมาไหน อยากเห็นนั่นเห็นนี่ มันไม่ถูก ทั้งที่ตาบอดแต่อยากเห็นนั่นเห็นนี่ เดียวก็เดินชนตอ ลูกกระตาดแตกหอรอก...ศาสนานี้เรียนให้ตีสิกล้ำที่สุด ผมไปเที่ยวกวานาอยู่ในป่า มีสหรรณิกของผมอยู่ในป่าโน่นนะ โอ๊ย...เจี๊ยะเอ๊ย...แม้รู้เท่านี้วัก้อย นี่ท่านยังมุดเข้าไปได้ หายตัวไปเลย ทะลุฟ้า ทะลุดิน แผ่นดิน แผ่นน้ำ ทะลุได้หมดจะไปไหนเพียงแค่ลัดมือเดียว ตอนนี้น่าตายอยู่ในป่าไปแล้ว”^{๗๐}

สนทนาธรรมบทนี้เป็นการอ้างเหตุผลในลักษณะนิรณัย เพราะเริ่มจากข้อสรุปหลักคือ “ทำความดีในตัวเราให้มันถึงก่อน” จากนั้นก็ขยายไปสู่ส่วนย่อยอื่นๆ โดยให้เหตุผลจากสิ่งในตัวเรา ไปสู่สิ่งนอกตัว กระทั่งยกตัวอย่างเรื่องตาบอด หรือสหรรณิกที่มรณภาพไปแล้ว

^{๖๙} มุลินิทธิพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต, *บูรพาจารย์*, หน้า ๗๐๐.

^{๗๐} วัดป่าภูก้อนปฏิบัติปาราม, *พระครูสุทธิธรรมรังสี หลวงปู่เจี๊ยะ จุนโท พระผู้เป็นดั่งผ้าชีริ้วท่อทอง*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิลป์สยามบรรจุกิจภัณฑ์และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๑๖๘-๙.

ปฐมโพธิกาล ได้ทรงแสดงธรรมแก่พระปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี เป็นครั้งแรก เป็นปฐมเทศนา เรียกว่า “ธรรมจักร” เบื้องต้นทรงยกส่วนที่สุต ๒ อย่าง อันบรรพชิตไม่ควรเสพขึ้นแสดงว่า “ทว เม ภกขเว อนิตา ปพพชิตน น เสวิตพพา ภิกษุทั้งหลาย ส่วนที่สุต ๒ อย่าง อันบรรพชิตไม่พึงเสพ คือ กามสุขัลลิกาและอตตกิลมถา” อธิบายว่า กามสุขัลลิกาเป็นส่วนแห่งความรัก อตตกิลมถาเป็นส่วนแห่งความชัง ทั้ง ๒ ส่วนนี้เป็นตัวสมุทัย^{๗๑}

หลักคำสอนนี้เป็นการอ้างเหตุการณ์แรกที่เกิดการขยายตัวของพุทธศาสนาเป็นข้ออ้างหลัก แล้วขยายไปสู่ข้อย่อยที่เป็นเนื้อหาธรรมในปฐมเทศนา

เทศนาธรรมบทนี้พระปริดา ฉนทกโร ได้เลือกเฟ้นพระธรรมเทศนาของหลวงปู่มั่นบางบทบันทึกไว้ในหนังสือพระป่าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ว่า

“การบำรุงรักษาสิ่งใดๆ ในโลก การบำรุงรักษาตนคือใจเป็นเยี่ยม จุดที่เยี่ยมยอดของโลกคือใจ ควรบำรุงรักษาด้วยดี ได้ใจแล้วคือได้ธรรม เห็นใจตนแล้วคือเห็นธรรม รู้ใจแล้วคือรู้ธรรม ทั้งมวล ถึงใจตนแล้วคือถึงพระนิพพาน ใจนี้แลคือสมบัติอันล้ำค่า จึงไม่ควรอย่างยิ่งที่จะมองข้ามไป คนพลาดใจคือไม่สนใจปฏิบัติต่อใจดวงวิเศษในร่างนี้ แม้จะเกิดสักร้อยชาติพันชาติ ก็คือผู้เกิดผิดพลาดนั่นเอง”^{๗๒}

บทเทศนาธรรมข้างต้นดังกล่าวมีความสอดคล้องกับการตอบปัญหาตอนที่พระอาจารย์มั่นเดินทางกลับจากจุดศักราชเหนือก่อนเดินทางขึ้นภาคอีสานแวะพักวัดบรมนิวาสตามคำสั่งทางโทรเลขของสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (อ้วน ติสโส) ปรากฏว่ามีคนมาถามปัญหาที่ท่านมาก ที่นับว่าน่าสนใจก็คือปัญหาว่า

“...ได้ทราบที่ท่านรักษาศีลองค์เดียว มิได้รักษาถึง ๒๒๗ องค์ เหมือนพระทั้งหลายที่รักษากันใช่ไหม? ท่านตอบว่า “ใช่” ที่ท่านว่ารักษาเพียงอันเดียวนั้นคืออะไร ท่านตอบว่าคือใจ เขาถามว่าส่วน ๒๒๗ นั้นท่านไม่ได้รักษาหรือ ท่านตอบว่า อาตมารักษาใจไม่ให้คิด พุด ทำในทางที่ผิด อันเป็นการล่วงเกินข้อห้ามที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้ จะเป็น ๒๒๗ หรือมากกว่านั้นก็ตาม บรรดาที่เป็นข้อทรงบัญญัติห้าม อาตมาก็เฝ้าใจว่า ตนมิได้ทำผิดต่อพุทธบัญญัติ ส่วนผู้ใดจะว่าอาตมารักษาศีล ๒๒๗ หรือไม่นั้น ก็สุดแล้วแต่ผู้นั้นจะคิด จะพุดเอาตามความคิดของตน เฉพาะอาตมาได้รักษาใจอันเป็นประธานของกายวาจาอย่างเข้มงวดกวดขันตลอดมา”^{๗๓}

บทเทศนาที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์เป็นตัวอย่างคำสอนในรูแบบนिरันย มีทั้งหมด ๕ บทเทศนาเป็นการอ้างเหตุผลจากหลักการใหญ่ไปสู่ส่วนย่อย ซึ่งการใช้เหตุผลดังกล่าวนี้ส่วนใหญ่มักใช้ในการเทศนาที่มีผู้ฟังจำนวนมาก เพื่อสร้างความเชื่อมั่นในหลักธรรมคำสอน

๓.๓.๒ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบอุปนัย

การอ้างเหตุผลแบบอุปนัยคือการอธิบายจาก ข้อปฏิบัติหลักย่อยไปสู่หลักการใหญ่ หรือเป็นการอ้างจากสิ่งเฉพาะไปสู่หลักสากล การอ้างเหตุผลเช่นนี้ ส่วนมากมักถูกจะนำมาใช้ในการสนทนา ถามตอบ

^{๗๑} มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, บุรพาจารย์, หน้า ๗๑๐.

^{๗๒} พระปริดา ฉนทกโร, พระป่าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์, (ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๐.

^{๗๓} พระมหาบัว ญาณสมปนฺโน, ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ, หน้า ๒๑๖.

เพราะต้องยกข้อปลีกย่อยต่างๆ มาประกอบ ก่อนที่จะนำไปสู่บทสรุป ซึ่งต้องใช้เวลาและซักไซ้ไล่เลียงจึงจะเกิดความเข้าใจได้ เหตุผลแบบอุปนัยที่ท่านนำมาใช้พอประมวลได้ดังนี้พระอาจารย์มั่นให้โอวาทเกี่ยวกับงานศพ...

“ทุกรูปทุกองค์ อย่าพากันประมาทเลย จงพากันคิดว่าการมาทำศพนั้น คือการสอนตัวของเราเอง นำเอาศพเป็นสักขีพยานว่า ความตายเป็นสิ่งหลีกเลี่ยงไม่ได้...ปัจจุบันบางคนพากันเข้าใจผิดว่า เวลาคนตายนิมนต์พระมาสวดอภิธรรมมาตีกา บังสกุล เข้าใจผิดว่าสวดให้คนตาย บางคนก็ไปเคาะโลงบอกว่าพระสวดแล้ว นี่เป็นการเข้าใจผิดอย่างมาก ความจริงนั้นการสวดของพระขณะที่มีศพ ท่านต้องการให้ผู้ฟังปลงธรรมสังเวช คือเอาคนตายเป็นสักขีพยานว่านี่ ยังไงศพ จะได้นี้ถึงตัวของเรามาจะต้องตาย”^{๗๔}

ในประเด็นแรก เป็นการอธิบายจากรายกรณีไปสู่ข้อสรุปคือ นำเอากรณีของศพพระอาจารย์เสาร์ ซึ่งเป็นข้อมูลเชิงประจักษ์ ที่ทุกคนกำลังเห็นอยู่ เชื่อมโยงไปสู่ข้อสรุปว่าทุกคนต้องตายเป็นเช่นเดียวกับศพนั้น และคลายความยึดมั่น...ในประเด็นหลังเป็นตรรกพหุ

พระอาจารย์อุ้น กลยาณธมโม ซึ่งเป็นลูกศิษย์ผู้ใหญ่ของหลวงปู่มั่นได้พาคณะญาติโยมหลายคน ล้วนแต่มีบรรดาศักดิ์ ได้ร่วมกันเข้ากราบเรียนท่านเรื่องการกินเจ คล้ายๆ จะมาชวนท่านให้กินเจเหมือนที่ตัวเองกิน หลวงปู่มั่นให้เหตุผลว่า

“อุ้นท่านจะเอาอย่างนี้หรือ? คนเรามันไม่ได้วิเศษเพราะการกินผักกินเนื้อนะ แต่มันวิเศษด้วยการกินเพราะการพิจารณาพิจารณาโดยแยบคาย อันผักหญ้าเนื่อนั้นมันไม่ได้รู้เรื่องดี-ชั่วเหมือนจิตเรือดอก พระธรรมคำสอนแห่งนักเบตต่างหาก ที่เรานำมาพิจารณาสอนตนให้ดีขึ้นได้ เรื่องกินอยู่หลับนอนอะไรๆ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้หมดแล้ว ไม่เห็นจะมีปัญหาอะไรกับกินเจไม่กินเจ กินเนื้อไม่กินผัก กินแต่ผักไม่กินเนื้อ อันไหนกินได้ฉันได้ ท่านก็บัญญัติไว้หมดแล้ว...ถ้ากินแต่ผักอย่างท่านว่า เป็นผู้บริสุทธิ์สิ้นกิเลสจบพรหมจรรย์ได้ มนุษย์ไม่ได้สิ้นกิเลสหรอก วัวควายเป็นต้นนั้นแหละมันจะสิ้นก่อน เพราะมันไม่ได้กินเนื้อ มันกินแต่ผักแต่หญ้า... ทำไมลูกมันถึงเต็มท้องไรทุ่งนา... ถ้าจะกินเจ ฉันเจ กินผักไม่กินเนื้อ ผมก็ไม่ได้ว่าอะไร แต่การไปตำหนิคนโน้นคนนี้ว่าเป็นเปรตเป็นผีมันไม่สมควร แล้วก็มาหลงตนยกยอตนว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าคนอื่นเขา ท่านก็ดูใจของท่านเองก็ได้เห็นว่ามันประเสริฐตรงไหนหรือยัง ถ้ายังไม่ประเสริฐให้รีบแก้ รากะ โทสะ โมหะ ที่เผาหัวอยู่นั่นละ...คนเรามันประเสริฐเลิศได้ด้วยความสามารถ มิใช่เพราะการกิน ส่วนเรื่องการกินเป็นเรื่องรองๆ อย่าเอามาเป็นเรื่องเอก ท่านจะกินก็กินเถอะเจ ผักของท่านนั้น ผมไม่เอาด้วยหรอก”^{๗๕}

เทศนาธรรมบทนี้เกิดขึ้นช่วงที่หลวงปู่เจี๊ยะตามไปหาหลวงปู่มั่นที่เชียงใหม่ หลังจากขอนิสัยตามหลักพระธรรมวินัยแห่งภิกษุใหม่แล้ว ท่านอบรมสั่งสอนว่า “ขนบ คือแบบอย่างที่เราควรประพฤติในกาลกิจ และบุคคล อันนี้เรียกว่าวัตร พระที่เอาใจใส่ไม่นิ่งดูตายพยายามประพฤติวัตรนั้นๆ ให้บริบูรณ์ ได้ชื่อว่าอาจารย์สมปนฺโน คือเป็นผู้ถึงพร้อมด้วย มารยาทหรือจะเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วุตตสมปนฺโน ผู้ถึงพร้อมด้วยวัตร สีสสมปนฺโน ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถ้าศิษย์เข้ามาขอนิสัยแล้วปฏิบัติได้อย่างนี้ พระพุทธองค์ท่านสรรเสริญไว้ในพระธรรมวินัย”^{๗๖}

^{๗๔}พระราชธรรมเจดีย์จารย์ , ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระฯ, หน้า ๑๑๐.

^{๗๕}คณะเรือบุญปากน้ำ ศิษย์ท่านพ่อลี ธมฺมธโร, ขวานหลวงปู่เจี๊ยะ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทศิลปสยามบรรจุกัณฑ์และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๙.

^{๗๖}วัดป่าภูริทัตตปฏิปทาราม, พระครูสุทธิธรรมรังสี หลวงปู่เจี๊ยะ จุนโท พระผู้เป็นดั่งผ้าขี้ริ้วทอทอง, หน้า ๑๒๒.

บทเทศนาที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์เป็นตัวอย่างคำสอนในรูแบบอุปนัย มีทั้งหมด ๓ บทเทศนา เป็นการอ้างเหตุผลจากส่วนย่อยไปสู่หลักการใหญ่ ซึ่งการใช้เหตุผลดังกล่าวนี้มักใช้ในการเสวนาสันทนาพูดคุยตัวต่อตัว เพื่อสร้างความเข้าใจที่ละเอียดลึกซึ้งในหลักธรรมคำสอน

๓.๓.๓ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบเปรียบเทียบ

รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบเปรียบเทียบ คือ การนำเอาชุดความคิดสองชุดมาเทียบเคียงเพื่อให้เกิดความรู้หรือความเข้าใจ ซึ่งอาจเป็นการเปรียบเทียบวิธีการ เปรียบเทียบเนื้อหา หรือเปรียบเทียบความเหมือนหรือความต่าง เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งนั้นอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งจะก่อให้เกิดชุดความรู้ใหม่ในคำสอนหลวงปู่มีคำสอนในลักษณะเช่นนี้มากมาย ดังท่านเปรียบเทียบ อารมณ์ในขณะที่ปฏิบัติกรรมฐานเหมือน “กะปอมเก่า” (กิ่งเก่า) เป็นต้น ดังรายละเอียดต่อไปนี้

บทเทศนาเปรียบเทียบ “กะปอมเก่า-กิเลส” เป็นคำสอนเปรียบเทียบให้เห็นอารมณ์กรรมฐานที่อาศัยอายตนะทั้งหกเป็นช่องทางเข้ามาสู่จิต ถ้ากำหนดรู้ไม่เท่าทัน จะทำให้หลงอารมณ์ก่อให้เกิดความเสียหายในการปฏิบัติ ดังท่านกล่าวว่า

ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เลื่อมใสประภัสสรแจ่มสว่างมาเดิม แต่อาศัยอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองเป็นอาคันตุกะสัญจรมาปกคลุมหุ้มห่อ จึงทำให้จิตมิส่องแสงสว่างได้ ท่านเปรียบไว้ในบทกลอนหนึ่งว่า “ไม่ชะงกหกพันง่า (กิ่ง) กะปอมเก่า (กิ่งเก่า) ขึ้นมือฮ้อย กะปอมน้อยขึ้นมือพัน ครั้นตัวมาบ่ทัน ขึ้นนำคู่มือ ๆ “ โดยอธิบายว่า คำว่าไม่ชะงก ๖,๐๐๐ ง่า นั้น เมื่อตัดศูนย์ ๓ ศูนย์ออกเสียเหลือแต่ ๖ คงได้ความว่า ทวารทั้ง ๖ เป็นที่มาแห่งกะปอมเก่าคือของปลอม ไม่ใช่ของจริง^{๗๗}

หลักคำสอนนี้เป็นการอ้างหลักพุทธพจน์ แล้วขยายไปสู่ข้อย่อย ผูกปมด้วยผลญาณอันเป็นปริศนาธรรมที่ลึกซึ้ง

บทเทศนาเปรียบเทียบ “ดิน-บิดามารดา” เป็นคำสอนเปรียบเทียบให้เห็นจุดเริ่มต้นของสรรพสิ่ง ดังท่านกล่าวว่า

คนเราทุกรูปทุกนามที่ได้กำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์ล้วนแล้วแต่มีที่เกิดทั้งสิ้น กล่าวคือ มีบิดามารดาเป็นแดนเกิด ก็แลเหตุใดท่านจึงบัญญัติปัจจุอาการแต่เพียง อวิชชา ปจฺจยา ฯลฯ เท่านั้น... อวิชชาเกิดมาจากอะไร ท่านหาได้บัญญัติไว้ไม่ พวกเราก้ยังมีบิดามารดา อวิชชาที่ต้องมีพ่อแม่เหมือนกัน ได้ความตามบาทพระคาถาเบื้องต้นว่า ฐิติภูติ นั้นเอง เป็นพ่อแม่ของอวิชชา^{๗๘}

เทศนาธรรมบทนี้ เป็นการอ้างจากปรากฏการเชิงประจักษ์คือบิดามารดา แล้วสรุปให้เห็นว่า กิเลสมีหัวหน้าคืออวิชชาเป็นบิดามารดา..

บทเทศนาเปรียบเทียบ “หยาบ-ละเอียด” เป็นคำสอนเปรียบเทียบเนื้อหาในการฝึกปฏิบัติขัดเกลาเพื่อให้เห็นความยากง่ายในการปฏิบัติทำนองสิ่งที่ง่ายยังทำไม่ได้ สิ่งที่ยากไม่ต้องกล่าวถึง ดังท่านกล่าว “ก็เมื่องานภายนอกหยาบ ๆ อย่างนี้ยังทำไม่ได้ ทำไมจิตเป็นของละเอียดจึงจะบำเพ็ญฝึกหัดได้”^{๗๙} เทศนา

^{๗๗} มุลินีพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, บุรพจารย์, หน้า ๗๐๖.

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐๑.

^{๗๙} พระราชาธรรมเจดีย์จารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระฯ, หน้า ๖๒.

ธรรมบทนี้สั้นๆ แต่มีความหมายที่ลึกซึ้ง เป็นการท้าทายให้ลูกศิษย์เพิ่มความเพียรพยายามในการปฏิบัติขัด
 เกลา

บทเทศนาเปรียบเทียบ “เศรษฐี-การปฏิบัติธรรม” เป็นคำสอนเปรียบเทียบเนื้อหาในการฝึก
 ปฏิบัติขัดเกลาอย่างไม่ลดละ ไม่หยุดหย่อน ดังท่านสอนว่า

“...ยังไม่สบาย คนเรามันใกล้ตาย ก็ต้องยิ่งทำความเพียร ด้วยความไม่ประมาท แม้เราจะเป็น
 ผู้ได้รับการฝึกฝนมามากแล้ว แต่ก็ต้องทำ และยิ่งมีความรู้สึกภายในว่าต้องทำให้มาก
 เช่นเดียวกับเศรษฐีแม้จะมีทรัพย์มาก ก็ยิ่งต้องทำมาก วิริยงค์ สมานันเป็นเพียงสังขารไม่
 เทียงทรอก ความจริงแห่งสังขารจึงจะเป็นของเที่ยง และการกระทำความเพียรนี้ยังเชื่อว่า
 ทำเป็นตัวอย่างแก่ศิษย์ทั้งหลายด้วย”^{๘๐}

เทศนาธรรมบทนี้ เทียบให้เห็นว่าเศรษฐีไม่หยุดในการแสวงหาทรัพย์ ความสุขเกิดจากการ
 แสวงหามิใช่ได้มาจำนวนมากน้อย เช่นเดียวกับนักปฏิบัติไม่พึงพอใจเพียงเพราะได้ค้นพบสังขารมากน้อย
 หากต้องสร้างกระบวนการจนกว่าจะสามารถปลดปล่อยตนเองให้อิสระหลุดพ้นได้ แม้จะไปถึงเป้าหมายนี้แล้ว
 ยังดำรงตนให้เกิดคุณค่าและความหมายในการสร้างคุณภาพให้กำโลกอยู่ต่อไป

บทเทศนาเปรียบเทียบ “การฝึกของพระพุทธเจ้า” เป็นคำสอนยกตัวอย่างในการฝึกปฏิบัติขัด
 เกลาโดยนำพระจริยวัตรของพระพุทธองค์มาเป็นแบบอย่างทั้งด้านการฝึกฝนและด้านเป็นครูสอน ดังท่านสอน
 ว่า

สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามฝึกหัดพระองค์จนได้ตรัสรู้พระอนุตตร
 สัมมาสัมโพธิญาณเป็น พุทธโธ ผู้รู้ ก่อน แล้วจึงเป็น ภควา ผู้ทรงจำแนกแจกธรรมสั่งสอน
 เวไนยสัตว์ สัตถา จึงเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้ฝึกบรูษผู้มีอุปนิสัยบารมีควรแก่การ
 ทรมาณในภายหลัง จึงทรงพระคุณปรากฏว่า กลยาโณ กิตติสทโท อพุกุคโคโต ชื่อเสียงเกียรติ
 ศัพพ์อันดีงามของพระองค์ย่อมฟุ้งเฟื่องไปในจตุรทิศ จนตราบเท่าทุกวันนี้...ถ้าบุคคลไม่
 ทรมาณตนให้ดีก่อนแล้ว และทำการจำแนกแจกธรรมสั่งสอนไซ้ร้ ก็จักเป็นผู้มีโทษปรากฏว่า
 ปาปโก สทโท โหติ คือเป็นผู้มีชื่อเสียงชั่วฟุ้งไปในจตุรทิศ เพราะโทษที่ไม่ทำตามพระสัมมาสัม
 พุทธเจ้าและพระอริยสงฆ์สาวกเจ้าในกาลก่อนทั้งหลาย^{๘๑}

หลักคำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลเปรียบเทียบ โดยนำเอาพระพุทธเป็นแบบอย่าง แล้วให้แต่ละคน
 ฝึกฝนตนเองให้ได้ก่อนแล้วค่อยสอนคนอื่น มิเช่นนั้นข้อเสียหาก็จะขยายวงกว้างออกไป บทเทศนาที่คัดเลือก
 มาศึกษาวิเคราะห์เป็นตัวอย่างคำสอนในรูปแบบเปรียบเทียบ มีทั้งหมด ๕ บทเทศนา เป็นการอ้างเหตุผล
 เชื่อมโยงความสัมพันธ์เชิงเนื้อหาของสิ่งสองสิ่งให้เกิดคุณค่าและความหมายด้านความจริง ความรู้ ความดี ซึ่ง
 การใช้เหตุผลดังกล่าวนี้มักใช้ทั้งในการเทศนาที่มีผู้ฟังจำนวนมาก การเสวนา สนทนาพูดคุยตัวต่อตัว เพื่อ
 เทียบเคียงให้เห็นคุณค่าความหมายที่ละเอียดลึกซึ้ง

๓.๓.๔ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบโยนิโสมนสิการ

รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบโยนิโสมนสิการ หมายถึง วิธีคิด ๑๐ ประการ ได้แก่ วิธีคิด
 แบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์หรือแบบรู้เท่าทันธรรมดา วิธี
 คิดแบบอริยสังค/แบบแก้ปัญหา วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ วิธีคิดแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก วิธีคิดแบบ

^{๘๐}อ้างแล้ว, พระราชาธรรมเจดีย์จารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระฯ, หน้า ๗๙.

^{๘๑}มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, บูรพาจารย์, หน้า ๖๙๘.

คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม วิธีคิดแบบเร้ากุศล วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน และวิธีคิดแบบวิภวาท ในการวิเคราะห์ นั้น พิจารณาจากแนวคำสอนหนึ่งๆ มีน้ำหนักไปในวิธีคิดแบบมากกว่าวิธีอื่นเป็นหลัก แต่หากเนื้อความก้ำกึ่งกัน หรือสัมพันธ์กันก็จะนำวิธีคิดมาเชื่อมโยงต่อกันไป ดังต่อไปนี้

เทศนาธรรมบท “จุดดั่งที่แท้จริง” เทศนาธรรมบทนี้เป็นคำสอนเกี่ยวหลักการปฏิบัติของพระที่ จาริกจุดดั่ง ต้องมุ่งตรงต่อการกำจัดกิเลสภายในตนเป็นสำคัญ ท่านสอนว่า

การจุดดั่งนั้นมุ่งหมายเพื่อถ่ายถอนกิเลส กำจัดกิเลส การที่ออกจุดดั่งโดยการโฆษณาหรือ ประกาศโฆษณาว่าจะออกไปทางโน้นทางนี้ โดยต้องการว่าจะให้คนไปหามากๆ นั้น ไม่ถือว่าเป็นการถูกต้อง จุดดั่งก็แปลว่าเครื่องกำจัดความอยาก มีการฉันทเดียว ฉันทในบาตรไม่มี ภาชนะอื่น การบิณฑบาต การอยู่โคนต้นไม้ การอยู่ป่า การปฏิบัติอย่างนี้ชื่อว่าจุดดั่ง เช่นการ ฉันทเดียวเป็นการตัดความอยากที่จะต้องฉันทอย่างโน้นอย่างนี้เมื่อฉันทแล้วก็แล้วกัน...การไป อยู่ในป่าที่ไกลจากบ้านพอสมควร หรือในถ้ำภูเขานี้ก็เป็นการหาสถานที่บำเพ็ญกัมมัฏฐาน แสวงหาความสงบเพื่อบำเพ็ญสมณธรรม การแสวงหาแหล่งที่เป็นป่า ภูเขา-ถ้ำนี้ต้องหา สถานที่ที่เป็นสปปายะ เหมาะแก่การบำเพ็ญสมณกิจ สมณธรรมจริง อย่าไปหาถ้ำภูเขาที่ ประชาชนไปกันมากเป็นการผิด และไม่เป็นการดำเนินจุดดั่ง...^{๘๒}

หลักคำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ เน้นให้เข้าถึงสาระหรือ จุดมุ่งหมายของการจาริกจุดดั่งอย่างแท้จริง โดยอธิบายจากจุดดั่งเป็นหลักการแล้วขยายไปสู่ข้อปฏิบัติ ปลีกย่อย หรือรายละเอียดของการลงสู่ภาคสนามจริง เน้นให้เห็นสาระที่แท้จริงของจุดดั่งเพื่อจุดมุ่งหมายใด และเตือนให้ระมัดระวังข้อผิดพลาดที่อาจเกิดขึ้น

เทศนาธรรมบท “กะปอมก่า” เทศนาธรรมบทนี้ชี้ให้เห็นว่าธรรมในมนุษย์ปุถุชนเป็นระดับโลกีย ธรรม ซึ่งบกพร่องผิดพลาด ส่วนธรรมในพระอริยเป็นระดับโลกุตตระ ดังที่ท่านสอนว่า

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงว่า ธรรมของพระตถาคตเมื่อเข้าไปประดิษฐานใน สันดานของปุถุชนแล้ว ย่อมกลายเป็นของปลอม (สัทธรรมปฏิรูป) ไป แต่ถ้าเข้าไปประดิษฐาน ในจิตสันดานของพระอริยเจ้าแล้วไซ้ร้ ย่อมเป็นของบริสุทธิ์แท้จริง และเป็นของไม่ลบลือน ด้วย...เพราะฉะนั้น เมื่อยังเพียรแต่เรียนพระปริยัติธรรมฝ่ายเดียว จึงยังใช้การไม่ได้ดี ต่อเมื่อ มาฝึกหัดปฏิบัติจิตใจ กำจัดเหล่ากะปอมก่า คือ อุปกิเลสแล้วนั้นแหละ จึงจะยังประโยชน์ให้ สำเร็จเต็มที่ และทำให้พระสัทธรรมบริสุทธิ์ ไม่วิปลาสคลาดเคลื่อนจากหลักเดิมด้วย^{๘๓}

หลักคำสอนนี้เป็นการอธิบายจากหลักใหญ่คือคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นกลางๆ จะเป็นสิ่ง วิเศษเมื่ออยู่กับพระอริยะ แต่จะถูกทำให้ไม่บริสุทธิ์เมื่ออยู่กับปุถุชน ซึ่งจะเสียความบริสุทธิ์มากน้อยขึ้นอยู่กับ ว่าปุถุชนผู้นั้นจะถอดรหัสพุทธธรรมไปใช้อย่างไร การศึกษาปริยัติอย่างเดียวเข้าไม่ถึงธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง เป็น การใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ เน้นให้เข้าใจหลักปฏิบัติให้ตรงตามจุดมุ่งหมายอย่าง แท้จริง

เทศนาธรรมบท “มัชฌิมา” เทศนาธรรมบทนี้ชี้ให้เห็นความเป็นกลาง ความพอดี ซึ่งเป็นฐาน สำคัญในการปฏิบัติ ดังที่ท่านสอนว่า

มัชฌิมา ทางกลาง หมายถึงอะไร หมายถึงความพอดี ของพอดีนั้นมีความสำคัญ ถ้าทุกสิ่งทุก อย่างขาดความพอดีใช้ไม่ได้ ไม้ที่จะตัดเป็นบ้านขาดความพอดีก็เป็นบ้านไม่ได้ จีวร เสื้อผ้า

^{๘๒}พระราชธรรมเจดีย์จารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโตฯ, หน้า ๑๐๗.

^{๘๓}มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต, บูรพาจารย์, หน้า ๖๙๗-๘.

ตัดยาวไปสั้นไปก็ใช้ไม่ได้ อาหารมากไปก็ไม่ได้ น้อยไปก็ไม่ได้ ความเพียรมากไปก็ไม่ได้ น้อยไปก็ไม่ได้ มัชฌิมาทางกลาง คือ ขจัดสิ่งที่ไม่พอดีให้พอดีนั่นเอง กามสุขัลลิกานุโยค คือ การปฏิบัติ ตกไปในทางรัก อตตกิล มัตถานุโยค คือ ตกไปในทางชัง นี่คือการไม่พอดี ทำสมาธิหลงไปในความสุขที่ตกไปในทางรัก ทำสมาธิไม่ดี ในบางครั้งเศร้าใจตกไปในทางชัง การขจัดเสียซึ่งส่วนทั้งสองนั้น คือ การเดินเข้าสู่อริยมรรค การถึงอริยมรรค นั่นคือ การถึงต้นบัญญัติ การถึงต้นบัญญัติ คือ การถึง “พุทธะ” ^{๘๔}

หลักคำสอนนี้เป็นการอ้างหลักมัชฌิมา มาเป็นข้ออ้างหลัก แล้วขยายไปสู่เนื้อหาที่ละเอียดอันได้แก่ กามสุขัลลิกานุโยค อตตกิลมัตถานุโยค แล้วสรุปลงในหลักอริยมรรค เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ กับแบบวิวัชชวาท คือให้จำแนกแยกแยะพิจารณาความพอดีไม่ให้เอียงไปด้านใดด้านหนึ่ง จากนั้นเน้นให้ดำเนินตามหลักมัชฌิมาปฏิบัติเพื่อให้บรรลุจุดหมายอย่างแท้จริง

เทศนาธรรมบท “คุณค่าของพระอรุณคัมภีร์” เทศนาธรรมบทนี้เป็นเหตุการณ์เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผี เป็นความเชื่อดั้งเดิมของชาวอีสานจนปัจจุบันก็ยังไม่เสื่อมคลาย พระอาจารย์วิริยงค์ลูกศิษย์หลวงปู่มั่นถูกส่งไปปราบผีปอบ แถวบ้านนามน..วิธีการของท่านถือเป็นโอกาสดีที่คนเขากำลังผวาหวาดกลัวดึงเข้าหาธรรมที่ละเอียดลึกซึ้งเป็นที่พึ่งทางใจ (คนเมื่ออยู่ดีกินดีนอนหลับสบายก็ไม่ค่อยจะนึกถึงพระเท่าใดนัก) เมื่อเขาเกิดความมั่นใจผีก็หายไปเรื่องราวสงบลง เมื่อประสบผลสำเร็จแล้ว หลวงปู่มั่นได้กล่าวถึงคุณค่าของ พระสงฆ์ที่ดำรงชีวิตตามบ้านนอกร่วมกับชุมชนในป่าเขาว่า

นี่แหละคือประโยชน์และพระภิกษุสามเณรผู้บวชมาแล้วในพุทธศาสนา นอกจากจะทำประโยชน์ตนแล้ว ก็ควรจะได้ทำประโยชน์ผู้อื่นต่อไปจึงจะเป็นการเชิดชูไว้ซึ่ง พุทธศาสนา บางคนเชื่อว่าพวกเราอยู่ในป่าบ้านนอกบ้านนา เอาแต่ความสุขส่วนตัวได้รู้ธรรมเห็นธรรมแล้วก็หลบซ่อนตัวอยู่ในป่าเขา ไม่ทำประโยชน์แก่ส่วนรวม ความจริงแล้วพวกเราทำประโยชน์ส่วนรวมกันแล้วทุกองค์ เพราะชาวบ้านนอกบ้านนาที่ยังต้องการผู้เข้าใจธรรมทั้งส่วนหยาบและละเอียดมาสอนเขา หากพวกเราไม่มาแนะนำในทางที่ถูก อันเป็นส่วนหยาบและละเอียดแล้วก็จะหลงเข้าใจผิดกันอีกมาก นี่แหละคือการการทำประโยชน์แก่คนบ้านนอกบ้านนา จะคอยให้เจ้าฟ้าเจ้าคุณผู้ทรงความรู้ในกรุงในถิ่นที่เจริญมาสอนนั้นเห็นจะไม่ไหว เพียงแต่ท่านเดินทางเท้าสักหนึ่งกิโลสองกิโลก็ไม่เอาแล้ว พวกเราจึงได้ชื่อว่ามีส่วนช่วยทำประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างลึกซึ้ง ที่ใครอื่นเขามองไม่ใคร่เห็น ^{๘๕}

ถือเป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบปลูกเร้ากุศล โดยพิจารณาจากต้นเรื่องที่ส่งพระไปแก้ไข มิฉะพินิจของชาวบ้าน จนนำไปสู่ข้อสรุปคุณค่าของพระสงฆ์ในพุทธศาสนาที่ช่วยเหลือสังคม ชุมชน

เทศนาธรรมบท “มนุษย์ประเสริฐสุด” เทศนาธรรมบทนี้ชี้ให้เห็นความสำคัญของความเป็นมนุษย์ ซึ่งเป็นจุดที่สามารถพัฒนาตนเองให้ประเสริฐสุด ดังที่ท่านสอนว่า

ฐานะอันเลิศมีอยู่ในมนุษย์ ฐานะอันเลิศนั้นเป็นทางดำเนินไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ อธิบายว่า เราได้รับมรดกมาแล้วจากนโมคือบิดามารดา กล่าวคือ ตัวของเรานี้แล อันได้กำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์ ซึ่งเป็นชาติสูงสุด เป็นผู้เลิศตั้งอยู่ในฐานะอันเลิศด้วยดี คือ มีกายสมบัติ วจีสมบัติ และมโนสมบัติ บริบูรณ์ จะสร้างสมเอาสมบัติภายนอกคือทรัพย์สินเงินทองอย่างไรก็ได้ จะสร้างสมเอาสมบัติภายใน คือ มรรค ผล นิพพานธรรมวิเศษก็ได้ พระพุทธองค์

^{๘๔}พระราชธรรมเจดีย์จารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโตฯ, หน้า ๕๘.

^{๘๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘-๙.

ทรงบัญญัติพระธรรมวินัย ก็ทรงบัญญัติแก่มนุษย์เรานี่เอง มิได้ทรงบัญญัติแก่ ช้าง ม้า โคควาย ฯลฯ ที่ไหนเลย มนุษย์นี่เองจะเป็นผู้ปฏิบัติถึงซึ่งความบริสุทธิ์ได้^{๘๖}

หลักคำสอนนี้เป็นการอ้างหลักการว่าคุณสมบัติที่จะทำให้หลุดพ้นอยู่ในตัวมนุษย์ แล้วอ้างถึงคุณสมบัติต่างๆ ตลอดถึงหลักพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าก็เพื่อสนับสนุนขัดเกลาให้มนุษย์หลุดพ้น เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบแบบเร้ากุศล

เทศนาธรรมบทนี้เป็นการตอบปัญหาเกี่ยวกับนิกาย สืบเนื่องจากศิษย์หลวงปู่เสาร์ และหลวงปู่มั่น ที่เคยเป็นมหานิกาย บางรูปได้ปฏิบัติเป็นธรรมยุติ บางรูปไม่ได้รับปฏิบัติเป็นธรรมยุติ ก่อให้เกิดความเคลือบแคลงสงสัย พลอยเป็นเหตุให้การปฏิบัติติดขัดไปด้วย ซึ่งเหตุการณ์นี้หลวงปู่มั่นได้ให้เหตุผลกับลูกศิษย์ว่า “ถ้าพากันมาปฏิบัติเป็นพระธรรมยุติหมดเสียแล้ว ฝ่ายมหานิกายจะไม่มีใครแนะนำการปฏิบัติ มรรคผลไม่ได้ขึ้นอยู่กับนิกายหรอก แต่มรรคผลขึ้นอยู่กับการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบตามธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำสั่งสอนไว้แล้ว ละในสิ่งที่ควรละ เว้นในสิ่งที่ควรเว้น เจริญในสิ่งที่ควรเจริญ นั้นแหละทางดำเนินไปสู่มรรคผลนิพพาน”^{๘๗}

เทศนาธรรมบท “ลุ่มหลวง” เทศนาธรรมบทนี้เป็นการสอนชาวบ้าน ในช่วงที่ท่านเดินทางไปงานศพหลวงปู่เสาร์ ที่จังหวัดอุบลราชธานี ท่านสอนว่า

บุคคลผู้ประพฤติตัวไม่ดีในพุทธพจน์ว่า ทูริชานโพรากโว ผู้รู้ชั่วทำตัวซบหาย เช่น เล่นไพ่ กินเหล้า ท่านแสดงว่า สุรานารี กีฬาบัตร เทียวผู้หญิง พวกนี้พากันลุ่มหลวง หมายความว่าเมื่อตัวไม่ทำงาน ยังใช้เวลาเล่นโดยไม่มีประโยชน์ เสียเงิน ภาษีอากรของรัฐก็ขาดไป ตั้งตัวของตนเป็นภัยของสังคม อย่างนี้เรียกว่า ลุ่มหลวง ถ้าทำกันมาขึ้นก็เป็นภาระหนักแก่หลวง คือ รัฐบาลที่ว่าวันลุ่มหลวง วันฟู วันจมน ตามตำราหมอดูนั้น มันบ่มแหม่นดอกท่านว่า วันไม่ได้ลุ่มหลวง ไม่ฟู ไม่จมน ตัวคนนี่ต่างหากที่ฟูที่จมนที่ลุ่มหลวง^{๘๘}

นี่เป็นหลักคำสอนที่ท่านเทศน์ให้ประชาชนทั่วไปฟัง เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก และแบบวิภาษวาท ซึ่งคำสอนลักษณะนี้ไม่พบบ่อยนัก เป็นการอ้างหลักใหญ่จากพระพุทธวจนะ แล้วขยายไปสู่สิ่งที่มนุษย์กระทำอยู่เป็นอยู่ บทเทศนาที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์เป็นตัวอย่างคำสอนในรูปแบบโยนิโสมนสิการ มีทั้งหมด ๗ บทเทศนา เป็นการอ้างเหตุผลกระตุ้นให้เกิดความคิด ในด้านคุณค่า ความหมาย ความจริง ความรู้ ความดี ซึ่งการใช้เหตุผลดังกล่าวนี้มักใช้ทั้งในการเทศนาที่มีผู้ฟังจำนวนมาก การเสวนา สนทนาพูดคุยตัวต่อตัว เพื่อให้เกิดการฉุกละเอม คิดได้ สร้างสัมมาทิฐิ ให้เห็นคุณค่าความหมายที่ละเอียดลึกซึ้ง

๓.๓.๕ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบปฏิบัติภาวนา

เหตุผลในการสอนธรรมแบบพุทธ เป็นการแสวงหาความจริงทางพุทธศาสนาที่อยู่นอกกรอบวิธีการนิรนัยและวิธีอุปนัย เป็นกระบวนการของภาวนามยปัญญา ซึ่งเป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงท่าทีการมองโลกและชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยั้งยิ่งกว่าทิฐิ เหตุผลใน

^{๘๖} มุนินิพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต, *บูรพาจารย์*, หน้า ๗๐๑-๒.

^{๘๗} คณะเหลนศิษย์, *มณิรัตน์ อัญมณีแห่งโพสณฑ์ ประวัติและธรรมหลวงปู่ครูบาจารย์เฒ่าทองรัตน์ กนตสีโล*, พิมพ์ครั้งที่ ๒; (มปพ, ปาปิรุส พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๔๘.

^{๘๘} พระราชาธรรมเจดียงจารย์, *ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต* ๑, หน้า ๘๘.

การสอนธรรมแบบพุทธ พอประมวลได้ดังนี้ “... ในการบำเพ็ญฌานปณิกิจศพระอาจารย์นิยมได้ให้ทัศนะว่า “ซากอสุภะ ร่างกายที่ตายนั้น ควรแก่การที่จะพึงพิจารณาให้เป็นสักขีพยานในการปลงธรรมสังเวชเท่านั้น ส่วน การบำเพ็ญกุศลที่จะพึงอุทิศผลให้แก่ผู้ล่วงลับไปแล้วนั้น ไม่จำเป็นจะต้องมีร่างกายที่สิ้นลมแล้ว จะมาเป็นผู้ คอยรับส่วนกุศล”^{๘๘} เป็นการกล่าวถึงความจริงที่อยู่เกินขอบเขตการเชื่อมโยงทางเหตุผลแบบนิรนัยและอุปนัย และมีข้อสรุปอยู่ที่คำว่า “ปลง” คือ การนำไปสู่ข้อสรุปที่พุทธที่ว่า คลายความยึดมั่น

... เหตุซึ่งเป็นปัจจัยดั้งเดิมของสิ่งทั้งหลายในสากลโลกธาตุนั้นได้แก่มโนนั้นเอง มโนเป็นตัว มหาเหตุ เป็นตัวเดิม เป็นสิ่งสำคัญ นอกนั้นเป็นแต่อาการเท่านั้น อารมมณ จนถึง อวิคต จะ เป็นปัจจัยได้ก็เพราะมหาธาตุคือใจเป็นเดิมโดยแท้... ฉะนั้น มโนซึ่งกล่าวไว้ในข้อ ๔ ก็ดี ฐิติ ภูติ ซึ่งจะกล่าวในข้อ ๖ ก็ดี และมหาเหตุซึ่งกล่าวในข้อนี้ก็ดี ย่อมมีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน พระบรมศาสดาจะทรงบัญญัติพระธรรมวินัยก็ดี รู้อะไร ๆ ได้ด้วยทศพลญาณก็ดี รอบรู้สรรพ ญะยธรรมทั้งปวงก็ดี ก็เพราะมีมหาเหตุนี้เป็นดั้งเดิมทีเดียว จึงทรงรอบรู้ได้เป็นอนันตนิย แม้สาวกทั้งหลายก็มีมหาเหตุนี้แลเป็นเดิม จึงสามารถรู้ตามคำสอนของพระองค์ได้ด้วย..^{๘๙}

เทศนาธรรมบทนี้อ้างอิงจิตที่เป็นต้นตอของสรรพสิ่ง ถูกปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย(อารมณ)ทั้งหลาย แล้วสรุปลงในคำสอนของพระพุทธเจ้า

หนังสือบูรพาจารย์โดยมูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโตบันทึกบทเทศนาของพระอาจารย์มั่นว่า คนเราทุกรูปทุกนามที่ได้กำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์ล้วนแล้วแต่มีที่เกิดทั้งสิ้น กล่าวคือ มีบิดา มารดาเป็นแดนเกิด ก็แลเหตุใดท่านจึงบัญญัติปัจจัยการแต่เพียง อวิชชา ปจฺจยา ฯลฯ เท่านั้น... อวิชชาเกิดมาจากอะไร ท่านหาได้บัญญัติไว้ไม่ พวกเราก้ยังมีบิดามารดา อวิชชาก็ต้องมี พ่อแม่เหมือนกัน ได้ความตามบาทพระคาถาเบื้องต้นว่า ฐิตภูติ นั้นเอง เป็นพ่อแม่ของ อวิชชา^{๙๐}

ในพรรษาที่ ๓ หลวงปู่มั่นจำพรรษาที่วัดเสียบจังหวัดอุบลราชธานีท่านพบสังฆกรรมครั้งแรกตั้ง เกร็ดประวัติของท่านที่ลูกศิษย์บันทึกจากคำบอกเล่าว่า

“...ในพรรษา ๓ นั้นเองก็รู้จักจิตรวมเป็นสมาธิ พอจิตรวมเป็นอัปนาสมาธิปฐมฌาน อุกคหนิมิต ก็ปรากฏว่าตัวของท่านมานอนตายอยู่ข้างหน้า ห่างประมาณ ๑ วา มีสุนัขตัวหนึ่ง ลากไส้ออกไปกิน จึงกำหนดอยู่ในนิมิตนั้น จนร่างนั้นเน่าฟูเปื่อย เห็นหลายศพทั้งตายเก่าตาย ใหม่ แร้ง กา สุนัข ทั้งกัดกินอยู่ เหลือแต่ร่างกระดูกเต็มไปหมดทั้งวัด เริ่มมองเข้ามาในตน ก็ เห็นแต่กระดูก มองเพื่อนพระเณรก็เห็นแต่ผ้าจีวรคลุมร่างกระดูก เนื้อหนังดับไตใส่ฟุ้งไม่มี เวลาบิณฑบาต มองดูชาวบ้าน ก็เห็นแต่เครื่องนุ่งห่มห่อกระดูก เวลาพูดกันเห็นแต่ฟันกระทบ กัน ทำให้เกิดเป็นเสียง นึกแล้วอยากหัวเราะ แต่มีสัญญาญาณบอกว่าอย่านะ เดี่ยวเป็นบ้า...เมื่อ เรียนถามพระอาจารย์เสาร์ท่านก็บอกว่า “ไม่รู้สิ เราไม่เป็น ให้พิจารณาไป...”^{๙๑}

ปรากฏการณ์ทางจิตที่อยู่เหนือวิสัยสามัญของคนทั่วไป ปรากฏการณ์เหล่านี้หาได้อยู่นอกกรอบ ทฤษฎีพุทธไม่ แต่ถือเป็นสิ่งปกติสำหรับพระสงฆ์ผู้ฝึกปฏิบัติขัดเกลาย่างต่อเนื่องจนเกิดความรู้ระดับญาณเป็น ปัญญาชนิดภาวนามยปัญญา ซึ่งอยู่เหนือสุดมยปัญญาและจินตามยปัญญา ช่วงประมาณพรรษาที่ ๘

^{๘๘}อ้างอิงแล้ว, พระราชาธรรมเจติยาจารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต ฯ, หน้า ๑๑๖.

^{๘๙}มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต, บูรพาจารย์, หน้า ๗๐๐.

^{๙๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐๑.

^{๙๑}คณะผู้จัดทำ, รำลึกวันวาน, หน้า ๑๑-๑๒.

หลวงปู่มั่นเดินทางไปฝึกศึกษาที่กรุงเทพมหานครจำพรรษาที่วัดสระปทุม (วัดปทุมวนาราม) วันหนึ่งขณะที่ท่านเดินทางกลับจากศึกษาสนทนาธรรมกับท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) ที่วัดบรมนิวาส มีบันทึกว่า

“...พอคิดว่าสวยงามเท่านั้นจิตก็รวมลงไป แล้วเกิดความรู้ใหม่ขึ้นมาว่า ดินหนุนดิน แล้วจิตก็ไม่หยุดนิ่ง กลับรวมลงไปอีก แล้วเกิดญาณขึ้น กำหนดรู้อริยสัจเหมือนพรรษาที่ ๓ ที่วัดเสียบ เกิดเป็นครั้งที่สอง...อริยธรรมนี้ ไม่ได้ตั้งอยู่บนหัวหลักหัวตอ ขึ้นดิน ขึ้นหญ้า ฟ้าแดดดินลม พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงเดือนดาว นักชตฤกษ์ที่ไหน คงตั้งอยู่ในคนนี่เอง ไม่เลือกกาล สถานที่ อริยบาล ดูแต่เรานี่สิยี่นว่ากันกลางถนนในกรุงเทพฯนี่เลย” ^{๙๓}

ช่วงที่ลงมาฝึกฝนอบรมที่กรุงเทพมหานครต่อเนื่องกันมีอยู่ช่วงหนึ่งหลวงปู่มั่นปลีกไปจำพรรษาถ้ำสาริกา เขาใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก ท่านรู้แจ้งอีกครั้งหนึ่ง ณ ที่แห่งนี้ ดังบันทึกว่า “...จะเป็นตายร้ายดี ก็ให้ตัดสิ้นกันวันนี้ เมื่อลงใจได้เช่นนี้ พิจารณากำหนดอยู่ในร่างกายไม่ถอย จิตก็รวมใหญ่ ปรากฏว่าร่างกายนี้พังไปเลย เกิดไฟเผาไหม้เป็นเก้าถ่านจมหายไปในแผ่นดิน เกิดความรู้ขึ้นมาเหมือนครั้งอยู่ที่วัดเสียบ และที่กรุงเทพฯ ซ้ำขึ้นมาอีกเป็นครั้งที่สาม” ^{๙๔} ท่านเน้นว่า “ต้องพิจารณากายานุปัสสนะสติปัฏฐานเป็นต้นก่อน เพราะคนเราที่จะเกิดกามราคะเป็นต้นขึ้น ก็เกิดขึ้นที่กายและใจ เพราะตาแลไปเห็นกายทำให้ใจกำเริบ เหตุนั้นจึงได้ความว่ากายเป็นเครื่องก่อเหตุ จึงต้องพิจารณาที่กายนี้ก่อน จะได้เป็นเครื่องดับนิวรณ์ ทำใจให้สงบได้ ณ ที่นี้” ^{๙๕} คำสอนนี้การเชื่อมโยงภาคทฤษฎีกับภาคปฏิบัติซึ่งมีมหาสติปัฏฐาน “มีปัญหาสอดคล้องขึ้นมาว่าเมื่อทำลายสมมติหมดแล้ว จะไปอยู่ที่ไหน? แก้วไปอยู่ในที่ไม่มีสมมติ คืออภิญญานั่นเอง เนื้อความตอนนี้เป็นความอธิบายตามอาการของความจริง ซึ่งประจักษ์แก่ผู้ปฏิบัติโดยเฉพาะอันผู้ไม่ปฏิบัติหาอาจรู้ได้ไม่ ต่อเมื่อไรฟังแล้วทำตามจนรู้เองเห็นเองนั่นแหละจึงจะเข้าใจได้” ^{๙๖} ท่านเคยดูพระอาจารย์วิริยวงศ์ว่า “อวดเขี้ยวคือหมาอวดงาคือช่าง” ^{๙๗} ในการปฏิบัติสมาธินั้นท่านสอนให้มีความพอดีว่า

การบำเพ็ญสมาธิ เอาแต่เพียงเป็นบาทของวิปัสสนา คือการพิจารณาก็พอแล้ว ส่วนการจะอยู่ในวิหารธรรมนั้น ก็ให้กำหนดรู้ แล้วท่านก็พูดต่อไปว่า การหลงมานานไปนั้น จะทำให้ตกไปสู่โมหะ การพิจารณาวิปัสสนามากไปนั้น จะตกไปสู่ความฟุ้งซ่าน จึงควรทำแต่พอดี พอเหมาะที่จะให้ผล อย่าให้มากนักอย่าให้น้อยนัก ถ้าน้อยนักเป็นเหตุให้ไม่รู้จักพอ เป็นการเน้นซ้ำ แต่การควบคุมสติให้มันคงเป็นการดีที่สุด ^{๙๘}

ครั้งหนึ่งที่พระอาจารย์วิริยวงศ์เดินธุดงค์ไปกับหลวงปู่มั่นท่านได้ถูกพระอาจารย์มั่นให้ข้อคิดเกี่ยวกับพระวินัยว่า “ทั้งที่ลับและที่แจ้ง ก็ต้องรักษาพระธรรมวินัย ถ้าผู้ใดมาหาวิธีหลีกเลี่ยงพระธรรมวินัยแม้เล็กน้อยผู้นั้นชื่อว่าทำลายตนเอง” ^{๙๙}

ธรรมนั้นอย่าฟังเข้าใจว่าอยู่ที่ไหน อยู่ในตัวของเรานี่เอง ที่อยู่ในคัมภีร์ไบบลานนั้นไม่ใช่ เพราะนั่นเป็นเพียงใบไม้ เขาเอามาจารึกในวัดก็ไม่ใช่ นั่นคือที่อยู่ของหมู่สงฆ์ ว่าอยู่บนอากาศ ป่าไม้ก็ไม่ใช่ ถ้าอย่างนั้นอยู่ที่ไหน? ก็อยู่ในตัวของเรานี่เอง รูปธรรม นามธรรม อยู่ไหนเล่า?

^{๙๓} อ่างแล้ว, คณะผู้จัดทำ, รัลลิกวันวาน, หน้า ๑๖-๑๗.

^{๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙.

^{๙๕} มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, บุรพาจารย์, หน้า ๗๐๒.

^{๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐๙.

^{๙๗} พระราชธรรมเจดีย์จารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโตฯ, หน้า ๖๕.

^{๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐-๘๑.

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖.

นั่นแหละคือธรรม ในตัวของเรานี้มีหมด พระโสดา พระสกทาคา พระอนาคา พระอรหันต์ ก็อยู่ในตัวเรา พระธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นนี้ก็อยู่ในตัวของเรา จึงเมื่อใครต้องการปฏิบัติ พุทธศาสนา ก็มาปฏิบัติในตัวเรา ท่านได้กล่าวคาถาว่า อัครัง ฐานัง มนุสเสสุ มัคคัสตตะ วิสุทฺธิยา มนุชฺชโยเป็นผู้ประเสริฐ สามารถทำให้แจ้งได้ซึ่งมรรคผลนิพพาน^{๑๐๐}

ลักษณะคำสอนนี้ เป็นกระบวนการของภาวนามยปัญญา เป็นคำสอนที่อยู่นอกขอบเขตเหตุผล แบบนิรนัยและอุปนัย เป็นความรู้ระดับญาณ ซึ่งเป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญา สูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงเท่าที่การมองโลกและชีวิต มีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยืนยิ่งกว่าทฤษฎี

เทศนาธรรมบทนี้เป็นการตอบปัญหาของหลวงปู่ครูบาจารย์เฒ่าทองรัตน์ กนตสีโล บูรพาจารย์ พระกรรมฐาน ฝ่ายมหานิกายสายหลวงปู่เสาร์ หลวงปู่มั่น เรื่องราวเกิดจากผลการปฏิบัติของหลวงปู่ทองรัตน์ ที่ทำตามคำแนะนำแนะนำของหลวงปู่มั่นแล้วแต่ปรากฏว่า ... “ยังปฏิบัติไปในความรู้สึกมีแต่ความหนักไปหมด นั่งก็หนัก ยืนก็หนัก นอนก็หนัก แก่ไม่ตก จึงกลับไปกราบท่านอีกครั้งหนึ่ง ท่านถามว่า “เป็นจังได้การปฏิบัติ” ท่านตอบตามที่กล่าวมา หลวงปู่มั่นพูดเป็นเชิงดูว่า “การปฏิบัติอยากแต่ให้มันสงบ เอาแต่ตีหมาเข้าไปทำ มันจะเห็นอะไร”^{๑๐๑}

ช่วงสุดท้ายของชีวิตพระอาจารย์มั่น หลังจากที่มีการส่งข่าวให้ลูกศิษย์เดินทางมารวมกันที่วัดป่า บ้านหนองผือท่านได้แสดงธรรมเป็นเวลา ๑ ชั่วโมง มีเนื้อความว่า “การปฏิบัติจิตถือเป็นเรื่องสำคัญ การทำจิตให้สงบถือเป็นกำลัง การพิจารณาอริยสัจถือเป็น การถูกต้อง การปฏิบัติข้อวัตรมีการฉันทะเป็นต้นเป็นทางพระอริยะ ผู้เดินผิดทางย่อมไม่ถึงที่หมายคือพระนิพพาน”^{๑๐๒} ความมหัศจรรย์ในคำเทศน์ บทเทศนาที่เรียกว่า “เทศน์ข้าเฒ่า” ท่านเริ่มเทศน์ตั้งแต่ ๑ ทุ่มจนสว่าง เป็นการเทศน์ที่นานที่สุด ในวันมาฆบูชา หลังเวียนเทียนเสร็จ มีชาวบ้านหนองผือชายหญิง ลูกเล็กเด็กแดงร่วมฟังธรรมเทศนา มีคนอุ้มเด็กกลับบ้านเพียงสามคนนอกนั้นอยู่จนถึงเช้า เวลาเทศน์ท่านจะลืมตา หมาไม่เคี้ยว บุหรี่ไม่สูบ น้ำไม่ดื่ม เทศน์อย่างเดียวพระเณรก็ลุกหนีไม่ได้ ไม่มีใครลุกหนีเลย ไม่ไอ ไม่จาม ไม่บ้วนน้ำลาย จะนั่งเงิบจนเทศน์จบ^{๑๐๓} บทเทศนาที่คัดลอกมาศึกษาวิเคราะห์เป็นตัวอย่างคำสอนในรูปแบบปฏิบัติภาวนา มีทั้งหมด ๘ บทเทศนา เป็นการใช้เหตุผลเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติ หรืออธิบายผลและประสบการณ์ของการปฏิบัติ ตลอดถึงมรรคผลของการปฏิบัติ ซึ่งการใช้เหตุผลดังกล่าวนี้มักใช้ทั้งในการเทศนาที่มีผู้ฟังจำนวนมาก การเสวนา สนทนาพูดคุยตัวต่อตัว เพื่อสร้างแรงบันดาลใจให้แก่ลูกศิษย์ ที่มีความตั้งใจ ทุ่มเท มุ่งมั่น ให้มองเห็นจุดมุ่งหมายของการปฏิบัติที่มีความละเอียดลึกซึ้ง

จากการศึกษาวิจัยในหัวข้อนี้พบว่า บทเทศนาของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต สามารถจัดตามรูปแบบ เหตุผลในการสอนธรรม ได้ ๕ รูปแบบ คือ รูปแบบนิรนัย รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบอุปนัย รูปแบบเปรียบเทียบ รูปแบบโยนิโสมนสิการ และ รูปแบบปฏิบัติภาวนา ซึ่งการใช้เหตุผลตามรูปแบบนิรนัย อุปนัย เปรียบเทียบ และโยนิโสมนสิการ รูปแบบเหตุผลทั้ง ๔ ประการ มีจุดมุ่งหมายเพื่อใ้สร้างทัศนคติที่ถูกต้อง มีความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีจิตสะอาดบริสุทธิ์ มั่นคง เข้มแข็งอดทน

^{๑๐๐} อ่างแล้ว, พระราชาธรรมเจติยาจารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโตฯ, หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

^{๑๐๑} คณะเหลนศิษย์, มณีรัตน์ อัญมณีแห่งไพศณธ์ฯ, หน้า ๒๓.

^{๑๐๒} อ่างแล้ว, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโตฯ, หน้า ๓๐๐.

^{๑๐๓} คณะผู้จัดทำ, รำลึกกวีวาน, หน้า ๙๑-๒.

สงบร่มเย็น และมีความสุขในการใช้ชีวิต สามารถจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบ ปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทาง วัตถุและ จัดการชีวิตด้านการผลิตและบริโภคได้ถูกต้อง ตลอดถึงมีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และ เพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม ซึ่งจัดเป็นปัญญา-ความรู้- เหตุผล ในระดับจินตตามยปัญญาและสุตมยปัญญา โดยวิธีการที่ท่านใช้ส่วนมากเป็นการเทศนา สนทนา พุดคุย หรือถามตอบ ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ที่อำนวย ส่วนรูปแบบปฏิบัติภาวนา นอกจากจะให้เกิดผลดังที่กล่าวมา ยัง มุ่งให้เกิดความอิสระ หลุดพ้น ปล่อยวางได้ ซึ่งวิธีการไม่เพียงแต่เป็นการเทศนา สนทนา พุดคุย หรือถาม ตอบ แต่พาลงมือฝึกปฏิบัติอย่างเข้มงวดจริงจัง ในระดับที่เรียกว่าภาวนามยปัญญา นอกเหนือจากคำสอนที่ ลึกซึ้งกินใจชนิดที่สามารถกำจัดกิเลสในใจของศิษย์ได้ จุดเด่นในการฝึกฝนอบรมของหลวงปู่มั่น ฐริทตโต คือ มุ่งเน้นการบรรลุธรรมของลูกศิษย์แต่ละคนเป็นหลัก วิธีฝึกปฏิบัติจึงมีความเข้มงวดกวดขัน สร้างแรงบันดาลใจ แก่ลูกศิษย์ ให้เกิดความตั้งใจ ทุ่มเท มุ่งมั่น จังจัง มองเห็นจุดมุ่งหมายของการปฏิบัติที่มีความละเอียดลึกซึ้ง นอกจากนี้รูปแบบการฝึกอบรมพัฒนา ยังใช้บริบทและเงื่อนไขต่างๆ ประกอบ เช่น การจัดโครงสร้างทาง กายภาพที่เป็นรั้วสถาน สะอาด สงัด สงบ เน้นความเป็นธรรมชาติ ปราศจากสิ่งรบกวน เหมาะสำหรับการ ฝึกฝนบำเพ็ญภาวนา ดังนั้น จึงพบว่าการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ฐริทตโต ประสบผลสำเร็จอย่างสูง สามารถ สร้างลูกศิษย์ได้มากมาย ซึ่งพบว่าบรรดาลูกศิษย์แต่ละคนที่ได้รับการฝึกฝนจนสำเร็จตามเป้าหมายแล้ว ได้แยก ย้ายไปสร้างผลงานตามบารมีและวิถีทางของแต่ละบุคคล บนพื้นฐานระเบียบแบบแผนแห่งรูปแบบการปฏิบัติที่ เข้าใจกันโดยทั่วไปว่า “ภาวนาพุทธโธ” ซึ่งเป็นรูปแบบที่ท่านวางเป็นแนวทางไว้อย่างกว้างๆ

๓.๔ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่ocha สุภทโท

รูปแบบการใช้เหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่ocha จัดได้เป็น ๕ รูปแบบเช่นเดียวกับรูปแบบ การใช้เหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น คือ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบนิรันถ์ รูปแบบเหตุผลใน การสอนธรรมแบบอุปนัย รูปแบบเปรียบเทียบ รูปแบบโยนิโสมนสิการ และ รูปแบบปฏิบัติภาวนา ดังนี้

๓.๔.๑ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบนิรันถ์

การอ้างข้อความที่แน่ใจได้ก่อนไปสนับสนุนข้อความทั่วไปที่แน่ใจได้ทีหลัง หรือการให้เหตุผลโดย การอ้างความรู้ที่เป็นสากล ไปสู่ข้อสรุปหรือยืนยันความรู้ที่เป็นส่วนย่อย ตัวอย่างของการใช้เหตุผลเช่นนี้ เช่น “มนุษย์ทุกคนเป็นสิ่งที่ต้องตายโสเครตีสเป็นมนุษย์ ดังนั้นโสเครตีสเป็นสิ่งที่ต้องตาย” หลวงพ่ochaมีทัศนะต่อ การศึกษาว่า การศึกษาเรียนรู้ในปัจจุบันเป็นเรื่องของการแสวงหาอาชีพ ไม่มีเพื่อแสวงหาธรรมจึงปรากฏว่าคน สมัยนี้มีความรู้มากกว่าคนสมัยก่อน และทุกข์มากกว่าสมัยก่อนด้วย การเรียนการสอนบางทีก็ทำให้เกิดความ โง่ เรียนด้วยความโง่ รู้ด้วยความโง่ ไม่ได้เรียนรู้ด้วยปัญญา เลยกไปด้วยความโง่ อยู่ด้วยความโง่ ทุกวันนี้ก็ เรียกว่าสอนให้คนโง่ทั้งนั้นแหละ ธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อความกำหนดยึดมั่นใจเช่นรูปสวย ๆ เห็นแล้วมัน กำหนดยึดมั่นใจ เป็นเหตุให้ลืมนตัวท่านให้พิจารณาไม่ให้ลุ่มหลง ความสังวรในอินทรีย์พิจารณาทุกอริยาบถ การ กำหนดรู้ตามธรรมวินัย เสดยวัตร จะอยู่ในอริยาบถใด ๆ ก็กำหนดรู้อารมณ์ เห็นอารมณ์นั้นชัดอยู่ สิ่งทีหลวง พ่ochaอบรมลูกศิษย์เกี่ยวกับการประพฤติอย่างสมณะ ท่านสอนอย่างละเอียดประณีต เป็นต้นว่าเรื่องการกราบ ท่านสอนให้แสดงความเคารพด้วยกิริยาที่นุ่มนวล เพื่อเป็นการลดทอนทิฐิมานะ และฝึกให้มีสติรอบครอบ ซึ่ง คุณค่าคำสอนนอกจากจะสร้างมิตรภาพระหว่างกันแล้ว ยังสร้างคุณประโยชน์ต่างๆ แก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ ด้วย

หลวงพ่อบอกว่า “ของ (สิ่ง) รักษาเราก็คือใจของเรา ไม่มีใครมารักษาเราได้นอกจากเรา รักษาเราเอง อินทร์ พรหม ยม นาค ไม่มี ถ้าเราไม่ดีแล้วไม่มีใครมารักษาดอก^{๑๐๔} ในคำพูดนี้มีสาระหลักอยู่ ๒ ประเด็น คือ ๑) ถ้าเราไม่ดีไม่มีใครรักษา ๒) สิ่งที่รักษาเราได้คือใจของเราเอง ในประโยคที่ ๑ เปลี่ยนคุณภาพญาติได้ว่า ถ้าเราดีย่อมมีสิ่งรักษา ในญาติที่ ๒ สิ่งที่รักษาเราได้คือใจของเรา มาจากหลักการทางพุทธศาสนาว่าไม่มีสิ่งใดมาให้อำนาจทำให้คุณภาพของคนแต่ละคนเปลี่ยนแปลงได้นอกจากตัวมนุษย์แต่ละคนนั่นเอง และภายในตัวมนุษย์สิ่งที่เป็นหัวหน้ากำหนดการกระทำทุกชนิดคือ จิตใจ ประโยคทั้งสองจึงสามารถสร้างเป็นตรรกบทสายโซ่ (sorites) ได้ว่า มนุษย์ทุกคนเป็นผู้ต้องการสิ่งรักษา สิ่งรักษาเราเกิดจากการทำความดี การกระทำความดี เกิดจากจิตใจของเรา ดังนั้นสิ่งรักษาเราคือใจของเราเอง

ท่านสอนว่า “บุญกุศลภาวนาแก่นอยู่ที่ใจละชั่ว”^{๑๐๕} คำพูดว่า “บุญ กุศล ภาวนา” ในบริบทของการนำมาใช้เป็นศัพท์ (term) เดียว เพราะเป็นการแสดงออกของมโนทัศน์ที่บ่งถึงลักษณะของสิ่งดีงาม หรือวิธีการพัฒนาให้เกิดคุณค่าขึ้น คำว่า “ใจ” หมายถึงดวงจิตซึ่งมีคุณสมบัติคิดอารมณ์ มีภาวะเป็นอยู่จากการประกอบกันเข้าของเจตสิก จิตจะอยู่อย่างอิสระจากส่วนประกอบ(เจตสิก)ไม่ได้ ดังนั้นดวงจิตเป็นกุศลหรืออกุศลจึงมาจากปัจจัย (เจตสิก) ที่เข้ามาปรุงแต่ง คำว่า “ชั่ว” คือความชั่ว สิ่งที่ไม่ดี จุดเริ่มแรกของความชั่วตามหลักการ

บทเทศนาที่บันทึกไว้ในหนังสือกบเผ่าหนึ่งเผ่ากอบัว มีข้อความว่า “ถ้าเกิดพร้อมพระพุทธเจ้าคงได้ปฏิบัติธรรม คงได้บรรลุธรรม...ธรรมะของพระพุทธเจ้าไม่ไปไหน ความจริงการบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าเพราะธรรมะ ธรรมะที่ทำให้คนบรรลุเป็นพระพุทธเจ้ายังอยู่ ทุกคนจึงสามารถบรรลุได้ ธรรมอันเป็นเครื่องตรัสรู้ยังอยู่ เหมือนกับครุฑตายแล้วแต่วิชาที่จะทำให้เป็นครุฑยังมีอยู่ คนยังสามารถฝึกฝนให้เป็นครุฑได้”^{๑๐๖}

บทเทศนาที่คณะศิษยานุศิษย์บันทึกไว้ในหนังสืออุปถัมภ์ ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการจัดรูปแบบปริยัติควบคู่กับการปฏิบัติว่า

ถ้าจะจัดดำเนินการควบกันเป็นเรื่องที่ทำไต่ยาก ยังไม่เคยมีสำนักใดทำได้ประสบผลสำเร็จ ข้อบกพร่องนี้คือการเรียนปริยัตินี้ต้องอาศัยการพูด อาศัยการท่องต่างๆ จดจำด้วยสัญญา เป็นเหตุให้ทั้งบ้านเก่า ทั้งข้อปฏิบัติอันเก่าไป สอบเลื่อนชั้นได้แล้วก็ริยาก็แตกต่างจากเก่า ไม่ค่อยสังวรระวัง เติบจนกรมก็ไม่ค่อยมี นั่งสมาธิก็น้อย การคลุกคลีกันก็มากขึ้น ความสงบระงับน้อยลง การปฏิบัติเสื่อมลง อันนี้ไม่ใช่เป็นเพราะปริยัติแต่เป็นเพราะบุคคลเราไม่ตั้งใจ ลืมเนื้อ ลืมตัว^{๑๐๗}

บทเทศนาที่จดจำมาโดยพระครูอรุณวรกิจ ซึ่งเป็นคำสอนให้ลูกศิษย์ระมัดระวังความคิดที่จะตกไปฝากฝั่งแห่งการมีคู่ครอง สึกไปแต่งงาน ดังท่านสอนว่า “คำว่า ครอบครั้ว คือ เขาจะครอบเขาจะครีวเราเอาไว้ เราจะออกไปไหนก็ไม่ได้ เพราะถูกเขาครอบเอาไว้แล้ว จงพากันทำความเข้าใจให้ดีๆ ชีวิตครอบครั้วเป็นอย่างนี้ เมื่อรู้ความหมายแล้วก็ต้องหาทางออกให้ถูกต้อง”^{๑๐๘}

^{๑๐๔}พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่อบุชา สุภทฺโท), กบเผ่าหนึ่งเผ่ากอบัว, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.ม.ป.ป.), หน้า ๒๔-๒๕.

^{๑๐๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

^{๑๐๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๙-๒๑๐.

^{๑๐๗}พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท), อุปถัมภ์, หน้า ๓๑๒.

^{๑๐๘}พระครูอรุณวรกิจ (นิกร อภิชาโต) วัดป่าหนองจิก จังหวัดอุบลราชธานี ใน กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๓๗๘.

เทศนาบท “คารวตา” ดังคำอบรมของท่านว่า “ทุกกลุ่มทุกเหล่า ถ้าขาดความเคารพคารวะกัน แล้วก็ไม่มีสำเร็จประโยชน์ จะเป็นฆราวาสก็ดี บรรพชิตก็ดี จะหาความมั่นคงไม่ได้หากขาดความเคารพคารวะ”^{๑๐๙}

เทศนาบท “ปัจฉิมวาจา” เป็นบทเทศนาแสดงปัจฉิมวาจามอบหมายงานแก่ลูกศิษย์ วางภาระทุกอย่างให้สานุศิษย์รับช่วงต่อ โดยเน้นความเป็นองค์กรว่า

...ผมได้มาคารวนี้... เพื่อจะมอบหมายงานให้ท่านทั้งหลายอยู่ได้สะดวก... ส่วนผมมันหมดภาระแล้ว จะลาออกจากการทำอะไรทุกประเภท จึงมอบภาระทั้งหลายเหล่านี้ให้สาธุสงฆ์ทั้งหลายรับทราบทุกองค์...ต่อไปให้ทำกันเป็นสัดเป็นส่วนดังที่เคยทำกันมา เพราะผมหมดเวลาแล้วที่จะทำงานทั้งหลายเหล่านี้... ทำอย่าทำคนละฝักละฝ่าย ใครทำก็ให้รู้จัก อย่าทำคนละอย่างสองอย่าง ใครอยากจะทำก็เอาไป ใครอยากจะทำก็ทำไป อย่างนั้นมันไม่ดีให้พากันเข้าใจทุกๆ ท่านปฏิบัติให้เป็นธรรม... สิ่งสำคัญให้หนักแน่นในการปฏิบัติ ต่อจากนี้ก็มีแต่การปฏิบัติเป็นใหญ่เท่านั้น^{๑๑๐}

จากปัจฉิมวาจาตั้งกล่าวทำให้องค์กรสังฆะของสำนักหนองป่าพงดำรงความมั่นคงเข้มแข็งมาจนกระทั่งปัจจุบัน ต่างจากสำนักอื่นๆ เมื่อหมดบารมีเจ้าสำนักก็มักจะเสื่อมสลายไป

คำสอนเกี่ยวกับจุดดศวรร ท่านสอนว่า “จุดดศวรรทั้งหลายล้วนเป็นเครื่องช่วยเราให้ทำลายกิเลสเครื่องเศร้าหมอง เป็นวิธีการที่ทำให้การปฏิบัติของเราเป็นไปอย่างเรียบง่าย พระพุทธองค์ไม่ได้ทรงบัญญัติจุดดศวรรไว้ว่าเป็นสิ่งจำเป็น แต่สำหรับพระภิกษุผู้ประสงค์จะปฏิบัติอย่างเข้มงวด จุดดศวรรจะเพิ่มความเคร่งครัดในการรักษาศีล”^{๑๑๑}

คำสอนเกี่ยวกับพระวินัย “ถ้าเราไม่รักษาพระวินัยนี้...เท่ากับไม่เคารพพระพุทธเจ้า เพราะท่านเป็นผู้บัญญัติพระวินัยขึ้นมา ฉะนั้นถ้าไม่รักษาพระวินัย ไม่เคารพพระวินัย ก็เท่ากับไม่เคารพพระพุทธเจ้า ถ้าเราเคารพพระพุทธเจ้า เราต้องเคารพพระวินัยด้วยการรักษาพระวินัยอย่างเคร่งครัด ถ้าไม่ทำเช่นนี้ก็ไม่รู้จะบวชมาทำไม แล้วจะเกิดประโยชน์อะไรแก่เรา..พระวินัยอยู่ที่ไหน ก็อยู่ที่เรานั้นแหละ เรารักษาไว้พระวินัยก็อยู่ ถ้าไม่รักษา ทิ้งๆ ขว้างๆ ก็เป็นโจรเหยียบพระศาสนาเท่านั้นเอง “ยอมตายก่อนที่จะละเมิดพระวินัย ไม่เสียดายชีวิตเท่าเสียดายพระวินัย”^{๑๑๒} กรอบหรือโครงสร้างในการปฏิบัติของสำนักหลวงปู่ชาใช้เป็นเกาะป้องกันที่เรียกว่า ศีลของสงฆ์ ประกอบด้วย พระวินัย ข้อวัตรปฏิบัติ (วิธีวัตร/จริยวัตร/กิจวัตร๑๔) จุดดศวรร เสมือนกระดองเต่าหรือกระดองปูที่ห่อหุ้มเนื้อหาไว้

บทเทศนาที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์เป็นตัวอย่างคำสอนในรูแบบนินัย มีทั้งหมด ๗ บทเทศนาเป็นการอ้างเหตุผลจากหลักการใหญ่ไปสู่ส่วนย่อย ซึ่งการใช้เหตุผลดังกล่าวนี้มักใช้ในการเทศนาที่มีผู้ฟังจำนวนมาก เพื่อสร้างความเชื่อมั่นในหลักธรรมคำสอน

^{๑๐๙}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), **อุปลมณี**, หน้า ๑๖๕.

^{๑๑๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖๘.

^{๑๑๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๓.

^{๑๑๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕.

๓.๔.๒ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบอุปนัย

การอ้างเหตุผลโดยการรวบรวมข้อมูลจากประสบการณ์ส่วนย่อยหรือข้อเท็จจริงในแต่ละกรณีหลาย ๆ กรณี แล้วสรุปเป็นหลักการทั่วไป เช่น เห็นนาย ก.ตาย, นาย ข. ตาย, นาย ค. ตาย.... จึงได้สรุปว่าทุกคนต้องตาย บทสนทนาตอบคำถามสำหรับผู้มีความสงสัยเกี่ยวเรื่องลูกศิษย์ชาวต่างชาติที่ทั้งอาจารย์และศิษย์ต่างก็ไม่เข้าใจภาษาของกันและกัน แล้วท่านสอนกันอย่างไรจึงประสบผลสำเร็จได้ ซึ่งนับว่าเป็นความมหัศจรรย์อย่างมากในความสามารถของท่าน ดังบทสนทนาที่ว่า

...“หลวงพ่อสอนฝรั่งอย่างไร ในเมื่อท่านพูดภาษาอังกฤษไม่ได้ และลูกศิษย์ก็ไม่คุ้นกับภาษาไทย” คำถามทำนองนี้มีอยู่เสมอและหลวงพ่อก็มีคำตอบเปรียบเทียบให้ฟังอย่างคมคายว่า “น้ำร้อนก็มี น้ำฮ้อนก็มี ฮอทวอเตอร์ก็มี มันเปลี่ยนแต่ชื่อภายนอก ถ้าเอามือจุ่มลงไปก็ไม่ต้องใช้ภาษาหรือ คนชาติไหนก็รู้ได้เอง” บางทีท่านตั้งคำถามกับพวกช่างสงสัยในเรื่องเหล่านี้ว่า “ที่บ้านโยมมีสัตว์เลี้ยงไหม อย่างหมาแมว หรือวัวควายอย่างนี้ เวลาพูดกับมันโยมต้องรู้ภาษาของมันด้วยหรือเปล่า” “..ถึงแม้มีลูกศิษย์เมื่องนอกมาอยู่ด้วยมากๆ อย่างนี้ก็ได้เทศน์ให้เขาฟังมากนัก พาเขาทำเอาเลย ทำดีได้ดี ทำไม่ดีก็ได้ของไม่ดี พาเขาทำคุณ เมื่อทำจริงๆ ก็เลยได้ดี เขาก็เลยเชื่อ ไม่ใช่มาอ่านหนังสือเอาเท่านั้นนะ ทำจริงๆ นั้นแหละสิ่งใดไม่ดีก็ละมัน อันไหนไม่ดีก็เลิกมันเสีย มันก็เป็นความดีขึ้นมา” การสอนแบบพาเขาทำเอาเลยนี้ บางทีหลวงพ่อก็เปรียบเทียบให้ฟังว่า “ไม่ยากหรอก ดิ่งไปดิ่งมาเหมือนควาย เดี่ยวมันก็เป็นเท่านั้นล่ะ”^{๑๑๓}

บทสนทนานี้ จัดเข้าในรูปแบบเหตุผลอุปนัยเพราะเริ่มจากการอ้างส่วนย่อยต่างๆ เช่น การใช้คำพูดต่างกันเรียกสิ่งเดียวกัน หรือการยกตัวอย่างสัตว์ต่างๆ แล้วนำไปสู่ข้อสรุป การอ้างเหตุผลนี้สอดคล้องกับข้อสัมภาษณ์ ดร.บุญญ์ นิลเกษ ซึ่งมีศักดิ์เป็นหลานชายของหลวงปู่ชา ท่านให้ข้อมูลว่าจากที่ได้พูดคุยสอบถามในประเด็นนี้กับหลวงปู่ชา ท่านได้แสดงท่าทางอย่างครุ่นคิดเดินกลับไปกลับมาพร้อมกับตอบคำถามดังกล่าว และยกตัวอย่างการฝึกสัตว์โดยไม่ต้องผ่านภาษา เป็นการเปรียบเทียบเชื่อมโยงให้เกิดความเข้าใจอย่างแยบยล ลึกซึ้ง สะท้อนผลการปฏิบัติที่เลยมกรอบของภาษาออกไป

ท่านสรุปว่า “เอาชนะคนอื่นก็เป็นทางโลก ทางธรรมะไม่ต้องรบกับใคร เอาชนะใจของตัวเองอดทนต่อสู้กับอารมณ์ทุกอย่าง”^{๑๑๔}

นายแพทย์ท่านหนึ่งถามหลวงปู่ชาเกี่ยวกับการดักใจคนได้ ท่านตอบเพียงว่า มันเป็นเรื่องการทำสมาธิไม่ลึกซึ้งอะไรหรอกแต่ไม่น่าเอามาคุยกัน ท่านสอนไม่ให้คนหลงมกานยึดมั่นในสิ่งเหล่านี้ เน้นให้ปล่อยวาง เข้าใจสิ่งต่าง ๆ ตามที่มันเป็น ดังท่านแนะนำว่า สิ่งต่าง ๆ มันเป็นของไม่แน่ ถ้าเราเห็นชัดว่าเป็นของไม่แน่มันก็หมดราคา ความรู้อย่างนี้มันใช้ไม่ได้แล้วก็ทิ้งมันไป ไม่แน่ ต่อไปก็จะมีของไม่แน่นอนอย่างนี้วนเวียนอยู่อย่างนี้ สุขเกิดแล้วก็ดับ ทุกข์เกิดแล้วก็ดับ ไปยึดสิ่งไม่แน่เป็นทุกข์เปล่า ๆ^{๑๑๕}

ในเรื่องทำนองเดียวกันคือเรื่องบรรลุตธรรม ดังมีคำล่ำลือว่าลูกศิษย์หลวงปู่ชารูปหนึ่งเป็นพระอรหันต์ มีการนำเรื่องนี้ไปถามท่าน ท่านตอบว่า “ท่านเป็นก็เป็น ท่านไม่เป็นก็ไม่เป็น ผมก็ไม่ได้เป็นอะไร ผมไม่

^{๑๑๓}อ้างแล้ว, พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), **อุปถัมภ์**, หน้า ๒๕๑-๒๕๒.

^{๑๑๔}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), **๔๘ พระธรรมเทศนา**, หน้า ๑๖๒.

^{๑๑๕}การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, **พระโพธิญาณเถระ**, (มพพ. มปปป.), หน้า ๙๒-๓.

มีอะไรจะเป็น เรื่องของเราเป็นเรื่องของเรา เรื่องของเราไม่ใช่เรื่องของคนอื่น เรื่องของคนอื่นไม่ใช่เรื่องของเรา”^{๑๑๖} ในบทเทศนา “สองหน้าของสังฆธรรม” ท่านสรุปว่า “คนเราไม่รู้จักคิดย้อนหน้าย้อนหลัง เห็นแต่หน้าเดียวไปเลยจึงไม่จบสักที ทุกอย่างมันต้องเห็นสองหน้า มีความสุขเกิดขึ้นมา ก็อย่าลืมทุกข์ ทุกข์เกิดขึ้นมาก็อย่าลืมสุข มันเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน”^{๑๑๗} ในบทเทศนา “สัมมาสมาธิ” ท่านสรุปว่า “เรื่องกายก็ดี เรื่องจิตก็ดี ดูแล้วก็ให้รวมเป็นเรื่องอนิจจัง เป็นเรื่องทุกขัง เป็นเรื่องอนัตตา”^{๑๑๘} ในบทเทศนา “ความสงบ บ่อเกิดปัญญา” ท่านสรุปว่า “อายตนะนี้มันให้เพลินก็ได้ ให้หลงก็ได้ มันให้เกิดความรู้ มีปัญญาก็ได้ มันให้โทษและก็ให้คุณพร้อมกัน แล้วแต่บุคคลที่จะมีปัญญา”^{๑๑๙} ในบทเทศนา “เครื่องอยู่ของบรรพชิต” ท่านสรุปว่า “เมื่อศึกษาโลกรู้จักโลกแล้ว ก็คือรู้จักสุขรู้จักทุกข์ ความสุขความทุกข์มันก็โลกนั่นเอง เมื่อเข้าใจโลกแล้วก็ถึงซึ่งความสบาย”^{๑๒๐}

ในบทเทศนา “อยู่กับงูเห่า” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “อารมณ์ทั้งหลายนั้น จะเป็นอารมณ์ที่พอใจก็ตาม หรืออารมณ์ที่ไม่พอใจก็ตาม อารมณ์ทั้งสองอย่างนี้ มันเหมือนงูเห่า... อารมณ์ที่มีความพอใจก็มีพิษมาก อารมณ์ที่ไม่พอใจก็มีพิษมาก มันทำให้จิตใจของเราไม่เป็นเสรี ทำให้จิตใจของเราไขว่เขวจากหลักธรรมของพระพุทธเจ้า”^{๑๒๑} ในบทเทศนา “ขึ้นตรงต่อพระพุทธเจ้าพระองค์เดียว” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “ฝรั่งคนหนึ่งพูดว่าประเทศไทยมีพุทธศาสนา ทำไมถึงมีขโมยมาก อาตมาถามว่า ที่สหรัฐมีกฎหมายห้ามขโมยไหม “ห้าม” มีขโมยไหม “มีครับ” อ้าว ทำไมล่ะ ทำไมมีขโมยล่ะ ทำไมกฎหมายไม่ห้ามมันซะ”^{๑๒๒}

บทเทศนาที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์เป็นตัวอย่างคำสอนในรูปแบบอุปนัย มีทั้งหมด ๑ บทเทศนา เป็นการอ้างเหตุผลจากส่วนย่อยไปสู่หลักการใหญ่ ซึ่งการใช้เหตุผลดังกล่าวนี้มักใช้ในการเสวนาสันทนาพูดคุยตัวต่อตัว เพื่อสร้างความเข้าใจที่ละเอียดลึกซึ้งในหลักธรรมคำสอน สร้างสัมมาทิฐิแก่ลูกศิษย์

๓.๔.๓ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบเปรียบเทียบ

บทเทศนาเปรียบเทียบ “น้ำ-สะพาน” เทศนานี้เกิดในปี พ.ศ.๒๕๑๖ หลวงพ่อชาได้รับตำแหน่งเจ้าอาวาส พร้อมสมณศักดิ์ชั้นสามัญญ “พระโพธิญาณเถระ” ผู้คนไปให้การต้อนรับเจ้าคุณใหม่ที่สถานีรถไฟอย่างล้นหลาม เทศนาธรรมบทหนึ่งที่ท่านฝากไว้ให้กับลูกศิษย์ไม่ให้ลืมสังฆธรรมหลงไหลไปในสมมติของโลกว่า “แต่สะพานยังอยู่ที่เก่านะ สะพานข้ามแม่น้ำมูลนะ ถึงน้ำจะขึ้นสะพานมันก็ไม่โก่ง น้ำจะลงสะพานมันก็ไม่แอ่นตาม”^{๑๒๓} เปรียบเทียบให้เห็นถึงจิตที่ฝึกฝนจนได้มาตรฐานแล้วซึ่งเสมือนสะพาน ย่อมไม่ขึ้นลงตามโลกธรรม ๘ อันได้แก่ “มีลาภ-สูญเสีย ยศ-เสื่อมยศ ดี-เดียน-สรรเสริญ สุข-ทุกข์”^{๑๒๔} ซึ่งเสมือนน้ำมูล ซึ่งขึ้นลงตาม

^{๑๑๖} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), **อุปถัมภ์**, หน้า ๑๐๓.

^{๑๑๗} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), **พระธรรมเทศนา**, หน้า ๕๘.

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๔.

^{๑๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๒.

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๒.

^{๑๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๓.

^{๑๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๐-๑.

^{๑๒๓} อ้างแล้ว, **อุปถัมภ์**, หน้า ๑๑๓.

^{๑๒๔} พระราชวรมุนี (ประยูร ปรยุตโต), **พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๕๓-๔.

สภาพการณ์ของมัน เป็นคำสอนที่อุปมาโดยยกเอาสิ่งที่เห็นเชิงประจักษ์เพื่อสรุปเข้าหาสัจธรรมภายในจิตใจอันเป็นหลักการใหญ่

บทเทศนาเปรียบเทียบ “ไก่อปา-ชีวิตพระ” เป็นเทศนาที่พระมงคลกิตติธาดา กล่าวถึงความประทับใจในคำสอนของหลวงพ่อบุชา ว่า

“ดูไก่อปานั้นสิ มันเป็นตัวที่มีความว่องไว คล่องตัว ระวังภัย กินไม่จุ ถ้ามันรู้ว่าจะมีอันตราย แม้จะกำลังกินอาหารอยู่ มันจะรีบบินหนีทันที มันรู้จักระมัดระวังรักษาตัวดี บินได้สูง เวลานอนก็อาศัยกิ่งไม้ยอดได้เป็นที่นอนและแยกกันนอน ต่างจากไก่อปานั้น กินจุ ไม่คล่องตัว น้ำหนักมาก บินได้ไม่สูง ขาดความระมัดระวัง มีคนเอามาปล่อยไว้ แต่ผลสุดท้ายก็ถูกหมากัดตาย เพราะมันเคยอยู่กินสบาย มีคนคอยเอาใจใส่ดูแลจึงเกิดความประมาท...ส่วนไก่อปานั้น ระวังภัยและช่วยตัวเองทุกอย่าง มันทำงานตามหน้าที่ รักษาเวลาได้ดี ไม่ว่าจะแดดจะออก ฝนจะตก หรือหนาวแสนหนาว ถึงคราวขัน มันก็ขันเป็นระยะๆ ตามเวลา เรายังได้อาศัยเสียงขันของมันเป็นนาฬิกาปลุกเสมอ มันทำงานของมันด้วยความสม่ำเสมอ ไม่เคยเรียกร้องค่าตอบแทนจากใครเลย มันอยู่อย่างสบายตามธรรมชาติ ดูเหมือนจะไม่ยึดเหนี่ยวอะไร พิจารณาอีกทีคล้ายมันมีธรรมะของมันอยู่แล้ว มันคงไม่คิดมาก ไม่ชอกช้ำขี้สงสัยหาเรื่องมายุ่งใจ”^{๑๒๕}

บทเทศนาเปรียบเทียบ “ปริยัติ-ปฏิบัติ” กับ “วิธีปฏิบัติ-เส้นทาง” พระโพธิญาณเถระมีทัศนะต่อการศึกษาว่า การศึกษาเรียนรู้ในปัจจุบันเป็นเรื่องของการแสวงหาอาชีพ ไม่มีเพื่อแสวงหาธรรมจึงปรากฏว่าคนสมัยนี้มีความรู้มากกว่าคนสมัยก่อน และทุกข์มากกว่าสมัยก่อนด้วย และเทียบให้เห็นความเหมือนต่างทางปฏิบัติว่ามีจุดมุ่งหมายเดียวกันแต่วิธีการเท่านั้น ดังเทศนาธรรมที่ว่า

การเรียนการสอนบางทีก็ทำให้เกิดความงง เรียนด้วยความงง รู้ด้วยความงง ไม่ได้เรียนรู้ด้วยปัญญา เลยไปด้วยความงง อยู่ด้วยความงง ทุกวันนี้ก็เรียกว่าสอนให้คนงงทั้งนั้นแหละ สอนให้หลงมกมาย จุดเน้นในเรื่องของความรู้คือ สอนให้รู้จักวิธีปฏิบัติตามหลักวิปัสสนา และสอนให้รู้โลกตามความเป็นจริง การจะรู้สิ่งต่าง ๆ ตามเป็นจริงได้ต้องมีสัมมาทิฐิเป็นเบื้องต้น ท่านไม่เน้นในวิธีการแต่เน้นการมีสติตลอดเวลา การติดตามเฝ้าดูความเปลี่ยนแปลงของอารมณ์เป็นการรู้เท่าทันอารมณ์อยู่ทุกขณะ และท่านพร้อมที่จะช่วยเหลือแก้ไขเมื่อลูกศิษย์เกิดปัญหาในการปฏิบัติ เกี่ยวกับวิธีปฏิบัติท่านเปรียบเทียบว่าเหมือนเราเดินทางเข้าไปในเมืองเข้าได้หลายทิศทาง ไม่ว่าจะช้าหรือเร็วถ้ามีสติอยู่เสมอมันก็เหมือนกันทั้งนั้น ข้อสำคัญที่สุดก็คือแนวทางภาวนาที่ดีและถูกต้องจะต้องนำไปสู่การไม่ยึดมั่นถือมั่น ลงท้ายแล้วต้องปล่อยวางแนวทางภาวนาทุกรูปแบบด้วย ผู้ปฏิบัติต้องไม่ยึดมั่นแม้ในตัวอาจารย์ แนวทางใดที่นำไปสู่การปล่อยวางสู่การไม่ยึดมั่นถือมั่นก็เป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง^{๑๒๖}

บทเทศนาเปรียบเทียบ “ปาฏิหาริย์-ธรรมดา” เรื่องเกี่ยวกับอิทธิปาฏิหาริย์ มีคนไปถามท่านว่า เหาะได้จริงหรือ ท่านตอบแบบตลก ๆ ว่า “เรื่องเหาะเรื่องบินนี่ไม่สำคัญหรอกแมงกูดจี้กะบินได้”^{๑๒๗} เป็นเหตุผลเปรียบเทียบแบบง่าย ๆ แต่แฝงด้วยความลุ่มลึก คือ คนสามัญทั่วไปย่อมมีสิ่งอัศจรรย์มากมายในสิ่งเกินสามัญทั่วไป แต่สำหรับผู้ผ่านการฝึกปฏิบัติจนคุ้นชินกับสิ่งเกินธรรมดาสามัญไปแล้วย่อมเห็นสิ่งปาฏิหาริย์เป็น

^{๑๒๕}พระมงคลกิตติธาดา (อมร เขมจิตโต) วัดป่าวิเวก (ธรรมชาน์), ใน กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๔๙.

^{๑๒๖}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), หลวงพ่อบุชา เล่ม ๒ : พระธรรมเทศนาสำหรับคฤหัสถ์, หน้า ๒๖๐.

^{๑๒๗}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), อุปถัมภ์, หน้า ๑๐๓.

เรื่องธรรมดา ไม่วิเศษไปกว่ามันเป็นของมันอย่างนั้น ที่สำคัญท่านได้ให้ความสำคัญสิ่งเหล่านี้มากกว่าการดำเนินชีวิตปกติธรรมดา การทะเลาะไม่ได้วิเศษไปกว่าการเดินทางบิณฑบาตฉันในแต่ละวัน

บทเทศนาเปรียบเทียบ “ชีวิตคน-ชีวิตหนู” คำสอนสำหรับชาวบ้าน ครั้งหนึ่งเคยมีโยมมาปรับทุกข์กับหลวงพ่อบอกว่าลูกหลานไม่กระตือรือร้น ไม่อยากได้อะไรดี กลัวมันจะเอาตัวไม่รอด ให้หลวงพ่อช่วยสอนให้ ท่านจึงกล่าวกับโยมว่า

อาตมาว่า นั่นก็คิดผิดเหมือนกัน เหมือนหนูมันอยู่ในรู ตอนลูกมันยังเล็กๆ พ่อแม่ก็หาเหยื่อมาเลี้ยง แต่พอลูกโตแล้วมันหาเลี้ยงลูกมันอยู่หรือเปล่า มันไปเที่ยวขุดรูให้ลูกมันอยู่หรือเปล่า ไม่ใช่อย่างนั้น ลูกหนูมันไปขุดรูอยู่เองทั้งนั้น ลูกหลานเขาก็เป็นของเขาอยู่อย่างนั้น เท่าที่เห็นๆ บางทีพ่อแม่ตายแล้ว ลูกหลานเขาร่ำรวยกว่าพ่อแม่เสียอีก อย่างนี้ก็มิ อาตมาจึงว่าเราควรคิดผ่อนสั้นผ่อนยาวเอาไว้มากๆ จิตใจจะได้สบาย^{๑๒๘}

เป็นบทเทศนาที่หลวงพ่อบุญนำ บันทึกเป็นความประทับใจในการสอนธรรมหลวงพ่อบอกว่า “ครั้งหนึ่งท่านเทศน์ว่า ในอดีตมีพระพุทธรูปทองคำเหลืองอร่ามสวยงามอยู่ในถ้ำ ในป่า ในภูเขา แต่ตอนนี้คนมันเสื่อม มันใจบาป ตัดเอาศีรษะพระพุทธรูปไปขายที่ตลาด ในถ้ำ ในป่า ในภูเขาจึงเหลือแต่พระคอกขาด ท่านว่าในอนาคตจะมีแต่พระเจ้าเงินพระทองเต็มบ้านเต็มเมือง”^{๑๒๙} เป็นการอ้างเหตุผลเชิงเปรียบเทียบ

บทเทศนาเปรียบเทียบ “การภาวนา-การอ่านหนังสือ” เกี่ยวกับการภาวนามีใช้สิ่งต่างหากจากการดำเนินชีวิตประจำวัน หากแต่เป็นสิ่งที่ต้อง ติดตัวอยู่เสมอ ดังท่านสอนว่า

ภาวนาไม่ใช่จะไปนั่งหลับตาภาวนา บางคนมาวัดทุกวัน วันพระก็มานั่งหลับตาภาวนา พอกลับไปบ้านทั้งเลย ทะเลาะกับลูกกับผัว ทะเลาะกับใครต่อใคร เขาเข้าใจว่าเขาออกจากภาวนาแล้ว...ความจริงการประพฤติปฏิบัติภาวนา...เหมือนกับเราได้เรียนหนังสือในโรงเรียนดีๆ เมื่อเราอ่านหนังสือได้ในโรงเรียนแล้ว เราจะไปอ่านที่บ้านก็ได้ จะอ่านอยู่ในทุ่งในป่าก็ได้ จะอ่านในที่ชุมชนก็ได้ อ่านคนเดียวก็ได้ ไม่ใช่ว่าจะอ่านหนังสือต้องวิ่งมาโรงเรียนถึงจะอ่านหนังสือได้...การภาวนานี้ก็เหมือนกัน ฉะนั้น^{๑๓๐}

บทเทศนาเปรียบเทียบ “ศาสตร์กับพุทธศาสตร์” เป็นเทศนาช่วงที่หลวงพ่อบอกเดินทางไปดินแดนตะวันตกครั้งที่สอง ในปี พ.ศ.๒๕๒๒ ตอนหนึ่งท่านกล่าวถึงการรวมศาสตร์ทุกศาสตร์ลงในพุทธศาสตร์ว่า

ศาสตร์ปัจจุบัน มันหลายเหลือเกิน นับไม่ไหวแล้วละ ศาสตร์ที่เราเรียนมานี้เป็นศาสตร์ที่ไม่ค่อยยอมกันนะ ลูกศิษย์อาตมามีเยอะ ชาวตะวันตกที่เรียนมหาวิทยาลัย เรียนเข้าไปยิ่งงอ ยิ่งทุกข์ ยิ่งเถียงกันไม่ลงรอยกัน เพราะไม่รู้จักเจ้าของศาสตร์ อะไรก็ดีทั้งนั้นละ แต่ว่าให้มารวมพุทธศาสตร์ ถ้าไม่มารวมพุทธศาสตร์นั้นยังใช้ไม่ได้ ยังไม่ลงรอยกัน ยังอิจฉาแก่งแย่งกัน วุ่นวายกันตลอดเวลา...พุทธศาสตร์ครอบศาสตร์ทั้งหลายไว้ ไม่ให้ศาสตร์ทั้งหลายผิดไป...ก่อนความเดือดร้อน...^{๑๓๑}

บทเทศนาเปรียบเทียบ “คิดแบบไส้เดือน” เป็นบทสนทนาธรรมและแนะนำการนั่งสมาธิแก่ครอบครัวคนไทยในเมืองซีแอตเติล รัฐวอชิงตัน ในคราวที่หลวงพ่อบอกเดินทางไปดินแดนตะวันตกครั้งที่สอง ในปี พ.ศ.๒๕๒๒ ตอนหนึ่งในการสนทนา หลวงพ่อได้ปรารภถึงการอุปสมบทของกุลบุตรลูกหลานไทยในสมัย

^{๑๒๘}อ้างแล้ว, พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), **อุปลมณี**, หน้า ๔๘๒.

^{๑๒๙}หลวงพ่อบุญนำ ปณญาวโร, สำนักสงฆ์ป่าโนนโคกเสือ จังหวัดสุรินทร์, ใน **กึ่งก้านแห่งโพธิญาณ**, หน้า ๑๖๖.

^{๑๓๐}อ้างแล้ว, **อุปลมณี**, หน้า ๔๙๐.

^{๑๓๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๔.

ปัจจุบันว่า ทำกันเป็นประเพณี มากกว่าที่จะบวชเพื่อให้ได้ประโยชน์จากพุทธศาสนาอย่างจริงจัง ไม่เหมือนสมัยก่อน ซึ่งบวชกันอย่างน้อยสี่ห้าปี โยมเจ้าของบ้านได้แสดงความเห็นคัดค้านขึ้นมาว่า “สมมุติว่าคนไทยทุกคนจะบวชสี่ห้าพรรษา ตกลงเราไม่ต้องทำอะไรกันเลย ไปเป็นพระกันหมด กลัวจะไม่มีคนทำงานให้ประเทศชาติ ไม่มีคนทำมาหากิน” หลวงพ่อให้ความเห็นว่า “อย่าไปกลัวเลย... ไล่เดือนมันกลัวดินจะหมด กินแล้วมันจึงขี้ไฉ่ข้างบน อย่าไปคิดแบบนั้น แบบนภกระสาแบบไล่เดือนนี้ อย่าไปคิดแบบนั้น มันเป็นไปได้ จะบวชเจ็ดวันสิบห้าวันทุกคนไม่ได้ บวชจนตายก็มี ห้าปีหกปีก็มี หกวันเจ็ดวันก็มี มันเป็นเรื่องของธรรมดาอย่างนั้น ความคิดอย่างนั้น มันเป็นความคิดของไล่เดือน” ^{๑๓๒}

บทเทศนาเปรียบเทียบ “ปัญญาเทวทัต” เป็นบทเสวนาถามตอบในคราวที่หลวงพ่อบอกเดินทางไปดินแดนตะวันตกครั้งที่สอง ในปี พ.ศ.๒๕๒๒ ตอนหนึ่งในการสนทนา หลวงพ่อได้ ในประเด็น การเจริญมรณสติ โดยหลวงพ่อบอกแนะนำให้หมั่นระลึกถึงความตายให้ได้อย่างน้อยวันละสามครั้ง เข้า บ่าย ดึก พอศิษย์เก่าได้ออกความเห็นแย้งว่า

“เรื่องความตายนี้เหมือนของที่อยู่กับตัวเรามาก ผมจึงกำหนดไม่ค่อยเป็น ถ้ามีภัยอันตรายมาคุกคาม คงจะทำได้ง่ายขึ้น” หลวงพ่อจึงย้อนว่า “ภัยมีอยู่ทุกลมหายใจเข้าออกมิใช่หรือ” พอแย้งอีกว่า “แต่ความตายเป็นเรื่องของอนาคต บางครั้งรู้สึกว่าจะอยู่ในโลกนี้จนถึงอายุร้อยปี” หลวงพ่อตอบว่า “นั่นเป็นปัญญาของเทวทัต” ^{๑๓๓}

บทเทศนาเปรียบเทียบ “ต้นไม้-พระอรหันต์” เป็นบทเสวนาถามตอบในคราวที่หลวงพ่อบอกเดินทางไปดินแดนตะวันตกครั้งที่สอง ในปี พ.ศ.๒๕๒๒ ตอนหนึ่งในการสนทนา มีโยมตั้งคำถามว่า “ท่านเป็นพระอรหันต์หรือเปล่าคะ” หลวงพ่อบอกว่า “ต้นไม้ผลิดอกออกผล มีนกมาเกาะกิ่งไม้แล้วจิกกินผลไม้มันนั้น จะหวานหรือเปรี้ยวเป็นเรื่องของนกที่จะรู้ได้ แต่ต้นไม้ไม่รู้อะไรเลย อย่าเป็นพระพุทเจ้า อย่าเป็นพระอรหันต์ อย่าเป็นพระโพธิสัตว์ อย่าเป็นอะไรเลย การเป็นอะไรก็มีแต่ความทุกข์เท่านั้นแหละ เราไม่มีความจำเป็นต้องเป็นอะไรสักอย่าง” ^{๑๓๔} เทียบเคียงชุดความคิดเรื่องต้นไม้ให้เห็นว่า มันเป็นไปได้ตามเงื่อนไขปัจจัย คนจะบรรลุก็ไม่ต่างจากต้นไม้ เมื่อเหตุปัจจัยให้เป็นไปอย่างไร มันก็เป็นไปเช่นนั้น สรรพสิ่งเป็นไปตามกฎเกณฑ์ธรรมดาเช่นนี้ อย่าได้เอาความปรารถนาเข้ามาเป็นอุปสรรคขัดขวางกระบวนการที่ดำเนินการไป

บทเทศนาเปรียบเทียบ “เงิน-เกลือ” ในการจัดการด้านนี้ท่านยึดตามพระวินัยคือให้ไวยาวัจกรเป็นผู้จัดเก็บเมื่อมีศรัทธาเขามาถวาย แต่ถ้าไวยาวัจกรไม่อยู่ เขาก็จะสอดไว้ในสมุด เมื่อมีการสูญหายท่านก็ไม่ติดใจแต่ประการใด การออกปากขอลงหรือเรียไรเงินทองจากญาติโยมทุกรูปแบบ เป็นเรื่องที่หลวงพ่อบอกเข้มงวดมาก แม้แต่การตั้งตู้บริจาคในวัดก็ไม่มี เมื่อญาติโยมนำเงินมาถวาย ท่านก็ไม่แสดงความยินดี หรือตระหนี่หวงแหน เพราะท่านถือว่าเงินทองไม่ใช่เรื่องของพระ เป็นเรื่องศรัทธาญาติโยม ท่านฝึกรบมให้พระอยู่เหนือหรืออิสระจากเงื่อนไขทางวัตถุและการครอบงำของสังคมให้ได้มากที่สุดตามหลักการของพุทธศาสนาเคยมีพระรูปหนึ่งมาต่อรองกับท่านในเรื่องการปัจจัยเงินทองว่าจะใช้แบบไม่ยึดมั่นถือมั่น หลวงพ่อให้คำตอบเรียกๆ ว่า “ถ้าท่านกินเกลือหมดกะทอ (เข่ง) ไม่เค็ม ท่านก็อาจทำได้” ^{๑๓๕} ในคำสอนเปรียบเทียบนี้สะท้อนให้เห็นว่าคำพูดกับความเป็นจริงมันคนละอย่างกัน ความเค็มเป็นคุณลักษณะสำคัญของเกลือ ดังนั้นถ้าเป็นเกลือต้องเค็ม เงินเป็นวัตถุที่ถูกสมมติให้ใช้โดยกำหนดเป็นมูลค่า จนเป็นที่ยอมรับในสังคมโลกในคุณค่าของเงินตรา

^{๑๓๒} อ่างแล้ว, พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), **อุปลมณี**, หน้า ๕๔๖.

^{๑๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๘.

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๑.

^{๑๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๓.

เงินจึงเป็นสิ่งมีคุณค่าและความหมายในตัวเองตามที่โลกกำหนดให้เป็น การปฏิเสธเงินโดยที่ยังต้องใช้มันอยู่เพื่อการใดๆ ก็ตาม จึงไม่อาจที่จะปฏิเสธมูลค่าของเงินได้ เงินในความหมายที่ว่าเป็นคือตัวความยึดมั่น ดังนั้น คำพูดว่าจะใช้โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นจึงเป็นไปได้เลย ลักษณะประโยคคำพูดดังกล่าวไม่ใช่ปากอวยอย่างใจอย่างตามสำนวนไทยว่า “มือถือสาปากถือศีล” แต่มีความใกล้เคียงกับประโยคคำพูดที่ว่า “ผมไม่โอ้อวดใคร แต่ไม่อยากให้ใครได้ดีกว่า” ประเด็นสำคัญในเรื่องนี้ไม่ใช่ข้อโต้ตอบที่มีความเป็นเหตุผลลุ่มลึกเท่านั้น แต่ยังสะท้อนให้เห็นอำนาจของระบบเงินตรา การครอบงำและการตกเป็นทาสของของวัตถุ ตลอดถึงการสะท้อนหลักการพุทธศาสนาในกระแสของทุนนิยมที่มีเงินตราเป็นกลไกสำคัญ

บทเทศนาที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์เป็นตัวอย่างคำสอนในรูปแบบเปรียบเทียบ มีทั้งหมด ๑๑ บทเทศนา เป็นการอ้างอิงเหตุผลเชื่อมโยงความสัมพันธ์เชิงเนื้อหาของสิ่งสองสิ่งให้เกิดคุณค่าและความหมายด้านความจริง ความรู้ ความดี ซึ่งการใช้เหตุผลดังกล่าวนี้มักใช้ทั้งในการเทศนาที่มีผู้ฟังจำนวนมาก การเสวนาสันทนาพูดคุยตัวต่อตัว เพื่อเทียบเคียงให้เห็นคุณค่าความหมายที่ละเอียดลึกซึ้ง

๓.๔.๔ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบโยนิโสมนสิการ

รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบโยนิโสมนสิการ หมายถึง วิธีคิด ๑๐ ประการ ได้แก่ วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์หรือแบบรู้เท่าทันธรรมดา วิธีคิดแบบอริยสัจ/แบบแก้ปัญหา วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ วิธีคิดแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม วิธีคิดแบบเร้ากุศล วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน และวิธีคิดแบบวิวัชชวาท ในการวิเคราะห์นั้น พิจารณาจากแนวคำสอนหนึ่งๆ มีน้ำหนักไปในวิธีคิดแบบมากกว่าวิธีอื่นเป็นหลัก แต่หากเนื้อความก้ำกึ่งกันหรือสัมพันธ์กันก็จะนำวิธีคิดมาเชื่อมโยงต่อกันไป ดังต่อไปนี้

บทเทศนาในหนังสือกบแต่มั่นเฝ้ากอบัว “ถ้ามีพุทธศาสนาอยู่คงช่วยคุ้มครองบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข ... ศาสนาพุทธจะไปมีอำนาจอะไรหากไม่นำมาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์”^{๑๓๖} คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบสืบสาวสาเหตุ

บทเทศนาที่จดจำมาโดยพระอริการอัครเดชซึ่งเป็นคำสอนให้ลูกศิษย์ระมัดระวังความคิดที่จะไปสอนคนอื่น ว่า “อย่าเป็นบัณฑิตสกปรก” หมายถึงบุคคลที่เข้ามาบวชแต่ยังไม่ได้บรรลุมรรคผลนิพพาน มักตั้งตนเป็นเจ้าลัทธิ เป็นอาจารย์สอนธรรม ทั้ง ๆ ที่ไม่มีธรรมอยู่ในใจของตน มักยกตนข่มท่าน อวดอ้างตัวเองว่าเป็นบัณฑิตให้ผู้อื่นหลงเชื่อ ท่านจึงกล่าวว่า พวกท่านทั้งหลาย “จงอย่าเป็นบัณฑิตสกปรก”^{๑๓๗}

บทเทศนาที่พระอาจารย์ปสนโน ได้เล่าความประทับใจในตัวของหลวงพ่อบุญในหนังสือกึ่งก้านแห่งโพธิญาณ ว่า

หัวใจของพุทธศาสนาคืออะไร? หลวงพ่อหันไปหยิบท่อนไม้ที่อยู่ใกล้ขึ้นมาท่อนหนึ่งแล้วถามคน ๆ นั้นว่า “ไม้ท่อนนี้ใหญ่หรือเล็ก?” ผู้ถามรู้สึกสับสนและไม่รู้ว่าจะตอบอย่างไรดี หลวงพ่อบอกคำตอบอยู่ครู่หนึ่งแล้วพูดว่า “ถ้าคุณอยากได้ไม้จิ้มฟันคุณก็จะบอกว่าไม้ท่อนนี้ใหญ่ไป แต่ถ้าคุณจะทำบ้านคุณก็จะบอกว่ามันเล็กไป แท้จริงแล้วมันขึ้นอยู่กับความต้องการของคุณ นี่แหละคือแก่นคำสอนของพระพุทธเจ้า เราต้องเข้าใจความต้องการ (กิเลส) ของเรา เรา

^{๑๓๖} อ่างแล้ว, พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), อุปลสมณี, หน้า ๒๐๑.

^{๑๓๗} พระอริการอัครเดช ธีรจิตโต, วัตถุประสงค์, วัดบุญญาวาส จังหวัดชลบุรี, ใน กึ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๔๐๕.

ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของมัน โดยไม่เคยตระหนักเลยว่ามันมีผลต่อชีวิตของเราอย่างไร ถ้าเราหันมาใส่ใจในความจริงอันนี้ เราจะเข้าไปในคำสอนของพระพุทธเจ้า^{๑๓๘}

คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบแบบวิภังขาท

เทศนาบท “บิณฑบาตเอาคน” มีคำสอนสั้นบทหนึ่งที่มีความหมายลึกซึ้งต่อการเผยแผ่พุทธศาสนา คือ “บิณฑบาตเอาคน”^{๑๓๙} เมื่อครั้งเดินทางไปอังกฤษ หลวงพ่อชาพาลูกศิษย์ออกเดินบิณฑบาตซึ่งเป็นเรื่องแปลกและเข้าช่ายขอทานถือว่าเป็นเรื่องผิดกฎหมายด้วย มีลูกศิษย์ปรารภว่าไม่น่าจะบิณฑบาตเพราะไม่ได้ข้าว หลวงพ่อชาจึงตอบว่า บิณฑบาตเอาคนก่อนแล้วข้าวจะตามมาทีหลัง คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ กระทำอย่างหนึ่งก่อให้เกิดผลต่างๆ มากมายตามมา และแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ คือ ปฏิบัติการหรือกระทำอย่างมีเป้าหมายที่ชัดเจน จากการสัมภาษณ์อาจารย์ ดร.บุญยนิลเกษ ให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่า เหตุการณ์บิณฑบาตเอาคน ไม่ใช่เรื่องที่จะเกิดได้โดยง่ายหากบารมีไม่เพียงพอ เรื่องนี้เป็นข่าวทางหนังสือพิมพ์ เพราะการขอทานเป็นสิ่งผิดกฎหมายของประเทศอังกฤษ หลวงพ่อชาถูกจับข้อหาขอทาน วิกฤติครั้งนั้นเป็นโอกาสให้ท่านได้แสดงความจริงในวิถิพระว่า การบิณฑบาตต่างจากขอทานอย่างไร ถือเป็นบิณฑบาตเพื่อประกาศศาสนา เพื่อเอาคนอย่างแท้จริง จากนั้นมาพระสงฆ์ก็สามารถออกบิณฑบาตในประเทศอังกฤษได้

เทศนาบท “ครูที่ดี” ภายในสำนักปฏิบัติวัดหนองป่าพง นอกจากบรรยายภาคที่เป็นปา สงบร่มเย็นเหมาะแก่การบำเพ็ญภาวนาแล้ว ยังมีการเขียนป้ายคำสอนธรรมสั้นๆ ของหลวงพ่อชาติดไว้ตามต้นไม้อย่างเหมาะสมกลมกลืน เพื่อเสริมสร้างความคิดในการฝึกปฏิบัติขัดเกลาก่อนด้านหนึ่ง ซึ่งคำสอนดังกล่าวมีเนื้อหาสาระที่เป็นธรรมะลึกซึ้งระดับโลกียะและระดับโลกุตระ ดังภาพที่ ๓.๖ มีข้อความว่า “..อารมณ์นี้แหละ มันเป็นครูสอนเรา...”^{๑๔๐} ดังนี้

ภาพที่ ๓.๑
คำสอนตามต้นไม้ ๑

หลักคำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบอยู่กับปัจจุบัน คือเน้นสติระลึกรู้เต็มตื่นอยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น ให้รู้เท่าทันอารมณ์ ตามดูมันอยู่ตลอด ก็จะรู้ความเป็นไปของสิ่งนี้ ในที่สุดก็จะเข้าใจ รู้ทันและปล่อยวางได้ กับเป็นการใช้เหตุผลแบบรู้เท่าทันธรรมดา ว่าอารมณ์ก็สักว่าความรู้สึกหนึ่งทีประกอบขึ้นจากปัจจัยต่างๆ ซึ่งจะต้องเปลี่ยนแปลง ไม่คงที่ และไม่มีความเป็นตัวตน ในที่สุดก็ปล่อยวางมัน ขณะที่นั่งฟังอยู่ไม่มีใครมานั่งสอนจิตคน นอกจากแต่ละคนนั่งดูจิตของตนเองที่กำลังวิ่งไปตามอารมณ์ การนั่งพิจารณาใคร่ครวญถึงอารมณ์นี้เองอารมณ์จึงอยู่ในฐานะเป็นครูสอนเรา ในบทเทศนา “ธรรมะธรรมชาติ” มีหัวข้อธรรมที่นำมาสู่การพิจารณาพิจารณา คือ “ถ้าใครเห็นธรรมชาติก็เห็นธรรมะ ถ้าใครเห็นธรรมะก็เห็นธรรมชาติ ถ้าผู้ใด

^{๑๓๘} พระอาจารย์ปสนโน, วัดป่าอภัยคีรี ประเทศสหรัฐอเมริกา, ใน กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๒๖๓.

^{๑๓๙} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), อุบลมณี, หน้า ๕๒๙.

^{๑๔๐} หลวงพ่อชา, ป้ายติดต้นไม้ภายในวัดหนองป่าพง, ตำบลแสนสุข อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี.

เห็นธรรมชาติ เห็นธรรมะ ผู้นั้นก็เป็นผู้รู้จักธรรมะนั้นเอง”^{๑๔๑} ในบทเทศนา “ธรรมะธรรมชาติ” มีหัวข้อธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “อันที่จริง ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ มันเตรียมพร้อมที่จะสอนเราอยู่เสมอ ถ้าเราทำปัญญาให้เกิดนิดเดียวเท่านั้น ก็จะมีรู้อะไรในใจ”^{๑๔๒} ในบทเทศนา “อยู่เพื่ออะไร” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “ให้เอาคำหลวงพ่อกลับมาพิจารณาว่า เราเกิดมาทำไม เอาอย่างว่า เกิดมาทำไม มีอะไรเอาไปได้ไหม ถ้ามืดมิดอะไร ถ้าใครถามอย่างนี้บ่อยๆ มีปัญญานะ ... รวยก็ทุกข์ จนก็ทุกข์ เป็นเด็กเป็นคนโตก็ทุกข์ ทุกข์หมดทุกอย่าง เพราะอะไร เพราะว่ามันขาดปัญญา”^{๑๔๓} เทศนาธรรมบทนี้สะท้อนให้เห็นว่า การเอาชีวิตผูกติดไว้กับทรัพย์สินเงินทองวัตถุสิ่งของทั้งหลายเป็นพันธนาการผูกมนุษย์ให้ตกเป็นทาสของวัตถุ สิ่งที่ทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงได้ คือ ปัญญา มิใช่ความมั่งคั่ง หรือความบริบูรณ์ของวัตถุ

เทศนาบท “ปฏิบัติเพื่ออะไร ไม่ใช่ปฏิบัติเพื่อเอา” หลวงพ่อชาท่านสอนให้ตระหนักข้อเท็จจริงเกี่ยวกับทัศนคติเช่นนี้ว่า “ศาสนาพุทธจะไปมีอำนาจอะไรหากไม่นำมาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์”^{๑๔๔} จากคำสอนนี้สรุปสาระได้ว่าศาสนาพุทธจะมีคุณค่าต่อชีวิตและประเทศชาติเมื่อนำมาปฏิบัติ ศาสนาพุทธไม่ใช่ศาสนาที่ให้ความหวังเลื่อนลอยหรือการดลบันดาล แต่เป็นศาสนาที่ต้องลงมือปฏิบัติจึงจะเกิดผลแท้จริง ถ้าต้องการให้ประเทศชาติเจริญชีวิตมีความเป็นอยู่มีสุข ก็ต้องปฏิบัติตามหลักของพุทธศาสนา ศาสนาพุทธเสมือนอุปกรณ์ที่ช่วยสร้างความสามัคคีของคนในชาติ จึงจะมีพลังขึ้นมา คนจะฆ่ากันรบกัน เมื่อนำหลักธรรมมาพิจารณาได้ทันได้ เลิกกันไปไม่พยายามโกรธเกลียดกัน นี่คืออำนาจของพุทธศาสนา คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล

เป้าหมายของคำสอนคือ ชี้ให้เห็นความเป็นเหตุเป็นผล สะท้อนให้เห็นหลักการพุทธศาสนาในด้านการปฏิบัติ คุณค่าแท้จริงคือการนำไปปฏิบัติ ไม่ใช่ว่ามีวัด มีพระ มีปราสาทที่เก่งกาจแล้วประเทศชาติจะร่มเย็น นอกจากนี้ยังมีคำสอนสั้นๆ แต่มีความหมาย ได้แก่ “คนส่วนมากหลงสร้างความทุกข์ใส่ตัวนี้กว่าความดี อยากให้มันหายทุกข์ยาก กลับหาแต่สิ่งที่มันทุกข์ยากมาใส่”^{๑๔๕} เขียนเป็นประโยคตรรกะได้ว่า ไม่อยากเป็นทุกข์ ก็ไม่สร้างสาเหตุแห่งทุกข์ “เวลาป่วยอย่าคิดว่าจะหายอย่างเดียวต้องคิดว่าตายก็ตาย หายก็หาย เพราะเราแต่งไม่ได้ นี่เป็นสังขาร หายก็สลาย ตายก็สลาย” สร้างเป็นตรรกะคือ (๑) สังขารเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย (๒) ความเจ็บป่วยไม่ใช่อะไรที่อยู่ในอำนาจกำหนดของมนุษย์(ไม่เป็นไปตามปรารถนา) คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบบรรณธรรมสัมพันธ์ แบบสืบสาวเหตุปัจจัย และคุณค่าแท้-คุณค่าเทียมเพื่อสกัดกั้นหรือบรรเทาปัญหา

เทศนาบท “ปฏิบัติเพื่ออะไร ไม่ใช่ปฏิบัติเพื่อเอา” ครั้งหนึ่งหลวงพ่อกถามคณะศรัทธาว่า “โยมอยากเป็นอะไร โยมตอบว่า อยากตรัสรู้ธรรม หลวงพ่อกล่าวว่าอยากตรัสรู้ธรรมมันไม่ได้ตรัสรู้ดอก อย่าให้มันอยากเลย ปฏิบัติแล้วจะเอาอะไร ปฏิบัติเพื่ออะไร ไม่ใช่ปฏิบัติเพื่อเอา”^{๑๔๖} โดยสาระคือ การปฏิบัติธรรมเป็นการทำให้อิสระจากกิเลส คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบบรรณธรรมสัมพันธ์ และแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก

^{๑๔๑} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๔๒๗.

^{๑๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๓.

^{๑๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๘-๘๕.

^{๑๔๔} พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อกชา สุภทฺโท). กบแต่มานั่งเฝ้ากอบัว, ๒๐๑.

^{๑๔๕} พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อกชา สุภทฺโท), น้ำไหลนิ่ง, (กรุงเทพมหานคร: ศุภสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๕๒.

^{๑๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓.

เทศนาบท บุญ- บาปท่านกล่าวว่า “เห็นแต่การแสวงหาบุญ แต่ไม่ค่อยเห็นการแสวงหาการละบาป... หาแล้วจะเอาบุญไปไว้กันที่ตรงไหน ... เมื่อชำระบาปใจก็สงบ ใจเป็นบุญกุศล บุญที่แท้จริงคือการละบาป”^{๑๔๗} โดยสาระคือการทำบุญเป็นการละสิ่งชั่วทั้งปวง คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ และแบบวิภาษวาท

เทศนาบท “ปลงสังขาร” เป็นโอวาทสั้นๆ ที่ท่านกล่าวแก่สานุศิษย์ว่า “การเข้าโรงพยาบาลเป็นไปตามเจตนากรรมของลูกศิษย์ลูกหา เพราะเราคนเดียวทำให้คนอื่นหลายๆ คนต้องใจ มันไม่ดี โรคของท่านมันไม่หาย เป็นกรรมของท่านเอง..ผมหมดแล้ว ทิ้งหมดแล้ว สุดท้ายลูกศิษย์ลูกหาจะดูแลจะช่วย ส่วนผมไม่มีอะไร”^{๑๔๘} คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบแบบวิภาษวาทจำแนกแยกแยะเงื่อนไขปัจจัยต่างๆ ของสภาวะการณที่เป็นไปในช่วงสุดท้ายของชีวิต พร้อมชี้แนะและปลอบใจศิษย์ไม่ให้เป็นกังวลและสาละวนจนเกินไป ถือว่าท่านสอนลูกศิษย์จนวาระสุดท้ายเลยทีเดียว

เทศนาบท “ความสงสัยในการปฏิบัติกรรมฐาน” มีศิษย์รูปหนึ่งไปเรียนถามหลวงพ่อบุญว่า

“ผมเพียรพยายามอย่างหนักในการปฏิบัติพระกรรมฐาน แต่ยังไม่เห็นทีว่าจะได้ผลก้าวหน้าเลย หลวงพ่อบุญแนะนำว่า อย่าพยายามจะเอาอะไรๆ ในการปฏิบัติ ความอยากจะเป็นอุปสรรคขวางกั้นความสงบ ควรทำอะไรเมื่อผมสงสัย บางวันรุ่มรวยใจด้วยความสงสัยในเรื่องการปฏิบัติ หรือในความคืบหน้าของผมหรือในอาจารย์ หลวงพ่อตอบว่า ความสงสัยเป็นเรื่องปกติธรรมดา ที่สำคัญอย่าถือเอาความสงสัยเป็นตน(ตัวเรา) อย่าติดข้องอยู่กับมัน ซึ่งจะทำให้จิตใจของท่านหม่นวนเป็นวิฆเนศอันไม่มีที่สิ้นสุด จงเฝ้าดูการเกิดดับของความสงสัย ดูว่าใครคือผู้ที่สงสัย เกิดขึ้นอย่างไรและดับไปอย่างไร แล้วท่านจะไม่ตกเป็นเหยื่อของความสงสัย จงปล่อยวางสิ่งต่างๆ ที่ท่านยึดมั่นอยู่ สลัดทิ้งความสงสัยของท่านและเพียงแต่เฝ้าดู”^{๑๔๙}

คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบอยู่กับปัจจุบัน คือ สติระลึกรู้เต็มตื่นอยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น และแบบสามัญญลักษณะคือรู้เท่าทันธรรมดาของอารมณ์

เทศนาบท “ปริยัติ-ปฏิบัติ” ท่านสอนว่า “การเรียนปริยัตินี้ต้องอาศัยการพูด อาศัยการท่องต่างๆ จดจำด้วยสัญญา เป็นเหตุให้ทั้งบ้านเก่า ทั้งข้อปฏิบัติอันเก่าไป สบเลื่อนขั้นได้แล้วก็ต่างจากเก่า ไม่ค่อยสังวรระวัง เดี๋ยวจกรรมก็ไม่ค่อยมี นั่งสมาธิก็น้อย การคลุกคลีกันก็มากขึ้น ความสงบระงับน้อยลง การปฏิบัติเสื่อมลง อันนี้ไม่ใช่เป็นเพราะปริยัติแต่เป็นเพราะบุคคลเราไม่ตั้งใจ สิมเนื้อสิมตัว”^{๑๕๐} คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบวิภาษวาท คือ จำแนกแยกแยะออกให้เห็นแต่ด้านครบทุกแง่ทุกด้าน

เทศนาบท “นักปฏิบัติ” ท่านกล่าวว่า “กินน้อย นอนน้อย พูดน้อย คือนักปฏิบัติ กินมาก นอนมาก พูดมาก คือคนโง่”^{๑๕๑} คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก คือเน้นให้เห็นโทษของความประพฤติดะสวดกสบาย และคุณค่าของการประพฤติขัดเกลาตนเอง ไม่ตามความปรารถนาของกิเลส และแบบเร้ากุศล คือเป็นคำสอนที่สกัดกั้นตัณหา หรือบรรเทาตัณหา

^{๑๔๗} อ่างแล้ว, พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่อบุญ สุภทฺโท), *น้ำไหลนิ่ง*, หน้า ๒-๘.

^{๑๔๘} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท), *อุปถัมภ์*, หน้า ๕๗๐.

^{๑๔๙} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท), *กบเผ่าร้างเฝ้ากอบัว*, หน้า ๑๘.

^{๑๕๐} อ่างแล้ว, *อุปถัมภ์*, หน้า ๓๑๒.

^{๑๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖.

เทศนาบท “นักบวช” ท่านกล่าวว่า “การบวชนั้นไม่ยาก แต่บวชแล้วนี่ชียาก”^{๑๕๒} คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ คือ หลังบวชแล้วจะฝึกปฏิบัติขัดเกลาตนเองเดินถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดของการบวชได้อย่างไร เป็นการสอนทำท่ายศกภาพของศิษย์

เทศนาบท “อุปกณ์การปฏิบัติ” เทศนาธรรมเกี่ยวกับธรรมปฏิบัติท่านสอนแบบตรงไปตรงมา ไม่มีศัพท์แสงทางวิชาการ แต่เป็นคำพูดง่ายๆ แบบชาวบ้าน ดังท่านชี้ให้เห็นว่าธรรมะนั้นคือมนุษย์นี้เอง ท่านกล่าวว่า

การปฏิบัติธรรมเป็นการปฏิบัติที่จิตที่ใจ ถ้าหากคนเรายังมีอาการเคลื่อนไหวและหายใจอยู่ ยังรู้จักเย็นรู้จักร้อน รู้จักชอบรู้จักชังก็ยังพอปฏิบัติธรรมได้ เพราะธรรมะนั้นเกิดอยู่ที่กายที่ใจ เรานั้นเอง อย่าคิดว่าธรรมะมันห่างจากเรา มันอยู่กับเรานี้แหละ เป็นเรื่องของเราทั้งหมด ธรรมะนี้ลองดูสิเดี๋ยวก็เสียใจ เสียใจก็พอใจพอใจก็เสียใจ เสียใจก็พอใจพอใจก็เสียใจบ้าง เสียใจโกรธคนนั้นบ้าง เสียใจเกลียดคนนั้นบ้าง ธรรมะทั้งนั้นแหละโยม...ธรรมะคืออะไร ทุกสิ่งทุกอย่างที่จะไม่เป็นธรรมะนั้นไม่มี มันเป็นธรรมะหมดทุกชิ้นทุกส่วน ไม่มีสิ่งใดที่ไม่เป็นธรรมะ^{๑๕๓}

คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบแยกแยะส่วนประกอบ คือ จำแนกพฤติกรรมของกายและจิตที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ โดยกำหนดสถานะเหล่านี้เป็นอุปกณ์ในการปฏิบัติ ในประเด็นนี้มีความคิดเห็นเพิ่มเติมคือ บางครั้งบางคนบางสำนักกว่าจะเริ่มต้นปฏิบัติได้ต้องแสวงหาป่า อาคารสถานที่ ครูอาจารย์ที่เก่งๆ ลงทุนสูงมาก ทั้งที่อุปกณ์ปฏิบัติแท้จริงคือจิตใจและกายของตัวเราเอง หาใช้สิ่งไกลตัวไม่

เทศนาบท “โลกธรรม” เทศนาธรรมสำหรับเกี่ยวกับโลกธรรม ๘ ซึ่งเป็นธรรมที่ครอบมนุษย์ให้ติดอยู่กับโลก อันได้แก่ มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ สุข ทุกข์ สรรเสริญ นินทา ท่านสอนว่า

มียศอย่าหลงยศ มีลาภอย่าหลงในลาภ มีสรรเสริญอย่าหลงในสรรเสริญ มันจะมีอะไรก็ให้มันมีเถอะในโลกนี้ แต่อย่าเมามันนะ มันจะรวยก็ให้มันรวยถ้ามันจะรวยได้ มันจะจนก็ให้มันจนไปอย่าไปเมามัน จนก็อย่าเมาจน รวยก็อย่าเมารวย มีทุกข์ก็อย่าเมาทุกข์ มีสุขก็อย่าเมาสุข มีหนุ่มก็อย่าเมาหนุ่ม มีแก่ก็อย่าเมาแก่ เรื่องทั้งหลายเหล่านี้มันเปลี่ยนไปๆ อยู่อย่างนี้ไม่ว่าใครๆ ก็เป็นอยู่อย่างนี้^{๑๕๔}

คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก คือ เข้าใจในความเป็นโลกธรรม ไม่ให้หมกมุ่นลุ่มหลง รู้จุดดีและจุดเสียแล้วอยู่เหนือสิ่งนี้ให้ได้

บทเทศนาเพื่อปล่อยวางสำหรับชีวิตฆราวาสที่มีสุขปนทุกข์ สมหวังผิดหวังมากมาย ท่านสอนว่า “เรื่องสำหรับที่จะใช้ในชีวิตประจำวันของฆราวาสนั้น อาตมาจะให้บทภาวนาสั้นๆ ย่อยๆ ให้ทุกคนภาวนาว่า “มันก็แค่นั้นแหละ”^{๑๕๕} คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบรู้เท่าทันธรรมดา นั่นคือ สรรพสิ่งมีสถานะเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ เปลี่ยนแปลง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา สุขทุกข์ในชีวิตจึงไม่มีผลอะไรมากมายต่อชีวิต มันก็แค่นั้นแหละ

บทเทศนา “เวทย์มนต์คาถา” มีช่วงเวลาหนึ่งที่ท่านจะเดินทางไปโคราชกับตาเสย มีผู้ศรัทธาเป็นเจ้าของโรงสีที่จะพาท่านเดินทาง ได้นิมนต์ให้พักสรงน้ำที่บ้านก่อนออกเดินทาง ผู้ศรัทธาผู้นั้นรอน้ำสรงของท่านเพื่อไว้อาบแทนน้ำมนต์ หลวงพ่อเลยบอกว่า “เวทย์มนต์คาถาอะไรไม่มีหรอก” แล้วท่านก็จับเทียนเคาะ

^{๑๕๒} อั้งแล้ว, พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทโท), **อุปลมณี**, หน้า ๒๔๖.

^{๑๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๓.

^{๑๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๘.

^{๑๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๓.

เปาะๆ ให้พร้อมกับพูดว่า “ถ้าอยากอยู่เย็นเป็นสุขแต่ไม่กินข้าวกินน้ำ แล้วจะให้อยู่ดีเหมือนปรารถนา ก็ปรารถนาเอาเองก็แล้วกัน”^{๑๕๖} คำสอนในเทศนาธรรมบทนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ โยงให้เห็นสาเหตุหรือปัจจัยสัมพันธ์ ความเชื่อมโยงแห่งเหตุปัจจัย นั่นคือความอยู่เย็นเป็นสุขไม่ได้เกิดจากการอาบน้ำมนต์หากแต่เกิดจากความพร้อมบริบูรณ์ของปัจจัยทางกายภาพ ต่อให้มีความปรารถนาอย่างไรก็ปราศจากผล ถ้าสร้างเหตุปัจจัยไปคนละด้าน ในทางกลับกัน แม้ไม่ปรารถนาใดๆ แต่สร้างเหตุปัจจัยถึงพร้อมผลก็เกิดขึ้นเองดั่งแม่ไก่กกไข่

เทศนาบท “มรณสติ” เป็นเทศนาบนต้นไม้ภายในสำนักปฏิบัติวัดหนองป่าพง เพื่อเตือนผู้ฝึกปฏิบัติมีสติในรำลึกถึงเรื่องความตายอย่างน้อยก่อนนอน เพื่อไม่ให้เกิดความประมาทในชีวิตว่า “ก่อนนอนทุกคืน หมั่นถามตัวเองว่า... “จะสิ้นลมเมื่อไร”...นี่คือกรรมฐาน” ดังที่ปรากฏในภาพที่ ๓.๕ ดังนี้

ภาพที่ ๓.๒
คำสอนตามต้นไม้ ๒

คำสอนนี้เริ่มจากให้พิจารณาจากกิจกรรมรายละเอียดต่างๆ ในชีวิตประจำวัน ไปสู่ข้อสรุปที่เป็นหลักการคือหลักกรรมฐาน คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบอยู่กับปัจจุบัน คือ ให้มีสติระลึกผู้เต็มตื่นอยู่กับสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นอยู่ทุกขณะจิต

ภาพที่ ๓.๓
คำสอนตามต้นไม้ ๓

คำสอนนี้เป็นปรัชญาธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง แท้จริงตาย-เกิดคือสิ่งเดียวกัน ธรรมที่เป็นคู่ ปล่อยวาง...

บทเทศนา “ธรรมะแท้จริงอยู่นอกตัวหนังสือ” สำหรับนักปริยัติที่ส่วนใหญ่มักจะค้นคว้าแสวงหาธรรมะในคำพูด ในอักษร ในตัวหนังสือ หรือสื่อสัญลักษณ์ต่าง ๆ หลวงพ่อชาสอนให้ตระหนักในความจริงข้อนี้ว่า “ธรรมะเป็นสิ่งที่อยู่เหนือคำพูด คำสอนธรรมะทั้งหมดนั้นมันเป็นคำสมมุติกันขึ้นมาพูด ตัวธรรมะแท้ๆ นั้นอยู่เหนือคำพูด”^{๑๕๗} หลวงพ่อชามักแนะนำพระภิกษุสามเณรที่มุ่งเข้ามาประพฤติปฏิบัติที่วัดหนองป่าพงว่า “ไม่ต้องอ่านหนังสือ ให้อ่านใจตัวเองดีกว่า”^{๑๕๘} คำสอนในเทศนาธรรมบทนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ และแบบวิภังชวาท

^{๑๕๖} อ่างแล้ว, พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท), อุปลสมณี, หน้า ๔๙๙.

^{๑๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๖.

^{๑๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๕.

เทศนาบท “ทางพันทุกข์” เป็นเทศนาช่วงที่หลวงพ่อบอกเดินทางไปต่างประเทศอังกฤษครั้งที่สอง ในปี พ.ศ.๒๕๒๒ ท่านได้รับนิมนต์ไปแสดงธรรมที่ศูนย์มัญจุศรี (Manjusri Centre) วัดสายทิเบต ท่านได้ยกปัญหาเรื่องความโกรธว่า

...เมื่อมันมีความโกรธขึ้นมา จะทำอย่างไร? ...ให้อานาฬิกามาตั้งไว้ บอกนับได้สองชั่วโมงให้ โกรธหายนะ...ถ้ามันเป็นเรา บอกได้สองชั่วโมงก็หายโกรธ แต่อันนี้ไม่ใช่เราสองชั่วโมงมันก็ยัง ไม่หาย บางทีหนึ่งชั่วโมงมันก็หายแล้ว จะเอาความโกรธมาเป็นเรามันก็ทุกข์ซี...อย่าไปเชื่อมัน เลย มันจะดีใจก็อย่าไปเชื่อมัน จะเสียใจก็อย่าไปเชื่อ มันจะรักก็อย่าไปเชื่อมัน มันจะเกลียดก็ อย่าไปเชื่อมัน มันเรื่องโกหกทั้งนั้น...^{๑๕๙}

คำสอนในเทศนาธรรมบทนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบสามัญลักษณะ คือรู้เท่าทัน ธรรมดา และแบบวิเศษชาต คือ จำแนกแยกแยะออกให้เห็นแต่ละด้านครบทุกแง่มุมทุกด้าน

คำสอนการเกี่ยวข้องกับเงินทอง “...ถ้าผมสิ้นไป พวกท่านทั้งหลายเห็นปัจจัยเงินทองอยู่ในกุฏิ ผม โอ๊ย เสียหนานหมด เสียหายมาก เสียศักดิ์ศรีพระนักปฏิบัติมากที่สุด” “...เมื่อญาติโยมมาถวายปัจจัย ท่าน จะมีไวยาวัจจรเก็บเอาไว้ โดยที่ท่านจะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับ...” ท่านเล่าให้ฟังถึงคราวที่ตัดสินใจเลิกใช้เงิน อย่างเด็ดขาดว่า “เรื่องพระวินัยนี้ ถ้าหากว่ามันไม่เห็นในใจของตน มันก็ยาก...ผมตั้งใจจะทิ้งเงิน..จนจนจะ ออกพรรษา...ตกลงใจว่าวันนี้จะต้องเลิก เมื่อมันทะลุบุตกลางว่ามันจะเลิกเท่านั้น เลยสบาย...ความจริงไม่มีเงิน ไม่ใช่จะไปไหนมาไหนไม่ได้ ยิ่งไปได้ดีกว่าเก่า ค่ำรถไม่มีก็เดินเอา ทำจริงๆ เสีย เดียวเขาก็นิมนต์ขึ้นรถเอง.. ถ้าเรารักษาสิกขาบทข้อนี้ ก็เป็นการสร้างบารมี ญาติโยมเห็นก็เลื่อมใส มีจิตศรัทธาที่จะช่วยเหลือ สำคัญที่เรา ไม่ขอ พร้อมทั้งจะอดอยู่เสมอ เป็นสิกขาบทที่ช่วยสร้างความมักน้อยสันโดษเป็นหลักชีวิต^{๑๖๐}

บทเทศนาที่คัดลอกมาศึกษาวิเคราะห์เป็นตัวอย่างคำสอนในรูปแบบโยนิโสมนสิการ มีทั้งหมด ๒๓ บทเทศนา เป็นการอ้างเหตุผลกระตุ้นให้เกิดความคิด ในด้านคุณค่า ความหมาย ความจริง ความรู้ ความดี ซึ่งการใช้เหตุผลดังกล่าวนี้มักใช้ทั้งในการเทศนาที่มีผู้ฟังจำนวนมาก การเสวนา สนทนาพูดคุยตัวต่อตัว เพื่อให้เกิดการฉกฉวย คิดได้ สร้างสัมมาทิฐิ ให้เห็นคุณค่าความหมายที่ละเอียดลึกซึ้ง

๓.๔.๕ รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบปฏิบัติภาวนา

ลักษณะเหตุผลแบบพุทธเน้นการลงมือปฏิบัติในชีวิตจริงเพื่อนำตนไปสู่เป้าหมายคือการบรรลุ ความรู้ที่เกิดจากความคิด (ทฤษฎี) เป็นความรู้ขั้นเกินความจริง ซึ่งอาจถูกหรือผิดก็ได้เชื่อถือไม่ได้ทั้งหมด บทบาทของเหตุผลในพุทธปรัชญานั้นส่งเสริมให้เกิดวิธีปฏิบัติจริงมากกว่าการประกาศทฤษฎีคำสอน หากมีการสร้างทฤษฎี ๆ นั้นก็ต้องก่อผลให้เกิดการปฏิบัติได้จริงด้วย ชุดคำสอนที่มีรูปแบบเหตุผลในการสอนธรรม แบบปฏิบัติภาวนา ที่จะนำมาเป็นกรอบในการวิเคราะห์รูปแบบการสอนธรรมของหลวงพ่อบอก สามารถ ประมวลได้ เป็น ๒ ลักษณะ คือ ชุดคำสอนที่มีลักษณะเป็นสมถภาวนา กับชุดคำสอนที่มีลักษณะเป็นวิปัสสนา ภาวนา ดังต่อไปนี้

๓.๔.๕.๑ ชุดคำสอนที่มีลักษณะเป็นสมถภาวนา ในบทเทศนา “ปฏิบัติกันเถอะ” ท่าน สรุปลว่า “การฝึกจิตไม่เหมือนฝึกสัตว์ จิตนี้เป็นของฝึกยากแท้ๆ แต่อย่าไปท้อถอยง่าย ๆ ถ้ามันคิดไปทั่วทิศก็

^{๑๕๙} อ่างแล้ว, พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทโท), อุปลมณี, หน้า ๕๓๑.

^{๑๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๒-๓.

กลั่นใจมันไว้ พอใจมันจะขาด มันก็คิดอะไรไม่ออก มันก็วิ่งกลับมาเอง ให้ทำไปเถอะ”^{๑๖๑} ในบทเทศนา “สัมมาทิฐิที่ที่เยือกเย็น” ท่านสรุปว่า “ที่อยู่ของพระเรานั้น อยู่ที่มันเยือกเย็น ก็คือความเห็นถูกต้องนั่นเอง เป็นสัมมาทิฐิ ถ้ามีความเห็นถูกต้องแล้ว มันก็สบาย มีความสงบ พวกเราทั้งหลายอย่าไปค้นอย่างอื่นเลย”^{๑๖๒} ในบทเทศนา “ดวงตาเห็นธรรม” ท่านสรุปว่า “ดวงตาเห็นธรรมนั้น คือดวงตาเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดเป็นเบื้องต้น ความแปรไปเป็นท่ามกลาง ความดับเป็นที่สุด”^{๑๖๓} ในบทเทศนา “นอกเหตุเหนือผล” ท่านสรุปว่า “ในทางพุทธศาสนาให้ทำเพื่อไม่ต้องการอะไร ถ้ามีเพื่ออะไร มันไม่หมด ทางโลกทำอะไร เรียกว่า มันมีเหตุผล พระพุทธองค์ท่านทรงสอนว่า ให้ “นอกเหตุ เหนือผล” ไม่ว่าทำอะไร ปัญญาของท่านให้นอกเหตุเหนือผล ให้นอกเกิด เหนือตาย นอกสุข เหนือทุกข์”^{๑๖๔}

ภาพที่ ๓.๔
คำสอนตามต้นไม้ ๔

คำสอนนี้เริ่มจากให้พิจารณาจากอารมณ์สุขทุกข์ หรือเวทนา ไปสู่ข้อสรุปที่เป็นหลักการคือการปล่อยวางได้ เป็นความสงบแท้จริง

ในบทเทศนา “เรื่องจิตนี้” ท่านสรุปว่า “จิตไม่สงบทุกวันนี้เพราะมันหลงอารมณ์ ถ้าจิตไม่หลงอารมณ์แล้ว จิตก็ไม่กวัดแกว่ง ถ้ารู้เท่าทันอารมณ์แล้วมันก็เฉย เรียกว่าปกติของจิตเป็นอย่างนั้น ที่เรามาปฏิบัติกันอยู่ทุกวันนี้ ก็เพื่อให้เห็นจิตเดิม”^{๑๖๕} ในบทเทศนา “การทำจิตให้สงบ” ท่านสรุปว่า “ศีลก็ดี สมาธิก็ดี เมื่อมันกล้าขึ้นมา มันก็คือมรรค นี่แหละคือหนทาง ทางอื่นไม่มี”^{๑๖๖} ในบทเทศนา “นักบวช...นักรบ” ในบทเทศนา “ธรรมในวินัย” ท่านสรุปว่า “ไม่ใช่จะไปรักษาศีลขาบทุกข้อ เรารักษาคืออันเดียวเท่านั้นก็พอแล้ว”^{๑๖๗} ในบทเทศนา “ธรรมปฏิสันถาร” มีหัวข้อธรรมที่นำมาสู่การพินิจพิจารณา คือ “การทำจิตของเราให้มีรากฐานคือกรรมฐาน เอาลมหายใจเข้าออกเป็นรากฐาน เรียกว่าอานาปานสติ ลมหายใจนี้เป็นมงกุฎกรรมฐานมาแต่ครั้งดึกดำบรรพ์”^{๑๖๘} ในบทเทศนา “มรรคสามัคคี” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพินิจพิจารณา คือ “สมาธิที่ถูกต้องเมื่อเจริญแล้ว มันจะมีกำลังให้เกิดปัญญาทุกขณะ”^{๑๖๙} หมายถึงธรรมส่งเสริมกันและกัน นั่นคือ ศีลเป็นฐานให้สมาธิ สมาธิเป็นพลังหนุนส่งปัญญาให้เฉียบแหลม ในบทเทศนา “น้ำไหลนิ่ง” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพินิจพิจารณา คือ “ถ้าใจเราสงบแล้ว มันจะคล้ายๆ กับน้ำมันไหลนิ่ง...มันจะเป็นอย่างนั้น ปัญญาเกิดได้”^{๑๗๐} ใน

^{๑๖๑}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๔๘.

^{๑๖๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

^{๑๖๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘.

^{๑๖๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐.

^{๑๖๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๘.

^{๑๖๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๒.

^{๑๖๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๙.

^{๑๖๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๘.

^{๑๖๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๖.

^{๑๗๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๒.

บทเทศนา “โอวาทบางตอน” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “การเดินทางเข้าถึงพุทธธรรม มิใช่เดินด้วยกาย แต่ต้องเดินด้วยใจ จึงจะเข้าถึงได้”^{๑๗๑} ในบทเทศนา “บ้านที่แท้จริง” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “บ้านที่แท้จริงของเรา อยู่ที่ไหน บ้านที่แท้จริงของเราคือที่ว่า มีความรู้สึกที่มันสงบ คือความสงบนั้นแหละ เป็นบ้านแท้จริงของเรา”^{๑๗๒} บ้านคือสถานที่ให้ความสุข ความอบอุ่นมั่นคงสำหรับชีวิต ท่านเปรียบให้เห็นว่าความสงบก็เป็นบ้านในความหมายดังกล่าวนี้ ลึกกว่านั้นคือบ้านอันนี้ไม่ใช่สิ่งที่อยู่นอกตัวของเราเลย สิ่งนี้จึงเป็นบ้านที่แท้จริง ในบทเทศนา “คำถามและคำตอบแนวทางปฏิบัติธรรม” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “ทำอะไรไม่พบความสงบเลย ถ้าท่านมีแว่นหาคนที่ดีพร้อม หรือครูที่ดีพร้อม พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เราดูที่ธรรมะ ที่สัจธรรม ไม่ใช่คอยจับตาดูผู้อื่น”^{๑๗๓}

๓.๔.๕.๒ ชุดคำสอนที่มีลักษณะเป็นวิปัสสนาภาวนา มีคำถามอยู่มากกว่าหลวงพ่อสอนลูกศิษย์ที่เป็นฝรั่งได้อย่างไร ในเมื่อท่านพูดภาษาอังกฤษไม่ได้ ลูกศิษย์ก็ไม่คุ้นภาษาไทย หลวงพ่อมักตอบ พาเขาทำอาเลย ทำดีได้ดี ทำไม่ดีก็ไม่ได้ของไม่ดี พาเขาทำดู... ไม่ใช่มาอ่านหนังสือเอาเท่านั้นนะ^{๑๗๔} มีคำสอนสั้นๆ แต่มีความหมายลึกซึ้ง “ธรรมะอยู่ที่ตัวเราไม่ได้อยู่ในตัวหนังสือ”^{๑๗๕} อย่าอ่านแต่ธรรมะในคัมภีร์ ศึกษาธรรมะนอกคัมภีร์บ้างจะเห็นธรรมะ เพื่อไม่ให้หลงยึดติดในคัมภีร์ ซึ่งไม่ใช่สิ่งที่จะทำให้บรรลุได้อย่างแท้จริง คนที่เรียนรู้ธรรม พุทธธรรมได้มีมาก แต่ใจจะเป็นธรรมนั้นหายาก ^{๑๗๖} คำสอนนี้พ้องกับนักปฏิบัติหลายท่านที่ให้ทัศนะเช่นนี้ ดังเช่นทัศนะ ดร.ประมวล เพ็งจันทร์ “พุทธศาสนาที่ไม่มีไวยากรณ์”^{๑๗๗} คือ ความหมายที่มีอยู่นอกกรอบความคิด ความรู้เชิงความคิดนำมาถึงจุดหนึ่ง ต่อไปต้องเดิน...จึงจะสัมผัสความหมายหรือความจริงนอกไวยากรณ์ได้ในประเด็นเดียวกันนี้หลวงพ่อบอกว่า “ธรรมะไม่ได้อยู่ในตัวหนังสือ สภาวธรรมไม่มีป้ายบอก” หลวงพ่อพุทธทาสใช้ว่า “ภาษาคนภาษาธรรม” พระสุญญโณภิกขุ ชาวอเมริกัน ได้จดบันทึกคำถามตอบเป็นการถามตอบปัญหาแนวปฏิบัติธรรมหลายปัญหาดังนี้ จะใช้อารมณ์กรรมฐานอะไรจึงจะเหมาะสมกับจริตของตน ทดลองมาหลายอย่างแต่ก็ไม่เป็นผล หลวงพ่อบอกว่า หมดปัญญาที่ว่างมัน สาระคือไม่ให้หลงติดอยู่กับวิธีการ การละวิธีปฏิบัติได้นั้นแหละจึงจะเข้าถึงเป้าหมายได้ มีศิษย์ท่านหนึ่งถามว่า ผมเพียรพยายามอย่างหนักในการปฏิบัติพระกรรมฐาน แต่ยังไม่เห็นทีท่าว่าจะได้ผลก้าวหน้าเลย หลวงพ่อบอกว่า อย่าพยายามจะเอาอะไรๆ ในการปฏิบัติ ความอยากจะเป็นอุปสรรคขวางกั้นความสงบ มีลูกศิษย์ถามว่า ควรหลับนอนมากน้อยเพียงใดจึงจะเพียงพอ หลวงพ่อบอกว่า ขึ้นอยู่กับสภาพของแต่ละบุคคล บางคนนอนเพียง ๔ ชม. ก็เพียงพอ ที่สำคัญคือเฝ้าดูและรู้จักตัวของตนเอง ตั้งใจเฝ้าดูกายและจิต จงมีสติรู้ตัวทันทีที่ลืมตาตื่นขึ้น จากคำถามตอบสาระคือความสำคัญไม่ใช่อยู่ที่การนอนมากหรือน้อยหากแต่อยู่ที่การมีสติอยู่กับตนเองทั้งก่อนหลับและหลังการตื่นนอน ในบทเทศนา “ไม่แน่คืออนิจจัง” ท่านสรุปว่า “ธรรมะในสกลโลกนี้

^{๑๗๑} อ่างแล้ว, พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๕๓๘.

^{๑๗๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๖.

^{๑๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕๙.

^{๑๗๔} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), อุปลมนี, ๒๔๑.

^{๑๗๕} พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อบุชา สุภทโท), น้ำไหลนิ่ง, หน้า ๖๙.

^{๑๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

^{๑๗๗} สุรพศ ทวีศักดิ์, “คุยกับประมวล เพ็งจันทร์ : พุทธศาสนาที่ไม่มีไวยากรณ์” สิงหาคม ๒๕๕๖,

ทั้งหมดมันมารวมอยู่ที่ธรรมะตัวเดียวคืออนิจจัง”^{๑๗๘} ในบทเทศนา “วิมุตติ” ท่านสรุปว่า “ตัวตนนี้เป็นของสมมุติ ให้เพิกให้หรือสมมุติอันนี้ออก ให้เห็นแก่นมันคือวิมุตติ พลิกสมมุติอันนี้ กลับให้เป็นวิมุตติ”^{๑๗๙}

พระโพธิญาณเถระท่านฝึกฝนคนโดยเน้นไปที่การปฏิบัติ ถือว่าการปฏิบัติเท่านั้นเป็นหนทางเดียวที่จะทำให้คนเข้าถึงความจริงแท้หรือดับทุกข์ได้ ดังท่านกล่าวว่า

“เรื่องนี้อาตมาค้นคิดเหลือเกิน เอาชีวิตเป็นเดิมพัน เพราะเชื่อตามพระพุทธเจ้าตรัสว่า มรรคผล นิพพานมีอยู่ มันมีอยู่ตามที่พระพุทธองค์ตรัสสอน แต่ว่าสิ่งเหล่านั้นเกิดจากการปฏิบัติ เกิดจากการทรมาน กล้าหาญ กล้าฝึก กล้าหัด กล้าคิด กล้าแปลง กล้าทำ การทำนั้นทำอย่างไร ท่านให้ฝืนใจตัวเอง ใจเราคิดไปทางนี้ท่านให้คิดไปทางโน้น ใจเราคิดไปทางโน้นท่านให้มาทางนี้ ท่านให้ฝืนใจตัวเอง เพราะในเราถูกกิเลสเข้ามาพอกเต็มที่แล้ว ยังไม่ได้ฝึกไม่ได้หัด มันยังไม่มีศีลไม่เป็นธรรม เพราะใจมันยังไม่แข็ง ไม่ขาว จะไปเชื่อมั่นอย่างไรได้”^{๑๘๐}

ในบทเทศนา “ทรงไว้ซึ่งข้อวัตร” ท่านสรุปว่า “ถ้าเราปฏิบัติธรรมจนเห็นธรรมแล้ว สิ่งที่มีมันผิดเราก็ละมันได้จริงๆ”^{๑๘๑} ในบทเทศนา “สัมมาปฏิบัติ” ท่านให้ทรงพระคุณว่า “สายกลางนั้นมันยาก ต้องเอาจิตของเราเป็นประมาณ จะเอาตัณหาเป็นประมาณไม่ได้”^{๑๘๒}

ในบทเทศนา “เสียสละเพื่อธรรม” ท่านสรุปว่า “การเสียสละนี้แหละ เป็นหัวใจของพุทธศาสนาแท้ การเสียสละนี้ไม่มีเมื่อไร ก็ไม่ถึงธรรมเมื่อนั้น”^{๑๘๓} ในบทเทศนา “ธรรมที่หยั่งรุ่มยาก” ท่านสรุปว่า “พระพุทธองค์ท่านสอนว่า หนึ่งให้ละความชั่วแล้วให้ทำความดี ตอนที่สองท่านสอนว่าความชั่วก็ต้องทิ้งมันเสีย ความดีก็ต้องทิ้งมันเสีย ต้องละมันเหมือนกัน คือไม่ต้องหมายมันมัน”^{๑๘๔} บทเทศนา “ธรรมแท้จริงไม่อยู่ในคำพูด” สำหรับนักปริยัติที่ส่วนใหญ่มักจะค้นคว้าแสวงหาธรรมะในคำพูด ในอักษร ในตัวหนังสือ หรือสื่อสัญลักษณ์ต่าง ๆ หลวงพ่อชาสอนให้ตระหนักในความจริงข้อนี้ว่า “ธรรมะเป็นสิ่งที่อยู่เหนือคำพูด คำสอน ธรรมะทั้งหลายนั้นมันเป็นคำสมมุติกันขึ้นมาพูด ตัวธรรมะแท้ๆ นั้นอยู่เหนือคำพูด”^{๑๘๕} คำสอนนี้เป็นการใช้เหตุผลโยนิโสมนสิการแบบ ในบทเทศนา “การฝึกใจ” ท่านสรุปว่า “ใจของเราก็เหมือนกัน ใช้ปัญญาเรียนรู้จักใจ ใช้ความฉลาดรักษาใจไว้ แล้วเราก็จะเป็นคนฉลาดที่รู้จักฝึกใจ เมื่อฝึกบ่อยๆ มันก็จะสามารถกำจัดทุกข์ได้ ความทุกข์เกิดขึ้นที่ใจนี้เอง มันทำให้ใจสับสน มีดมัว มันเกิดขึ้นที่นี้ มันก็ตายที่นี้”^{๑๘๖} ในบทเทศนา “อ่านใจธรรมชาติ” ท่านสรุปว่า “ทุกคนที่ออกมาปฏิบัติ นั่นก็ออกมาด้วย “ความอยาก” กันทั้งนั้น มันมีความอยาก แต่ความอยากนี้ บางทีมันก็ปนกับความหลง ถ้าอยากแล้วไม่หลง มันก็อยากด้วยปัญญา ความอยากอย่างนี้ ท่านเรียกว่า บารมีของตน แต่ไม่ใช่ทุกคนนะที่มีปัญญา”^{๑๘๗} ในบทเทศนา “ดวงตาเห็นธรรม” ท่านสรุปว่า “ดวงตาเห็นธรรมนั้น คือดวงตาเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดเป็นเบื้องต้น ความแปรไป ในบทเทศนา “เพียรละกามฉันทะ” ท่านสรุปว่า “มีอะไรก็อย่าให้มันมี ให้มันมีแต่อย่าให้มันมี ให้รู้จักว่ามีหรือไม่มีนั้นเป็นอย่างไร

^{๑๗๘} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๒๘๐.

^{๑๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๖.

^{๑๘๐} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), อุปลมนี, ๑๒๐.

^{๑๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓.

^{๑๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๖.

^{๑๘๓} อ่างแล้ว, ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๑๔.

^{๑๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

^{๑๘๕} อ่างแล้ว, อุปลมนี, หน้า ๔๙๖.

^{๑๘๖} อ่างแล้ว, ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๗๔.

^{๑๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๐.

ให้รู้เรื่องตามความเป็นจริงของมัน อย่าให้มันเกิดทุกข์” ในบทเทศนา “ฟังต่อสู่ความกลัว” ท่านสรุปว่า “การปฏิบัติเป็นเรื่องละเอียด เป็นเรื่องวาง เป็นเรื่องถอน เป็นเรื่องเล็ก ต้องเข้าใจอย่างนั้น ทุกอย่างมันจึงจะเป็นไปได้”^{๑๘๘}

ในบทเทศนา “จุดดั่ง-ทุกข์ดั่ง” ท่านสรุปว่า “การไปจุดดั่งนี่นะ ผมไม่อยากห้าม แต่ก็ไม่อยากอนุญาต... ไปก็ให้เป็นจุดดั่ง อยู่ก็ให้เป็นจุดดั่ง” ในบทเทศนา “กว่าจะเป็นสมณะ” ท่านสรุปว่า “อารมณ์เป็นอารมณ์ จิตเป็นจิต ที่จิตเป็นสุขเป็นทุกข์ เป็นดีเป็นชั่ว เพราะจิตหลงอารมณ์” ในบทเทศนา “กุญแจภavana” ท่านสรุปว่า “ผู้ใดตามจิต ผู้นั้นจักพ้นจากบ่วงของมาร”^{๑๘๙}... ในบทเทศนา “เราทั้งหลายต้องทิ้งความคิด ความสงสัยให้หมด ให้เอาจิตกับกายวาจาล้วนๆ เข้าปฏิบัติ ดูอาการของจิต อย่าแบกคัมภีร์เข้าไปด้วย”... “การเข้าสู่หลักธรรม” ท่านแนะนำหลักปฏิบัติสำหรับคฤหัสถ์ผู้เริ่มเข้ามาฝึกปฏิบัติธรรมว่า “พุทโธ คือ ผู้รู้ เป็นผู้รู้จริง คือรู้แล้วไม่มีทุกข์”... ท่านมีขั้นตอนการปฏิบัติ ๖ ขั้น ดังนี้ “เบื้องต้นให้มีพระรัตนตรัยเป็นรากฐาน สมาทานศีลเป็นคุณสมบัติ ฝึกปฏิบัติอบรมจิต สงบความคิดด้วยสมณะ ปลอ่ยวางละด้วยวิปัสสนา พิจารณาหลักสัจธรรม”^{๑๙๐} ในบทเทศนา “ทางสายกลาง” มีหัวข้อธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “ท่านให้วางทั้งสุขและทุกข์ การวางทั้งสองได้นี้เป็นสัมมาปฏิบัติ ท่านเรียกว่าเป็นทางสายกลาง” ในบทเทศนา “ปัจฉิมกถา” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “คนที่เรียนปริยัติแล้วแต่ไม่ปฏิบัติ ก็เหมือนกับทัพพีตักแกงที่อยู่ในหม้อ มันตักแกงทุกวันแต่ไม่รู้รสของแกง”^{๑๙๑} เทศนาบทบาทนั้นนอกจากจะมีความละเอียดลึกซึ้งสอดรับกับพุทธพจน์แล้ว ยังสะท้อนยุคสมัยปฏิรูปการศึกษาในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่เน้นไปแต่ในด้านปริยัติฝ่ายเดียว จนมีพระสงฆ์หลายรูปออกมาทดสอบทดลองปฏิบัติกันเองเพื่อเติมเต็ม ไม่ว่าจะป็น หลวงปู่มั่น หลวงพ่อพุทธทาส หลวงพ่อโชติก หลวงพ่ออาจ หลวงพ่อสด หรือแม้แต่หลวงพ่อกอง และล่าสุดอาจารย์ประมวล เพ็งจันทร์ ซึ่งดำรงชีวิตฆราวาส ท่านเหล่านี้ต้องการพิสูจน์รสชาติของแกงที่มีอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนา ท่านน่าจะถึงจุดอึดอัดในการเป็นเพียงทัพพีตักแกงทุกวันโดยไม่รับรู้รสชาติของแกง ในบทเทศนา “สมมุติและวิมุติ” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “ถ้าเรารู้จักสมมุติแล้ว ก็รู้จักวิมุติ ครั้นรู้จักวิมุติแล้ว ก็รู้จักสมมุติ ก็จะเป็นผู้รู้จักธรรมะอันหมดสิ้นได้... พระพุทธองค์ทรงสอนสมมุติ แล้วก็ทรงสอนให้รู้จักแก้สมมุติ โดยถูกเรื่องของมัน ให้มันเห็นเป็นวิมุติ อย่าไปยึดมันหรือถือมันมัน”^{๑๙๒} ในบทเทศนา “ทางพ้นทุกข์” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “ถ้าเรารู้จัก รู้จักเหตุของทุกข์ รู้จักความดับทุกข์ รู้จักข้อปฏิบัติถึงความดับทุกข์ มันก็แก้ปัญหาได้... เราป่วยเข้าโรงพยาบาลคิดในใจไม่อยากตาย อยากหายเท่านั้นคิดอย่างนั้นไม่ถูก เป็นทุกข์ ต้องคิดว่าหายก็หาย ตายก็ตายเพราะเราแต่งไม่ได้ นี่เป็นสังขาร คิดอย่างนี้ถูก ตายก็สบาย หายก็สบาย...”^{๑๙๓} นี่เป็นการแนะนำอุปายพ้นทุกข์ชนิดง่ายแต่ละเอียดลึกซึ้ง เพราะแท้จริงความทุกข์อยู่ที่ความคิดนี้เอง คิดแต่ได้ถ่ายเดียวไม่คิดปล่อย...ทุกข์เพราะคิดผิด ในบทเทศนา “ตฺถโณโปฏฐิลละ” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “คนที่รู้จักธรรมะนั้น ท่านไม่ได้เอาความจำมาพูด แต่ท่านเอาความจริงมาพูด คนทางโลกก็เอาความจำมาพูดกัน”^{๑๙๔} ในบทเทศนา “ทำใจให้เป็นบุญ” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “ถ้า

^{๑๘๘} อ่างแล้ว, พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๒๓๐-๒๔๒.

^{๑๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๔-๓๓๖.

^{๑๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๐-๔๑๔.

^{๑๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๖-๔๕๖.

^{๑๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖๘-๓๗๐.

^{๑๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙๒-๔๙๖.

^{๑๙๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๖.

เรามีปัญหา ที่ไหนๆ มันก็สบาย... โลกทั้งหลายเขาถูกต้องของเขาหมดแล้ว”^{๑๙๕} ในบทเทศนา “เหนือเวทนา” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “สุขเวทนามกับทุกขเวทนามีราคาเท่าๆ กัน ถ้าไปยึดในสุขนั้นก็คือ บ่อเกิดของทุกข์”^{๑๙๖} ในบทเทศนา “ขึ้นตรงต่อพระพุทธเจ้าพระองค์เดียว” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “คุณงามความดีของคนอื่นเราจะรู้ได้ยาก เพราะธรรมทั้งหลายเหล่านี้มันเป็นปัจจัยตั้ง มันเชื่อไม่ได้ด้วยการบอก ต้องให้ไปปฏิบัติให้ไปรู้อเองเห็นเอง”^{๑๙๗} เทศนาธรรมบทนี้สอดคล้องกับหลักกาลามสูตร ที่มี บทสรุปให้พิสูจน์ทดสอบความจริงด้วยการปฏิบัติเอง

เทศนาธรรมบทนี้ นอกจากจะสะท้อนปฏิภาณของหลวงพ่อกษัตริย์แล้ว ยังสะท้อนสังัจธรรมและ แก่ไขการสรุปที่ผิดพลาดได้เป็นอย่างดี คือ การมีขโมยคือตัวแทนของสิ่งไม่ดีทั้งหลาย มันเป็นคนละส่วนกับ พุทธศาสนาอันเป็นตัวแทนสิ่งดีงามทั้งหลาย ซึ่งทั้งสองสิ่งก็ไม่ได้พึ่งพาอาศัยกันอยู่หรือสนับสนุนกันและกัน แต่ ก็ได้หมายความว่าเมื่อสิ่งหนึ่งแล้วจะสามารถไปทำลายให้อีกฝ่ายหนึ่งสูญสลายไปแม้จะอยู่คนละขั้วก็ตาม โลกนี้ ความเป็นพหุภาพ ในความเป็นพหุภาพเช่นนี้คนที่สามารถพัฒนาตนเองได้สูงส่งก็อิสระหลุดพ้นได้ ในบท เทศนา “การปล่อยวาง” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “เราจะต้องอดทน อดทนต่ออารมณ์ที่มัน เกิดขึ้นมา อย่าไปหมายมัน อย่าไปยึดมัน จับมาดูแล้วรู้เรื่อง เราก็ปล่อยมันไปเสีย”^{๑๙๘} ในบทเทศนา “กบเข่า นิ่งเฝ้ากอบัว” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “ธรรมทั้งหลายก็เหมือนกัน ถ้าเราพิจารณาไม่ถูก เรื่องก็ไม่ได้บุญ ไม่ได้ประโยชน์ เหมือนคนฟังธรรมไม่เข้าใจ ไม่ได้ธรรมะ ปัญญาก็ไม่เกิด เมื่อปัญญาไม่เกิด ความเห็นถูกมันก็ไม่มี ถ้าความเห็นไม่ถูกต้อง การปฏิบัติก็ไม่เป็นผล”^{๑๙๙} ในบทเทศนา “คำถามและคำตอบ แนวทางปฏิบัติธรรม” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “ปัญญาจะไม่เกิดขึ้นจากความอยาก จง เฝ้าดูจิตและกายอย่างมีสติ แต่อย่ามุ่งหวังที่จะบรรลุถึงอะไร”^{๒๐๐} ในบทเทศนา “หลวงพ่อบอกปัญหา” มี หลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “เรื่องทุกข์เรื่องไม่สบายใจนี้มันก็ไม่แน่หรอกนะ มันเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาทั้งสิ้น เราจับจุดนี้ไว้ เมื่อหากว่า อากาเรเหล่านี้เกิดขึ้นมาอีก ที่เรารู้มันเดี๋ยวนี้ ก็เพราะเรา ได้ผ่านมันมาแล้ว กำลังอันนี้เราจะค่อยเห็นทีละน้อยๆ เข้าไป”^{๒๐๑} ในบทเทศนา “บันทึกเรื่องการเดินทางไป ต่างประเทศ” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ “ภิกษุทั้งหลาย นั่นคือผู้รู้ว่าจะอะไรเป็นอะไร เมื่อรู้ อย่างแจ่มแจ้งเสียแล้ว อักษร “พ” (ความรู้จักพอ) ก็ไหลขึ้นมาเท่านั้น เมื่ออักษร “พ” ไต่ไหลขึ้นมาแล้ว ความ ถูกต้องทั้งหลายก็เกิดขึ้น โดยอาการที่ไม่มีก่อนไม่มีหลัง ธรรมที่ปรากฏอยู่ที่จิตก็เด่นอยู่ทั้งกลางวันและ กลางคืน”^{๒๐๒} ในบทเทศนา “ชีวิตประวัติและจริยวัตร” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพิจารณา คือ ในช่วงต้น ของการฝึกปฏิบัติธรรมที่เขาวงกต นอกจากเรียนรู้จากสำนักพระอาจารย์เถา นอกจากนี้ยังได้รับการแนะนำ จากพระชาวกัมพูชารูปหนึ่งซึ่งชำนาญทั้งปริยัติและปฏิบัติ ท่านเก่งวินัยมากซึ่งท่านมีเป้าหมายที่จะจาริกต่อไป ยังประเทศพม่า วันหนึ่งหลวงพ่อกษัตริย์ศึกษาพระวินัยกับท่านหลายข้อ มีข้อหนึ่งคลาดเคลื่อน ตามปกติหลวงพ่อก เมื่อได้ศึกษาวินัยและทำกิจวัตรแล้ว ครั้นถึงกลางคืนท่านจะขึ้นไปพักเดินจงกรมนั่งสมาธิอยู่บนหลังเขา คืนนั้น ประมาณสีท่มกว่าพระชาวกัมพูชาเดินทางขึ้นไปพบในกลางดึก “หลวงพ่อกษัตริย์จึงถามว่า “ท่านอาจารย์มีธุระ

^{๑๙๕} อ่างแล้ว, พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๕๔๖.

^{๑๙๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๘.

^{๑๙๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙๓.

^{๑๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๖.

^{๑๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒๒.

^{๒๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔๔.

^{๒๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖๖.

^{๒๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๙๘.

อะไรจึงได้มาดึกๆ ตื่นๆ” ท่านตอบว่า “ผมบอกวินัยท่านผิดข้อหนึ่ง” หลวงพ่อจึงเรียนว่า “ไม่ควรล่าบากถึงเพียงนี้เลย ไฟส่องทางก็ไม่มี เอาไว้พຽ່ງนี้ค่อยมาบอกผมก็ได้” ท่านตอบว่า “ไม่ได้ๆ เมื่อผมบอกผิด ถ้าผมตายในคืนนี้ ท่านจำไปสอนคนอื่นผิดๆ อีกก็จะเป็นบาปเป็นกรรมเปล่าๆ”^{๒๐๓} ในบทเทศนา “ชีวประวัติและจริยวัตร” มีหลักธรรมที่นำมาสู่การพินิจพิจารณา คือ ในช่วงต้นของการฝึกปฏิบัติธรรมที่วัดถ้ำหินแตก บ้านป่าตาวเลิงนกา ท่านไม่ฉันทปลาที่ท่านนำมาถวายเนื่องจากสงสารที่เห็นมันติดเบ็ดชาวบ้าน โยมที่เอาต้มปลาถวายจึงถามว่า “ท่านอาจารย์ไม่ฉันทปลาหรือครับ” หลวงพ่อตอบว่า “สงสารมัน” เท่านั้นเองทำเอาโยมผู้นำมาถวายถึงกับนิ่งอึ้ง แล้วพูดว่า “ถ้าเป็นผม หิวอย่างนี้คงอดไม่ได้แน่ๆ” ตั้งแต่นั้นมาปลาในแอ่งน้ำนั้นจึงไม่ถูกรบกวน พวกโยมเข้าใจว่าปลาของวัด”^{๒๐๔} บทเทศนาที่คัดลอกมาศึกษาวิเคราะห์เป็นตัวอย่างคำสอนในรูปแบบปฏิบัติภาวนา มีมากกว่า ๓๖ บทเทศนา เป็นการใช้เหตุผลเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติ หรืออธิบายผลและประสบการณ์ของการปฏิบัติ ตลอดถึงมรรคผลของการปฏิบัติ ซึ่งการใช้เหตุผลดังกล่าวนี้มักใช้ทั้งในการเทศนาที่มีผู้ฟังจำนวนมาก การเสวนา สนทนาพูดคุยตัวต่อตัว เพื่อสร้างแรงบันดาลใจให้แก่ลูกศิษย์ ที่มีความตั้งใจทุ่มเท มุ่งมั่น ให้มองเห็นจุดมุ่งหมายของการปฏิบัติที่มีความละเอียดลึกซึ้ง

จากข้อมูลเบื้องต้นสรุปได้ว่า บทเทศนาของหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท สามารถจัดตามรูปแบบเหตุผลในการสอนธรรม ได้ ๕ รูปแบบ คือ รูปแบบนิรณัย รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบอุปนัย รูปแบบเปรียบเทียบ รูปแบบโยนิโสมนสิการ และ รูปแบบปฏิบัติภาวนา ซึ่งการใช้เหตุผลตามรูปแบบนิรณัย อุปนัยเปรียบเทียบ และโยนิโสมนสิการ รูปแบบเหตุผลทั้ง ๔ ประการ มีจุดมุ่งหมายเพื่อใสร่างทัศนคติที่ถูกต้อง มีความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีจิตสะอาดบริสุทธิ์ มั่นคง เข้มแข็งอดทน สงบร่มเย็น และมีความสุขในการใช้ชีวิต สามารถจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบ ปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุและ จัดการชีวิตด้านการผลิตและบริโภคได้ถูกต้อง ตลอดถึงมีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม ซึ่งจัดเป็นปัญญา-ความรู้-เหตุผล ในระดับจินตตามยปัญญาและสุตมยปัญญา โดยวิธีการที่ท่านใช้ส่วนมากเป็นการเทศนา สนทนา พูดคุยหรือถามตอบ ขึ้นอยู่กับสถานการณ์ที่อำนวย ส่วนรูปแบบปฏิบัติภาวนา นอกจากจะให้เกิดผลดังที่กล่าวมา ยังมุ่งเพื่อให้เกิดความอิสระ หลุดพ้น ปล่อยวางได้ ซึ่งวิธีการไม่เพียงแต่เป็นการเทศนา สนทนา พูดคุย หรือถามตอบ แต่พาลงมือฝึกปฏิบัติอย่างเข้มงวดจริงจัง ในระดับที่เรียกว่าภาวนามยปัญญา จุดเด่นของท่าน คือ มีวิธีฝึกฝนพัฒนาลูกศิษย์แบบเซน ใช้คำพูดน้อย ตรงไปที่ดวงจิต พาลูกศิษย์ปฏิบัติเอาเอง นอกจากนี้มีการจัดระเบียบแบบแผนภายในสำนักปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความสงบระงับ บนพื้นฐานหลักธรรมวินัยดั้งเดิม จัดโครงสร้างทางกายภาพให้เป็นรมณียสถาน สะอาด สงัด สงบ เน้นความเป็นธรรมชาติ ปราศจากสิ่งรบกวนเหมาะสำหรับการฝึกฝนบำเพ็ญภาวนา ดังนั้น จึงพบว่าการสอนธรรมของหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท ประสบผลสำเร็จอย่างสูง สามารถสร้างลูกศิษย์ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศได้มากมาย จุดเด่นที่สำคัญประการหนึ่ง คือ การวางรากฐาน ในการบริหารจัดการพัฒนาสำนักปฏิบัติ ให้มีความมั่นคงเข้มแข็ง และขยายสาขาเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ จนทำให้องค์กร “สังฆะ” สำนักวัดหนองป่าพงมีความเจริญมั่นคงแน่นแฟ้นเป็นที่ประจักษ์ในปัจจุบัน

การศึกษาวิจัยในบทนี้ มีประเด็นที่นำมาตั้งเป็นข้อสังเกต ดังนี้ ความเหมือนและความต่างในหลวงปู่มั่นดำรงชีวิตอยู่ในช่วงสังคัมภีระกรรมโบราณ (พ.ศ.๒๔๑๓-๒๔๙๒) วิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาว

^{๒๐๓}อ้างแล้ว, พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), ๔๘ พระธรรมเทศนา, หน้า ๗๒๖-๗๒๗.

^{๒๐๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔๙-๗๕๐.

ชนบท เป็นช่วงที่คนไทยมีความเชื่อถืออุดมการณ์พุทธสูง และเป็นช่วงต้นของการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยหลายด้านในรัชกาลที่ ๕ โดยเฉพาะการปฏิรูปการศึกษาชาติ และการปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์ ส่งผลต่อพัฒนาการของคณะสงฆ์ไทยเป็นอย่างมาก การใช้อำนาจของส่วนกลางเพื่อรวมศูนย์อำนาจ ก่อให้เกิดความหลากหลายทางความคิด ความไม่ลงรอย ไม่ยอมรื้อกัน แนวปฏิบัติที่แตกต่าง ความเป็นสังคมเมือง ยังไม่มีความแตกต่างจากสังคมชุมชนชนบทมากนัก ถนนหนทางในการคมนาคมมีน้อยสะดวก สิ่งสาธารณูปการต่างๆ ยังห่างไกลกับปัจจุบันมาก ยิ่งชุมชนชนบทหมู่บ้านไกลปืนเที่ยงยิ่งมีความกันดารและลำบาก โดยส่วนมากยังคงดำรงชีวิตบนพื้นฐานอุดมคติพุทธศาสนา สังคมไทยทุกระดับไม่ว่าจะเป็นสังคมเมืองหรือชนบทห่างไกล ความเจริญ ล้วนมีพุทธศาสนาเป็นฐานทางวัฒนธรรม เทคโนโลยียังไม่มีอิทธิพลต่อชุมชนสังคม ในวิถีทางของหลวงปู่มั่นเข้าสู่การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดยไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนว่าได้ผ่านระบบปริยัติที่มีอยู่ตามยุคสมัยเลย... ส่วนหลวงพ่อบุชา (พ.ศ.๒๔๖๑-๒๕๓๕) ไม่พึงพอใจในระบบการศึกษาปริยัติ จึงหันหาระบบวิปัสสนากรรมฐาน ท่านดำรงชีวิตห่างจากหลวงปู่มั่น ๔๘ ปี ในช่วงคาบเกี่ยวระหว่างสังคมเกษตรกรรมโบราณกับสังคมอุตสาหกรรมสมัยใหม่ บริบททางสังคมกำลังก้าวสู่การปรับตัวไปสู่สิ่งใหม่ ด้านการเมืองกำลังโน้มไปสู่เปลี่ยนแปลงจากระบอบกษัตริย์ไปเป็นระบอบประชาธิปไตย คณะสงฆ์มีการยอมรับอำนาจส่วนกลางมากขึ้น เรื่องนิกายปะทุรุนแรงถึงขั้นแตกหัก ดังกรณีพระพิมลธรรม พร้อมกันนี้สังคมไทยไหลไปสู่ความเป็นทุนนิยมมากขึ้นเรื่อยๆ พร้อมกับเทคโนโลยีเข้ามามีส่วนสำคัญต่อชีวิตมากขึ้นเรื่อยๆ ในสังคมเมืองความเชื่อถือพุทธศาสนากำลังเสื่อมถอย แต่ในสังคมชนบทยังมีความเข้มแข็งมั่นคง ในช่วงเวลาดังกล่าว ถ้าจะเทียบให้เห็นข้อแตกต่างชัดเจนที่สุด คือ จุดเริ่มต้นชีวิตของหลวงปู่มั่นอยู่ในช่วงต้นรัชกาลที่ ๕ เมื่อเทียบกับจุดปลายสุดของชีวิตหลวงพ่อบุชาในปี พ.ศ.๒๕๓๕ แห่งรัชกาลปัจจุบัน จะเห็นว่ามี ความแตกต่างทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคมเทคโนโลยีและความเชื่อถือในพุทธศาสนาของประชาชนอย่างมาก จากสังคมเกษตรกรรมโบราณ ที่มีความเป็นอยู่อย่างแร้นแค้นกันดารและลำบาก แต่มีความสงบสุขทางด้านจิตใจ กับอีกด้านเป็นช่วงชีวิตที่ถูกออกแบบโดยทุนนิยม เป็นช่วงเปลี่ยนผ่านจากชีวิตที่ยุ่งยาก สู้ความง่าย สะดวกสบาย มีเงินเยอะแต่ไม่มี ความหมายอะไร ด้วยบริบททางสังคมที่มีหลายอย่างแตกต่างกัน เงื่อนไขปัจจัยต่างๆ เปลี่ยนแปลงไป ป่าไม้เริ่มหมดไป บุคคลสนใจในการแสวงหาสัจธรรมน้อยลง ความรุ่งเรืองของระบบการศึกษาค้นถุระ เป็นเส้นทางพัฒนาชีวิตเป็นที่สนใจมากกว่า จึงทำให้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงรูปแบบการสั่งสอนศิษย์ให้เหมาะสมกับกาลสมัย แต่สิ่งที่ถือเป็นแกนหลักของพระธรรมอาจารย์ทั้งสองรูป คือเป็นนักคิด มีโยนิโสมนสิการ ไม่ยอมเสียเวลาต่อกิจกรรมที่ไม่เป็นไปเพื่อการฝึกหัดขัดเกลาตนเองเท่าใดนัก เช่น กิจกรรมการก่อสร้างศาสนวัตถุที่ชักจูงศรัทธาอันใหญ่โตโอ้อ่า พิธีกรรมบุญที่เป็นไปเพื่อสนุกสนานรื่นเริง เป็นต้น ท่านใช้เวลาส่วนใหญ่ในแต่ละวันเพื่อพัฒนาจิตปัญญา มุ่งเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดคือความอิสระหลุดพ้น

วิถีธรรมที่เรียกว่าการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งงานวิจัยนี้จัดเป็นรูปแบบการใช้เหตุผลแบบ “ปฏิบัติภาวนา” เป็นกระบวนการหรือเครื่องมือสำคัญ ดังที่อาจารย์ประมวล เพ็งจันทร์ ให้มุมมองว่าการศึกษาด้านใน การมองด้านใน มิติด้านใน โดยท่านให้เหตุผลว่า หลังการเรียนรู้ภายใน ยึดมั่นในหลักการและเหตุผล ความละเอียดอ่อนนุ่มนวล การเรียนรู้จากด้านในมีความจำเป็นและสร้างความรู้อีกมิติหนึ่ง เรามักจะจำเรื่องที่ร้ายๆ ได้แม่นกว่าเรื่องดีๆ มนุษย์แต่ละคนมีข้อจำกัด มีข้อบกพร่อง ข้อจำกัดทางด้านภาพ ข้อจำกัดด้านจิตใจ จึงมีความรู้สึกดีที่จะช่วยเขาให้เกิดความดี ความรู้สึกผูกพันยึดโยงกับสิ่งต่างๆ การห่วงกลัว ด้อย ซื่อๆ... ในขณะที่ท่าน ดิษ นัท ฮันท์ พระภิกษุชาวเวียดนามสายมหายานให้มุมมองในประเด็นเดียวกันว่า การปฏิบัติภาวนาคือการมองอย่างลึกซึ้ง ทำให้เราเห็นความเชื่อมโยงกัน เธอก็ออยู่ในตัวฉัน ฉันก็อยู่ในตัวเธอ ความสุขของเขาก็คือความสุขของฉัน ความทุกข์ของเขาก็คือความทุกข์ของฉันด้วย---ถ้าเรามองเห็น

ความสัมพันธ์ เชื่อมโยงอย่างลึกซึ้งนี้ เราต้องหยุดการกระทำที่จะก่อทุกข์ต่อกัน นี่คือปัญญาที่แจ่มแจ้งที่จะถอดถอน การแบ่งแยก ความโกรธ เกลียด เราจะเข้ามาหากันและรวมกันเป็นหนึ่งเดียว"...พระธรรมอาจารย์ชาวอุบล ตัวแทนพระสงฆ์อีสานภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนทั้ง ๒ รูป ใช้กระบวนการนี้เป็นเครื่องมือในการฝึกฝนพัฒนานำคนข้ามห้วงแห่งความทุกข์ของชีวิต เข้าจุดหมายปลายทางแห่งพุทธธรรม

บทที่ ๔

คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

การศึกษาคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน แบ่งประเด็นศึกษาเป็น ๔ หัวข้อใหญ่ ได้แก่ แนวคิดเกี่ยวกับคุณค่า คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อกษา และการวิเคราะห์ มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๑ แนวคิดเกี่ยวกับคุณค่า

ในการศึกษาวิจัยในหัวข้อแนวคิดเกี่ยวกับคุณค่าได้กำหนดประเด็นศึกษา ๓ ประเด็น ได้แก่ ความหมายและประเภทของคุณค่า การตัดสินคุณค่า และคุณค่าของชีวิตในมิติของศาสนาและปรัชญา ดังนี้

๔.๑.๑ ความหมายและประเภทของคุณค่า

การศึกษาคำความหมายและประเภทของคุณค่า แบ่งหัวข้อศึกษาได้ ๒ หัวข้อ คือ ความหมายและประเภทของคุณค่า ดังนี้

๔.๑.๑.๑ ความหมาย คำว่า “คุณค่า” ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมายว่า “[คุณค่า, คุณนะค่า] น. สิ่งที่มีประโยชน์หรือมีมูลค่าสูง”^๑ ในปัจจุบันเมื่อพูดถึงคุณค่ามักมองตามมุมมองของพจนานุกรมเสรี ซึ่งได้จำแนกคุณค่าเป็นด้านๆ ได้แก่ คุณค่าด้านสังคม ซึ่งจำแนกเป็นส่วนบุคคลและวัฒนธรรม คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านจริยธรรม ซึ่งในคุณค่าด้านจริยธรรมนี้ ยังจำแนกได้เป็นคุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติและคุณค่าแบบค่านิยม เนื้อหาทางปรัชญาสาขาคุณวิทยา ศึกษาเกี่ยวกับคุณค่า ประเภทของคุณค่า สภาวะการมีอยู่ของคุณค่า และเกณฑ์ที่เกี่ยวกับคุณค่า อีกทั้งยังรวมเอาเนื้อหาทางจริยศาสตร์ สุนทรียศาสตร์ และตรรกศาสตร์เข้าเป็นสาขาย่อยอีกด้วย นั่นหมายถึงการประมวลเกี่ยวกับคุณค่าด้านความดี คุณค่าด้านความงาม และคุณค่าด้านความมีเหตุผลอยู่ในคุณวิทยานั่นเอง

๔.๑.๑.๒ ประเภทของคุณค่าจำแนกออกเป็นการแบ่งประเภทของคุณค่าตามนักคิดตะวันตก และการแบ่งประเภทของคุณค่าตามลักษณะความต้องการของมนุษย์ ดังต่อไปนี้ ๑) การแบ่งประเภทของคุณค่าตามนักคิด นักคิดตะวันตกได้จัดประเภทของคุณค่าไว้ ดังนี้ (๑) Rescher Brown จัดประเภทการจำแนกความแตกต่างของคุณค่าออกเป็น ๖ มิติ คือ มิติของกลุ่มผู้มีความนิยม มิติของสารัตถะ มิติของผลได้ มิติของเป้าหมาย มิติผสม และมิติสัมพันธ์ (๒) Lewis จำแนกคุณค่าออกเป็น ๕ ประเภท คือ คุณค่าในฐานะสิ่งมีประโยชน์ คุณค่าในฐานะเป็นเครื่องมือหรือทางผ่าน คุณค่าในฐานะเป็นคุณสมบัติประจำโดยธรรมชาติคุณค่าในตนเอง และคุณค่าในฐานะเป็นส่วนส่งเสริมให้เกิดคุณค่าอื่น (๓) Malvin Rader ได้จำแนกประเภทของคุณค่าไว้อีกลักษณะหนึ่ง โดยแบ่งคุณค่าและความสัมพันธ์เป็น ๓ กลุ่มได้แก่ คุณค่าทั่วไปกับ

^๑พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๒๕๓.

คุณค่าเฉพาะ คุณค่าที่แสดงออก กับคุณค่าสะสม คุณค่าในตัวเอง กับคุณค่าในฐานะเครื่องมือ (๒) การแบ่งประเภทของคุณค่าตามลักษณะความต้องการของมนุษย์ คือ (๑) คุณค่าทางวัตถุ ได้แก่ คุณสมบัติของสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถตอบสนองความต้องการทางร่างกาย ทั้งโดยตรงและทางอ้อม เช่น คุณค่าของอาหารต่อร่างกาย เป็นคุณค่าทางวัตถุโดยตรง (คุณค่าในตัวเอง) คุณค่าของเงินที่ซื้ออาหารเป็นคุณค่าทางวัตถุโดยอ้อม (คุณค่าในฐานะเครื่องมือ) (๒) คุณค่าทางจิตใจ ได้แก่ คุณสมบัติของสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถตอบสนองความต้องการทางจิตใจ แบ่งเป็น ๓ ลักษณะ คือ ความต้องการทางสติปัญญา ความต้องการทางอารมณ์ความรู้สึก และความต้องการทางสังคม เจตนาธรรมและความดีงาม

๔.๑.๒ การตัดสินคุณค่า

แนวคิดเกี่ยวกับการตัดสินคุณค่ามีอยู่หลากหลาย แต่อาจจัดกลุ่มแนวคิดที่มีลักษณะใกล้เคียงกันนี้เพื่อเปรียบเทียบหรือเลือกอย่างใดอย่างหนึ่งจากสองอย่าง (หรือมากกว่า) แบ่งเป็น ๓ กลุ่มคือ (๑) อัตวิสัยนิยม ได้แก่แนวคิดของพวกไซฟิสต์ ที่เห็นว่ามนุษย์เป็นเครื่องวัดสรรพสิ่ง พวกประสบการณ์นิยม เห็นว่าการตัดสินคุณค่าเป็นเรื่องของรสนิยม เป็นผลจากการสะสมประสบการณ์ของแต่ละคน (๒) ปรวิสัยนิยม คือ การตัดสินคุณค่าต้องมีกฎเกณฑ์ที่เป็นแบบแผนอันแน่นอนตายตัว เช่น คานท์ เห็นว่าแบบแผนคือความสำนึกในหน้าที่ อันเป็นคุณสมบัติธรรมชาติของมนุษย์ทุกคน มิลล์ เห็นว่าหลักเกณฑ์ที่จะตัดสินคุณค่าคือผลประโยชน์ของคนส่วนมาก ส่วนเพลโต เห็นว่าแบบแผนหรือกฎเกณฑ์ดังกล่าวคือ แบบซึ่งอยู่ในโลกของอุดมคติ เป็นต้น (๓) สัมพัทธนิยม เป็นนักปรัชญาอีกกลุ่มที่พยายามวิเคราะห์ข้อโต้แย้งของปรัชญาทั้งสองฝ่าย แล้วสังเคราะห์ความสัมพันธ์จนสรุปสาระสำคัญ ๓ ประการคือ (๑) รสนิยมและความรู้ความสามารถของผู้ตัดสิน (๒) วัตถุประสงค์หรืออารมณ์ของการตัดสิน (ทั้งที่เป็นรูปธรรม เช่น ความดี และที่เป็นนามธรรมเช่นความงาม เป็นต้น) (๓) สถานการณ์ซึ่งมีการตัดสินเกิดขึ้น และสถานการณ์นี้เองเป็นตัวแปรที่ทำให้การตัดสินไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนตายตัว เราจะเห็นว่าพวกสัมพัทธนิยม มีลักษณะใกล้เคียงกับพวก อัตวิสัยนิยม อย่างไรก็ตาม สัมพัทธนิยม แตกต่างจากอัตวิสัยนิยม เพราะสัมพัทธนิยมให้ความสำคัญกับสถานการณ์ และความเชื่อว่าหากการตัดสินเกิดขึ้นในสถานการณ์ที่มีเงื่อนไขคล้ายกัน โดยคนตัดสินที่มีรสนิยมคล้ายกัน การตัดสินก็อาจมีบทสรุปที่คล้ายกันได้

๔.๑.๓ คุณค่าในมิติของพุทธศาสนาและปรัชญา

การสืบค้นในหัวข้อคุณค่าในมิติของศาสนาและปรัชญาแบ่งเป็น ๒ ประเด็น ได้แก่ คุณค่าในมิติของพุทธศาสนา และคุณค่าในมิติของปรัชญา ดังนี้

๔.๑.๓.๑ คุณค่าในมิติของพุทธศาสนา พระพรหมคุณาภรณ์ (ปอ.ปยุตฺโต) ให้ทรรศนะเกี่ยวกับคุณค่า ๔ ด้านว่า " (๑) ภาวิตกาย ผู้ได้เจริญกาย หรือมีกายที่พัฒนาแล้ว คือ ได้ฝึกอบรมพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางวัตถุหรือทางกายภาพ โดยรู้จักอยู่ดีมีสุขอย่างเกื้อกูลกันกับสิ่ง สรรพและธรรมชาติ โดยเฉพาะให้การรับรู้ทางอินทรีย์ ๕ เช่น ตู ฟัง เป็นไปด้วยสติและเพื่อปัญญา และให้การใช้สอยเสพบริโภคต่าง ๆ เป็นไปอย่างพอดีที่จะได้คุณค่าแท้ที่เป็นประโยชน์จริง ไม่หลงไหลเพลิดเพลินไปตามอิทธิพลของความชอบใจหรือไม่ชอบใจ ไม่ลุ่มหลงมัวเมา มิให้เกิดโทษ แต่ให้เป็นคุณ มิให้ถูกบาปอกุศลครอบงำ แต่หนุนให้กุศลธรรมงอกงาม (๒) ภาวิตศีล ผู้ได้เจริญศีล หรือมีศีลที่พัฒนาแล้ว คือ ได้พัฒนาความประพฤติ มีพฤติกรรมดีงามในความสัมพันธ์ทางสังคม โดยตั้งอยู่ในระเบียบวินัย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี ไม่ใช้กายวาจาและอาชีพในทางที่เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหายแก่ใคร ๆ แต่ใช้เป็นเครื่องพัฒนาชีวิตของตน และช่วยเหลือ

เกื้อกูลกันสร้างสรรค์สังคม (๓) ภาวิตจิต ผู้ได้เจริญจิต หรือมีจิตใจที่พัฒนาแล้ว คือ ได้ฝึกอบรมพัฒนาจิตใจ ให้ สดใส เบิกบาน ร่าเริง ผ่องใส โปร่งโล่ง เป็นสุข เจริญองงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีน้ำใจเมตตากรุณา ศรัทธา กตัญญูกตเวทิตา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ขยันหมั่นเพียร เข้มแข็ง อดทน สงบ มั่นคง มีสติ มีสมาธิ เป็นต้น (๔) ภาวิตปัญญา ผู้ได้เจริญปัญญา หรือมีปัญญาที่พัฒนาแล้ว คือ ได้ฝึกอบรมพัฒนาปัญญา ให้รู้เข้าใจสิ่ง ทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ ใช้ปัญญาแก้ไขปัญหาและดับทุกข์ได้ ปลด ปลี้อองตนให้บริสุทธิ์ปลอดพ้นจากกิเลส มีชีวิตเป็นอยู่ด้วยปัญญา โดยมีจิตใจเป็นอิสระสุขเกษมไร้ทุกข์^๒

๔.๑.๓.๒ คุณค่าในมิติของปรัชญา สำหรับเรื่องของคุณค่ามีเนื้อหากว้างขวาง รวมไปถึง คุณค่าทางสังคม คุณค่าทางเศรษฐกิจ แต่เรื่องของคุณค่าที่นักปรัชญาให้ความสนใจคือเรื่องคุณค่าทางจิตใจ หมายเอาคุณค่า ๓ ประการ ได้แก่ (๑) คุณค่าทางความคิด เหตุผล หรือคุณค่าทางสติปัญญา หมายถึง การที่ มนุษย์สามารถคิดสงสัยเรื่องใดเรื่องหนึ่งขึ้นมา แล้วหาคำตอบเรื่องนั้นได้พร้อมด้วยคำอธิบายที่สมเหตุสมผล และสามารถอธิบายความคิดของเราให้ผู้อื่นรับรู้ได้ แม้ว่าความรู้ซึ่งเป็นผลจากความคิดของผู้นั้นจะมีประโยชน์ ไต ๆ ต่อการดำเนินชีวิตประจำวันหรือไม่ก็ตาม สำหรับการศึกษาด้านนี้จะใช้แนวทางของวิชาตรรกศาสตร์ (๒) คุณค่าทางอารมณ์ความรู้สึก หมายถึง การได้รับการตอบสนองความต้องการทางด้านอารมณ์ สามารถจด จ่อ กับอารมณ์ความรู้สึกนั้น จนมิได้สนใจเรื่องอื่น ๆ ชนิดไม่รับรู้โลกภายนอก เช่น เวลาดูละครโทรทัศน์เรื่อง โปรดห้ามใครชวนคุย เวลาฟังเพลงโปรดอยากฟังสงบ ๆ คนเดียว เป็นต้น การศึกษาคคุณค่าด้านนี้เรียกว่า การศึกษาวิชาสุนทรียศาสตร์ (๓) คุณค่าทางความดีงาม หรือเจตนารมณ์อันดี หมายถึง การได้รับการ ตอบสนองความสำนึกเกี่ยวกับความดีงาม หรือคุณค่าทางจิตใจทางด้านเป้าหมายของชีวิต หรือเจตนารมณ์ (Willing) เช่น ความรู้สึกชื่นชมต่อผู้เสียสละเพื่อสังคม ผู้เป็นตัวอย่างที่ดีของสังคม ทหารหาญที่เสียสละเพื่อ ประเทศชาติ ชาวบางระจันที่ยอมต่อสู้จนตัวตาย ท้าวสุรนารีผู้กล้าหาญและชาญฉลาดสามารถต่อสู้และปกป้อง เอกราช หรือความรู้สึกมีความสุขสบายใจเมื่อได้ใส่บาตรหรือทำบุญ รวมทั้งความรู้สึกปลื้มปิติที่ทำงานได้ สำเร็จตามเป้าหมายหรือเจตนารมณ์ เช่น ความรู้สึกปลื้มปิติขณะรับพระราชทานปริญญา เป็นต้น การศึกษา คุณค่าด้านนี้เรียกว่าการศึกษาในวิชาจริยศาสตร์ ศาสตราจารย์ ดร.สิทธิ บุตรอินทร์ ได้สรุปเกี่ยวกับการ อภิปรายทฤษฎีคุณค่าเป็น ๕ ประการ ได้แก่ “คุณค่าด้านความจริง คุณค่าด้านความรู้ คุณค่าด้านความดี คุณค่าด้านความงาม และคุณค่าด้านการใช้ประโยชน์ได้” เกี่ยวกับคุณค่าในมิติของปรัชญา คณะผู้วิจัยค่อนข้าง ให้นำหนักโน้มเอียงไปในทฤษฎีหลังสุดนี้

จากข้อมูลที่กล่าวมา ประมวลแนวคิดเกี่ยวกับคุณค่าได้ ๕ ด้าน คือ (๑) คุณค่าด้านปัญญา มี ทัศนคติที่ถูกต้อง มีความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีความอิสระ หลุดพ้น ปลอ่ยวางได้ (๒) คุณค่าด้านจิตใจ คือ การที่มีจิตมั่นคง มีความเข้มแข็งอดทน การมีจิตสะอาดบริสุทธิ์ การมี จิตสงบร่มเย็น และมีความสุขในการใช้ชีวิต (๓) คุณค่าด้านปฏิบัติ คือ มีการจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบ มากขึ้น มีการปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องขึ้น (๔) คุณค่าด้านเศรษฐกิจ คือ จัดการด้านการผลิต และบริโภคได้ถูกต้อง (๕) คุณค่าด้านสังคม คือ การมีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลก ได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม ดังตารางที่ ๔.๑ ดังนี้

^๒พระพรหมคุณาภรณ์ ป.อ. ปยุตโต, พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๓๔๙.

ตารางที่ ๔.๑

คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

คุณค่า	ลักษณะของคุณค่า
คุณค่าด้านปัญญา	มีทัศนคติที่ถูกต้อง มีความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีความอิสระ หลุดพ้น ปล่อยวางได้
คุณค่าด้านจิตใจ	การที่มีจิตมั่นคง มีความเข้มแข็งอดทน การมีจิตสะอาดบริสุทธิ์ การมีจิตสงบ ร่มเย็น และ มีความสุขในการใช้ชีวิต
คุณค่าด้านปฏิบัติ	มีการจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบมากขึ้น มีการปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ได้ถูกต้องขึ้น
คุณค่าด้านเศรษฐกิจ	จัดการด้านการผลิต และบริโภคได้ถูกต้อง
คุณค่าด้านสังคม	มีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกันเป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม

กระบวนการแสวงหาค่านิยมของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนนั้น ในงานวิจัยนี้ได้นำกรอบแนวคิดข้างต้นมาเป็นฐานกำหนดโครงสร้างในการวิเคราะห์คุณค่า จำแนกเป็น ๕ ด้านด้วยกัน ได้แก่ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม กล่าวคือ หลังจากที่ได้จัดรูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อบัณฑิต รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อบัณฑิต ซึ่งถือเป็นตัวแทนรูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ตามรูปแบบการใช้เหตุผล ๕ รูปแบบ ได้แก่ แบบนิรนัย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนาแล้ว จากนั้นก็นำรูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมเข้าสู่กระบวนการวิเคราะห์สังเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่าทั้ง ๕ ด้าน

๔.๒ คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อบัณฑิต ภูริทัตโต

ในการศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่ ในงานวิจัยนี้กำหนดประเด็นศึกษาตามรูปแบบเหตุผล ๕ รูปแบบ ได้แก่ แบบนิรนัย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา แล้วนำไปวิเคราะห์สังเคราะห์เข้าในคุณค่าของเหตุผล ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ คุณค่าด้านสังคม ดังนี้

๔.๒.๑ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนิรนัย

การศึกษาคุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนิรนัยในการสอนธรรมของหลวงพ่อบัณฑิต โดยการคัดเลือกหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม ที่เป็นบทเทศนา บทเสวนาถามตอบ การกล่าวให้โอวาท ที่มีการบันทึกไว้ในสื่อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น งานวิจัย เอกสารวิชาการ หนังสือ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ แล้วนำมาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม ซึ่งบางหัวข้อธรรมก็วิเคราะห์ได้ครบทั้งห้าประเด็นบางหัวข้อก็ไม่ครบ ขึ้นอยู่กับว่าหัวข้อธรรมนั้นมีเนื้อหาหรือนำหนักโน้มนำไปคุณค่าด้านใด ซึ่งในหัวข้อนี้มีการนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

เทศนาธรรมบทที่ ๑ เทศนาธรรมบทนี้เกิดขึ้นช่วงที่หลวงปู่เจี๊ยะตามไปปรนนิบัติหลวงปู่มั่นที่ เชียงใหม่ เป็นลักษณะคำถามเกี่ยวกับเรื่องเทพ เทวดา ภูตผี ซึ่งหลวงปู่มั่นมีท่าทีเป็นเรื่องปกติธรรมดา ดังที่ หลวงปู่เจี๊ยะถามว่า

“ครูบาอาจารย์ เทวดาหน้าตามันเป็นยังไง อยากเห็นบ้าง” ท่านตอบว่า “...มันไม่ใช่เรื่อง ของเรา เราจะไปรู้ทำไม ท่านนี้ชอบถามซอกแซกกวนใจ ทำความดีให้มันถึงสิ ปัญหา มัน อยู่ที่เรา ไม่ได้อยู่ที่เทวบุตรเทวดาที่ไหน ดูหน้าเรา ดูหน้าเราให้เห็นชัดด้วยปัญญานั้นสิ พระพุทธเจ้าเห็นพระองค์เองก่อน ตรัสรู้เรื่องตัวตน ละเรื่องตัวตนก่อน ค่อยมาสอนคนอื่น หรือสอนเทวดาทีหลัง ยังไม่ทันไร ยังไม่ไปไหนมาไหน อยากเห็นนั่นเห็นนี่ มันไม่ถูก ทั้งที่ตา บอดแต่อยากเห็นนั่นเห็นนี่ เตี้ยวก็เดินชนตอ ลูกกระตาดแตกทรอก...ศาสนานี้เรียนให้ตีลึกล้ำ ที่สุด ผมไปเที่ยวภาวนาอยู่ในป่า มีสธรรมิกของผมอยู่ในป่าโน่นนะ โอ้ย...เจี๊ยะเอ๊ย...แม้รู้เท่า นี้วักอัยนี้ ท่านยังมุดเข้าไปได้ หายตัวไปเลย ทะลุฟ้า ทะลุดิน แผ่นดิน แผ่นน้ำ ทะลุได้หมด จะไปไหนเพียงแค่มือเดียว ตอนนี้น่าตายอยู่ในป่าไปแล้ว”^๓

สนทนาธรรมบทนี้เป็นอาการแห่งผลในลักษณะนิรันดร์ เพราะเริ่มจากข้อสรุปหลักคือ “ทำความ ดีในตัวเราให้มันถึงก่อน” จากนั้นก็ขยายไปสู่ส่วนย่อยอื่นๆ โดยให้เหตุผลจากสิ่งในตัวเรา ไปสู่สิ่งนอกตัว กระทั่งยกตัวอย่างเรื่องตาบอด หรือสธรรมิกที่มรณภาพไปแล้ว ในการอ้างเหตุผลบทนี้วิเคราะห์คุณค่าได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา การสร้างทัศนคติให้ถูกต้องเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิตเกี่ยวกับความจริงที่ อยู่เกินวิสัยของมนุษย์ธรรมดาทั่วไป เหตุผลที่ท่านนำมาตอบกับลูกศิษย์สอดคล้องกับเรื่องปาฏิหาริย์ ๓ ในพุทธ ศาสนา ได้แก่ “อิทธิปาฏิหาริย์ อาเทศนาปาฏิหาริย์ อนุสาสนีปาฏิหาริย์”^๔ สิ่งที่น่าอัศจรรย์ เรื่องที่น่าอัศจรรย์ การกระทำที่บังเกิดผลเป็นอัศจรรย์ ใน ๓ อย่างนี้ข้อสุดท้ายดีเยี่ยมเป็นประเสริฐ คือ คำสอนมีผลจริงเป็น อัศจรรย์ ส่วนการทายเป็นได้เป็นอัศจรรย์ กับแสดงฤทธิ์ได้เป็นอัศจรรย์เป็นเรื่องรองลงไป ไม่วิเศษเท่าการสอน ด้วยคำพูด ความเป็นเหตุเป็นผลหนักแน่นที่สุดมีคุณค่าสูงสุด การรับรู้สิ่งภายนอกได้ทั้งหมดมิใช่ความวิเศษวิโส แต่อย่างไร และแม้ว่ามีสิ่งเหนือธรรมชาติก็ตาม สิ่งนั้นก็มีส่วนเกี่ยวข้องน้อยหรือไม่เกี่ยวข้องเลยกับการ พัฒนามนุษย์ไปสู่ความหลุดพ้น พัฒนาการของดวงจิตมนุษย์ไปสู่ความดีงามไม่ขึ้นกับเทวดาหรือสิ่งเหนือ ธรรมชาติใดๆ หากแต่ขึ้นอยู่กับการกำหนดเท่าทันของแต่ละขณะจิตไม่ให้ลุ่มหลงมัวเมาตกเป็นทาสแห่งกิเลส เป็นสำคัญ หลวงปู่มั่นจึงรีบดึงลูกศิษย์ที่สนใจปัญหาในลักษณะที่ออกนอกทางให้กลับมาสนใจในประเด็น ปัญหาที่แท้จริงภายในจิตใจ ท่านเปรียบเทียบอย่างแหลมลึกกว่า “ตาบอดแต่อยากเห็น” คุณค่าด้านจิตใจ คำ สอนที่ทำให้ลูกศิษย์ไม่หลงทางยอมเสริมกำลังใจในการปฏิบัติขัดเกลา ตรงข้ามการปฏิบัตินอกทางยอมสูญเสีย ใจเสียพลังใจ นี่ก็เป็นอีกคำสอนหนึ่งที่เน้นให้ศิษย์อยู่ในทิศทางที่ถูกต้อง มุ่งให้เกิดความสะอาดบริสุทธิ์ของจิตใจ ตนเองเป็นสำคัญ ประการสำคัญแม้จะมีคุณวิเศษที่เหนือกว่ามนุษย์ธรรมดามากมาย สุดท้ายก็หนีความตายไป ไม่พ้น ซึ่งคำสอนดังกล่าวนี้จะเชื่อมโยงกับ คุณค่าด้านปฏิบัติ ซึ่งเป็นการปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางกายภาพได้ ถูกต้องมากยิ่งขึ้น ไม่ทำให้เกิดความปฏิบัติผิดหรือลุ่มหลงต่อสิ่งเหนือธรรมชาติหรือเหนือธรรมดา ในประเด็น นี้สามัญชนโดยมากมักลุ่มหลงต่อสิ่งเหล่านี้ได้โดยง่าย ซึ่งในแง่มุมของการปฏิบัติเพื่อความอิสระหลุดพ้นแล้ว สิ่ง เหล่านี้เป็นปรากฏการณ์ธรรมดา ที่ไม่ควรข้องแวะให้เสียเวลา คุณค่าด้านเศรษฐกิจ เกี่ยวประเด็นเรื่อง ปรากฏการณ์เหนือสามัญในปัจจุบันคนหลายกลุ่ม นำมาเป็นเครื่องมือในการหลอเลี้ยวชีวิตกันให้พบเห็นอยู่ มากมาย เป็นช่องทางให้มีการหมุนเวียนทางเศรษฐกิจไม่ว่าจะเป็นระดับขั้นพื้นฐานเพียงการซื้อเครื่องสักการะ

^๓วัดป่าภูก้อนปฏิบัติธรรมาราม, พระครูสุทธิธรรมรังสี หลวงปู่เจี๊ยะ จุนโท ฯ, หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

^๔พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๖-๒๓๗.

เล็กน้อย ตลอดถึงการจัดพิธีใหญ่โตลงการ ลงทุนมหาศาล ซึ่งตรงข้ามกับแนวทางของหลวงปู่มั่นที่มองว่า เครื่องมือสำคัญในการดำเนินชีวิตเข้าถึงสังขารได้คือจิตปัญญาโดยอาศัยร่างกายนี้เป็นอุปกรณ์ในการฝึก ทักษะดังกล่าวจึงไม่มีการสูญเสียเศรษฐกิจเพื่อการนี้เลย คุณค่าด้านสังคม ทักษะเช่นนี้สนับสนุนศักยภาพของ มนุษย์ มนุษย์จึงต้องพึ่งพากันไม่ใช่อ่อนวอนร้องขอการช่วยเหลือจากสิ่งเหนือธรรมชาติ เน้นความสัมพันธ์ อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์เอื้อเพื่อเกื้อกูลกันจักเป็นภูมิคุ้มกันให้มนุษย์อยู่รอดปลอดภัย และที่สำคัญแม้ว่าจะมีคุณ วิเศษในตัวเท่าใดสุดท้ายก็สลายไปพร้อมกับชีวิตของตัวเอง ไม่เกิดคุณค่าใดๆ ทั้งต่อตนเองและผู้อื่น การฝึก ตนเองให้ประสบผลสำเร็จแล้วค่อยแนะนำผู้อื่นให้สำเร็จตามนั้นจึงเป็นคุณค่าแท้จริง คำถามเกี่ยวกับ อิทธิปาฏิหาริย์ มีคนไปถามหลวงปู่อาว่า “เขาว่าหลวงปู่เป็นพระอรหันต์ เป็นจริงเหาะได้หรือเปล่า?” หลวง ปู่ตอบว่า “เรื่องเหาะเรื่องบินนี่ไม่สำคัญหรอก แมงกุดจี่ก็บินได้”^๕ คำถามประเภทคุณวิเศษ หรือความจริงที่ เกินวิสัยมนุษย์ทั่วไปจะหยั่งถึง ท่านไม่นำมาสนทนา อาจจะเป็นเพราะว่าพูดแล้วก็ไม่เกิดคุณค่าและความหมาย แต่ประการใด

จะสังเกตได้ว่า ธรรมาจารย์ทั้งสองรูป ไม่สู้จะให้ความสำคัญต่อปัญหาเชิงอิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ สิ่ง เกินวิสัยมนุษย์เท่าใดนัก หากท่านจะนำมากล่าว ก็มักจะเชื่อมโยงให้เห็นว่ามันไม่เกี่ยวข้องหรือมีความสำคัญต่อ การทำดี-ไม่ดีของคน อย่าไปสนใจให้มากดี-ชั่วเป็นเรื่องของแต่ละบุคคลทำเอง

เทศนาธรรมบทที่ ๒ เทศนาธรรมบทนี้พระปริดา ฉนทกโร ได้เลือกเฟ้นพระธรรมเทศนาของหลวง ปู่มั่นบางบทบันทึกไว้ในหนังสือพระปาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ว่า

“การบำรุงรักษาสิ่งใดๆ ในโลก การบำรุงรักษาตนคือใจเป็นเยี่ยม จุดที่เยี่ยมยอดของโลกคือ ใจ ควรบำรุงรักษาด้วยดี ได้ใจแล้วคือได้ธรรม เห็นใจตนแล้วคือเห็นธรรม รู้ใจแล้วคือรู้ธรรม ทั้งมวล ถึงใจตนแล้วคือถึงพระนิพพาน ใจนี้แลคือสมบัติอันล้ำค่า จึงไม่ควรอย่างยิ่งที่จะ มองข้ามไป คนพลาดใจคือไม่สนใจปฏิบัติต่อใจดวงวิเศษในร่างนี้ แม้จะเกิดสักร้อยชาติพัน ชาติ ก็คือผู้เกิดผิดพลาดนั่นเอง”^๖

เทศนาธรรมบทนี้เป็นการอ้างเหตุผลตามลักษณะของนิรันดร์ คือเน้นจุดหลักคือ “ใจ” จากนั้น ค่อยขยายความให้กว้างออกไป ในด้านคุณค่าวิเคราะห์ได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา ท่านเน้นความรู้หลักการใหญ่ คือทุกอย่างรวมอยู่ที่ใจ ดังคำว่า “เห็นใจก็เห็นธรรม รู้ใจก็รู้ธรรม ถึงใจถึงนิพพาน” ใจคือศูนย์รวมของทุกสิ่ง อย่าง ใจที่ท่านกล่าวนี้มีลักษณะเป็นตัวรู้ ความฉลาด ปัญญา ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้มนุษย์มีความอิสระ หลุดพ้น ปล่อยวางได้ คุณค่าด้านจิตใจ เทศนาธรรมบทนี้ย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของจิตใจว่าเป็นศูนย์กลาง การพัฒนามนุษย์ให้ถึงที่สุดได้ ท่านเน้นให้ใส่ใจในใจเป็นพิเศษในการบำรุงรักษา สร้างความมั่นคงเข้มแข็ง ให้สะอาดบริสุทธิ์ สงบระเหี่ย มีความสุขในการดำเนินชีวิต จักไม่ผิดพลาดในการเกิดมาเป็นมนุษย์ คุณค่าด้าน ปฏิบัติ การรักษากฎระเบียบต่างๆ ก็เช่นกัน รักษาใจได้ก็รักษาพระวินัยทุกข้อได้ ในคำสอนด้านการปฏิบัติบาง แห่งท่านกล่าวว่ารักษาใจได้ก็รักษาศีลได้ทุกข้อ นั่นก็แสดงว่า ระเบียบภายในจิตเป็นตัวการในการจัดระเบียบ โครสร้างกายภาพภายนอก การปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องขึ้นเกิดจากการจัดระเบียบภายใน จิตใจให้ได้ ถ้าจิตใจสับสนวุ่นวายย่อมก่อให้เกิดการจัดการภายนอกอย่างไร้ระเบียบแบบแผนที่ดี คุณค่า ด้านเศรษฐกิจ จิตใจที่ละเอียดประณีตได้มาตรฐานสูง ย่อมอยู่เหนือการแสวงหาอย่างทุ่มเทเพียงเพื่อสิ่งบริโภค ให้อยู่รอด คุณค่าด้านสังคม การรักษาใจตัวเองได้ สามารถกำกับควบคุมใจตัวเองได้ ไม่มีจิตคิดเบียดเบียนข่ม

^๕พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), *อุปลมณี*, หน้า ๑๐๓.

^๖พระปริดา ฉนทกโร, *พระปาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า ๑๐.

เหง ย่อมเป็นปัจจัยสำคัญในการจัดการกับสิ่งภายนอกได้ โดยเฉพาะความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกด้วยความเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันอย่างสร้างสรรค์สังคมให้สันติสุข

เทศนาธรรมบทดังกล่าวมีความสอดคล้องกับการตอบปัญหาตอนที่พระอาจารย์มั่นเดินทางกลับจากธุดงค์ภาคเหนือ ก่อนเดินทางขึ้นภาคอีสานแวะพักวัดบรมนิวาสตามคำสั่งทางโทรเลขของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (อ้วน ตีสโล) ปรากฏว่ามีโยมมาถามปัญหาที่ท่านมาก ปัญหาที่ได้รับความสนใจคือ ปัญหาการศึกษาจิตดวงเดียวกันพอ ดังบทสนทนาธรรมว่า

“...ได้ทราบที่ท่านรักษาศีลองค์เดียว มิได้รักษาถึง ๒๒๗ องค์ เหมือนพระทั้งหลายที่รักษากันใช่ไหม? ท่านตอบว่า “ใช่” ที่ท่านว่ารักษาเพียงอันเดียวนั้นคืออะไร ท่านตอบว่าคือใจ เขาถามว่าส่วน ๒๒๗ นั้นท่านไม่ได้รักษาหรือ ท่านตอบว่า อาตมารักษาใจไม่ให้คิด พุด ทำในทางที่ผิด อันเป็นการล่วงเกินข้อห้ามที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้ จะเป็น ๒๒๗ หรือมากกว่านั้นก็ตาม บรรดาที่เป็นข้อทรงบัญญัติห้าม อาตมาก็เฝ้าใจว่า ตนมิได้ทำผิดต่อพุทธบัญญัติ ส่วนผู้ใดจะว่าอาตมารักษาศีล ๒๒๗ หรือไม่นั้น ก็สุดแล้วแต่ผู้นั้นจะคิด จะพุดเอาตามความคิดของตน เฉพาะอาตมาได้รับการรักษาใจอันเป็นประธานของกายวาจาอย่างเข้มงวดกวดขันตลอดมา”^๗

พระธรรมวินัยเป็นฐาน เป็นกรอบปฏิบัติแห่งองค์กรรมสังฆะ ไม่ต้องสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นใหม่ เพราะธรรมวินัยครอบคลุมชีวิตพระทั้งหมด มีความเป็นระเบียบแบบแผน ยิ่งทำให้มีความเป็นดั้งเดิมได้มากเท่าใดยิ่งศักดิ์สิทธิ์ และลัดตรงเข้าถึงแก่นแห่งพุทธะ หลวงปู่มั่นไม่เสียเวลาที่จะต้องจัดโครงสร้างกายภาพใหม่ของสถานที่ให้ยุ่งยากเสียเวลา แต่กลับใส่ใจในจิตของตนเองเป็นสำคัญ การปฏิบัติถูก-ผิดรวมอยู่ในตัวคือดวงจิตแต่ละขณะ ถ้าทำให้ถูกตั้งแต่จุดเริ่มต้นก่อนขยายออกสู่วงนอกก็มั่นใจได้ว่า การปฏิสัมพันธ์เชื่อมโยงกับสิ่งภายนอกย่อมไม่ผิดพลาด ศีลเกื้อกูลต่อการบรรลุธรรม ศีลคือสิ่งอำนวยความสะดวกในการปฏิบัติ ในเรื่องนี้ครั้งหนึ่งที่พระอาจารย์วิริยังเดินธุดงค์ไปกับหลวงปู่มั่นท่านได้ถูกพระอาจารย์มั่นให้ข้อคิดเกี่ยวกับพระวินัยว่า “ทั้งที่ลับและที่แจ้ง ก็ต้องรักษาพระธรรมวินัย ถ้าผู้ใดมาหาวิธีหลีกเลี่ยงพระธรรมวินัยแม้เล็กน้อย ผู้นั้นชื่อว่าทำลายตนเอง”^๘ ในคำสอนนี้จึงอาจสรุปได้ว่า ทุกสิ่งอย่างสรุปลงในจิต สภาวธรรมทั้งหมดออกจากจิต รักษาจิตดวงเดียวเท่านั้นที่รักษาธรรมวินัยได้ทั้งหมด

๔.๒.๒ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลอุปนัย

การศึกษาคุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลอุปนัยในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่นส่วนใหญ่มีใช้ในสถานการณ์ที่มีจำนวนผู้ฟังไม่มาก โดยการคัดเลือกหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม ที่เป็นบทเทศนา บทเสวนาถามตอบ การกล่าวให้โอวาท ที่มีการบันทึกไว้ในสื่อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น งานวิจัย เอกสารวิชาการ หนังสือ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ แล้วนำมาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่าของงานวิจัยนี้ มี ๕ ประเด็นหลักคือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม ซึ่งบางหัวข้อธรรมก็วิเคราะห์ได้ครบทั้งห้าประเด็นบางหัวข้อก็ไม่ครบ ขึ้นอยู่กับว่าหัวข้อธรรมนั้นมีเนื้อหาหรือนำหนักโน้มนำคุณค่าด้านใด ซึ่งในหัวข้อนี้มีการนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

^๗พระมหาบัว ญาณสมฺปนฺโน, ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ, หน้า ๒๑๖.

^๘พระราชธรรมเจติยาจารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโตฯ, หน้า ๘๖.

เทศนาธรรมบทที่ ๓ คำสอนนี้เกิดขึ้นช่วงที่หลวงปู่มั่นจาริกธุดงค์อยู่ที่ตำบลป่าเปอะ โดยมีหลวงปู่เจี๊ยะซึ่งตอนนั้นเป็นภิกษุหนุ่มคอยอุปฐากท่านช่วงอาพาธอยู่ ได้มีพระอาจารย์อุ่น กลยาณธมโม ซึ่งเป็นลูกศิษย์ผู้ใหญ่ของหลวงปู่มั่นได้พาคณะญาติโยมหลายคนล้วนแต่มีบรรดาศักดิ์ ได้ร่วมกันเข้ากราบเรียนท่านเรื่องการกินเจ คล้ายๆ จะมาชวนท่านให้กินเจเหมือนที่ตัวเองกิน หลวงปู่มั่นให้เหตุผลว่า

“อุ่นท่านจะเอาอย่างไรหรือ? คนเรามันไม่ได้วิเศษเพราะการกินผักกินเนื้อนะ แต่มันวิเศษด้วยการกินเพราะการพิจารณาพิจารณาโดยแยบคาย อันผักหญ้าเนื่อนั้นมันไม่ได้รู้เรื่องดี เรื่องชั่วเหมือนคนเรา จิตเรา ดอก พระธรรมคำสอนแห่งหนักเบาต่างหากที่เรานำมาพิจารณาพิจารณาแล้วนำมาสอนตนจะทำให้เราดีขึ้นได้ เรื่องกินอยู่หลับนอน อะไรๆ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้หมดแล้ว ไม่เห็นจะมีปัญหาอะไรกับกินเจไม่กินเจ กินเนื้อไม่กินผัก กินแต่ผักไม่กินเนื้อ อันไหนกินได้ฉันได้ ท่านก็บัญญัติไว้หมดแล้ว...ถ้ากินแต่ผักอย่างท่านว่า เป็นผู้บริสุทธิ์สันนิบาตสัจจะพรหมจรรย์ได้ มนุษย์ไม่ได้สันนิบาตสัจจะพรหมจรรย์เป็นต้นนั้นแหละมันจะสันก่อน เพราะมันไม่ได้กินเนื้อ มันกินแต่ผักแต่หญ้า... ทำไมลูกมันถึงเต็มท้องไร้ทุ่งนา... ถ้าจะกินเจ ฉันเจกินผักไม่กินเนื้อ ผมก็ไม่ได้ว่าอะไร แต่การไปตำหนิคนโน้นคนนี้ว่าเป็นเปรตเป็นผีมันไม่สมควร แล้วก็มาหลงตนยกยอตนว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าคนอื่นเขา ท่านก็ดูใจของท่านเองก็ได้ นี่ว่ามันประเสริฐตรงไหนหรือยัง ถ้ายังไม่ประเสริฐให้รับแก้ รากะ โทสะ โมหะ ที่เผาหัวอยู่นั่นล่ะ...คนเรามันประเสริฐเลิศได้ด้วยความประพฤติ มิใช่เพราะการกิน ส่วนเรื่องการกินเป็นเรื่องรองๆ อย่าเอามาเป็นเรื่องเอก ท่านจะกินก็กินเถอะเจ ผักของท่านนั้น ผมไม่เอาด้วยหรอก”^๙

คำสอนบทนี้มีลักษณะเป็นบทสนทนา เริ่มต้นจากการตอบที่อ้างถึงประเด็นย่อย ต่างๆ ก่อนสรุปลงในหัวหลักที่ว่า คนจะประเสริฐไม่ประเสริฐอยู่ที่ความประพฤติไม่ได้อยู่ที่การกิน กระบวนการทางเหตุผลดังกล่าวจึงจัดเข้าเป็นเหตุผลแบบอุปนัย ในคุณค่าของเทศนาธรรมบทนี้วิเคราะห์ได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา จุดประสงค์หลักของคำสอนนี้ต้องการให้ศิษย์เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติขัตเถลาที่ตรงจุดกว่าวิธีการที่ศิษย์นำมาเสนอ ดังคำกล่าว “คนเรามันไม่ได้วิเศษเพราะการกินผักกินเนื้อนะ แต่มันวิเศษด้วยการกินเพราะการพิจารณาพิจารณาโดยแยบคาย” ประเด็นวิเคราะห์เชิงปัญญา คือ ความสำคัญไม่ได้อยู่ที่ว่าจะกินอะไร หากแต่ความสำคัญอยู่ที่ว่ากินอย่างไร ถ้ากินด้วยปัญญาพิจารณาไตร่ตรองก็เกิดกุศล แต่หากกินด้วยตัณหาที่เกิดอวิชชาติดกับดักแห่งวิญญูะ พร้อมชี้ให้เห็นความหมิ่นเหม่ที่จะเกิดความผิดพลาดในวิธีการดังกล่าวนี้ด้วยคือ ระวังอย่าหลงยึดติดในวิธีการกินแบบนั้น จักเป็นการพอกพูนกิเลสมากกว่าจะเป็นการกำจัดกิเลส ดังประโยคที่ว่า “ถ้าจะกินเจ ฉันเจ กินผักไม่กินเนื้อ ผมก็ไม่ได้ว่าอะไร แต่การไปตำหนิคนโน้นคนนี้ว่าเป็นเปรตเป็นผีมันไม่สมควร แล้วก็มาหลงตนยกยอตนว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าคนอื่นเขา ท่านก็ดูใจของท่านเองก็ได้ นี่ว่ามันประเสริฐตรงไหนหรือยัง ถ้ายังไม่ประเสริฐให้รับแก้ รากะ โทสะ โมหะ ที่เผาหัวอยู่นั่นล่ะ” บทสนทนานี้สะท้อนทัศนคติที่ถูกต้องแห่งการปฏิบัติ สร้างความรู้ความเข้าใจในการอยู่การกิน ให้ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงมีความอิสระหลุดพ้นปล่อยวางได้ คุณค่าด้านจิตใจ สนทนาธรรมบทนี้ ท่านจัดตรงเข้าในจิตของศิษย์ให้เกิดสำนึก ตระหนักรู้ในข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง เพื่อให้จิตของผู้ฟังสะอาดบริสุทธิ์ มีความมั่นคง เข้มแข็งอดทน สงบร่มเย็นและมีความสุขจากการดำรงชีวิต คุณค่าด้านปฏิบัติ บทสนทนาบทนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับการจัดการทางกายภาพ ซึ่งเรื่องของการกินเข้ามามีส่วนสัมพันธ์ต่อการปฏิบัติขัตเถลา หรือเป็นส่วนหนึ่งในการปฏิบัติธรรม คำตอบของท่านเน้นให้คุณค่าแท้จริงของเรื่องอาหารการกินว่า “เรื่องกินอยู่หลับนอน

^๙คณะเรื่อบุญปากน้ำ ศิษย์ท่านพ่อลี ธรรมโร, ขวานหลวงปู่เจี๊ยะ, หน้า ๙.

พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้หมดแล้ว ไม่เห็นจะมีปัญหาอะไร อันไหนกินได้ฉันได้ ท่านก็บัญญัติไว้หมดแล้ว ถ้ากินแต่ผักอย่างท่านว่า เป็นผู้บริสุทธิ์สิ้นกิเลสจบพรหมจรรย์ได้ มนุษย์ไม่ได้สิ้นกิเลสหรอก วัฏฏะเป็นต้นนั้นแหละมันจะสิ้นกิเลสก่อน เพราะมันไม่ได้กินเนื้อ มันกินแต่ผักแต่หญ้าทำไมลูกมันถึงเต็มท้องไร้ทุ่งนา...เรื่องดี-ชั่วอยู่ที่จิตเรือดอก” หากปฏิบัติดังที่ท่านกล่าวนี้ก็เกิดคุณค่าแห่งการปฏิบัติอย่างถูกต้องต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ สนทนาธรรมนี้เกี่ยวข้องการบริโภคอาหาร มองเฉพาะในคุณค่าทางด้านการบริโภค เน้นให้ได้รับคุณค่าแห่งอาหารคือได้ฉันอย่างพินิจพิจารณาเพื่อยังอัตภาพให้อยู่ได้ ไม่ได้ให้ความหมายแห่งการขบฉันมากไปกว่าคำว่าอาหาร ฉันแต่พอดี พออิ่ม เพื่อเกื้อกูลการปฏิบัติ และการฉันที่ถูกต้องตามหลักการ พุทธหากฉันด้วยปัญญาไม่ได้ฉันด้วยตัณหา ก็เป็นการผลิตคุณธรรมภายในด้วย คุณค่าด้านสังคม บทสนทนาที่สอนให้ระมัดระวังในการอยู่ร่วมกับคนอื่นอย่าดูหมิ่นคนอื่นโดยนำเอาสิ่งที่ตนประพฤติปฏิบัติที่นั่นว่ามีเศษเหนือกว่าดังคำกล่าว “... แต่การไปตำหนิคนโน้นคนนี้เป็นปรตเป็นผีมันไม่สมควร แล้วก็มาหลงตนยกยอตนว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าคนอื่นเขา” ในแง่ของการอยู่ร่วมกันการดำรงชีวิตของแต่ละกลุ่มคนย่อมมีความแตกต่างกัน มีสถานะที่ไม่เหมือนกัน การนำเอาสิ่งที่ตนเองทำได้นั้นไปชมคนอื่นให้ด้อยลงไปนอกจากจะเป็นการเพิ่มพูนกิเลสในใจตนเองแล้วยัง เป็นการสร้างความแปลกแยก หรือขัดแย้งขึ้นในสังคมได้ ดังประภฏการณที่ให้เห็นอยู่ในสังคมพุทธไทย คำสอนนี้นับว่าเป็นการสนับสนุนและสร้างคุณค่าให้เกิดความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี

เทศนาธรรมบทที่ ๔ เทศนาธรรมบทนี้เกิดขึ้นช่วงที่หลวงปู่เจี๊ยะตามไปหาหลวงปู่มั่นที่เชียงใหม่ หลังจากขอนิสัยตามหลักพระธรรมวินัยแห่งภิกษุใหม่แล้ว ท่านอบรมสั่งสอนว่า “ชนบ คือแบบอย่างที่พระควรประพฤติในกาล กิจ และบุคคล อันนี้เรียกว่าวัตร พระที่เอาใจใส่ไม่นิ่งดูตายพยายามประพฤติวัตรนั้นๆ ให้บริบูรณ์ ได้ชื่อว่า อาจารย์สมปนโน คือเป็นผู้ถึงพร้อมด้วย มารยาทหรือจะเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วุตตสมปนโน ผู้ถึงพร้อมด้วยวัตร สีสสมปนโน ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถ้าศิษย์เข้ามาขอนิสัยแล้วปฏิบัติได้อย่างนี้ พระพุทธองค์ท่านสรรเสริญไว้ในพระธรรมวินัย”^{๑๐}

คำสอนบทนี้เป็น การอบรมลูกศิษย์ เริ่มต้นจากการอธิบายในประเด็นย่อย ต่างๆ ในเรื่องของ ชนบ วัตรและศีล ก่อนสรุปลงในหลักใหญ่คือพระธรรมวินัย จึงจัดเป็นการอ้างเหตุผลแบบอุปนัย คุณค่าของเทศนาธรรมบทนี้วิเคราะห์ได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา การทำความเข้าใจหรือสร้างทัศนคติที่ถูกต้องในการดำรงชีวิตของสมณะในการดำรงชีวิตขั้นพื้นฐานของพระภิกษุบนบรรทัดฐานแห่งข้อวัตรและหลักศีลในพระธรรมวินัย คำสอนเกี่ยวกับธรรมเนียมปฏิบัติหรือมารยาท สิ่งควรประพฤติ สิ่งที่ไม่ควรประพฤติ อะไรทำได้ อะไรทำไม่ได้ อะไรเป็นประโยชน์ อะไรเป็นโทษ เป็นต้น ถือเป็นสิ่งจำเป็นตั้งแต่เริ่มต้นแห่งการดำเนินชีวิต สมณะ คุณค่าด้านจิตใจ ศีลวัตรนอกจากเป็นเครื่องหล่อเลี้ยงพรหมจรรย์ให้ห่างไกลจากราคะ โทสะ โมหะ ภายในจิตใจแล้ว ยังสร้างความมุ่งมั่นใจให้กับผู้ปฏิบัติขัดเกลาตนเองอย่างโดดเด่นในป่าใหญ่ ที่เต็มไปด้วยภัยอันตรายนานาประการ ความบริสุทธิ์แห่งศีลตามหลักพระธรรมวินัยเป็นเครื่องป้องกันภัยที่ดีที่สุดไม่มีสิ่งใด จะสร้างความเข้มแข็งมั่นคง สงบนิ่งและมีความสุขเท่ากับการมีศีลบริสุทธิ์ คุณค่าด้านปฏิบัติ ศีลวัตรคือเครื่องมือหรือโครงสร้างในการปฏิบัติสำหรับนักบวชในพุทธศาสนา คำสอนเกี่ยวกับอาจารย์สมปนโน วุตตสมปนโน สีสสมปนโน ล้วนแล้วแต่เป็นการจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบมากขึ้น การปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุและบุคคลได้ถูกต้องขึ้น คุณค่าด้านสังคม ในหลักคำสอนชุดนี้ท่านเน้น ๓ ประเด็น คือ “พระควรประพฤติในกาล กิจ และบุคคล” คือ การประพฤติให้ถูกต้องในเรื่องของเวลา กิจกรรมหรือภารกิจ

^{๑๐} วัตป่าฎริที่ตตปฏิปทาธรรม, พระครูสุทธิธรรมรังสี หลวงปู่เจี๊ยะ จุนโท ฯ, หน้า ๑๒๒.

และบุคคล ทั้งหมดนี้ล้วนแต่สะท้อนการดำรงชีวิตที่มีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกันของมนุษย์อย่างเกื้อกูลกัน มีส่วนร่วมสร้างสรรค์สังคม

เทศนาธรรมบทที่ ๕ เป็นบทเทศนาที่เกิดขึ้นหลังพิธีพระราชทานเพลิงศพหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล ผ่านพ้นไปเรียบร้อยแล้ว คณะสงฆ์ทั้งหมดที่มาร่วมในงานได้ประชุมกันเพื่อเป็นการทำวัตรถวายสักการะพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ซึ่งถือเป็นโอกาสที่ดีและเป็นธรรมเนียมของพระกรรมฐานสายนี้ ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ท่านได้ให้โอวาทต่อคณะศิษย์ในที่ประชุมก่อนลาจากกันว่า

“... จงพากันคิดว่า การมาทำศพนั้น คือการสอนตัวของเราเอง นำเอาศพเป็นสักขีพยานว่า ความตายเป็นสิ่งหลีกเลี่ยงไม่ได้... ปัจจุบันบางคนพากันเข้าใจผิดว่า เวลาคนตายนิมนต์พระมาสวดอภิธรรมมาตีกา บังสุกุล เข้าใจผิดว่าสวดให้คนตาย บางคนก็ไปเคาะโลงบอกว่าพระสวดแล้ว นี่เป็นการเข้าใจผิดอย่างมาก ความจริงนั้นการสวดของพระขณะที่มีศพ ท่านต้องการให้ผู้ฟังปลงธรรมสังเวช คือเอาคนตายเป็นสักขีพยานว่านี่ยังไฉพ จะได้นึกถึงตัวของเราน่าจะต้องตาย”^{๑๑}

โอวาทนี้มีลักษณะเหตุผลแบบอุปนัย เพราะอ้างอิงจากการเห็นคนตาย การทำพิธีต่างๆ เกี่ยวกับศพ คนตายเพื่อเตือนตนเองไม่ให้เกิดความประมาท แล้วสรุปว่าสักวันเราก็ต้องตายเป็นศพ คุณค่าแห่งโอวาทดังกล่าววิเคราะห์ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา เป็นการสร้างความเห็นเกี่ยวกับงานศพให้เกิดคุณค่าในการมองย้อนกลับมาเตือนสติตนเอง ให้เกิดความไม่ประมาท ดังคำกล่าวที่ว่า “คือการสอนตัวของเราเอง นำเอาศพเป็นสักขีพยานว่า ความตายเป็นสิ่งหลีกเลี่ยงไม่ได้...” แทนมุมมองเก่าที่มักจะติดตันอยู่เพียงแค่จัดการงานศพทำเพื่อผู้ที่ตายไปแล้ว ในคุณค่าด้านจิตใจ การยอมรับสภาพความจริงเกี่ยวกับความตายได้นั้นถือว่ามีจิตที่เข้มแข็งมั่นคง ไม่หวาดสะอึดต่อความตายยอมทำให้จิตสงบและมีความสุขในการดำรงชีวิต คุณค่าด้านปฏิบัติ เมื่อเข้าใจสาระที่แท้จริงแห่งการตาย ย่อมมีการปฏิบัติต่อระเบียบพิธีการเกี่ยวกับศพได้อย่างถูกต้อง เหมาะสม ยืดหยุ่นได้ ไม่นำเอาพิธีกรรมที่แตกต่างในทางปฏิบัติของแต่ละถิ่นที่มาเป็นข้อบอดหมาย ไม่สบายใจ หรือปิดกั้นสาระที่แท้จริงที่ควรจะได้รับจากงานศพ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ ในตัวโอวาทนี้แม้จะไม่บ่งชี้ถึงเรื่องของเศรษฐกิจโดยตรง แต่บริบทอื่นคือการที่คณะสงฆ์สายวัดป่าเดินทางไปงานศพของหลวงปู่เสาร์เป็นจำนวนมาก แต่ท่านเหล่านี้มีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย ฉันทข้าวมือเดียว จำวัดในกรตจำเพาะที่ของตนเอง ไม่เดือดร้อนที่จะต้องสร้างปะรำพิธีใหญ่โตให้เกิดความสูญเสียด้านเศรษฐกิจ พิธีศพเช่นนี้น่าจะเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับชาวพุทธ และในลักษณะเช่นนี้ก็รวมไปถึงคุณค่าในด้านสังคมด้วย ไม่ว่าจะเป็นการแสดงออกของลูกศิษย์ของหลวงปู่มั่นหลวงปู่เสาร์ที่เดินทางมาจากทั่วสารทิศเพื่อเคารพศพพระอาจารย์ตน การร่วมมือร่วมใจช่วยเหลือเกื้อกูลกันในการจัดงานให้สำเร็จ ตลอดถึงรูปแบบงานศพโดยรวมที่มีความเรียบง่าย

๔.๒.๓ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบเปรียบเทียบ

รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมแบบเปรียบเทียบ คือ การนำเอาชุดความคิดสองชุดมาเทียบเคียงเพื่อให้เกิดความรู้หรือความเข้าใจ ซึ่งอาจเป็นการเปรียบเทียบวิธีการ เปรียบเทียบเนื้อหา หรือเปรียบเทียบความเหมือนหรือความต่าง เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งนั้นอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งจะก่อให้เกิดชุดความรู้ใหม่ในคำสอนหลวงปู่มั่นมีคำสอนในลักษณะเช่นนี้มากมาย ในงานวิจัยนี้เลือก นำมาศึกษาวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

^{๑๑}พระราชธรรมเจดีย์จารย์ , ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ๗, หน้า ๑๑๐.

เทศนาธรรมบทที่ ๖ บทเทศนาเปรียบเทียบ “กะปอมก่า-กิเลส” เป็นคำสอนเปรียบเทียบให้เห็น อารมณ์กรรมฐานที่อาศัยอายตนะทั้งหกเป็นช่องทางเข้ามาสู่จิต ถ้ากำหนดรู้ไม่เท่าทัน จะทำให้หลงอารมณ์ ก่อให้เกิดความเสียหายในการปฏิบัติ ดังท่านกล่าวว่า

ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เลื่อมใสประภัสสรแจ่มสว่างมาเดิม แต่อาศัยอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองเป็น อาคันตุกะสัญญาจรมาปกคลุมหุ้มห่อ จึงทำให้จิตมิส่องแสงสว่างได้ ท่านเปรียบไว้ในบทกลอน หนึ่งว่า “ไมะชงกหกพันง่า (กิ่ง) กะปอมก่า (กิ่งก่า) ขึ้นมือฮ้อย กะปอมน้อยขึ้นมือพัน ครั้นตัว มาบ่ทัน ขึ้นนำคู่มือ ๆ “ โดยอธิบายว่า คำว่าไมะชงก ๖,๐๐๐ ง่า นั้น เมื่อตัดศูนย์ ๓ ศูนย์ออก เสียเหลือแต่ ๖ คงได้ความว่า ทวารทั้ง ๖ เป็นที่มาแห่งกะปอมก่าคือของปลอม ไม่ใช่ของ จริง^{๑๒}

หลักคำสอนนี้เป็นการอ้างหลักพุทธพจน์ แล้วขยายไปสู่ข้อย่อย ผูกปมด้วยผลญาณอันเป็น ปริศนาธรรมที่ลึกซึ้ง ในเทศนาธรรมบทนี้ขยายความต่อจากคำอธิบายได้ว่า หากเทียบว่าไมะชงก(ต้นไม้ม)คือตัว คน(ชั้น๕) กะปอมก่าคือกิเลส ง่า(กิ่งไม้)คือทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ดังนั้นจึงทำความเข้าใจได้ว่า ในตัวคนมีทวารทั้ง ๖ เป็นช่องทางแห่งการรับรู้สิ่งภายนอก ซึ่งสิ่งภายนอกนั้นมีทั้งส่วนที่เป็นกุศล และอกุศล ส่วนที่เป็นกิเลสและมีใช้กิเลส หากสติกำหนดไม่ทัน ทวารทั้ง ๖ กลายเป็นช่องทางของกิเลส ปล่อยให้กิเลสไหลเข้าโดยง่าย และเกิดการพอกพูนกิเลสเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ อย่างไม่หยุดยั้ง ในที่สุดจิตก็กลายเป็นทาส ของกิเลสยากแก่การกำจัด

เทศนาธรรมบทที่ ๗ บทเทศนาเปรียบเทียบ “ดิน-บิดามารดา” เป็นคำสอนเปรียบเทียบให้เห็น จุดเริ่มต้นของสรรพสิ่ง ดังท่านกล่าวว่า

คนเราทุกรูปทุกนามที่ได้กำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์ล้วนแล้วแต่มีที่เกิดทั้งสิ้น กล่าวคือ มีบิดา มารดาเป็นแดนเกิด ก็แลเหตุใดท่านจึงบัญญัติปัจจุอาการแต่เพียง อวิชชา ปจฺจยา ฯลฯ เท่านั้น... อวิชชาเกิดมาจากอะไร ท่านหาได้บัญญัติไว้ไม่ พวกเราก้ยังมีบิดามารดา อวิชชาที่ต้องมี พ่อแม่เหมือนกัน ได้ความตามบาทพระคาถาเบื้องต้นว่า รัฐภูตฺ นันเอง เป็นพ่อแม่ของ อวิชชา^{๑๓}

ในการวิเคราะห์จัดรูปแบบเหตุผลของเทศนาบทนี้นั้นไม่สามารถสรุปลงในกระบวนการแห่ง เหตุผลทั่วไปได้ และประการสำคัญหลักธรรมชุดนี้เป็นการยกเอาหัวข้อธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ดังนั้น วิเคราะห์เป็นอย่างอื่นไม่ได้เลยนอกจากรูปแบบเหตุผลพุทธ มีข้อพึงสังเกตคือ หลวงปู่มั่น กล่าวถึง “รัฐภูตฺ” เป็น ต้นตอของอวิชชา ข้อความที่ว่านี้เป็นมิติที่ละเอียดอ่อนลึกซึ้ง เกินสติปัญญาของผู้วิจยจะหยั่งถึงและนำมาแสดง ความคิดเห็นได้ และในข้อความตรงนี้ อาจารย์ประมวล เพ็งจันทร์ ซึ่งกล่าวถึงประเด็นนี้ในลักษณะว่าเมื่อเอา จิตไปสัมผัสจึงจะได้รับความหมายที่ละเอียดลึกซึ้งได้ ดังข้อความว่า “...ขณะที่ผมอ่านหนังสือมุตโตทัยอยู่บนม้าหิน อ่อนลานวัด สิ่งที่มีนเป็นปรากฏการณ์ที่ผมไม่เคยรู้สึกได้และไม่เคยคิดได้แบบนี้มาก่อนก็เกิดขึ้น คือเมื่อผมอ่าน หนังสือมุตโตทัยไปถึงหัวข้อมูลการณ์ของสังสารวัฏที่พระอาจารย์ม่นยกพระบาลีว่า “รัฐภูตฺ” ขึ้นมาเป็นบทตั้ง แล้วอธิบายความหมายของพระบาลีนี้...”^{๑๔} ในบทเทศนาการเปรียบเทียบให้เห็นว่าอวิชชาเป็นจุดเริ่มต้นแห่ง กระบวนการที่เป็นวัฏฏะกับดินเป็นจุดเกิดของสิ่งต่างๆ นี้ ยากต่อการวินิจฉัยสำหรับผู้วิจย อันเนื่องจากว่าการ

^{๑๒} มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต, **บูรพาจารย์**, หน้า ๗๐๖.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๐๑.

^{๑๔} ประมวล เพ็งจันทร์, **การศึกษาจากด้านใน-๒**, <<http://www.youtube.com>> มกราคม ๒๕๕๗.

มองจากมุมของภูมิปัญญาในระดับสุดมยปัญญา กับจิตตามยปัญญาจะเข้าถึงสิ่งที่ท่านกล่าวได้เพียงใด ซึ่งแม้แต่อาจารย์ประมวล เพ็งจันทร์ ก็ยอมรับในประเด็นนี้

เทศนาธรรมบทที่ ๘ บทเทศนาเปรียบเทียบ “เศรษฐกิจ-การปฏิบัติธรรม” เป็นคำสอนเปรียบเทียบเนื้อหาในการฝึกปฏิบัติขัดเกลากอย่างไม่ลดละ ไม่หยุดหย่อน ดังท่านสอนว่า

“...ยังไม่สบาย คนเรามันใกล้ตาย ก็ต้องยิ่งทำความเพียร ด้วยความไม่ประมาท แม้เราจะเป็นผู้ได้รับการฝึกฝนมามากแล้ว แต่ก็ต้องทำ และยิ่งมีความรู้สึกภายในว่าต้องทำให้มาก เช่นเดียวกับเศรษฐกิจแม้จะมีทรัพย์มาก ก็ยิ่งต้องทำมาก วิริยงค์ สมถิมนั้นเป็นเพียงสังขารไม่เที่ยงหรือ ความจริงแห่งสังขารจึงจะเป็นของเที่ยง และการกระทำทำความเพียรนี้ยังเชื่อว่าทำเป็นตัวอย่างแก่ศิษย์ทั้งหลายด้วย”^{๑๔}

เทศนาธรรมบทนี้ เทียบให้เห็นว่าเศรษฐกิจ ไม่หยุดในการแสวงหาทรัพย์ สุขเกิดจากการแสวงหา มิใช่ได้มาจำนวนมากน้อย เช่นเดียวกับนักปฏิบัติไม่พึงพอใจเพียงเพราะได้ค้นพบสังขารมามากน้อย หากต้องสร้างกระบวนการจนกว่าจะสามารถปลดปล่อยตนเองให้อิสระหลุดพ้นได้ แม้จะไปถึงเป้าหมายนี้แล้ว ยังดำรงตนให้เกิดคุณค่าและความหมายในการสร้างคุณภาพให้กำโลกอยู่ต่อไป

๔.๒.๔ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบโยนิโสมนสิการ

คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบโยนิโสมนสิการ เป็นความรู้ระดับจินตามยปัญญา การเข้าถึงความจริงโดยนัยเหตุผล เน้นกระบวนการทางความคิด ทิฐิฐิ ความเห็น ความเข้าใจ ลักษณะความรู้ระดับนี้ เช่น ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต รูปแบบเหตุผลโยนิโสมนสิการ ในงานวิจัยนี้มี ๑๐ ประการ ได้แก่ วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย แบบแยกแยะส่วนประกอบสามัญลักษณ์หรือแบบรู้เท่าทันธรรมดา แบบอริยสัจ/แบบแก้ปัญหา แบบอรรถธรรมสัมพันธ์ แบบรู้ทันคุณโทษและทางออก แบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม แบบเร้ากุศล แบบอยู่กับปัจจุบัน และแบบวิภาษวาท การวิเคราะห์คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบโยนิโสมนสิการของหลวงปู่มั่น ที่นำมาศึกษามีดังต่อไปนี้

เทศนาธรรมบทที่ ๙ พระไพศาล วิสาโล บันทึกว่า “...ด้วยความสงสัยดังกล่าว สมเด็จ ฯ จึงถามหลวงปู่มั่นว่า ในเมื่อท่านอยู่แต่ในป่า ไม่มีตำรา จะเรียนรู้ธรรมจนสอนพระและญาติโยม ได้อย่างไร หลวงปู่มั่นตอบสั้น ๆ ว่า "ธรรมนั้นมิได้อยู่ทุกหย่อมหญ้าสำหรับผู้มีปัญญา" คำตอบสั้นๆ แต่แฝงด้วยความลึกซึ้ง นำไปสู่กระบวนการคิดวิเคราะห์หรือกระบวนการทางเหตุผลแบบโยนิโสมนสิการหลายแบบ ได้แก่ แบบรู้เท่าทันธรรมดา แบบเร้ากุศล และแบบอยู่กับปัจจุบัน ซึ่งสะท้อนคุณค่าด้านภูมิปัญญา กล่าวคือในยุคที่ปริยัติธรรมรุ่งเรือง ปัญญาชนเชื่อถือในระบบปริยัติศึกษาเป็นช่องทางแห่งสร้างสรรค์ภูมิปัญญา ซึ่งระบบการศึกษาดังกล่าวนี้มีพื้นฐานอยู่ที่สุดมยปัญญาและจินตามยปัญญา ในขณะที่การค้นคว้าของหลวงปู่มั่น ใช้วิธีเข้าป่าแสวงหาสังขารด้วยประสบการณ์ตรง ใช้กระบวนการภาวนามยปัญญาเป็นพื้นฐานสำคัญ ดังนั้นสิ่งที่ท่านค้นพบและคำตอบของท่าน ไม่ใช่เป็นการสวนทางกับระบบการศึกษาของคณะสงฆ์บ้านเมืองที่ดำเนินการกันอยู่ แต่เป็นการต่อเติมขยายขอบเขตสร้างโลกทัศน์ทางการศึกษา หรือวิธีสร้างภูมิคิดภูมิปัญญาให้กว้างขวางยิ่งขึ้น ไม่ยึดติดในกรอบของปริยัติเท่านั้น ผู้ฉลาดจึงเรียนรู้แสวงหาปัญญาได้จากทุกสิ่งทุกอย่างในตัวและรอบตัว โดยไม่ต้องผ่านสถาบันหรือระบบ ประการสำคัญยังสะท้อนภูมิธรรมภูมิปัญญาแบบพุทธ ที่อยู่เกิน

^{๑๔}มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, บูรพาจารย์, หน้า ๗๙.

ขอบเขตของสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา คือ ภวานามยปัญญา อันจะเป็นภูมิปัญญาที่จะนำคนบรรลุอุดมการณ์สูงสุดแห่งพุทธศาสนาได้

เทศนาธรรมบทที่ ๑๐ เป็นเหตุการณ์ที่มีพระอาจารย์รูปหนึ่งเข้ามาถามถึงข้อปฏิบัติเกี่ยวกับการเดินรุดงค์ว่า จะปฏิบัติด้วยวิธีใดจึงจะเป็นการถูกต้อง พระอาจารย์รูปนั้นได้เน้นว่าผมเห็นพระรุดงค์ที่ไปปกกลดตามที่ชุมชน หรือรุดงค์ไปไหว้พระเจดีย์ พระพุทธรูป บางกลดถึงกับเขียนประกาศติดไว้ที่มุ้งกลดว่า มีของดีใครต้องการให้มารับ หลวงปู่มั่นได้ให้คำตอบและอธิบายเรื่องนี้ให้พระองค์นั้นฟังอย่างแจ่มแจ้ง สรุปใจความได้ว่า

“การรุดงค์นั้นมุ่งหมายเพื่อถ่ายถอนกิเลส กำจัดกิเลส การที่ออกรุดงค์โดยการโฆษณาหรือประกาศโฆษณาว่าจะออกไปทางโน้นทางนี้ โดยต้องการว่าจะให้คนไปหามากๆ นั้น ไม่ถือว่าเป็นการถูกต้อง รุดงค์ก็แปลว่าเครื่องกำจัดความอยาก มีการฉันทเดียว ฉันทในบาตรไม่มี ภาชนะอื่น การบิณฑบาต การอยู่โคนต้นไม้ การอยู่ป่า การปฏิบัติอย่างนี้ชื่อว่ารุดงค์ เช่น การฉันทเดียวเป็นการตัดความอยากที่จะต้องฉันทอย่างโน้นอย่างนี้เมื่อฉันทแล้วก็แล้วกัน...การไปอยู่ในป่าที่ไกลจากบ้านพอสมควร หรือในถ้ำภูเขานี้ก็เป็นการหาสถานที่บำเพ็ญกัมมัฏฐาน แสวงหาความสงบเพื่อบำเพ็ญสมณธรรม การแสวงหาแหล่งที่เป็นป่า ภูเขา-ถ้ำนี้ต้องหาสถานที่เป็นสปปายะ เหมาะแก่การบำเพ็ญสมณกิจ สมณธรรมจริง อย่าไปหาถ้ำภูเขาที่ประชาชนไปกันมากเป็นการผิด และไม่เป็นการดำเนินรุดงค์..^{๑๖}

บทเทศานี้เริ่มต้นจากหลักใหญ่ที่กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของรุดงค์เป็นบทตั้ง จากนั้นก็ขยายรายละเอียดตลอดถึงหลักการปฏิบัติของการรุดงค์ เพื่อให้เกิดมรรคผลตามเป้าหมาย เหตุผลในลักษณะนี้เป็นรูปแบบเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล ซึ่งก่อเกิดคุณค่าประการต่างๆ ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา ได้ภูมิปัญญาคือหลักรุดงค์ซึ่งถือเป็นเครื่องมือสำคัญในการกำจัดกิเลส มีทัศนคติที่ถูกต้องในการถือรุดงค์ ไม่หลงทาง คุณค่าด้านจิตใจ การที่สอนให้อยู่ห่างจากชุมชน ฉันทเดียว ตัดความอยากข้องกังวลใจต่างๆ ทำให้จิตมีความมั่นคง และมีความเข้มแข็งอดทน ยกจิตให้สะอาดบริสุทธิ์ คุณค่าด้านปฏิบัติ คำสอนที่เน้นให้เห็นจุดมุ่งหมายที่แท้จริง ระมัดระวังความวุ่นวายที่จะตามมาจากผู้คน อยู่ในแหล่งที่เป็นสปปายะ เหมาะสมกับตนเอง เป็นการจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบและปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องขึ้น คุณค่าด้านเศรษฐกิจ หลักการรุดงค์ที่มีการบริโภคเพียงมีอยู่เดี๋ยววัน แฝงตัวเองอยู่ในธรรมชาติ โดยไม่พยายามปรับแต่งธรรมชาติให้เป็นไปเพื่อการดำรงชีวิตอยู่ของตนเอง นับว่ามีคุณค่ามหาศาล เมื่อเทียบกับการบริโภคของมนุษย์ในเมืองตามระบบทุนนิยม ที่มีการทำลายทรัพยากรธรรมชาติดังที่เห็นอยู่ทั่วไป ในแง่ของการผลิตนั้นมองได้จากบทเทศนาหรือคำสอนเป็นหลักซึ่งเป็นคุณค่าเชิงนามธรรม ที่จรรโลงใจและชี้แนวทางต่อวิถีชีวิตผู้คน คุณค่าด้านสังคม การเน้นคำสอนให้อยู่ห่างจากชุมชน มิใช่เป็นคำสอนให้ตัดขาดจากชุมชนโดยสิ้นเชิง หากแต่มิใช่ประการสำคัญคือเพื่อให้เกิดความสงบในขณะบำเพ็ญสมณธรรม แต่อย่างไรชีวิตของพระรุดงค์ก็ยังคงต้องมีปฏิสัมพันธ์กับชุมชน โดยพึ่งพาปัจจัยสี่จากชาวบ้านและสอนธรรมให้ธรรมเป็นที่พึ่งทางจิตปัญญาสำหรับชาวบ้าน จึงมีลักษณะที่เอื้อเพื่อเกื้อกูลกันเป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม โดยเฉพาะสังคมในชนบท ตามบรรบริบทของยุคสมัยที่หลวงปู่มั่นจาริกรุดงค์

เทศนาธรรมบทที่ ๑๑ เป็นบทเทศนาที่มีชื่อว่า “มุตโตทัย” โดยพระราชธรรมเจดีย์อาจารย์ (พระอาจารย์วิริยงค์ สิริธโร) ได้บันทึกบทเทศนาของหลวงปู่มั่นไว้ในช่วงเวลาที่อยู่ปฏิบัติฝึกฝนและเป็นพระ

^{๑๖}พระราชธรรมเจดีย์อาจารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต ฯ, หน้า ๑๐๗.

อุปภูฏาก ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่หลวงปู่มั่นมาปักหลักสอนอยู่ที่วัดป่าบ้านหนองผือ อันเป็นช่วงปลายของชีวิตมีใจความว่า

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงว่า ธรรมของพระตถาคตเมื่อเข้าไปประดิษฐานในสันดานของปุถุชนแล้ว ย่อมกลายเป็นของปลอม (สัทธรรมปฏิรูป) ไป แต่ถ้าเข้าไปประดิษฐานในจิตสันดานของพระอริยเจ้าแล้วไซ้ร้ ย่อมเป็นของบริสุทธิ์แท้จริง และเป็นของไม่ลบลือนด้วย...เพราะฉะนั้น เมื่อยังเพียรแต่เรียนพระปริยัติธรรมฝ่ายเดียว จึงยังใช้การไม่ได้ดี ต่อเมื่อมาฝึกหัดปฏิบัติจิตใจ กำจัดเหล่ากะปอมกะ คือ อุปกิเลสแล้วนั้นแหละ จึงจะยังประโยชน์ให้สำเร็จเต็มที่ และทำให้พระสัทธรรมบริสุทธิ์ ไม่วิปลาสคลาดเคลื่อนจากหลักเดิมด้วย^{๑๗}

เทศนาบทนี้ต่อเนื่องจากบทเทศนาที่แล้ว กระบวนการเหตุผลในลักษณะนี้ เป็นรูปแบบเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบวิภาวาท คุณค่าที่เกิดจากคำสอนนี้ได้แก่ คุณค่าด้านปัญญา ทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจว่า การเรียนรู้เพียงด้านพระปริยัติธรรมด้านเดียวยังไม่เพียงพอที่จะเข้าถึงสภาวะธรรมและรักษาพระสัทธรรมที่บริสุทธิ์ไว้ได้ ต่อเมื่อได้ผ่านการฝึกปฏิบัติทางด้านจิตจนขจัดอุปกิเลส ซึ่งท่านอุปมาดั่ง “กะปอมกะ” เสริมให้เกิดความชัดเจนมากขึ้น คุณค่าด้านจิตใจ เน้นให้เห็นว่าปุถุชนมีจิตที่ไม่สะอาดบริสุทธิ์ ยังมีข้อบกพร่องผิดพลาด นอกจากจะไม่สามารถรองรับพระสัทธรรมอันบริสุทธิ์ได้ หนาซ้ายังทำให้พระสัทธรรมวิปลาสคลาดเคลื่อนได้ ส่วนจิตของพระอริยะมีความบริสุทธิ์สะอาดสามารถรองรับพระสัทธรรมที่บริสุทธิ์ได้ คุณค่าด้านปฏิบัติ คือ การพัฒนาจิตจากความเป็นปุถุชนไปสู่ความเป็นอริยะชนย่อมทำได้ด้วยการฝึกหัดปฏิบัติจิตใจ กระบวนการในการฝึกหัดเกล้าเพื่อยกจิตให้สูงส่งนั้น เพียงการศึกษาชั้นปริยัติธรรมยังไม่เพียงพอต้องเสริมด้วยการปฏิบัติจึงจะครบวงจรแห่งการศึกษาแนวพุทธ คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ

เทศนาธรรมบทที่ ๑๒ เกิดขึ้นช่วงที่หลวงปู่มั่นอยู่ที่วัดป่าบ้านหนองผือ อำเภอนาใน จังหวัดสกลนคร เป็นวันที่พระอาจารย์กงมา จิรปุญโญ กับพระอาจารย์วิริยงค์ สิรินธโร อาจารย์กัปปิษย์จาริกจากจังหวัดจันทบุรีมาถึงเป็นวันแรก คืนวันนั้นหลวงปู่มั่นได้ใช้เวลาในการเทศน์ต่อเนื่องตลอด ๔ ชั่วโมง ตั้งแต่ ๒๐.๐๐ น. ถึง ๒๔.๐๐ น. สรุปความได้ว่า

มัชฌิมา ทางกลาง หมายถึงอะไร หมายถึงความพอดี ของพอดีนั้นมีความสำคัญ ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างขาดความพอดีใช้ไม่ได้ ไม้ที่จะตัดเป็นบ้านขาดความพอดีก็เป็นบ้านไม่ได้ จีวร เสื้อผ้า ตัดยาวไปสั้นไปก็ใช้ไม่ได้ อาหารมากไปก็ไม่ได้ น้อยไปก็ไม่ได้ ความเพียรมากไปก็ไม่ได้ น้อยไปก็ไม่ได้ มัชฌิมาทางกลาง คือ ขจัดสิ่งที่ไม่พอดีให้พอดีนั่นเอง กามสุขัลลิกานุโยค คือ การปฏิบัติ ตกไปในทางรัก อตถกิลมัตถานุโยค คือ ตกไปในทางชัง นี่คือการไม่พอดี ทำสมาธิหลงไปในความสุขก็ตกไปในทางรัก ทำสมาธิไม่ดี ในบางครั้งเศร้าใจตกไปในทางชัง การขจัดเสียซึ่งส่วนทั้งสองนั้น คือ การเดินเข้าสู่อริยมรรค การถึงอริยมรรค นั่นคือ การถึงต้นบัญญัติ การถึงต้นบัญญัติ คือ การถึง “พุทธะ”^{๑๘}

กระบวนการเหตุผลในลักษณะนี้ เป็นรูปแบบเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบสืบสาวเหตุปัจจัย เพราะเป็นการ เริ่มจากการดำเนินตามหลักอริยมรรคให้ถูกต้อง จนบรรลุโดยอาศัยเหตุปัจจัยต่างๆ ในประเด็นคุณค่าของเทศนาธรรมบทนี้ วิเคราะห์ได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา เทศนาธรรมบทนี้เน้นให้เข้าใจหลักมัชฌิมาปฏิบัติ ซึ่งถือเป็นแก่นคำสอนสำคัญของพุทธศาสนา ที่เน้นไม่ให้ชีวิตมนุษย์หลุดขอบที่เป็นอันตรายทั้งสองด้าน คือ

^{๑๗} มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต, **บูรพาจารย์**, หน้า ๖๙๗-๘.

^{๑๘} พระราชาธรรมเจดีย์จารย์, **ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต**, หน้า ๕๘.

กามสุขัลลิกานุโยค อตถกิลมณานุโยคกับ เน้นให้เห็นจุดหมายปลายทางคือความอิสระหลุดพ้น ปล่อยวาง คุณค่าด้านจิตใจ การที่ท่านเน้นการทำสมาธิที่เป็นสัมมาสมาธิ เพื่อหลีกเลี่ยงสองฝั่งที่อันตรายทั้งสอง สามารถวางใจเป็นกลางได้ ไม่ตกไปฝากใตพาหนะแห่งความชอบ-ชัง รัก-เกลียด ยอมรับ-ไม่ยอมรับ สุข-ทุกข์ เป็นต้น ทำให้จิตสงบร่มเย็น มีความสุขในการดำเนินชีวิต คุณค่าด้านปฏิบัติ จากคำสอนที่ว่า ของพอดีนั่นมีความสำคัญ ถ้าทุกสิ่งทุกอย่างขาดความพอดิใช้ไม่ได้ ไม่ที่จะตัดเป็นบ้านขาดความพอดิก็เป็นบ้านไม่ได้ จีวร เสื้อผ้า ตัดยาวไปสั้นไปก็ใช้ไม่ได้ อาหารมากไปก็ไม่ได้น้อยไปก็ไม่ได้ ความเพียรมากไปก็ไม่ดีน้อยไปก็ไม่ได้ มัชฌิมาทางกลาง คือ ขจัดสิ่งที่ไม่พอดิให้พอดินั่นเอง เป็นคำสอนที่เน้นให้เห็นข้อปฏิบัติสมาธิที่ระมัดระวังการตกไปสู่วังวนแห่งกามสุขและอตถกิลมณานุโยคได้ ประการสำคัญคือข้อปฏิบัติต่างๆ ย่อมเกื้อกูลกันถ้ามีความพอดิ ข้อธรรมชุดนี้ยังมีมุมเพิ่มเติมอีกคือการไม่ปฏิเสธและไม่ให้ลุ่มหลงต่อสิ่งที่เป็นวัตถุ เป็นการปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องขึ้น คุณค่าด้านเศรษฐกิจ หลักการบริโภคแต่พอดิ ผลิตแต่พอดิ เป็นความพิเศษอย่างมากในหลักการพุทธที่สร้างดุลยภาพแห่งการดำรงชีวิตโดยไม่เบียดเบียนและทำลายโลก ระบบเศรษฐกิจที่ใช้กันอยู่ในโลกปัจจุบันที่สร้างความหรรษา สะดวกสบายให้กับมนุษย์ ในอีกด้านหนึ่งได้ทำลายทรัพยากรบนเปลือกโลกสูญสลายไปภายในระยะเวลาอันสั้น สร้างความวิบัติแก่โลก จนเป็นที่หวั่นเกรงว่ามหันภัยต่างๆ กำลังเกิดตามมาจากฝีมือของมนุษย์เองที่ขาดความพอดิ คุณค่าด้านสังคม คำสอนที่เน้นความเป็นมัชฌิมาไม่เคร่งจนเครียดเกินไป แต่ก็ไม่หย่อนจนเกินไป มีจุดผ่อนปรน ย่อมทำให้มนุษย์อยู่แต่ละคนดำรงอยู่ได้โดยปกติสุข เมื่อปัจเจกบุคคลอยู่ได้ย่อมส่งผลให้สังคมโดยรวมอยู่ได้ อาจารย์ประมวลเพียงจันทร์นำสาระคำสอนของหลวงพ่อกุญชรทาสมาชยายต่อในประเด็น “ชีวิตแท้ งดงามและสดชื่น” เป็นการสะท้อนชีวิตบนความจริงและความงาม เมื่อใดที่มนุษย์ดำรงตนเน้นหนักด้านความจริงเกินไปย่อมจะทำให้เครียด กัดค้น และเป็นทุกข์ แต่อีกด้านหากมนุษย์ดำรงชีวิตที่เน้นหนักในเรื่องความงาม เพลิดเพลินจนเกินไป ก็ทำให้เลื่อนลอย เพื่อฝัน ไร้สาระ การดำรงชีวิตที่มีทั้งความจริงและความงามจึงเป็นดุลยภาพของชีวิตตามสาระแห่งพุทธศาสนา มนุษย์จักอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุข เอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน สร้างสรรค์สังคมได้ภายใต้หลักการแห่งความพอดิ

เทศนาธรรมบทที่ ๑๓ เป็นบทเทศนาที่มีชื่อว่า “มุตโตทัย” จากการบันทึกของพรอาจารย์ วิริยังค์ ดังที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งเทศนาธรรมบทนี้มีเนื้อหาที่ใกล้เคียงนักคิดกลุ่มมนุษยนิยม (Humanism) คือ เน้นความสำคัญที่ความเป็นมนุษย์ ดังต่อไปนี้

ฐานะอันเลิศมีอยู่ในมนุษย์ ฐานะอันเลิศนั้นเป็นทางดำเนินไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ อธิบายว่า เราได้รับมรดกมาแล้วจากนโมคือบิดามารดา กล่าวคือ ตัวของเราอันนี้แล อันได้กำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์ ซึ่งเป็นชาติสูงสุด เป็นผู้เลิศตั้งอยู่ในฐานะอันเลิศด้วยดี คือ มีกายสมบัติ วจีสมบัติ และมโนสมบัติ บริบูรณ์ จะสร้างสมเอาสมบัติภายนอกคือทรัพย์สินเงินทองอย่างไรก็ได้ จะสร้างสมเอาสมบัติภายใน คือ มรรค ผล นิพพานธรรมวิเศษก็ได้ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติพระธรรมวินัย ก็ทรงบัญญัติแก่มนุษย์เราเอง มิได้ทรงบัญญัติแก่ ช้าง ม้า โคควาย ฯลฯ ที่ไหนเลย มนุษย์นี่เองจะเป็นผู้ปฏิบัติถึงซึ่งความบริสุทธิ์ได้^{๑๔}

บทเทศนานี้เริ่มต้นจากการกล่าวถึงความเป็นมนุษย์เป็นหลักการใหญ่ จากนั้นอธิบายคุณลักษณะอันเลิศของมนุษย์ ทั้งด้านกาย วาจา ใจ ขมวดปมลงในความบริสุทธิ์ของมนุษย์ กระบวนการเหตุผลในลักษณะนี้ เป็นรูปแบบเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล กระตุ้นให้เห็นคุณค่าของความมนุษย์ และความสำเร็จสูงสุดที่คาดหวังได้ในความเป็นมนุษย์ ในคุณค่าของเทศนาธรรมบทนี้วิเคราะห์ได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา ท่านเน้นที่

^{๑๔} มุลินิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต, บุรพาจารย์, หน้า ๗๐๑-๒.

ความเป็นมนุษย์ คุณค่าแห่งความเป็นคนสูงส่ง เป็นจุดกึ่งกลางที่จะแปลเปลี่ยนให้ประเสริฐ ทัศนคติที่ลึกลงไป กว่านั้นท่านย้ำให้เห็นว่าหลักธรรมวินัยที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติเพื่อพัฒนามนุษย์ให้บริสุทธิ์ ทัศนคติดังกล่าวนี้ นอกจากจะเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปในกลุ่มมนุษยนิยามว่าถูกต้องแล้ว ยังก่อให้เกิดความเข้าใจในคุณค่าของชีวิต มนุษย์และโลกอย่างมีนัยที่สำคัญ คุณค่าด้านจิตใจ เทศนาธรรมบทนี้สร้างกำลังใจให้กับผู้ปฏิบัติขัดเกลادنอง อย่างมากจากคำสอนที่ว่า “กำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์ ซึ่งเป็นชาติสูงสุด เป็นผู้เลิศตั้งอยู่ในฐานะอันเลิศด้วยดี คือ มีกาย สมบัติ วจีสมบัติ และมนโสมบัตติบริบูรณ์ จะสร้างสมเอาสมบัติภายนอกคือทรัพย์สินเงินทองอย่างไรก็ได้ จะสร้างสมเอาสมบัติภายใน คือ มรรค ผล นิพพานธรรมวิเศษก็ได้” ขยายความได้ว่าภาวะแห่งมนุษย์เป็น ภาวะที่เป็นโอกาสหรือมีอิสระในการพัฒนาได้เต็มที่ ไม่ตกอยู่ในภาวะที่เต็มไปด้วยข้อจำกัด สำหรับหลวงปู่มั่น การพัฒนาตนเองให้เป็นผู้มีโภคทรัพย์สมบูรณ์ ซึ่งเป็นสมบัติภายนอก ยังถือว่าด้อยค่ากว่าการพัฒนาจิตใจให้ถึง มรรค ผล นิพพาน อันเป็นสมบัติภายใน แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับความสามารถและวาสนาของแต่ละบุคคลจะเข้าถึง สมบัติภายนอกและภายในได้มากน้อยเพียงใด คุณค่าด้านปฏิบัติ เทศนาธรรมบทนี้นอกจากจะสร้างพลังใจ ให้แก่ผู้เพียรพยายามพัฒนาตนเองสู่ความดีงามแล้ว ยังให้แนวทางปฏิบัติที่ชัดเจนสองเส้นทางคือเส้นทางแห่ง สมบัติภายนอกกับเส้นทางสมบัติภายใน แต่สุดท้ายสำหรับวิถีชีวิตชาวพุทธก็มาบรรจบกันที่สมบัติภายในคือการ พัฒนาจิตปัญญาให้บริสุทธิ์คุณค่าด้านเศรษฐกิจ บทธรรมเทศนาที่สะท้อน ต้นทุนสำคัญคือการเป็นมนุษย์ มนุษย์คือศูนย์กลางแห่งความสำเร็จ จากคำสอนที่ว่า “จะสร้างสมเอาสมบัติภายนอกคือทรัพย์สินเงินทอง อย่างไรก็ได้” สะท้อนมุมมองมนุษย์ในฐานะเป็นผู้ผลิต และความเป็นมนุษย์มีศักยภาพเพียงพอที่จะผลิตหรือ สร้างสมสมบัติภายนอกไปให้ถึงที่สุดได้ แต่ท่านก็ไม่เน้นให้มนุษย์ดำเนินชีวิตในเส้นทางนี้ทางเดียว ยังมีเส้นทาง แห่งสมบัติภายในที่ประเสริฐและสูงส่งกว่า ที่ต้องดำเนินควบคู่กันไป คุณค่าด้านสังคม ธรรมเทศนาบทนี้เน้น ความเป็นมนุษย์ แม้จะไม่กล่าวถึงความสัมพันธ์โดยตรง แต่ก็มีนัยสำคัญในแง่มุมมองของการมีความสัมพันธ์อยู่ ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี เมื่อทุกคนตระหนักถึงค่าของความเป็นมนุษย์ในตัวเอง ก็ย่อม ตระหนักถึงคุณค่าแห่งความเป็นมนุษย์ของคนอื่นโดยไม่ต้องสงสัย เมื่อถึงตรงนั้น ความเอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน การ สร้างสรรค์สังคมย่อมตามมา

เทศนาธรรมบทที่ ๑๔ เป็นบทเทศนาที่เกิดขึ้นในช่วงเดินทางไปเป็นประธานพระราชทานเพลิงศพ หลวงปู่เสาร์ กนตสีโล ที่จังหวัดอุบลราชธานี ก่อนถึงวันพระราชทานเพลิง ๒-๓ วันท่านแวะพักที่วัดเลียบก่อน เมื่อชาวบ้านทราบข่าวก็เข้ามานมัสการท่านมากขึ้นเรื่อยๆ และมีอยู่วันหนึ่งท่านได้แสดงพระธรรมเทศนาให้ ชาวบ้านที่เข้ามาวัดจำนวนมากฟังดังมีข้อความแห่งเทศนาบางตอนว่า

บุคคลผู้ประพฤติตัวไม่ดีในพุทธพจน์ว่า ทูริขโนปราภโว ผู้รู้ชั่วทำตัวซบหาย เช่น เล่นไพ่ กิน เหล้า ท่านแสดงว่า สุรานารี ก็พาบัตร์ เทียวผู้หญิง พวกนี้พากันลุ่มหลง หมายความว่า เมื่อ ตัวไม่ทำงาน ยังใช้เวลาเล่นโดยไม่มีประโยชน์ เสียเงิน ภาษีอากรของรัฐก็ขาดไป ตั้งตัวของ ตนเป็นภัยของสังคม อย่างนี้เรียกว่า ลุ่มหลง ถ้าทำกันมากขึ้นก็เป็นภาระหนักแก่หลวง คือ รัฐบาลที่ว่าวันลุ่มหลง วันฟู วันจม ตามตำราหมอดูนั้น มันบ่มแหม่นดอกท่านว่า วันไม่ได้ลุ่ม หลวง ไม่ฟู ไม่จม ตัวคนนี่ต่างหากที่ฟูที่จมที่ลุ่มหลง^{๒๐}

มีไม่กี่ครั้งที่จะปรากฏบทเทศนาธรรมที่เกี่ยวกับชาวบ้านโดยตรง ส่วนมากจะปรากฏเป็นเทศนา หรือการให้อโวาท สั่งสอน หรือบทสนทนากับพระภิกษุ คำสอนตรงๆ กับชาวบ้านมีไม่กี่ครั้ง ซึ่งหนึ่งในจำนวน นั้นก็คือเทศนาธรรมบทนี้ และเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตของคนทั่วไป กระบวนการเหตุผลใน

^{๒๐}พระราชธรรมเจติยาจารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโตฯ, หน้า ๙๘.

ลักษณะนี้ เป็นรูปแบบเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบคุณโทษและทางออก คือ จำแนกให้เห็นการประพาศติ-ชั่ว และผลที่ตามมา ซึ่งคำสอนดังกล่าวสะท้อนคุณค่าด้านปัญญาให้รู้เท่าทัน กั้นตนเองออกจากสิ่งชั่วร้าย เกิดคุณค่าด้านเศรษฐกิจทั้งต่อตนเองประเทศชาติ ตลอดถึงทำให้เกิดคุณค่าในการดำรงชีวิตในสังคมอย่างปกติสุข

เทศนาธรรมบทที่ ๑๕ เป็นบทเทศนาที่เกิดขึ้นในช่วงส่งพระอาจารย์วิริยงค์ไปปราบผีปอบ แถวบ้านนามน ถือเป็นการใช้ตักกะแบบอุปนัย โดยพิจารณาจากต้นเรื่องที่ส่งพระไปแก้ไขมิชฌาภิบาลของชาวบ้าน จนนำไปสู่ข้อสรุปคุณค่าของพระสงฆ์ในพุทธศาสนาที่ช่วยเหลือสังคมชุมชน..หลังจากศิษย์ทำงานจนประสบผลสำเร็จหลวงปู่มั่นได้สรุปว่า

นี่แหละคือประโยชน์และพระภิกษุสามเณรผู้บวชมาแล้วในพุทธศาสนา นอกจากจะทำประโยชน์ตนแล้ว ก็ควรจะได้ทำประโยชน์ผู้อื่นต่อไปจึงจะเป็นการเชิดชูไว้ซึ่งพุทธศาสนา บางคนเชื่อว่าพวกเราอยู่ในป่าบ้านนอกบ้านนา เอาแต่ความสุขส่วนตัวได้รู้ธรรมเห็นธรรมแล้วก็หลบซ่อนตัวอยู่ในป่าเขา ไม่ทำประโยชน์แก่ส่วนรวม ความจริงแล้วพวกเราทำประโยชน์ส่วนรวมกันแล้วทุกองค์ เพราะชาวบ้านนอกบ้านนาที่ยังต้องการผู้เข้าใจธรรมทั้งส่วนหยาบและละเอียดมาสอนเขา หากพวกเราไม่มาแนะนำในทางที่ถูก อันเป็นส่วนหยาบและละเอียดแล้วก็จะหลงเข้าใจผิดกันอีกมาก นี่แหละคือการการทำประโยชน์แก่คนบ้านนอกบ้านนา จะคอยให้เจ้าฟ้าเจ้าคุณผู้ทรงความรู้ในกรุงในถิ่นที่เจริญมาสอนนั้นเห็นจะไม่ไหว เพียงแต่ท่านเดินทางเท้าสักหนึ่งกิโลสองกิโลก็ไม่เอาแล้ว พวกเราจึงได้ชื่อว่ามีส่วนช่วยทำประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างลึกซึ้ง ที่ใครอื่นเขามองไม่ใคร่เห็น^{๒๑}

เทศนาบทนี้ กระบวนการเหตุผลในลักษณะนี้ เป็นรูปแบบเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ เน้นความเป็นประโยชน์ วิเคราะห์คุณค่าด้านปัญญาได้ว่า เป็นการสร้างทัศนคติให้ถูกต้องในการแสดงบทบาทหน้าที่ของพระสงฆ์ ไม่ว่าจะป็นหน้าที่ของพระป่า ดังคำกล่าวของท่านที่ว่า “...บางคนเชื่อว่าพวกเราอยู่ในป่าบ้านนอกบ้านนา เอาแต่ความสุขส่วนตัวได้รู้ธรรมเห็นธรรมแล้วก็หลบซ่อนตัวอยู่ในป่าเขา ไม่ทำประโยชน์แก่ส่วนรวม ความจริงแล้วพวกเราทำประโยชน์ส่วนรวมกันแล้วทุกองค์...จะคอยให้เจ้าฟ้าเจ้าคุณผู้ทรงความรู้ในกรุงในถิ่นที่เจริญมาสอนนั้นเห็นจะไม่ไหว เพียงแต่ท่านเดินทางเท้าสักหนึ่งกิโลสองกิโลก็ไม่เอาแล้ว พวกเราจึงได้ชื่อว่ามีส่วนช่วยทำประโยชน์แก่ผู้อื่นอย่างลึกซึ้ง ที่ใครอื่นเขามองไม่ใคร่เห็น” คำสอนนี้ทำให้มองเห็นได้ว่าชีวิตของพระภิกษุสงฆ์นอกจากทำหน้าที่ในการพัฒนาตนเองแล้วบทบาทหนึ่งที่น่าจะมีความสำคัญอย่างยิ่งคือการช่วยเหลือสังคม หากพระสงฆ์เพิกเฉยบทบาทต่อสังคม องค์กรสงฆ์ก็จะหมดคุณค่าไปจากสังคมและพุทธศาสนาเสื่อมสลายไปในที่สุด แต่หากว่าพระสงฆ์ยังคงปฏิบัติหน้าที่ต่อสังคม ยังมีคุณค่าและความหมายต่อสังคมในด้านต่างๆ ต่อสังคมพุทธศาสนาก็จักยังมั่นคงสืบไป คุณค่าในด้านจิตใจ การที่พระสงฆ์มีปฏิสัมพันธ์ที่ดีต่อชุมชน ชุมชนมีความเกื้อกูลต่อพระสงฆ์ และกลุ่มพระสงฆ์ที่หลากหลายมีความเข้าใจในการปฏิบัติหน้าที่ของแต่ละกลุ่ม ต่างก็มองเห็นคุณค่ากันและกันเช่นนี้ย่อมสร้างพลังใจในการทำงานเพื่อสร้างสรรค์สังคม จรรโลงพุทธศาสนา คำสอนในลักษณะเช่นนี้นับว่ามีคุณค่ามหาศาลทั้งต่อพระสงฆ์และชุมชน ชาวบ้านหวังพึ่งพระในบางแง่มุมโดยเฉพาะด้านนามธรรม พระก็พึ่งชาวบ้านในแง่มุมของวัตรธรรมต่างเกื้อกูลกันและกันไม่แปลกแยกกัน เป็นปฏิสัมพันธ์เพื่อความดีงาม ดังคำกล่าวที่ว่า “ชาวบ้านนอกบ้านนาที่ยังต้องการผู้เข้าใจธรรมทั้งส่วนหยาบและละเอียดมาสอนเขา หากพวกเราไม่มาแนะนำในทางที่ถูก อันเป็นส่วนหยาบและละเอียดแล้วก็จะหลงเข้าใจผิดกันอีกมาก นี่แหละคือการการทำประโยชน์แก่คนบ้านนอกบ้านนา” ซึ่งในคำ

^{๒๑}อ้างแล้ว, พระราชธรรมเจดีย์จารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโตฯ, หน้า ๑๑๘-๑๑๙.

สอนเช่นนี้สะท้อนถึงคุณค่าด้านการปฏิบัติ การจัดระเบียบแบบแผนที่ตั้งงามของชาวพุทธ การปฏิบัติที่ถูกต้องต่อสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมที่ชาวบ้าน ตลอดจนวิถีชีวิตด้านเศรษฐกิจความเป็นอยู่อย่างพอเพียง ที่ชัดเจนมากคือสะท้อนคุณค่าด้านสังคม“นี่แหละคือประโยชน์และพระภิกษุสามเณรผู้บวชมาแล้วในพุทธศาสนา นอกจากจะทำประโยชน์ตนแล้ว ก็ควรจะได้ทำประโยชน์ผู้อื่นต่อไปจึงจะเป็นการเชิดชูไว้ซึ่งพุทธศาสนา” คือการมีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลก ความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน และส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม ไม่ว่าจะเป็นสังคมสังฆะหรือสังคมชาวบ้าน

สำหรับการทำงานของท่านพระอาจารย์วิริยงค์ นับว่ามีความสำคัญนำถือเอาเป็นแบบอย่าง เพราะเป็นอุบายที่แยบยล วิธีการของท่านถือเป็นพลิกวิกฤตเป็นโอกาสที่คนเขากำลังผวาหวาดกลัวตั้งเข้าหาธรรมที่ละเอียดลึกซึ้งเป็นที่พึ่งทางใจ คนเมื่ออยู่กินดินนอนหลับสบายก็ไม่ค่อยจะนึกถึงพระเท่าใดนัก โอกาสที่พระจะเป็นที่ต้องการของชุมชนก็มักจะมีวิกฤตขึ้นก่อน ดังนั้นพระสงฆ์จึงอาจต้องเตรียมตัวให้มีความสามารถในหลายด้าน เพื่อนำเอาแก่นธรรมะเข้าสู่ชุมชน ซึ่งในประเด็นเดียวกันนี้ในการปฏิบัติของหลวงพ่อบุญรอดเป็นเช่นเดียวกัน ดังหลวงพ่อบุญรอด ธรรมทีโป ให้ข้อมูลว่า

ช่วงแรกที่หลวงปู่ไปอยู่ที่วัดหนองป่าพง ท่านได้สอนญาติโยมรอบ ๆ วัด (ซึ่งรวมทั้งโยมพ่อของอาตมาด้วย) ให้ละทิ้งจากการนับถือผีสงเจ้าที่เจ้าทาง (ผีปู่ตาย่าแอก) ว่ามีอำนาจดลบันดาลให้ผู้นับถืออยู่เย็นเป็นสุข ต้องมีการเช่นไหว้เป็นประจำทุกวัน คราวเรือน มิฉะนั้นจะมีเหตุเดือดร้อน รวมทั้งความเชื่อเรื่องผีปอบที่เข้าสิงคนนั้นคนนี้ให้ป่วยตาย หลวงปู่ท่านแนะนำให้ชาวบ้านสมาทานศีล ๕ ทำวัตรสวดมนต์ (สมัยนั้นไม่มีหนังสือ ต้องใช้วิธีจดต่อ ๆ กันไป) และรักษาอุโบสถศีลทุกวันพระ ท่านสามารถเทศนาอบรมจนญาติโยมมีความอาจหาญ กล้าเลิกนับถือผีตามความเชื่อที่ฝังรากลึกมาแต่โบราณ ท่านตั้งญาติโยมให้มาสมาทานพระรัตนตรัย และชี้ให้เห็นว่ากรรมคือการกระทำของตนเองต่างหากที่กำหนดวิถีชีวิตของตน ไม่ได้เนื่องด้วยผีสงนางไม้แต่อย่างใด^{๒๒}

เทศนาธรรมบทที่ ๑๖ เทศนาธรรมบทนี้เป็นการตอบปัญหาเกี่ยวกับนิกาย สืบเนื่องจากศิษย์หลวงปู่เสาร์ และหลวงปู่มั่น ที่เคยเป็นมหานิกาย บางรูปได้ญัตติเป็นธรรมยุติ บางรูปไม่ได้รับญัตติเป็นธรรมยุติ ก่อให้เกิดความเคลือบแคลงสงสัย พลอยเป็นเหตุให้การปฏิบัติติดขัดไปด้วย ซึ่งเหตุการณ์นี้หลวงปู่มั่นได้ให้เหตุผลกับลูกศิษย์ว่า “ถ้าพากันมาญัตติเป็นพระธรรมยุติหมดเสียแล้ว ฝ่ายมหานิกายจะไม่มีใครแนะนำการปฏิบัติ มรรคผลไม่ได้ขึ้นอยู่กับนิกายหรอก แต่มรรคผลขึ้นอยู่กับการปฏิบัติปฏิบัติชอบตามธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าได้ทรงแนะนำสั่งสอนไว้แล้ว ละในสิ่งที่ควรละ เว้นในสิ่งที่ควรเว้น เจริญในสิ่งที่ควรเจริญ นั่นแหละทางดำเนินไปสู่มรรคผลนิพพาน”^{๒๓} โอวาทข้อนี้ เป็นกระบวนการเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบวิภังคชาต คืออ้างจากข้อย่อยแล้วไปสู่ข้อสรุปหลัก วิเคราะห์คุณค่าได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา ประเด็นหลักอยู่ที่การทำ ความเข้าใจกับศิษย์ในเรื่องนิกายสงฆ์ ซึ่งในยุคดังกล่าวนั้นเรื่องนี้ถือว่าเป็นเรื่องใหญ่ เป็นเงื่อนไขที่ทำให้คณะสงฆ์เกิดความขัดแย้งกันสูงมาก ส่งผลกระทบต่อพัฒนาการคณะสงฆ์ไทยหลายด้าน แต่จากเหตุผลที่ว่า “มรรคผลไม่ได้ขึ้นอยู่กับนิกายหรอก แต่มรรคผลขึ้นอยู่กับการปฏิบัติปฏิบัติชอบตามธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า” เป็นปัญญาความรอบรู้ที่หยั่งถึงสัจธรรม มีความอิสระหลุดพ้นปล่อยวางได้ สร้างทัศนคติที่กว้างขวางถูกต้อง อยู่เหนือความขัดแย้ง นอกจากนี้คำสอนว่า “ถ้าพากันมาญัตติเป็นพระธรรมยุติหมดเสียแล้ว ฝ่ายมหานิกาย

^{๒๒}หลวงพ่อบุญรอด ธรรมทีโป, ที่พักสงฆ์ป่าโนนสวรรค์ จังหวัดอุบลราชธานี, ใน กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๒๐๒.

^{๒๓}คณะเถลนศิษย์, มณีรัตน์ อัญมณีแห่งโพธิณศา, หน้า ๔๙.

จะไม่มีใครแนะนำการปฏิบัติ” เป็นการสร้างความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง แก่ลูกศิษย์ในการรับผิดชอบต่อองค์กรสงฆ์ไทยในอนาคต คุณค่าด้านจิตใจ โอวาทนี้ นอกเหนือจากจะเป็นการขัดความขัดแย้งภายในจิตใจแล้ว ยังเป็นการสร้างกำลังใจให้มีความเข้มแข็ง ดังคำสอนที่เห็นว่า “ละในสิ่งที่ควรละ เว้นในสิ่งที่ควรเว้น เจริญในสิ่งที่ควรเจริญ นั้นแหละทางดำเนินไปสู่มรรคผลนิพพาน” ซึ่งเมื่อจิตดำเนินตามหลักนี้ย่อมสะอาดบริสุทธิ์ สงบร่มเย็น ปราศจากข้อกังวลใจ และมีความสุขจากการปฏิบัติซัดเกล้า คุณค่าด้านปฏิบัติ สถานการณ์ทั่วไปในช่วงนั้นศิษย์สองนิกายที่กำลังมีความขัดแย้งกันอยู่มาก ยากต่อการเชื่อมโยงให้เข้ากันได้อย่างลงตัว แต่จากเหตุผลที่อยู่เหนือความขัดแย้งโดยสิ้นเชิงดังกล่าว ก่อให้เกิดคุณค่าด้านการปฏิบัติ การดำเนินชีวิตร่วมกันแห่งสังฆะ เป็นการจัดการระเบียบทางกายภาพแห่งคณะสงฆ์มากขึ้น ประการสำคัญโอวาทนี้มีคุณค่าด้านสังคมเป็นอย่างมาก คือสนับสนุนความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี เอื้อเพื่อเกื้อกูลกันและเป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม

๔.๒.๕ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบปฏิบัติภาวนา

การศึกษาคุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลพุทธในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น โดยการคัดเลือกหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม ที่เป็นบทเทศนา บทเสวนาถามตอบ การกล่าวให้โอวาท ที่มีการบันทึกไว้ในสื่อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น งานวิจัย เอกสารวิชาการ หนังสือ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ แล้วนำมาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่าของงานวิจัยนี้ มี ๕ ประเด็นหลัก คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม ซึ่งบางหัวข้อธรรมก็วิเคราะห์ได้ครบทั้งห้าประเด็นบางหัวข้อก็ไม่ครบ ขึ้นอยู่กับว่าหัวข้อธรรมนั้นมีเนื้อหาหรือนำหนักโน้มไปคุณค่าด้านใด ซึ่งในหัวข้อนี้มีการนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ทั้งหมด ๕ หัวข้อ ดังต่อไปนี้

เทศนาธรรมบทที่ ๑๗ พศิน อินทรวงศ์ ได้เขียนหนังสือบันทึกการเดินทางตามรอยพระอรหันต์ หลวงปู่มั่น จอมทัพธรรม กล่าวถึงคำสอนของหลวงปู่มั่นตอนหนึ่งว่า “เรื่องภายนอกนั้นหยาบกว่าภายใน จะต้องฝึกของหยาบๆ ให้ได้ดีก่อน แล้วภายในก็จะดีได้ ถ้าของหยาบ ๆ ยังฝึกไม่ได้ ของภายในที่ละเอียดกว่า ก็ยากแก่การฝึก”^{๒๔} เหตุผลในลักษณะดังกล่าวเป็นเหตุผลเชิงปฏิบัติ คือเน้นให้เกิดผลทางความคิดเพื่อการปฏิบัติซัดเกล้าเป็นหลัก ประการสำคัญความหมายแท้จริงแห่งสภาวะธรรมที่ท่านเรียกว่า “ของภายในที่ละเอียด” นั้นเข้าไม่ถึงด้วยการคิดเอาด้วยเหตุผลนิรันดร์และอุปนัย ด้วยเหตุนี้จึงจัดเป็นเหตุผลพุทธ ซึ่งคุณค่าของคำสอนนี้วิเคราะห์ได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา สร้างทัศนคติเกี่ยวกับการปฏิบัติที่ถูกต้องว่า หลักปฏิบัติซัดเกล้าแม้จะมีจุดหมายคือความรู้แจ้งภายในเป็นหลัก แต่กระบวนการทำให้เกิดสภาวะรู้แจ้งนั้นอาศัยเงื่อนไขที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งมีทั้งสิ่งที่หยาบและประณีต เป็นทั้งสิ่งที่เรียกว่าวัตถุและสิ่งที่เรียกว่าจิต การฝึกปฏิบัติซัดเกล้านั้นค่อยๆ ลุ่มลึกลงไปตามลำดับจากส่วนที่หยาบไปสู่ส่วนที่ละเอียดประณีต คำพูดของท่านเทียบได้ว่ากระโดดข้ามความสูงหนึ่งเมตรยังไม่ข้าม ไม่ต้องกล่าวถึงว่าจะกระโดดข้ามความสูงสองเมตรขึ้นไปได้ คุณค่าด้านจิตใจ ข้อธรรมนี้เน้นให้เกิดความเพียรพยายาม และความอดทนไม่ท้อถอย ยังมีคุณธรรมที่ละเอียดลึกซึ้งอยู่เบื้องหน้าการฝึกภายในหมายถึงการฝึกจิต ซึ่งท่านให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก ดังเป็นบทเทศนาธรรมช่วงสุดท้ายของชีวิตพระอาจารย์มั่น หลังจากที่มีการส่งข่าวให้ลูกศิษย์เดินทางมารวมกันที่วัดป่าบ้านหนองผือท่านได้แสดงธรรมเป็นเวลา ๑ ชั่วโมง มีเนื้อความว่า “การปฏิบัติจิตถือเป็นเรื่องสำคัญ การทำจิตให้สงบถือเป็นกำลัง การพิจารณาอริยสัจถือเป็นการถูกต้อง การปฏิบัติข้อวัตรมีการฉันทนเดียวเป็นต้นเป็น

^{๒๔}พศิน อินทรวงศ์, บันทึกการเดินทางตามรอยพระอรหันต์หลวงปู่มั่น จอมทัพธรรม, หน้า ๙๔.

ทางพระอริยะ ผู้เดินผิดทางย่อมไม่ถึงที่หมายคือพระนิพพาน”^{๒๕} คุณค่าด้านปฏิบัติ โครงสร้างทางกายภาพมีส่วนสำคัญต่อการปฏิบัติขัดเกลา เริ่มตั้งแต่สิ่งแวดล้อมด้านวัตถุจนกระทั่งร่างกายของผู้ปฏิบัติซึ่งถือว่าเป็นของหายาก หากปฏิบัติต่อโลกทางกายภาพผิดพลาดคลาดเคลื่อนก็จะไม่เกื้อกูลต่อการปฏิบัติภายในที่มีความละเอียดกว่า ดังนั้นการจัดสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติให้เกื้อกูลเหมาะแก่การปฏิบัติขัดเกลาจึงเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญ ซึ่งพระสายหลวงปู่มั่นจะจัดโครงสร้างทางกายได้อย่างมีมาตรฐานสูง คุณค่าทางด้านเศรษฐกิจและด้านสังคมก็เช่นเดียวกับคุณค่าด้านปฏิบัติ คือจัดให้มีความเหมาะสมเกื้อกูลต่อการปฏิบัติภายใน จากคำสั่งสอนดังกล่าวทำให้สำนักปฏิบัติสายหลวงปู่มั่นมีรูปแบบทางกายภาพมีความเป็นธรรมชาติ สะอาด เป็นร่ม นียสถานร่มรื่น เหมาะแก่การปฏิบัติ ในประเด็นเดียวกันนี้หลวงพ่อกษัตริย์ท่านสอนว่า “...วุ่นหาพระนิพพาน สอดหน้าสอดหลัง ไปไหนก็ขี่ใส่ส้วมแล้วไม่ล้าง หาแต่พระนิพพาน เหมือนไม่มีหุมีตา มันบอดหรืออย่างไร ผมละอัสจรรย์เรื่องมรรค ผล นิพพานมันเรื่องลึกลับกว่านี้”^{๒๖} คำสอนข้อนี้เป็นคำพูดเรียบง่าย แต่แฝงด้วยความละเอียดลึกซึ้งอย่างยิ่ง เพราะธรรมชาติของคนส่วนใหญ่มักคิดเพื่อฝันวาดหวังไกลตัว จนลืมการปฏิบัติอันเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดผลสำเร็จ คำสอนดังกล่าวจึงเป็นการเตือนสติของศิษย์ ให้เกิดความตระหนักรู้ อย่าลืมนตรวจสอบความคิดและข้อปฏิบัติของตนเอง

เทศนาธรรมบทที่ ๑๘ ในเทศนาบทนี้จากหนังสือบูรพาจารย์ หลวงปู่มั่นสอนว่า “ต้องพิจารณาภายในอุปสรรคสติปัญญาเป็นต้นก่อน เพราะคนเราที่จะเกิดกามราคะเป็นต้นขึ้น ก็เกิดขึ้นที่กายและใจ เพราะตาแลไปเห็นกายทำให้ใจกำเริบ เหตุนั้นจึงได้ความว่ากายเป็นเครื่องก่อเหตุ จึงต้องพิจารณา ที่กายนี้ก่อน จะได้เป็นเครื่องดับนิวรณ์ ทำใจให้สงบได้ ณ ที่นี้”^{๒๗} เหตุผลเช่นนี้เป็นเหตุผลเชิงปฏิบัติ อธิบายกระบวนการฝึกปฏิบัติตามหลักสติปัญญา ๔ ในพุทธศาสนา โดยท่านให้ความเห็นว่าทำไมต้องพิจารณาภายในจุดแรก จากนั้นการทำงานร่วมระหว่างกายใจ ข้อสรุปที่ได้เป็นสภาวะทางด้านจิต เหตุผลลักษณะนี้เป็นเหตุผลแบบพุทธ ซึ่งการวิเคราะห์คุณค่า ได้ดังนี้ คุณค่าด้านนามธรรม เทศนาธรรมที่เน้นพิจารณาภายในให้ละเอียดลึกซึ้งจนเกิดความฉลาดรู้เท่าทันกระบวนการของจิตที่ตกเป็นทาสของกิเลส สามารถถ่ายทอดความสำคัญมั่นหมายแห่งกายได้ จนกระทั่งจิตเข้าสู่ภาวะสงบระงับ มีความอิสระหลุดพ้นและปล่อยวางได้ ส่งผลให้คุณค่าด้านรูปธรรม คือ การจัดระเบียบแบบแผนทางกายภาพอย่างถูกต้องเหมาะสม ส่งเสริมความเป็นอยู่ทั้งชีวิตส่วนตัวและส่วนรวมให้เป็นเพื่อความดีงาม ตลอดถึงเกื้อกูลชีวิตให้เกิดดุลยภาพต่อสภาพแวดล้อมทางสังคมและวัตถุ

เทศนาธรรมบทที่ ๑๙ เป็นบทเทศนาที่พระอาจารย์วิริยงค์บันทึกไว้ ซึ่งมีลักษณะเป็นการอ้างเหตุผลนำไปสู่การปฏิบัติ จึงจัดเข้าในกระบวนการเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา หลวงปู่มั่นสอนว่า

ธรรมนั้นอย่าเพิ่งเข้าใจว่าอยู่ที่ไหน อยู่ในตัวของเรานี้เอง ที่อยู่ในคัมภีร์ไบเบิลนั้นไม่ใช่ เพราะนั่นเป็นเพียงไบเบิล เขาเอามาจารึกในวัดก็ไม่ใช่ นั่นคือที่อยู่ของหมู่สงฆ์ ว่าอยู่บนอากาศ ป่าไม้ก็ไม่ใช่ ถ้าอย่างนั้นอยู่ที่ไหน? ก็อยู่ในตัวของเรานี้เอง รูปธรรม นามธรรม อยู่ไหนเล่า? นั่นแหละคือธรรม ในตัวของเรานี้มีหมด พระโสดา พระสกิทาคา พระอนาคา พระอรหันต์ ก็อยู่ในตัวเรา พระธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นนี้ก็อยู่ในตัวของเรา จึงเมื่อใครต้องการปฏิบัติ

^{๒๕} พระราชธรรมเจติยาจารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโตฯ, หน้า ๓๐๐.

^{๒๖} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), อุปลมณี, หน้า ๑๘๑.

^{๒๗} มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, บูรพาจารย์, หน้า ๗๐๒.

พุทธศาสนา ก็มาปฏิบัติในตัวเรา ท่านได้กล่าวคาถาว่า อัครัง ฐานัง มนุสเสสุ มัคคัสตตะ วิสุทฺธิยา มนุชฺชโยเป็นผู้ประเสริฐ สามารถทำให้แจ้งได้ซึ่งมรรคผลนิพพาน^{๒๘}

คำสอนนี้เป็นเหตุผลเชิงปฏิบัติ วิเคราะห์คุณค่าได้ว่า คุณค่าด้านปัญญา สร้างความคิดเห็นและความเข้าใจให้ถูกต้องว่า สภาวะธรรมแท้จริงอยู่ที่ตัวคนแต่ละคน การฝึกฝนอบรมจึงฝึกฝนที่ตัวเรา ไม่ต้องไปให้ค่ากับสิ่งอื่น หรือมองนอกออกไป หันกลับมามองตัวเราเองเป็นสำคัญ คำสอนดังกล่าวนี้เน้นให้เกิดคุณค่าในการฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง ให้เกิดความอิสระ หลุดพ้น และปล่อยวางได้ โดยการมองกลับเข้าไปภายในใจของเราให้แจ่มแจ้ง เป็นการเรียนรู้ภายในตน ทุกสิ่งอย่างอยู่ในมนุษย์แต่ละคน คุณค่าด้านจิตใจ ทำให้การฝึกปฏิบัติเป็นเรื่องง่าย ไม่ต้องหนักใจที่ต้องแสวงหาอุปกรณ์การเรียนรู้ข้างนอกมากมาย ดูใจตัวเองเป็นสำคัญ ทำจิตให้สะอาดบริสุทธิ์ สงบร่มเย็น และอยู่อย่างมีความสุขกับความเรียบง่ายตามอัตภาพ ไม่ต้องดิ้นรนแสวงหามากมายจนชีวิตขาดดุลยภาพ คุณค่าการปฏิบัติ คำสอนเน้นหนักเพื่อการปฏิบัติขัดเกลาเป็นสำคัญ ไม่ให้มัววุ่นวายกับการแสวงหาอาจารย์ การค้นคว้าตำรับตำรามากมาย ให้เอาตัวตนของเราทั้งหมดเป็นอุปกรณ์การศึกษา ดังที่ท่านกล่าวว่า “รูปธรรม นามธรรม อยู่ไหนเล่า? นั่นแหละคือธรรม ในตัวของเรานี้มีหมด พระโสดา พระสกิทาคา พระอนาคา พระอรหันต์ ก็อยู่ในตัวเรา พระธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นสูงก็อยู่ในตัวของเรา จึงเมื่อใครต้องการปฏิบัติพุทธศาสนา ก็มาปฏิบัติในตัวเรา” ไม่ว่าจะเป็กร่างกายกว้างยาววาหนาคับ อารมณ์ความรู้สึกต่างๆ ทั้งหมดล้วนแล้วแต่เป็นเครื่องมือแห่งการฝึกฝนอบรมได้ทั้งสิ้น การจัดการอย่างถูกต้องต่อโลกทางกายภาพตลอดถึงกาจัดระเบียบแบบแผนการดำรงชีพอย่างเรียบง่าย ไม่วุ่นวายกับการแสวงหาเพื่ออยู่กินที่เพลินใจ ปลื้กวีเวก ให้มีความสุขสงบ สงัดเท่านั้นก็เป็นต้นทุนทางการศึกษาให้บรรลุเป้าหมายทางพุทธได้

เทศนาธรรมบทที่ ๒๐ เป็นบทเทศนาที่พระอาจารย์วิริยงค์ ได้บันทึกไว้ในหนังสือประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต(ฉบับสมบูรณ์)และใต้สำนึก ซึ่งมีลักษณะเป็นเหตุผลปฏิบัติ จึงสรุปเข้าเป็นการอ้างเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา ดังข้อความว่า

ข้อปฏิบัติจะให้การปฏิบัติก้าวหน้า นั้น ต้องเป็นไปทั้งภายนอกและภายใน ภายนอกนั้นคือ ความวิเวก หาที่วิเวกปราศจากสิ่งรบกวนต่าง ๆ ที่อยู่ในป่า ถ้า เป็นต้น อย่าไปโฆษณาหาให้คนมาพบหรือวุ่นวายให้มาก อย่าเอาความวิเวกเป็นการอวดอ้าง เมื่อจะอยู่วิเวกอย่าหาเครื่องกังวล เช่น การก่อสร้างอะไรต่าง ๆ ให้คนหลังไหลเข้ามา อย่าอยู่เป็นที่ เพราะการอยู่เป็นที่ทำ ความกังวล การปฏิบัติภายนอกอีก คือ ข้อปฏิบัติได้แก่จุดดั่งๆ เป็นเครื่องขัดเกลาภิเลสที่พระพุทธรองค์แสดงไว้ ๑๓ ข้อ เลือกลือเอาที่เหมาะสมแก่อหยาศัย ...เป็นอุปกรณ์เพื่อให้เกิด การขัดเกลาภิเลสและถ้าหากไม่ทำ จะเป็นเหตุให้เกิดความล่าช้า หรือเกิดความสงบได้ยาก ปัจจัยเหล่านี้เป็นสิ่งที่ส่งเสริมให้การปฏิบัติทางใจเจริญงอกงามภายใน^{๒๙}

วิเคราะห์ตามโครงสร้างได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา เป็นการสร้างทัศนคติเกี่ยวกับการจาริกจุดงค์ให้ถูกต้อง โดยชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างทางกายภาพกับจิตใจ ดังคำกล่าวที่ว่า “ข้อปฏิบัติจะให้การปฏิบัติก้าวหน้า นั้น ต้องเป็นไปทั้งภายนอกและภายใน ภายนอกนั้นคือความวิเวก หาที่วิเวกปราศจากสิ่งรบกวนต่าง ๆ ที่อยู่ในป่า ถ้า เป็นต้น” ที่สำคัญท่านเน้นให้เห็นกับดักแห่งหลักกรรมฐานว่า “พึงเข้าใจว่า สมณะนี้ถ้าผู้ใดมาติดอยู่จะทำให้เกิดความมกมายได้ เช่น พวกฤษีชีไพรสมัยครั้งพุทธกาล มัวแต่หลงอยู่ในฌานเป็นรูปฌาน อรูปฌาน เข้าใจว่าตนได้บรรลุพระนิพพาน แต่หาได้บรรลุไม่ เพราะเพียงแค่สมณะเท่านั้นจะบรรลุ

^{๒๘} พระราชาธรรมเจดีย์จารย์, ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโตฯ, หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

ไม่ได้” คุณค่าด้านจิตใจ นอกจากโครงสร้างกายภาพภายนอกที่กล่าวมา หลักปฏิบัติในด้านจุดประสงค์ก็นับว่าเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการขจัดกิเลส ดังคำสอนว่า “การปฏิบัติภายนอกอีก คือ ข้อปฏิบัติได้แก่จุดดั่งคำ เป็นเครื่องขัดเกลากิเลส ที่พระพุทธองค์แสดงไว้ ๑๓ ข้อ เลือกถือเอาที่เหมาะสมแก่อริยาคัย เช่น การฉันทในบาตร การฉันทนเดียว การบิณฑบาต การถือผ้าเฉพาะสามผืน การอยู่ป่า การอยู่โคนต้นไม้ การเยี่ยมป่าช้า เป็นต้น เหล่านี้ชื่อว่า เป็นข้อปฏิบัติภายนอกที่จะต้องทำ เพราะเป็นอุปกรณ์เพื่อให้เกิดการขัดเกลากิเลสและถ้าหากไม่ทำ จะเป็นเหตุให้เกิดความล่าช้า หรือเกิดความสงบได้ยาก ปัจจัยเหล่านี้เป็นสิ่งที่ส่งเสริมให้การปฏิบัติทางใจเจริญงอกงามภายในนั้นได้แก่ การดำเนินจิตต้องดำเนินทั้งสมณะกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ความสงบของใจ โดยการฝึกตามอริยาคัยทำจิตใจให้ปราศจากอารมณ์มีความตั้งมั่นอยู่ได้ มีสติเป็นเครื่องควบคุมอยู่ มีความเยือกเย็นสบาย นิ่งนานก็ไม่เหนื่อย การฝึกที่เป็นเช่นนี้เรียกว่า สมณะกรรมฐาน” คุณค่าด้านปฏิบัติ ในการฝึกปฏิบัติท่านเน้นผลของการปฏิบัติขัดเกล่าอย่างมุ่งมั่นทุ่มเท ดังที่สอนว่า “อย่าไปโฆษณาหาให้คนมาพบหรือวุ่นวายให้มาก อย่าเอาความวิเวกเป็นการรอดอ้าง เมื่อจะอยู่วิเวกอย่าหาเครื่องกังวล เช่น การก่อสร้างอะไรต่าง ๆ ให้คนหลงไหลเข้ามา” ข้อคำสอนสำคัญอีกประการหนึ่งในชุดคำสอนนี้คือ การไม่ให้อยู่เป็นที่ ดังคำสอนว่า “อย่าอยู่เป็นที่ เพราะการอยู่เป็นที่ทำความกังวล” จะเห็นว่าท่านทำอย่างไรประพฤตินอนอย่างไรก็สอนอย่างนั้น และสอนลูกศิษย์อย่างไรก็ทำอย่างนั้นเรียกว่าสอนอย่างที่ทำ ทำอย่างที่ท่านสอน การไม่อยู่เป็นที่ก็เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งในประเด็นนี้ คือ ตลอดชั่วอายุ ๘๐ ปีของท่านท่านไม่อยู่ที่ใดที่หนึ่งนานเกินไปจนเกิดความกังวลนอกนั้น ท่านจาริกอยู่เสมอ ไม่ติดถิ่นติดที่ ในช่วงปลายชีวิตท่านจึงปักหลักอยู่เป็นทีนานสุดเป็นเวลาประมาณ ๕ ปีที่วัดบ้านหนองผือและแม้ว่าท่านจะอยู่กับที่ แต่ท่านก็สร้างกรอบเพื่อให้ชีวิตพระมีเวลาในการปฏิบัติมากกว่าสิ่งอื่นใด ดังข้อมูลว่า “ท่านมีเวลาให้สำหรับชาวบ้านเข้าพบในเวลาฉันจังหันเสร็จ ประมาณ ๓๐ นาที หรือ ๑ ชั่วโมง หลังจากนั้นก็ห้ามชาวบ้านเข้าไปนอกจากจำเป็นจริงๆ โดยท่านให้เหตุผลว่า... “วัดมีไว้สำหรับพระเณรอยู่บ้านมีไว้สำหรับชาวบ้านอยู่... ชาวบ้านจะมาอยู่ที่วัดทำไม...”^{๓๐} ลักษณะการดำเนินชีวิตดังกล่าวมีความสอดคล้องกับรูปแบบชีวิตพระภิกษุสมัยพุทธกาลและตามหลักการดั้งเดิม ที่มีรูปแบบให้ชีวิตพระเป็นผู้จาริกท่องเที่ยวไปในที่ต่างๆ แสวงหาประสบการณ์ชีวิตทั้งภายนอกและภายในหลังพ้นวิสัยมุตตะกะแล้ว ลักษณะดังกล่าวสวนทางกับ พรบ.สงฆ์ไทยที่มีรูปแบบให้พระสังกัดพื้นที่ ซึ่งก็มีทั้งข้อดีข้อเสีย ข้อดีคือในแง่ของการปกครองหรือบริหารจัดการทำให้สำรวจตรวจสอบ กำกับควบคุมได้ง่าย สร้างความมั่นคงเข้มแข็งแห่งองค์กร ข้อเสียคือสร้างความคั่นชินติดถิ่นติดที่ ติดความสะอาดสบาย ชีวิตพระถูกควบคุมด้วยเงื่อนไขทางสังคมมากขึ้น เป็นต้น วัดในความหมายนี้จึงเป็นสถานที่สำหรับฝึกปฏิบัติขัดเกล่าเพื่อหลุดพ้น ส่วนสาระธรรมที่ลึกซึ้งเกินกรอบความคิดนี้ขึ้นไปไม่อาจหยั่งถึง นอกจากชุดธรรมที่ว่า ยังมีอีกมากมายที่เป็นธรรมอยู่เกินกรอบความคิดความสามารถของผู้วิจยจะไปถึง จึงนำมาพอเป็นตัวอย่าง ดังนี้ ช่วงที่ลงมาฝึกฝนอบรมที่กรุงเทพมหานคร ต่อเนื่องกันมีอยู่ช่วงหนึ่งหลวงปู่มั่นปลีกไปจำพรรษาถ้ำสาริกา เขาใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดนครนายก ท่านรู้แจ้งอีกครั้งหนึ่ง ณ ที่แห่งนี้ ดั่งบันทึกว่า “...จะเป็นตายร้ายดี ก็ให้ตัดสินกันวันนี้ เมื่อลงใจได้เช่นนี้ พิจารณา กำหนดอยู่ในร่างกายไม่ถอย จิตก็รวมใหญ่ ปรากฏว่า ร่างกายนี้พังไปเลย เกิดไฟเผาไหม้เป็นถ้ำถ่านจมหายไป ในแผ่นดิน เกิดความรู้ขึ้นมาเหมือนครั้งอยู่ที่วัดเลียบ และที่กรุงเทพฯฯ ข้าขึ้นมาอีกเป็นครั้งที่สาม”^{๓๑} ช่วงประมาณพรรษาที่ ๘ หลวงปู่มั่นเดินทางไปฝึกศึกษาที่กรุงเทพมหานคร จำพรรษาที่วัดสระปทุม (วัดปทุมวนาราม) วันหนึ่งขณะที่ท่านเดินทางกลับจากศึกษาสนทนาธรรมกับท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท) ที่วัดบรมนิวาส มีบันทึกว่า “...พอคิดว่าสวยงามเท่านั้นจิตก็รวมลงไป แล้วเกิดความรู้ใหม่ขึ้นมาว่า

^{๓๐} นพพล คำลือฤทธิ์, ตามรอยหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต, <<http://convertaholics.com>> ธันวาคม ๒๕๕๖.

^{๓๑} คณะผู้จัดทำ, รำลึกวันวาน, หน้า ๑๙.

ดินหนุนดิน แล้วจิตก็ไม่หยุดนิ่ง กลับรวมลงไปอีก แล้วเกิดญาณขึ้น กำหนดรู้หรือสัมผัสเหมือนพระราชที่ ๓ ที่วัดเลียบ เกิดเป็นครั้งที่สอง...อริยธรรมนี้ ไม่ได้ตั้งอยู่บนหัวหลักหัวต่อ ขี่ดิน ขี่หญ้า ฟ้าแดดดินลม พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงเดือนดาว นักชดถุกษ์ที่ไหน คงตั้งอยู่ในคนนี่เอง ไม่เลือกกาล สถานที่ อริยบาล คุณแต่เรานี่สิยีนว่ากันกลางถนนในกรุงเทพฯ นี่เลย”^{๓๒} เหล่านี้คือเทศนาธรรมที่เป็นเหตุผลแบบพุทธ

เทศนาธรรมบทที่ ๒๑ เทศนาธรรมบทนี้เป็นการตอบปัญหาของหลวงปู่ครูบาจารย์เฒ่าทองรัตน์ กนตสีโล บูรพาจารย์พระกรรมฐาน ฝ่ายมหานิกายสายหลวงปู่เสาร์ หลวงปู่มั่น เรื่องราวเกิดจากผลการปฏิบัติของหลวงปู่ทองรัตน์ ที่ทำตามคำแนะนำแนะนำของหลวงปู่มั่นแล้วแต่ปรากฏว่า ... “ยิ่งปฏิบัติไปในความรู้สึกรู้สึกมีแต่ความหนักไปหมด นิ่งก็หนัก ยืนก็หนัก นอนก็หนัก แก้มไม่ตก จึงกลับไปกราบท่านอีกครั้งหนึ่ง ท่านถามว่า “เป็นจังได้การปฏิบัติ” ท่านตอบตามที่กล่าวมา หลวงปู่มั่นพูดเป็นเชิงดูว่า “การปฏิบัติอยากแต่ให้มันสงบ เอาแต่ตัณหาเข้าไปทำ มันจะเห็นอะไร”^{๓๓} คุณค่าด้านปัญญา การปฏิบัติอย่างเคร่งเครียดเพื่อให้เกิดผลนั้นถือว่าขาดความพอดีขนาดไหนเครื่องขนาดไหนหย่อนขนาดไหนพอดี สำหรับผู้กำลังฝึกปฏิบัติขัดเกลารู้อย่างที่จะกำหนดถูก ดังนั้นครูอาจารย์ที่เก่งเท่านั้นที่จะคอยประคับประคองให้ศิษย์อยู่ในความพอเหมาะพอดี ดังกรณีพระอาจารย์ทองรัตน์ถือเป็นกรณีตัวอย่างหนึ่งที่หลวงปู่มั่น พยายามปรับทัศนคติให้ถูกต้องในเรื่องของการปฏิบัติเพื่อปล่อยวางเข้าถึงความจริงให้ได้ ท่านชี้ให้เห็นหรือสร้างความเข้าใจให้กับศิษย์ได้รับรู้ว่าความคาดหวังจากการปฏิบัตินั้นแหละคือตัวปัญหาใหญ่ คุณค่าด้านจิตใจ ความที่อยากให้สงบนั้นแหละเป็นต้นเหตุแห่งความไม่สงบ เมื่อรับรู้เข้าใจสภาวะดังกล่าวยอมทำให้จิตเข้มแข็งมั่นคง มุ่งมั่นที่จะพัฒนาให้จิตยกระดับสูงขึ้น คุณค่าด้านปฏิบัติ การปรับสมดุลในกระบวนการฝึกปฏิบัติเป็นสิ่งสำคัญ คำสอนที่ท่านชี้ให้เห็นจุดบกพร่องแห่งการปฏิบัตินับเป็นสิ่งมีค่ามหาศาล ทำไมพระอาจารย์ทองรัตน์ยังปฏิบัติยิ่งหนัก จากข้อแนะนำของหลวงปู่มั่น อนุমানได้ว่าท่านเร่งรัด เร่งรีบที่จะให้เกิดมรรคผลจนเกินไป ตั้งใจมากเกินไปจนเกิดความเสียหายไม่ก้าวหน้าในการปฏิบัติ

คำสอนลักษณะเช่นนี้ถ่ายเทถึงหลวงพ่อกษาที่สอนลูกศิษย์ ดังข้อความว่า “ผมเพียรพยายามอย่างหนักในการปฏิบัติพระกรรมฐาน แต่ยังไม่เห็นทีท่าว่าจะได้ผลก้าวหน้าเลย” หลวงพ่อกษานำว่า “อย่าพยายามจะเอาอะไรๆ ในการปฏิบัติ ความอยากจะเป็นอุปสรรคขวางกั้นความสงบ”^{๓๔} ครั้งหนึ่งหลวงพ่อกษากล่าวว่า “โยมอยากเป็นอะไร โยมตอบว่า อยากตรัสรู้ธรรม หลวงพ่อกษากล่าวว่าอยากตรัสรู้ธรรมมันไม่ได้ตรัสรู้ดอก อย่าให้มันอยากเลย ปฏิบัติแล้วจะเอาอะไร ปฏิบัติเพื่ออะไร ไม่ใช่ปฏิบัติเพื่อเอา”^{๓๕} นายแพทย์ท่านหนึ่งถามหลวงพ่อกษาเกี่ยวกับการดัดใจคนได้ ท่านตอบเพียงว่า “มันเป็นเรื่องการทำสมาธิไม่ลึกซึ้งอะไรหรอกแต่ไม่น่าเอามาคุยกัน” ท่านสอนไม่ให้คนหลงมกานยึดมั่นในสิ่งเหล่านี้ เน้นให้ปล่อยวางเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ตามที่มันเป็น ดังท่านแนะนำว่า “สิ่งต่าง ๆ มันเป็นของไม่แน่ ถ้าเราเห็นชัดว่าเป็นของไม่แน่มันก็หมดราคา ความรู้อย่างนี้มันใช้ไม่ได้แล้วก็ทิ้งมันไป ไม่แน่ ต่อไปก็จะมีของไม่แน่นอนอย่างนี้วนเวียนอยู่อย่างนี้ สุขเกิดแล้วก็ดับ ทุกข์เกิดแล้วก็ดับ ไปยึดสิ่งไม่แน่นอนเป็นทุกข์เปล่า ๆ”^{๓๖}

^{๓๒} อ่างแล้ว, คณะผู้จัดทำ, ราลิกวันวาน, หน้า ๑๖-๑๗.

^{๓๓} คณะเหลนศิษย์, มณีรัตน์ อัญมณีแห่งโพสณศา, หน้า ๒๓.

^{๓๔} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), กบเฒ่าหนึ่งเฝ้ากอบัว, หน้า ๑๘.

^{๓๕} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), น้ำไหลนิ่ง, หน้า ๗๓.

^{๓๖} การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, พระโพธิญาณเถระ, หน้า ๙๒-๙๓.

จากการศึกษาวิจัยในหัวข้อนี้พบว่า คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ฐริทตฺโต โดยการคัดเลือกหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม จากบทเทศนา บทเสวนาถามตอบ การกล่าวให้โอวาท ที่มีการบันทึกไว้ในสื่อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น งานวิจัย เอกสารวิชาการ หนังสือ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ แล้วนำมาศึกษาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม ผลการวิจัยพบว่า คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนिरนัย เป็นเหตุผลระดับจินตตามยปัญญา คือ ความคิด ทิฏฐิ ความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล มักใช้กับผู้ฟังจำนวนมากๆ เช่น เทศนามโนคือใจนี้ เป็นดั้งเดิมเป็นมหาฐานใหญ่ คำถามเกี่ยวกับเหตุตา เป็นต้น ผลที่เกิดจากเหตุผลระดับนี้ ทำให้ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่างๆ เป็นแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลอุปนัย เป็นเหตุผลที่อธิบายจากจุดย่อยหรือกรณีตัวอย่างไปหาข้อสรุปที่เป็นหลักใหญ่ ส่วนใหญ่มักใช้ในสถานการณ์สนทนาถามตอบ จำนวนผู้ฟังไม่มาก แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น เทศนาในงานของศพพระอาจารย์เสาร์ เรื่องการกินเจ เป็นต้น กระบวนการเหตุผลนี้ทำให้เกิดการเข้าใจโลกรอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบเปรียบเทียบ เป็นการยกเอาสิ่งที่เข้าใจโดยทั่วๆ ไปเพื่อเทียบให้เห็นความรู้อีกอันหนึ่งในลักษณะแบบเดียวกัน เป็นแนวทางที่ใช้มากเพื่อเชื่อมโยงความคิดและหลักปฏิบัติให้เข้าใจถึงหลักปฏิบัติ แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น การเปรียบเทียบกะปอมก่า-กิเลส เปรียบเทียบ “หยาบ-ละเอียด” เป็นต้น ทำให้เกิดการยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่างๆ เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต และการเข้าใจโลกรอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบโยนิโสมนสิการ เป็นลักษณะเช่นเดียวกับเหตุผลแบบนिरนัย แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น คำสอนเกี่ยวกับ “ธาตุคักที่แท้จริง” และ “มัชฌิมา” เป็นต้น ทำให้เกิดกระการคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิเคราะห์แยกแยะส่วนประกอบ สามัญลักษณ์หรือแบบรู้เท่าทันธรรมดาแบบอริยสัจ/แบบแก้ปัญหา แบบอรรถธรรมสัมพันธ์ แบบรู้ทันคุณโทษและทางออก แบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม แบบเร้ากุศล แบบอยู่กับปัจจุบัน และแบบวิรักษฆาต คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบปฏิบัติภาวนา เป็นเหตุผลปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดมุ่งหมายของพุทธศาสนา แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น เทศนาธรรม “ปลง” และ “ฐิตถุต” เป็นต้น กระบวนการเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา ส่งผลให้เกิดความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงเท่าที่การมองโลกและชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยั้งยิ่งกว่าระดับความคิดเห็น

๔.๓ คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อชา สุภทฺโท

การศึกษาวิเคราะห์คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อชา ดำเนินการเช่นเดียวกับหลวงปู่มั่น คือ กำหนดประเด็นศึกษาตามรูปแบบเหตุผล ๕ รูปแบบ ได้แก่ แบบนिरนัย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา แล้วนำไปสังเคราะห์เข้าในคุณค่าของเหตุผล ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ คุณค่าด้านสังคม ดังนี้

๔.๓.๑ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนिरนัย

การศึกษาคุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนिरนัยในการสอนธรรมของหลวงพ่อชา โดยการคัดเลือกหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม ที่เป็นบทเทศนา บทเสวนาถามตอบ การกล่าวให้โอวาท ที่มีการ

บันทึกไว้ในสื่อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น งานวิจัย เอกสารวิชาการ หนังสือ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ ตลอดถึงภาพถ่ายคำสอนบนต้นไม้ ที่จัดเข้าเป็นรูปแบบเหตุผลนिरนัย แล้วนำมาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม ซึ่งบางหัวข้อธรรมก็วิเคราะห์ได้ครบทั้งห้าประเด็นบางหัวข้อก็ไม่ครบ ขึ้นอยู่กับว่าหัวข้อธรรมนั้นมีเนื้อหาหรือน้ำหนักโน้มไปคุณค่าด้านใด ซึ่งในหัวข้อนี้มีการนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

เทศนาธรรมบทที่ ๑ เป็นบทเทศนาที่บันทึกไว้ในหนังสือกบเผ่าร้างเฝ้ากอบัว ท่านได้สรุปว่า “ของ(สิ่ง) รักษาเราก็คือใจของเรา” ไม่มีใครมารักษาเราได้ นอกจากเรารักษาเราเอง อินทร์ พรหม ยม นาค ไม่มี ถ้าเราไม่ดีแล้วไม่มีใครมารักษาดอก^{๓๗} เป็นการอ้างเหตุผลแบบนिरนัย เริ่มจากหลักใหญ่คือการรักษาใจ แล้วขยายความออกไปสู่ส่วนย่อย วิเคราะห์คุณค่าตามโครงสร้างได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา เป็นการสร้างทัศนคติที่ถูกต้องเกี่ยวกับ การปกป้องคุ้มครองหรือสร้างความอุ่นใจในการดำเนินชีวิต ซึ่งเป็นปกติธรรมดาของผู้คนที่ดำเนินชีวิตแล้วเกิดความหวาดหวั่นต่อภัยอันตรายต่างๆ บนเส้นทางชีวิต การแสวงหาที่พึ่งภายนอกมิให้พบเห็นอยู่มากมายมาย ไม่ว่าจะเป็นการอ่อนวอน ขอพรรักษา วัตถุมงคลต่างๆ การทรง เทพเจ้าต่างๆ ดังที่ท่านกล่าวว่า “อินทร์ พรหม ยม นาค” แต่หลวงพ่อบอกสอนให้หันมาพึ่งใจตนเอง สร้างความมั่นใจให้กับตนเองโดยการสร้างความคิดดี ความคิดจะเป็นเกาะป้องกันตัวเราเองได้อย่างมั่นใจ “ถ้าเราไม่ดีแล้วไม่มีใครมารักษาดอก” นอกจากนี้แล้วยังเป็นการสร้างความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิตตามกระบวนการตรัสแบบพุทธที่มองว่าไม่สิ่งภายนอกใดมีอำนาจดลบันดาลให้มนุษย์เป็นไป กระแสธรรมที่อยู่ในตัวมนุษย์ต่างหากเป็นตัวการหลักผลักดันให้ชีวิตมนุษย์เป็นไปตามกระแสของเหตุปัจจัย ในลักษณะดังกล่าวมนุษย์จึงมีความเป็นอิสระจากสิ่งภายนอก หากมีความสามารถพัฒนาจิตปัญญาตนเองให้ถึงที่สุดก็หลุดพ้นปล่อยวางได้ คุณค่าด้านจิตใจ ธรรมเทศนาบทนี้เน้นคุณค่าว่าจิตใจนี้แหละเป็นศูนย์กลางในตัวมนุษย์ ดังที่ท่านกล่าวว่า “ของ(สิ่ง) รักษาเราก็คือใจของเรา” ไม่มีใครมารักษาเราได้ นอกจากเรารักษาเราเอง” การก้าวเดินทั้งหมดของชีวิตอยู่ที่จิตใจ ความมั่นใจ ไม่มั่นใจ อยู่ที่ใจเป็นสำคัญ ท่านไม่ให้คำนึงถึงสิ่งอื่นใดที่จะมามีอำนาจเหนือจิตใจมนุษย์ได้เลย เป็นการสอนให้จิตมีความมั่นคง หนักแน่น เข้มแข็ง คุณค่าด้านปฏิบัติ เทศนาบทนี้เน้นการปฏิบัติไปที่จิตใจเป็นหลักส่วนเงื่อนไขภายนอกนั้นท่านไม่กล่าวถึง รวมถึงคุณค่าด้านเศรษฐกิจ และสังคม

๔.๓.๒ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลอุปนัย

การศึกษาคุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลอุปนัยในการสอนธรรมของหลวงพ่อบอก โดยการคัดเลือกหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม ที่เป็นบทเทศนา บทเสวนาถามตอบ การกล่าวให้โอวาท ที่มีการบันทึกไว้ในสื่อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น งานวิจัย เอกสารวิชาการ หนังสือ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ ที่จัดเป็นรูปแบบเหตุผลอุปนัย แล้วนำมาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม ซึ่งบางหัวข้อธรรมก็วิเคราะห์ได้ครบทั้งห้าประเด็นบางหัวข้อก็ไม่ครบ ขึ้นอยู่กับว่าหัวข้อธรรมนั้นมีเนื้อหาหรือน้ำหนักโน้มไปคุณค่าด้านใด ซึ่งในหัวข้อนี้มีการนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ทั้งหมด ๕ หัวข้อ ดังต่อไปนี้

^{๓๗} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท). กบเผ่าร้างเฝ้ากอบัว, หน้า ๒๔-๒๕.

เทศนาธรรมบทที่ ๒ เป็นบทสนทนาตอบคำถามสำหรับผู้มีความสงสัยเกี่ยวเรื่องลูกศิษย์ชาวต่างชาติที่ทั้งอาจารย์และศิษย์ต่างก็ไม่เข้าใจภาษาของกันและกัน แล้วท่านสอนกันอย่างไรจึงประสบผลสำเร็จได้ ซึ่งนับว่าเป็นความมหัศจรรย์อย่างมากในความสามารถของท่าน ดังบทสนทนาที่ว่า

...“หลวงพ่อสอนฝรั่งอย่างไร ในเมื่อท่านพูดภาษาอังกฤษไม่ได้ และลูกศิษย์ก็ไม่คุ้นกับภาษาไทย” คำถามทำนองนี้มีอยู่เสมอและหลวงพ่อก็มีคำตอบเปรียบเทียบให้ฟังอย่างคมคายว่า “น้ำร้อนก็มี น้ำฮ้อนก็มี ฮอทวอเตอร์ก็มี มันเปลี่ยนแต่ชื่อภายนอก ถ้าเอามือจุ่มลงไปก็ไม่ต้องใช้ภาษาหรอก คนชาติไหนก็รู้ได้เอง” บางทีท่านตั้งคำถามกับพวกช่างสงสัยในเรื่องเหล่านี้ว่า “ที่บ้านโยมมีสัตว์เลี้ยงไหม อย่างหมาแมว หรือวัวควายอย่างนี้ เวลาพูดกับมันโยมต้องรู้ภาษาของมันด้วยหรือเปล่า” “..ถึงแม้มีลูกศิษย์เมื่อนอกมาอยู่ด้วยมากๆ อย่างนี้ก็ได้เทศน์ให้เขาฟังมากนัก พาเขาทำเอาเลย ทำดีได้ดี ทำไม่ดีก็ไม่ได้ของไม่ดี พาเขาทำดู เมื่อทำจริงๆ ก็เลยได้ดี เขาก็เลยเชื่อ ไม่ใช่มาอ่านหนังสือเอาเท่านั้นนะ ทำจริงๆ นั้นแหละสิ่งใดไม่ดีก็ละมัน อันไหนไม่ดีก็เลิกมันเสีย มันก็เป็นความดีขึ้นมา” การสอนแบบพาเขาทำเอาเลยนี้ บางทีหลวงพ่อก็เปรียบเทียบให้ฟังว่า “ไม่ยากหรอก ดิ่งไปดิ่งมาเหมือนควาย เดี่ยวมันก็เป็นเท่านั้นล่ะ”^{๓๘}

บทสนทนานี้ จัดเข้าในรูปแบบเหตุผลอุปนัยเพราะเริ่มจากการอ้างส่วนย่อยต่างๆ เช่น การใช้คำพูดต่างกันเรียกสิ่งเดียวกัน หรือการยกตัวอย่าง แล้วนำไปสู่ข้อสรุป วิเคราะห์คุณค่าตามโครงสร้างได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา บทสนทนานี้มุ่งให้เข้าใจในกระบวนการฝึกให้เกิดมรรคผลเป็นหลัก ซึ่งกระบวนการดังกล่าวอยู่นอกเขตแดนของภาษา แต่เชื่อมโยงทางความคิดได้ว่าการฝึกสอนที่ไม่ใช้เส้นทางของภาษาก็สร้างความเข้าใจกันได้ ไม่เพียงแต่กับมนุษย์เท่านั้น สัตว์อื่นก็ทำได้ คำสอนนี้จึงทำให้ไม่ติดกรอบแห่งภาษา และไม่ติดยึดอยู่กับตัวอักษร เกินกว่านั้นคือการพาลงมือปฏิบัติเกิดผลทางด้านจิตใจอย่างที่ว่าภาษาหรือการอ่านหรือวิธีการความคิดไม่สามารถนำไปถึงได้ คุณค่าด้านจิตใจ ข้อเปรียบเทียบที่ท่านเลือกนำมาเป็นสื่อให้ผู้ฟังเข้าใจได้นั้น นอกจากตรงจุดแล้ว ยังมีความเป็นสุนทรีย์ สร้างความเพลิดเพลินสำหรับผู้รับฟัง เป็นตัวอย่างที่ง่าย ใกล้ตัว ชัดเจน คุณค่าด้านปฏิบัติ เป็นคำตอบที่นำไปสู่การปฏิบัติได้ง่าย ไม่ต้องสร้างระเบียบแบบแผนใดๆ มากมาย นำเอาบริบทรอบข้างเป็นอุปกรณ์การสอนเพื่อเข้าถึงจุดหมาย การเน้นหลักปฏิบัติไปที่พาทำเอา เป็นการลดขั้นตอนของการสอนได้มากมาย เพราะวิธีสอนทั่วไปมักเริ่มที่ภาษา บางคนหลงทางตั้งแต่การเรียนรู้ระดับภาษานี้แล้ว เรียกว่าพ้อพาอ่านแผนที่ยิ่งแล้ว หลวงพ่อบอกว่าท่านใช้วิธีพาเดินไปสู่เป้าหมายเลยทันที ไม่มัวเสียเวลากับการทำความเข้าใจแผนที่ เกิดประสบการณ์อะไรๆ ท่านก็จะแนะนำให้เกิดความเข้าใจ วิธีสอนโดยปฏิบัติจึงเป็นวิธีที่พระสายปฏิบัตินำมาใช้มากเป็นพิเศษ คุณค่าด้านสังคม ในคำสอนในบางแง่มุมสะท้อนให้เห็นสาระของการพึ่งพากันระหว่างคนด้วยและคนกับสัตว์ ซึ่งต้องดำรงชีวิตอยู่ร่วมกัน คนพึ่งพาสัตว์เพื่อการดำรงชีพเช่นการทำนา เป็นต้น ในขณะที่เดียวกันสัตว์ก็พึ่งพาคนเพื่อมีชีวิตรอดต่างคนต่างทำหน้าที่ของตน มนุษย์กับมนุษย์ใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันมีความเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันมากกว่านั้น

๔.๓.๓ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลเปรียบเทียบ

การศึกษาคุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนिरันยในการสอนธรรมของหลวงพ่อบอก โดยการคัดเลือกหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม ที่เป็นบทเทศนา บทเสวนาถามตอบ การกล่าวให้โอวาท ที่มีการบันทึกไว้ในสื่อต่างๆ ไม่ว่าจะ เป็น งานวิจัย เอกสารวิชาการ หนังสือ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ ตลอดจนภาพถ่ายคำ

^{๓๘}อ้างแล้ว, พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท). กบเผ่าหนึ่งเผือกอบัว, หน้า ๒๕๑-๒๕๒.

สอนบนต้นไม้ ที่จัดเข้าเป็นรูปแบบเหตุผลเปรียบเทียบ แล้วนำมาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม ซึ่งบางหัวข้อธรรมก็วิเคราะห์ได้ครบทั้งห้าประเด็นบางหัวข้อก็ไม่ครบ ขึ้นอยู่กับว่าหัวข้อธรรมนั้นมีเนื้อหาหรือนำหนัก โน้มไปคุณค่าด้านใด ซึ่งในหัวข้อนี้มีการนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

เทศนาธรรมบทที่ ๓ เป็นเทศนาที่พระมงคลกิตติธาดา กล่าวถึงความประทับใจในคำสอนของ หลวงพ่อชา สุภทฺโท ผู้เป็นอาจารย์ ว่า

“กูไก่อ่านั้นสิ มันเป็นสัตว์ที่มีความว่องไว คล่องตัว ระวังภัย กินไม่จุ ถ้ามันรู้ว่าจะมีอันตราย แม้จะกำลังกินอาหารอยู่ มันจะรีบบินหนีทันที มันรู้จักระมัดระวังรักษาตัวดี บินได้สูง เวลานอนก็อาศัยกิ่งไม้ยอดได้เป็นที่นอนและแยกกันนอน ต่างจากไก่อ่าน กินจุ ไม่คล่องตัว น้ำหนักมาก บินได้ไม่สูง ขาดความระมัดระวัง มีคนเอามาปล่อยไว้ แต่ผลสุดท้ายก็ถูกหมากัดตาย เพราะมันเคยอยู่กินสบาย มีคนคอยเอาใจใส่ดูแลจึงเกิดความประมาท... ส่วนไก่อ่านนั้น ระวังภัยและช่วยตัวเองทุกอย่าง มันทำงานตามหน้าที่ รักษาเวลาได้ดี ไม่ว่าจะแดดจะออก ฝนจะตก หรือหนาวแสนหนาว ถึงคราวขัน มันก็ขันเป็นระยะๆ ตามเวลา เรายังได้อาศัยเสียงขันของมันเป็นนาฬิกาปลุกเสมอ มันทำงานของมันด้วยความสม่ำเสมอ ไม่เคยเรียกร้องค่าตอบแทนจากใครเลย มันอยู่อย่างสบายตามธรรมชาติ ดูเหมือนจะไม่ยึดหมายอะไร พิจารณาอีกทีคล้ายมันมีธรรมะของมันอยู่แล้ว มันคงไม่คิดมาก ไม่ชอกแซกขี้สงสัยหาเรื่องมา ยุ่งใจ”^{๓๙}

เทศนาธรรมบทนี้เปรียบเทียบให้เห็นชีวิตพระกับชีวิตไก่อ่านและไก่อ่าน คือคุณลักษณะพิเศษของ ไก่อ่า แล้วสรุปเป็นธรรมะคือความไม่ยึดติด วิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่าได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา ท่านสะท้อน ไหวพริบ ฉลาดเอาตัวรอด ตื่นตัวอยู่เสมอ ไม่ประมาท ไม่ยึดติด ไม่คิดฟุ้งซ่าน สงบนิ่ง เป็นธรรมชาติ ดังที่ท่าน กล่าวไว้ว่า “ไก่อ่าเป็นสัตว์ที่มีความว่องไว คล่องตัว ระวังภัย กินไม่จุ ถ้ามันรู้ว่าจะมีอันตราย แม้จะกำลังกิน อาหารอยู่ มันจะรีบบินหนีทันที มันรู้จักระมัดระวังรักษาตัวดี บินได้สูง เวลานอนก็อาศัยกิ่งไม้ยอดได้เป็นที่ นอนและแยกกันนอน... ดูเหมือนจะไม่ยึดหมายอะไร พิจารณาอีกทีคล้ายมันมีธรรมะของมันอยู่แล้ว” คุณค่า ด้านจิตใจ เป็นคำสอนที่มุ่งเน้นให้เกิดความขยัน ความเพียรพยายาม มีความเรียบง่าย เสียสละ มีสติรู้ตัวอยู่ เสมอ มีจิตสงบ มันคง ไม่ฟุ้งซ่าน ดังคำสอนที่ว่า “ไก่อ่านนั้นระวังภัยและช่วยตัวเองทุกอย่าง มันทำงานตาม หน้าที่ รักษาเวลาได้ดี ไม่ว่าจะแดดจะออก ฝนจะตก หรือหนาวแสนหนาว ถึงคราวขันมันก็ขันเป็นระยะๆ ตาม เวลา มันทำงานของมันด้วยความสม่ำเสมอ ไม่เคยเรียกร้องค่าตอบแทนจากใครเลย มันอยู่อย่างสบายตาม ธรรมชาติ...มันคงไม่คิดมาก ไม่ชอกแซกขี้สงสัยหาเรื่องมายุ่งใจ” คุณค่าในด้านปฏิบัติ คำสอนนี้เน้นความ เป็นอยู่อย่างไม่ประมาท มีความต่อเนื่องในการปฏิบัติชัดเจน ไม่ขี้เกียจ เป็นอยู่อย่างเรียบง่ายตามธรรมชาติ สร้างความฮึกเหิมในการปฏิบัติ ให้เอาอย่างไก่อ่า ที่มีความขยันขันแข็ง มีความสม่ำเสมอ ไม่ลุ่มหลงมัวเมาใน การกินการนอน ดังที่ท่านสอนว่า “ไก่อ่ามันรู้จักระมัดระวังรักษาตัวดี บินได้สูง เวลานอนก็อาศัยกิ่งไม้ยอดได้ เป็นที่นอนและแยกกันนอน ต่างจากไก่อ่าน กินจุ ไม่คล่องตัว น้ำหนักมาก บินได้ไม่สูง ขาดความระมัดระวัง มี คนเอามาปล่อยไว้ แต่ผลสุดท้ายก็ถูกหมากัดตาย เพราะมันเคยอยู่กินสบาย มีคนคอยเอาใจใส่ดูแลจึงเกิดความ ประมาท...” คุณค่าด้านเศรษฐกิจ ธรรมเทศนาชุดนี้สะท้อนให้เห็นว่า ลักษณะการดำรงชีวิตในการแสวงหา

^{๓๙}พระมงคลกิตติธาดา (อมร เขมจิตโต), วัดป่าวิเวก(ธรรมขาน) จังหวัดอุบลราชธานี, ในกึ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๔๙.

(ผลิต)ที่ขยันอย่างไก่อปา และไม่ลุ่มหลงในการบริโภคจนเกิดอันตรายสำหรับชีวิต เป็นคุณสมบัติที่สำคัญสำหรับ ผู้ปฏิบัติธรรม คุณค่าด้านสังคม ไก่อปามีลักษณะที่เป็นปัจเจก คือ แสวงหาอาหารเอง โดดเดี่ยว แสวงหา ประสบการณ์ชีวิตโดยลำพัง ซึ่งมีลักษณะคล้ายชีวิตพระสงฆ์แต่ละรูป เมื่อหลังพ้นนิสัยมุตกะแล้ว ก็สามารถที่จะแสวงหาประสบการณ์ชีวิตเพื่อความอิสระหลุดพ้นได้โดยลำพัง ทั้งนี้ทั้งนี้ก็มีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กับ “สังฆะ” ภายใต้กรอบแห่งพระธรรมวินัย สาระแห่งชีวิตพระสงฆ์ในบางแง่มุมนี้จึงมีความคล้ายคลึงไก่อปา

เทศนาธรรมบทที่ ๔ เป็นบทเทศนาจากหนังสือพระธรรมเทศนาสำหรับคฤหัสถ์เล่ม ๒ ซึ่งมี เนื้อหาสาระแบ่งเป็นสองประเด็นใหญ่ที่มีความเกี่ยวเนื่องกัน คือ ประเด็นเกี่ยวกับการเรียนการสอนในปัจจุบัน กับการฝึกปฏิบัติวิปัสสนา ประเด็นที่สองเรื่องของแนวทางปฏิบัติที่มีอยู่หลายแนวทาง แนวทางใดที่ถูกต้อง ดัง คำสอนว่า

การเรียนการสอนบางทีก็ทำให้เกิดความงໍ เรียนด้วยความงໍ รู้ด้วยความงໍ ไม่ได้เรียนรู้ด้วย ปัญญา เลยไปด้วยความงໍ อยู่ด้วยความงໍ ทุกวันนี้ก็เรียกว่าสอนให้คนงໍทั้งนั้นแหละ สอนให้ หลงมงาย ...

เกี่ยวกับวิธีปฏิบัติเหมือนเราเดินทางเข้าในเมืองเข้าได้หลายทิศทาง ไม่ว่าจะช้าหรือเร็วถ้ามีสติ อยู่เสมอมั่นคงเหมือนกันทั้งนั้น ข้อสำคัญที่สุดก็คือแนวทางภาวนาที่ดีและถูกต้องจะต้อง นำไปสู่การไม่ยึดมั่นถือมั่น ลงท้ายแล้วต้องปล่อยวางแนวทางภาวนาทุกรูปแบบด้วย ผู้ปฏิบัติ ต้องไม่ยึดมั่นแม้ในตัวอาจารย์ แนวทางใดที่นำไปสู่การปล่อยวางสู่การไม่ยึดมั่นถือมั่นก็เป็น ทางปฏิบัติที่ถูกต้อง^{๔๐}

เทศนาธรรมชุดนี้ จัดเป็นรูปแบบเหตุผลเปรียบเทียบ โดยเปรียบเทียบความหลากหลายของ รูปแบบการปฏิบัติกับเส้นทางเข้าเมืองที่มีหลายเส้นทาง วิเคราะห์คุณค่าตามโครงสร้างได้ดังนี้ คุณค่าด้าน ปัญญา ชี้ให้เห็นข้อบกพร่องของการจัดการศึกษาในปัจจุบันนี้มีความคับแคบ ไม่ทำให้คนฉลาด และเป็นทุกข์ ดังคำสอนว่า “การเรียนการสอนบางทีก็ทำให้เกิดความงໍ เรียนด้วยความงໍ รู้ด้วยความงໍ ไม่ได้เรียนรู้ด้วย ปัญญา เลยไปด้วยความงໍ อยู่ด้วยความงໍ ทุกวันนี้ก็เรียกว่าสอนให้คนงໍทั้งนั้นแหละ สอนให้หลงมงาย ” ประการสำคัญการเรียนรู้อันถูกต้องเป็นสัมมาทิฐิคือการปฏิบัติวิปัสสนาที่นำไปสู่การไม่ยึดติดปล่อยวางได้ ดังที่ ท่านกล่าวว่า “...แนวทางใดที่นำไปสู่การปล่อยวาง ไม่ยึดมั่นถือมั่นเป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง” คุณค่าด้านจิตใจ เทศนาธรรมชุดนี้ให้กำลังใจลูกศิษย์ว่า “ การติดตามเฝ้าดูความเปลี่ยนแปลงของอารมณ์เป็นการรู้เท่าทัน อารมณ์อยู่ทุกขณะ และท่านพร้อมที่จะช่วยเหลือแก้ไขเมื่อลูกศิษย์เกิดปัญหาในการปฏิบัติ ” คุณค่าด้านการ ปฏิบัติ แนวทางปฏิบัตินั้นมีหลากหลาย ในประเทศไทยมีรูปแบบปฏิบัติที่เด่นๆ เช่น แนวทางการภาวนาพุทโธ การกำหนดพอง-ยุบ การภาวนาสัมมาอรหัง การกำหนดอาการเคลื่อนไหว เป็นต้น ซึ่งรูปแบบทั้งหลายล้วน แล้วแต่เป็นอุบายเพื่อให้เกิดความสงบ เป็นสมาธิ อันเป็นฐานแห่งการบรรลุธรรม ดังท่านกล่าวว่า “เหมือนเรา เดินทางเข้าในเมืองเข้าได้หลายทิศทาง ไม่ว่าจะช้าหรือเร็วถ้ามีสติอยู่เสมอมั่นคงเหมือนกันทั้งนั้น ข้อสำคัญที่สุด ก็คือแนวทางภาวนาที่ดีและถูกต้องจะต้องนำไปสู่การไม่ยึดมั่นถือมั่น ลงท้ายแล้วต้องปล่อยวางแนวทางภาวนา ทุกรูปแบบด้วย คุณค่าด้านเศรษฐกิจ หากมองในแง่ต้นทุนทางการศึกษาทางโลกแบบโลกสมัยใหม่ที่เต็มไปด้วย กิจกรรมและอุปกรณ์ทางการศึกษามากมาย ต้นทุนทางการศึกษาจึงค่อนข้างสูง ซึ่งเทียบกันไม่ได้เลยกับการศึกษา ทางธรรมแบบพุทธที่อาศัยเพียงกาย-ใจเท่านั้นเป็นต้นทุน คุณค่าด้านสังคม เทศนาธรรมชุดนี้ก่อให้เกิดจุดร่วม ระหว่างสำนักปฏิบัติที่มีอยู่มากมาย ที่ต่างคนต่างยกย่องสำนักของตนๆให้เหนือกว่าสำนักอื่น ดังที่ท่านสอน

^{๔๐}พระโพธิญาณเถร, หลวงพ่อชา เล่ม ๒ : พระธรรมเทศนาสำหรับคฤหัสถ์, หน้า ๒๖๐.

ที่ว่า “แนวทางภาวนาที่ดีและถูกต้องจะต้องนำไปสู่การไม่ยึดมั่นถือมั่น ลงท้ายแล้วต้องปล่อยวางแนวทาง ภาวนาทุกรูปแบบด้วย ผู้ปฏิบัติต้องไม่ยึดมั่นแม้ในตัวอาจารย์ แนวทางใดที่นำไปสู่การปล่อยวาง สู่การไม่ยึดมั่น ถือมั่นก็เป็นทางปฏิบัติที่ถูกต้อง” จึงไม่มีความจำเป็นใดๆ ที่ต้องสร้างความแปลกแยกแข่งดีแข่งเด่นกัน พระสุญญโณภิกขุ ชาวอเมริกัน ได้จัดบันทึกการถามตอบปัญหาแนวปฏิบัติธรรมหลายปัญหาดังนี้ จะใช้อารมณ์ ธรรมชาติอันอะไรจึงจะเหมาะสมกับจริตของตน ทดลองมาหลายอย่างแต่ก็ไม่เป็นผล หลวงพ่อชาตอบว่า “หมดปัญญาที่วางมัน” สาระคือไม่ให้หลงติดอยู่กับวิธีการ ละวิธีปฏิบัติได้นั้นแหละจึงจะเข้าถึงเป้าหมายได้

เทศนาธรรมบทที่ ๕ เป็นบทเทศนาที่หลวงพ่อบุญนำ บันทึกเป็นความประทับใจในการสอนธรรม หลวงพ่อชาว่า “ครั้งหนึ่งท่านเทศน์ว่า ในอดีตมีพระพุทธรูปทองคำเหลืองอร่ามสวยงามอยู่ในถ้ำ ในป่า ในภูเขา แต่ตอนนี้คนมันเสื่อม มันใจบาป ตัดเอาศีรษะพระพุทธรูปไปขายที่ตลาด ในถ้ำ ในป่า ในภูเขาจึงเหลือแต่พระ คอขาด ท่านว่าในอนาคตจะมีแต่พระเงินพระทองเต็มบ้านเต็มเมือง”^{๔๑} เป็นการอ้างเหตุผลเชิงเปรียบเทียบ โดยพูดถึงประเด็นย่อยก่อนแล้วนำไปสู่ข้อสรุป วิเคราะห์คุณค่าตามโครงสร้างได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา เป็นเทศนาที่เป็นปริศนาธรรมซ่อนความหมายลึกซึ้งไว้ให้ขบคิด กล่าวคือ สิ่งที่ท่านกล่าวถึงอดีตที่มีพระพุทธรูป ทองคำเหลืองอร่ามสวยงามอยู่ในถ้ำ ในป่า ในภูเขา แท้จริงอาจหมายถึงพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบที่หลีกเลี่ยงการปฏิบัติขัดเกลาก่อนตามป่าเขา ตามถ้ำ เมื่อคนมันเสื่อม หรือเมื่อสถานการณ์เปลี่ยนแปลงไป พระสุ บปฏิบัติที่อยู่ตามป่า ตามเขา ตามถ้ำหมดไป จะเหลือแต่พระสงฆ์ในบ้านในเมืองที่แสวงหาเงินทองกัน ดังที่กำลัง เป็นอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งตรงกับข้อสรุปของท่านที่ว่า “ในอนาคตจะมีแต่พระเงินพระทองเต็มบ้านเต็มเมือง” คุณค่าด้านจิตใจ เทศนาบทนี้ซ่อนความหมายลึกซึ้งเช่นนี้ย่อมทำให้ผู้ที่พินิจพิเคราะห์ได้สำระนำไปเตือนสติ ตนเอง ไม่ประมาทมัวเมา ไม่เป็นผู้ตัดเอาศีรษะพระพุทธรูปไปขายตลาด คุณค่าด้านปฏิบัติ ท่านชี้ให้เห็นว่าเมื่อ เงินทองมีอิทธิพลมากขึ้น ทำให้ผู้คนลุ่มหลงมัวเมาในวัตถุ ความประพฤติดีปฏิบัติชอบจักเสื่อมทรามลง การ ถอดรหัสคำสอนในลักษณะเช่นนี้ ทำให้มีความสังวรระวัง คุณค่าด้านเศรษฐกิจ ท่านเตือนให้ระวังการถูก ครอบงำเห็นแก่เงินทองเห็นแก่ได้จนตัดศีรษะพระพุทธรูป ปฏิเสธสิ่งดีงาม หลงลืมคุณค่าสิ่งดีงามที่มีคุณค่า มากกว่าเงินทองไป คุณค่าด้านสังคม สังคมดั้งเดิมตามชนบทที่มีความหมายในการเสริมสร้างสิ่งดีงามตามอุดม คติพุทธตั้งคำกล่าวไว้ว่า “พระพุทธรูปทองคำเหลืองอร่ามสวยงามอยู่ในถ้ำ ในป่า ในภูเขา” อาจคลี่คลายไปสู่ สังคมเมืองซึ่งจักต้องโอบอ้อมเอาไว้ด้วยระบบเงินตรา การผดุงพุทธศาสนาท่ามกลางสังคมที่กำลังเคลื่อนไปเช่นนี้ ให้มีความหมายและคุณค่าได้อย่างไร เทศนาธรรมบทนี้ทั้งเป็นปริศนาไว้ให้คนรุ่นหลังนำไปขบคิด

๔.๓.๔ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลโยนิโสมนสิการ

การศึกษาคุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลโยนิโสมนสิการในการสอนธรรมของหลวงพ่อบุญนำ โดยการคัดเลือกหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม ที่เป็นบทเทศนา บทเสวนาถามตอบ การกล่าวให้โอวาท ที่มีการ บันทึกไว้ในสื่อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น งานวิจัย เอกสารวิชาการ หนังสือ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ ตลอดจนภาพถ่ายคำ สอนบนต้นไม้ ที่จัดเข้าเป็นรูปแบบเหตุผลโยนิโสมนสิการ แล้วนำมาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม ซึ่งบาง หัวข้อธรรมก็วิเคราะห์ได้ครบทั้งห้าประเด็นบางหัวข้อก็ไม่ครบ ขึ้นอยู่กับว่าหัวข้อธรรมนั้นมีเนื้อหาหรือน้ำหนัก โน้มไปคุณค่าด้านใด ซึ่งในหัวข้อนี้มีการนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

^{๔๑}หลวงพ่อบุญนำ ปญญาวิโร, สำนักสงฆ์ป่าโนนโคกเสื่อ จังหวัดสุรินทร์ , ใน กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๑๖๖.

เทศนาธรรมบทที่ ๖ เป็นบทเทศนาที่บันทึกไว้ในหนังสือกบเม่านั่งเฝ้ากอบัว มีข้อความว่า “ถ้าเกิดพร้อมพระพุทธเจ้าคงได้ปฏิบัติธรรม คงได้บรรลุธรรม...ธรรมะของพระพุทธเจ้าไม่ไปไหน ความจริง การบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าเพราะธรรมะ ธรรมะที่ทำให้คนบรรลุเป็นพระพุทธเจ้ายังอยู่ ทุกคนจึงสามารถบรรลุได้ ธรรมอันเป็นเครื่องตรัสรู้ยังอยู่ เหมือนกับครุฑตายแล้วแต่วิชาที่จะทำให้เป็นครุฑยังมีอยู่ คนยังสามารถฝึกฝนให้เป็นครุฑได้”^{๔๒} การอ้างเหตุผลลักษณะนี้จัดเป็นกระบวนการเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล เมื่อนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ได้ดังต่อไปนี้ คุณค่าด้านปัญญา เป็นการสร้างทัศนคติที่ถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องการบรรลุธรรม ว่าถ้าปฏิบัติให้ถึงที่สุดแล้วก็เข้าถึงได้ ไม่จำกัดกาล ไม่ต้องกังวลว่าจักไม่ประสบความสำเร็จ เพราะไม่ได้อยู่ในยุคพุทธกาล ดังที่ท่านสะท้อนว่า “ถ้าเกิดพร้อมพระพุทธเจ้าคงได้ปฏิบัติธรรม คงได้บรรลุธรรม” เพราะความจริงแล้วธรรมะที่จักให้คนบรรลุนั้นเป็นอกาลิก ธรรมะมีอยู่ตลอดในทุกกาลและสถานที่ ดังคำสอนที่ว่า “ธรรมะของพระพุทธเจ้าไม่ไปไหน ความจริงการบรรลุเป็นพระพุทธเจ้าเพราะธรรมะ ธรรมะที่ทำให้คนบรรลุเป็นพระพุทธเจ้ายังอยู่ ทุกคนจึงสามารถบรรลุได้ ธรรมอันเป็นเครื่องตรัสรู้ยังอยู่” คุณค่าด้านจิตใจ คำสอนนี้สร้างกำลังใจให้กับผู้ปฏิบัติขัดเกลา เมื่อเข้าใจว่าเป้าหมายหรือผลแห่งการฝึกปฏิบัตินั้นมีอยู่แน่นอน ไม่ได้ปฏิบัติอย่างเลื่อนลอยไร้จุดหมายดังที่ท่านเปรียบว่า “เหมือนกับครุฑตายแล้วแต่วิชาที่จะทำให้เป็นครุฑยังมีอยู่ คนยังสามารถฝึกฝนให้เป็นครุฑได้” ข้อชี้แนะดังกล่าวทำให้จิตมุ่งมั่นทุ่มเทจริงจังทำให้มองเห็นจุดหมายก่อให้เกิดความสุขในการปฏิบัติ สำหรับคุณค่าด้านปฏิบัติ ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคม เนื่องจากเทศนาธรรมบทนี้ปลุกเร้าการฝึกปฏิบัติขัดเกลา โดยเน้นผลหรือจุดหมายปลายทางอย่างแน่นอน จึงไม่สะท้อนคุณค่าที่เป็นรูปธรรม เช่น การจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบ การปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้อง วิธีชีวิตความเป็นอยู่ด้านเศรษฐกิจ เป็นต้น

เทศนาธรรมบทที่ ๗ เป็นบทเทศนาที่คณะศิษยานุศิษย์บันทึกไว้ในหนังสืออุปมณี ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับการจัดรูปแบบปริยัติควบคู่กับการปฏิบัติว่า

ถ้าจะจัดดำเนินการควบกันเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก ยังไม่เคยมีสำนักใดทำได้ประสบความสำเร็จ
ข้อบกพร่องนี้คือการเรียนปริยัตินี้ต้องอาศัยการพูด อาศัยการท่องต่างๆ จดจำด้วยสัญญา
เป็นเหตุให้ทั้งบ้านเก่า ทั้งข้อปฏิบัติอันเก่าไป สอบเลื่อนชั้นได้แล้วก็รียากก็แตกต่างจากเก่า ไม่
ค่อยสังวรระวัง เติบจนกรมก็ไม่ค่อยมี นั่งสมาธิก็น้อย การคลุกคลีกันก็มากขึ้น ความสงบระงับ
น้อยลง การปฏิบัติเสื่อมลง อันนี้ไม่ใช่เป็นเพราะปริยัติแต่เป็นเพราะบุคคลเราไม่ตั้งใจ ลืมเนื้อ
ลืมตัว^{๔๓}

การอ้างเหตุผลลักษณะนี้จัดเป็นกระบวนการเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบสืบสาวเหตุปัจจัย เมื่อนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ได้ดังต่อไปนี้ ในแง่ของคุณค่าด้านปัญญา เทศนาธรรมบทนี้เมื่อวิเคราะห์ให้ละเอียดลงไปจะมองเห็นความเป็นเช่นนั้นจริงๆ หากว่าสายปริยัติยังจัดการศึกษาในรูปแบบแห่งการจดจำ วิเคราะห์ วิจาร์ณ กระตุ้นความคิด บันทึก แล้วจบลงด้วยการสอบเลื่อนชั้น ขึ้นของปริยัติหยุดอยู่เพียงเท่านั้น ตัวอย่างการจัดหลักสูตรการศึกษาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยที่นำมาวิเคราะห์ในประเด็นนี้ คือแม้จะทำให้มีความสัมพันธ์หรืออยู่ในกระบวนการเดียวกัน ในแง่ของการปฏิบัติก็สามารถได้มรรคผลอย่างแท้จริงได้ แต่ได้ในระดับรูปแบบ วิธีการ หรือเกิดสภาวะธรรมเบื้องต้นเท่านั้น แต่ไม่อาจเกิดมรรคผลที่ละเอียดลึกซึ้งลงไปได้ แต่หากว่าทำอย่างถึงที่สุดในด้านปริยัติแล้วไปต่อยอดให้ถึงที่สุดแห่งการปฏิบัติดัง

^{๔๒}พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทโท), กบเม่านั่งเฝ้ากอบัว, หน้า ๒๐๙-๒๑๐.

^{๔๓}พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทโท). อุปมณี, หน้า ๓๑๒.

กรณีท่านอาจารย์ ดร.ประมวล เพ็งจันทร์ ก็มีความเป็นไปได้ แต่ก็ไม่ใช้ดำเนินการควบคู่กันไป อันเนื่องจากวิถีแห่งปริยัติบางประการไม่เกื้อกูลต่อรูปแบบการปฏิบัติดังที่ท่านกล่าวว่าการเรียนปริยัตินี้ต้องอาศัยการพูดอาศัยการท่องต่างๆ จดจำด้วยสัญญา เป็นเหตุให้ทั้งบ้านเก่า ทั้งข้อปฏิบัติอันเก่าไป สบเลื่อนขั้นได้แล้วก็ริยาก็แตกต่างจากเก่า ไม่ค่อยสังวรระวัง เดินจงกรมก็ไม่ค่อยมี นั่งสมาธิก็น้อย การคลุกคลีกันก็มากขึ้น ความสงบระงับน้อยลง การปฏิบัติเสื่อมลง” ดังนั้นอาจได้ข้อสรุปในเบื้องต้นเกี่ยวกับประเด็นนี้ได้ว่า ระหว่างปริยัติกับปฏิบัติ เหมือนกับว่าเป็นไม้ลำเดียวกันแต่คนละปล้อง มีความเกี่ยวโยงเนื่องถึงกันแต่ก็อยู่คนละส่วนกัน ไม่สายกับการปฏิบัติ คุณค่าด้านจิตใจ ท่านได้ให้สติว่า “...อันนี้ไม่ใช่เป็นเพราะปริยัติแต่เป็นเพราะบุคคลเราไม่ตั้งใจ สิมเนื้อสิมตัว” คือท่านไม่ได้โทษที่ระบบ หากแต่ตี-ข้าวอยู่ที่ตัวคน มีหลักคำสอนเชิงปฏิบัติที่นำมาสนับสนุนเพื่อให้เห็นพระศนะดังกล่าวชัดเจนยิ่งขึ้นตามข้อบันทึกของพระครูอุดมมานานุรักษ์ ว่า

กินน้อย นอนน้อย พุดน้อย คือนักปฏิบัติ กินมาก นอนมาก พุดมาก คือคนโง่ นักปฏิบัติต้องเข้มแข็งหนักเอาเบาสู้อย่างร้อนนักร หนาวนักร ฝนตก แดดออก ขี้เกียจไม่ทำ ขยันจึงทำอย่างนี้ไม่ถูกทาง ต้องทำให้สม่าเสมอในลักษณะขี้เกียจก็ทำ ขยันก็ทำ เหมือนน้ำที่หยดลงมาจากที่สูงอย่างสม่ำเสมอ ทำให้เกิดเป็นร่อง เป็นลำธารและเป็นแม่น้ำในที่สุด นักปฏิบัติก็เช่นกัน ปฏิบัติสำคัญมาก ถ้าขาด ๆ หาย ๆ ลุ่ม ๆ ดอน ๆ ทำบ้างไม่ทำบ้างมรรคผลก็ไม่ปรากฏให้เห็น^{๔๔}

เทศนาธรรมบทที่ ๘ เป็นบทเทศนาในหนังสือกบเผ่ามั่งเฝ้ากอบัว “ถ้ามีพุทธศาสนาอยู่คงช่วยคุ้มครองบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข ...ศาสนาพุทธจะไปมีอำนาจอะไรหากไม่นำมาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์”^{๔๕} การอ้างเหตุผลลักษณะนี้จัดเป็นกระบวนการเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบวิภวาท เมื่อนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ได้ดังต่อไปนี้ คุณค่าด้านปัญญา เป็นการสร้างความรู้ ความเข้าใจให้ถูกต้องว่า อิทธิพลของพุทธศาสนาไม่สามารถสร้างสรรค์ประโยชน์ใดๆ ได้หากปราศจากการนำไปสู่การปฏิบัติ ดังคำกล่าวที่ว่า “ศาสนาพุทธจะไปมีอำนาจอะไรหากไม่นำมาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์” ดังนั้นเทศนาธรรมนี้จึงเน้นไปที่คุณค่าด้านปฏิบัติ เศรษฐกิจ และสังคม คือ เป็นการกระตุ้นให้นำหลักพุทธศาสนาไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ มิใช่เป็นการนั่งवादผินหรือเฝ้าแต่ภาวนาว่า ขอให้พระศาสนาช่วยคุ้มครองบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุข การจะให้เกิดประโยชน์สุขอย่างแท้จริงนั้นต่อนำเอา พุทธธรรมไปจัดการทางกายภาพให้เป็นระเบียบมากขึ้น การปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องมากขึ้น การดำเนินการผลิต การบริโภค ตลอดจนการนำหลักพุทธศาสนาไปสร้างความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลก มีความเอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม เช่นนี้จึงถือว่าพุทธศาสนาช่วยคุ้มครองบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุขได้

เทศนาธรรมบทที่ ๙ เป็นเทศนาที่หลวงพ่อย้ำเตือนศิษย์ เน้นให้เห็นถึงการที่จะเป็นอาจารย์คนสอนคนอื่นได้นั้นต้องหนักแน่น ดังที่พระครูภาวนาอุดมคุณ กล่าวถึงคำสอนของท่านว่า “ถ้าเราจะไปสอนผู้อื่น ก็ต้องทำให้ได้ เมื่อเราอบรมสั่งสอนเขาแล้ว เขาโกรธจนถึงกับเตะเราล้มลง หากเราลุกขึ้นยืน แล้วยังยิ้มได้นั้นแหละเราจึงจะสอนผู้อื่นได้”^{๔๖} เทศนาที่บันทึกไว้ในหนังสือ อุปลมณี มีเนื้อหาเกี่ยวกับการทำหน้าที่

^{๔๔}พระครูอุดมมานานุรักษ์ (สมหมาย ปิยธมโม), วัดอุดมวนาสันต์ จังหวัดอุบลราชธานี, ใน กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๒๒๗-๒๒๘.

^{๔๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๑.

^{๔๖}พระครูภาวนาอุดมคุณ (โสภา อตตโม), วัดเขาวัววันชัยวรรัตน์ จังหวัดนครราชสีมา, ใน กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๒๓๐.

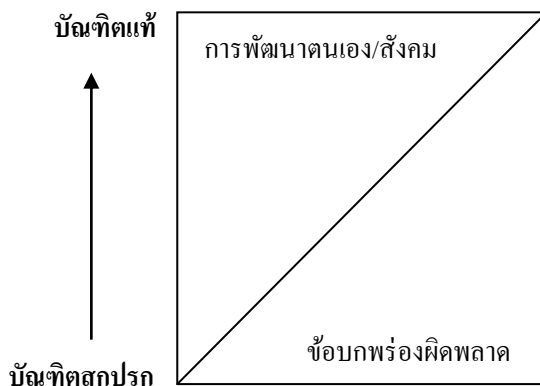
สอน “หาประโยชน์ตน แล้วก็หาประโยชน์ผู้อื่น สอนตนแล้วก็สอนคนอื่น ทำตัวอย่างใดก็สอนคนอื่นอย่างนั้น สอนผู้อื่นอย่างใดก็ทำตัวอย่างนั้น อันนี้คือคำของพระพุทธเจ้าเรา”^{๔๗} ท่านอธิการอัครเดชกล่าวถึงกล่าวถึงคำสอนลักษณะเดียวกันนี้ว่า “...บุคคลที่เข้ามาบวชแต่ยังไม่ได้บรรลุมรรคผลนิพพาน มักตั้งตนเป็นเจ้าลัทธิ เป็นอาจารย์สอนธรรม ทั้ง ๆ ที่ไม่มีธรรมอยู่ในใจของตน มักยกตนข่มท่าน อวดอ้างตัวเองว่าเป็นบัณฑิตให้ผู้อื่นหลงเชื่อ ท่านจึงกล่าวว่า พวกท่านทั้งหลาย “จงอย่าเป็นบัณฑิตสกปรก”^{๔๘} การอ้างเหตุผลลักษณะนี้จัดเป็นกระบวนการเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ เมื่อนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ได้ดังต่อไปนี้ คุณค่าด้านปัญญา ในพระไตรปิฎก กล่าวถึงคุณลักษณะของบัณฑิตว่า “...เฉลียวฉลาด มีปัญญา มีความละเอียด มีความระมัดระวัง ใฝ่การศึกษา”^{๔๙} การเป็นบัณฑิตในคำสอนของหลวงพ่อกษาน่าจะหมายถึงเป็นผู้เข้าใจถึงความรู้ทางพุทธศาสนาได้ระดับหนึ่ง ที่อาจจะพอกกล่าวว่าเป็นผู้มีความฉลาดหรือเป็นบัณฑิตได้ แต่คุณธรรมภายในหรือความแจ่มแจ้งภายในต่างหากที่สำคัญกว่า หากยังสร้างคุณธรรมภายในยังไม่ได้ก็ยังไม่เหมาะที่จะไปทำหน้าที่สอน เพราะอาจจะก่อให้เกิดข้อผิดพลาดบกพร่องได้ หลวงพ่อชาท่านนั้นสอนให้เกิดทรศนะว่า การจะเป็นคนที่สอนคนอื่นได้นั้นมิใช่เรื่องง่าย หากว่าในตัวตนยังขาดภูมิธรรมในตัวเองเพียงพอที่จะสอนคนอื่น ยิ่งบางคนไม่มีภูมิธรรมใดๆ ในตัวเองแต่หลอกลวงคนอื่นให้หลงเชื่อว่าเป็นผู้รู้ ทั้งที่ยังมีอวิชชา หลงมมาย กิเลสตัณหาเต็มตัวอยู่ ถ้าอยู่ในลักษณะเช่นนี้ก็สมควรที่จะไปสอนคนอื่น เมื่อสอนคนอื่นทั้งที่ตนเองมีสภาพดังกล่าวนี้ถือว่าเป็นบัณฑิตที่สกปรก ดังที่ท่านกล่าวว่า “...ตั้งตนเป็นเจ้าลัทธิ เป็นอาจารย์สอนธรรม ทั้ง ๆ ที่ไม่มีธรรมอยู่ในใจของตน มักยกตนข่มท่าน อวดอ้างตัวเองว่าเป็นบัณฑิตให้ผู้อื่นหลงเชื่อ” ในแง่คุณค่าด้านจิตใจ ข้อธรรมชุดนี้เน้นให้ตระหนักรู้ภาระหน้าที่ในการรับผิดชอบต่อตนเองและต่อคนอื่นอย่างพอประมาณ การแนะนำคนอื่นนั้นรู้เท่าใดสอนเท่าที่ตนเองรู้ อย่าทำเกินขอบเขตภูมิธรรมภูมิปัญญาของตน ประการสำคัญให้หันมามองตนเองชำระจิตใจตนเองให้สะอาดบริสุทธิ์เสียก่อน ค่อยคิดที่จะทำงานในวงกว้างออกไป คุณค่าด้านปฏิบัติ เน้นให้ฝึกหัดขัดเกลาก่อนเป็นอันดับแรก และให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ การฝึกฝนอบรมตนเองจนเกิดมรรคผลทางปฏิบัติได้มากเท่าใด ก็จะทำให้สั่งสอนคนอื่นได้กว้างขึ้น และมีข้อบกพร่องน้อย ในทางกลับกันหากตนเองมีการอบรมพัฒนาตนเองได้น้อย การแนะนำสั่งสอนคนอื่นก็ทำได้ในวงแคบและอาจก่อให้เกิดข้อผิดพลาดได้มาก ซึ่งคำสอนนี้มีความเกี่ยวข้องกับ คุณค่าความเป็นอยู่ด้านเศรษฐกิจและคุณค่าด้านสังคม นั่นคือหากพัฒนาตนเองให้สมบูรณ์ถึงที่สุดตามหลักพุทธศาสนาก็จะเกิดคุณค่าต่อสังคมอย่างไร้ขอบเขตจำกัดและสามารถปฏิบัติต่อชีวิตความเป็นอยู่ในทุกด้านอย่างไม่ผิดพลาด แต่หากการพัฒนาตนเองมีความไม่สมบูรณ์ลงไปเรื่อยๆ การทำหน้าที่ให้เกิดคุณค่าต่อสังคมก็พร่องลงไปเรื่อยๆ และความสามารถในการปฏิบัติต่อชีวิตทุกด้านก็มีความบกพร่องเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ด้วยเช่นกัน เพื่อให้เข้าใจในลักษณะดังกล่าวเขียนเป็นแผนภูมิได้ดังนี้

^{๔๗} พระโพธิญาณเถระ(ชา สุภทโท), **อุปลมณี**, ๕๒๘.

^{๔๘} พระอธิการอัครเดช ธีรจิตโต, วัดบุญญาวาส จังหวัดชลบุรี, ใน **กึ่งก้านแห่งโพธิญาณ**, หน้า ๔๐๕.

^{๔๙} วิ.ม. (ไทย) ๕/๔๕๑/๓๓๔.

แผนภูมิที่ ๔.๑
 บัณฑิตแท้ - บัณฑิตสกปรก

จากแผนภูมิ ๔.๑ ดังกล่าวอธิบายได้ว่าในความเป็นบัณฑิตแท่นั้นมีการพัฒนาตนเองและสังคมได้กว้างในขณะที่มีข้อบกพร่องผิดพลาดน้อย ยิ่งมีความเป็นบัณฑิตสมบูรณ์มากเท่าใดก็จะมีการพัฒนาตนเองและสังคมมากเท่านั้น และในส่วนของข้อบกพร่องผิดพลาดก็น้อยลง ซึ่งตรงข้ามกับในส่วนของบัณฑิตสกปรก มีการพัฒนาตนเองและสังคมได้น้อย แต่กลับมีข้อบกพร่องผิดพลาดมาก และหากว่ามีการพัฒนาตนเองขึ้นไปสู่ความเป็นบัณฑิตแท้ได้มากเท่าใด ข้อบกพร่องผิดพลาดก็จะค่อยๆ ลดลงไป

เทศนาธรรมบทที่ ๑๐ เป็นบทเทศนาที่พระอาจารย์ปสนโน ได้เล่าความประทับใจในตัวของหลวงพ่อบุญในหนังสือกึ่งก้านแห่งโพธิญาณ ว่า

หัวใจของพุทธศาสนาคืออะไร? หลวงพ่อหันไปหยิบหม้อน้ำที่อยู่ใกล้ขึ้นมาท่อนหนึ่งแล้วถามคนนั้นว่า “หม้อท่อนนี้ใหญ่หรือเล็ก?” ผู้ถามรู้สึกสับสนและไม่รู้ว่าจะตอบอย่างไรดี หลวงพ่อบอกคำตอบอยู่ครู่หนึ่งแล้วพูดว่า “ถ้าคุณอยากได้ไม้จิ้มฟันคุณก็จะบอกว่าหม้อท่อนนี้ใหญ่ไป แต่ถ้าคุณจะสร้างบ้านคุณก็จะบอกว่ามันเล็กไป แท้จริงแล้วมันขึ้นอยู่กับความต้องการของคุณ นี่แหละคือแก่นคำสอนของพระพุทธเจ้า เราต้องเข้าใจความต้องการ (กิเลส) ของเรา เราตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของมัน โดยไม่เคยตระหนักเลยว่ามันมีผลต่อชีวิตของเราอย่างไร ถ้าเราหันมาใส่ใจในความจริงอันนี้ เราก็คงจะเข้าใจในคำสอนของพระพุทธเจ้า^{๕๐}

การอ้างเหตุผลลักษณะนี้จัดเป็นกระบวนการเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบรู้เท่าทันธรรมดา วิเคราะห์คุณค่าตามโครงสร้างได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา ท่านเน้นให้ปล่อยวางทัศนคติที่ตกอยู่ภายใต้กรอบของโลกแห่งทวิลักษณ์ะ ดังคำว่า “เล็ก-ใหญ่, สั้น-ยาว” เป็นต้น ภาวะแห่งความแตกต่างเหล่านี้มีพื้นฐานจากกิเลสภายในใจ ท่านสอนให้ตระหนักรู้เท่าทันและปลดปล่อยตนเองจากการถูกรูปจำ ให้มีความอิสระหลุดพ้นคุณค่าด้านจิตใจ คำสอนชุดนี้นอกจากมีความละเอียดลุ่มลึกในแง่ของการปัญญาขบคิดไตร่ตรองแล้ว ยังซ่อนความเป็นสุนทรียไว้ในข้อเปรียบเทียบที่ทำให้เห็นเป็นรูปธรรมได้ชัดเจนดังคำกล่าวที่ว่า “ถ้าคุณอยากได้ไม้จิ้มฟันคุณก็จะบอกว่าหม้อท่อนนี้ใหญ่ไป แต่ถ้าคุณจะสร้างบ้านคุณก็จะบอกว่ามันเล็กไป แท้จริงแล้วมันขึ้นอยู่กับความต้องการของคุณ” นับเป็นความงามในคำสอนสร้างความเพลินใจในการฟัง สร้างความสงบเย็นภายในจิตใจ มีศิษย์หลวงพ่อบุญกล่าวถึงคำสอนในลักษณะอย่างนี้ไว้หลายรูป ดังเช่นพระอธิการจันดี กนฺตสาโร เล่าว่า

^{๕๐}พระอาจารย์ปสนโน, วัดป่าอภัยคีรี ประเทศสหรัฐอเมริกา, ใน กึ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๒๖๓.

“ท่านมหา...ไม้นี้สั้นหรือยาว?” “ที่จริงไม้นี้ไม่สั้นไม่ยาว มันก็แค่นี้ แต่จะทำให้มันสั้นหรือยาวก็ได้ ในขณะที่อาตมากำลังถืออยู่นี้แหละ...ถ้าสมมติว่าโยมอยากได้ไม้ยาวกว่านี้ ไม่นี้ก็สั้นใช่ไหม? แต่ถ้าโยมอยากได้ไม้สั้นกว่านี้ ไม่นี้ก็ยาวใช่ไหม?” “นี่เป็นเพราะอะไร? เป็นเพราะไม้หรือเป็นเพราะความอยากของโยม?”^{๕๑} เทศนาบทนี้ชี้ชัดไปที่คุณค่าเชิงนามธรรมคือการกระทำในใจให้แยกกายเป็นหลัก การสะท้อนคุณค่าในด้านปฏิบัติ ด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม อันเป็นคุณค่าเชิงรูปธรรมไม่ปรากฏชัด

เทศนาธรรมบทที่ ๑๑ เป็นบทเทศนาที่จดจำมาโดยพระครูธรรมาจริย ซึ่งเป็นการสอนให้ลูกศิษย์ระมัดระวังความคิดที่จะตกไปฝากฝั่งแห่งการมีคู่ครอง ลีกไปแต่งงาน ดังท่านสอนว่า “คำว่า ครอบครัวยุคใหม่ เขาจะครอบเขาจะครัวเราเอาไว้ เราจะออกไปไหนก็ได้ เพราะถูกเขาครอบเอาไว้แล้ว จงพากันทำความเข้าใจให้ดีว่า ชีวิตครอบครัวเป็นอย่างนี้ เมื่อรู้ความหมายแล้วก็ต้องหาทางออกให้ถูกต้อง”^{๕๒} เป็นเทศนาที่มีเนื้อหาเน้นหนักคุณค่าด้านรูปธรรม การอ้างเหตุผลลักษณะนี้จัดเป็นกระบวนการเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก วิเคราะห์คุณค่าดังนี้ คุณค่าเชิงนามธรรมด้านปัญญาและด้านจิตใจ เทศนานี้เป็นคำสอนต่างๆ ไปสำหรับการดำเนินชีวิตผู้คน คือส่วนใหญ่ก็มักจะมีคู่ครอง แต่การมีคู่ครองนั้นแหละคือต้นตอแห่งความทุกข์ การสูญเสียอิสรภาพในการพัฒนาตนเอง ท่านได้นำมาเตือนสติลูกศิษย์ที่เป็นพระสงฆ์ที่มีชีวิตโดดเดี่ยว ให้ฉลาดรู้เท่าทันอารมณ์ของตนเอง ให้มีทัศนคติที่ถูกต้องเกี่ยวกับการดำเนินไปสู่เป้าหมายที่อิสระกว่ามีความหมายกว่าการมีคู่ครอง คุณค่าเชิงรูปธรรมด้านปฏิบัติ ชี้ให้เห็นข้อบกพร่องของการดำเนินชีวิตคู่ที่เต็มไปด้วยข้อผูกมัด ท่านใช้คำว่า “เขาจะครอบเขาจะครัวเราเอาไว้ เราจะออกไปไหนก็ได้ เพราะถูกเขาครอบเอาไว้แล้ว” ข้อเท็จจริงในชีวิตฆราวาสก็เป็นเช่นนั้น เพราะการใช้ชีวิตคู่มีความยุ่งยากทั้งในแง่ของการหาเลี้ยงชีพ ต้องดิ้นรนขนขวายแทบจะบอกว่ากิจกรรมเกือบทั้งหมดของวันต้องแสวงหาเพื่อชีวิตรอด เวลาเพื่อกิจกรรมอื่นแทบจะไม่เหลือ ยกเว้นสำหรับผู้มีฐานะที่พ้นจุดนี้ขึ้นไปอยู่ในระดับที่ไม่ต้องดิ้นรนมาก ในแง่จิตใจอารมณ์ความรู้สึกกับคู่ครองคนรอบข้างก็สร้างความยุ่งวุ่นวายไม่น้อยหากบริหารจัดการภายในครอบครัวไม่ถูกต้องลงตัวแล้วแต่จะก่อให้เกิดปัญหาคาใจความทุกข์ใจมาให้ทั้งสิ้น นี่ยังไม่รวมถึงปัญหาของคฤหัสถ์ที่กว้างออกไปในสังคมของชาวบ้านที่ต้องเผชิญหรือเข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์ ดังนั้นหากมองในมุมของการมุ่งไปสู่ภาวะของความอิสระหลุดพ้นเป็นหลักชัย การดำรงชีวิตพระจึงมีโอกาสมากกว่า ตรงกว่า เบากว่า มีภารกิจหลักคือจัดการกับตนเองให้ได้เป็นสำคัญ ท่านสอนให้ คุณค่าในด้านเศรษฐกิจ การดำรงชีวิตแบบพระภิกษุไม่ต้องแบกรับภาระการแสวงหาอาชีพอาศัยาหารบิณฑบาตจากข้าชาวบ้านเล็กน้อยเพื่อการบริโภคก็ดำรงตนเองอยู่ได้และคุณค่าในด้านสังคม หลักการพุทธออกแบบชีวิตพระให้มีอิสระจากการครอบงำของสังคมภายนอก โดยมีพระธรรมวินัยเป็นกรอบวิถีชีวิต “สังฆะ” ในสังคมกว้างใหญ่ข้างนอก ความเกื้อกูลอยู่ร่วมกันมีความสัมพันธ์กันทั้งระหว่างชีวิตบรรพชิตด้วยกัน และระหว่างชีวิตบรรพชิตกับคฤหัสถ์ต่างก็มีหน้าที่ต่อกัน ไม่มีใครได้เปรียบเสียเปรียบหรือพึ่งอิงอาศัยโดยฝ่ายเดียวพึ่งพาอาศัยกันและกัน ชีวิตพระหรือฆราวาสต่างก็มุ่งหน้าไปในทิศทางเดียวกันตามอุดมคติแห่งพุทธศาสนา คือคือความอิสระหลุดพ้น เพียงแต่ว่าชีวิตแบบชาวบ้านอาจมีข้อผูกมัด มีความจำกัดมากกว่าชีวิตพระภิกษุที่มีอิสระมากกว่าเบากว่า ดังที่ท่านให้ทรงสนะว่า “ปฏิบัติสะดวกดีที่สุดในภวเพราะนักบวชเป็นเพศพรหมจรรย์ ไปง่ายมาง่าย ไม่มีครอบครัว ฆราวาสก็ปฏิบัติได้แต่อ้อม ทางโค้ง ลำบากเพราะมีลูก มีเมีย มีผิว มีอะไรหลายๆ อย่าง”^{๕๓}

^{๕๑} พระอธิการจันดี กนตสโร, วัดป่าอัมพวัน จังหวัดชลบุรี, ใน กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๓๑๓.

^{๕๒} พระครูธรรมาจริย (นิกร อภิชาโต), วัดป่าหนองจิก จังหวัดอุบลราชธานี, ใน กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ,

^{๕๓} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทฺโท), อุปถัมภ์, หน้า ๕๔๒.

เทศนาธรรมบทที่ ๑๒ เป็นบทเทศนาที่บันทึกไว้ในหนังสือน้ำไหลนิ่ง มีหลวงพ่อบุญพาท่านสอนว่า “เห็นแต่การแสวงหาบุญ แต่ไม่ค่อยเห็นการแสวงหาการละบาป... หาแล้วจะเอาบุญไปไว้กันที่ตรงไหน ... เมื่อชำระบาปใจก็สงบ ใจเป็นบุญกุศล บุญที่แท้จริงคือการละบาป”^{๕๔} การอ้างเหตุผลลักษณะนี้จัดเป็นกระบวนการเหตุผลโยนิโสมนสิการแบบวิวิธวาท วิเคราะห์และสังเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่าได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา ท่านพลิกกลับในวิธีคิดชนิดเดียวให้ตระหนักรู้ถึงข้อความจริงว่า สิ่งที่เราเที่ยวไขว่คว้าแสวงหามาตลอด แท้จริงสิ่งนั้นอยู่ในใจเรา ดังข้อสรุปของท่านว่า “เมื่อชำระบาปใจก็สงบ ใจเป็นบุญกุศล บุญที่แท้จริงคือการละบาป” แดนแห่งบุญ-บาป อยู่ที่จิตใจ ถ้าเข้าใจเช่นนี้การสอนให้เข้าถึงบุญก็เป็นเรื่องง่าย คุณค่าด้านจิตใจ ท่านสอนว่า “เมื่อชำระบาปใจก็สงบ ใจเป็นบุญกุศล” บุญคือสาระสำคัญของชีวิต เป็นเป้าหมายที่คนส่วนใหญ่เข้าใจว่ามั่นอยู่ที่ต่างๆ เช่น ในวัด ในพระสงฆ์ เป็นต้น ที่ต้องเสาะแสวงหามาให้ได้เพื่อเป็นต้นทุนของชีวิตในปรภพ ลักษณะคำสอนเช่นนี้ปรากฏในกลุ่มชาวพุทธไทยทั่วไป ดังนั้นจึงเป็นต้นตอแห่งการแสวงบุญไปทอดผ้าป่าวัดโน้น ไปทอดกฐินวัดนี้ ฯลฯ ท่านสอนง่ายๆ เพียงให้หันกลับมามองที่จิตใจที่เดียว สลัดบาปออกจากใจได้ก็เป็นบุญแล้ว จิตใจที่มีความอิสระ ปลอดโปร่งโล่งสบาย สภาวะเช่นนี้แหละคือบุญ ไม่ต้องแสวงหาที่ไหน คุณค่าด้านปฏิบัติ การเข้าถึงบุญไม่มีข้อปฏิบัติยุ่งยาก เริ่มจากการกระทำในใจให้ถูกต้องว่าบาปบุญเกิดที่ใจนี้แหละ เพียรพยายามเฝ้ามองบาปอกุศลที่จะเกิดขึ้นในดวงจิต สกัดกั้นหรือกำจัดมันออกให้ได้ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ การที่ไม่เที่ยวแสวงหาบุญไกลตัวออกไปย้อมก่อให้เกิดความประหยัดค่าใช้จ่ายต่างๆ การผลิตและบริโภคลดลงประหยัดทรัพยากรโลก และคุณค่าด้านสังคม การสลัดบาปออกจากใจ คือความสามารถในการกำจัดความตระหนี่ ความเห็นแก่ตัว ความอาฆาตมาดร้าย โกรธแค้นชิงชัง ออกจากจิตใจได้ เป็นบุญที่แท้จริงคือไม่มีความเห็นแก่ตัว ให้อภัย เอื้ออาทรต่อเพื่อนมนุษย์ นี่คือนิยามที่แท้จริงที่ท่านสอนให้คนเข้าถึง โดยไม่ต้องแสวงหาจากที่ใด

๔.๓.๕ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบปฏิบัติภาวนา

การศึกษาคุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลพุทธในการสอนธรรมของหลวงพ่อบุญพา โดยการคัดเลือกหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม ที่เป็นบทเทศนา บทเสวนาถามตอบ การกล่าวให้โอวาท ที่มีการบันทึกไว้ในสื่อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น งานวิจัย เอกสารวิชาการ หนังสือ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ แล้วนำมาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม ซึ่งบางหัวข้อธรรมก็วิเคราะห์ได้ครบทั้งห้าประเด็นบางหัวข้อก็ไม่ครบ ขึ้นอยู่กับว่าหัวข้อธรรมนั้นมีเนื้อหาหรือน้ำหนักโน้มไปคุณค่าด้านใด ซึ่งในหัวข้อนี้มีการนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ทั้งหมด ๔ หัวข้อ ดังต่อไปนี้

เทศนาธรรมบทที่ ๑๓ เป็นบทเทศนาที่ปรากฏในหนังสือน้ำไหลนิ่ง หลวงพ่อบุญพาสอนว่า “ธรรมะอยู่ที่ตัวเราไม่ได้อยู่ในตัวหนังสือ”^{๕๕} “อย่าอ่านแต่ธรรมะในคัมภีร์ ศึกษาธรรมะนอกคัมภีร์บ้างจะเห็นธรรมะ... หลงยึดติดในคัมภีร์ ซึ่งไม่ใช่สิ่งที่จะทำให้บรรลุได้อย่างแท้จริง คนที่เรียนรู้ธรรม พุทธธรรมได้มีมาก แต่ใจจะเป็นธรรมนั้นหายาก”^{๕๖} หรือในเอกสารอีกเล่มที่บันทึกในลักษณะเช่นเดียวกันนี้ว่า “ธรรมะเป็นสิ่งที่อยู่เหนือคำพูด

^{๕๔} พระโพธิญาณเถร (ชา สุภทโท), *น้ำไหลนิ่ง*, หน้า ๒-๘.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๙.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

คำสอนทั้งหลายนั้นมันเป็นคำสมมติกันขึ้นมาพูด ตัวธรรมะแท้ๆ นั้นอยู่เหนือคำพูด”^{๕๗} การอ้างเหตุผลลักษณะนี้จัดเป็นกระบวนการเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา วิเคราะห์และสังเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่าได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา คำสอนนี้มีความรู้เชื่อมโยงหลายประการ ประการแรกในแง่ประวัติศาสตร์ด้านภูมิปัญญาคนไทยเมื่อรับเอาการศึกษาแบบตะวันตกเข้ามาก็เข้าใจว่าช่องทางแห่งความฉลาดนั้นมาจากการเล่าเรียนตามระบบโรงเรียน คนที่อยู่นอกระบบนี้ไม่ฉลาด ซึ่งเป็นแนวคิดเสริมการจัดการศึกษาคณะสงฆ์ไทยที่เน้นการศึกษาปริยัติด้านเดียวมาโดยตลอดให้หนักแน่นยิ่งขึ้น ผนวกกับรูปแบบของการปฏิบัติช่วงต้นรัตนโกสินทร์อ่อนตัวลงมาปรากฏชัดขึ้นอีกในยุคของหลวงปู่มั่น หลวงพ่อพุทธทาส ความเชื่อมั่นจนถึงขั้นติดยึดในคัมภีร์ ตำรา จึงไม่ใช่เรื่องแปลก “เพื่อไม่ให้หลงยึดติดในคัมภีร์ ซึ่งไม่ใช่สิ่งที่จะทำให้บรรลุได้อย่างแท้จริง คนที่เรียนรู้ธรรมพูดธรรมได้มีมาก แต่ใจจะเป็นธรรมนั้นหายาก” คุณค่าด้านจิตใจ คำสอนนี้นอกจากจะดึงคนให้หันกลับไปสู่นี้อะไรของการศึกษาที่แท้จริงแล้ว ยังเป็นการชี้จุดตรงที่สุดเพื่อนำจิตใจคนเข้าสู่ความจริงที่ลึกกว่าตัวหนังสือไม่ว่าจะเป็นหลวงปู่มั่น หลวงพ่อชา หลวงพ่อพุทธทาส หรือท่านอื่นๆ ในสายปฏิบัติล้วนแต่สอนให้เลยขั้นนี้ขึ้นไป ไม่ให้ติดกรอบอักษร ซึ่งจะว่าไปแล้วช่วงสมัยใหม่ (Modernity) เข้ามาประเทศไทยใหม่ๆ เมื่อมีการปฏิรูปการศึกษาแนวใหม่ตามแบบตะวันตก ผู้คนส่วนใหญ่เข้าใจกันว่าระบบการศึกษาแนวใหม่ที่อยู่บนพื้นฐานของตัวหนังสือคือกุญแจสำคัญในการเข้าถึงความจริง ไม่เว้นแม้แต่วงการคณะสงฆ์ ที่จัดการศึกษาเน้นเนื้อหาแห่งธรรมที่ปรากฏในตัวอักษรเป็นสำคัญ หลงลืมไปว่าการศึกษาขั้นปริยัติเป็นเพียงการอ่านแผนที่ทำนั้เอง เป็นคนละส่วนกับข้อเท็จจริง กลุ่มพระป่าได้กระตุ้นให้คณะสงฆ์และชาวพุทธได้ฉุกคิดถึงคำสอนของพุทธศาสนาอันประณีตลึกซึ้งที่อยู่เหนือคำพูด อยู่นอกรอบความคิดทั่วไป หลวงพ่อชาท่านฝึกฝนคนโดยเน้นไปที่การปฏิบัติถือว่าการปฏิบัติทำนั้เป็นหนทางเดียวที่จะทำให้คนเข้าถึงความจริงแท้หรือดับทุกข์ได้ ดังท่านกล่าวว่า

“เรื่องนี้อาตมาค้นคิดเหลือเกิน เอาชีวิตเป็นเดิมพัน เพราะเชื่อตามพระพุทธเจ้าตรัสว่า มรรค ผล นิพพานมีอยู่ มันมีอยู่ตามที่พระพุทธองค์ตรัสสอน แต่ว่าสิ่งเหล่านั้นเกิดจากการปฏิบัติเกิดจากการทรมาน กล้าหาญ กล้าฝึก กล้าหัด กล้าคิด กล้าแปลง กล้าทำ การทำนั้ ทำอย่างไร ท่านให้ฝึกใจตัวเอง ใจเราคิดไปทางนี้ท่านให้คิดไปทางโน้น ใจเราคิดไปทางโน้น ท่านให้มาทางนี้ ท่านให้ฝึกใจตัวเอง เพราะในเราถูกกิเลสเข้ามาพอกเต็มที่แล้ว ยังไม่ได้ฝึก ไม่ได้หัด มันยังไม่มีศีลไม่เป็นธรรม เพราะใจมันยังไม่แจ้ง ไม่ขาว จะไปเชื่อมั่นอย่างไรได้”^{๕๘}

ทัศนะดังกล่าวนี้เป็นไปในทิศทางเดียวกับเทศนาธรรมของหลวงปู่มั่นที่พยายามให้มองเห็นธรรมะที่อยู่นอกรอบปริยัติ ดังที่พระไพศาล วิสาโลบันทึกว่า “...ด้วยความสงสัยดังกล่าว สมเด็จ ฯ จึงถามหลวงปู่มั่นว่า ในเมื่อท่านอยู่แต่ในป่า ไม่มีตำรา จะเรียนรู้ธรรมจนสอนพระและญาติโยม ได้อย่างไร หลวงปู่มั่นตอบสั้น ๆ ว่า "ธรรมนั้นมิได้อยู่ทุกหย่อมหญ้าสำหรับผู้มีปัญหา" มีความจริงหลายอย่างที่อยู่นอกรอบความคิดออกไป ความจริงบางอย่างที่อยู่ในระดับความคิดใช้เครื่องมือคือกระบวนการทางเหตุผลก็เข้าถึงได้ แต่มีความจริงบางอย่างเครื่องมือทางเหตุผลเข้าไม่ถึง นอกจากเหตุผลพุทธทำนั้

เทศนาธรรมบทที่ ๑๔ เป็นบทเทศนาที่เกิดขึ้นเมื่อครั้งเดินทางไปอังกฤษ หลวงพ่อชาได้ให้โอวาทแก่ลูกศิษย์ที่พำนักอยู่ในสาขาต่างประเทศ ให้พยายามคงไว้ซึ่งพระวินัยและข้อวัตร เช่นเดียวกับอยู่ในเมืองไทย “โดยเฉพาะการออกบิณฑบาตโปรดสัตว์ หลวงพ่อได้กำชับให้ปฏิบัติเป็นประจำ แม้ว่าชาวต่างประเทศยังไม่รู้จักการตักบาตรก็ตาม โดยท่านสั่งว่า บิณฑบาตเอาคนก่อน ขนมนะมาทีหลัง คือให้เดินบิณฑบาตเพื่อให้

^{๕๗}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), *อุปลมณีกกลางป่าพง*, หน้า ๒๖๔.

^{๕๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐.

ชาวบ้านคุ้นเคยกับพระ และปลูกฝังศรัทธาในผู้ที่ได้พบเห็น มากกว่าเพื่อรับอาหารมาเลี้ยงชีพ”^{๕๙} การอ้างเหตุผลลักษณะนี้จัดเป็นกระบวนการเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา วิเคราะห์และสังเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่าได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา และคุณค่าด้านจิตใจ คำว่าบิณฑบาตคำนี้เชื่อมโยงกับทัศนคติและความรู้ในพุทธศาสนาหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านวิถีชีวิตนักบวชในพุทธศาสนา ที่ต้องพึ่งพาอาหารบิณฑบาตในการดำรงชีวิตอยู่ เป็นกิจกรรมแห่งการฝึกหัดขัดเกลา เป็นจุดคงค้ำยันหนึ่งในจำนวน ๑๓ ข้อเพื่อขจัดกิเลส ด้านการเผยแผ่พุทธศาสนาก็พบว่า การออกบิณฑบาตเป็นสื่อแห่งการเผยแผ่ศาสนาทำให้คนสนใจ และเป็นกิจกรรมปฏิสัมพันธ์ประจำวันระหว่างชาวพุทธในภาคส่วนของชาวบ้านกับพระภิกษุสามเณรผู้อาศัยอยู่ในวัด ให้มีชีวิตความเป็นอยู่ร่วมกันอย่างแนบแน่น หากกิจกรรมดังกล่าวสูญสลายไป พระภิกษุไม่ได้บิณฑบาต ชาวบ้านไม่ได้ทำบุญใส่บาตรทุกเช้า วัฒนธรรมวิถีชีวิตที่ดึงามชาวพุทธก็ทั้งหมดไปเกือบครึ่ง ชาวพุทธระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านก็แยกห่างกันออกไป ดังนั้นการบิณฑบาตของพระจึงเป็นที่มาของวัฒนธรรมอันดึงามของชาวพุทธเถรวาท เมื่อเทียบกับชาวพุทธมหายานกิจกรรมดังกล่าวนี้ขาดหายไป ต้องพยายามหากิจกรรมอื่นมาทดแทน ในมิตินี้การบิณฑบาตจึงมิใช่เพียงการขอเพื่อยังชีพเท่านั้น ในมิติอื่นๆ ไม่ได้กล่าวถึง หลวงพ่อชานามาใช้ในความหมายของการเผยแผ่พุทธศาสนาที่ท่านไม่มุ่งหวังว่า บิณฑบาตจะต่อได้ข้าว แต่ท่านมุ่งหวังที่จะเผยแผ่พุทธศาสนาเข้าไปในจิตใจของชาวยุโรป เมื่อเขาพบเห็นการบิณฑบาตก็จะสร้างความสนใจและนำไปสู่กิจกรรมที่ลุ่มลึกต่อไป คุณค่าด้านปฏิบัติ การบิณฑบาตคือระเบียบแบบแผนดึงามของพระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนา เป็นกิจกรรมและกิจวัตรเพื่อขัดเกลาตนเอง สืบทอดวัฒนธรรมดึงามแห่งอริยสงฆ์ ความมุ่งหมายแห่งการบิณฑบาตในอีกมิติหนึ่งจึงเป็นเพื่อรักษาธรรมเนียมข้อวัตรปฏิบัติและเพื่อการขัดเกลา ประพฤติปฏิบัติธรรมตลอดถึงการก้าวเดินบิณฑบาตเป็นการออกกำลังกาย เสริมสร้างสุขภาพอนามัยให้แข็งแรง ป้องกันโรคภัย คุณค่าเศรษฐกิจ อาหารบิณฑบาต คือปัจจัยพื้นฐานที่จะทำให้ชีวิตพระภิกษุสงฆ์ดำรงตนอยู่ได้ เป็นการสร้างฐานแห่งการได้มาซึ่งอาหารบริโภคในอนาคต ถ้าไม่เริ่มทำ ก็จะไม่มีการพาทำ ดังนั้นการบิณฑบาตมีความหมายและความสำคัญเพราะ เป็นระเบียบแบบแผนดึงามของศาสนาพุทธที่ต้องทำให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ และเพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องในวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ คุณค่าด้านสังคม การบิณฑบาตเป็นกิจกรรมสร้างปฏิสัมพันธ์อันดึงามระหว่างชาวพุทธในชีวิตประจำวัน พระสงฆ์เดินบิณฑบาต ชาวบ้านใส่บาตรทำบุญ ชำระจิตใจตนเองให้ได้รับความสุขทุกเช้าก่อนทำกิจกรรมอย่างอื่นต่อไป นับเป็นภาพที่สวยงามของกิจกรรมมนุษย์บนเปลือกโลก การออกเดินบิณฑบาตเพื่อเอาคนนับเป็นการมองเชื่อมโยงกิจวัตรของพระกับการประกาศเผยแผ่ธรรม เพราะเมื่อได้คนแล้วทุกสิ่งอย่างก็ตามมา ไม่ว่าจะเป็นอาหาร การสนับสนุนส่งเสริมพุทธศาสนาให้มีความมั่นคงเข้มแข็งในด้านต่างๆ จากคุณค่าที่กล่าวมาทั้งหมด การบิณฑบาตจึงไม่ใช่กิจกรรมเพียงเพื่อหล่อเลี้ยงชีวิตเท่านั้นแต่เป็นระเบียบแบบแผนของชีวิตชาวพุทธ เป็นวัฒนธรรมดึงามของพุทธศาสนา

เทศนาธรรมบทที่ ๑๕ เป็นบทเทศนาที่พระครูสุวรรณประโชติ เล่าเป็นความประทับใจในคำสอนของหลวงพ่อกว่า “ไม่ตี ก็ให้มันตาย ไม่ตาย ก็ให้มันตี”^{๖๐} การอ้างเหตุผลลักษณะนี้จัดเป็นกระบวนการเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา วิเคราะห์และสังเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่าได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา เป็นเทศนาธรรมที่นำไปสู่กระบวนการขบคิดที่ลึกซึ้งได้หลายแง่มุม ในที่นี้จะมองเป็นสองมุม มุมแรกคือกระตุ้นให้ศิษย์หุ่มเห จริ่งจัง ปลูกเร้าในการปฏิบัติเอาดีให้ได้ ไม่ย่อท้อต่อความยากลำบาก มุมที่สองตีความในแง่ของการปฏิบัติขัดเกลาภายในจิตใจ กล่าวคือ คำว่า ไม่ตี นั้นหมายถึงกิเลสที่แฝงอยู่ภายในใจ ก็ให้มันตายคือการกำจัด

^{๕๙} พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทโท), **อุปลมณี**, หน้า ๕๒๙.

^{๖๐} พระครูสุวรรณประโชติ (คำผง ฐิตปุญโญ), วัดป่าพิทักษ์ธรรม จังหวัดนครราชสีมา, ใน **กึ่งก้านแห่งโพธิญาณ**,

ออกให้ได้ ส่วนคำว่า ไม่ตายนั้นหมายเอาคุณธรรมในใจซึ่งเป็นความดีงามอยู่นั้น ก็ให้มันดีคือให้พัฒนาขึ้นไปอีก คุณค่าด้านจิตใจ เป็นคำสอนที่ปลูกใจให้อาจหาญกล้าสร้างพลังอย่างเอาจริง มีจิตใจ ที่เข้มแข็งอดทน มั่นคงแน่วแน่ ไม่หวั่นไหว ไม่ทำเล่น คุณค่าด้านปฏิบัติ เป็นคำสอนที่เราให้ลูกศิษย์เร่งปฏิบัติขัดเกลาร่างกายอย่างทุ่มเท จริงจัง มีความเพียรพยายามให้ถึงที่สุด มุ่งมั่นเพื่อถึงจุดหมายปลายทางให้จงได้

เทศนาธรรมบทที่ ๑๖ เป็นบทเทศนาที่พระมหาคำทูลกล่าวถึงความประทับใจในหลักคำสอนของหลวงพ่อบุชา ไว้หลายประการได้แก่ “การปฏิบัติธรรมคือการรู้ตัวเองว่าคิดอย่างไร เป็นอย่างไร” “ไม่ทำตามใจ แต่ทำตามธรรม” “ขยันก็ทำ ชี้แจงก็ทำ” “ทำไปเรื่อย ๆ ให้สม่ำเสมอให้เป็นปฏิปทา” “กิเลสท่านให้ขัดมัน ไม่ให้ทำตามมัน” “การปฏิบัติคือไม่เอาทุกข์ ไม่เอาสุข” “การปฏิบัติที่ถูกต้อง ต้องลงที่การปล่อยวาง” “แม้แต่ความสงบก็ต้องปล่อยวาง” “ความไม่แน่ ทำให้ปล่อยวางได้”^{๖๑} ประมวลธรรมชุดนี้ล้วนแต่นำข้อฝึกฝนอบรมตามแนวทางพุทธศาสนา จึงจัดเป็นรูปแบบเหตุผลพุทธ ในธรรมชุดนี้เลือกวิเคราะห์คำสอนที่ว่า “การปฏิบัติคือไม่เอาทุกข์ ไม่เอาสุข” วิเคราะห์คุณค่าตามโครงสร้างได้ดังนี้ คุณค่าด้านปัญญา ในทัศนะพุทธนั้นมีเป้าหมายสูงสุดของชีวิตอยู่ที่การปล่อยวางให้ได้ คำสอนนี้จึงมุ่งเน้นเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจ ฉลาดรู้ทัน ไม่ติดอยู่ในความสุขหรือทุกข์ อันเป็นสภาวะธรรมที่ติดอยู่กับชีวิต ท่านเปรียบว่าสุขทุกข์เหมือนกับงูเห่าที่มีพิษตัวเดียวกัน ด้านหัวมีพิษร้ายนำเกรงกลัว ด้านหางนุ่มนวลน่าจับต้อง ความทุกข์คือหัวของงูความสุขคือหางของงู ไปหลงเล่นเพลินใจอยู่ก็จะเจ็บปวดเพราะพิษงูได้ คนส่วนใหญ่ก็มักหลงติดในสิ่งนี้ ท่านจึงสอนให้เห็นความไร้สาระของสุข-ทุกข์ซึ่งเป็นธรรมประจำโลก มองออกไปนอกรอบของสภาวะเหล่านี้เพื่อให้จิตอิสระหลุดพ้นและปล่อยวางได้ คุณค่าด้านจิตใจ การปฏิบัติที่ไม่เอาสุขเอาทุกข์ เพื่อรักษาเสถียรภาพของจิตใจให้มีความเป็นกลาง มีความหนักแน่นมั่นคง ไม่ขึ้นๆลงๆ ตามสภาวะของสุข-ทุกข์ที่เข้ามากระทบ หากจิตไม่ตกอยู่ในอำนาจสุข-ทุกข์ ก็จักมีความปลอดโปร่ง โล่งอิสระ สงบร่มเย็นเป็นสมาธิ เกื้อหนุนปัญญาทำหน้าที่ได้อย่างเฉียบคม คุณค่าด้านปฏิบัติ ความที่สามารถอยู่เหนือสุขเหนือทุกข์ได้ มีความสงบระงับ ดำเนินชีวิตอยู่อย่างเรียบง่ายตามอัธยาศัย ตามระเบียบแบบแผนที่ตั้งมา ปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้องเหมาะสม ไม่เร่ไปฝั่งโน้นฝั่งนี้ จนชีวิตหาความสงบสุขไม่ได้ คนปัจจุบันไม่ค่อยจะมีความสุขเพราะวิ่งหาความสุข แสวงหาแต่วิธีป้องกันทุกข์ไม่ให้เข้าใกล้ คนเข้าไม่ถึงความสุขสงบก็เพราะสาเหตุเหล่านี้ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ การอยู่นอกรอบสุขทุกข์ทำให้ประหยัดในการบริโภค เมื่อบริโภคน้อยก็ไม่สิ้นเปลืองในการผลิต ทรัพยากรของโลกก็ถูกใช้น้อยลงแต่ในโลกปัจจุบันมนุษย์ผลิตและบริโภคจนเกินพอดี ใช้เครื่องบำรุงบำเรอตนเองจนทำลายทรัพยากรของโลกย่อยยับ ไม่เป็นไปเพื่อการดำรงอยู่ได้ของชีวิตอย่างแท้จริง หากมนุษย์ยับยั้งตนเองจากคำว่าความสุขแบบเสพเสวยได้มนุษย์ก็จะยังรักษาคุณภาพของชีวิตที่ดีตามหลักพุทธศาสนา คุณค่าด้านสังคม คนในปัจจุบันทะเลาะกัน ขัดแย้งกัน เป็นศัตรูกันเพราะสาเหตุแห่งการแย่งชิงความสุขกัน หากสังคมมนุษย์นำหลักปฏิบัติไม่เอาทุกข์ ไม่เอาสุขดังที่ท่านสอน แบ่งปันความสุขแบ่งเบาความทุกข์ให้แก่กัน มนุษย์จะลดการขัดแย้งกันลงอย่างมาก มนุษย์จะมีความผูกพันอยู่ร่วมกันด้วยความสันติสุข

จากการศึกษาวิจัยในประเด็นนี้พบว่า คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท โดยการคัดเลือกหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม จากบทเทศนา บทเสวนาถามตอบ การกล่าวให้โอวาท ที่มีการบันทึกไว้ในสื่อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น งานวิจัย เอกสารวิชาการ หนังสือ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ แล้วนำมาศึกษาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม ผลการวิจัยพบว่า คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนिरันย เป็น

^{๖๑}พระมหาคำทูล กมพุทธโต, วัดป่าภูสิงห์ จังหวัดศรีสะเกษ, ใน กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ, หน้า ๓๕๘-๓๖๐.

เหตุผลระดับจินตามยปัญญา คือ ความคิด ทิฏฐิ ความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล มักใช้กับผู้ฟังจำนวนมากๆ เช่น ไม่มีใครมารักษาเราได้ นอกจากใจของเรา เป็นต้น ผลที่เกิดจากเหตุผลระดับนี้ ทำให้ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่างๆ เป็นแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของ เหตุผลอุปนัย เป็นเหตุผลที่อธิบายจากจุดย่อยหรือกรณีตัวอย่างไปหาข้อสรุปที่เป็นหลักใหญ่ ส่วนใหญ่มักใช้ใน สถานการณ์สนทนาถามตอบ จำนวนผู้ฟังไม่มาก แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น ในเมื่อท่านพูด ภาษาอังกฤษไม่ได้ หลวงพ่อสอนฝรั่งอย่างไร ท่านตอบว่า ไม่ยากหรอก ดึงไปดึงมาเหมือนควาย เตี้ยมันก็เป็น เท่านั้นละ เป็นต้น กระบวนการเหตุผลนี้ทำให้เกิดการเข้าใจโลกรอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบเปรียบเทียบ เป็นการยกเอาสิ่ง ที่เข้าใจโดยทั่วๆ ไปเพื่อเทียบให้เห็นความรู้อีกอันหนึ่งในลักษณะแบบเดียวกัน เป็นแนวทางที่ใช้มากเพื่อ เชื่อมโยงความคิดและหลักปฏิบัติให้เข้าใจถึงหลักปฏิบัติ แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น การเปรียบเทียบ ไก่ป่า กับไก่บ้าน เทียบกับชีวิตพระป่ากับพระบ้าน” เป็นต้น กระบวนการเหตุผลแบบนี้ทำให้เกิดการยึดถือ ลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต และการเข้าใจโลก รอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป คุณค่าการสอน ธรรมตามรูปแบบโยนิโสมนสิการ เป็นลักษณะเช่นเดียวกับเหตุผลแบบนิรนัย คือกระตุ้นความคิด เช่น กิน น้อย นอนน้อย พูดน้อย คือนักปฏิบัติ กินมาก นอนมาก พูดมาก คือคนโง่ เป็นต้น กระบวนการเหตุผลเช่นนี้ ทำให้เกิดกระการคิดแบบต่างๆ เช่น คิดสืบสาวเหตุปัจจัย คิดแยกแยะส่วนประกอบ สามัญลักษณ์หรือแบบ รู้เท่าทันธรรมดา เป็นต้น คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบปฏิบัติภาวนา เป็นเหตุผลปฏิบัติเพื่อเข้าถึง จุดมุ่งหมายของพุทธศาสนา แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น “ธรรมะอยู่ที่ตัวเราไม่ได้อยู่ในตัวหนังสือ” เป็นต้น กระบวนการเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา ส่งผลให้เกิดความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทาง ปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงเท่าที่การมองโลก และชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยั้งยิ่งกว่าทิฏฐิหรือความคิดเห็น หรือ ทฤษฎี

๔.๔ การวิเคราะห์

ลักษณะโดยรวมของ “สังฆะไทย” ตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลางเป็นต้นมา ภารกิจคณะสงฆ์ ด้านคณฤชระที่ได้รับการปฏิรูปโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ กำลังเป็นที่แพร่หลายเป็น แกนหลักในเส้นทางการศึกษาที่มีอย่างจำกัดในยุคสมัยนั้น ระบบการศึกษานักธรรมบาลีที่เดิมยึดโยงอยู่กับ ระบบการศึกษาชาติ แม้ว่าต่อมา ในสมัยรัชกาลที่ ๖ การศึกษาสงฆ์จะถูกแยกออกจากการศึกษาชาติก็ตาม การศึกษาสายเก่า คือระบบการศึกษาสงฆ์ ยังคงมีคุณค่าความหมายเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป ในยุคที่สังคมไทย ยังไม่สามารถผลิตครูได้ทันการขยายตัวของโรงเรียนในชุมชนที่แยกตัวจากวัดได้ ดังนั้นผู้ที่สามารถเรียนปริยัติ ธรรมจนนักธรรมชั้นใดชั้นหนึ่งก็สามารถเป็นครูสอนในโรงเรียนได้ ส่วนภารกิจคณะสงฆ์ด้านวิปัสสนาธุระ ชาติ การเหลียวแลจากคณะสงฆ์สายหลักโดยสิ้นเชิง ซึ่งน่าจะมีสาเหตุมาจากเงื่อนไขหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง นิกายสงฆ์ระหว่างธรรมยุตกับมหานิกาย กระแสแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ที่ไหลมาจากตะวันตก ที่ถือว่่าจะเป็น สาเหตุหลัก ก็เนื่องจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานนี้ไม่สามารถวัดผลประเมินผลให้เป็นเหมือนระบบปริยัติ ธรรมได้ พระสงฆ์ทั่วประเทศจึงต้องแสวงหาแนวทางการฝึกปฏิบัติกันเอง ตามแนวทางของตนในภาคอีสาน สายที่ประสบผลสำเร็จมากที่สุดคือแนวทางของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ทางภาคเหนือมีครูบาศรีวิชัยเป็นศูนย์รวม ใจของชาวเหนือ ทางภาคใต้หลวงปู่พุทธทาสโดเด่นขึ้น ภาคกลางและในกรุงเทพมหานคร มีหลวงปู่สด

แห่งวัดปากน้ำ หลวงพ่อโชคแห่งวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ อาจารย์แนบ มหานีรานนท์ นอกจากนี้ยังมี พระสงฆ์รูปอื่นที่เที่ยวเสาะแสวงหาแนวทางของตนรวมถึง พระสงฆ์ชาวกัมพูชา ที่จาริกธุดงค์เข้ามายังพื้นที่ ประเทศไทย ช่วงเวลาดังกล่าวนี้ถือว่าอยู่ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของสังคมไทยก่อนเข้าสู่ยุคทุนนิยมเต็มตัว

มีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับพัฒนาการของวัดป่าในปัจจุบัน คือ อดีตพระสงฆ์สายวัดป่ายุค พ.ศ. ๒๕๐๐ ถอยหลังไป นิยมจาริกธุดงค์ตามป่าเขามาก แต่ในปัจจุบันอยู่เป็นสำนัก สร้างอาณานิเวศวัดให้ เหมาะแก่การปฏิบัติ ปรากฏว่าสำนักวัดป่า ที่พัฒนามาจากสายหลวงปู่มั่น และหลวงปู่ชานันท์ กลายเป็นสำนัก ปฏิบัติแนวพระป่าที่มีมาตรฐานสูง ทั้งในด้านโครงสร้างกายภาพแวดล้อมของสำนัก และรูปแบบปฏิบัติขัดเกลา ของบุคคลากรภายในสำนัก กลายเป็นจุดแข็งให้กับศาสนาพุทธในประเทศไทยชดเชยความอ่อนตัวของสำนัก เรียบของวัดบ้านที่นับวันเสื่อมความนิยมลงไป ไม่ว่าจะเป็นปริยัติธรรมแผนกบาลี แผนกนักธรรม และแผนก สามัญ จะยังคงได้รับความนิยมอยู่คือการศึกษาสงฆ์ที่ได้รับการรองรับจากรัฐคือมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ กัง มหาวิทยาลัยมหามกุฏฯ ซึ่งได้สถาปนามาตั้งแต่รัชสมัยรัชการที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พัฒนาการของ สำนักปฏิบัติวัดป่าสายหลวงปู่มั่น เริ่มขึ้นตั้งแต่การปูพื้นฐานของหลวงปู่เสาร์และหลวงปู่มั่นช่วงกลางของ รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา และขยายผลอย่างมากตั้งแต่ ประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา โดยศิษย์ที่เป็นทั้งธรรม ยุติและมหานิกาย สายธรรมยุติที่ได้รับความนิยมรับเช่น วัดป่าบ้านตาดของหลวงตามหาบัว วัดธรรมเจดีย์ของ พระอาจารย์วิริยงค์ วัดโคศคารามของพระอาจารย์ลี วัดหินหมากเป้งของหลวงปู่เทศก์ วัดป่าดอยแม่ปิ้งของ หลวงปู่แหวน เป็นต้น สำหรับมหานิกายเด่นที่สุดคือสายวัดหนองป่าพงของหลวงพ่อชา เพราะสามารถขยาย เครือข่ายได้กว้างไกลทั้งในประเทศและต่างประเทศอย่างมั่นคง เช่น สำนักวัดป่านานาชาติที่อุบล วัดบ้านปลื้ม วัดนาป่าพงของพระอาจารย์ศีกฤทธิ์ วัดเขาแผงม้า วัดจิตวิเวกในอังกฤษ วัดบุญญาवासของพระอาจารย์อัคร เดช เป็นต้น รูปแบบสำนักวัดป่าสายนี้สามารถขยายเครือข่ายครอบคลุมเกือบทุกพื้นที่ของประเทศไทย จาก การสำนัก ตัวอย่างวัดป่าเหล่านี้มีให้พบเห็นอยู่มากแทบทุกจังหวัด นโยบาย มาตรการรัฐไม่สามารถรักษาป่า ไว้ได้เท่าที่ควรจะเป็น แม้จะมีการปิดป่าตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๑๘ แต่ก็ยังปรากฏว่าป่าถูกทำลายไปเรื่อยๆ ล่าสุดมี ข้อมูลรายงานว่า ป่าในเมืองไทยเหลืออยู่ร้อยละ ๓๓.๔๔ ซึ่งส่วนใหญ่มีพื้นที่อยู่ที่ภาคเหนือ เฉพาะในเขตพื้นที่ ภาคอีสานนั้นเหลืออยู่เพียงร้อยละ ๑๖ เป็นภาคที่มีป่าเหลือน้อยที่สุดในประเทศไทย พระสงฆ์ที่เคยดำรงชีพ อยู่ในป่า ใช้ธรรมชาติป่าเป็นห้องเรียนไม่ได้อีกแล้ว แต่อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ได้ปฏิบัติธรรมได้รับความ สนใจมากขึ้น ปรากฏมีสำนักปฏิบัติทางเลือกมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบที่คณะสงฆ์จัดเองดำเนินการเอง รูปแบบสถาบันการศึกษา รูปแบบปัจเจกบุคคลที่มีทั้งคฤหัสถ์ชายหญิงดำเนินการ โดยอิงอาศัยตามแนวทาง พระไตรปิฎกหรือแนวทางที่ครูอาจารย์สั่งสอนมา สิ่งเหล่านี้จัดเป็นพัฒนาการด้านบวกของการปฏิบัติธรรมใน ประเทศไทย ในขณะเดียวกันพัฒนาการด้านที่เป็นลบก็มีปรากฏให้เห็นเช่นเดียวกัน อาทิ การก่อตั้งสำนัก ปฏิบัติในลักษณะชุดบ่อล่อปลาแสวงหาผลประโยชน์ของบางสำนัก หรือก่อตั้งสำนักโดยมีประโยชน์แอบแฝงใน ด้านใดด้านหนึ่ง กระบวนการสร้างพระอรหันต์ การปฏิบัติจอมปลอม ฯลฯ การปฏิบัติและตั้งสำนักขึ้นมา หลอกลวงในลักษณะเช่นนี้มีปรากฏให้เห็นเสมอ อีกประการหนึ่งรูปแบบการจาริกธุดงค์ที่ถือว่าเป็น กระบวนการสำคัญที่สนับสนุนให้พระสงฆ์ปลื้มกวีเวก หาคความสงบสงัด ฝึกปฏิบัติขัดเกลาเข้มข้น เพื่อกำจัด กิเลส ได้ถูกกลุ่มบุคคลผู้ไม่หวังดีแอบอ้างแสวงหาประโยชน์ ทำให้การจาริกธุดงค์ที่เคยมีคุณค่าและ ความหมายต่อพระสงฆ์และสังคมไทย ขาดความน่าเชื่อถือและเสื่อมลง การแอบอ้างกลุ่มบุคคลดังกล่าวยังคง ดำเนินการอยู่อย่างต่อเนื่องในปัจจุบัน ที่กล่าวมาทั้งหมดเป็นเพียงบางส่วนที่เป็นปัญหาการแก้ไข

การวิเคราะห์คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่ocha สุภทโท มีบทเทศนาที่นำมาเป็นเนื้อหาในการวิเคราะห์อยู่ ๓๔ บท โดยวิเคราะห์ตามรูปแบบของเหตุผล ๕ รูปแบบ ได้แก่ เหตุผลแบบนิรนัย เหตุผลแบบอุปนัย เหตุผลแบบเปรียบเทียบ เหตุผลแบบโยนิโสมนสิการ และรูปแบบการปฏิบัติภาวนา ซึ่งในเหตุผลแบบโยนิโสมนสิการนั้นแบ่งวิเคราะห์ตามวิธีคิดได้เป็น ๑๐ วิธี ได้แก่ วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์หรือแบบรู้เท่าทันธรรมดา วิธีคิดแบบอริยสัจ/แบบแก้ปัญหา วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ วิธีคิดแบบรู้ทันคุณโทษและทางออก วิธีคิดแบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม วิธีคิดแบบเร้ากุศล วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน และวิธีคิดแบบวิวัชชวาท โดยวิเคราะห์ผ่านแนวคิดด้านคุณค่า ๕ ประการ ได้แก่ คุณค่าทางปัญญา คุณค่าทางจิตใจ คุณค่าทางปฏิบัติ คุณค่าทางเศรษฐกิจ และคุณค่าทางสังคม ซึ่งคุณค่าเหล่านี้สรุปรวมลงในคุณค่าที่เป็น นามธรรม รูปธรรม จุดมุ่งหมายในการวิเคราะห์เพื่อให้เกิดความรู้ใหม่ว่า ในแต่ละรูปแบบของการใช้เหตุผลในบทเทศนาของหลวงปู่มั่นและหลวงพ่oชานั้น ก่อให้เกิดคุณค่าที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมอย่างไร ดังตารางที่ ๔.๑ ดังนี้

ตารางที่ ๔.๒

คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่ocha สุภทโท

รูปแบบ	คุณค่า				
	นามธรรม		รูปธรรม		
	ปัญญา	จิตใจ	ปฏิบัติ	เศรษฐกิจ	สังคม
เหตุผลแบบนิรนัย : -ระดับจินตตามยปัญญา/ การคิด ทิฎฐิ /ความเห็น/ ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล -ลักษณะ เช่น ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต	*****	*****	*****	**	**
เหตุผลแบบอุปนัย : - ระดับสุดมยปัญญา/ ปรโตโฆสะ -ลักษณะ เช่น การเข้าใจโลกรอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆต่อไป	**	**	*****	*****	*****
เหตุผลแบบเปรียบเทียบ : อุปมา ความคิดกลมกลืนกันระหว่างอุปนัย-นิรนัย อ้างเอาส่วนที่เหมือนกันทั้งเนื้อหาและสิ่งที่มุ่งหวัง มาเทียบเคียงให้เกิดความรู้ใหม่	*****	*****	*****	**	**

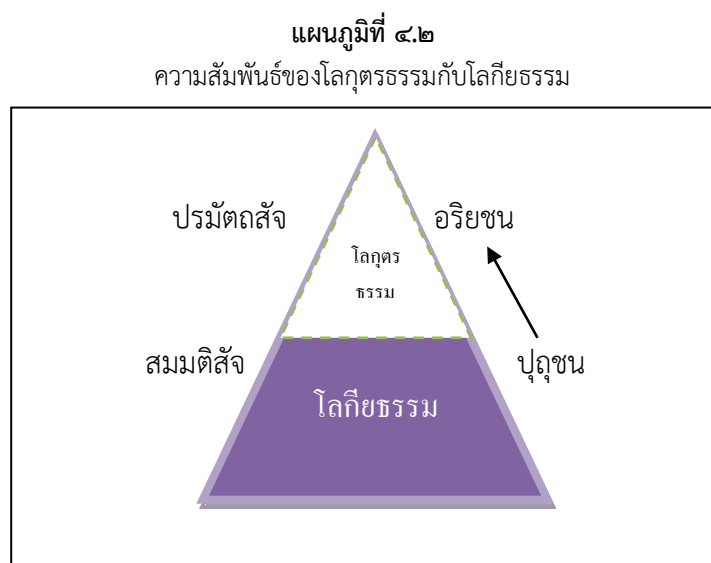
ตารางที่ ๔.๒ (ต่อ)

รูปแบบ	คุณค่า				
	นามธรรม		รูปธรรม		
	ปัญญา	จิตใจ	ปฏิบัติ	เศรษฐกิจ	สังคม
เหตุผลแบบโยนิโสมนสิการ : - ระดับวิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย แบบแยกแยะ ส่วนประกอบ สามัญลักษณ์หรือแบบรู้เท่าทันธรรมตา แบบอริยสัจ/แบบแก้ปัญหามาแบบอรรถธรรมสัมพันธ์ แบบรู้ทันคุณโทษและทางออก แบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม แบบเร้ากุศล แบบอยู่กับปัจจุบัน และแบบวิภาษวาท - ลักษณะ เช่น ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต	*****	*****	*****	**	**
เหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา : - การปฏิบัติบำเพ็ญ ภาวนามยปัญญา การหยั่งรู้ - ลักษณะ เป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงทำให้การมองโลกและชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยั้งยิ่งกว่าทฤษฎี	*****	*****	*****	*****	*****

จากตารางที่ ๔.๑ อธิบายเพิ่มเติมได้ว่า รูปแบบเหตุผลนिरนัย เป็นเหตุผลที่กระตุ้นให้เกิด การพัฒนาปัญญาจากการคิด การใช้เหตุผลด้วยความคิด สร้างความรู้ด้วยกระบวนการทางความคิด เป็นความรู้ระดับทฤษฎีความเห็น มีความสอดคล้องกับจินตมยปัญญา ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดจากโยนิโสมนสิการเป็นหลัก รูปแบบแห่งเหตุผลชนิดนี้มีน้ำหนักในด้านคุณค่าเชิงนามธรรม คือ สร้างปัญญาและจิตใจให้มีทัศนคติที่ถูกต้อง มีความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีจิตมั่นคง เข้มแข็งอดทน จิตสะอาดบริสุทธิ์ จิตสงบร่มเย็น มีความสุขในการใช้ชีวิต ซึ่งเชื่อมโยงไปถึงคุณค่าเชิงรูปธรรม คือ ยึดถือแนวทางปฏิบัติ อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ ที่ได้รับการสั่งสอนจากหลวงปู่่มั่นและหลวงพ่อกุศล เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต รูปแบบเหตุผลอุปนัย เป็นเหตุผลที่กระตุ้นให้เกิด การพัฒนาปัญญาที่เกิดจากการสดับ การเล่าเรียน อ่านตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม การรับรู้ในสิ่งประจักษ์ รู้จากประสบการณ์ตรง มีความสอดคล้องกับสุดมยปัญญา ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดจากปรโตโฆสะ เป็นการเข้าใจโลกรอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไปรูปแบบแห่งเหตุผลชนิดนี้มีน้ำหนักในด้านคุณค่าเชิงรูปธรรม คือ คุณค่าด้านการปฏิบัติ ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคม หมายถึงมีความสามารถในการจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบและปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องมากขึ้น จัดการความเป็นอยู่ขั้นพื้นฐานได้ถูกต้องไม่ก่อความเดือดร้อนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น การมีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม รูปแบบเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา เป็นเหตุผลที่กระตุ้นให้เกิด การปฏิบัติบำเพ็ญภาวนา เพื่อให้เกิดการหยั่งรู้ อันเป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ มีความสอดคล้องกับ ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฝึกฝนอบรมลงมือปฏิบัติ ซึ่งถือว่าเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุดที่จะทำให้บรรลุถึงความจริงสุดท้าย

หรือความจริงระดับสูงสุดในพุทธศาสนาได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงท่าที การมองโลกและชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยิ่งกว่าทฤษฎีระดับ รูปแบบแห่งเหตุผลชนิดนี้ก่อให้เกิดคุณค่าทั้งเชิงนามธรรมและรูปธรรม เริ่มตั้งแต่ คุณค่าด้านปัญญา คุณด้าน จิตใจ คุณด้านการปฏิบัติ คุณด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม หมายถึง มีทัศนคติที่ถูกต้อง มีความรู้ความ เข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีความอิสระ หลุดพ้น ปล่อยวางได้ มีจิตมั่นคง มีความ เข้มแข็งอดทน มีจิตสะอาดบริสุทธิ์ มีจิตสงบร่มเย็น มีความสุขในการใช้ชีวิต มีการจัดการทางกายภาพเป็น ระเบียบมากขึ้น มีการปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องขึ้น จัดการด้านการผลิต ด้านบริโภค การมี ความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่ สร้างสรรค์สังคม

ในการวิเคราะห์คุณค่าของเหตุผลแบบพุทธ ซึ่งเข้าถึงความจริงอีกระดับหนึ่งที่เกินขอบเขตแห่ง สามัญทั่วไป มิใช่เหตุผลที่เกิดขึ้นจากการเชื่อมโยงหรือกระบวนการทางความคิดแต่เป็นการเอาจิตสัมผัสรับรู้กับ ความจริงนั้น ซึ่งความจริงเหล่านั้นไม่อาจอธิบายในกรอบโครงสร้างของภาษาได้ หลวงพ่อพุทธทาสแก้ปัญหา นี้ โดยการใช้คำว่า “ภาษาคน ภาษาธรรม” หลวงพ่อชาใช้คำว่า “นอกเหตุ เหนือผล” อาจารย์ประมวล เพ็งจันทร์ ใช้คำว่า “พุทธศาสนานอกไวยากรณ์”^{๖๒} เพื่อให้เห็นเป็นรูปธรรม ผู้วิจัยจำแนกความจริงสองระดับตาม แผนภูมิดังต่อไปนี้

ในพีระมิด แบ่งความจริงเป็นสองระดับ คือ โลกุตระธรรมกับโลกียธรรม แต่ทั้งสองความจริงอยู่ใน กรอบของพีระมิดเดียวกัน มีความเชื่อมโยงกัน ไม่ได้แยกอย่างอิสระจากกัน โดยโลกียธรรมเป็นส่วนฐานของ โลกุตระธรรม ภายนอกพีระมิดกล่าวถึงความจริงสองประการ คือ ความจริงระดับปรมาตตกับความจริงระดับ สมมติ ซึ่งเทียบเคียงระดับเช่นเดียวกับโลกียธรรมและโลกุตระธรรม ไม่สามารถแยกกันโดยเด็ดขาดจากกันมี ความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันเช่นเดียวกัน ในส่วนของกลุ่มบุคคลจำแนกเป็นสองกลุ่มใหญ่ คือ ปุถุชนกับอริยชน ซึ่งมีคุณลักษณะหรือสภาวะตรงกับโลกียธรรมและโลกุตระธรรม นั่นก็หมายความว่าความเป็นปุถุชนและความ

^{๖๒}สุรพศ ทวีศักดิ์. คู่กับประมวล เพ็งจันทร์ “พุทธศาสนาที่ไม่มีไวยากรณ์” (ตอนที่ ๑).

เป็นอริยชนอยู่ในโลกใบเดียวกันนี้ ต่างกันแต่เพียงว่าบางคนได้พัฒนาตนเองขึ้นไปอยู่ในระดับที่สูงกว่าปุถุชน เรียกว่าอริยชน และในส่วนของอริยชนก็ยังมีกรจำแนกระดับได้อีก คือ อริยชนชั้นโสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และพระอรหันต์ พระอริยชนเหล่านี้ยังดำรงชีวิตปนเปออยู่ในกลุ่มชนทั้งหมดในโลกนี้ ยังต้องพึ่งพาอาศัย ปัจจัยพื้นฐานแห่งการดำรงชีวิตอยู่ได้เฉกเช่นเดียวกับบุคคลทั่วไป เพียงแต่ความที่อริยบุคคลมีจิตใจที่สูงส่งกว่า จิตเข้มแข็งมั่นคงสงบระงับ สะอาดบริสุทธิ์ สงบร่มเย็น มีความสุขในการใช้ชีวิตมากกว่าปุถุชน นอกจากนี้ อริยบุคคลยังเป็นผู้มีสัมมาทิฐิ มีความรู้ความเข้าใจฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงโลกและชีวิต ตลอดถึงมี อิสระหลุดพ้นปล่อยวางได้ ซึ่งถือว่าเป็นคุณค่าด้านนามธรรม จากคุณลักษณะของพระอริยบุคคลดังที่กล่าวมา ส่งผลให้มีความสามารถในการจัดจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบมากขึ้น ปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ ถูกต้องขึ้น จัดการด้านการผลิต ด้านบริโภค มีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม ซึ่งถือว่าเป็นคุณค่าด้านรูปธรรม จากหลักการ ดังกล่าวสามารถนำไปเป็นกรอบในการวิเคราะห์คุณค่าที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างคุณด้านนามธรรมกับคุณ ด้านรูปธรรม ดังต่อไปนี้ คุณค่าด้านนามธรรม เทศนาธรรมที่เน้นสภาวะธรรม ให้เกิดความรู้ความเข้าใจต่อโลก และชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีความอิสระหลุดพ้นและปล่อยวางได้ คุณค่าด้านรูปธรรม อริยบุคคลที่มีจิตสูงส่ง ย่อมจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบและปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องขึ้น ในด้านความเป็นอยู่ของชีวิตในการแสวงหาและบริโภคย่อมไม่เป็นไปเพื่อการเบียดเบียนทั้งตนเองและบุคคลอื่น มีความสัมพันธ์อันดีในการอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์ มีความเอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน สร้างสรรค์สังคมให้เกิดความดี งามและสันติสุขร่วมกัน

การสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ฐริทตโต และหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท ที่ประสบผลสำเร็จอย่างมาก นอกเหนือจากความสามารถเฉพาะส่วนบุคคลในความเป็นธรรมาจารย์ของท่านเองแล้ว ยังมีเงื่อนไขสำคัญ หลายประการ อาทิ การบูรณาการหลักพระธรรมวินัยดั้งเดิม เข้ากับบริบทของสถานที่ฝึกปฏิบัติที่เป็น ธรรมชาติ ให้เกื้อกูลต่อการปฏิบัติขัดเกลาให้ได้ผล การยึดธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด และประยุกต์ให้สอดคล้อง สัมพันธ์กับการวางระเบียบแบบแผนต่อกระบวนการฝึกหัดขัดเกลา เงื่อนไขอีกประการเป็นความมุ่งมั่นตั้งใจของลูก ศิษย์ที่เข้าฝึกฝนเข้มข้นชนิดเอาชีวิตเข้าแลก แสวงหาสัจธรรม ไม่ท้อแท้ห่อถอย แม้จะยากลำบาก มุ่งบรรลุ อุดมการณ์ที่มุ่งหวัง เป็นต้น พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรม ไม่ได้เกิดจากแผนการตั้งแต่ต้น หากแต่เลื่อนไหลไป ตามกระแสของเหตุปัจจัย เมื่อ การฝึกปฏิบัติส่วนตนของพระธรรมาจารย์ทั้งสองรูปประสบผลสำเร็จ ดึงดูดลูก ศิษย์ให้เข้ามาศึกษาปฏิบัติตาม เกิดผูกพันระหว่างศิษย์กับอาจารย์อย่างแน่นแฟ้น และเกิดคุณค่าความหมาย ตามคติอุปัชฌาย์-สัทธิวาทิก อาจารย์-อันตเวาสิก คุณลักษณะสำคัญของกลุ่มพระสงฆ์อีสานสายพระป่า ที่ ปฏิบัติตามแนวทางหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อบุชา มุ่งตรงไปยังแก่นพุทธศาสนา คือปฏิบัติขัดเกลาเพื่อความหลุด พ้น ยึดถือเคร่งครัดในหลักพระวินัย เข้มงวด เคร่งขรึม จริงจัง มุ่งมั่นต่อเป้าหมาย เอาใจใส่ต่อการ ตรวจสอบจิตใจของตนอยู่ตลอดเวลา ไม่สนใจออกนอกจนทำให้เสียคุณภาพแห่งการปฏิบัติขัดเกลา ไม่เสียเวลา กับพิธีกรรมที่ปราศจากเหตุผล ตลอดถึงปรากฏการณ์ที่เกินวิสัยสามัญของมนุษย์ ท่านย้ำสอนไม่ให้เกิดความ ลุ่มหลงมัวเมาในด้าน ไสยาศาสตร์ เวทย์มนต์ คาถาอาคม เล่นแร่แปรธาตุ ความขลังศักดิ์สิทธิ์ อภินิหาร อิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ หรือแม้แต่ความเชื่อที่เนื่องอยู่กับผี เช่น ศาลพระภูมิ ตลอดถึงโหราศาสตร์ ฤกษ์ยาม สะเดาะเคราะห์ ดวง วัตถุมงคลต่างๆ ปฏิบัติดังกล่าวทำให้พระป่าเป็นที่น่าเคารพเชื่อถือต่อประชาชนที่พบ เห็น และคุณลักษณะที่ว่ามาทั้งหมด เป็นลักษณะที่โดดเด่นของกลุ่มพระป่าสายอีสาน นำไปสู่การพัฒนา นัก ปฏิบัติธรรม ตามแนวทางของวัดป่าที่มีชื่อเสียงและมีมาตรฐานสูง ด้วยความดีงามและคุณูปการต่างๆ ที่ท่าน สรรสร้าง หลังการจากไปของท่าน บรรดาลูกศิษย์และประชาชนที่มีจิตศรัทธา ได้สร้างอนุสรณ์สถานเพื่อเป็นที่

เคารพกราบไหว้ เป็นพิพิธภัณฑ์ เกี่ยวกับชีวประวัติของท่าน ให้อนุชนรุ่นหลังได้รำลึกนึกถึง ซึ่งลูกศิษย์ของท่าน ก็ได้รับการบูชาในลักษณะเช่นนี้เช่นเดียวกัน ความแตกต่างในแนวทางของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต กับหลวงพ่อกุศล สุภทโท คือ หลวงปู่มั่นมุ่งไปในด้านความสำเร็จของศิษย์แต่ละบุคคลเป็นสำคัญ ส่วนหลวงพ่อกุศลมุ่งเน้นอุดมคติแห่งสังฆะเป็นหลัก แนวทางที่สอดคล้องกันคือยึดหลักกรรมวินัยของพุทธศาสนาเถรวาทอย่างเคร่งครัด และการดำรงชีวิตให้กลมกลืนกับธรรมชาติป่า มีจุดหมายคือความอิสระหลุดพ้นอย่างแท้จริง

รูปแบบการสอนธรรมของพระธรรมจารย์ทั้งสอง สามารถสังเคราะห์ลงในกระบวนการใช้เหตุผล ทั้ง ๕ รูปแบบ คือ เหตุผลแบบนิรนัย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ โยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา ซึ่งการใช้เหตุผลทั้งห้าประการก่อให้เกิดจุดหมายที่แตกต่างกัน กล่าวคือ การใช้เหตุผลแบบนิรนัย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ และแบบวิวิธวาท ซึ่งการใช้เหตุผลสี่ประการแรกเพื่อสร้างศรัทธา ดึงดูดคนให้สนใจพุทธศาสนา ประกาศเผยแผ่ธรรม เน้นให้เกิดความรู้ระดับสุดมยปัญญาและจิตตามยปัญญา การใช้เหตุผลแบบสืบสาวเหตุปัจจัย แยกแยะส่วนประกอบ สามัญลักษณ์ อริยสัจหรือแก้ปัญหา อรรถธรรมสัมพันธ์ รู้ทันคุณโทษ และทางออก คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม ไร้กุศล และอยู่กับปัจจุบัน เพื่อให้เกิดปัญญาหยั่งรู้ ที่กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด ส่วนการใช้เหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา มีจุดมุ่งหมายเพื่อกำจัดกิเลส เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุด สามารถข้ามพ้นจากมิจฉาทิฏฐิ เป็นอิสระจากอริชา ตัณหา อุปาทาน มุ่งให้เกิดความรู้ระดับภาวนามยปัญญา เข้าถึงจุดหมายสูงสุดแห่งอุดมคติพุทธเถรวาทคือความอิสระหลุดพ้น เพื่อเป้าหมายดังกล่าวนี้จึงทำให้วิถีชีวิต ภิกษุสงฆ์สายพระป่า อิสระจากเงื่อนไขใด ๆ ทางสังคม ไม่ว่าจะเป็เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ เงื่อนไขทางการเมือง การครอบงำของสังคมคฤหัสถ์ เป็นต้น ตลอดถึงปฏิเสธความเชื่อที่มลายในไสยศาสตร์ ลัทธิพิธีกรรมที่ปราศจากเหตุผลและไร้ค่า มีรูปแบบชีวิตที่หลีกเลี่ยงเพื่อความสงบระงับ พิจารณาไตร่ตรอง ตรวจสอบ โดยใช้กระบวนการทางเหตุผลทั้ง ๓ ระดับ คือ สุดมยปัญญา จิตตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา ปลดปล่อยตัวเองปล่อยวางได้อย่างแท้จริง จากใช้กระบวนการทางเหตุผลทั้ง ๕ รูปแบบที่กล่าวมา ก่อให้เกิดคุณค่า ๕ ประการ ได้แก่ คุณค่าด้านปัญญา คือ สร้างทัศนคติที่ถูกต้อง รู้จักคิดพิจารณาวิวินิจฉัยแก้ปัญหา เกิดความรู้ ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มองเห็นสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงหรือตามที่มีนเป็นปราศจากอคติและแรงจูงใจแอบแฝง เป็นผู้ทีกลุศครอบงำบัญชาไม่ได้ เป็นอยู่ด้วยปัญญารู้เท่าทันโลกและชีวิต เป็นอิสระ ไร้ทุกข์ มีความอิสระ หลุดพ้น ปล่อยวางได้ คุณค่าด้านจิตใจ คือ มีจิตมั่นคง เข้มแข็งอดทน จิตสะอาดบริสุทธิ์ สงบระเย็น มีความสุขในการใช้ชีวิต สมบูรณ์ด้วยคุณภาพจิต คือ ประกอบด้วยคุณธรรม เช่น มีเมตตา กรุณา เอื้ออารี มีมุทิตา มีความเคารพ อ่อนโยน ซื่อสัตย์ กตัญญู เป็นต้น สมบูรณ์ด้วยสมรรถภาพจิต คือ มีจิตใจเข้มแข็งมั่นคง มีความเพียรพยายาม กล้าหาญ อดทน รับผิดชอบ มีสติ มีสมาธิ เป็นต้น และสมบูรณ์ด้วยสุขภาพจิต คือมีจิตใจ ว่าง เบิกบาน สดชื่น เอิบอิม ผ่องใส และสงบ เป็นสุข คุณค่าด้านปฏิบัติ คือ มีความสามารถในการจัดการความเป็นอยู่ทางกายภาพเป็นระเบียบและปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องมากขึ้น มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพในทางที่เกื้อกูลและได้ผลดี รู้จักจัดทำดำเนินการต่างๆ ด้วยปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งมองครูเข้าใจเหตุปัจจัย เริ่มแต่รู้จักใช้อินทรีย์ เช่น ตา หู จู ฟัง เป็นต้น อย่างมีสติ จูเป็น ฟังเป็น คุณค่าด้านเศรษฐกิจ คือ เข้าไปเกี่ยวข้องกับด้านวัตถุด้วยปัญญามีใช้ตัณหา ได้ปัญญาจากการบริโภคปัจจัย ๔ และสิ่งของเครื่องใช้ ตลอดจนเทคโนโลยี อย่างฉลาด ได้ผลตรงเต็มตามคุณค่า จัดการความเป็นอยู่ขั้นพื้นฐานการผลิตและบริโภคได้ถูกต้อง ไม่ก่อความเดือดร้อนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น คุณค่าด้านสังคม คือ มีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกันและเป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม และส่งเสริมสันติสุข ปฏิบัติอย่างถูกต้องต่อวัฒนธรรมประเพณีอันดีงาม

ลักษณะพิเศษของพระสงฆ์ที่เป็นตัวแทนสงฆ์ภาคอีสานทั้ง ๒ รูป คือ ท่านคือชาวบ้านธรรมดาๆ คนหนึ่ง แต่สามารถสร้างบารมี จนมีอิทธิพลต่อปรัชญา ความคิด การดำรงชีวิต ข้อปฏิบัติของคนทุกระดับชั้น ภาษาที่ท่านใช้เป็นภาษาชาวบ้านๆ ไม่มีเชิงวิชาการ แต่ ลึกซึ้ง กินใจ มีเหตุผล จี๋จุดที่จิต ที่สำคัญสามารถจัดระบบ สร้างรูปแบบ เนื้อหา ประยุกต์หลักพุทธธรรมลงสู่การปฏิบัติที่เป็นรูปธรรม จนลูกศิษย์เดินไปสู่จุดหมายได้ ความแตกต่างระหว่างหลวงปู่มั่น-หลวงพ่อชา หลวงปู่มั่นเน้นจุดเริ่มต้นของการฝึกฝนที่ปัจเจกบุคคล ฝึกตนให้บรรลุ ให้ถึงที่สุดเป็นหลักใหญ่ โดยใช้หลักพระวินัยดั้งเดิมเป็นบรรทัดฐานในการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกัน การดำเนินเพื่อไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดแห่งชีวิตพรหมจรรย์ เป็นวาสนาบารมีของแต่ละบุคคล ครูอาจารย์ เพื่อนสหธรรมิก สถานที่ที่เป็นแต่เพียงสิ่งเกื้อหนุน เมื่อแต่ละคนควบคุมตัวเองได้ สังคมโดยรวมก็เป็นระเบียบเรียบร้อยเอง ส่วนหลวงพ่อชานั้นความสมดุลระหว่างปัจเจกบุคคลกับการจัดระเบียบสังฆะ ท่านเริ่มต้นที่การจัดโครงสร้างทางกายภาพและจัดระเบียบสังฆะ การดำรงชีวิตร่วมกันภายใต้กรอบแห่งพระวินัย และสร้างระเบียบกติกาสงฆ์ ให้เป็นปัจจัยพื้นฐานเกื้อกูลการปฏิบัติ เพื่อความหลุดพ้นของปัจเจกบุคคล นี่คือข้อแตกต่างในวิธีดำเนินการของพระธรรมอาจารย์ทั้งสองรูป สำหรับส่วนที่ไม่แตกต่างกันเลย คือ มุ่งบรรลุธรรมเป็นจุดหมายปลายทาง ท่านกล่าวหาญที่จะปฏิเสธสิ่งไม่ถูกต้องและกล่าวที่ว่าจะพาเริ่มต้นในสิ่งที่ถูกต้องดีงาม ดังหลวงปู่มั่น กล่าวที่จะทำลายความเชื่อความลุ่มหลงเกี่ยวกับศาลพระภูมิ กล่าวปฏิเสธอำนาจรัฐในการดึงท่านเข้ามาเกี่ยวข้องการตั้งศาลหลักเมือง ท่านให้เหตุผลว่า “สิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องของพราหมณ์ พระสงฆ์ไม่ควรเข้าไปยุ่งเกี่ยว” การไม่สยบยอมอำนาจรัฐในลักษณะเช่นนี้ทำให้ท่านถูกมองเป็นคนหัวดื้อ ท่านปฏิเสธความเชื่อเดิมๆ ของสังคมไทยที่ไร้เหตุผลรองรับ ท่านอาจหาญในการเอาชีวิตเข้าแลกเพื่อพิสูจน์สังฆธรรมจนประสบผล สำหรับหลวงพ่อชาก็ไม่ต่างไปจากหลวงปู่มั่นในประเด็นนี้ คือ สอนไม่ให้หลงใหลในวัตถุมงคล ปรากฏการณ์ทั้งหลายที่เหนือสามัญวิสัย กล่าวที่จะพาริเริ่มในสิ่งที่ถูกต้อง เช่น การ “บิณฑบาตเอาคน” เหตุการณ์นี้เกิดที่ประเทศอังกฤษ เขาห้ามขอทาน เมื่อท่านพาลูกศิษย์ท่านก็ถูกจับในข้อหา ขอทาน กรณีนี้เป็นข่าวทางหน้าหนังสือพิมพ์ ถือว่าเป็นการบิณฑบาตเอาคนของท่านได้ผลเป็นอย่างดี เป็นการทำให้สังคมตะวันตกได้เกิดความเข้าใจว่า การบิณฑบาตในพระพุทธศาสนาคืออะไร การขยายตัวของสำนักวัดป่าตามแนวทางของหลวงปู่มั่น ขึ้นอยู่กับวาสนาบารมีและแนวทางของลูกศิษย์ ท่านไม่ตีกรอบในด้านนี้ แต่ทุกคนมีแกนหลักเดียวกันคือ โครงสร้างกายภาพของสถานที่ภายในบริเวณวัด ต้องเป็นป่าร่มรื่น เย็นสบาย สะอาด เหมาะแก่การบำเพ็ญภาวนา เรื่องการอยู่ฉันท์เพียงมือเดียวไม่ต้องให้เป็นภาระที่ต้องกังวลมาก สำคัญอยู่ที่การฉันทให้เกิดปัญญาตามหลักการพุทธ ซึ่งลักษณะที่กล่าวมาทั้งหมด หลวงพ่อชานำมาถ่ายทอดต่อไปยังลูกศิษย์ สิ่งที่ท่านประยุกต์เพิ่มเติมขึ้นใหม่ต่างไปจากหลวงปู่มั่น คือ การเน้นความเป็น “สังฆะ” กำหนดเวลาที่ต้องทำกิจกรรมประจำวันร่วมกันอย่างชัดเจน การพร้อมเพรียงในการทำกิจของสงฆ์ งานนวักรรม การแบ่งภาระหน้าที่รับผิดชอบภายในวัด เช่น เจ้าอธิการต่างๆ ตลอดถึงการตั้งคณะกรรมการบริหารสาขา ทำให้เกิดองค์กรสงฆ์วัดหนองป่าพงที่เข้มแข็ง และท่านมีวิสัยทัศน์มองไกล เช่น การแยกสาขาไปตั้งเป็นวัดป่านานาชาติ เป็นแนวทางหนึ่งที่ท่านจัดระบบการฝึกฝนสำหรับกลุ่มคนที่มีพื้นเพด้านวัฒนธรรม ประเพณี วิถีชีวิต ภูมิธรรม ภูมิปัญญา ได้อย่างเหมาะสม และเพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ด้านการฝึกฝนพัฒนาตนได้อย่างแท้จริง อีกประการหนึ่งการวางแนวทางให้ลูกศิษย์ที่เป็นชาวต่างชาติ เดินทางไปประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศของตนๆ ทำให้พระพุทธศาสนาสายวัดหนองป่าพง ถูกจับตามองว่าจะเป็นพุทธศาสนาเถรวาทแบบไทย ที่มีพัฒนาการที่ดีและประสบผลสำเร็จในโลกตะวันตก มากกว่ารูปแบบอื่น

พัฒนาการสำนักปฏิบัติสายวัดป่า ยังมีบางประเด็นที่ควรกล่าวถึง เช่น การวินิจฉัยว่าศิษย์ท่านใดควรได้รับญัตติเป็นธรรมยุต หรือสังกัดมหานิกายดั้งเดิม ของหลวงปู่มั่น ประเด็นสำคัญคือไม่สามารถยืนยันได้ชัดเจนว่า ท่านใช้เกณฑ์ใดเป็นหลัก แต่ก็มีเหตุผลที่บอกกับสานุศิษย์ว่า ถ้าเป็นธรรมยุตไปเสียทั้งหมด ข้างฝ่าย

มหานิกายก็จะมีผู้เป็นแบบทางด้านปฏิบัติในรูปแบบวัดป่า ประการสำคัญคือ สัจธรรมไม่มีได้อยู่ในความ เป็นธรรมยุติมหานิกาย การบรรลุธรรมข้ามพ้นภาวะของความแตกต่าง ในกรณีคล้ายกันนี้หลวงพ่อกุศล เคยยกขึ้นในท่ามกลางสงฆ์หนองป่าพง ว่าจะดำเนินการอย่างไรเมื่อมีพระสงฆ์สายธรรมยุติเดินทางมาอาศัยฝึก ศึกษาด้วย“ผมว่าทำอย่างนั้นมันก็ดีอยู่ แต่มันยังไม่เป็นธรรมเป็นวินัย มันยังเป็นทิฐิ สักกายทิฐิมีความถือ เนื้อถือตัวมาก มันไม่สบาย เอาอย่างพระพุทธเจ้าจะได้ไหม คือเราไม่ถือธรรมยุติ ไม่ถือมหานิกาย แต่เราถือ พระธรรมพระวินัย ถ้าปฏิบัติดีปฏิบัติชอบจะเป็นธรรมยุติหรือมหานิกายก็ให้ลงได้ ถ้าไม่ดี ไม่มีความละเอียดต่อบาป ถึงเป็นธรรมยุติก็ไม่ให้ร่วม เป็นมหานิกายก็ไม่ให้ร่วม ถ้าเราเอาอย่างนี้ก็จะถูกต้องตามพระพุทธ บัญญัติ”^{๖๓} ทศนะเช่นนี้หากสร้างให้เกิดมีขึ้นใน “สังฆะไทย” คงลดความขัดแย้งและสร้างสันติภาพในหมู่ชาว พุทธไทยได้ไม่น้อยทีเดียว โครงสร้างทางกายภาพที่เข้มแข็ง บนรากฐานแห่งธรรมวินัย สร้างมาตรฐานสูงให้กับ สำนักปฏิบัติวัดป่าสายหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อกุศล แต่ด้วยการขยายตัวอย่างกว้างขวางและความเปลี่ยนแปลง ของสังคมภายใต้กรอบทุนนิยม ทำให้สำนักปฏิบัติขาดความเข้มข้นลงไปมาก ดังหลวงปู่ ศิษย์รุ่นแรกของหลวง พ่อกุศล ให้ความเห็นว่า ในปัจจุบันข้อวัตรปฏิบัติเหล่านี้เริ่มหย่อนยานลงไปเยอะ บางแห่งถือเงินทองเป็นเรื่อง ปกติไปแล้ว ข้อวินัยเล็กๆ น้อยๆ ก็ไม่สำเนียงสำนึก อาจเป็นเพราะว่าสาขาหนองป่าพงขยายไกล จนยากต่อ การควบคุมดูแลทั่วถึง แม้ว่าจะมีการเรียกประชุมอบรมตรวจสอบกันถึงข้อวัตรปฏิบัติอยู่เป็นประจำ

ประเด็นที่น่าสนใจอีกประการ คือ ความเป็นวัดป่ากับวัดบ้าน ตามสถิติวัดพุทธศาสนาในประเทศไทย ปี พ.ศ.๒๕๕๖ มีวัดหลวง จำนวน ๘๒ แห่ง วัดป่า จำนวน ๑๓,๖๒๑ วัด วัดราษฎร์ จำนวน ๑๓,๓๘๔ วัด วัดร้าง จำนวน ๖,๘๑๕ วัด รวมทั้งหมด ๓๓,๘๐๒ วัด เป็นที่สังเกตว่าวัดป่ากับวัดบ้าน มีจำนวนก้ำกึ่งกัน และในจำนวนวัดเหล่านี้ยังแบ่งแยกย่อยเป็นสาย วัดป่าบางสายมีรูปแบบปฏิบัติที่เข้มงวด บางแห่งก็ตอบสนอง ได้ในการปฏิบัติขั้นพื้นฐาน สำหรับวัดบ้านหรือวัดเมืองส่วนมากอยู่ในท่ามกลางชุมชน เป็นศูนย์กลางของชุมชน ตอบสนองด้านวัฒนธรรมประเพณีวิถีชีวิตเป็นหลัก บางวัดมีศักยภาพให้บริการชุมชนได้กว้างขวาง เช่น สามารถดำเนินงานครบตามภารกิจ ๖ ด้านของคณะสงฆ์ได้ แต่หลักๆ วัดทั้งหมดเป็นศูนย์รวมทางด้านจิตใจ ของชาวพุทธไทย ซึ่งจำนวนมากเกินกว่าร้อยละเก้าสิบของประชากรภายในประเทศ ซึ่งนั่นก็แสดงให้เห็นว่า สังคมชาวพุทธไทยมีวัดทางเลือกที่หลากหลาย วัดป่าเน้นสร้างบริบทของวัดเพื่อปฏิบัติขัดเกลาด้านวิปัสสนา กรรมฐานเป็นหลัก ส่วนวัดบ้านเน้นภารกิจด้านคัมภีร์ ศึกษาพระคัมภีร์เป็นหลัก แต่วัดทั้งสองลักษณะไม่ สามารถไปตั้งห่างขาดจากชุมชนได้ ต้องพึ่งพาชุมชนในการดำรงชีพของสมณะภายในวัด ไม่ว่าจะเป็นวัดป่าวัด บ้าน ก็สามารถตอบสนองความจำเป็นพื้นฐานของชุมชนเช่นเดียวกัน สถิติวัดพุทธศาสนาเถรวาทแบบไทยใน ต่างประเทศ ประเทศอเมริกา จำนวน ๑๕๐ วัด ออสเตรเลีย จำนวน ๑๘ วัด อังกฤษ จำนวน ๑๖ วัด เยอรมัน จำนวน ๑๔ วัด อินเดีย จำนวน ๑๑ วัด แคนาดา จำนวน ๗ วัด ฝรั่งเศส จำนวน ๖ วัด อินโดนีเซีย จำนวน ๕ วัด เบลเยียม จำนวน ๓ วัด เดนมาร์ก จำนวน ๓ วัด ฮอลแลนด์ จำนวน ๓ วัด ฟินแลนด์ จำนวน ๒ วัด ออสเตรีย จำนวน ๑ วัด จีน จำนวน ๑ วัด ไชล์แลนด์ จำนวน ๑ วัด และอิตาลี จำนวน ๑ วัด รวมทั้งหมด ๒๔๒ วัด ในจำนวนนี้มีทั้งส่วนที่เป็นสายวัดบ้านและวัดป่าปนกัน มีพระสงฆ์ที่เป็นชาวไทย และชาวต่างชาติที่เป็นเจ้าของประเทศเหล่านั้นด้วย โดยเฉพาะพระสงฆ์สายวัดหนองป่าพง มีจำนวนมากกว่าที่ อื่นๆ วัดไทยในต่างประเทศสามารถตอบสนองชุมชนเช่นเดียวกับวัดในประเทศไทย คือวัดบ้านตอบสนองด้าน วัฒนธรรมประเพณี วิถีชีวิต เน้นการให้ความรู้เชิงทฤษฎี ปรัชญาชีวิต เป็นหลัก และสอนฝึกปฏิบัติธรรมขั้น พื้นฐาน ส่วนวัดป่าเน้นการปฏิบัติภาวนาเป็นหลัก ที่ประสบผลอย่างมากอย่างเช่น พระเชมธัมโม (พระภิกษุ

^{๖๓}พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), **อุปลมณิ**, หน้า ๒๕๘.

ชาวอังกฤษ ศิษย์ของหลวงพ่อกษา) ซึ่งได้เข้าไปสอนปฏิบัติธรรมให้แก่ักโทษในเรือนจำของอังกฤษกว่า ๒๖ปี จนเกิดผลดีช่วยลดปัญหาของเรือนจำได้มาก กระทั่งได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ จากสมเด็จพระราชินีอลิซาเบธที่ ๒ แห่ง สหราชอาณาจักร นอกจากนี้ยังมีวัดไทยที่มีผลงานอีกหลายแห่ง

ประเด็นป่าไม้ เป็นอีกประเด็นที่ผู้วิจัยนำมาวิเคราะห์ สืบเนื่องจากมูลนิธิสืบอนาคตเสถียรรายงานสถานการณ์ป่าในเมืองไทยว่า “จากการสำรวจปี พ.ศ. ๒๕๕๒ ป่าไม้ไทยเหลือแค่ร้อยละ ๓๓.๔๔ จังหวัดที่มีป่าไม้เหลือเกินร้อยละ ๗๐ คือ เชียงใหม่ ตาก แม่ฮ่องสอน และลำปาง นอกนั้นมีเนื้อที่ป่าเพียงเล็กน้อย...ภาคอีสานมีเนื้อที่ป่าเหลืออยู่เพียงร้อยละ ๑๖ และทุกภาคของประเทศพื้นที่ป่ามีแนวโน้มลดลงทุกปี” การเติบโตของเมืองทำลายป่าไปเรื่อยๆ อย่างไม่หยุดยั้ง อยากได้สถาบันทางสังคมต้องยอมเสียพื้นที่ป่า ถอนสภาพป่าเมื่อมนุษย์ต้องการพื้นที่สำหรับเพาะปลูกทำกินก็ต้องถางป่าให้เป็นทุ่งนา กล่าวโดยสรุปคำว่า ความเจริญได้ทำลายวัฒนธรรมดั้งเดิม และความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติไปมากมาย ผิดหรือถูกไม่มีใครบอกได้ แต่ผลที่ตามมาก็เป็นที่ประจักษ์โดยทั่วไปว่า เมื่อป่าหายไปความสมดุลทางธรรมชาติเข้าสู่วิกฤต ระบบนิเวศเสียหาย สายน้ำหายไปจากแม่น้ำ น้ำเหือดแห้ง หมดป่าก็หมดน้ำ หมดน้ำก็หมดความชุ่มชื้นความอุดมสมบูรณ์ เพราะต้นไม้คือต้นน้ำ เมื่อต้นน้ำคือต้นไม้ถูกทำลาย หายนะและภัยพิบัติต่างๆ ก็เริ่มรุมเร้ารอบตัวมนุษย์เข้ามาทุกที พัฒนาศักยภาพปฏิบัติสายวัดป่าของหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อกษา เน้นการอนุรักษ์ เห็นคุณค่าของป่าอย่างเห็นได้ชัด พระป่าดำรงชีวิตอย่างเป็นมิตรต่อธรรมชาติ ผดุงตัวอยู่อย่างกลมกลืนกับธรรมชาติ ไม่ทำลายเพียงเพื่อความสะดวกสบาย หลวงพ่อกษาท่านให้ความสำคัญของชีวิตป่ามากกว่าชีวิตมนุษย์ ดังครั้งหนึ่งมีแพทย์แนะนำให้ถางป่าเบื้องล่างให้โล่ง เพื่อจะได้ไม่เป็นที่อาศัยของยุง เพราะยุงเป็นต้นเหตุให้พระเณรป่วยเป็นไข้ ท่านให้พระศนะว่า “ให้มันตายโลดคน เอาป่าไว้” จากการสัมภาษณ์ พระครูภาวนาสารคุณ (ดำรง สุจิตโต) ศิษย์หลวงพ่อกษาท่านให้ทัศนะอย่างน่าฟังว่า ระเบียบแบบแผนตามแนวทางของวัดหนองป่าพงดำรงชีวิตอยู่ในป่า เน้นความกลมกลืนธรรมชาติ เป็นมิตรธรรมชาติ ไม่ทำลาย แต่เกื้อกูล ทุกวัดในสาขาหนองป่าพงเป็นเช่นนี้ แม้จะอยู่กลางทุ่งนาที่ต้องทำให้เป็นป่า...วัดเป็นศูนย์กลางเชื่อมประสานให้ชุมชนเกิดความสามัคคี ในด้านคุณค่าของป่า ป่าไม้และน้ำให้ความอุดมสมบูรณ์ ให้อาหาร ให้ความเย็นกายสบายใจ จิตใจสงบ เข้ามาแล้วรู้เอง แท้จริงธรรมชาติของคนมันก็ไม่เกินกันเท่าใดดอก ความสวยงาม ความเป็นธรรมชาติมันมีในตัวเราทุกคน มีความชื่นชอบความเป็นธรรมชาติ ไม่มีใครปฏิเสธความสวยงามความเป็นระเบียบ จิตใจของคนจึงไม่แตกต่างกัน มีธรรมชาติในหัวใจคนทุกคน เมื่อเข้ามาอยู่ในธรรมชาติ ธรรมชาติก็บอกความรู้สึกเย็นกายสบายใจ ความรู้สึกรับมาจากธรรมชาติ สังเกตจากคนที่มาก็มักจะบอกร่วมเย็นดี ให้มารู้มาเห็นเอง การปลูกป่าและรักษาป่าได้รับแรงบันดาลใจจากแนวทางของสำนักวัดหนองป่าพง อาจสรุปได้ตรงนี้ว่า หลักการพุทธศาสนาที่เน้นให้รักษาธรรมชาติ ไม่เบียดเบียนหรือทำลาย ป่าช่วยให้มนุษย์มีจิตใจสงบเย็น สูงส่ง ประเสริฐ ป่าจึงไม่ได้มีคุณค่าความหมายเพียง เป็นรมณีสถาน เหมาะสำหรับการบำเพ็ญภาวนา หรือการจาริกธุดงค์ของพระภิกษุสงฆ์เท่านั้น หากแต่ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติป่า ช่วยปกป้องโลก คืนความชุ่มชื้นให้กับผืนแผ่นดิน ช่วยบรรเทาและรักษาให้พ้นวิกฤตโลกร้อนด้วย

บทที่ ๕ สรุปผลวิจัย และข้อเสนอแนะ

การศึกษาคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

๕.๑ สรุปผลวิจัย

การสรุปผลวิจัย คณะผู้วิจัยสรุปตามลำดับของกระบวนการแสวงหาคำตอบ โดยเริ่มต้นจากความสำคัญ วัตถุประสงค์ และวิธีดำเนินการวิจัย ต่อด้วยวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน วัตถุประสงค์ข้อที่ ๒ รูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน และวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ดังนี้

๕.๑.๑ ความสำคัญ วัตถุประสงค์ และวิธีดำเนินการวิจัย

ศาสนาพุทธมีลักษณะเด่นคือเป็นศาสนาแห่งเหตุผล สนับสนุนการใช้ปัญญา ให้อิสรเสรีทางความคิดอย่างยิ่ง แต่ชาวพุทธไทยกลับให้ความสนใจในลักษณะเด่นข้อนี้้น้อยมากเมื่อเทียบกับภาคประเพณีหรือพิธีกรรม เมื่อคำนึงถึงสถานการณ์ของโลกที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบันและสิ่งที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ลำพังการอาศัยประเพณีพิธีกรรมต่างๆ อย่างปราศจากความละเอียดลึกซึ้งทางเหตุผล ไม่เพียงพอที่จะรักษาพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคงสืบต่อไปได้ การกระตุ้นให้เกิดการคิดวิเคราะห์ สร้างวัฒนธรรมแสวงปัญญา ความเข้มแข็งในการใช้เหตุผล เจียรนัยภูมิปัญญาพุทธออกมาใช้ให้ได้มากที่สุดเพื่อยับยั้งปัญหาและสร้างสรรค์ความเจริญอกงามแห่งพุทธศาสนา ดังนั้นการศึกษาเชิงเหตุผลในหลักพุทธศาสนาจึงเป็นความจำเป็นที่จะทำให้พุทธศาสนามีความเข้มแข็งมั่นคงและเกิดประโยชน์ต่อโลก การใช้เหตุผลของชาวพุทธไทยมีปรากฏอยู่ในทุกขั้นตอนแห่งปรากฏการณ์ทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นด้านคันถธุระ วิปัสสนาธุระ พัฒนาการของพุทธศาสนาในประเทศไทยในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนกลางเป็นต้นมา พบว่าคณะสงฆ์สายวิปัสสนาธุระเริ่มได้รับความสนใจอย่างสังเกตได้ ไม่ว่าจะเป็นสายภาวนาพุทธโรของหลวงปู่เสาร์และหลวงปู่มั่น สายพองหนองยุบหนองของหลวงพ่อบุญและหลวงพ่อดอกสายอานาปาสติของหลวงพ่อบุญพุทธทาส สายสัมมาอรหังของหลวงพ่อด หรือสายกำหนดเคลื่อนไหวของหลวงพ่อดิเรก สำหรับพัฒนาการด้านวิปัสสนาธุระของพระสงฆ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เด่นๆ ได้แก่สายหลวงปู่เสาร์ กนตสีโลและหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต สายหลวงพ่อบุญ สุภทโท สายหลวงพ่อดิเรก จิตตสุโก เป็นต้น พระสงฆ์ปฏิบัติเหล่านี้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวทางการฝึกศึกษาพุทธธรรมด้านวิปัสสนาธุระอย่างเป็นรูปธรรมชัดเจนคู่ขนานไปกับคันถธุระของคณะสงฆ์สายหลัก ในปัจจุบันรูปแบบปฏิบัติของพระป่าเป็นที่สนใจของประชาชนชาวไทยและชาวต่างประเทศ ยอมสมัครเข้ามาเป็นศิษย์ฝึกศึกษาพัฒนาตัวเองแล้วนำรูปแบบนี้ไปเผยแพร่ในประเทศของตนอย่างได้ผล อย่างไรก็ตาม พบว่ามีข้อมูลและข้อคิดเห็นบางส่วนสะท้อนให้เห็นว่า แนวทางหรือกระบวนการวิปัสสนากรรมฐานการดำรงชีวิตในรูปแบบพระป่าในอดีตที่ผ่านมา มีความใกล้ชิดผสมปนเปกับไสยศาสตร์ ทรางคุณวิद्याอาคม เวทย์มนต์ อิทธิปาฏิหาริย์ ลี้ลับ เกินวิสัยปุถุชนทั่วไป จนทำให้ถูกมองในด้านลบ นำมาซึ่งความเคลือบแคลงสงสัยถึงวิธีการของพระป่าสายวิปัสสนากรรมฐานมีความเป็นเหตุผลเพียงใด จากเหตุผลที่กล่าวมาทั้งหมด ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการ

สอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ซึ่งเป็นอีกทางหนึ่งที่จะสามารถจัดการกับปัญหาความอ่อนแอของพุทธศาสนาในประเทศไทยได้และแก้ไขความเข้าใจคลาดเคลื่อนต่อบทบาทและคุณค่าของพระสงฆ์ไทย การวิจัยเรื่อง “การศึกษาารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน เพื่อต้องการตอบใจทวิวิจัย ๓ ประการ คือ ๑) พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนเป็นอย่างไร ๒) รูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนเป็นอย่างไร และ ๓) คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนเป็นอย่างไร ลักษณะการวิจัยใช้รูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ในการจัดการข้อมูล และใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงพรรณนา (Description Research) ในการอธิบายความหมาย ตีความ วิเคราะห์ สังเคราะห์ ในด้านขอบเขตการวิจัยมุ่งศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ได้แก่ ๑) หลักคำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต วัดป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร ๒) หลักคำสอนของหลวงพ่อบุญรอด วัดหนองป่าพง ตำบลโนนผึ้ง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี กรอบแนวคิดสำคัญในการศึกษาวิจัยครั้งนี้คือ รวบรวมข้อมูลจากการสังเกตและข้อมูลเอกสารเกี่ยวกับพัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงพ่อบุญรอด มาวิเคราะห์สังเคราะห์เพื่อตอบวัตถุประสงค์ข้อที่หนึ่ง จากนั้นนำโครงสร้างรูปแบบการใช้เหตุผล ๕ รูปแบบ คือ เหตุผลแบบอุปนัย เหตุผลแบบนิรนัย เหตุผลแบบเปรียบเทียบ เหตุผลแบบโยนิโสมนสิการ และเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา มาวิเคราะห์และสังเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่าของการใช้เหตุผลของพระสงฆ์ ทั้ง ๒ รูป เพื่อตอบใจทวิวิจัยข้อที่ ๒ และ ๓ สำหรับข้อมูลเอกสารวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง หนังสือที่เกี่ยวกับหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เช่น บันทึกการเดินทางตามรอยพระอัฐงค์หลวงปู่มั่น จอมทัพธรรม เกร็ดประวัติและปฏิบัติของท่านพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล อัมมานุอัมมปฏิบัติ บูรพาจารย์ ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต(ฉบับสมบูรณ์)และได้สามัญสำนัก รำลึกวันวาน พระครูสุทธิธรรมรังสี หลวงปู่เจี๊ยะ จุนโท พระผู้เป็นดั่งผ้าชีริ้วห่อทอง พระป่าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ขวานหลวงปู่เจี๊ยะ เป็นต้น หนังสือที่เกี่ยวกับหลวงพ่อบุญรอด เช่น อุปลสมณี หลวงพ่อบุญรอด เล่ม ๒ : พระธรรมเทศนาสำหรับคฤหัสถ์ กบเข้านั่งเฝ้ากอบัว น้ำไหลนิ่ง พระโพธิญาณเถระ หลวงพ่อบุญรอด (พระโพธิญาณเถระ) กิ่งก้านแห่งโพธิญาณ มณีนีรันต์ อัญมณีแห่งโพสณฑ์ ประวัติและธรรมหลวงปู่ครูบาจารย์ เฒ่าทองรัตน์ กนตสีโล นอกเหตุเหนือผล เป็นต้น ส่วนเอกสารวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เช่น การใช้ตรรกะในวิธีสอนของพระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท) การศึกษาเชิงวิเคราะห์การปฏิบัติสมาธิของสำนักต่าง ๆ ในประเทศไทยกับการปฏิบัติสมาธิในพระไตรปิฎก รายงานการวิจัยความสำเร็จในการปฏิบัติภารกิจของวัด : เฉพาะกรณีวัดป่านานาชาติ การใช้เหตุผล : ตรรกวิทยาเชิงปฏิบัติ วิปัสสนาวงศ์ การศึกษาวิธีวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : ศึกษา แนวการสอนของพระธรรมธีรราชมุนี(ไชตก ญาณสิริ), การใช้เหตุผลทางตรรกะในพระไตรปิฎก ศึกษากระบวนการฝึกอบรมบุคคลากรทางพระพุทธศาสนาของพระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท) การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวทางของสำนักวิปัสสนาวิเวกอาศรม ผลของการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีต่อการควบคุมอารมณ์ แนวทางพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมในเขตการปกครองคณะสงฆ์ภาค ๑๑ เป็นต้น ในการศึกษาวิจัยได้กำหนดขอบเขตของการวิจัยด้านเนื้อหา มุ่งศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ได้แก่ หลักคำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลักคำสอนของหลวงพ่อบุญรอด ขอบเขตด้านข้อมูล ได้แก่ วัดป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร และวัดหนองป่าพง ตำบลโนนผึ้ง อำเภอ

วารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี แหล่งข้อมูลสำคัญได้จากคัมภีร์ทางพุทธศาสนา เอกสารวิชาการ ซึ่งแบ่งเป็นสองระดับ คือ ข้อมูลปฐมภูมิ ได้แก่คัมภีร์ทางพุทธศาสนา เช่น พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐ ปี ๒๕๓๕ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๓๕ อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๓๕ เป็นต้น ข้อมูลทุติยภูมิ ได้แก่คัมภีร์เอกสารวิชาการทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นหนังสือทั่วไป บทความต่างๆ รายงานการวิจัย เอกสารอัดสำเนา ตลอดจนการสัมภาษณ์ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ ดำเนินการศึกษาวิจัยในช่วงปี พ.ศ.๒๕๕๕ - ๒๕๕๖

๕.๑.๒ พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรม

แนวคิดเกี่ยวกับสำนักปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา (๑) สมัยพุทธกาล ตามอุดมคติพุทธผู้ซึ่งเข้ามาบวชเป็นพระสงฆ์ในพุทธศาสนามีจุดมุ่งหมายเดียวคือเพื่อกำจัดทุกข์ของชีวิต เพื่ออิสระหลุดพ้น ดังนั้นกิจกรรมการดำรงชีวิตพระภิกษุภายในวัดทั้งหมดเป็นกิจกรรมแห่งการเรียนรู้ บนพื้นฐานแห่งพระธรรมวินัย ลักษณะดังกล่าวย่อมต้องการความสงบ เพื่อจะได้ฝึกฝนตนเองอย่างเต็มที่ รูปแบบชีวิตพระสงฆ์สมัยพุทธกาลนั้นไม่ได้ปลีกหลีกอยู่กับที่ตลอดเวลา ออกจาริกแสวงหาหาสัจธรรม ฝึกปฏิบัติไปยังถิ่นที่ต่างๆ แต่ก็ไม่ถึงกับว่าชีวิตพระเป็นชีวิตที่ปราศจากที่อยู่อาศัย การบำเพ็ญจิตภาวนาอย่างเข้มงวดจะปฏิบัติภายในอารามหรือ ปลีกหลีกเร้นอยู่ป่าเป็นครั้งคราวก็แล้วแต่อัธยาศัยของภิกษุแต่ละรูป หรืออยู่ประจำในระยะแรกแล้ว พอมีความสามารถก็ออกมาและเข้ามาอยู่ใกล้ๆ พระพุทธเจ้า และอยู่กับพระสาวกผู้ใหญ่ บำเพ็ญศาสนกิจเกี่ยวข้องกับประชาชน ชีวิตก็ปะปนกันไป เรื่องการอยู่ป่าอยู่บ้านจึงไม่ได้แยกเด็ดขาด แม้แต่บางองค์ที่ถืออุตุคฺเครงครัดอย่างพระมหากัสสปะ ซึ่งถืออุตุคฺเครงครัดอยู่ป่าเป็นวัตรตลอดชีวิต ก็มีบางช่วงที่อยู่ใกล้พระพุทธเจ้า ส่วนพระภิกษุบางองค์ถืออยู่ป่าเป็นอุตุคฺเครงครัด ยาว ตลอดชีวิตก็ได้ สรุปได้ว่ายุคพุทธกาลการอยู่ป่าอยู่เขา มีความยืดหยุ่นและหลากหลายมาก หลักสติปัฏฐานสูตรเป็นหลักสูตรแห่งการเรียนรู้ด้านปฏิบัติธรรม คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวเราเขา (๒) หลังพุทธกาล วิถีชีวิตพระสงฆ์เริ่มเปลี่ยนแปลงไป เนื่องมาจากภาระเพิ่มในการรักษาพระศาสนา กิจกรรมในชีวิตสมณะยุคไม่ใช่เพียงเข้ามาปฏิบัติขัดเกลาดนเอง แต่ยังต้องทำหน้าที่จัดจำธรรมวินัยควบคู่ไป ดังพระธรรมปิฎกให้ทัศนะยุคหลังพุทธกาลว่า หลังพุทธปรินิพพานแล้วพระสงฆ์มีหน้าที่สำคัญเพิ่มเข้ามา คือการทรงจำพระธรรมวินัย รักษาคำสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งจำเป็นต้องมีการเล่าเรียน การเล่าเรียนคำสอนสืบทอดกันมา กลายเป็นศาสนกิจใหญ่ที่สำคัญมาก ดังผลหลังจากการทำสังคายนา พระก็มีภาระในการทรงจำมากขึ้น มีการแบ่งหน้าที่การงานกัน ต่อมาก็เลยทำให้มีความชำนาญพิเศษ การเล่าเรียนปริยัติเลยกลายเป็นเรื่องใหญ่ พระจำนวนหนึ่งกลายเป็นพระที่มีหน้าที่ในด้านการเล่าเรียนสั่งสอนคัมภีร์ ทำให้เกิดการรวมตัวเป็นกลุ่มก้อนมีศัพท์ที่เรียกว่า “คณธูระ” (ธูระในการเล่าเรียนพระคัมภีร์) ซึ่งพระที่ทำหน้าที่ด้านนี้มักจะเป็นพระคามวาสีอยู่วัดในบ้านในเมือง ส่วนพระอีกพวกหนึ่ง มุ่งในการปฏิบัติกรรมฐาน ก็ออกไปอยู่ป่าหาวิเวก เพราะว่าการปฏิบัติในเรื่องกรรมฐานนั้น เหมาะที่จะอยู่ในที่สงัด หลีกเร้น ปลีกตัว จึงเกิดธูระอีกฝ่าย เรียกว่า “วิปัสสนาธูระ” (ธูระในการเจริญวิปัสสนา) เมื่อชวนชวายนวิปัสสนาธูระ ไปอยู่ป่าก็เลยเป็นอรัญญวาสี จากเหตุผลที่กล่าวมาจึงสรุปได้ว่า รูปแบบชีวิตของพระสงฆ์มีพัฒนาการมาเป็นฝ่ายวิปัสสนาธูระ และฝ่ายคณธูระก็ด้วยเหตุผลจำเป็นที่พระต้องศึกษาเล่าเรียนท่องจำ เพื่อรักษาพระพุทธศาสนาและเป็นมาตรฐานวัดความถูกต้องของธรรมวินัย ท่านราหุลพระนักปราชญ์ชาวศรีลังกาเขียนไว้ว่ามีหลักฐานกล่าวถึงพระอรัญญวาสีราว พ.ศ. ๑๑๐๐ เป็นต้นมา เมื่อศาสนาพุทธในลังการุ่งเรือง (สมัยพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑ มหาราช) พุทธศาสนาแบบลังกาขยายมายังประเทศไทยสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งอาณาจักรสุโขทัย ระบบพระสงฆ์ ๒ แบบ คือ คามวาสีและอรัญญวาสี ก็เข้าสู่ประเทศ

ไทยด้วยพร้อมนั้นและสืบเชื้อสายประเพณีต่อมาจนบัดนี้ ในหนังสือวิปัสสนาวงศ์ กล่าวถึงประวัติวิปัสสนาสายเถรวาท ที่รุ่งเรืองในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ ตั้งแต่ยุค พระโสมนุตตระ (พ.ศ.๒๓๕) ที่นำเอาหลักวิปัสสนามาเผยแพร่ยังดินแดนสุวรรณภูมิ โดยลำดับเรื่องราวเกี่ยวกับสายการสอนหลักวิปัสสนาเรื่อยมาตลอดสองพันกว่าปี รุ่งเรืองบ้าง เสื่อมถอยบ้างตามเหตุปัจจัย

พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาในประเทศไทย (๑) สมัยโบราณ ก่อนที่พระพุทธศาสนาแบบลังกาจะเข้ามายังประเทศไทยนั้นก็มิใช่พระพุทธศาสนาเท่านั้น ได้แก่ พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบทวารวดี พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบพุกาม พระพุทธศาสนาเมฆายานแบบขอม และแบบศรีวิชัย พุทธศาสนาเหล่านี้กระจายอยู่ตามภูมิภาคต่างๆ ของพื้นที่ประเทศไทยในปัจจุบัน ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีอยู่มากมาย แต่ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนที่พอสรุปได้ว่าพุทธศาสนาในยุคเหล่านี้มีลักษณะแบ่งเป็น วัดป่า-วัดบ้าน อรัญวาสี-คามวาสี ดังนั้นจึงยึดถือว่าหลังจากเหตุการณ์ที่พ่อขุนรามคำแหงมหาราชแห่งอาณาจักรสุโขทัยนำเอา พระพุทธศาสนาแบบลังกาขยายมายังประเทศไทยวิถีชีวิตพระสงฆ์มี ๒ รูปแบบ คือ คามวาสีและอรัญญวาสี หรือวัดป่ากับวัดบ้าน ก็ปรากฏชัดเจนมาตั้งแต่บัดนั้น เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าวัดในประเทศไทย มี ๒ ลักษณะใหญ่ คือ ลักษณะที่เป็นวัดป่า มีพระสายปฏิบัติทั้ง สมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ซึ่งสายนี้เรียกว่า อรัญญวาสี วัดลักษณะนี้นี้มักจะตั้งอยู่ห่างจากชุมชนพอสมควร เน้นความสงบ สงัด เหมาะสำหรับการบำเพ็ญสมณธรรม กิจกรรมของพระภิกษุสามเณรซึ่งเน้นการปฏิบัติกรรมฐานเป็นหลัก ไม่เน้นการศึกษาเล่าเรียนด้านปริยัติ ส่วนวัดบ้านมักจะตั้งอยู่ท่ามกลางชุมชน เป็นศูนย์กลางของชุมชน มีบทบาทหน้าที่หลายอย่างในการรักษาระเบียบแบบแผนวัฒนธรรมประเพณีที่ดั้งเดิมของชุมชน เป็นวัดแบบชาวบ้าน ชีวิตความเป็นอยู่ของพระภิกษุสามเณรมีความผูกพันใกล้ชิดกับชาวบ้านชุมชนอย่างแนบแน่น ซึ่งกิจกรรมของพระภิกษุสามเณรวัดบ้านเน้นการศึกษาเล่าเรียนด้านปริยัติ มากกว่าการปฏิบัติกรรมฐาน นอกเหนือจากกิจวัตรพื้นฐานประจำวัน ได้แก่ ทำวัตร สวดมนต์ บิณฑบาต กวาดลานเจดีย์ อันเป็นกิจกรรมขัดเกลาตนเองแล้ว ยังมีความรับผิดชอบศาสนกิจด้านการศึกษาเล่าเรียน ตลอดถึงบริหารงานคณะสงฆ์ ซึ่งสายนี้เรียกว่าคามวาสี วัดทั้งสองรูปแบบสามารถจรโลงพระพุทธศาสนาในประเทศไทยให้มีความรุ่งเรืองตลอดมา (๒) สมัยใหม่ ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานว่า การศึกษาของสงฆ์สมัยนั้น แบ่งออกเป็น ๒ ระบบ คือ ระบบคันถธุระและวิปัสสนาธุระ ระบบคันถธุระนั้น เรียนหนัก เริ่มต้นด้วยการเรียนภาษาบาลี และแปลพระไตรปิฎก พยายามให้อ่านออกแปลได้คั่นคว้าให้แตกฉาน ส่วนระบบวิปัสสนาธุระนั้น ไม่เน้นการศึกษาเล่าเรียน แต่เน้นหนักการฝึกฝนด้านสมาธิวิปัสสนากรรมฐาน ทำให้ใจสะอาดปราศจากกิเลสทั้งปวง เป็นวิธิลัด และถือกันว่า ถ้าเก่งทางวิปัสสนาแล้วอาจจะทรงคุณวิทยาอาคมเวทมนตร์ เป็นประโยชน์ในด้านอื่น เช่น วิชาพิชัยสงคราม เป็นต้นด้วย การเปลี่ยนแปลงคณะสงฆ์ไทยในยุคใหม่เกิดขึ้น เมื่อมีการปฏิรูปคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ความสนใจด้านปริยัติมีมากขึ้น การสนับสนุนส่งเสริมการศึกษาสงฆ์เน้นไปในด้านคันถธุระ ตามกระแสแห่งเหตุผลนิยม การพัฒนาด้านปฏิบัติธรรมก็หลุดวงจรของภารกิจของคณะสงฆ์ไป รูปแบบคณะสงฆ์สายปฏิบัติเริ่มเสื่อมถอยลง ดังที่พระไพศาล วิสาโล ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ไทยในยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าว่า แม้ว่าการศึกษาสำหรับพระสงฆ์จะมีเรื่องกรรมฐาน แต่ก็เป็นการศึกษาในระดับปริยัติล้วนๆ การศึกษาที่เป็นการศึกษาปฏิบัติไม่ว่าสมถกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐานถูกตัดทิ้งออกไปจากหลักสูตร ทั้งนี้ทรงให้เหตุผลว่า “เพราะเป็นวิชาที่ไม่มีหลักที่จะสอบไล่ได้” ใช่แต่เท่านั้น พระองค์ยังไม่ทรงมีนโยบายส่งเสริมพระสงฆ์ให้ใฝ่ในกรรมฐานที่เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงพรหมจรรย์ หากทรงส่งเสริมให้พระสงฆ์ใส่ใจในเรื่องปริยัติธรรมและการปกครองอย่างเห็นได้ชัด ทั้งนี้โดยทรงใช้ระบบสมณศักดิ์เป็นเครื่องหนุนเสริมด้วย ผลตามมาก็คือสมาธิภาวนาค่อยๆ ถูกกันออกไปจากวิถีชีวิตของพระสงฆ์อย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะพระสงฆ์ในเขตเมืองที่

ได้รับอิทธิพลของการศึกษาและการปกครองแผนใหม่ที่ทรงริเริ่มขึ้น ข้อสรุปในประเด็นนี้ก็ถือว่าคณะสงฆ์ให้ความสำคัญต่อภารกิจด้านคัมภีร์ ส่วนภารกิจด้านวิปัสสนาธุระไม่ได้ให้ความสำคัญแต่ประการใด (๓) สมัยปัจจุบัน แม้ว่าหลังปฏิรูปพุทธศาสนาสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา ภารกิจด้านวิปัสสนาธุระการปฏิบัติธรรมกรรมฐานจะไม่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐเท่าที่ควร แต่ปรากฏว่าได้รับสนใจจากพระสงฆ์บางกลุ่ม เช่น กลุ่มหลวงปู่เสาร์ หลวงปู่มั่น หลวงพ่อสด หลวงพ่อโชดก หลวงพ่อพุทธทาส หลวงพ่อเทียน เป็นต้น ทำให้สถานการณ์ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้รับการฟื้นฟูขึ้น จนกลายเป็นสายปฏิบัติธรรมที่โดดเด่นในปัจจุบัน เช่น สายภาวนาพุทโธ สายสัมมา-อรหัง สายพอง-ยุบ สายอานาปานสติ สายเคลื่อนไหว เป็นต้น สำนักปฏิบัติธรรมเหล่านี้ได้รับความนิยมแพร่หลายขึ้นในปัจจุบัน และมีพัฒนาการต่อยอดรูปแบบปฏิบัติกว้างขวางยิ่งขึ้น เป็นต้นว่าแนวทางของหลวงปู่เสาร์และหลวงปู่มั่น ต่อยอดโดยหลวงปู่ชา ก่อเกิดสำนักกวดป่าสายวัดหนองป่าพง และหลวงพ่อวิริยงค์ สิริขันธ์ ได้สร้างนครธรรมและเปิดสอนสมาธิให้กับประชาชนอย่างเป็นระบบ ในรูปแบบสถาบันพลังจิตตานุภาพที่กระจายไปทั่วประเทศและขยายเครือข่ายออกไปยังต่างประเทศ ในขณะที่สายปฏิบัติตามแนวทางของหลวงอาจและหลวงพ่อโชดก วัดมหาธาตุฯ ก็สร้างลูกศิษย์ที่มีความสามารถ เช่น คุณแม่สิริ กลิ่นชัย ได้ขยายสำนักปฏิบัติออกไปกว้างขวางขึ้นเพื่อตอบสนองและรองรับความสนใจของปัจเจกชนและหน่วยงานต่างๆ อย่างได้ผล หรือการเกิดขึ้นของศูนย์ปฏิบัติธรรมต่างๆ ของรูปแบบการปฏิบัติสายนี้ อาทิ ศูนย์ปฏิบัติธรรมพระธรรมโมลี ศูนย์ปฏิบัติธรรมของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นต้น อย่างไรก็ตามก็ยังพบปัญหาอุปสรรคด้านสำนักปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาในประเทศไทย หลายประการ ไม่ว่าจะเป็นการขาดทิศทางหรือนโยบายของคณะสงฆ์ การกำกับควบคุมดูแลมาตรฐาน การสนับสนุนในด้านต่างๆ ปัญหาด้านบุคลากรทั้งปริมาณและคุณภาพ เป็นต้น (๔) พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดังที่กล่าวมาแล้วว่า คณะอรัญญวาสีกับคามวาสีหรือวัดป่ากับวัดบ้าน มีพัฒนาการควบคู่กันมาโดยตลอด คือ พระสายวัดป่าก็เน้นไปในด้านวิปัสสนาธุระ ส่วนพระสายวัดบ้านก็เน้นไปด้านคัมภีร์ จนกระทั่งถึงช่วงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบคณะสงฆ์ยุคใหม่ เริ่มตั้งแต่การปฏิรูปคณะสงฆ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ภารกิจคณะสงฆ์ด้านคัมภีร์มีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นเพราะได้รับการสนับสนุนอย่างดี ในขณะที่ภารกิจคณะสงฆ์ด้านวิปัสสนาธุระกลับซบเซาลง จะว่าไปแล้วสถานการณ์ของวิปัสสนาธุระก็ไม่สู้จะดีมาตั้งแต่ต้นรัชสมัยของกรุงรัตนโกสินทร์มาแล้ว ในขณะที่กิจการคณะสงฆ์ด้านคัมภีร์กำลังเป็นที่นิยมขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ สืบเนื่องจากการปฏิรูปการศึกษาแนวใหม่ และได้แรงขับเคลื่อนจากพรบ.คณะสงฆ์ รศ. ๑๒๑ ในช่วงเวลาเดียวกันนี้สำนักปฏิบัติธรรมเริ่มฟื้นตัวขึ้น จากการจาริกธุดงค์ของหลวงปู่เสาร์และหลวงปู่มั่นสร้างความสนใจให้กับผู้คนในชนบทเป็นจำนวนมากขึ้น แต่รูปแบบจาริกธุดงค์ตามสถานที่ต่างๆ นอกจากจะไม่ได้รับการสนับสนุนแล้ว ยังได้รับการขัดขวางต่อต้านกีดกันจากคณะสงฆ์สายหลักอยู่มาก อย่างไรก็ตาม พบว่าในระยะต่อมามีพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมที่เด่นๆ ในภาคอีสานหลายกลุ่ม เช่น แบบภาวนา “พุทโธ” ตามแนวทางของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต แบบบูรณาการของวัดหนองป่าพงตามแนวทางของหลวงพ่อชา แบบเคลื่อนไหวตามแนวทางของหลวงพ่อเทียน และยังมีกลุ่มพระสงฆ์ภาคอีสานหลายกลุ่มที่เน้นการฝึกปฏิบัติโดยอิงอาศัยแนวทางในพระไตรปิฎกเป็นฐาน เช่น กลุ่มของพระอาจารย์สมภพ โชติปัญญา แห่งวัดไตรสิกขาทลามลตาราม ตำบลแพด อำเภอดำรงวิทยารักษ์ จังหวัดสกลนคร พระมหาสม สิริปัญญา วัดสว่างอรุณ ตำบลตะเคียน อำเภอกาบเชิง จังหวัดสุรินทร์ พระครูสุคนธ์คณารักษ์ วัดหนองรีวหนึ่ง อำเภอหนองกุงศรี จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นต้น สรุปพัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมในประเทศไทยได้ว่า สมัยก่อนประวัติศาสตร์นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๘ ถอยหลังไปพบว่ามียุครอยพุทธศาสนาปรากฏอยู่ทั่วภาคอีสานหลายแห่ง สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นพุทธศาสนาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มได้รับอิทธิพลการศึกษาแนวใหม่จากกรุงเทพมหานคร ในขณะเดียวกันก็มีการศึกษาและฝึกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในรูปแบบธรรมเนียมท้องถิ่นที่

สืบทอดมาจากวัฒนธรรมดั้งเดิมจากลาว ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงปฏิรูปกิจการภายในประเทศหลายด้าน รวมศูนย์อำนาจทั้งหมดเข้าสู่ส่วนกลางพร้อมกับขยายวัฒนธรรมจากกรุงเทพมหานครครบจำภูมิภาคได้ทั้งหมด กิจการคณะสงฆ์ภายใต้การบริหารจัดการของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มีความเจริญก้าวหน้า โดยเฉพาะการสนับสนุนการศึกษาด้านคันถธุระ แต่ภารกิจด้านวิปัสสนาธุระไม่ได้รับการสนับสนุนจากคณะสงฆ์สายหลักอย่างเป็นทางการ หากแต่เป็นความสนใจเป็นรายบุคคลของพระสงฆ์บางรูปบางกลุ่ม เป็นต้นว่ากลุ่มพระสงฆ์สาย หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ซึ่งมีพัฒนาการมาตั้งแต่ช่วงกลางรัชกาลที่ ๕ โดยใช้รูปแบบจาริกธุดงค์ไปยังสถานที่ต่างๆ ทั่วราชอาณาจักรไทยและประเทศเพื่อนบ้าน บั้นปลายชีวิตปักหลักสอนศิษย์ที่วัดป่าบ้านหนองผือ จังหวัดสกลนคร สายหลวงพ่อดอก แห่งวัดปากน้ำภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร สายหลวงพ่อบุญทาสซึ่งได้ไปตั้งสำนักสวนโมกขพลาราม จังหวัดสุราษฎร์ธานี สายของหลวงพ่อเทียนแห่งวัดสนามใน จังหวัดนนทบุรี สายหลวงพ่อดอก วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ กรุงเทพมหานคร ที่นำรูปแบบมาจากแนวทางพม่า และสายหลวงพ่อบุญทาส สำนักวัดหนองป่าพง จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งได้นำแนวทางของหลวงปู่มั่นมาพัฒนาสานต่อจนทำให้สำนักปฏิบัติสายนี้มีมาตรฐานสูงเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป จำนวนสำนักปฏิบัติธรรมทั้ง ๖ สายที่กล่าวมามีเพียงสองสำนักเท่านั้นเป็นสงฆ์สายภาคกลางและภาคใต้ ส่วนสำนักปฏิบัติธรรมนอกนั้นล้วนแต่เป็นผลงานของสงฆ์อีสานทั้งสิ้นไม่ว่าจะเป็นหลวงปู่มั่น หลวงพ่อเทียน หลวงพ่อดอก และหลวงพ่อบุญทาส ในปัจจุบันพบว่าสำนักปฏิบัติธรรมมีรูปแบบหรือแนวทางปฏิบัติธรรมหลากหลายรูปแบบ ซึ่งแต่ละรูปแบบมีวัตถุประสงค์เพื่อฝึกฝนพัฒนาจิตปัญญาให้สุขุมลุ่มลึก บรรลุถึงความอิสระหลุดพ้น อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของอุดมการณ์พุทธเถรวาท และสำนักปฏิบัติธรรมเหล่านี้ส่วนใหญ่มีหลักปฏิบัติสอดคล้องกับพระไตรปิฎก

พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่น (๑) ประวัติหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต (มั่น แก่นแก้ว) เกิดในปี พ.ศ.๒๔๑๓ ที่บ้านคำบง อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ช่วงอายุสิบห้าปีได้บรรพชาเป็นสามเณรเป็นเวลาสามปีแล้วลาสิกขาไปช่วยทางบ้าน เมื่ออายุได้ ๒๒ ปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัดศรีทอง จังหวัดอุบลราชธานี ช่วงต้นนี้ได้ไปฝึกปฏิบัติที่วัดเสียบเมืองอุบลกับพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล ต่อมาทั้งสองรูปได้ไปฝึกปฏิบัติภาวนาที่ “ภูหล่น” เป็นเวลา ๕ ปี ช่วงต้นในการฝึกปฏิบัติกับพระอาจารย์เสาร์ โดยจาริกธุดงค์ตามริมโขงไทย-ลาว เมื่อการภาวนาเข้มแข็งแล้วพระอาจารย์เสาร์ก็ปลีกไป ต่อมาท่านได้เดินทางลงไปศึกษาธรรมกับพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ที่กรุงเทพมหานคร หลังจากนั้นก็ออกจาริกธุดงค์ตามป่าภูเขา ถ้ำ ในจังหวัดลพบุรี นครนายก เข้าถึงพม่า หลังจากนั้นกลับมาจาริกธุดงค์แถวภาคอีสาน จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๖๙ พระอาจารย์เสาร์และพระอาจารย์มั่น ประชุมบรรดาลูกศิษย์ทั้งหมด ณ เสนาสนะป่าบ้านสามผง อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม เพื่อวางระเบียบแบบแผนปฏิบัติเกี่ยวกับการอยู่ป่า การตั้งสำนัก และแนวทางสั่งสอนปฏิบัติจิตภาวนา หลังจากนั้นสองปีท่านก็เดินทางขึ้นภาคเหนือ จำพรรษาที่วัดเจดีย์หลวง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ จากนั้นท่านก็ออกจาริกธุดงค์ไปยังที่ต่างๆ ในภาคเหนือแถวจังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย เป็นเวลาถึง ๑๑ ปี แล้วจาริกกลับภาคอีสาน บั้นปลายชีวิตท่านจำพรรษาที่วัดภูริทัตตถิราวาส (วัดป่าบ้านหนองผือ) ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร ๕ พรรษา เป็นการปักหลักสอนลูกศิษย์ยาวนานที่สุด เพราะตลอดชีวิตที่ผ่านมาท่านจาริกยังที่ต่างๆ ไม่อยู่กับที่เป็นเวลานานเท่าสถานที่แห่งนี้ ในปี พ.ศ.๒๔๙๒ ท่านมรณภาพที่วัดป่าสุทธาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร รวมสิริอายุ ๗๙ ปี (๒) วิถีสอนและผลงาน ความดีงามรวมถึงความสามารถในตัวท่านที่ปรากฏถูกนำมากล่าวยกย่อง สรรเสริญ ขึ้นชม ด้วยความเคารพบูชาโดยบรรดาลูกศิษย์ ผ่านเอกสารสิ่งพิมพ์ เทศนา การบอกเล่าต่างๆ วิถีสอนและผลงานของหลวงปู่มั่น ท่านไม่ได้ปักหลักตั้งสำนักสอนปฏิบัติเหมือนดังที่สำนักปฏิบัติเป็นอยู่ในปัจจุบัน แต่ท่านจาริกธุดงค์ไปเรื่อยๆ จะมีลูกศิษย์ติดตามไปบ้างเป็นกลุ่มเป็นคราวๆ ไป เวลาหยุดพักปักกลดจะอยู่ห่างไกลกัน ในลักษณะ

ดังกล่าวจัดเป็นห้องเรียนเคลื่อนที่ วิธีสอนของท่านจะเป็นไปในลักษณะเช่นนี้เป็นส่วนใหญ่ จนกระทั่งหลังกลับจากการจาริกในแถบภาคเหนือปี พ.ศ.๒๔๘๒ ซึ่งเป็นช่วงที่อายุล่วงเข้าสู่วัยชรามาแล้ว ท่านได้เพลาการจาริกลง และปักหลักสั่งสอนศิษย์ในพื้นที่ภาคอีสานตอนเหนือแถบจังหวัดสกลนคร อุดรธานี โดยเฉพาะที่วัดภูริทัตตถิราวาส (วัดป่าบ้านหนองผือ) ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร เป็นจุดสุดท้ายที่ปักหลักสั่งสอนลูกศิษย์ยาวนานที่สุดเป็นเวลานานถึง ๕ พรรษา รูปแบบการจาริกฝึกฝนพัฒนาตนเองไปในสถานที่ต่างๆ พร้อมกันนั้นท่านฝึกอบรมสั่งสอนศิษย์ที่เฝ้าติดตาม และเทศนาโปรดญาติโยมผู้สนใจในธรรมไปด้วย ท่านสอนหรือเทศน์โดยใช้คำพูดบรรยายธรรมะที่เป็นประสบการณ์ตรงของท่านเอง เพื่อให้คนฟังเข้าใจ นำไปประพฤติปฏิบัติจนเกิดมรรคเกิดผลได้ โดยข้ามพ้นขั้นตอนของพิธีกรรม มีการแอบบันทึกคำสอนของท่านเป็นตัวอักษร ในช่วงที่ท่านปักหลักอยู่ที่วัดป่าบ้านหนองผือโดยศิษย์คนสำคัญ ต่อมาถูกตีพิมพ์เป็นหนังสือแพร่หลายออกไป การสอนของหลวงปู่มีมิใช่จะเป็นเพียงใช้คำพูดเพียงอย่างเดียว แต่หลักสำคัญของท่านคือมุ่งเน้นการฝึกปฏิบัติ การจาริกธุดงค์ การจัดเสนาสนะที่อยู่อาศัยให้สะอาด เรียบง่าย กลมกลืนธรรมชาติ ให้เป็นร่มฉัตรสถานเหมาะแก่การบำเพ็ญสมณธรรม การปฏิบัติในแต่ละวันเริ่มตั้งแต่ตีกุลูกขึ้นภาวนาปฏิบัติกรรมฐาน ทำวัตรเช้าตามหลักพุทธที่ว่า... “นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า” เข้าออกบิณฑบาต หลังภัตกิจพักผ่อนและภาวนา ตอนเย็นทำวัตรสวดมนต์เย็น หลังจากนั้นฟังธรรม และบำเพ็ญภาวนา จนตีกก็เข้าจำวัตร การกำหนดภาวนาท่านใช้ “พุทโธ” เป็นการสร้างรูปแบบเพื่อให้สติกำหนดรู้ทัน.... ศิษย์บางท่านก็ยึดติดในวิธีการจนเป็นเหตุให้ไม่สามารถก้าวพ้นได้ ประเด็นสำคัญคือ คำสอนของหลวงปู่ที่ใช้ภาษาพูดแม้เพียงน้อยแต่ก็ลึกซึ้งตรงต่อสภาวะธรรมทำให้ลูกศิษย์เกิดความเข้าใจ และนำไปสู่การปฏิบัติไม่ผิดพลาดคลาดเคลื่อน รูปแบบการดำรงชีวิตทั้งหมดคือกระบวนการปฏิบัติธรรม กิจกรรมประจำวันทั้งหมดถูกออกแบบเพื่อเป็นการฝึกปฏิบัติขัดเกลา การฟังธรรมเทศนาของท่านเป็นส่วนหนึ่งของการฝึกปฏิบัติ ผลงานที่ถือว่าโดดเด่นที่สุดคือการสร้างสานุศิษย์ที่เก่ง มีความสามารถ จำนวนมาก เช่น หลวงปู่ดุลย์ อตุโล หลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ หลวงปู่ตื้อ อจลธมฺโม หลวงปู่ขาว อนาลโย หลวงปู่จุม พนฺธุโล พระอาจารย์ทองรัตน์ กนฺตสีโล หลวงปู่พรหม จิรปุณฺโญ หลวงปู่บัว สิริปุณฺโญ หลวงปู่สิงห์ ขนฺตยาคโม หลวงปู่ฝั้น อาจาโร หลวงปู่กงมา จิรปุณฺโญ หลวงปู่หลุย จันทสาโร หลวงปู่เทศก์ เทสรังสี หลวงปู่อ่อน ญาณสิริ หลวงปู่สิม พุทธาจาโร หลวงปู่เครื่อง สุภทฺโท หลวงปู่แ่วน ธนปาโล หลวงปู่เหรียญ วรลาโภ หลวงตามหาบัว ญาณสมปนฺโน หลวงปู่ศรี มหาวีโร หลวงพ่อชา สุภทฺโท หลวงปู่จวน กุลเชฏฺโฐ หลวงพ่อวิริยงค์ สิรินธโร หลวงพ่อพุทธ ฐานิโย เป็นต้น ซึ่งท่านเหล่านี้ล้วนผลงานขยายงานของหลวงปู่มี ให้ขยายกว้างขวางออกไปในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นตั้งสำนักปฏิบัติสอนกรรมฐาน สร้างวัดวาอาราม ศาสนสถานให้เป็นแดนสงบ สงัด เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นแดนเคารพสักการะ สร้างศรัทธาแก่พุทธศาสนิกชน การเผยแผ่แนวทางปฏิบัติฝึกจิตให้มีความมั่นคงเข้มแข็ง ดังปรากฏการดำเนินงานของพ่อชา สุภทฺโท และหลวงพ่อวิริยงค์ สิรินธโร เป็นต้น ๓) พัฒนาการสำนักปฏิบัติ เกิดขึ้นในท่ามกลางคณะสงฆ์ที่กำลังมีการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านการปฏิรูปคณะสงฆ์และด้านการจัดการศึกษาแนวใหม่ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้กิจการด้านคุณธรรมของคณะสงฆ์เจริญมั่นคงและแผ่ขยายวงกว้างออกไปสู่ภูมิภาค ผู้คนสนใจเหตุผลเชิงวิทยาศาสตร์มากขึ้น ในขณะที่หลวงปู่เสาร์ กนฺตสีโลและหลวงปู่มี ภูริทัตโต จาริกธุดงค์ฝึกปฏิบัติกรรมฐานไปในถิ่นที่ต่างๆ และสั่งสอนลูกศิษย์ทั่วภาคอีสาน พัฒนาการแรกของสำนักปฏิบัติสายนี้เริ่มในปี พ.ศ. ๒๔๖๙ เมื่อหลวงปู่เสาร์และหลวงปู่มี ประชุมบรรดาลูกศิษย์ทั้งหมด ณ เสนาสนะป่าบ้านสามผง อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม วางระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับการอยู่ป่า การตั้งสำนัก และแนวทางสั่งสอนปฏิบัติจิตภาวนา นับเป็นพัฒนาการรูปแบบสำนักและรูปแบบปฏิบัติตามแนวทางของวัดป่าที่เป็นรูปธรรมชัดเจน พัฒนาการอีกครั้งหนึ่ง เกิดขึ้นหลังจากที่หลวงปู่มีกลับจากการจาริกธุดงค์เก็บเกี่ยวประสบการณ์ทางธรรมที่ภาคเหนือ ท่านได้ปักหลักสั่งสอนศิษย์ช่วงสุดท้ายภายในสำนัก

วัดป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร ถือเป็นศูนย์กลางปฏิบัติธรรมที่มีชื่อเสียงอย่างมากในยุคนั้น ท่านได้อาศัยสถานที่แห่งนี้สั่งสอนลูกศิษย์ตลอดถึงประชาชนทั่วไปเป็นเวลานานที่สุดถึง ๕ พรรษา สถานที่แห่งนี้เป็นศูนย์กลางเผยแพร่ธรรม สร้างแนวทางฝึกปฏิบัติกรรมฐานสร้างพระสายปฏิบัติเป็นจำนวนมาก ในจำนวนนี้รวมทั้งหลวงพ่อบุชา สุภทโทด้วย ปัจจุบันภายในวัดยังคงสภาพป่าที่แทรกด้วยวัดถ้ำปลุกสร้าง แม้ว่าภายนอกวัดกลายเป็นทุ่งนาและหมู่บ้านชุมชนไปแล้ว ลูกศิษย์ที่ได้รับการฝึกปฏิบัติ ก็ไปสร้างบารมีในที่ต่างๆ ของตนจนมีชื่อเสียงดังเป็นที่ประจักษ์ในปัจจุบัน นอกจากวัดป่าบ้านหนองผือ ยังมีวัดอีกจำนวนมากที่ถือว่าเป็นวัดต้นแบบแห่งพัฒนาการของสำนักปฏิบัติสายนี้ เช่น วัดภูหล่น ตำบลสงยาง อำเภอศรีเมืองใหม่ จังหวัดอุบลราชธานีเป็นสถานที่ที่หลวงปู่มั่นเริ่มฝึกปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานกับหลวงปู่เสาร์ผู้เป็นอาจารย์ วัดดอนธาตุ ตำบลทรายมูล อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี เป็นวัดป่ากลางน้ำที่ยังสภาพป่าอุดมสมบูรณ์ เป็นสถานที่บำเพ็ญเจริญวิปัสสนาแห่งสุดท้ายของหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล ก่อนที่ท่านจะจาริกธุดงค์ไปประเทศลาวและมรณภาพที่นั่น วัดป่าสุทธาวาส ตำบลธาตุเชิงชุม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร เป็นวัดที่พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระละสังขาร เป็นตัวอย่างของวัดป่าในเมือง เป็นต้น ๔) การขยายสาขาของสำนัก นับตั้งแต่พระอาจารย์เสาร์และพระอาจารย์มั่น ได้ประชุมบรรดาลูกศิษย์ทั้งหมด ณ เสนาสนะป่าบ้านสามผง อำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม วางระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับการอยู่ป่า การตั้งสำนัก และแนวทางสั่งสอนปฏิบัติจิตภาวนา ถือเป็น การสร้างระเบียบแบบแผนของสายปฏิบัติวัดป่าอย่างมีระบบ จึงพบว่าแนวทางปฏิบัติ การจัดโครงสร้างทางกายภาพของสายวัดนี้มีมาตรฐานสูง การขยายสาขาของสำนักขึ้นอยู่กับบารมีของศิษย์แต่ละคนเป็นหลัก ซึ่งเกือบจะทั้งหมดศิษย์แต่ละรูปมีความสามารถสร้างความมั่นคงและขยายฐานออกไปได้อย่างกว้างขวาง เป็นลักษณะสืบทอดตามช่วงอายุจากรุ่นสู่รุ่น คือ ลูก หลาน เหลน การขยายสาขาจำแนกตามสังกัดนิกายของศิษย์คือ (๑) ลูกศิษย์สายธรรมยุตและสายมหานิกาย สายธรรมยุตที่พวยกมาเป็นตัวอย่างได้แก่ หลวงปู่ดุลย์ อตุโล แห่งวัดบูรพาราม ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ ตั้งอยู่ใจกลางเมืองสุรินทร์ สันนิษฐานว่าวัดบูรพาราม สร้างขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี หรือสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีอายุไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ ปี เท่าๆ กับอายุของเมืองสุรินทร์ เป็นวัดธรรมยุตแห่งแรกในจังหวัดสุรินทร์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๖ หลวงปู่แหวน สุจิณฺโณ แห่งวัดดอยแม่ปิ้ง ตำบลแม่ปิ้ง เกอพร้าว จังหวัดเชียงใหม่ พระอาจารย์สิงห์ ขนดยาคโม แห่งวัดป่าสาละวัน ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา เป็นวัดป่าต้นแบบของพระฝ่ายวิปัสสนาธุระ ของจังหวัดนครราชสีมา หลวงปู่ตื้อ อจลธมโม แห่งวัดป่าอรัญญวิเวก บ้านข่า ตำบลบ้านข่า อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม หลวงปู่ขาว อนาลโย วัดถ้ำกลองเพล ตำบลโนนหัน อำเภอเมือง จังหวัดหนองบัวลำพู เป็นวัดป่าธรรมชาติเชิงเขา มีอาณาบริเวณกว้างขวาง หลวงปู่ฝั้น อาจาโร แห่งวัดป่าอุดมสมพร ตำบลพรรณานิคม อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร หลวงปู่กงมา จิรปุญฺโญ วัดดอยธรรมเจดีย์ ตำบลตองโขบ อำเภอโคกศรีสุพรรณ จังหวัดสกลนคร หลวงปู่เทศก์ เทสรังสี วัดหินหมากเป้ง ตั้งอยู่ที่บ้านไทยเจริญ ตำบลพระพุทธรักษา อำเภอศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย หลวงพ่อลี ธมฺมธโร วัดโศการาม ตำบลท้ายบ้าน อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ เป็นวัดป่ากรรมฐานสายหลวงปู่มั่นที่ตั้งอยู่ในเขตภาคกลางของประเทศไทย หลวงตามหาบัว ญาณสัมปันโน วัดป่าบ้านตาด ตำบลบ้านตาด อำเภอเมือง จังหวัดอุดรธานี หลวงพ่อวิริยงค์ สิริธโร วัดธรรมมงคล แขวงบางจาก เขตพระโขนง กรุงเทพมหานคร เป็นต้น (๒) ลูกศิษย์สายมหานิกายที่ยกมาเป็นตัวอย่าง ได้แก่ พระอาจารย์ทองรัตน์ กนตสีโล วัดป่าบ้านคุ่ม ตำบลโคกสว่าง อำเภอสำโรง จังหวัดอุบลราชธานี หลวงปู่กินนรี จนฺทโย วัดกัณฑ์ศิลาวาส ตำบลฝั่งแดง อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม ครูบาคำปิ่น สุภทโท วัดสันโป่งแม่ริม อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ หลวงพ่อบุชา สุภทโท วัดหนองป่าพง ตำบลโนนผึ้ง อำเภอวาริชภูมิ จังหวัดอุบลราชธานี เป็นต้น ๕) สภาพปัจจุบันของสำนัก รูปแบบหรือแนวทางปฏิบัติตลอดถึงโครงสร้างทางกายภาพทั้งหมดของสำนักวัดป่าสายหลวงปู่มั่นใช้บรรทัดฐานเดียวกัน คือ ประพฤติปฏิบัติ

เคร่งครัดตามหลักพระวินัย ระเบียบการประพฤติปฏิบัติต่างๆ เป็นระเบียบแบบแผนเดิมที่บูรพาจารย์ทั้งสองได้วางไว้ การบำเพ็ญจิตภาวนาอีตหลักภาวนาพุทโธเป็นแนวทางปฏิบัติ โครงสร้างทางกายภาพของสำนักปฏิบัติเน้นความเป็นธรรมชาติป่า อาคารสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ไม่ใหญ่โต แทรกอยู่ในป่า ให้เหมาะแก่การบำเพ็ญสมณธรรม แม้ว่าหลวงปู่มั่นจะสอนศิษย์ให้อยู่อย่างเรียบง่ายตามธรรมชาติ เน้นการฝึกหัดขัดเกลตาตนเองเป็นหลัก ใช้อุบายแห่งการจาริกกำราบกิเลส ไม่ตามใจคนหรือแม้แต่ใจตนเอง แต่เมื่อสถานการณ์โลกเปลี่ยนไป ภูมิประเทศไม่เหมือนเดิม ป่าลดลง การสงวนพื้นที่ของคนมีมากขึ้น พระสงฆ์มีพื้นที่ในการจาริกธุดงค์น้อยลง รวมถึงผู้ไม่ประสงค์ดีต่อพระพุทธศาสนาเข้ามาอาศัยรูปแบบธุดงค์เพื่อยังชีพของตน สร้างความเสียหายต่อรูปแบบจาริกธุดงค์ที่ดั่งงาม สภาพการณ์บีบให้ศิษย์รุ่นต่อๆ มาต้องสร้างวัดให้มีบรรยากาศอำนวยต่อการฝึกฝนสมาธิ เกื้อกูลต่อการปฏิบัติขัดเกลตา ดังนั้นลักษณะของสำนักปฏิบัติธรรมวัดป่าสายหลวงปู่มั่น จึงมีการปรับเปลี่ยนไปบ้างเพื่อให้เหมาะสมตามกาลเวลาของโลกที่เปลี่ยนไป แต่ก็ยังคงรักษาแก่นเอาไว้ได้ ยังมีพัฒนาการอย่างไม่หยุดยั้ง สร้างสรรค์คุณค่าให้กับชุมชนสังคมในด้านปฏิบัติขัดเกลตา และยังคงเป็นที่นิยมและเชื่อถือของประชาชนทั่วทุกภูมิภาคของประเทศไทย ตลอดจนต่างประเทศ ดังเช่นหลวงปู่วิริยงค์ ลูกศิษย์คนสำคัญ ที่ดำเนินการสถาปนาลังจิต ให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ในปัจจุบัน

พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงพ่อบุชา ๑) ประวัติหลวงพ่อบุชา สุภโท เกิดเมื่อปี พ.ศ.๒๔๖๑ ที่บ้านจิกอ ตำบลธาตุ อำเภอมะนัง จังหวัดอุบลราชธานี ชื่อเดิม “ชา” บรรพชาเป็นสามเณรเมื่ออายุ ๑๓ ปี แล้วลาสิกขา ต่อมาเมื่ออายุครบ ๒๑ ปีได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัดก่อในช่วงต้นได้แสวงหาสถานที่เรียนด้านปริยัติอย่างจริงจัง เช่น ที่วัดสวนสวรรค์ อำเภอบึงสามพัน วัดบ้านหนองหลัก อำเภอม่วงสามสิบ วัดบ้านเค็งใหญ่ อำเภอมัญจาคีรี เป็นต้น หลังจากนั้นสนใจด้านการปฏิบัติ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๙ จึงเริ่มจาริกธุดงค์แสวงหาอาจารย์ด้านกรรมฐานสถานที่ต่างๆ เช่น พระอาจารย์วรณ ศิษย์หลวงพ่อบุชาวัดเขาวงกต จังหวัดลพบุรี พบปะพระชาวกัมพูชาที่เคร่งวินัย ช่วงปี พ.ศ.๒๔๙๑ จาริกธุดงค์จากลพบุรีไปยังภาคอีสาน ประสบการณ์ทางธรรมที่สำคัญคือเข้าฟังธรรมและฝึกปฏิบัติกับหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต วัดหนองผือใน จังหวัดสกลนคร นับว่าท่านเป็นศิษย์ช่วงหลังเกือบจะเป็นรุ่นสุดท้ายของหลวงปู่มั่น และท่านไม่ได้ยุติเป็นนิกายธรรมยุคใด เช่นเดียวกับศิษย์หลวงปู่มั่นสายมหานิกายหลายรูป เช่น พระอาจารย์ทองรัตน์ กนตสีโล หลวงปู่กนิฐ จันทิโย เป็นต้น ต่อจากนั้นจาริกธุดงค์แสวงหาประสบการณ์ แควภาคอีสานหลายปี จนกระทั่ง ปี พ.ศ. ๒๔๙๗ ได้รับนิมนต์กลับมาก่อตั้งสำนักหนองป่าพงบ้านเกิด และพัฒนาสำนักแห่งนี้ให้มีความเจริญรุ่งเรืองจนโด่งดังไปทั่วโลก สิ่งที่น่าอัศจรรย์คือหลวงพ่อบุชามีความสามารถในสอนลูกศิษย์ให้เข้าถึงธรรมได้ ไม่เฉพาะแต่ลูกศิษย์ชาวไทยเท่านั้น แม้ศิษย์ชาวต่างประเทศท่านก็สามารถฝึกสอนให้บรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดได้ ท่านมรณภาพ ในปี พ.ศ.๒๕๓๕ รวมสิริอายุได้ ๗๔ ปี ๒) พัฒนาการสำนักปฏิบัติช่วงต้นด้านโครงสร้างกายภาพ ในช่วงต้นของการมาอยู่ที่หนองป่าพง หลวงพ่อบุชาไม่เน้นการปลูกสร้าง อยู่แบบเรียบง่ายตามอัตภาพ มีเพียงสิ่งมุงบังเล็กน้อย เท่าที่พอหลบแดดฝนได้ ท่านเน้นการฝึกหัดขัดเกลตาของแต่ละบุคคล ให้ใส่ใจการปฏิบัติตนเองเป็นหลัก ไม่มีกิจกรรมอะไรมากมายจนหมดเวลาดูแลใจตนเอง ต่อเมื่อมีสมาชิกเพิ่ม มีความจำเป็นด้านที่อยู่อาศัย ภายในสำนักวัดหนองป่าพงจึงค่อยๆ เพิ่มสิ่งปลูกสร้าง แต่ยังคงรักษาสภาพของความเป็นธรรมชาติ สิ่งปลูกสร้างแฝงในธรรมชาติ กิจกรรมทั้งหมดภายในวัดว่าจะเป็น กิจวัตรหรือการทำงาน ถือเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิบัติธรรม ดังนั้นสิ่งปลูกสร้างจึงไม่ต้องใช้ต้นทุนมากมาย เน้นการดำเนินชีวิตให้กลมกลืนกับธรรมชาติ จัดสรรธรรมชาติเท่าที่จำเป็นเพื่อให้เหมาะสมกับการดำรงอยู่ได้ของชีวิต ไม่เบียดเบียนโดยไม่จำเป็นหรือขาดเหตุผล ลักษณะวิถีชีวิตดังกล่าวจึงเป็นการรักษาป่าอย่างดี ท่านมีใจรักธรรมชาติมาก คราวหนึ่งภายในสำนักมีผู้เจ็บป่วยมากเพราะยุ้งเป็นต้นเหตุ หมอเคยแนะนำว่าถางป่าด้านล่างให้โปร่งเพื่อยุ้งจะ

ไม่ต้องอาศัย หลวงพ่อชากล่าวว่า ให้มันตายโลดคนเอาไว้แต่ปานนั้น การปลูกสร้างก็เป็นแบบเรียบง่ายเน้นการใช้สอยประโยชน์เป็นหลัก ส่วนใหญ่ทำกันเอง ในเรื่องการก่อสร้างนี้ท่านให้ข้อคิดเตือนใจศิษย์ว่า พระไปยุ่งกับการหาเงินก่อสร้างวัด เป็นสิ่งน่าเกลียด ด้านการปฏิบัติขัดเกลา ภาวะเบียบปฏิบัติภายในสำนักวัดหนองป่าพงเคร่งครัด ถ้าไม่มีความมั่นคงจริงๆ ก็อยู่ไม่ได้ บรรทัดฐานการจัดระเบียบของการอยู่ร่วมกันภายในสำนักให้อยู่บนพื้นฐานแห่งพระธรรมวินัย การนำเอาหลักอุดมคติแห่ง “สังฆะ” ตามพระวินัยมาเป็นแบบแผนฝึกฝนอบรมภายในสำนักก่อให้เกิดชุมชนแห่งการเรียนรู้ พิเศษกว่านั้นคือการนำจุดศักราช ๑๓ วัตร ๑๔ และกำหนดกฎกติการะเบียบต่างๆ มาผสมผสานเป็นแนวทางปฏิบัติ เพื่อส่งเสริมการบำเพ็ญสมณธรรมให้ดำเนินไปด้วยดี และมีความละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น แนวทางการปฏิบัติและธรรมชาติของป่าภายในสำนัก เป็นปัจจัยสำคัญส่งเสริมให้การดำรงชีวิตของพระภิกษุเป็นไปด้วยความเรียบง่ายสอดคล้องกับธรรมชาติ และประสานกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในหมู่คณะ ตามแบบของพระอุดมคักรมฐาน ผู้มีข้อวัตรปฏิบัติเป็นไปเพื่อขัดเกลาทำลายกิเลสที่ครูบาอาจารย์ได้พาดำเนินมา ทุกอย่างในชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสำนักเน้นความเป็นระเบียบเรียบง่าย สงบ เงียบ กิจกรรมประจำวันคือการฝึกหัดขัดเกลาจิตใจตนเอง เน้นความรู้แจ้งในจิตใจในทุกขณะ ไม่ว่าจะกำลังอยู่ในอริยบาลใดๆ กิจกรรมอย่างหนึ่งที่หลวงพ่อนิมนนำมาใช้เป็นกุศโลบายในการทำงานคู่กับการฝึกจิต ความเป็นอยู่ในช่วงต้นเป็นไปด้วยความลำบาก หลวงพ่อชา และลูกศิษย์ต้องต่อสู้อย่างเด็ดเดี่ยวกับไข้ป่า ซึ่งขณะนั้นชุกชุมมาก เพราะเป็นป่าที่บึง ยามพระเณรป่วยหายารักษายาก ต้องต้มบอระเพ็ดฉั่นพอประทังไปตามมีตามเกิด โดยที่ท่านไม่ยอมขอความช่วยเหลือเลย สร้างความเลื่อมใสศรัทธาสำหรับผู้ที่มาพบเห็น ท่านเน้นสร้างคนเป็นอันดับแรก เมื่อสร้างคนได้สิ่งอื่นๆ ก็ตามมา ท่านทั้งสอนและทำให้ศิษย์ดูเป็นตัวอย่าง ท่านกวดขันต่อการปฏิบัติขัดเกลาภายในสำนักอย่างเอาจริงจัง ดังที่ท่านกล่าวว่า “ไม่ดีก็ให้มันตาย ไม่ตายก็ให้มันดี” พัฒนาการในช่วง ๑๐ ปีแรกเป็นไปอย่างยากลำบากอันเนื่องจากปัญหาอุปสรรคหลายอย่างไม่ว่าจะเป็นสภาพของป่า ความเจ็บไข้ อาหารการขบฉัน สิ่งเหล่านี้ไม่เป็นที่สัพบายะ แต่อย่างไรหลวงพ่อก็ยังพาคณะลูกศิษย์ปฏิบัติภาวนาอย่างมุ่งมั่น แน่วแน่ มั่นคง ไม่ทอดยถ่ต่อปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ด้านเกี่ยวข้องกับสังฆะภายนอก หลวงพ่อสอนให้ศิษย์มีความเคารพบนอบ บนพื้นฐานของคารวตาธรรมและความกตัญญูต่อครูอาจารย์ จะพบเห็นได้โดยทั่วไปว่าภิกษุสายหลวงปู่ชามีลักษณะสงบเย็น มีสัมมาคารวะสูงและงดงามด้วยศีลาจารวัตร และประพฤติปฏิบัติตามระเบียบแบบแผนที่ตั้งงามของพระธรรมวินัย ดังเช่นเทศกาลสำคัญทางพระพุทธศาสนาท่านจะพาภิกษุไปทำวัตรพระผู้หลักผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือเป็นประจำ เป็นการสร้างความผูกพันสัมพันธ์ที่ดี แม้ว่าช่วงต้นจะได้รับการมองในแง่ที่ไม่ดีต่อพระสายปฏิบัติเช่นเดียวกับหลวงปู่มั่นเคยเจอ แต่ในที่สุดทัศนคติดังกล่าวก็เปลี่ยนไป และหันมาให้ความสำคัญและสนับสนุนช่วยเหลือหลวงพ่ชาสอนให้ศิษย์ใส่ใจดูแลตนเองเป็นสำคัญ ไม่ให้เสียเวลาในการเฝ้ามองความเลวร้ายของคนอื่น เป็นมิตรกับทุกคน จึงสังเกตได้ว่าพระสงฆ์สายหนองป่าพง ไม่ต่อต้าน หรือวิพากษ์วิจารณ์คณะสงฆ์ฝ่ายบ้านเมืองให้เกิดความเสียหาย ซึ่งตรงข้ามกับบางกลุ่มที่มีท่าทีต่อต้าน ปฏิเสธ วิพากษ์วิจารณ์คณะสงฆ์สายหลักอย่างจริงจังจนแทบไม่มีเวลาใส่ใจดูแลตัวเอง ในด้านปฏิสัมพันธ์กับชุมชน ช่วงต้นที่หลวงพ่ชาพาภิกษุมาตั้งสำนักหนองป่าพง มีบางคนที่ไม่สนับสนุนและต่อต้านอย่างเช่นกรณีพ่อหนูผี เป็นต้น ซึ่งก็ถือว่าเป็นเรื่องปกติที่มีอยู่ทั่วไป การสร้างความเข้าใจกับชุมชนก็เป็นภารกิจอย่างหนึ่งที่เป็นเครื่องพิสูจน์จิตใจและบารมีหลวงพ่ชา แต่ในที่สุดเมื่อเห็นว่าวัดแห่งนี้มีคุณค่าต่อชีวิตผู้คนขยายวงกว้างออกไปเรื่อยๆ ชุมชนรอบวัดก็หันมาสนับสนุนด้วยดี ๓) การขยายสาขาของสำนัก มีความแตกต่างจากการขยายตัวของสำนักหลวงปู่มั่นผู้เป็นอาจารย์อยู่บ้าง กล่าวคือ เมื่อสำนักวัดหนองป่าพงมีรูปแบบปฏิบัติที่มีมาตรฐานสูง เกิดความมั่นคงเข้มแข็งเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป ทำให้บุคคลให้เข้ามาฝึกฝนอบรม ลูกศิษย์ที่ได้รับการฝึกฝนจนเป็นที่พอใจแล้ว ถูกส่งออกไปประจำสำนักต่างๆ โดยการบริหารจัดการและกำกับดูแลอย่างใกล้ชิดของหลวงพ่ชา ก่อให้เกิดการการ

ขยายตัวของสาขาหนองป่าพงขึ้น ลักษณะดังกล่าวเริ่มครั้งแรกในปี พ.ศ.๒๕๐๑ คือ วัดป่าอรัญญวาสี ถือเป็นวัดสาขาที่หนึ่งของหนองป่าพง ต่อมาสาขาอื่นๆ ได้เกิดขึ้นตามลำดับ เหตุผลสำคัญในการส่งศิษย์ออกไปยังที่ต่างๆ คือ เพื่ออนุเคราะห์ชุมชนในด้านการปฏิบัติแต่ใช้ว่าการขึ้นเป็นสาขาของวัดหนองป่าพงจะเป็นไปโดยง่าย ต้องได้รับการตรวจสอบความพร้อมต่างๆ จนเห็นว่าได้มาตรฐานจึงจะได้รับอนุญาต ดังพระอาจารย์สุพรเจ้าอาวาสวัดป่าไทรสรณคณณ์ จังหวัดกระบี่เล่าว่า หลวงพ่อไม่ได้รับทุกรายหรือรับทันทีที่โยมมาขอสร้างวัดสาขา ในการบริหารท่านใช้ระบบหมุนเวียนถ่ายเท ไม่ให้หยุดนิ่งอยู่กับที่ การบริหารในระยะหลังท่านมอบหมายให้สงฆ์บริหารจัดการ ในรูปแบบคณะกรรมการ ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ สาขาวัดหนองป่าพง เริ่มขยายตัวไปต่างประเทศเป็นครั้งแรก โดยพระอาจารย์สุเมโธ เจ้าอาวาสวัดป่านานาชาติในขณะนั้น ได้รับนิมนต์จากมูลนิธิกิจการสงฆ์แห่งประเทศไทย ไปเผยแผ่พุทธศาสนาที่นั่น ท่านได้เปิดวัดป่าจิตตวิเวก ในรัฐซัสเซกต์ภาคใต้ของอังกฤษ นับเป็นสาขาที่ ๑ ของวัดหนองป่าพงในต่างประเทศ ด้วยการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ และความสามารถในการสื่อสารคำสอนของพระพุทธองค์ด้วยสำนวนที่ฟังง่ายเข้าใจง่าย คณะสงฆ์ของพระอาจารย์สุเมโธ ได้แพร่หลายอย่างรวดเร็วในแวดวงชาวพุทธตะวันตก ไม่นานกุลบุตรกุลธิดาเริ่มมาขอบวช และต่อมาพระอาจารย์สุเมโธ ได้รับนิมนต์ไปตั้งวัดสาขาที่อังกฤษอีก ๓ แห่ง รวมทั้งที่สวิตเซอร์แลนด์ อิตาลี และนิวซีแลนด์ด้วย พ.ศ.๒๕๒๔ พระอาจารย์ชาโคร ได้รับนิมนต์ไปตั้งวัดที่เมืองเพิร์ธ ประเทศออสเตรเลีย ๔) สภาพปัจจุบันของสำนักปัจจุบัน วัดหนองป่าพงมีวัดสาขาในประเทศไทยประมาณ ๓๐๐ แห่งและในต่างประเทศ ๘ แห่ง นอกจากนั้นยังมีอีก ๕๑ สำนักสงฆ์เป็นสาขาสำรอง ซึ่งยังอยู่ในระหว่างพิจารณาตามระเบียบการรับสาขาจากคณะสงฆ์วัดหนองป่าพง แต่เป็นสำนักสงฆ์ที่ลูกศิษย์ของหลวงพ่อก่อตั้งอยู่ วัดสาขาวัดหนองป่าพงกระจายอยู่ในจังหวัดต่าง ๆ ทั่วทุกภาคของประเทศไทยเหตุผลในการขยายสาขามีหลายประการ เป็นต้นว่า เพื่ออนุเคราะห์ญาติโยม ผู้ต้องการสร้างวัดป่าใกล้บ้านของตนเพื่อเป็นที่พึ่งทางใจ การส่งพระออกไปตามคำนิมนต์ของชาวบ้านอย่างนี้ถือเป็นการตอบสนองความต้องการของสังคม และเป็นการเผยแผ่ธรรมะไปสู่ชนบทที่ได้ผลอย่างถาวร สำหรับพระเถระที่รับผิดชอบเป็นเจ้าสำนักในแต่ละวัด ท่านก็ได้มีโอกาสใช้ความรู้ความสามารถที่ได้ศึกษามา สร้างประโยชน์แก่พระศาสนามากขึ้น การที่หลวงพ่อกอยส่งคนเก่าออกจากวัดหนองป่าพงไปเรื่อย ๆ ก็ทำให้มีที่ว่างสำหรับคนใหม่อยู่เสมอ การหมุนเวียนพระภิกษุสามเณรจึงเป็นเหตุให้คณะสงฆ์ได้เพิ่มขึ้นอย่างราบรื่น มีข้อสังเกต เกี่ยวกับพัฒนาการ ด้านการขยายตัวของสำนักปฏิบัติของหลวงพ่อกอยต่างกับการขยายตัวของสายหลวงปู่มั่น ซึ่งลูกศิษย์แต่ละรูปแยกตัวไปตั้งสำนักตามบารมีของแต่ละท่านเองตามรูปแบบและแนวทางของอาจารย์ หลวงปู่มั่นท่านเป็นแต่เพียงผู้ให้แนวทางและเสริมสร้างกำลังใจเท่าที่โอกาสอำนวย การบริหารจัดการภายในสำนัก ขึ้นอยู่กับบารมีและความสามารถของศิษย์แต่ละรูป ซึ่งลูกศิษย์เกือบจะทั้งหมดก็ประสบผลสำเร็จในการสร้างวัดให้มีความเจริญมั่นคงแทบทั้งนั้น ส่วน ปัจจุบันวัดหนองป่าพงซึ่งถือเป็นวัดต้นแบบของวัดสาขาและวัดสาขาสำรอง ตลอดถึงวัดสำรวจ โครงสร้างทางกายภาพของวัดหนองป่าพงนอกจากจะถูกออกแบบอย่างมีระเบียบแบบแผนแล้ว ภายในบริเวณวัดมีความเป็นธรรมชาติ เป็นป่า รมรื่น เย็นสบาย มีสัตว์ เช่น ไก่ป่า กระรอก เป็นต้น มีสิ่งปลูกสร้างด้านศาสนวัตถุที่แทรกอยู่ในป่าธรรมชาติ กลมกลืนกับธรรมชาติ เช่น พิพิธภัณฑ์พระโพธิญาณเถระ ศูนย์มรดกธรรม โรงทาน ศาลานอก กุฏิพยาบาล โรงย้อม เจดีย์พระโพธิญาณ ศาลาธรรม โรงฉัน พระอุโบสถ หอระฆัง กุฏิหลวงพ่อกูฏิพระภิกษุ กุฏิสำหรับแม่ชี เป็นต้น สิ่งปลูกสร้างที่เป็นอาคารต่างๆ เหล่านี้ มีความเรียบง่าย แข็งแรง ทนทาน ประหยัดขนาดพอเหมาะกับการดำเนินกิจกรรม มีเครื่องประดับตกแต่งภายในอย่างเหมาะสมลงตัว เน้นความประหยัดสิ้นเปลืองน้อยที่สุด และศาสนวัตถุเหล่านี้ได้รับการดูแลเอาใจใส่ ปัดกวาด เช็ดถู มีความสะอาดเป็นระเบียบเรียบร้อยอยู่เสมอ วิถีชีวิตของพระภิกษุ สามเณร แม่ชี และอุบาสิกอุบาสิกาที่อาศัยอยู่ในวัด นอกจากจะประพฤติปฏิบัติขัดเกลาก่อนเพื่อบรรลुरुธรรมตามหลักพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดแล้ว ยังมีกรอบกตีกาสงฆ์

เป็นกรอบปฏิบัติอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งกำหนดได้เป็น ๒ ส่วนหลักๆ ได้แก่ ส่วนที่เป็นข้อห้ามกับส่วนที่เป็นข้อปฏิบัติ (๑) ส่วนที่เป็นข้อห้าม เช่น ห้ามขอของแต่คนไข้ญาติไข้พวกรวม และห้ามติดต่อกับคฤหัสถ์ และนักบวชอันเป็นวิสุทธกัมกับพุทธศาสนา ห้ามบอกและเรียนตริจฉานวิชา บอกเลข ทำน้ำมนต์ หมอยา หมอดู ทำและแจกจ่ายวัตถุมงคลต่าง ๆ พระผู้มีพระพรชาหย่อน ๕ ห้ามไม่ให้เที่ยวไปแต่ลำพังตัวเอง เว้นแต่มีเหตุจำเป็นหรือมีอาจารย์ผู้สมควรติดตามไปด้วย ห้ามรับเงินและทอง และห้ามผู้อื่นเก็บไว้เพื่อตน ห้ามซื้อขายแลกเปลี่ยน ห้ามคุยกันเป็นกลุ่มก้อนทั้งกลางวันและกลางคืนในที่ทั่วไปหรือในกุฏิ เป็นต้น (๒) ส่วนที่เป็นข้อปฏิบัติ เช่น เมื่อจะทำอะไรให้ปรึกษาสงฆ์ หรือ ผู้เป็นประธานในสงฆ์เสียก่อน เมื่อเห็นว่าเป็นธรรม เป็นวินัย และจึงทำอย่าทำตามอำนาจตัวเอง ให้อินดีในเสนาสนะที่สงฆ์จัดให้ และให้ทำความสะอาดเก็บกวาดกุฏิ ถนอมเข้าออกให้สะอาด กิจของสงฆ์เกิดขึ้นให้พร้อมกันทำ เมื่อเลิกให้พร้อมกันเลิก อย่าทำตนให้เป็นที่รังเกียจของหมู่คณะ เมื่อฉันบิณฑบาต เก็บบาตร ล้างบาตร กวาดวัด ตักน้ำ สรงน้ำ จัดโรงฉัน ย้อมผ้า ฟังเทศน์เหล่านี้ ห้ามมิให้คุยกันฟัง ตั้งใจทำกิจนั้นจริงๆ เมื่อฉันเสร็จแล้ว ให้พร้อมกันเก็บกวาดโรงฉันให้เรียบร้อยเสียก่อน แล้วจึงกราบพระพร้อมกัน และ นำบริวารของตนกลับกุฏิโดยสงบ ทำตนเป็นผู้มีกนน้อยในการพูด กิน นอน ร่าเริง จงเป็นผู้ตื่นอยู่ด้วยความเพียร และจงช่วยกันพยาบาล ภิกษุ สามเณร อาพาธด้วยความเมตตา เมื่อเอกลาภเกิดขึ้นในสงฆ์หมู่ให้เก็บไว้เป็นกองกลาง เมื่อท่านองค์ใดต้องการ ให้สงฆ์อนุโมทนาแก่ท่าน องค์นั้น โดยสมควร การรับและส่งจดหมาย เอกสาร หรือวัตถุต่างๆ ภายนอกห้องแจ้งต่อสงฆ์ หรือผู้เป็นประธานสงฆ์รับทราบทุกคราวไป เมื่อสงฆ์หรือผู้เป็นประธานสงฆ์เห็นสมควรแล้ว จึงรับส่งได้ พระเณรที่มุ่งเข้ามาปฏิบัติในสำนักนี้ เบื้องต้นต้องได้รับใบฝากจากอุปัชฌาย์อาจารย์ของตน และย้ายสุทธิมาให้ถูกต้องเสียก่อนจึงจะใช้ได้ พระเณรที่เป็นอาคันตุกะมาพักอาศัย ต้องนำสุทธิแจ้งสงฆ์ หรือผู้เป็นประธานสงฆ์ในคืนแรก และมีกำหนดให้พักได้ไม่เกิน ๓ คืน เป็นต้น ในการดำเนินชีวิตประจำวัน มีการกำหนดกิจวัตรประจำวันไว้ดังนี้...เวลา ๐๓.๐๐ น. รวมทั้งศาลา นั่งสมาธิ ทำวัตรเช้า เวลา ๐๕.๐๐ น. ทำความสะอาดโรงฉัน จัดอาสนะ ออกบิณฑบาต เวลา ๐๘.๐๐ น. รับแจกอาหารฉันบิณฑบาต เวลา ๑๐.๐๐ น. ทำความสะอาดโรงฉัน ฟังโอวาท กราบพระพร้อมกัน กลับกุฏิของตน ทำความเพียร เติบงกรม นั่งสมาธิ เวลา ๑๔.๐๐ น. ทำกิจส่วนรวมพร้อมกัน เช่น ทำความสะอาดศาลา อุโบสถ ลานวัด ถนอม และปฏิสังขรณ์ ซ่อมแซมสถานที่ต่างๆ เวลา ๑๖.๐๐ น. ฉันทน้ำปานะ สรงน้ำ เติบงกรม เวลา ๑๘.๐๐ น. นั่งสมาธิ ทำวัตรเย็น ฟังพระธรรมวินัย นอกจากนี้ยัง แบ่งภาระหน้าที่ดูแลรับผิดชอบต่อการกิจต่างๆ ของสำนักตามสถานภาพของตน ดังนั้นจึงพบว่า วัดหนองป่าพงมีความเป็นรัมนิยสถาน เป็นธรรมชาติเป็นป่า ที่ร่มรื่น สงบ สดุดี เหมาะสำหรับการบำเพ็ญภาวนา อาคารสถานที่สิ่งปลูกสร้าง แทรกแฝงกลมกลืนกับธรรมชาติป่า มีความสะอาด เป็นระเบียบ เป็นเครื่องเกื้อกูลสนับสนุนส่งเสริมการฝึกหัดขัดเกลตาตนเองตามหลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา ทำให้การดำรงชีวิตภายในวัดมีคุณค่าและความหมาย วัดหนองป่าพงในปัจจุบันยังมีความสงบร่มรื่น พระภิกษุสงฆ์ สามเณร แม่ชี อุบาสกอุบาสิกาที่อาศัยอยู่ภายในวัดยังปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้น นอกจากนี้มีการจัดตั้งศูนย์เผยแผ่มรดกธรรมเพื่อรวบรวม รักษา และเผยแผ่ผลงาน ที่เป็นมรดกธรรมคำสอนอันล้ำค่าของหลวงพ่อบุชชา เช่น เทปคาสเซท ซีดี เอ็มพี ๓ วิดีโอ และสื่อต่างๆ ในรูปแบบห้องสมุด จัดทำและประสานงานเพื่อผลิตสื่อธรรมะต่างๆ แจกจ่ายเป็นธรรมทาน บริหาร จัดการด้านงบประมาณเพื่อเป็นต้นทุนในการผลิตต่อไป ประสานงานจัดกิจกรรมอื่นๆ ตลอดถึงบริการข่าวสารในรูปแบบเว็บไซต์ ทำให้ผลงานและกิจกรรมต่างๆ ของวัดหนองป่าพงเป็นที่รับรู้รับทราบกันโดยทั่วไปและทั่วถึงอย่างรวดเร็วในโลกแห่งยุคข้อมูลข่าวสาร

๕.๑.๓ รูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรม

ในแนวคิดการสอนทางตะวันตก มีมุมมองต่างกัน ดังนี้ กลุ่มสารัตถนิยม วิธีการจัดการศึกษาของกลุ่มนี้จึงเห็นว่า การเรียนรู้จะต้องเกี่ยวข้องกับการทำงานหนักและเอาไปประยุกต์ใช้ การเริ่มในการศึกษาควร จะขึ้นอยู่กับครูมากกว่านักเรียน แก่นแท้ของการศึกษาคือการเรียนรู้เนื้อหาวิชาที่ได้เลือกสรรมาเป็นอย่างดีแล้ว และโรงเรียนควรรักษาวิธีการเดิมที่ใช้ระเบียบ วินัย และการอบรมทางจิตใจเป็นเครื่องมือในการส่งเสริมการ เรียนรู้ กลุ่มนิรันตรนิยม ยึดความมั่นคงไม่เปลี่ยนแปลง เน้นในหลักการสำคัญที่ว่า ธรรมชาติพื้นฐานของ มนุษย์ย่อมเหมือนกันในทุกกาลเทศะ การจัดการศึกษาควรจะเหมือนกันสำหรับทุกคน สิ่งสำคัญที่สุดสำหรับ มนุษย์คือ สติปัญญา การศึกษาควรมุ่งพัฒนาสติปัญญาและความมีเหตุผล มนุษย์มีเสรีภาพและความ รับผิดชอบ การศึกษามุ่งให้ผู้เรียนเข้าถึงสัจจะหรือความเป็นจริงแท้ที่ไม่เปลี่ยนแปลง กลุ่มพิพฒนนิยม การเปลี่ยนแปลงไม่หยุดอยู่กับที่ หลักการสำคัญสรุปได้ว่า การศึกษาคือชีวิต ไม่ใช่การเตรียมตัวเพื่อชีวิต สิ่ง ที่จัดให้เด็กเรียน ครูให้ประสบการณ์ที่เด็กจะนำไปใช้ได้ และสามารถเข้าใจปัญหาชีวิต และสามารถปรับตัวให้อยู่ ในสภาพสังคมปัจจุบันได้อย่างเป็นสุข กลุ่มปฏิรูปนิยมการศึกษานั้นนอกจากจะทำให้บุคคลได้พัฒนาสังคมแล้ว ยังทำให้บุคคลได้เรียนรู้ที่จะเข้าร่วมในการวางแผนของสังคมด้วย ดังนั้นสังคมจึงมีส่วนร่วมที่สำคัญของ การศึกษา ครูผู้สอนต้องเปิดโอกาสให้เด็กได้แสดงความคิดเห็นในการแก้ปัญหาโดยครูจะต้องเชื่อและไว้วางใจ เด็กในการแก้ปัญหาต่างๆ จุดมุ่งหมายปลายทางของการศึกษาต้องสนองความต้องการของวัฒนธรรมปัจจุบัน เป็นสำคัญ กลุ่มอัตถิภาวนิยม การศึกษาจะต้องทำหน้าที่สร้างมนุษย์ให้มีความเป็นตัวของตัวเอง มีอิสระใน การเลือกและตัดสินใจ รับผิดชอบการกระทำด้วยตัวเอง การส่งเสริมให้ได้รู้จักเลือกและรับผิดชอบในการ ตัดสินใจย่อมเป็นสิ่งที่มีคุณค่าสำหรับเด็ก และจะต้องเป็นสิ่งที่ดีสำหรับบุคคลอื่นด้วย การศึกษาจะต้องสร้าง มนุษย์ให้เป็นผู้มีวินัยในตนเอง เสนอหลักศีลธรรมและจริยธรรมหลายๆ แบบให้เด็กเลือกตามแนวทางของตน แนวคิดทางการศึกษาตะวันตกทั้ง ๕ กลุ่มนับว่ามีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาในโลกปัจจุบันเป็นอย่างมาก สามารถพัฒนามนุษย์ให้เป็นผู้มีชีวิตที่ฉลาดหลักแหลมที่สุดในแต่ละแนวคิดมีจุดแข็งหรือจุดเด่นแตกต่างกัน ในขณะที่เดียวกันก็มีจุดอ่อนหรือจุดด้อยด้วยเช่นเดียวกัน ตลอดถึงมีอิทธิพลต่อการสร้างมนุษย์ให้เข้าใจโลกและ ชีวิตได้แตกต่างกัน ส่วนผลลัพธ์ของการจัดการศึกษาในแต่ละระบบนั้นขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการ จะพบว่าบางยุคสมัยปรัชญาการศึกษาได้รับความนิยมและใช้การได้ดี แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไปการศึกษา แนวนั้นอาจใช้การไม่ได้ดี เช่นเดียวกันปรัชญาการศึกษาบางแนวระบบใช้ได้ดีกับบางกลุ่มคน แต่เมื่อนำไปใช้ กับอีกกลุ่มกลับไร้ผลก็มี ดังนั้นการเลือกใช้ให้เหมาะสมจึงเป็นสิ่งจำเป็น เพราะการพัฒนาคนไม่มีสูตรสำเร็จ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของช่วงเวลา สถานที่และบุคคลเป็นสำคัญในการประยุกต์ใช้

ในแนวคิดการสอนแบบพุทธ พระพุทธเจ้าได้รับยกย่องว่าเป็นบรมครู เป็นผู้ที่มีความสามารถในการฝึกคนได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นสารถิฝึกคนที่ควรฝึก ผู้ยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย และหลักการพุทธยอมรับว่ามนุษย์เป็นสัตว์ฝึกได้ กระบวนการจัดการศึกษาตามหลักพุทธศาสนา มีจุดเริ่มต้น จาก การรับเอาข้อมูล ข่าวสาร คำอธิบายชี้แจง การแนะนำชักจูงที่ถูกต้องจากภายนอก (ปรโตโฆสะ) ผนวกกับ ความคิดที่เป็นระบบระเบียบ การรู้จักพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า การรู้จักคิดสืบสาวตลอดสาย (โยนิโสมนสิการ) ปัจจัยทั้งสองอย่างสนับสนุนซึ่งกันและกันได้ด้วยดีแล้ว ย่อมเป็นผู้ที่มีความคิดที่ถูกต้องสมบูรณ์ เพราะเกิดจาก สองอย่างช่วยสนับสนุนกัน ส่งผลไปสู่กระบวนการฝึกศึกษาตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล เป็นการฝึกหัดให้ เกี่ยวข้องสัมพันธ์ด้านกายภาพ ด้านสังคม พฤติกรรมทางกายวาจาให้มีระเบียบแบบแผนอันดีงามไม่เบียดเบียน ช่มเหง เกิดคุณค่าต่อตนเองและสังคม ศีลหรือวินัยเป็นการฝึกอบรมที่เน้นไปในด้าน กฎ ข้อบังคับ ระเบียบ

แบบแผน ในการจัดระเบียบสังคมภายนอกเพื่อสร้างสภาพแวดล้อมที่ดี สร้างสันติภาพให้กับสังคม การไม่ทำร้ายเบียดเบียนกันทั้งทางชีวิตด้านร่างกาย ทรัพย์สิน สิ่งของแค้นด้วยกาย ด้วยวาจา และให้การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน สมมติเป็นการฝึกศึกษาพัฒนาด้านจิตใจให้มีคุณธรรมต่างๆ มีสรรรภภาพและคุณภาพของจิต เช่น มีความรับผิดชอบต่อตนเองและสังคม เสียสละ ไม่เห็นแก่ตัว มีมโนธรรมสำนึกชั่วดี ซื่อสัตย์ กตัญญูรู้คุณ มีสติสมมติ มีสันติภาพภายในหรือความสงบใจ เป็นต้น ส่วนปัญญาเป็นกระบวนการพัฒนา ความคิดอ่าน วิเคราะห์วิจารณ์ การรู้จักมองโลกตามที่เป็นจริงและปล่อยวาง รู้จักจัดระเบียบความคิด จัดระบบความรู้ ยอมรับความจริง เป็นต้น กระบวนการที่เกิดต่อเนื่องเป็นสายนี้ย่อมส่งผลไปสู่การแก้ปัญหาชีวิตปัญหาสังคมที่เป็นอยู่ได้อย่างมีเหตุผล มีความสุขความสมบูรณ์ในตัวเอง ตลอดถึงสังคมส่วนรวม จุดสูงสุดในกระบวนการนี้ คือ การหลุดพ้น กระบวนการแห่งไตรสิกขาเชื่อมโยงกันมีความเป็นเอกภาพไม่แยกส่วน การศึกษาตามระบบไตรสิกขาต้องฝึกฝนอบรมทั้งสามด้าน คือ ปัญญา จิต และพฤติกรรม การจัดการศึกษาตามแนวพุทธจึงหมายถึงการจัดการศึกษาฝึกฝนทั้งภายในและภายนอกไปพร้อมๆ กัน มีความสมดุลกัน หลักการจัดการศึกษากล่าวนี้อยู่บนพื้นฐานของหลักมัชฌิมาปฏิปทาอันได้แก่ทางสายกลาง ในแง่ของประวัติศาสตร์การศึกษาแนวพุทธ รูปแบบการศึกษาสรุปได้เป็น ๒ รูปแบบ คือ คันถุระกะกับวิปัสสนาธุระ และวิปัสสนาธุระ โดยทั่วไปแล้ววิธีศึกษาพุทธศาสนาไม่สามารถที่จะแยกคันถุระออกจากวิปัสสนาธุระให้อิสระกันโดยเด็ดขาดได้ พัฒนาการของวิปัสสนาธุระเป็นของคู่กับคันถุระมาโดยตลอด สำนักทางพุทธศาสนาต่างๆ ไม่ว่าจะเปลี่ยนแปลงรูปแบบจากเดิมไปสู่รูปแบบใหม่ แต่สาระแห่งการฝึกฝนเรียนรู้พุทธธรรมก็ยังอาศัยกิจกรรมแห่งคันถุระและวิปัสสนาธุระควบคู่กันไป มองโดยภาพรวมจะเห็นได้ว่า ในยุคของมหายานเด่นขึ้นนั้น คณะสงฆ์ทุ่มเทไปในการฝึกฝนด้านการคิดวิเคราะห์ การถกเถียงการใช้เหตุใช้ผลได้เด่นกว่ายุคเถรวาทที่เน้นกิจกรรมไปในการฝึกฝนจิตปัญญา มากกว่า กิจกรรมแห่งการถกเถียงหรือกระบวนการทางเหตุผล ดังปรากฏหลักฐานยืนยันว่าในช่วงเวลาประมาณ ๔๐๐ ปีหลังพุทธปรินิพพานเป็นต้นมา คณะสงฆ์หลายกลุ่มได้หลีกเลี่ยงตามป่าเขาดำรงชีวิตและปรับปรุงถ้าเป็นที่ฝึกปฏิบัติธรรมกรรมฐาน จนเรียกกันว่ายุคเถา แต่เมื่อเลยช่วงนั้นมาคณะสงฆ์มุ่งสู่ชุมชน ต้องต่อสู้ดิ้นรนต่างๆ ตลอดถึงการปรับพุทธธรรมให้สอดคล้องกับความต้องการของสังคม จึงทำให้พัฒนาการของพุทธมหายานเด่นมากในเชิงปรัชญา และเปลี่ยนแปลงไปสู่สถาบันการศึกษาในรูปแบบมหาวิทยาลัยทางพระพุทธศาสนาอย่างยิ่งใหญ่ เช่น มหาวิทยาลัยนาถันทา วลภี วิกกรมศิลา เป็นต้น อย่างไรก็ตามกิจกรรมพื้นฐานคือการสวดสาธยายในหลักพุทธธรรมตลอดถึงการปฏิบัติขัดเกลาตามวิธีการแห่งศาสนาก็ยังเป็นสิ่งจำเป็น รูปแบบการศึกษาพุทธอีกลักษณะหนึ่งที่น่าศึกษาคือ ระบบการศึกษาพุทธแบบตันตระ (มันทรยาน รหัสยาน พ.ศ. ๑๒๐๐ - ๑๗๐๐) ลักษณะสำคัญคือพรำบ่นมนต์และลงเลขยันตร์ ให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์เป็นทางรอดพ้นจากทุกข์ วัชชยาน นับถือฉานิพุทธและพระโพธิสัตว์ บูชาศักดิ์ของอินดูตันตระมานับถืออ่อนวอน ผู้เข้าอยู่ในองค์นิรมเทวีเป็นผู้เข้าสู่นิพพาน กาลจักร นับถือเหมือนสองอย่างแรกเพิ่มการเช่นผีเข้าด้วยถือว่าการอ่อนวอนบูชาจะสำเร็จผลประสบความสำเร็จได้ วิธีการศึกษาดังกล่าวนี้เป็นช่วงปลายของพัฒนาการพุทธศาสนาในอินเดีย ในกระบวนการฝึกจุดเริ่มต้นของการศึกษา ให้เกิดความเห็นชอบ (สัมมาทิฏฐิ) เป็นการนำเข้าสู่กระบวนการศึกษา มี ๒ ประการ คือ โปรโตไซสและโยนิโสมนสิการ กระบวนการศึกษาพุทธคือพัฒนาไปตามหลักไตรสิกขา ได้แก่ ๑) อธิศีลสิกขา การฝึกฝนในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ความสุจริตทางกายวาจา และอาชีวะ ๒) อธิจิตสิกขา การฝึกฝนอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพจิต ๓) อธิปัญญาสิกขา การฝึกฝนอบรมทางปัญญา ให้เกิดความรู้ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามปัจจัย รู้เท่าทันโลกและชีวิต จนสามารถทำให้บริสุทธิ์ หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ ดับกิเลส ดับทุกข์ได้ เป็นอยู่ด้วยจิตใจอิสระ ผ่องใส เบิกบาน การประเมิณผลทางการศึกษาตามหลักภาวิต ได้แก่ ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต และภาวิตปัญญา

แนวคิดพุทธตรรกศาสตร์ แม้ว่าหลักพุทธศาสนามองว่ากระบวนการทางเหตุผลก็มีขอบเขตจำกัด ไม่สามารถเป็นเครื่องมือนำไปสู่การบรรลุจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้แล ลึกซึ่ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ใช้เหตุผลคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตรู้อัจฉังได้ เองแล้วสั่งสอนผู้อื่นให้รู้อัจฉังตามอันเป็นเหตุให้คนกล่าวยกย่อง ตถาคตถูกต้องตามความเป็นจริง” แต่พุทธศาสนาก็นับสนุนกระบวนการแห่งเหตุผล ในการดึงคนเข้าหาหลักความจริง ใช้เหตุผลในการเผยแผ่และปกป้องพุทธศาสนา หักล้างวาทะแนวคิดอื่น สร้างความเข้าใจในเบื้องต้น ประกาศพุทธศาสนา เหตุผลจึงมีความสำคัญต่อพัฒนาการพุทธศาสนาอย่างมาก ในหลักฐานชั้นต้นคือ คัมภีร์ พระไตรปิฎกเมื่อตัดทอนส่วนที่เป็นพุทธานุภาพ อิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ ส่วนที่เป็นอนิจนัตถ์ออกไป ข้อความเกือบจะทั้งหมดอยู่บนพื้นฐานแห่งเหตุผลทั้งสิ้น การกล่าวถึงเหตุผลเชิงปรัชญาโดยตรง จะปรากฏใน พระไตรปิฎกหลายเล่ม เช่น ในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๙ พรหมชาลสูตร” เกี่ยวกับ ทิฎฐิ ๖๒ เล่มที่ ๑๓ (จุฬามาลุง โภยวาทสูตร อัคคิวัจฉโคตตสูตรอภยราชกุมารสูตร) เล่มที่ ๑๘ (เขมาเถรีสูตร อนุราธสูตร สาริปุตตโกฏิสูตร ฯลฯ) เล่มที่ ๒๐ เล่มที่ ๒๓ (อัพยาตสูตร สุริยสูตร) (จุฬนีสสูตร) เล่มที่ ๒๔ (ทิฎฐิสูตร อุตติยสูตร และ โภกนุทสูตร) เกี่ยวกับ “อัพยาตปัญหา” เป็นต้น พัฒนาการพุทธศาสนาหลังพุทธปรินิพพานประมาณห้าร้อยปี ในยุคสมัยของท่านนาคคารุณ ความรู้ด้านปรัชญาหรือแนวคิดถูกพัฒนาอย่างเป็นระบบ โดยกลุ่มชาวพุทธมหายานได้สร้างเครื่องมือทางเหตุผลคือตรรกศาสตร์ จรรโลงพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองมั่นคง การศึกษาเรียนรู้ของนักบวชชาวพุทธมหายานได้ใช้ตรรกศาสตร์เป็นพื้นฐานในการฝึกฝนโต้วาทีเป็นที่แพร่หลายกระทั่งปัจจุบัน ระบบเหตุผลหรือตรรกะจึงมีบทบาทสำคัญต่อพัฒนาการของพุทธศาสนาโดยตลอด ศาสตราจารย์เกียรติคุณ สิทธิ บุตรอินทร์ กล่าวถึงลักษณะพุทธตรรกศาสตร์ว่า พุทธปรัชญาไม่ปฏิเสธการคิดและใช้เหตุผลทางตรรกศาสตร์โดยสิ้นเชิง แต่จัดอยู่ในระดับสุดมยปัญญา จินตปัญญาเท่านั้น เป็นความรู้ ความจริง ความถูกต้องและความดีงาม ระดับโลกีย์ปัญญา ท่ามกลางเจ้าลัทธิทั้งหลาย พระพุทธองค์และพระสาวกได้ใช้พุทธตรรกศาสตร์ เป็นอุบายวิธีหนึ่งในการประกาศพุทธศาสนา และสอนพุทธปรัชญา โดยพระองค์ทรงสอนย้ำว่า “อย่าด่วนปลงใจเชื่อ” จนกว่าจะได้รับการพิสูจน์ตรวจสอบด้วยกุศลเจตนา ตามหลักโยนิโสมนสิการ และให้ถือเป็นเพียงเบื้องต้นแห่งการพัฒนาความรู้ไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่ประเสริฐ ในกระบวนการทางเหตุผลแบบพุทธก่อนพัฒนามาเป็นระบบตรรกศาสตร์พุทธเต็มตัวในสมัยหลังพุทธกาลนั้น ที่จัดเป็นแม่บทคือเหตุผลแบบ “ปฏิจจนุปบาท” ดังข้อความว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” เป็นเหตุผลที่ไม่กล่าวถึงสาเหตุแรก แต่เน้นให้เห็นสรรพสิ่งอิงอาศัยกัน และกันจึงเกิดมีขึ้นและดำเนินไปด้วยกระแสแห่งปัจจัยทั้งหลาย และจะสิ้นสุดลงเมื่อกระแสแห่งเหตุปัจจัยสลายไป กระบวนการนี้ถือเป็นลักษณะสำคัญของตรรกะพุทธ เหตุผลเชิงประจักษ์ เช่น การพระปฐมเถรี หักล้างวาทะของพราหมณ์เกี่ยวกับการล้างบาปในแม่น้ำคงคาว่า “ถ้าแม่น้ำคงคา เป็นสาเหตุให้ทุกคนพ้นจากบาปไปสู่สวรรค์ได้ พวกกบ เต่า งู จระเข้ และสัตว์เหล่าอื่นที่อยู่ในแม่น้ำคงคาก็คงได้ไปสู่สวรรค์ แต่ข้อเท็จจริงไม่เป็นเช่นนั้น การอาบน้ำในแม่น้ำคงคาไม่ทำให้บุคคลพ้นบาปไปสู่สวรรค์ได้ เป็นต้น กระบวนการใช้เหตุผลยุคหลังพุทธกาลเริ่มปรากฏมากขึ้นในข้อถกเถียงระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน พัฒนามาเป็นพุทธตรรกศาสตร์อย่างเต็มรูปแบบในยุคของพระนาคคารุณ พระอสังคะ พระวสุพันธู์ และมีการพัฒนาอย่างแพร่หลายกว้างไกลในยุคของท่านทินนาคะและธรรมกิริติ โดยอาศัยมหาวิทยาลัยนาลันทาเป็นฐานรองรับ ในยุคนี้มีการฝึกฝนเรียนรู้การใช้เหตุผลอย่างเป็นระบบ ลักษณะดังกล่าวสืบทอดมาถึงปัจจุบัน ดังที่ปรากฏเชิงประจักษ์ในพุทธศาสนมหายานสายทิเบต สำหรับชาวพุทธไทยในด้านการใช้เหตุผลพุทธยังนับว่าน้อยเมื่อเทียบกับสายมหายาน ส่วนใหญ่ยังคงใช้แนวทางแบบเถรวาทคือเน้นการปฏิบัติขัดเกลาเป็นหลัก แม้จะมีการอ้างอิงเหตุอยู่บ้างแต่ก็เป็นเหตุผลปฏิบัติ หรือเพื่อเป็นฐานของการปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มที่ยึดถือระเบียบแบบ

แผนประเพณีดั้งเดิม หรือขบวนการใหม่ทางสังคม ในทฤษฎีความรู้พุทธปรัชญา มีศัพท์ที่เกี่ยวข้องหลายศัพท์ เช่น ญาณ ญาณ สัจญา ทิฎฐิ อภิญญา ญาณ สัมโพธิญาณ ปัญญา วิชา เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในงานวิจัยนี้จัดความรู้ออกเป็น ๓ ระดับ ได้แก่ สุตมยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน (ปัญญาจากปรโตโฆสะ) เป็นความรู้ที่เกิดจากการสดับ การเล่าเรียน อ่านตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม เทียบได้กับวิธีการทางอุปนัย เพราะสอดคล้องกันในแง่ของการรับรู้ในสิ่งประจักษ์ รู้จากประสบการณ์ตรง มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป เป็นความรู้ระดับสัญญา จินตามยปัญญา คือ ปัญญา หรือความรู้ที่เกิดจากกระบวนการทางความคิด การพิจารณา(ปัญญาจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง) กระบวนการพัฒนาปัญญาจากการคิด การพิจารณาหาเหตุผล เทียบได้กับวิธีนรนัยเพราะมีลักษณะที่สอดคล้องกันในแง่ของการใช้เหตุผลด้วยความคิดสร้างความรู้ด้วยกระบวนการทางความคิด ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต เป็นความรู้ระดับทิฎฐิ ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ (ญาณอันเกิดขึ้นแก่ผู้อาศัยจินตามยปัญญา หรือทั้งสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญานั้นแหละซมกัซมนมสนิการในสภาวะธรรมทั้งหลาย) ปัญญาเกิดจากการฝึกฝนอบรมลงมือปฏิบัติ ซึ่งถือว่าเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุดที่จะทำให้บรรลุถึงความจริงสุดท้ายหรือความจริงดับสูงสุดทางพุทธศาสนาได้ เพื่อให้เข้าใจได้ชัดเจนขึ้นจึงเปรียบเทียบขีดความสามารถของความรู้ (ปัญญา) ได้ เป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงท่าทีการมองโลกและชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยั้งยิ่งกว่าทิฎฐิ เป็นความรู้ระดับญาณ

ตรรกศาสตร์หรือตรรกวิทยาเป็นเครื่องมือในการแสวงหาความจริงทางปรัชญา ในทางพุทธศาสนาความหมายว่า “ตรีกตรอง” มีใช้อยู่หลายศัพท์ เช่น ตกกเหตุ (ตรีกตรอง) ตกก (ความตรีก) วิตก (นึกคิด) เป็นต้น ในงานวิจัยนี้ กำหนดประเด็นศึกษาเป็น ๔ ประเด็น ได้แก่ แบบอุปนัย แบบนรนัย แบบเปรียบเทียบ และแบบโยนิโสมนสิการ ดังนี้ วิธีคิดและการใช้เหตุผลแบบนรนัย การอ้างเหตุผลแบบนรนัยพัฒนาขึ้นในปรัชญากรีกโบราณ เป็นการให้เหตุผลโดยการอ้างความรู้ที่เป็นสากล ไปสู่ความรู้ที่เป็นส่วนย่อย ตัวอย่างของการใช้เหตุผลเช่นนี้ เช่น “มนุษย์ทุกคนเป็นสิ่งที่ต้องตายโสเครติสเป็นมนุษย์ ดังนั้นโสเครติสเป็นสิ่งที่ต้องตาย” วิธีคิดและการใช้เหตุผลแบบอุปนัย เป็นการอ้างเหตุผลโดยการรวบรวมข้อมูลจากประสบการณ์ส่วนย่อยหรือข้อเท็จจริงในแต่ละกรณีหลาย ๆ กรณี แล้วสรุปเป็นหลักการทั่วไป เช่น เห็นนาย ก.ตาย, นาย ข.ตาย, นาย ค.ตาย... จึงได้สรุปว่าทุกคนต้องตาย วิธีคิดและการใช้เหตุผลแบบเปรียบเทียบ เป็นการให้เหตุผลเชื่อมโยงความสัมพันธ์เชิงเนื้อหาของสิ่งสองสิ่งให้เกิดคุณค่าและความหมายด้านความจริง ความรู้ ความดี วิธีคิดและการใช้เหตุผลแบบโยนิโสมนิการ เป็นกระบวนการทางความคิดทางพุทธศาสนา ที่จัดเป็นความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น หรือคิดอย่างมีระเบียบ ซึ่งพระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต) ได้จำแนกไว้ ๑๐ วิธี ได้แก่ “วิธีคิดโดยสืบสาวเหตุปัจจัย แบบแยกแยะส่วนประกอบ แบบสามัญลักษณะ แบบอริยสัจ/แบบแก้ปัญหา แบบบรรณธรรมสัมพันธ์ แบบรู้ทันคุณโทษและทางออก แบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม แบบเร้ากุศล แบบอยู่กับปัจจุบัน และแบบวิภาษวาท การแสวงหาความจริงโดยอาศัยเครื่องมือทางความคิดดังที่กล่าวมาไม่สามารถบรรลุความจริงสูงสุดทางพุทธศาสนาได้ ดังนั้นพุทธตรรกศาสตร์จึงต้องนำเอาเครื่องมือที่เหนือกว่ากระบวนการทางเหตุผลทั่วไปมาพิจารณา นั่นคือ ในปัญญาแบบพุทธกำหนดเป็น ๓ ระดับ ได้แก่ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา และภาวนามยปัญญา ในความรู้ขั้นสุตมยปัญญานั้น เป็นปัญญาที่เกิดจากการฝึกฝนเรียนรู้อย่างคณฤชระหรือปริยัติเป็นหลัก ส่วนความรู้ขั้นจินตามยปัญญา เป็นปัญญาความรู้ที่เกิดจากการกระตุ้นให้เกิดความคิดพิจารณาเป็นหลัก ความรู้หรือปัญญาทั้งสองระดับนี้ให้ความจริงโลกและชีวิตในชั้นโลกียะ ความรู้

หรือปัญญาระดับลึกสุดคือภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการฝึกฝนจิตปัญญาขั้นวิปัสสนาคือการรู้แจ้งเห็นจริง เป็นการรู้แจ้งภายใน เป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด ปัญญาระดับนี้ให้ความจริงของโลกและชีวิตในชั้นโลกุตตระ จุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนา คือพัฒนามนุษย์ให้บรรลุถึงชั้นโลกุตระ โดยมีโลกียะเป็นพื้นฐาน เหตุผลและปัญญาขั้นพื้นฐานของมนุษย์ คือ เหตุผลแบบนิรนัย อุปนัย เปรียบเทียบ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเหตุผลระดับนี้สามารถนำมามนุษย์ให้เข้าถึงปัญญาระดับขั้นสุดมยปัญญา และจินตามยปัญญา หากจะพัฒนาให้สูงส่งไปกว่านี้ ต้องใช้เหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น จากการศึกษาวิจัยพบว่าการสอนธรรมของหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อชา มีรูปแบบของเหตุผล ๕ รูปแบบดังต่อไปนี้ แบบนิรนัย บทเทศนาที่คัดลอกมาศึกษาวิเคราะห์ มีทั้งหมด ๕ บทเทศนา ตัวอย่างคำสอน เช่น การบำรุงรักษาสิ่งใดๆ ในโลก การบำรุงรักษาตนคือใจเป็นเยี่ยม จุดที่เยี่ยมยอดของโลกคือใจ ควรบำรุงรักษาด้วยดี ได้ใจแล้วคือได้ธรรม เห็นใจตนแล้วคือเห็นธรรม รู้ใจแล้วคือรู้ธรรมทั้งมวล ถึงใจตนแล้วคือถึงพระนิพพาน ใจนี้แลคือสมบัติอันล้ำค่า จึงไม่ควรอย่างยิ่งที่จะมองข้ามไป คนพลาดใจคือไม่สนใจปฏิบัติต่อใจดวงวิเศษในร่างนี้ แม้จะเกิดสักร้อยชาติพันชาติ ก็คือผู้เกิดผิดพลาดนั่นเอง แบบอุปนัย บทเทศนาที่คัดลอกมาศึกษาวิเคราะห์ มีทั้งหมด ๓ บทเทศนา ตัวอย่างคำสอน ตัวอย่างคำสอน เช่น อุ่นท่านจะเอาอย่างนี้หรือ? คนเรามันไม่ได้วิเศษเพราะการกินผักกินเนื้อนะ แต่มันวิเศษด้วยการกินเพราะการพิจารณาโดยแยบคาย... ถ้ากินแต่ผักอย่างท่านว่า เป็นผู้บริสุทธ์สิ้นกิเลสจบพรหมจรรย์ได้ มนุษย์ไม่ได้สิ้นกิเลสหรอก วัวควายเป็นต้นนั้นแหละมันจะสิ้นก่อน เพราะมันไม่ได้กินเนื้อ มันกินแต่ผักแต่หญ้า...ถ้าจะกินเจ ฉันทเจ กินผักไม่กินเนื้อ ผมก็ไม่ได้ว่าอะไร แต่การไปตำหนิคนโน้นคนนี้ว่าเป็นเปรตเป็นผีมันไม่สมควร แล้วก็มาหลงตนยกยอตนว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าคนอื่นเขา ท่านก็ดูใจของท่านเองก็ได้เห็นว่ามันประเสริฐตรงไหนหรือยัง ถ้ายังไม่ประเสริฐให้รีบแก้ราคา โทสะ โมหะ ที่เผาหัวอยู่นั่นละ...คนเรามันประเสริฐเลิศได้ด้วยความปลอดภัย มิใช่เพราะการกิน ส่วนเรื่องการกินเป็นเรื่องรองๆ อย่าเอามาเป็นเรื่องเอก” แบบเปรียบเทียบ บทเทศนาที่คัดลอกมาศึกษาวิเคราะห์ มีทั้งหมด ๕ บทเทศนา ตัวอย่างคำสอน เช่น ภูเขาทั้งหลาย จิตนี้เลื่อมใสประภัสสรแจ่มสว่างมาเต็ม แต่อาศัยอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองเป็นอาคันตุกะสัญญาจรมาปกคลุมหุ้มห่อ จึงทำให้จิตมิส่องแสงสว่างได้ ท่านเปรียบไว้ในบทกลอนหนึ่งว่า “ไม่ชะงกหกพันง่า (กิง) กะปอมก่า (กิงก่า) ขึ้นมือฮ้อย กะปอมน้อยขึ้นมือพัน ครั้นตัวมาប់ทัน ขึ้นนำคู่มือ ๆ “ โดยอธิบายว่า คำว่าไม่ชะงก ๖,๐๐๐ ง่า นั้น เมื่อตัดศูนย์ ๓ ศูนย์ออกเสียเหลือแต่ ๖ คงได้ความว่า ทวารทั้ง ๖ เป็นที่มาแห่งกะปอมก่าคือของปลอม ไม่ใช่ของจริง แบบโยนิโสมนสิการ วิธีคิด ๑๐ ประการ เช่น วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ วิธีคิดแบบสามัญลักษณะหรือแบบรู้เท่าทันธรรมดา วิธีคิดแบบอริยสังข์/แบบแก้ปัญหา เป็นต้น บทเทศนาที่คัดลอกมาศึกษาวิเคราะห์ มีทั้งหมด ๗ บทเทศนา ตัวอย่างคำสอน เช่น การจุดคั่นนุ่งหมายเพื่อถ่ายถอนกิเลส กำจัดกิเลส การที่ออกจุดงค์โดยการโฆษณาหรือประกาศโฆษณาว่าจะออกไปทางโน้นทางนี้ โดยต้องการว่าจะให้คนไปหากากๆ นั้น ไม่ใช่ชื่อว่าเป็นการถูกต้อง จุดงค์ก็แปลว่าเครื่องกำจัดความอยาก มีการฉันทนเดียว ฉันทนในบาตรไม่มีภาชนะอื่น การบิณฑบาต การอยู่โคนต้นไม้ การอยู่ป่า การปฏิบัติอย่างนี้ชื่อว่าจุดงค์ เช่นการฉันทนเดียวเป็นการตัดความอยากที่จะต้องฉันทนอย่างโน้นอย่างนี้เมื่อฉันทแล้วก็แล้วกัน...การไปอยู่ในป่าที่ไกลจากบ้านพอสมควร หรือในถ้ำภูเขานี้ก็เป็นการหาสถานที่บำเพ็ญกัมมัฏฐาน แสวงหาความสงบเพื่อบำเพ็ญสมณธรรม การแสวงหาแหล่งที่เป็นป่า ภูเขา-ถ้ำนี้ต้องหาสถานที่เป็นสัปปายะ เหมาะแก่การบำเพ็ญสมณกิจ สมณธรรมจริง อย่าไปหาถ้ำภูเขาที่ประชาชนไปกันมากเป็นการผิด และไม่เป็นการดำเนินจุดงค์ แบบปฏิบัติภาวนา บทเทศนาที่คัดลอกมาศึกษาวิเคราะห์ มีทั้งหมด ๘ บทเทศนา ตัวอย่างคำสอน เช่น “...พอคิดว่าสวยงามเท่านั้นจิตก็รวมลงไป แล้วเกิดความรู้ใหม่ขึ้นมาว่า ดินหนุนดิน แล้วจิตก็ไม่หยุดนิ่ง กลับรวมลงไปอีก แล้วเกิดญาณขึ้น กำหนดรู้อริยสังข์เหมือนพรรษาที่ ๓ ที่วัดเสียบ เกิดเป็นครั้งที่สอง...อริยธรรมนี้ ไม่ได้ตั้งอยู่บนหัวหลักหัวตอ ขี้ดิน ขี้หญ้า

ฟ้าแดดดินลม พระอาทิตย์ พระจันทร์ ดวงเดือนดาว นักชัตฤกษ์ที่ไหน คงตั้งอยู่ในคนนี่เอง ไม่เลือกกาลสถานที่ อริยบาล ดูแต่เรานี่สิยีนว่ากันกลางถนนในกรุงเทพฯนี่เลย” รูปแบบเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อบุชา จากการศึกษาวิจัยพบว่าในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อบุชา มีรูปแบบของเหตุผล ๕ รูปแบบ ดังต่อไปนี้ แบบนิรันดร์ บทเทศนาที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์ มีทั้งหมด ๑๐ บทเทศนา ตัวอย่างคำสอน เช่น “ไม่มีใครมารักษาเราได้ นอกจากเรารักษาเราเอง อินทร์ พรหม ยม นาค ไม่มี ถ้าเราไม่ดีแล้ว ไม่มีใครมารักษาเรา” แบบอุปนัย บทเทศนาที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์ มีทั้งหมด ๑๒ บทเทศนา ตัวอย่างคำสอน เช่น “หลวงพ่อบุชาสอนฝรั่งอย่างไร ในเมื่อท่านพูดภาษาอังกฤษไม่ได้ และลูกศิษย์ก็ไม่คุ้นกับภาษาไทย” คำถามทำนองนี้มีอยู่เสมอและหลวงพ่อก็มีคำตอบเปรียบเทียบให้ฟังอย่างคมคายว่า “น้ำร้อนก็มี น้ำร้อนก็มี ฮอทวอเตอร์ก็มี มันเปลี่ยนแต่ชื่อภายนอก ถ้าเอามือจุ่มลงไปก็ไม่ต้องใช้ภาษาหรอก คนชาติไหนก็รู้ได้เอง” บางที่ท่านตั้งคำถามกับพวกช่างสงสัยในเรื่องเหล่านี้ว่า “ที่บ้านโยมมีสัตว์เลี้ยงไหม อย่างหมาแมว หรือวัวควายอย่างนี้ เวลาพูดกับมันโยมต้องรู้ภาษาของมันด้วยหรือเปล่า” “..ถึงแม้มีลูกศิษย์เมื่อนอกมาอยู่ด้วยมากๆ อย่างนี้ก็ไม่ได้เทศน์ให้เขาฟังมากนัก พาเขาทำเอาเลย ทำดีได้ดี ทำไม่ดีก็ไม่ได้ของไม่ดี พาเขาทำดู เมื่อทำจริงๆ ก็เลยได้ดี เขาก็เลยเชื่อ ไม่ใช่มาอ่านหนังสือเอาเท่านั้นนะ ทำจริงๆ นั่นแหละสิ่งใดไม่ดีก็ละมัน อันไหนไม่ดีก็เลิกมันเสีย มันก็เป็นความดีขึ้นมา” การสอนแบบพาเขาทำเอาเลยนี้ บางทีหลวงพ่อก็เปรียบเทียบให้ฟังว่า “ไม่ยากหรอก ดึงไปดึงมาเหมือนควาย เดี่ยวมันก็เป็นเท่านั้นล่ะ” แบบเปรียบเทียบ บทเทศนาที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์ มีทั้งหมด ๑๓ บทเทศนา ตัวอย่างคำสอน เช่น “ดูไก่บ้านนั้นสิ มันเป็นสัตว์ที่มีความว่องไว คล่องตัว ระวังภัย กินไม่จุ ถ้ามันรู้ว่าจะมีอันตราย มันจะกำลังกินอาหารอยู่ มันจะรีบบินหนีทันที มันรู้จักระมัดระวังรักษาตัวดี บินได้สูง เวลานอนก็อาศัยกิ่งไม้ยอดได้เป็นที่นอนและแยกกันนอน ต่างจากไก่บ้าน กินจุ ไม่คล่องตัว น้ำหนักมาก บินได้ไม่สูง ขาดความระมัดระวัง มีคนเอามาปล่อยไว้ แต่ผลสุดท้ายก็ถูกหมากัดตาย เพราะมันเคยอยู่กับสบาย มีคนคอยเอาใจใส่ดูแลจึงเกิดความประมาท...แบบโยนิโสมนสิการ บทเทศนาที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์ มีทั้งหมด ๒๒ บทเทศนา ตัวอย่างคำสอน เช่น “จงอย่าเป็นบัณฑิตสกปรก” “บิณฑบาตเอาคน” “น้ำไหลนิ่ง” “ปฏิบัติเพื่อละไม่ใช่ปฏิบัติเพื่อเอา” เป็นต้น แบบปฏิบัติภาวนา บทเทศนาที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์ มีมากกว่า ๓๖ บทเทศนา ตัวอย่างคำสอน เช่น การฝึกจิตไม่เหมือนฝึกสัตว์ จิตนี้เป็นของฝึกยากแท้ๆ แต่อย่าไปท้อถอยง่ายๆ ถ้ามันคิดไปทั่วทิศก็ลั่นใจมันไว้ พอใจมันจะขาด มันก็คิดอะไรไม่ออก มันก็วิ่งกลับมาเอง ให้ทำไปเถอะ” “ในทางพุทธศาสนาให้ทำเพื่อไม่ต้องการอะไร ถ้ามีเพื่ออะไร มันไม่หมด ทางโลกทำอะไร เรียกว่ามันมีเหตุผล พระพุทธองค์ท่านทรงสอนว่า ให้ “นอกเหตุ เหนือผล” ไม่ว่าทำอะไร ปัญญาของท่านให้ นอกเหตุเหนือผล ให้นอกเกิด เหนือตาย นอกสุข เหนือทุกข์”

ความจริงสูงสุดของพุทธศาสนาไม่อาจบรรลุถึงด้วยกระบวนการทางตรรกะ แต่มีวิธีเข้าถึงด้วยกระบวนการทางปัญญาที่เรียกว่าภาวนามยปัญญา ซึ่งถือว่าเป็นเครื่องมือที่เกินขอบเขตของนิยามตรรกะ ตะวันตก หลักการพุทธศาสนาเน้นการใช้เหตุผลเชิงประจักษ์ ต้องลงมือปฏิบัติจนประจักษ์แจ้ง(วิปัสสนา) ด้วยตนเอง ในระดับพื้นฐานของชีวิตยอมรับการใช้ตรรกะของนิรันดร์และอุปนัยซึ่งตรงระดับจินตตามยปัญญา และสุดท้ายปัญญา วัตถุประสงค์ของการใช้เหตุผลในพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ต่อการประกาศศาสนา สร้างความรู้ความเข้าใจในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องดีงาม แต่สำหรับอุดมคติสูงสุด คือ นิพพาน ไม่อาจบรรลุถึงด้วยกระบวนการทางเหตุผล เป็นความจริงที่เลยกรอบความคิด ภาษา หรือเหตุผลออกไป ดังที่หลวงพ่อบุชาทาสใช้คำว่า “ภาษาคน ภาษาธรรม” หลวงพ่อบุชาใช้คำว่า “นอกเหตุเหนือผล สภาวธรรมไม่มีป้ายบอก ธรรมะไม่มีในตัวหนังสือ” อาจารย์ ดร.ประมวล เพ็งจันทร์เรียกว่า “พุทธศาสนาที่ไม่มีไวยากรณ์” ซึ่งอาจสรุปได้ว่าภาษาเป็นสื่อความคิดที่มีข้อจำกัด ไม่สามารถหยั่งถึงความจริงในพุทธศาสนาได้ทั้งหมด โครงสร้างทางภาษามี

ประโยชน์และคุณค่าในระดับหนึ่ง ความจริงที่เลยนั้นไปสัมผัสได้ด้วยจิต ประโยคคำพูดใดๆ ไม่อาจถ่ายทอดความจริงที่ว่านี้ได้ รูปแบบการใช้เหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่อบุญ สุกุโฏ จัดได้ ๕ รูปแบบ ได้แก่ แบบนิรนัย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ แบบปฏิบัติภาวนา และแบบโยนิโสมนสิการ ซึ่งโยนิโสมนสิการนี้แบ่งย่อยได้อีก เช่น แบบสืบสาวเหตุปัจจัย แบบแยกแยะส่วนประกอบ แบบสามัญลักษณะ เป็นต้น บทเทศนาของหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อบุญที่คัดเลือกมาศึกษาวิเคราะห์เป็นตัวอย่างรูปแบบการใช้เหตุผลในการสอนธรรมมีจำนวนหลายบท เป็นการนำเหตุผลเพื่อนำไปสู่การปฏิบัติ หรืออธิบายผลและประสบการณ์ของการปฏิบัติ ตลอดถึงมรรคผลของการปฏิบัติ ซึ่งการใช้เหตุผลดังกล่าวนี้ ถูกนำมาใช้ทั้งการเทศนา การเสวนา สนทนา ถามตอบ วิธีสอนและเนื้อหาสาระแห่งคำสอนของพระธรรมอาจารย์ทั้งสองรูป สร้างแรงบันดาลใจให้แก่ลูกศิษย์ ให้เกิดความตั้งใจ ทุ่มเท มุ่งมั่น จริงจัง ตลอดถึงมองเห็นจุดมุ่งหมายของการปฏิบัติที่มีความละเอียดลึกซึ้ง โดยมีการวางระเบียบแบบแผนบนพื้นฐานแห่งพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด

๕.๑.๔ คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรม

คุณค่า หมายถึง สิ่งที่มีประโยชน์หรือมีมูลค่าสูง ปัจจุบันมักจำแนกคุณค่าเป็นด้านๆ เช่น คุณค่าด้านสังคม คุณค่าด้านเศรษฐกิจ คุณค่าด้านจริยธรรม คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ เป็นต้น หลักการตัดสินคุณค่า ส่วนมากใช้เกณฑ์แนวคิดทางปรัชญา ได้แก่ อัตวิสัยนิยม ปรีวิสัยนิยม และสัมพัทธนิยม ในแนวคิดของกลุ่มมนุษยนิยมกล่าวถึงคุณค่าของมนุษย์ว่า เป็นภาวะที่สูงส่งที่สุดในโลก มีคุณค่าในตนเอง และมนุษย์อยู่กึ่งกลางและอยู่ในความพอดี ในมิติของพุทธศาสนา มีทรรศนะ เกี่ยวกับคุณค่า ๔ ด้าน ได้แก่ ภาวิตกาย ภาวิตศีล ภาวิตจิต ภาวิตปัญญา เป็นหลักในการศึกษา ในมิติของปรัชญา กำหนดคุณค่าไว้หลายลักษณะ เช่น คุณค่าด้านความจริง คุณค่าด้านความรู้ คุณค่าด้านความดี คุณค่าด้านความงาม และคุณค่าด้านการใช้ประโยชน์ได้ เป็นต้น งานวิจัยได้กำหนดกรอบการวิเคราะห์ด้านคุณค่าเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชนไว้เป็น ๕ ด้าน ได้แก่ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม

คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต โดยการคัดเลือกหลักธรรมหรือหัวข้อธรรม จากบทเทศนา บทเสวนาถามตอบ การกล่าวให้โอวาท ที่มีการบันทึกไว้ในสื่อต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น งานวิจัย เอกสารวิชาการ หนังสือ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ แล้วนำมาศึกษาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม ผลการวิจัยพบว่า คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนิรนัย เป็นเหตุผลระดับจินตตามยปัญญา คือ ความคิด ทฤษฎี ความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล มักใช้กับผู้ฟังจำนวนมากๆ เช่น เทศนามโนคือใจนี้ เป็นดั้งเดิมเป็นมหาฐานใหญ่ คำถามเกี่ยวกับเทวดา เป็นต้น ผลที่เกิดจากเหตุผลระดับนี้ ทำให้ยึดถือลัทธิศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่างๆ เป็นแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลอุปนัย เป็นเหตุผลที่อธิบายจากจุดย่อยหรือกรณีตัวอย่างไปหาข้อสรุปที่เป็นหลักใหญ่ ส่วนใหญ่มักใช้ในสถานการณ์สนทนาถามตอบ จำนวนผู้ฟังไม่มาก แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น เทศนาในงานของศพ พระอาจารย์เสาร์ เรื่องการกินเจ เป็นต้น กระบวนการเหตุผลนี้ทำให้เกิดการเข้าใจโลกรอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบเปรียบเทียบ เป็นการยกเอาสิ่งที่เข้าใจโดยทั่วๆ ไปเพื่อเทียบให้เห็นความรู้อีกอันหนึ่งในลักษณะแบบเดียวกัน เป็นแนวทางที่ใช้มากเพื่อเชื่อมโยงความคิดและหลักปฏิบัติให้เข้าใจถึงหลักปฏิบัติ แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น การเปรียบเทียบกะปอมก่า-กิเลส เปรียบเทียบ “หยาบ-ละเอียด” เป็นต้น ทำให้เกิดการยึดถือ

ลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต และการเข้าใจโลกรอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบโยนิโสมนสิการ เป็นลักษณะเช่นเดียวกับเหตุผลแบบนिरนัย แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น คำสอนเกี่ยวกับ “จุดดั่งที่แท้จริง” และ “มัชฌิมา” เป็นต้น ทำให้เกิดกระการคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิเคราะห์แยกแยะส่วนประกอบ สามัญลักษณ์หรือแบบรู้เท่าทันธรรมดา แบบอริยสัจ/แบบแก้ปัญหา แบบบรรณธรรมสัมพันธ์ แบบรู้ทันคุณโทษและทางออก แบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม แบบเร้ากุศล แบบอยู่กับปัจจุบัน และแบบวิภาษวาท คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบปฏิบัติภาวนา เป็นเหตุผลปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดมุ่งหมายของพุทธศาสนา แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น เทศนาธรรม “ปลง” และ “ฐิติภูต” เป็นต้น กระบวนการเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา ส่งผลให้เกิดความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงเท่าที่การมองโลกและชีวิต มีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยั้งยิ่งกว่าทฤษฎี

คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท เกิดผลในลักษณะเช่นเดียวกับ คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต กล่าวคือ คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนिरนัย เป็นเหตุผลระดับจินตามยปัญญา คือ ความคิด ทฤษฎี ความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล มักใช้กับผู้ฟังจำนวนมากๆ เช่น ไม่มีใครมารักษาเราได้นอกจากใจของเรา เป็นต้น ผลที่เกิดจากเหตุผลระดับนี้ ทำให้ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่างๆ เป็นแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลอุปนัย เป็นเหตุผลที่อธิบายจากจุดย่อยหรือกรณีตัวอย่างไปหาข้อสรุปที่เป็นหลักใหญ่ ส่วนใหญ่มักใช้ในสถานการณ์สนทนาถามตอบ จำนวนผู้ฟังไม่มาก แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น ในเมื่อท่านพูดภาษาอังกฤษไม่ได้ หลวงพ่อบุชสอนฝรั่งอย่างไร ท่านตอบว่า ไม่ยากหรอก ดิ่งไปดิ่งมาเหมือนควาย เต็มมันก็เป็นเท่านั้นละ เป็นต้น กระบวนการเหตุผลนี้ทำให้เกิดการเข้าใจโลกรอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบเปรียบเทียบ เป็นการยกเอาสิ่งที่เข้าใจโดยทั่วๆ ไปเพื่อเทียบให้เห็นความรู้อีกอันหนึ่งในลักษณะแบบเดียวกัน เป็นแนวทางที่ใช้มากเพื่อเชื่อมโยงความคิดและหลักปฏิบัติให้เข้าใจถึงหลักปฏิบัติ แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น การเปรียบเทียบไก่ป่า กับไก่บ้าน เทียบกับชีวิตพระป่ากับพระบ้าน” เป็นต้น กระบวนการเหตุผลแบบนี้ทำให้เกิดการยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัวชี้แนะแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต และการเข้าใจโลกรอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบโยนิโสมนสิการ เป็นลักษณะเช่นเดียวกับเหตุผลแบบนिरนัย คือ กระตุ้นความคิด เช่น กินน้อย นอนน้อย พูดน้อย คือนักปฏิบัติ กินมาก นอนมาก พูดมาก คือคนโง่ เป็นต้น กระบวนการเหตุผลเช่นนี้ทำให้เกิดกระการคิดแบบต่างๆ เช่น คิดสืบสาวเหตุปัจจัย คิดแยกแยะส่วนประกอบ สามัญลักษณ์หรือแบบรู้เท่าทันธรรมดา เป็นต้น คุณค่าการสอนธรรมตามรูปแบบปฏิบัติภาวนา เป็นเหตุผลปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดมุ่งหมายของพุทธศาสนา แล้วนำหัวข้อธรรมมาวิเคราะห์ เช่น “ธรรมะอยู่ที่ตัวเราไม่ได้อยู่ในตัวหนังสือ” เป็นต้น กระบวนการเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา ส่งผลให้เกิดความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงเท่าที่การมองโลกและชีวิต มีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยั้งยิ่งกว่าทฤษฎี

ผลจากการศึกษาวิจัยคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อบุชา จัดเป็นกระบวนการทางเหตุผล และการบรรลุความจริง ๒ ระดับ คือ กระบวนการทางเหตุผลและการบรรลุความจริง

ระดับโลกียะ กับกระบวนการทางเหตุผลและการบรรลุความจริงระดับโลกุตระ ซึ่งความจริงและกระบวนการเหตุผลสองระดับดังกล่าว สามารถอธิบายเชื่อมโยงกับปัญญา ๓ ระดับ ได้ดังนี้ กระบวนการทางเหตุผลและการบรรลุความจริงระดับโลกียะ เป็นปัญญาขั้นสุดมยปัญญา และจินตามยปัญญา ส่วนกระบวนการทางเหตุผลและการบรรลุความจริงระดับโลกุตระเป็นปัญญาระดับภาวนามยปัญญา คุณค่าของเหตุผลระดับโลกียะ เป็นเหตุผลที่กระตุ้นให้เกิด การพัฒนาปัญญาจากการคิด การใช้เหตุผลด้วยความคิด สร้างความรู้ด้วยกระบวนการทางความคิด เป็นความรู้ระดับทฤษฎีความเห็น มีความสอดคล้องกับจินตามยปัญญา ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดจากโยนิโสมนสิการเป็นหลัก รูปแบบแห่งเหตุผลชนิดนี้มีน้ำหนักในด้านคุณค่าเชิงนามธรรม คือ สร้างปัญญาและจิตใจให้มีทัศนคติที่ถูกต้อง มีความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีจิตมั่นคง เข้มแข็งอดทน จิตสะอาดบริสุทธิ์ จิตสงบร่มเย็น มีความสุขในการใช้ชีวิต ซึ่งเชื่อมโยงไปถึงคุณค่าเชิงรูปธรรม คือ ยึดถือแนวทางปฏิบัติ อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป รูปแบบแห่งเหตุผลชนิดนี้มีน้ำหนักในด้านคุณค่าเชิงรูปธรรม คือ คุณค่าด้านการปฏิบัติ ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคม หมายถึงมีความสามารถในการจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบและปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องมากขึ้น จัดการความเป็นอยู่ขั้นพื้นฐานได้ถูกต้องไม่ก่อความเดือดร้อนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น การมีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม ส่วนคุณค่าของเหตุผลระดับโลกุตระ สะท้อนคุณค่า กระตุ้นให้เกิดการปฏิบัติบำเพ็ญภาวนา เพื่อให้เกิดการหยั่งรู้ อันเป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ มีความสอดคล้องกับ ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฝึกฝนอบรมลงมือปฏิบัติ ซึ่งถือว่าเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุดที่จะทำให้บรรลุถึงความจริงสุดท้ายหรือความจริงดับสูงสุดในพุทธศาสนาได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงเท่าที่การมองโลกและชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยืนยงกว่าระดับทฤษฎี รูปแบบแห่งเหตุผลชนิดนี้ก่อให้เกิดคุณค่าทั้งเชิงนามธรรมและรูปธรรม เริ่มตั้งแต่ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านการปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม หมายถึง มีทัศนคติที่ถูกต้อง มีความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีความอิสระ หลุดพ้น ปล่อยวางได้ มีจิตมั่นคง มีความเข้มแข็งอดทน มีจิตสะอาดบริสุทธิ์ มีจิตสงบร่มเย็น มีความสุขในการใช้ชีวิต มีการจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบ และปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องขึ้น สามารถจัดการด้านการผลิต ด้านบริโภคได้ถูกต้อง การมีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ จำแนกออกเป็น ๒ ประเด็น คือ เสนอแนะเชิงนโยบาย และข้อเสนอแนะเพื่อการทำวิจัยครั้งต่อไป ดังนี้

๕.๒.๑ เสนอแนะเชิงนโยบาย

ในการเสนอแนะเชิงนโยบาย มีข้อเสนอแนะ ๓ ประเด็น ได้แก่ ข้อเสนอแนะต่อภาครัฐ ภาคคณะสงฆ์ และมหาวิทยาลัยสงฆ์ ดังนี้

๕.๒.๑.๑ ภาครัฐ วัดที่มีบทบาทต่อสังคมไทยในปัจจุบันยังคงมีสองลักษณะคือ วัดป่ากับวัดบ้าน ซึ่งวัดทั้งสองลักษณะนี้ นอกจากจะเป็นฐานวัฒนธรรมพุทธแล้ว ยังเป็นเส้นทางผ่านของหลักการพุทธ

ศาสนาสูงสู่ประชาชนอย่างทั่วถึง ความแตกต่างในด้านภารกิจหลักของวัดสองแบบนี้คือวัดบ้านหรือคามวาสี เน้นภารกิจด้านคันถธุระ การศึกษาเล่าเรียน ท่องจำ รักษาพุทธพจน์ อันเป็นแกนหลักในด้านคำสอนของพุทธศาสนาเอาไว้ ส่วนวัดป่าหรืออรัญญวาสี เน้นภารกิจด้านวิปัสสนาธุระ การฝึกปฏิบัติขัดเกลาตนเอง ให้ได้รับประโยชน์แห่งการประพฤติพรหมจรรย์ อันเป็นการรักษาเสถียรภาพพระพุทธศาสนาให้มั่นคงอีกด้านหนึ่ง ซึ่งวัดและพระสงฆ์ทั้งสองรูปแบบไม่ทำให้การความขัดแย้งกัน แม้จะมีความกระทบกระทั่งบ้างเป็นบางช่วงเวลา แต่ก็ไม่ก่อให้เกิดความเสียหายต่อพระพุทธศาสนาแต่ประการใด ในทางตรงกันข้ามเป็นการดีที่เป็นการสร้างทางเลือกและทำให้เกิดการแข่งขันทำงานให้กับสังคม สร้างเสถียรภาพให้มั่นคงต่อพระพุทธศาสนา ดังที่พระป่าสายหลวงปู่มั่นและสายหลวงพ่อบุญที่กำลังเป็นอยู่ เป็นคูขนานกับพัฒนาการของวัดบ้านที่สามารถตอบสนองชุมชนในด้านขนบธรรมเนียม ประเพณีวิถีชีวิต มีความใกล้ชิดกับชุมชน และฝึกศึกษาในด้านคันถธุระ ดังนั้นในภาครัฐจึงควรมีนโยบายสนับสนุนวัดทั้งสองลักษณะ โดยเน้นให้ตรงตามภารกิจของวัดเช่น ถ้าเป็นวัดป่า การให้ความอุปถัมภ์ด้านงบประมาณสนับสนุนการจัดโครงสร้างกายภาพภายในสำนักให้มีความเหมาะสมได้มาตรฐานเป็นต้น สำหรับวัดบ้านที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับชุมชน สังคมชาวบ้านและการศึกษาพุทธพจน์ นอกจากจะสนับสนุนงบประมาณจัดทำโครงสร้างภายในอารามให้มีความเหมาะสมแล้ว ควรจัดงบประมาณสนับสนุนภารกิจด้านต่างที่วัดนั้นๆ มีบทบาท อย่างเช่น บางวัดมีบทบาทด้านการศึกษาสงฆ์ บางวัดมีบทบาทในการพัฒนาสังคม เป็นต้น ให้เพียงพอ เพื่อสนับสนุนส่งเสริมพัฒนาการด้านต่างๆ ของวัดและพระสงฆ์

๕.๒.๑.๒ ภาคคณะสงฆ์ โดยโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ ตามพระราชบัญญัติของคณะสงฆ์ที่เริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๔๕ (รศ.๑๒๑) ในปัจจุบันถือเป็นบรรทัดฐานเพียงพอที่จะทำให้อำนาจ “สังฆะไทย” มีความมั่นคงได้ แต่ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกลไกของคณะสงฆ์จะดำเนินการได้ตามธรรมนุญได้มากน้อยเพียงใด ในปัจจุบันพบจุดอ่อนในการปฏิบัติอยู่หลายประการจนบางทีคณะสงฆ์ให้มีการยกเครื่องเรื่องการปกครองไป แต่โดยภาพรวมก็ทรงตัวอยู่ได้ จะอย่างไรภายใต้องค์กรสงฆ์เดียวกันมีกฎระเบียบกติกาเดียวกันย่อมทำให้การจัดการสงฆ์ทั่วประเทศมีช่องทางที่สะดวกในการเติมเต็มสิ่งดีงามตามภารกิจ ๖ ด้าน หรือขัดสิ่งแปลกปลอมต่อพระพุทธศาสนาได้ง่าย กล่าวเฉพาะภารกิจด้านการปฏิบัติ คณะสงฆ์ค่อนข้างให้ความสำคัญต่อภารกิจนี้น้อยมาก จัดแทรกไว้ในงานหนึ่งของภารกิจด้านการเผยแผ่ ซึ่งภารกิจด้านวิปัสสนาธุระน่าจะเป็นงานใหญ่ของคณะสงฆ์ เพราะนี่คือกิจกรรมที่เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิตพรหมจรรย์ ดังนั้นคณะสงฆ์ควรหันมาใส่ใจในการสนับสนุนส่งเสริมภารกิจปฏิบัติวิปัสสนาให้มากกว่าที่เป็นอยู่ โดยการจัดเป็นภารกิจหนึ่งต่างหากจาก ๖ ภารกิจที่มีอยู่แล้วให้มีกลไกทำงานอย่างเป็นระบบ

๕.๒.๑.๓ มหาวิทยาลัยสงฆ์ การศึกษาด้านปริยัติที่มีความรุ่งเรืองอย่างมากหลังการปฏิรูปประเทศทุกด้านของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งพระองค์ทรงหวังให้การศึกษาชาติอยู่ภายใต้การดูแลของคณะสงฆ์ด้วย แต่ในปัจจุบัน ภารกิจหรือบทบาทของวัดและพระสงฆ์หดหายไปเรื่อยๆ คุณค่าด้านการศึกษาที่เคยรุ่งเรืองในอดีต เช่น การศึกษาบาลี นักธรรม รวมถึงปริยัติธรรมแผนกสามัญด้วย ได้อ่อนตัวลงอย่างมาก โชคดีที่มหาวิทยาลัยสงฆ์สองแห่งคือ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กับมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่ยังมีเสถียรภาพมั่นคงและหวังพึ่งได้ในปัจจุบัน มหาวิทยาลัยทั้งสองแห่งทำหน้าที่พัฒนาสมองให้กับบุคคลากรทางพระพุทธศาสนาได้ค่อนข้างกว้างและครอบคลุมทั่วถึง กล่าวเฉพาะภารกิจด้านการฝึกปฏิบัติวิปัสสนา แม้ว่ามหาวิทยาลัยทั้งสองแห่งจะพยายามประยุกต์หลักปฏิบัติวิปัสสนาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตร หรือแม้แต่มีการจัดเป็นหลักสูตรหนึ่งต่างหาก แต่ก็ไม่เพียงพอที่จะทำให้อาจารย์ด้านนี้สำคัญผลอย่างแท้จริง สาเหตุอาจเกิดจากความหย่อนยานในด้านกำกับควบคุม มหาวิทยาลัยอาจต้องวางนโยบายการกำกับควบคุมอย่างจริงจัง

กับภารกิจด้านนี้ให้มากขึ้นเป็นพิเศษ แล้วมีการตรวจสอบประเมินผลหลักสูตรเพื่อนำไปปรับปรุงแก้ไข อนึ่ง อาจเพิ่มแนวปฏิบัติอื่นให้มีความหลากหลายทางเลือกมากขึ้น หรือในกิจกรรมการเรียนการสอน เพิ่มเติมศึกษา สำนักปฏิบัติที่ประสบความสำเร็จในการดำเนินภารกิจด้านนี้ ดังเช่น สำนักปฏิบัติสายหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต และ วัดหนองป่าพงสายหลวงพ่อชา สุภทฺโท เป็นต้น

๕.๒.๒ เสนอแนะการทำวิจัย

จากการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับรูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาค ตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน โดยศึกษาในสำนักปฏิบัติของหลวงปู่มั่น และสำนัก ปฏิบัติสายหลวงพ่อชา พบว่ามีประเด็นที่น่าสนใจนำมาศึกษาให้ละเอียดลึกซึ้งลงไป ดังประเด็นต่อไปนี้ การศึกษาเกี่ยวกับการขยายบทบาทของบรรดาศิษย์หลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต และศิษย์หลวงพ่อชา สุภทฺโท ทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวต่างประเทศ ที่มีความสามารถในการประยุกต์หลักการปฏิบัติ ให้เกิดคุณค่าและความหมายต่อสังคมไทยและการเผยแผ่พุทธศาสนาไปยังต่างประเทศในปัจจุบัน ศิษย์หลวงปู่มั่นที่นำมา กล่าวถึง อาทิ หลวงปู่ดูล อตุโล ที่เป็นพระสุปฏิปันในดินแดนอีสานใต้ หลวงปู่ฝั้น อาจาโรผู้เป็นที่เคารพของ ประชาชนอีสานตอนเหนือ หลวงพ่อลี ธมฺมธโร ผู้สามารถแผ่บารมีครอบคลุมในภาคตะวันออกเฉียง หลวงพ่อวิริยงค์ สิริธโร ผู้ปลุกกระแสการปฏิบัติธรรมโดยผ่านสถาบัน ”พลังจิต” กระจายทั่วประเทศและขยายออกไปยัง ต่างประเทศ เป็นต้น ส่วนศิษย์หลวงพ่อชา สุภทฺโท ที่นำมากล่าวถึง อาทิ หลวงปู่สี สิริญาโณ ศิษย์รุ่นแรกที่มี บทบาทอย่างมากต่อการฝึกฝนศิษย์และอนุรักษ์ป่าไม้ พระสุเมธาจารย์ (โรเบิร์ต) ผู้ที่มีความสามารถในการ เทศนา ฝึกฝนอบรมศิษย์ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ พระเชมธัมโม ผู้สร้างบารมีด้วยการช่วยเหลือสังคม คุก จนเกิดผลเชิงประจักษ์ สามารถกลับใจนักโทษ และก่อตั้งองค์การ "องคฺลิมาล" ซึ่งเป็นองค์การสอน พระพุทธศาสนาในเรือนจำขึ้นมาในประเทศอังกฤษ เป็นต้น ประเด็นต่อมา ศึกษาเชิงเปรียบเทียบด้าน พัฒนาการของสำนักปฏิบัติชั้นศิษย์สายหลวงปู่มั่นกับสายหลวงปู่ชา ” และศึกษารูปแบบการฝึกปฏิบัติ กรรมฐานเชิงลึกตามแนวทางของหลวงปู่มั่นและหลวงปู่ชา ตลอดถึงศึกษาผลสำเร็จในวิธีสอนของหลวงปู่มั่น กับหลวงปู่ชา ศึกษาเปรียบเทียบในวิธีสอนของหลวงปู่มั่นกับหลวงปู่ชา เป็นต้น ซึ่งประเด็นเหล่านี้จะก่อให้เกิด องค์ความรู้ที่ละเอียดลึกซึ้ง สร้างคุณค่าบนพื้นฐานภูมิปัญญาพุทธ และสร้างความมั่นคงเข้มแข็งต่อพุทธ ศาสนาสืบไป

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี – ไทย

๑.๑ ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙.

_____. **อรรถกถาภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิบูลย์. ๒๕๓๒-๒๕๓๔.

_____. **ฎีกาภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิบูลย์. ๒๕๓๙-๒๕๔๕.

_____. **ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิบูลย์. ๒๕๓๙-๒๕๔๒.

๑.๒ ข้อมูลทุติยภูมิ

๑.๒.๑ หนังสือ

กนก แสนประเสริฐ. **เอกสารคู่มือว่าด้วยประมวลพระราชบัญญัติคณะสงฆ์**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๙.

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, **พระโพธิญาณเถระ** มปป. มปป.

กิริติ บุญเจือ. **ปรัชญา ๑๐๒ ตรรกวิทยาทั่วไป**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๓๗.

คะนิงนิตย์ จันทบุตร. **สถานะและบทบาทของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย**. มปป. : หจก. ภาพพิมพ์, ๒๕๓๒.

คณะผู้จัดทำ. **รำลึกวันวาน**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิลป์สยามบรรจุกัณฑ์และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๗.

คณะศึกษานาฏศิลป์หลวงปู่สรวง สิริปทุมโณ. **เกร็ดประวัติและปฏิปทาของท่านพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล**.

กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิลป์สยามบรรจุกัณฑ์และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๓.

คณะเรือบุญปากน้ำ ศิษย์ท่านพ่อลี ธมมธโร. **ขวานหลวงปู่เจี๊ยะ**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทศิลป์สยามบรรจุกัณฑ์และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๓.

คณะเหลนศิษย์. **มณิรัตน์ อัญมณีแห่งไพศณห์ ประวัติและธรรมหลวงปู่ครูบาจารย์เฒ่าทองรัตน์ กนตสีโล**.

พิมพ์ครั้งที่ ๒. ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์. ปาปรัส พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๗.

คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **ธรรมภาคปฏิบัติ ๗**, กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

คู่มือปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๕ สาย : พุทโธ อานาปานสติ ยุบหนอ-พองหนอ รูปนาม สัมมาอรหัง, นครปฐม: บริษัท เพชรเกษม พรินตติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๕๓.

คู่มือหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๔๘.

จำนงค์ ทองประเสริฐ. **ตรรกศาสตร์ศิลปะแห่งการนิยามความหมายและการใช้เหตุผล**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

จำเนียร ศิลปวานิช **หลักและวิธีการสอน**. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์ส่งเสริมอาชีพ, ๒๕๓๘

ชเอิญศรี อิศรางกูร ณ อยุธยาและวิโรจน์ นาคชาติ. **การใช้เหตุผล**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๒.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ / อัครพงษ์ คำคุณ. **แม่น้ำโขง ณ นครพนม**, สมุทรปราการ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย, ๒๕๕๒.

ซ้ำเรื่อง วุฒิจันทร์และคณะ, **พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.๒๕๐๕**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๒.

ดำรงเกียรติ อัจฉาญ. **พุทธ ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดีเอ็มจี, ๒๕๕๗.

ธนิต อยู่โพธิ์. **วิปัสสนาภิรม**. กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ท.. ม.ป.ป.

ธีรพงษ์ มีไธสง. **หัตถ์สงฆ์: ภูมิปัญญาพื้นบ้านพิธีเถรภาพิเชกพระสงฆ์ในภาคอีสาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒; มหาสารคาม: หจก.อภิชาติการพิมพ์, ๒๕๕๗.

ทีมงานวัดป่าอัมพวัน ชลบุรี, **กึ่งก้านแห่งโพธิญาณ**, วัดป่าอัมพวัน : ชลบุรี, ๒๕๕๕.

ปฐม ตาคะนันท์. **คณะสงฆ์สร้างชาติ สมัยรัชกาลที่ ๕**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๓.

ประกาศมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เรื่อง ภารกิจ อำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบของส่วนงานในมหาวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๕๗.

ประมวล เพ็งจันทร์. **เดินสู่อิสระภาพิ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔; กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๕๓.

_____ . **เราจะเดินไปไหนกัน**. กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ, ๒๕๕๒.

ปรีชา ช่างขวัญยืนและคณะ. **การใช้เหตุผล : ตรรกวิทยาเชิงปฏิบัติ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

ภัททันตะ อาสภมหาเถระ. **วิปัสสนาธุระ**. กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ท.. ม.ป.ป.

พนมเทียน บุญส่งเสริมสุข. **ตรรกวิทยาเบื้องต้น**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันเทคโนโลยีราชมงคล, ๒๕๔๕.

พศิน อินทรวงศ์. **บันทึกการเดินทางตามรอยพระอรุณดุรงค์หลวงปู่มั่น จอมทัพนธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๖.

พิมพ์พรรณ เทพสุเมธานนท์ และคณะ, **ปรัชญาการศึกษา (แนวคิดของนักปรัชญาการศึกษา)**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓.

พระครูปลัดเจือ กิจจโร, มาทำความรู้จักกับวัดถ้ำสลิกากันเถอะ, (มปป. บริษัทไทภูมิพัลลขิง จำกัด, มปป.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), **พุทธศาสนาในเอเชีย**. พิมพ์ครั้งที่ ๔ ; กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

_____ . **พุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต). **ทิศทางการศึกษาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). **บทบาทของสถาบันพระพุทธศาสนากับการจัดการศึกษา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์ดี จำกัด, ๒๕๔๖.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). **จาริกบุญ จาริกธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร : บริษัท พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๗)

_____ . **จากจิตวิทยาสู่จิตภาวนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙.

_____ . **ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๐. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๕.

_____ . **พุทธธรรม (ฉบับเดิม)**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

_____ . **พุทธวิธีในการสอน**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระธรรมธีรราชฆานามุนี (โชดก ญาณสิทธิ), **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๔; (พิมพ์เนื่องในงานฉลองพระราชอาณาเขตชั้นธรรม, ฉลองปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, ทำบุญฉลองอายุวัฒนมงคลครบ ๘๐ ปี ๕๙ พรรษา พระธรรมโมลี (ทองอยู่ ญาณวิสุทฺโธ ป.ธ.๙, พธ.ด.) และสมโภชพระอารามหลวงครบ ๒๔ ปี, โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๖.

_____ . **หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖; กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๖.

พระปรีดา อนุทกโร. **พระป่าสมัยกรุงรัตนโกสินทร์**, ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์, ๒๕๔๒.

พระครูปลัดเจือ กิจจธโร, **มาทำความรู้จักกับวัตถุธาตุลิกากันเถอะ**, มปป. บริษัทไทภูมิลิขิต จำกัด, มปป.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **กาลานุกรม**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ด้านสุทธาการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

_____ . **ปรัชญาการศึกษาของไทย**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖.

_____ . **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕

_____ . **พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔

พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับการปฏิรูปการศึกษาพระพุทธศาสนา**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร). **วิปัสสนาวงศ์**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕.

พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท). **กบแต่นั่งเฝ้ากอบัว**. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา. ป.ป.ป.

_____ . **กึ่งก้านแห่งโพธิญาณ**. ชลบุรี. วัดป่าอัมพวัน, ๒๕๕๕.

_____ . **กัญแจกวานา**. พิมพ์ครั้งที่ ๕; มปป. : โรงพิมพ์เดือนตุลา, ๒๕๕๔.

_____ . **ความผิดในความถูก**. พิมพ์ครั้งที่ ๔; มปป. : บริษัท คิว พรินท์ แมเนจเม้นท์ จำกัด, ๒๕๕๖.

_____ . **คุยกับลูกหลาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๕; กรุงเทพมหานคร: บริษัท ที คิว พี จำกัด, ๒๕๕๕.

_____ . **ฝึกจิตให้มีกำลัง**. พิมพ์ครั้งที่ ๕; มปป. : บริษัท คิว พรินท์ แมเนจเม้นท์ จำกัด, ๒๕๕๖.

_____ . **ตามดูจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑; มปป. : บริษัท คิว พรินท์ แมเนจเม้นท์ จำกัด, ๒๕๕๖.

_____ . **ได้ร่มโพธิญาณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๕; นนทบุรี : บจก. มาตา การพิมพ์, ๒๕๕๗.

_____ . **ทำให้สุดซุดให้ถึง**. พิมพ์ครั้งที่ ๓; กรุงเทพมหานคร: บจก. ที คิว พี, ๒๕๕๖.

_____ . **นอกเหตุเหนือผล**. พิมพ์ครั้งที่ ๘; มปป. : บริษัท เอนพี พรินติ้ง จำกัด, ๒๕๕๕.

_____ . **พระธรรมเทศนาหลวงพ่อชา สุภทฺโท** กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา. มปป.

_____ . **โพธิญาณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕; มปป. : โรงพิมพ์เดือนตุลา, ๒๕๕๔.

_____ . **๔๘ พระธรรมเทศนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๖; กรุงเทพมหานคร: บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗) จำกัด, ๒๕๕๒

_____ . **น้ำไหลนิ่ง**. พิมพ์ครั้งที่ ๕; มปป. : บริษัท เอนพี พรินติ้ง แอนด์ แพคเกจจิ้ง จำกัด, ๒๕๕๕.

_____ . **หลวงพ่อชา เล่ม ๒ : พระธรรมเทศนาสำหรับคฤหัสถ์**, ม.ป.พ.. ๒๕๓๕.

_____ . **เหมือนกับใจคล้ายกับจิต**. พิมพ์ครั้งที่ ๘; มปป. : บริษัท คิว พรินท์ แมเนจเม้นท์ จำกัด, ๒๕๕๖.

_____ . **อุปถัมภ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๕; กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ธรรมสภา, ๒๕๔๔.

_____ . **อุปถัมภ์กลางป่าพง**. มปป., มปป.

พระไพศาล วิสาโล. **พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต**. พิมพ์ครั้งที่ ๒;

กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, ๒๕๕๖.

พระมหาจรรยา สุทธิญาณโณ. **บทบาทของสถาบันพระพุทธศาสนากับการปฏิรูปการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท พิมพ์ดีการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๖.

พระมหาบัว ญาณสมปนฺโน. **ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕; กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิลป์สยามบรรจุกัณฑ์และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

พระมหาประกอบ ปภงฺกโร. **การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน**. มปป., มปป.

พระมหาประยูร ธรรมจิตโต. **พุทธปรัชญาเถรวาท**. ในมหาจุฬาราชวิทยาลัยการปรัชญาพุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด, ๒๕๓๒.

พระมหาสุภา อุตฺโต. **พระสงฆ์ไทยใน ๒ ทศวรรษหน้า พ.ศ.๒๕๔๑-๒๕๖๐**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ, ๒๕๔๒.

พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส, สัมมนา นานาชาติ ครั้งที่ ๑ “อารยธรรมพุทธศาสนาในลุ่มน้ำโขง” ณ จังหวัดหนองคาย ประเทศไทย และ นครเวียงจันทน์ สปป.ลาว ๑๗-๒๓ มิถุนายน ๒๕๕๒, บริษัท เอกלקซ์ อินเทอร์เน็ต จำกัด

พระเมธีธรรมากรณ์, **การปกครองคณะสงฆ์สมัยสุโขทัย**, ในความเชื่อและศาสนาในสังคมไทย, กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมธราช, ๒๕๓๓

พระยาไพศาลศิลปศาสตร์. **ตรรกวิทยา**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

พระราษฏร์ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.๑๒๑.

พระราชธรรมเจติยาจารย์(หลวงพ่อวิริยงค์ สิริธโร). **ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต(ฉบับสมบูรณ์)และได้สำนึก**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทประชาชนจำกัด, ๒๕๔๑.

พระราชวรมณี (ประยูร ญฺมฺจิตโต). **พุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

_____ **พจนานุกรมฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๔; กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๖-๒๕๒๘.

พระราชวรมณี (ประยูร ญฺมฺจิตโต). **การคณะสงฆ์กับ พ.ร.บ.การศึกษาแห่งชาติ**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

_____ **ปรัชญากรีก : บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๐.

พระศรีปริยัติโมลี (สมชัย กุศลจิตโต). **สงฆ์ผู้นำสังคม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒; กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

พระอุบาสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ(ประยูร ญฺมฺจิตโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม บริษัทเคล็ดไทย จำกัด, ๒๕๓๘.

พิมพ์พรรณ เทพสุเมธานนท์ และคณะ. **ปรัชญาการศึกษา (แนวคิดของนักปรัชญาการศึกษา)**.

พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๓.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. **ตำนาน**, กรุงเทพมหานคร : มติชน, ๒๕๕๕.

พุทธทาสภิกขุ, **ภาษาคน ภาษาธรรม**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๗.

เมธีรัตน์ อัญมณีแห่งไพรสณฑ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : ปาปรัส พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๗.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, จากนาลันทาถึงมหาจุฬาฯ. พิมพ์ครั้งที่ ๓ ; กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓

_____ **วิทยาเขตขอนแก่น, รำลึก ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ อัจจ อาสภมหาเถระ**, ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๕๖.

เมธีรัตน์ นวบุศย์. **ตรรกวิทยา**. นครราชสีมา : สถาบันราชภัฏนครราชสีมา, ๒๕๔๒.

มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต. **บูรพาจารย์**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๕๕.

- รณยุทธ์ จิตรดอน. ๕๐ สำนักปฏิบัติธรรมยอดนิยม. กรุงเทพมหานคร: บริษัท โขง ซี มูล พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๑.
- ลักขณา จิระจันทร์, **ตามรอยพระพุทธเจ้า**. พิมพ์ครั้งที่ ๗; กรุงเทพมหานคร: บริษัททอมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พลับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐.
- วริยา ชินวรรณ และคณะ, **สมาธิในพระไตรปิฎกวิวัฒนาการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓; กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- วัดป่าภูกาฬิตตปฏิพัทธาราม, **พระครูสุทธิธรรมรังสี หลวงปู่เจี๊ยะ จุนโท พระผู้เป็นดั่งผ้าชีริ้วห่อทอง**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ศิลป์สยามบรรจุกุณธ์และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๐.
- วัดหลวงพ่อดุสิตธรรมกายาราม อำเภอคำเนินสะตอก จังหวัดราชบุรี. **คู่มือปฏิบัติสมถวิปัสสนากัมมัฏฐาน ๕ สาย : พุทโธ อาณาปานสติ ยุกหนอ-พองหนอ รูปนาม สัมมาอรหัง**. นครปฐม: บริษัท เพชรเกษม พรินต์ติ้ง กรุป จำกัด, ๒๕๕๓.
- วิทย์ วิศเวทย์. **ปรัชญาทั่วไป**. กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๔๐.
- ไวทยะ พีแอล, **พุทธศาสนประวัติระหว่าง ๒๕๐๐ ปีที่ล่วงแล้ว** : ๒๕๔๙.
- สมัคร บุราวาส. **ปัญญาวิวัฒน์:กำเนิดและวิวัฒนาการแห่งปัญญาของมนุษยชาติในอดีต**. กรุงเทพมหานคร : ส.สยาม, ๒๕๔๐.
- สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), **คัมภีร์วิสุทธิมรรค ๑๐๐ ปี สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ)**, กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖.
- สวิง บุญเจิม, **ตำรามรดกอีสาน**, อุบลราชธานี: สำนักพิมพ์มรดกอีสาน, ๒๕๕๔.
- _____ . **ประวัติและของดีหลวงปู่สำเร็จลุน**, อุบลราชธานี: สำนักพิมพ์มรดกอีสาน, ๒๕๔๗.
- สิริวัฒน์ คำวันสา, **ประวัติพุทธศาสนาในประเทศไทย**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- เสถียร โพธิ์นันทะ. **ภูมิประวัติพุทธศาสนา**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. **“พลังลาว”ชาวอีสานมาจากไหน**, กรุงเทพมหานคร:บริษัท มติชน จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๙.
- สุขญา ศิริธัญญกร. **สืบสานพระพุทธศาสนาในเวียดนาม**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- สุพิน บุญชูวงศ์. **หลักการสอน**. กรุงเทพมหานคร : คณะครุศาสตร์ สถาบันราชภัฏสวนดุสิต, ๒๕๓๘.
- สุรพล ดำริห์กุล. **แผ่นดินอีสาน**, มปป.: ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๙.
- สุวิทย์ อธิศาสตร์. **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน ๒๔๘๘-๒๕๔๔**, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด. ๒๕๔๖.
- สุนทร โคตรบรรเทา. **เทคนิคการสอนครบวงจร**. กรุงเทพมหานคร : ซีเอ็ดยูเคชั่น, ๒๕๓๕.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. **คู่มือโครงการปฏิบัติธรรมเฉลิมพระเกียรติเพิ่มประสิทธิภาพในการปฏิบัติงาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๗.
- สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ. **รูปแบบและยุทธศาสตร์การดำเนินงานของวัดที่จัดการศึกษาและเผยแผ่ศาสนาธรรมดีเด่น**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๘.
- ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, **แอ่งอารยธรรมอีสาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๔; กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๖.
- หลวงพ่อดุสิต (พระราชสุเมธาจารย์). **ส่องทางภาวนา**, อุบลราชธานี:ศิริธรรมออฟเซต, ๒๕๕๕.
- เอส ดัตต์ , **พุทธศาสนประวัติระหว่าง ๒๕๐๐ ปีที่ล่วงแล้ว** . แปลโดย พระมหาอมร อมโร (รวมบทความวิชาการทางพุทธศาสนา ที่จัดพิมพ์ขึ้นในคราวฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ ณ ประเทศอินเดีย เมื่อ พ.ศ.๒๕๔๙
- อุดร จันทวัน, **ปรองดอง สมานฉันท์ ยั่งยืน ร่วมฝึกฝนคำว่า “ให้อภัย”**, (ขอนแก่น: หจก. โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๕๗.

๑.๒.๒ บทความ

ติช นัท ฮันท์. “...สันติภาพที่มีชีวิต”, วารสารซีเคิร์ต, ฉบับต้อนรับการมาเยือนของท่าน Thich Nhat Hanh หลวงปู่เซนแห่งยุค, (มีนาคม ๒๕๕๖) : ๒๔ – ๒๙.

ประมวล เพ็งจันทร์. “ทีละก้าว...สู่อิสรภาพ”, วารสารออล แม็กกาซีน, ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๘ (ธันวาคม ๒๕๕๓) : ๘๐ – ๘๓.

พระไพศาล วิสาโล. “สู่สังคมแห่งความสุข”, วารสารออล แม็กกาซีน, ปีที่ ๙ ฉบับที่ ๘ (ธันวาคม ๒๕๕๓) : ๒๒ – ๒๖.

ภัทรนิตี วิสุทธิศักดิ์, “รูปแบบผสมผสานการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัญญา” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๖) : ๕๙.

วสันต์ ปัญญาแก้ว. เณรพระข้ามชาติ: ขบวนการรื้อฟื้นและสืบสานพระศาสนาของชาวลื้อสิบสองปันนา, วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, ฉบับพิเศษ (มกราคม ๒๕๕๒) : ๑๒๙-๑๖๐.

สิทธิ บุตรอินทร์, “พุทธตรรกศาสตร์”, วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๓ (กันยายน-ธันวาคม ๒๕๕๖) : ๙ – ๒๔.

๑.๒.๓ รายงานการวิจัย

คณินนิตย์ จันทบุตรและสุพรรณ จันทบุตร. รายงานการวิจัยความสำเร็จในการปฏิบัติภารกิจของวัด : เฉพาะกรณีวัดป่านานาชาติ . กรุงเทพมหานคร: บริษัทกราฟฟริก จำกัด, ๒๕๔๕.

บรรจง โสดาดี. การใช้ตรรกะในวิธีสอนของพระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท). ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๖.

_____ . และคณะ. แนวทางพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมในเขตการปกครองคณะสงฆ์ภาค ๑๑. รายงานการวิจัย สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

ประจวบ แสนกลาง. ศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนาธุระที่มีต่อสังคมอีสานเหนือ : ศึกษากรณีสายพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต พ.ศ.๒๕๓๖-๒๕๒๙, ปริญญาโท ศศ.ม, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๑.

พรอมรินทร์ อุทัยสมบัติ. ศึกษาแนวทางการฝึกอานาปานสติเพื่อส่งเสริมการเล่นเทนนิส, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๕๕.

พระครูประคุณสารกิจ (สุชาติ ชีโนโรโส). การศึกษาวิธีการสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานตามแนวทาง ของสำนักวิปัสสนาวิเวกอาศรม. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๓๓ – ๒๕๔๔.

พระมหาบุญไทย ดัววงศ์ . การใช้เหตุผลทางตรรกะในพระไตรปิฎก. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑.

พระมหาวิชาญ สุวิชาโน(บัวบาน). ศึกษากระบวนการฝึกอบรมบุคลากรทางพระพุทธศาสนาของพระโพธิญาณเถระ(ชา สุภทฺโท). วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

พระมหาไสว คายสูงเนิน. “ผลของการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่มีต่อการควบคุมอารมณ์”. ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๔๗.

มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, รวมบทความประชุมวิชาการ “ลุ่มน้ำโขงศึกษา ครั้งที่ ๒”, ระหว่างวันที่ ๑๖-๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๕๕ ณ แขวงสาละวัน สปป.ลาว.

แม่ชีอัครกัญญาณี (พรพิศ ศิริวิสูตร). สติและวิธีการพัฒนาเพื่อการประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน.

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๕.

สุนทรี สุระรังสี. การศึกษาเชิงวิเคราะห์บทบาทของคฤหัสถ์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา : ศึกษาเฉพาะกรณีอุบาสิกาลูกได้รับเอตทัคคะ. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓-๒๕๔๔.

พรรณราย รัตน์ไพฑูรย์. การศึกษาวิธีวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ : ศึกษาแนวการสอนของพระธรรมธีรราชกุมารี (โชดก ญาณสิทธิ). วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ปี ๒๕๓๓ - ๒๕๔๔.

ระเบียบและข้อบังคับกองวิปัสสนาธุระแห่งประเทศไทยในพระสังฆราชูปถัมภ์ (ฉบับปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ.๒๕๔๗), ในอนุสรณ์งานฉลองอายุวัฒนมงคล ๗๗ ปี หลวงพ่อพระครูภาวนาวิสิฐ, รองผู้อำนวยการใหญ่ฝ่ายบริหาร กองการวิปัสสนาธุระแห่งประเทศไทย พระอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิปัสสนาธุระ ผู้อำนวยการศูนย์วิปัสสนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เจ้าอาวาสวัดแดนสงบอสาหาราม ๑๘ เมษายน ๒๕๕๐

เรืองฤทธิ์ แสนนวล. การศึกษาเชิงวิเคราะห์การปฏิบัติสมาธิของสำนักต่าง ๆ ในประเทศไทยกับการปฏิบัติสมาธิในพระไตรปิฎก. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๓.

๑.๒.๔ เอกสารอัตสำเนา

สิทธิ์ บุตรอินทร์, เอกสารบันทึกการศึกษารายวิชา ๐๑๑๗๒๖ พัฒนาการแนวคิดไทย (Development of Thai Thought) ประจำปีภาคการศึกษาที่ ๒/๒๕๔๑ ของบรรจง โสดาดี, เอกปรัชญาและศาสนาคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

เอกสารโครงการเงินอุดหนุนการฝึกอบรมพระวิปัสสนาจารย์, สำนักงานพุทธศาสนาแห่งชาติ ประจำปีงบประมาณ ๒๕๔๙.

๑.๒.๕ สัมภาษณ์

หลวงปู่สี สิริญาโณ, เจ้าอาวาสวัดป่าศรีมงคล (วัดป่าบ้านเปือย) อำเภอสำโรง จังหวัดอุบลราชธานี. สัมภาษณ์, ๒๑ มีนาคม ๒๕๕๘.

พระครูภาวนาสารคุณ (ดำรง สุจิตโต), เจ้าอาวาสวัดปลื้มพัฒนา, อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์, สัมภาษณ์, ๒ เมษายน ๒๕๕๕.

พระครูสุทธธรรมาภรณ์, (พระอาจารย์พยุ่ง ขวนปญโญ), เจ้าอาวาสวัดป่าภูริทัตตถิราวาส (วัดป่าบ้านหนองผือ) อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร. สัมภาษณ์, ๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖.

หลวงปู่บุญเรือง ธรรมโรต, วัดป่าภูริทัตตถิราวาส (วัดป่าบ้านหนองผือ) อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร. สัมภาษณ์, ๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖.

รศ.อุดม บัวศรี, ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณฯ วิทยาเขตขอนแก่น. สัมภาษณ์, ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๕๘.

ดร.บุญ นิลเกษ, ข้าราชการบำนาญ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. สัมภาษณ์, ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๕๘.

ผศ.ดร.สรเชต วรรคามวิชัย, กรรมการสภามหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์. สัมภาษณ์, ๑๘ มิถุนายน ๒๕๕๘.

๒. ภาษาอังกฤษ

๒.๑ PRIMARY SOURCES :

๒.๒ SECONDARY SOURCES :

๒.๒.๑ Books

Aruna Publications, **The Collected Teaching of AJAHN CHAH**, Printed in Thailand by Aksorn Sampan (1987) Co.,Ltd.

Fiona Chandler. **ANCIENT WORLD โลกยุคโบราณ**. แปลโดย ละอองทิพย์ อมรินทร์รัตน์.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปาเจรา, ๒๕๔๘.

Grimm. George. **The Doctrine of The Buddha**. (๒ nd ed.). Delhi : Motital Banarsidass.

๑๙๗๓.

Kilgore.William J. **An Introductory Logic**. New York : Harcourt. ๑๙๖๘.

Professer Dr. Phra Dhamakosajarn (Prayoon Dhammacito Mererk). **A BUDDHIST WORLDVIEW**, Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya, 2004.

Suppes.Patrick. **Introduction to Logic**. New Delhi : East-West Press. ๑๙๖๙.

The Most ven Prof. Dr. Phra Dhamakosajarn (Prayoon Dhammacito). **Dhmma and**

Environmental Preservation, Bangkok: Mahachulalongkornrajavidyalaya, 2011.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). **พุทธศาสนาในประเทศไทยสมัยปัจจุบัน**, ในหนังสือ Buddhism in Contemporary Thailand [Prof. Phra Thepsophon (Prayoon Mererk)]

๒.๒.๒ Eletronics

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์ <kriengsak@kriengsak.com> ๒๔ ตุลาคม ๒๕๕๕.

คณะศิษย์รุ่นแรกของหลวงปู่ชา <<http://ajahnchahinfo.weebly.com>>, ๕ มกราคม ๒๕๕๘.

ปฐม - ภัทรา นิคมานนท์. **พระครูวิเวกพุทธกิจ หลวงปู่ใหญ่เสาร์ กนดสีโล ๔ พระปรมาจารย์ใหญ่ฝ่ายพระกรรมฐาน**, โครงการหนังสือบูรพาจารย์ เล่ม ๕

<http://www.dharma-gateway.com/monk/monk_biography> ๒๒ มกราคม ๒๕๕๗

ประมวล เพ็งจันทร์, **การศึกษาจากด้านใน-๒**, th HA National forum, เผยแพร่เมื่อ ๙ เม.ย. ๒๐๑๒

<<http://www.youtube.com>> ๘ มกราคม ๒๕๕๗.

ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์, <<http://www.buddhadasa.org/html/articles>> กุมภาพันธ์ ๒๕๕๐.

มูลนิธิศาลาพระราชศรีทธา, มูลนิธิถาวร จิตตถาวโร-วงศ์มาลัย, “**เส้นทางสายธรรม**”, นกตล คำลือฤทธิ์: ตามรอยหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต จากสถานที่จริง เป็น VDO ที่สมบูรณ์ที่สุดในปัจจุบัน, ๒๐ ธันวาคม ๒๕๕๖.

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย <<http://th.wikipedia.org/wiki/>> ๑๙ ม.ค.๒๕๕๗

หลวงปู่ทวด <<http://th.wikipedia.org/wiki/>> ๒๐ มกราคม ๒๕๕๘

<<http://th.wikipedia.org/wiki/>> ๑๑ สิงหาคม ๒๕๕๗

<<http://www.dhammadjak.net/forums/viewtopic.php>>๑๑ สิงหาคม ๒๕๕๗.

<<http://www.lib.ubu.ac.th/monkubon/file/MO๔๐.pdf>> ๑๑ สิงหาคม ๒๕๕๗.

พระพิมพ์มณฑลอยุธยา คติประวัติศาสตร์วังการสงฆ์, ในคมชัดลึกออนไลน์

<<http://www.komchadluek.net/detail/๒๐๐๙๑๒๑๑/>> ๑๙ มกราคม ๒๕๕๘.

<http://bubeeja.blogspot.com/๒๐๑๓/๐๒/blog-post_๗๑๔๘.html> ๒๕ ธันวาคม ๒๕๕๗.

สำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัด <<http://www.sptcenter.org/>> ๒๕ ธันวาคม ๒๕๕๗.

สมณศักดิ์ <<http://th.wikipedia.org/wiki/>> ๒๕ ธันวาคม ๒๕๕๗.

<http://www.vesakday.mcu.ac.th/vesak๔๗/article/article_file/now_situation_buddhism๖.html> ๒๐ มกราคม ๒๕๕๘.

<<http://www.lib.ubu.ac.th/monkubon/file/MO๔๐.pdf>> ๑ มกราคม ๒๕๕๘

<<http://guideubon.com/news/view>>. ๑๙ กรกฎาคม ๒๕๕๗.

<<http://th.wikipedia.org/wiki>>i ๑ มกราคม ๒๕๕๘.

<http://www.dharma-gateway.com/monk/monk_biography> ๑๔ สิงหาคม ๒๕๕๗.

<<http://www.lib.ubu.ac.th/monkubon/file/MO๔๐.pdf>> ๑ มกราคม ๒๕๕๘.

วิกิพีเดีย สารานุกรมเสรี. <<http://th.wikipedia.org/wiki>> ๒ มกราคม ๒๕๕๘

สาขาวัดหนองป่าพงในประเทศไทย, <<http://www.ubu.ac.th>>, ๑๐ มิถุนายน ๒๕๕๔.

สุรพศ ทวีศักดิ์. **คุยกับประมวล เพ็งจันทร์ “พุทธศาสนาที่ไม่มีไวยากรณ์” (ตอนที่ ๑).**

<<http://blogazine.in.th/blogs/buddhistcitizen/post/4292>> ๑๙ มกราคม ๒๕๕๗.

ศูนย์ประสานงานสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดแห่งประเทศไทย (ศปท.)

<<http://www.sptcenter.org/node/๑๕๗๒>> ผลการประชุมเชิงปฏิบัติการเจ้าสำนักปฏิบัติธรรมประจำจังหวัดทั่วประเทศ ครั้งที่ ๒/๒๕๕๓, ๒๐ มกราคม ๒๕๕๘.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ - นามสกุล (ภาษาไทย) : ผศ.บรรจง โสดาดี
(ภาษาอังกฤษ) : Asst. Prof. BANCHONG SODADEE

ตำแหน่งปัจจุบัน : อาจารย์ประจำสาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาเขตสุรินทร์

หน่วยงานที่อยู่ที่สามารถติดต่อได้ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์
ตำบลนอกเมือง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ ๓๒๐๐๐, โทรศัพท์ ๐๔๔๑๔๒๑๐๗,
๐๘- ๓๓๗๔๘๗๔๑, โทรสาร ๐ -๓๓๕๑- ๓๖๐๔,
E-mail : banchongmcu_surin@hotmail.com

ประวัติการศึกษา

- พ.ศ. ๒๕๒๑ น.ธ. เอก สำนักเรียนวัดกลาง จังหวัดกาฬสินธุ์
- พ.ศ. ๒๕๒๗ โรงเรียนพุทธศาสตร์วิทยา วัดสุทธาวาส เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร
- พ.ศ. ๒๕๓๒ พธ.บ. (ปรัชญา) มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ พระนคร กรุงเทพมหานคร
- พ.ศ. ๒๕๔๖ ศศ.ม. (ปรัชญา) มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- วิชาการที่มีความชำนาญพิเศษ วิชาประวัติพระพุทธศาสนา

ประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารงานวิจัย

- พ.ศ. ๒๕๔๖ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษารูปแบบการจัดระเบียบสังคมตามแนวพุทธศาสตร์
- พ.ศ. ๒๕๔๗ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาสภาพปัญหาและแนวทางแก้ไขปัญหาการขาดแคลนพระสงฆ์ในเขตชายแดนไทย - กัมพูชา จังหวัดสุรินทร์และบุรีรัมย์
- พ.ศ. ๒๕๔๙ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาแนวทางพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๑๑
- พ.ศ. ๒๕๔๙ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาแนวทางพัฒนาโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา ในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๑๑
- พ.ศ. ๒๕๔๙ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาแนวทางพัฒนาสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลี ในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๑๑
- พ.ศ. ๒๕๕๐ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง การฆ่าตัวตายในทัศนะของพระพุทธศาสนา
- พ.ศ. ๒๕๕๑ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาสภาพและเนื้อหาการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๑๑
- พ.ศ. ๒๕๕๒ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง การใช้หลักพระพุทธศาสนาในการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนพึ่งตนเองกลุ่มแม่น้ำมูล อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์
- พ.ศ. ๒๕๕๔ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัย เรื่อง การศึกษาความพึงพอใจของชุมชนที่มีต่อ โครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน จังหวัดสุรินทร์และบุรีรัมย์

ประวัติคณะผู้วิจัย

ชื่อ - นามสกุล (ภาษาไทย) : ผศ.ดร.ทวีศักดิ์ ทองทิพย์
(ภาษาอังกฤษ) : Asst. Prof. Dr. TAWEESAK TONGTHIPYA

ตำแหน่งปัจจุบัน : หัวหน้าสาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาเขตสุรินทร์

หน่วยงานที่อยู่ที่สามารถติดต่อได้ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์
ตำบลนอกเมือง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ ๓๒๐๐๐, โทรศัพท์ ๐๔๔๑๔๒๑๐๗,
๐๘๓๓๗๔๘๗๔๑, โทรสาร ๐ - ๓๓๕๑ - ๓๖๐๔

ประวัติการศึกษา

- พ.ศ. ๒๕๒๙ มัธยมศึกษาปีที่ ๖ โรงเรียนสิทธธรรมวิทยา เขตป้อมปราบฯ กรุงเทพมหานคร
- พ.ศ. ๒๕๓๔ พธ.บ. (ศาสนา) มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ วัดมหาธาตุ
ท่าพระจันทร์ พระนคร กรุงเทพมหานคร
- พ.ศ. ๒๕๓๖ ศศ.ม. (ภาษาสันสกฤต) มหาวิทยาลัยศิลปากร กรุงเทพมหานคร
- วิชาการที่มีความชำนาญพิเศษ วิชาตรรกศาสตร์

ประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารงานวิจัย

- พ.ศ. ๒๕๔๓ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง ศึกษาบทบาทพระสงฆ์ในการพัฒนาสังคม
ศึกษาเฉพาะกรณีโครงการพระสงฆ์ร่วมพัฒนาชายแดนไทย-กัมพูชาในเขตจังหวัด
สุรินทร์และบุรีรัมย์
- พ.ศ. ๒๕๔๔ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง ปัจจัยที่ก่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ในระบบเศรษฐกิจ
ชุมชน : กรณีศึกษากลุ่มสตรีออมทรัพย์-จังหวัดสุรินทร์
- พ.ศ. ๒๕๔๖ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษารูปแบบการจัดระเบียบสังคมตามแนว
พุทธศาสตร์
- พ.ศ. ๒๕๔๖ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง วิจัยและส่งเสริมวัดเพื่อการพัฒนาการศึกษาและ
เผยแผ่ศาสนาธรรม : กรณีศึกษาวัดกลางสุรินทร์ จังหวัดสุรินทร์
- พ.ศ. ๒๕๔๖ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษารูปแบบการจัดระเบียบสังคมตามแนว
พุทธศาสตร์
- พ.ศ. ๒๕๔๗ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาสภาพปัญหาและแนวทางแก้ไขปัญหา
การขาดแคลนพระสงฆ์ในเขตชายแดนไทย - กัมพูชา จังหวัดสุรินทร์และบุรีรัมย์
- พ.ศ. ๒๕๔๙ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาแนวทางพัฒนาสำนักปฏิบัติธรรมในเขต
การปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๑๑
- พ.ศ. ๒๕๔๙ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาแนวทางพัฒนาโรงเรียนพระปริยัติธรรม
แผนกสามัญศึกษา ในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๑๑
- พ.ศ. ๒๕๔๙ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาแนวทางพัฒนาสำนักเรียนพระปริยัติธรรม
แผนกธรรมและแผนกบาลี ในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๑๑

- พ.ศ. ๒๕๕๐ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง การฆ่าตัวตายในทัศนะของพระพุทธศาสนา
- พ.ศ. ๒๕๕๑ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาสภาพและเนื้อหาการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๑๑
- พ.ศ. ๒๕๕๒ เป็นผู้ร่วมโครงการวิจัยเรื่อง การใช้หลักพระพุทธศาสนาในการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนพึ่งตนเอง
กลุ่มแม่บ้าน อำเภอกำแพงแสน จังหวัดสุรินทร์
- พ.ศ. ๒๕๕๔ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัย เรื่อง การศึกษาความพึงพอใจของชุมชนที่มีต่อ โครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน จังหวัดสุรินทร์และบุรีรัมย์

ชื่อ - นามสกุล (ภาษาไทย) : พระครูปริยัติวิสุทธิคุณ ผศ.ดร.
(ภาษาอังกฤษ) : Phrakhru Pariyatvisutthikhun, Asst. Prof. Dr.

ตำแหน่งปัจจุบัน : อาจารย์ประจำสาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์

หน่วยงานที่อยู่ที่สามารถติดต่อได้

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์ ต. นอกเมือง อ. เมือง จ. สุรินทร์
๓๒๐๐๐ โทรศัพท์ ๐๔๔๕๑๔๐๙๓, ๐๔๔๕๑๔๐๓๗, ๐๘๑๘๗๖๘๓๒๕

ประวัติการศึกษา

- พ.ศ. ๒๕๒๑ น.ธ.เอก วัดคลองโพธิ์ ต. บ้านเกาะ อ. เมือง จ. อุตรดิตถ์
- พ.ศ. ๒๕๒๕ ป.ธ.๔ สำนักเรียนคณะสงฆ์จังหวัดสุรินทร์
- พ.ศ. ๒๕๒๑ ม.ศ.๕ โรงเรียนชุมชนญาติวิทยาสุรินทร์
- พ.ศ. ๒๕๒๘ หลักสูตรครุศาสตรศึกษา มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพฯ
- พ.ศ. ๒๕๓๐ พธ.บ.(บริหารการศึกษา)
- พ.ศ. ๒๕๓๔ M.A. (Philosophy) มหาวิทยาลัยมัทราส ประเทศอินเดีย
- พ.ศ. ๒๕๓๙ Ph.D.(Pail&Buddhism) มหาวิทยาลัยมัทราส ประเทศอินเดีย

วิชาการที่มีความชำนาญพิเศษ วิชานิเทศศาสตร์

ประสบการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารงานวิจัย

- เป็นที่ปรึกษาโครงการวิจัย เรื่องการศึกษาและประยุกต์ใช้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในการฟื้นฟูทรัพยากรสองฝั่งลำน้ำมูล อ.ท่าตูม จ.สุรินทร์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- พ.ศ. ๒๕๕๒ เป็นหัวหน้าโครงการวิจัยเรื่อง การใช้หลักพุทธศาสนาในการส่งเสริมวิสาหกิจชุมชนพึ่งตนเองลุ่มแม่น้ำมูล อำเภอท่าตูม จังหวัดสุรินทร์

แบบสรุปโครงการวิจัย

สัญญาเลขที่ ว 052/2555

ชื่อโครงการ การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

หัวหน้าโครงการ ผศ.บรรจง โสดาดี และคณะ

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์

โทรศัพท์ 083-3748741, โทรสาร. 0-3351-3604, Email : banchongmcu_surin@hotmail.com

ความเป็นมาและความสำคัญ

การวิจัยเรื่อง “การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน” เกิดขึ้นจากความสนใจที่จะศึกษาถึงพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรม รูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรม และคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน โดยวิเคราะห์สังเคราะห์หลักคำสอนของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต และหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท ที่เป็นตัวแทนพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน เข้ากับรูปแบบของเหตุผล เชื่อมโยงกับคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรม ๕ ประการ คือ คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม

วัตถุประสงค์โครงการ

- 1) เพื่อศึกษาพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน
- 2) เพื่อศึกษารูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน
- 3) เพื่อศึกษาคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

ผลการวิจัย

1) พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมพบว่า รูปแบบการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนามีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล สมัยต่อมาพัฒนาเป็นภารกิจด้านวิปัสสนาธุระควบคู่กับคันถธุระ และกลายมาเป็นคามวาสีกับภริญญวาสีขึ้น ลักษณะดังกล่าวได้แผ่ขยายมายังประเทศไทย มีร่องรอยการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตั้งแต่อารยธรรมโบราณยุคทวารวดี ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง รูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ถูกนำมาฝึกฝนปฏิบัติอย่างจริงจัง จนเกิดผลเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน โดยกลุ่มหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล หลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต กลายเป็นแนวทาง “วัดป่า” ถ่ายเทถึงหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท และพัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมกลุ่มต่างๆ สืบเนื่องมาถึงปัจจุบัน

2) ผลการศึกษาผลรูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน พบว่า สารสำคัญของแนวคิดแนวเกี่ยวกับการสอนทางตะวันตก แนวคิดการสอนของพระพุทธศาสนา แนวคิดพุทธตรรกศาสตร์ เป็นพื้นฐานเบื้องต้นสำหรับการศึกษารูปแบบการใช้เหตุผลของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่ocha สุภทโท ซึ่งเป็นตัวแทนของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน จำแนกได้ ๕ ประการ ได้แก่ เหตุผลแบบอุปนัย แบบนิรนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา

3) ผลการศึกษาคคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน จากการศึกษาพบว่าคุณค่าของเหตุผล จำแนกได้ ๕ ด้าน ได้แก่ คุณค่าด้านปัญญา ด้านจิตใจ ด้านปฏิบัติ ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคม การสังเคราะห์คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่ocha สุภทโท ปรากฏว่าคุณค่าของเหตุผลพระธรรมอาจารย์ทั้งสองรูป เกิดผลในลักษณะเดียวกัน คือ เหตุผลแบบอุปนัย ก่อให้เกิดคุณค่าด้านปฏิบัติ ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคมเป็นหลัก ส่วนคุณค่าด้านปัญญา และคุณค่าด้านจิตใจระดบรองลงไป เหตุผลแบบนิรนัย เหตุผลแบบเปรียบเทียบ และเหตุผลแบบโยนิโสมนสิการ ก่อให้เกิดคุณค่าด้าน ปัญญา จิตใจ และปฏิบัติเป็นหลัก ส่วนคุณค่าด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคมระดบรองลงไป เหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา ก่อให้เกิดคุณค่าด้านสูงสุดเท่ากันทั้ง ๕ ด้าน และการใช้เหตุผลทั้ง ๕ รูปแบบก่อให้เกิดคุณค่าด้านปฏิบัติสูงสุดเช่นเดียวกัน

4) คุณค่าการวิจัยเรื่องนี้ นอกเหนือจากสร้างองค์ความรู้ต่อโจทย์วิจัยแล้ว ยังทำให้เกิดความประทับใจในบทบาทและคุณค่าของพระสงฆ์ไทยมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะผลจากการฝึกฝนปฏิบัติด้วยความทุ่มเท เสียสละ เอาจริง ของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่ocha สุภทโท จนเกิดผลสัมฤทธิ์สามารถเปลี่ยนวิถีคิดและความเข้าใจในเป้าหมายสูงสุดทางพุทธศาสนา ที่แต่เดิมมักเข้าใจว่าเรื่องมรรคผล นิพพาน ดูจะเป็นเรื่องที่เป็นนามธรรม ไกลตัว เกินเอื้อม ไม่อาจพบได้ในชาตินี้ แต่หลวงปู่มั่นและหลวงพ่ocha สามารถพิสูจน์ให้เห็นเชิงประจักษ์เป็นปัจจุบันได้ นอกจากนี้ยังค้นพบว่า สถานะและบทบาทของวิปัสสนากรรมฐานในสมัยก่อนพัวพันอยู่กับเวทย์มนต์ไสยศาสตร์ เล่นแร่แปรธาตุ ปกปิดภูมิปัญญาพุทธที่แท้จริง และในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นความรู้แบบวิทยาศาสตร์ไหลบ่ามาแรง พัดพาชาวพุทธให้หันออกจากรอบของพระพุทธศาสนา ดังนั้น การศึกษาการใช้เหตุผลของพระสายวัดป่า นอกจากจะสะท้อนคุณค่าในควมมีเหตุผลของคำสอนโดยตรงแล้ว อีกด้านหนึ่งท่านได้ทำหน้าที่ในการจัดสิ่งแปลกปลอมในพระพุทธศาสนา นำคนเข้าสู่กระแสธรรมที่แท้จริง ไม่ทำให้หลงใหลในเหตุผลของศาสตร์สมัยใหม่ งานวิจัยนี้เป็นอีกผลงานหนึ่งที่สนับสนุนการใช้เหตุผล ความมีใจกว้าง ยอมรับฟังเหตุผล มองเห็นคุณค่าของกันและกันระหว่างพระสงฆ์สายปฏิบัติธรรมกับพระสงฆ์สายปริยัติธรรม ตลอดจนชาวพุทธกลุ่มต่างๆ แทนการจ้องโจมตีกัน อนึ่งบทบาทการอนุรักษ์ป่าของพระสงฆ์สายวัดป่านับว่ามีความสำคัญไม่น้อย ก่อให้เกิดคุณค่าต่อโลกอย่างมหาศาล

5) ข้อเสนอแนะ จากการค้นคว้าวิจัยพบข้อที่เป็นปัญหาบางประการ เช่น พัฒนาการของสำนักสำนักปฏิบัติธรรม ควรมีกระบวนการสร้างเสริมแนวทางของสำนักปฏิบัติที่ได้มาตรฐาน สร้างความลุ่มลึกแห่งจิตปัญญาสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นให้เป็นรูปธรรม อนึ่งคณะสงฆ์ยังขาดความสนใจใน

ภารกิจด้านวิปัสสนากรรมฐานอย่างจริงจัง ทิศทางในการสร้างพัฒนาสำนักปฏิบัติจิ้งไร้ทิศทาง นอกจากนี้การกำกับควบคุมตรวจสอบสำนักปฏิบัติธรรมนอกระรมวินัย ตลอดถึงการจัดการกับกลุ่มบุคคลที่แอบอ้างแสวงหาผลประโยชน์จากข้อวัตรปฏิบัติที่ติงามของพระสงฆ์ เช่น การจาริกธุดงค์ เป็นต้น ยังไร้ผล ปัญหาเหล่านี้ทั้งหมด คณะสงฆ์ควรร่วมมือกับรัฐวางแนวทางการบริหารจัดการอย่างเป็นระบบ

การนำผลงานวิจัยไปใช้ประโยชน์

1) หน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง เช่น สำนักงานพระพุทธศาสนา สำนักวัฒนธรรม เป็นต้น สามารถนำองค์ความรู้จากงานวิจัยนี้ ไปเป็นข้อมูลเพื่อกำหนดนโยบาย แผนยุทธศาสตร์ มาตรการ ในการพัฒนากิจการพระพุทธศาสนา ให้เกิดความมั่นคงเข้มแข็ง

2) องค์คณะสงฆ์ สามารถนำองค์ความรู้ของงานวิจัยไปเป็นข้อมูลและกรอบในการ กำหนดนโยบาย จัดทำแผนยุทธศาสตร์ วางมาตรการ แนวทางดำเนินงาน ตลอดถึงกำกับ ควบคุม ติดตาม ประเมินผล ในการพัฒนาภารกิจด้านวิปัสสนาธุระ ให้มีความเจริญมั่นคง

3) มหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง ๒ แห่ง ได้แก่ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และ มหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งถือว่าเป็นสถาบันสร้างองค์ความรู้และผลิตบุคลากรทางด้านพระพุทธศาสนา สามารถนำเอาองค์ความรู้จากงานวิจัย ไปใช้ในเชิงนโยบาย กำหนดทิศทางและกลไกในการพัฒนาส่วน งานที่รับผิดชอบด้านปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน การดำเนินงานของหลักสูตรต่างๆ ตลอดถึงการผลิต บัณฑิต

4) สำนักปฏิบัติธรรม สามารถนำชุดความรู้จากงานวิจัย ไปเป็นแนวในการบริหารจัดการ เสริมสร้างปรับปรุงพัฒนาสำนักปฏิบัติให้ได้มาตรฐาน

5) นักวิชาการ อาจารย์ ครูผู้สอน นำองค์ความรู้จากงานวิจัย เข้าสู่บทเรียนกระตุ้นให้เกิด การคิดวิเคราะห์ในแง่มุมต่างๆ สร้างจิตสำนึกความรับผิดชอบต่อและเห็นความสำคัญของภารกิจด้าน วิปัสสนาธุระ ในฐานะเครื่องหล่อเลี้ยงพรหมจรรย์ และกำหนดสำนักปฏิบัติที่ได้มาตรฐานจากงานวิจัย เป็นแม่บท ให้เป็นแหล่งฝึกศึกษาเรียนรู้ บ่มเพาะเชื้อแห่งความสงบสันติภายใน

การประชาสัมพันธ์

มีการประชาสัมพันธ์กิจกรรมและผลงานวิจัยทางอินเทอร์เน็ต

http://www.mcu.ac.th/site/major/major_index.php

การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

A Study of Form and Value of Logical Rationality in Dhamma Teaching of the
Northeastern Buddhist Monks Influenced to the Public Faith

ผศ.บรรจง โสดาดี
ผศ.ดร.ทวีศักดิ์ ทองทิพย์
พระครูปริยัติวิสุทธิคุณ, ผศ.ดร.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง “การศึกษารูปแบบและคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน” มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ เพื่อศึกษาพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรม รูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรม และคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยเน้นข้อมูลเอกสารเป็นหลักแล้วนำมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ ตีความ ตามรูปแบบเหตุผล แล้วอธิบายเชิงพรรณนาความ

ผลการวิจัยพบว่า การปฏิบัติธรรมกรรมฐานมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ต่อมาหลังพุทธกาลภารกิจของพระสงฆ์ได้พัฒนาไปสู่รูปแบบวิปัสสนาธุระกับคัมภีร์ การปฏิบัติธรรมในประเทศไทย เริ่มปรากฏชัดในสมัยสุโขทัย โดยคณะสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีเน้นภารกิจด้านวิปัสสนาธุระ ส่วนคณะสงฆ์ฝ่ายคามวาสีเน้นภารกิจด้านคัมภีร์ ตั้งแต่รัตนโกสินทร์ตอนกลางเป็นต้นมา เกิดมีสำนักปฏิบัติธรรมหลายสาย เช่น สายภาวนาพุทโธ พองหนอยุบหนอ เป็นต้น สำนักปฏิบัติธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มปรากฏชัดเจนขึ้นจากแนวทางของหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล กับหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต ชาวอุบล ที่ได้ฝึกฝนตนเองพร้อมอบรมสั่งสอนลูกศิษย์ในรูปแบบจาริกธุดงค์บำเพ็ญภาวนาตามป่าเขา ทำให้เกิดรูปแบบปฏิบัติวัดป่าขึ้นและแพร่หลายออกไป หลวงพ่อชา สุภทฺโท ศิษย์หลวงปู่มั่น ยึดเอาแนวทางของวัดป่าพัฒนาตนเองและลูกศิษย์ พร้อมกับบริหารจัดการวัดหนองป่าพงให้เป็นต้นแบบวัดป่าที่มีมาตรฐานสูง ลักษณะสำคัญของสำนักปฏิบัติธรรมวัดป่า จัดอาณานิเวศให้เป็นร่มฉัตรสถาน เหมาะสำหรับการบำเพ็ญภาวนา เน้นความเป็นธรรมชาติ กลมกลืนกับธรรมชาติ ลงมือปฏิบัติด้วยตัวเอง ยึดระเบียบแบบแผนปฏิบัติที่เรียบง่าย บนพื้นฐานพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด มุ่งบรรลุธรรมตามอุดมคติพุทธศาสนา ในปัจจุบันรูปแบบวัดป่าตามแนวทางหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อชา ได้รับความเชื่อถือโดยทั่วไปทั้งในประเทศและต่างประเทศ

การศึกษารูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมพบว่า แนวคิดการสอนของพระพุทฺธศาสนา ได้พัฒนาระบบการศึกษาแบบครัวเรือนของชาวอารยันไปสู่สถาบันทางการศึกษาคือวัดในพุทธศาสนา โดยมีบรมครูคือพระพุทฺธเจ้าและสาวกสงฆ์ทำหน้าที่ฝึกฝนอบรมตามหลักไตรสิกขา แนวคิดพุทธตรรกศาสตร์ มีการใช้เหตุผล ๓ ระดับ คือ ระดับสุดมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา เพื่อประกาศเผยแผ่และ

ปกป้องพระพุทธศาสนาอยู่ทั่วไป หลังพุทธกาลตรรกศาสตร์พุทธ ได้รับการพัฒนาการอย่างเป็นระบบคู่ขนานกับการปฏิบัติธรรม ส่วนรูปแบบการใช้เหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่อชา สุภทโท จัดได้ ๕ รูปแบบ ได้แก่ แบบนिरนัย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ แบบปฏิบัติภาวนา และแบบโยนิโสมนสิการ ซึ่งแบ่งย่อยได้เป็นแบบสืบสาวเหตุปัจจัย แบบแยกแยะส่วนประกอบ แบบสามัญลักษณะหรือแบบรู้เท่าทันธรรมดา แบบอริยสัจหรือแบบแก้ปัญหา แบบอรรถธรรมสัมพันธ์ แบบรู้ทันคุณโทษและทางออก แบบคุณค่าแท้-คุณค่าเทียม แบบเร้ากุศล แบบอยู่กับปัจจุบัน และแบบวิเศษชาวาท

การศึกษาคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของ หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่อชา สุภทโท พบว่า มีการใช้เหตุผลแบบนिरนัย อุปนัย เปรียบเทียบ และโยนิโสมนสิการ เพื่อสร้างศรัทธา ความเข้าใจพุทธธรรมในเบื้องต้น เน้นให้เกิดความรู้ระดับสุดมยปัญญาและจิตตามยปัญญา ใช้เหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา เพื่อให้เกิดปัญญาหยั่งรู้ที่ละเอียด ประณีต ลึกซึ้ง กระจ่างชัดที่สุด สามารถข้ามพ้นจากมิจฉาทิฏฐิ อิสระจากอวิชา ตัณหา อุปาทาน มุ่งให้เกิดความรู้ระดับภาวนามยปัญญา การใช้เหตุผลดังกล่าวก่อให้เกิดคุณค่า ๕ ด้าน ได้แก่ คุณค่าด้านปัญญา คือ มีทัศนคติที่ถูกต้อง เกิดความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีความอิสระ หลุดพ้น ปล่อยวางได้ คุณค่าด้านจิตใจ คือ มีจิตมั่นคง เข้มแข็งอดทน จิตสะอาด บริสุทธิ์ สงบร่มเย็น มีความสุขในการใช้ชีวิต คุณค่าด้านปฏิบัติ คือ มีความสามารถในการจัดการความเป็นอยู่ทางกายภาพเป็นระเบียบและปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องมากขึ้น คุณค่าด้านเศรษฐกิจ คือ จัดการความเป็นอยู่ ขึ้นพื้นฐานการผลิตและบริโภค ได้ถูกต้องไม่ก่อความเดือดร้อนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น คุณค่าด้านสังคม คือ มีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเพื่อเกื้อกูลกันและเป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม

คำหลัก: พัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรม, รูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรม, คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรม, พระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

Abstract

The objectives of this research were to study development of Buddhist meditation center, form of rationality in Dhamma teaching, and value of reasoning in Dhamma teaching of the Northeastern Buddhist monks influenced to the public faith. It was the qualitative research. The results were found as follows:

The meditation practice was derived from the Buddha's time. After the Buddha's time, it became in the form of both Vipassanadhura (the burden of contemplation) and Ganthadhura (the burden of studying the Buddhist scriptures). In Thailand, since Sukhothai Period onwards, there were two forms of Buddhism i.e. the Gamavasi Group emphasized on Ganthadhura (the burden of studying the Buddhist scriptures), and the Arannavasi Group emphasized on Vipassanadhura (the burden of contemplation). In the middle Rattanakosin Period, there were various Buddhist meditation centers such as Bhavana Buddho meditation center, Pong Hno Yub Hno meditation center, etc. In the Northeast part of Thailand, the development of Buddhist meditation center was arisen by Luang Pu Sao Kantasilo and Luang Pu Mun Phuridatto of Ubon Ratchathani Province. They traveled for an ascetic practice from place to place around the mountains and taught their followers to realize those truths. By this way, it brought out the form of forest temple such as Wat Nong Pah Pong of Luang Por Chah Subhaddho who was the follower of Luang Pu Mun. He developed his temple to the leading Buddhist meditation center emphasized on mixing with the nature, self-practice, getting along with the Dhamma-vinaya rules for the highest Buddhist ideal. At the present time, the Buddhist meditation by way of Luang Pu Mun and Luang Por Chah was accepted nationwide and extended to the foreign countries.

There are various approaches of teaching in the West i.e. Essentialism, Perennialism, and Progressivism, etc. Each approach has got its own strength and weakness. The approach of teaching in Buddhism was originated by the Buddha educated the Sangha and was accepted as the greatest teacher of teachers. His approach of teaching was forwarded to the Sangha, then to the Buddhist temples and at last to the present educational institutions. The approach of teaching in Buddhism began with right view and followed by the process of training human beings called the principle of Threefold Training (Tri Sikkha) i.e. training in higher morality, training in higher mentality, and training in higher wisdom, and evaluated with the principle of Development (Bhavana) i.e. physical development, moral development, emotional development, and wisdom development. In terms of the Buddhist logics, the reasoning was usually used in Buddhism to propagate, to protect Buddhism, and to bring human beings to attain the Buddha-dhamma. The use of

reasoning in the level of *Sutamaya-panna* (wisdom resulting from study) and *Cintamaya-panna* (wisdom resulting from reflection) could not bring human beings to attain the Buddhist highest truth, but the only *Bhavanamaya-panna* (wisdom resulting from mental development). The forms of using reasoning in Dhamma teaching of Luang Pu Mun Phuridatto and Luang Por Chah Subhaddho can be divided into five forms i.e. deductive, inductive, comparative, *Patipatti Bhavana* (development by practice), and *Yonisomanasikara* (analytical reflection). The *Yonisomanasikara* can be subdivided into investigation, analysis, common characteristics, the Four Noble Truths, relative truths, knowing its advantage, disadvantage, and solution, knowing genuine and artificial virtues, wholesome exciting, being with the present moment, and identification.

In term of the values of reasoning of Luang Pu Mun Bhuridatto and Luang Por Chah Subhaddo, it was found that they applied the deductive, inductive, and analytic reasoning to create the people' faith and propagate Buddha-dhamma; emphasizing the *Sutamaya-panna* and *Cintamaya-panna*; using investigation, analysis, common characteristics, Noble Truths, relative truths, knowing its advantage, disadvantage, and solution, knowing genuine and artificial values, wholesome exciting, being with the present moment, and *Patipatti Bhavana* for the sakes of getting wisdom, freeing from ignorance, craving, attachment which were the *Bhavanamaya-panna*. By using the mentioned reasoning, it brought out the five values, they were as follows; wisdom value i.e. having the right view, knowing the world and lives, being aware of changing, and being free from the unwholesome; mental value i.e. having mental stability, strength, pureness, calmness, and being happy in life; practical value i.e. having ability in the management of physical surroundings and having the right attitude to the material surroundings; economic value i.e. having the right management to the production and consumption; social value i.e. having the right relationship with the fellowmen and creatures, unselfishness, and ready to build the good society.

Key Word : development of Buddhist meditation center, form of rationality in Dhamma teaching, value of reasoning in Dhamma teaching, Northeastern Buddhist monks influenced to the public faith.

คำนำ

กระบวนการใช้เหตุผล เป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นต่อกระบวนการสร้างสรรค์พัฒนา พระพุทธศาสนาในประเทศไทยมีความโดดเด่นในด้านวิปัสสนากรรมฐานตามวิถีทางของพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งแทรกซึมอยู่ในวัฒนธรรมประเพณีวิถีชีวิตของชาวพุทธไทย จุดแข็งด้านนี้ปรากฏชัดเจนในกลุ่มพระสงฆ์ใน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้งที่ศาสนาพุทธเป็นศาสนาแห่งปัญญา ใช้เหตุผลเป็นพื้นฐาน แต่ปรากฏ กระบวนการทางเหตุผลกลับเป็นจุดอ่อนของพุทธศาสนาในประเทศไทย หลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต และหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท เป็นตัวอย่างพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ฝึกฝนตนเองและคนอื่นให้บรรลุธรรมโดยไม่ผ่าน กระบวนการศึกษาแบบสมัยใหม่ แต่ใช้หลักการธรรมวินัยดั้งเดิม ผลงานของท่านเป็นที่อัศจรรย์เป็นอย่างยิ่ง

เทศนาธรรมของท่านใช้ภาษาแบบชาวบ้าน ไม่เป็นวิชาการ แต่แฝงด้วยความลุ่มลึกและมีเหตุผล การศึกษาวิจัยเพื่อสะท้อนกระบวนการทางเหตุผลโดยผ่านบทเทศนาของพระธรรมมาจารย์ทั้งสองท่าน น่าจะก่อให้เกิดคุณค่าต่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรม เพื่อศึกษารูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรม และเพื่อศึกษาคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน

เครื่องมือและวิธีการศึกษา

ในการศึกษาวิจัยเรื่องนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) มีวิธีการศึกษา 2 รูปแบบ คือ 1) การศึกษาในเชิงเอกสาร (Documentary study) โดยรวบรวมข้อมูลความรู้เกี่ยวกับพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรม แนวคิดการสอนธรรม รูปแบบของการใช้เหตุผล แนวคิดเกี่ยวกับคุณค่า รวมทั้งแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง จากเอกสารชั้นปฐมภูมิและทุติยภูมิ 2) การศึกษาภาคสนาม (fieldwork) ดำเนินการควบคู่กันระหว่างการสังเกตและการสัมภาษณ์ ดังนี้ (1) การสังเกต (observation) ลงไปสำนักปฏิบัติธรรมกลุ่มเป้าหมาย ได้แก่ วัดป่าบ้านหนองผือ ตำบลนาใน อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร วัดหนองป่าพง ตำบลโนนผึ้ง อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี และวัดในเครือข่าย เช่น วัดป่าสาละวัน จังหวัดนครราชสีมา วัดถ้ำกลองเพล จังหวัดหนองบัวลำพู วัดป่าศรีมงคล จังหวัดอุบลราชธานี วัดปลื้มพัฒนา จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น ใช้เครื่องมือแบบบันทึกการสังเกต เก็บรวบรวมข้อมูล (2) การสัมภาษณ์ (interview) ลงไปสัมภาษณ์กลุ่มบุคคลผู้ให้ข้อมูลหลัก ได้แก่ นักวิชาการจำนวน 3 ท่าน และบุคคลที่เกี่ยวข้องสำนักปฏิบัติจำนวน 4 ท่าน เพื่อทราบถึงพัฒนาการของสำนักปฏิบัติ และแนวทางในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท โดยใช้เครื่องมือแบบบันทึกการสัมภาษณ์เก็บรวบรวมข้อมูล หลังจัดระบบและตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลแล้ว ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงพรรณนา (Description Research) ในการอธิบายความหมาย ตีความ วิเคราะห์ สังเคราะห์ เพื่อตอบโจทย์วิจัย

ผลการศึกษา

ผลการศึกษาพัฒนาการสำนักปฏิบัติธรรมพบว่า รูปแบบการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนามีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล ต่อมาพัฒนาเป็นภารกิจด้านวิปัสสนาธุระควบคู่กับคัมภีร์และกลายมาเป็นคามวาสีกับอรัญญวาสีขึ้น ลักษณะดังกล่าวได้แผ่ขยายมายังประเทศไทย มีร่องรอยการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตั้งแต่อารยธรรมโบราณยุคทวารวดี รูปแบบการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ถูกนำมาฝึกฝนปฏิบัติอย่างจริงจัง จนเกิดผลเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนกลาง โดยกลุ่มหลวงปู่เสาร์ กนตสีโล หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ถ่ายเทถึงหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท และพัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมกลุ่มต่างๆ สืบเนื่องมาถึงปัจจุบัน ดังนี้

๑) แนวคิดเกี่ยวกับสำนักปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาสมัยพุทธกาล เมื่อเกิดมีวัดหรืออารามขึ้น กิจกรรมทั้งหมดภายในวัดเป็นกิจกรรมของการปฏิบัติขัดเกลา เกิดชุมชนแห่งการเรียนรู้ รูปแบบการแสวงหาสัจธรรมของพระสงฆ์มีหลายลักษณะ เช่น การฝึกปฏิบัติบำเพ็ญภาวนาในอาราม การปลีกหนีถิ่นที่อยู่ป่าเป็นครั้งคราว การออกจาริกฝึกฝนไปยังถิ่นที่ต่างๆ เป็นต้น แล้วแต่อัธยาศัยของภิกษุแต่ละรูป พอมี

ความสามารถก็บริหารวัดวาอาราม บำเพ็ญศาสนกิจเกี่ยวข้องกับประชาชน หลักสูตรสำหรับการบำเพ็ญภาวนาใช้หลักสติปัฏฐานสูตร คือ การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวเรา เขา หลังพุทธกาล พุทธศาสนาย้ายตัวยิ่งขึ้น วัดมีบทบาทต่อสังคมมากขึ้น เริ่มตั้งแต่ยุคของพระเจ้าอโศกเป็นต้นมา โดยเฉพาะในช่วงมหายานรุ่งเรือง วัดได้พัฒนาไปเป็นมหาวิทยาลัยทางพุทธศาสนาที่ใหญ่โตหลายแห่ง ตั้งแต่หลังสังคายนาครั้งที่ ๑ เป็นต้นมา วิถีชีวิตพระสงฆ์เพิ่มภาระที่สำคัญในการรักษาพุทธพจน์ เกิดการศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์เป็นสาย เกิดระบบ “คันถุระ” คู่ขนานไปกับระบบ “วิปัสสนาธุระ” ซึ่งเป็นพื้นฐานการดำรงชีวิตพรหมจรรย์ของพระสงฆ์ และพัฒนาไปสู่ “คามวาสี-อรัญวาสี” ในประเทศศรีลังกาแล้วขยายมายังประเทศไทยในอาณาจักรสุโขทัย

๒) พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมในพุทธศาสนาในประเทศไทย สมัยโบราณ พระพุทธศาสนาเถรวาทแบบทวารวดี เถรวาทแบบพุกาม มหายนแบบขอม และแบบศรีวิชัย กระจายอยู่ตามภูมิภาคต่างๆ ของพื้นที่ประเทศไทยในปัจจุบัน ในสมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ วัดจัดได้ ๒ รูปแบบ คือ คณะอรัญวาสีที่เน้นหนักในด้านวิปัสสนาธุระ กับ คามวาสี ที่เน้นหนักไปในด้านคันถุระ ในสมัยรัตนโกสินทร์หลังปฏิรูปพุทธศาสนาสมัยรัชกาลที่ ๕ ภารกิจด้านปริยัติธรรมได้รับการสนับสนุนเจริญก้าวหน้าตรงข้ามกับด้านปฏิบัติธรรมกลับไม่ได้รับการสนับสนุนเท่าที่ควร โชคดีที่พระสงฆ์บางรูป เช่น พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ หลวงปู่เสาร์ หลวงปู่มั่น หลวงพ่อสด หลวงพ่อโชดก หลวงพ่ออาจ หลวงพ่อพุทธทาส หลวงพ่อเทียน เป็นต้น ให้ความสนใจและปฏิบัติจริงจังจึงจนทำให้รูปแบบการบำเพ็ญภาวนาฟื้นตัว มีความมั่นคงเข้มแข็งเป็นที่นิยมอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จากการฝึกฝนในรูปแบบจาริกธุดงค์ไปตามแม่น้ำ ลำธาร ภูเขาป่าไม้ เขตพื้นที่ชนบทถิ่นทุรกันดารของหลวงปู่เสาร์และหลวงปู่มั่น พร้อมกับสั่งสอนศิษย์ในลักษณะห้องเรียนเคลื่อนที่ เป็นแหล่งบ่มเพาะพระอรหันต์ สร้างลูกศิษย์ได้เป็นจำนวนมาก และศิษย์เหล่านั้นก็ขยายภารกิจให้กว้างขวางออกไป เช่น หลวงพ่อชา สุภทฺโท หลวงพ่อวิริยงค์ สิริธโร เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีสำนักปฏิบัติธรรมที่เด่นๆ ในภาคอีสานหลายกลุ่ม เช่น หลวงพ่อเทียน พระอาจารย์สมภพ โชติปัญญา พระมหาสม สิริปัญญา พระครูสุคนธ์คณารักษ์ เป็นต้น

๓) พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ท่านมีนามเดิมว่ามั่น แก่นแก้ว ดำรงชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ.๒๔๑๓ - ๒๔๙๒ ชาวจังหวัดอุบลราชธานี ได้บรรพชาเป็นสามเณร และอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ตามคติชาวพุทธไทยสมัยโบราณ ในเบื้องต้นฝึกศึกษากับพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล และพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ โดยใช้รูปแบบการปฏิบัติบำเพ็ญภาวนาสิกขาจาริกธุดงค์ไปในถิ่นทุรกันดารเขตพื้นที่ภาคอีสาน ภาคกลาง ภาคเหนือ ตลอดถึงประเทศเพื่อนบ้าน ตามแม่น้ำ ลำธาร ป่าไม้ ภูเขา ถ้ำ พร้อมกับสั่งสอนศิษย์ไปด้วย เป็นห้องเรียนเคลื่อนที่ จนกระทั่งหลังกลับจากการจาริกในแถบภาคเหนือ ๕ พรรษาสุดท้าย ได้ปักหลักสั่งสอนศิษย์ที่วัดภูริทัตตถิราวาส (วัดป่าบ้านหนองผือ) จังหวัดสกลนคร ฝึกฝนลูกศิษย์ที่มีความสามารถช่วงท้ายหลายรูป เช่น หลวงตามหาบัว ญาณสมปนฺโน หลวงพ่อชา สุภทฺโท หลวงพ่อวิริยงค์ สิริธโร เป็นต้น สำนักปฏิบัติตามแนวทางหลวงปู่มั่น เรียกว่า “วัดป่า” เน้นความเป็นธรรมชาติป่า อาคารสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ไม่ใหญ่โต แทรกอยู่ในป่า เหมาะแก่การบำเพ็ญสมณธรรม พื้นฐานการปฏิบัติเคร่งครัดตามหลักพระวินัย การบำเพ็ญจิตภาวนายึดหลักภาวนาพุทโธเป็นบรรทัดฐานเดียวกัน หลวงปู่มั่นเน้นการพัฒนาในตัวศิษย์ให้บรรลุจุดมุ่งหมายแห่งพุทธธรรมเป็นหลัก การบริหารจัดการวัดวาอารามขึ้นอยู่กับวาสนาบารมีของลูกศิษย์แต่ละคน สภาพปัจจุบันวัดป่าปรับเปลี่ยนเพื่อให้เหมาะสมตามกาลเวลาของโลกที่เปลี่ยนแปลงไป แต่ก็ยังคง

รักษาแก่น เพื่อสร้างคุณค่าให้กับชุมชนสังคมในด้านปฏิบัติขัดเกลา ดังแนวทางของหลวงหลวงปู่วิรังค์ ลูกศิษย์คนสำคัญที่ดำเนินการสถาบันพลังจิต ให้เห็นเป็นที่ประจักษ์ในปัจจุบัน

๔) พัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรมสายหลวงพ่อบุญ สุภทฺโท ดำรงชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ.๒๕๖๑ – ๒๕๓๕ เป็นชาวจังหวัดอุบลราชธานีเช่นเดียวกับหลวงปู่มั่น ได้บรรพชาเป็นสามเณร และอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ตามประเพณีวิถีชีวิตของชาวพุทธไทยสมัยโบราณ ช่วงต้นได้ฝึกศึกษาด้านปริยัติอย่างจริงจัง แต่ผิดหวังจึงได้เปลี่ยนแนวทางมาเอาจริงด้านการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดนการจาริกธุดงค์แสวงหาอาจารย์ ด้านกรรมฐานตามสถานที่ต่างๆ จนได้พบและฟังธรรมจากหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต เกิดแรงบันดาลใจอย่างมากในการฝึกปฏิบัติขัดเกลา หลังจากนั้นได้ใช้รูปแบบสิกขาจาริกธุดงค์แสวงหาประสบการณ์ทางธรรม แกวมภาคอีสานร่วมสิบปี จึงได้เดินทางกลับมาก่อตั้งสำนักหนองป่าพง และพัฒนาสำนักแห่งนี้ให้มีความเจริญรุ่งเรืองจนโด่งดังเป็นที่รู้จักไปทั่วโลก สิ่งที่สร้างความแปลกใจเป็นอย่างมากคือ ท่านสามารถฝึกฝนลูกศิษย์ที่เป็นชาวไทยและชาวต่างประเทศให้บรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดได้ การจัดโครงสร้างทางกายภาพของวัด สิ่งปลูกสร้างไม่ใหญ่โตหรูหราฟุ่มเฟือย แผงในธรรมชาติ รักษาสภาพธรรมชาติป่า เป็นรมณีสถาน เหมาะสำหรับการบำเพ็ญภาวนา เกื้อกูลต่อสิ่งมีชีวิตทุกชนิด พระสงฆ์ดำรงชีวิตที่เรียบง่าย แต่เคร่งครัดในพระวินัยและกฏระเบียบของวัด การประยุกต์หลักอุดมคติแห่ง “สังฆะ” มาเป็นระเบียบแบบแผน ส่งผลให้เกิดชุมชนแห่งการเรียนรู้ ตลอดถึงการบริหารจัดการสำนักสาขาในเครือข่าย มีความเป็นระบบ มั่นคง เชื่อมโยงถึงกัน ฟังพากันและกัน แม้หลวงพ่อบุญจะจากไปแล้ว แต่การบริหารองค์กรของวัดหนองป่าพง ยังมั่นคงเข้มแข็ง และมีแนวโน้มที่จะขยายตัวเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

ผลการศึกษารูปแบบของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน จากการศึกษาพบว่า สาระสำคัญของแนวคิดแนวเกี่ยวกับการสอนทางตะวันตก แนวคิดการสอนของพระพุทธศาสนา แนวคิดพุทธตรรกศาสตร์ เป็นพื้นฐานเบื้องต้นสำหรับการศึกษารูปแบบการใช้เหตุผลของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่อบุญ สุภทฺโท ซึ่งเป็นตัวแทนของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน จำแนกได้ ๕ ประการ ได้แก่ เหตุผลแบบอุปนัย แบบนิรนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา ดังต่อไปนี้

๑) ในแนวคิดแนวเกี่ยวกับการสอนทางตะวันตก มีมุมมองต่างกัน แนวคิดการสอนกลุ่มต่างๆ ของตะวันตกไม่ว่าจะเป็น สารัตถนิยม นิรันตรนิยม พิพัฒน์นิยม เป็นต้น ล้วนมีจุดแข็งและจุดอ่อนที่แตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับว่าจะสามารถประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมได้อย่างไร เพราะไม่มีระบบการศึกษาที่สมบูรณ์ที่สุด ส่วนแนวคิดการสอนของพระพุทธศาสนา มีพัฒนาการต่อจากการศึกษาแบบคร่ำเรื้อนของชาวอารยัน สู่อุบายทางการศึกษาคือวัดในพุทธศาสนา โดยมีบรมครูคือพระพุทธเจ้าและองค์กรสังฆะทำหน้าที่ในการสั่งสอน การจัดการศึกษาตามแนวพุทธยึดหลักไตรสิกขา คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา อธิปัญญาสิกขา โดยเริ่มจากสร้างสัมมาทิฐิเป็นเบื้องต้น ดำเนินตามหลักภาวนา ๔ และประเมิณผลด้วยหลักภาวิต ๔

๒) แนวคิดพุทธตรรกศาสตร์ สมัยพุทธกาลพระองค์มัทรงสนับสนุนให้สาวกเสียเวลาในการแสวงหาความจริงในเชิงตรรกะ โดยเฉพาะปัญหาทางอภิปรายญา ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้แล ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ใช้เหตุผลคาดคะเนเอาไม่ได้ ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิต ซึ่งตถาคตรู้แจ้งได้เองแล้วสั่งสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งตาม อันเป็นเหตุให้คนกล่าวว่ายกย่องตถาคตถูกต้องตาม

ความเป็นจริง”^๑ แม้ว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่เข้าถึงความจริงด้วยสมาธิ แต่ตรรกะก็มีบทบาทเป็นมรรควิธีเบื้องต้นสู่การตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า การประกาศธรรม สร้างศรัทธาดึงดูดคนเข้าสู่หลักธรรมพุทธศาสนา ปกป้องพุทธศาสนา หักล้างวาทะแนวคิดอื่น ด้วยความที่ศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ให้อิสระทางความคิด สนับสนุนเหตุผลเป็นพื้นฐาน จึงพบว่ามีการใช้ตรรกะอยู่ทั่วไปในพุทธศาสนา ช่วงหลังพุทธปรินิพพานกรณีพระนาคเสนโต้เถียงกับพระเจ้ามิลินท์เป็นหลักฐานยืนยันการใช้ตรรกะในพุทธศาสนาที่ชัดเจน ต่อมากระบวนการฝึกใช้เหตุผลถูกพัฒนาอย่างเป็นระบบ ในยุคสมัยของท่านนาคคารชุน ต่อแต่นั้นมา ชาวพุทธมหายานได้สร้างเครื่องมือคือตรรกศาสตร์ เพื่อจรรโลงพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองมั่นคง การศึกษาเรียนรู้ของนักบวชชาวพุทธมหายานได้ใช้ตรรกศาสตร์เป็นพื้นฐานในการฝึกฝนได้ว่าเป็นที่แพร่หลายกระทั่งปัจจุบัน ระบบเหตุผลหรือตรรกะจึงมีบทบาทสำคัญต่อพัฒนาการของพุทธศาสนามาโดยตลอด

๓) รูปแบบการใช้เหตุผลของของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน ศึกษาจากการใช้เหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต และหลวงพ่อบุชา สุภทฺโท จำแนกได้ ๕ ประการ ได้แก่ รูปแบบการใช้เหตุผลแบบอุปนัย แบบนิรนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา รูปแบบการใช้เหตุผลทั้ง ๕ ประการ มีความสัมพันธ์กับปัญญา ๓ ระดับ คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา และศักยภาพของเหตุผลหรือปัญญาในแต่ละระดับ มีความเชื่อมโยงกับระดับของจุดมุ่งหมายทางพระพุทธศาสนาที่จัดได้ ๒ ระดับคือ โลกียะกับโลกุตระ เพื่อความเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น และเป็นฐานในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ในรูปแบบแห่งเหตุผล ระดับของปัญญา จึงอาจสรุปเป็นตารางที่ ๑ ได้ดังนี้

ตารางที่ ๑

ความเชื่อมโยงสัมพันธ์ของรูปแบบเหตุผล-ปัญญา-เป้าหมาย

สุตมยปัญญา	จินตามยปัญญา	ภาวนามยปัญญา	เป้าหมาย/ระดับปัญญา
อุปนัย เปรียบเทียบ	นิรนัย โยนิโสมนสิการ		โลกียะ
อุปนัย เปรียบเทียบ	นิรนัย โยนิโสมนสิการ	ปฏิบัติภาวนา	โลกุตระ

จากตารางที่ ๑ แสดงการสังเคราะห์กระบวนการทางเหตุผล ๕ ประการ คือ เหตุผลแบบอุปนัย แบบนิรนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา ลงในปัญญา ๓ คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และภาวนามยปัญญา อธิบายได้ดังนี้ (๑) สุตมยปัญญา เป็นความรู้ที่เกิดจากการสดับ การเล่าเรียน อ่านตำรา การแนะนำสั่งสอนเพิ่มเติม เทียบได้กับเหตุผลแบบอุปนัย และเหตุผลแบบเปรียบเทียบ เพราะสอดคล้องกันในแง่ของการรับรู้ในสิ่งประจักษ์ รู้จากประสบการณ์ตรง เชื่อมโยงจากสิ่งที่เป็นรูปธรรมสู่นามธรรม (๒) จินตามยปัญญา ได้แก่กระบวนการพัฒนาปัญญาจากการคิด การพิจารณาหาเหตุผล เทียบได้กับเหตุผลแบบนิรนัย และเหตุผลแบบโยนิโสมนสิการ เพราะมีลักษณะที่สอดคล้องกันในแง่ของการใช้เหตุผล ด้วยความคิดสร้างความรู้ด้วยกระบวนการทางความคิด (๓) ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการฝึกฝนอบรมลงมือปฏิบัติ ซึ่งถือว่าเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุดที่จะทำให้บรรลุถึงความจริงสุดท้ายหรือความจริงสูงสุด

^๑ที.สี. (ไทย) ๙/๑๐๔/๓๙.

ในพุทธศาสนา เทียบได้กับเหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา รูปแบบเหตุผล-ปัญญามีความเชื่อมโยงกับเป้าหมาย กล่าวคือ จุดมุ่งหมายของพุทธศาสนา คือพัฒนามนุษย์ให้บรรลุคุณธรรมลุ่มลึกไปตามลำดับจากชั้นโลกียะถึงชั้นโลกุตระ โดยอาศัยกระบวนการทางเหตุผลหรือปัญญาจากขั้นพื้นฐานคือ เหตุผลแบบนिरันย อุปนัย เปรียบเทียบ โยนิโสมนสิการ ซึ่งเหตุผลระดับนี้เป็นความรู้ระดับขั้นสุดมยปัญญาและจินตามยปัญญา ให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดได้ในระดับโลกียะ หากจะพัฒนาให้สูงส่งไปกว่านี้ ต้องใช้เหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา ซึ่งเหตุผลระดับนี้เป็นความรู้ระดับภาวนามยปัญญา สามารถนำพามนุษย์ให้บรรลุความจริงขั้นสูงสุดในระดับโลกุตระได้

ผลการศึกษาคคุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของพระสงฆ์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอิทธิพลต่อศรัทธาของประชาชน จากการศึกษาพบว่าคุณค่าของเหตุผล จำแนกได้ ๕ ด้าน ได้แก่ คุณค่าด้านปัญญา ด้านจิตใจ ด้านปฏิบัติ ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคม การสังเคราะห์คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ฐิริทตโต และหลวงพ่อบุชา สุภทโท ดังปรากฏผลต่อไปนี้

๑) คุณค่า หมายถึง คุณค่าด้านปัญญา คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านปฏิบัติ คุณค่าด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม การวิเคราะห์สังเคราะห์การใช้เหตุผลในการสอนธรรม ๕ รูปแบบ ได้แก่ แบบนिरันย แบบอุปนัย แบบเปรียบเทียบ แบบโยนิโสมนสิการ และแบบปฏิบัติภาวนา ของหลวงปู่มั่น ฐิริทตโต และหลวงพ่อบุชา สุภทโท ลงในคุณค่าของเหตุผลทั้ง ๕ ประการ ปรากฏว่าคุณค่าของเหตุผลพระธรรมอาจารย์ทั้งสองรูป เกิดผลในลักษณะเดียวกัน คือ เหตุผลแบบอุปนัย ก่อให้เกิดคุณค่าด้านปฏิบัติ ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคมเป็นหลัก ส่วนคุณค่าด้านปัญญา และคุณค่าด้านจิตใจระดับรองลงไป เหตุผลแบบนिरันย เหตุผลแบบเปรียบเทียบ และเหตุผลแบบโยนิโสมนสิการ ก่อให้เกิดคุณค่าด้าน ปัญญา จิตใจ และปฏิบัติเป็นหลัก ส่วนคุณค่าด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคมระดับรองลงไป เหตุผลแบบปฏิบัติภาวนา ก่อให้เกิดคุณค่าด้านสูงสุดเท่ากันทั้ง ๕ ด้าน และการใช้เหตุผลทั้ง ๕ รูปแบบก่อก่อให้เกิดคุณค่าด้านปฏิบัติสูงสุดเช่นเดียวกัน

๒) หลักธรรมหรือหัวข้อธรรม ที่นำมาศึกษาวิเคราะห์ตามโครงสร้างคุณค่า ๕ ประการ เช่น บทเทศนามโนคือใจ เรื่องเทวดา การกินเจ กะปอมก่า ธุดงค์ที่แท้จริง มัชฌิมา ปลง ฐิตะภูติ รักษาจิตดวงเดียว รักษาวินัยได้ทั้งหมด เปรียบเทียบฝึกฝนฝรั่งกับการฝึกควายไถนา ไก่ป่า-ไก่บ้าน ธรรมะอยู่ที่ตัวเราไม่ได้อยู่ในตัวหนังสือ กินน้อย-นอนน้อย-พูดน้อย คือนักปฏิบัติ กินมาก-นอนมาก-พูดมาก คือคนโง่ เป็นต้น คำสอนเหล่านี้ส่งผลให้เกิดคุณค่าแตกต่างกัน คือ การสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลอุปนัยและรูปแบบเปรียบเทียบ เป็นเหตุผลระดับสุดมยปัญญา เน้นหนักไปในด้านการเข้าใจโลกรอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น สร้างความรู้อื่นๆ และปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้ถูกต้อง การสอนธรรมตามรูปแบบของเหตุผลนिरันยและรูปแบบโยนิโสมนสิการ เป็นเหตุผลระดับจินตามยปัญญา เน้นหนักไปในคุณค่าด้านความคิด ทิฐิฐิ ความเห็น ความเข้าใจโดยนัยเหตุผล และปฏิบัติได้ถูกต้อง การสอนธรรมตามรูปแบบปฏิบัติภาวนา เป็นเหตุผลระดับภาวนามยปัญญา เน้นหนักไปในกระบวนการฝึกปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งจากภายในที่ละเอียดประณีตลึกซึ้งที่สุด สามารถปรับเปลี่ยนพฤติกรรมเชิงลึกของมนุษย์ได้ ก่อเกิดคุณค่าครบทุกด้าน คือ ด้านปัญญา ด้านจิตใจ ด้านปฏิบัติ ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคม เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นขอให้พิจารณาจากตารางที่ ๒ ประกอบ ดังนี้

ตารางที่ ๒

คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่น ฐิริทตโต และหลวงพ่อบุชา สุภทโท

รูปแบบเหตุผล	คุณค่า				
	นามธรรม		รูปธรรม		
	ปัญญา	จิตใจ	ปฏิบัติ	เศรษฐกิจ	สังคม
เหตุผลแบบนิรนัย : -ระดับจินตตามยปัญญา/ การคิด ทิฐุณี ความเห็น ความเข้าใจโดยนัย เหตุผล -ลักษณะ เช่น ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัว ชี้นำแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต	*****	*****	*****	**	**
เหตุผลแบบอุปนัย : - ระดับสุดมยปัญญา/ ปรโตโฆสะ -ลักษณะ เช่น การเข้าใจโลกรอบตัว มีอิทธิพลต่อการรับรู้ การมอง การเห็น การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป	**	**	*****	*****	*****
เหตุผลแบบเปรียบเทียบ : อุปมา ความคิดกลมกลืนกันระหว่างอุปนัย-นิรนัย อ้างเอาส่วนที่ เหมือนกันทั้งเนื้อหาและสิ่งที่มุ่งหวัง มาเทียบเคียงให้เกิดความรู้ใหม่	*****	*****	*****	**	**
เหตุผลแบบโยนิโสมนสิการ : - ระดับวิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย แบบแยกแยะส่วนประกอบ สามัญ ลักษณะหรือแบบรู้เท่าทันธรรมดา แบบอริยสัจ/แบบแก้ปัญหามา แบบ อรรถธรรมสัมพันธ์ แบบรู้ทันคุณโทษและทางออก แบบคุณค่าแท้- คุณค่าเทียม แบบเร้ากุศล แบบอยู่กับปัจจุบัน และแบบวิภาษวาท - ลักษณะ เช่น ยึดถือลัทธิ ศาสนา อุดมการณ์ ค่านิยมต่าง ๆ เป็นตัว ชี้นำแนวทางแห่งพฤติกรรมและวิถีชีวิต	*****	*****	*****	**	**
การปฏิบัติภาวนา : - การปฏิบัติบำเพ็ญ ภาวนามยปัญญา การหยั่งรู้ - ลักษณะ เป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทาง ปัญญาสูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคล สร้างหรือเปลี่ยนแปลงท่าทีการมองโลกและชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและ ดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งยงกว่าทิฐุณี	*****	*****	*****	*****	*****

๓) คุณค่าของเหตุผลในการสอนธรรมของหลวงปู่มั่นและหลวงพ่อบุชา จัดเป็นกระบวนการทางเหตุผล และการบรรลุความจริง ๒ ระดับ คือ ระดับโลกียะและโลกุตระ ซึ่งสามารถเชื่อมโยงกับปัญญา ๓ ระดับ ได้ ดังนี้ กระบวนการทางเหตุผลและการบรรลุความจริงระดับโลกียะ เป็นปัญญาขั้นสุดมยปัญญา และจินตตามยปัญญา ส่วนกระบวนการทางเหตุผลและการบรรลุความจริงระดับโลกุตระเป็นปัญญาระดับภาวนามยปัญญา คุณค่าของเหตุผลระดับโลกียะ เป็นเหตุผลที่กระตุ้นให้เกิด การพัฒนาปัญญาจากการคิด การใช้เหตุผลด้วยความคิด ความรู้จากกระบวนการความคิด เป็นความรู้ระดับทิฐุณีความเห็น มีความสอดคล้องกับจินตตามยปัญญา ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดจากโยนิโสมนสิการเป็นหลัก รูปแบบแห่งเหตุผลชนิดนี้มีน้ำหนักในด้านคุณค่าเชิง

นามธรรม คือ สร้างปัญญาและจิตใจให้มีทัศนคติที่ถูกต้อง มีความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทัน การเปลี่ยนแปลง มีจิตมั่นคง เข้มแข็งอดทน จิตสะอาดบริสุทธิ์ จิตสงบร่มเย็น มีความสุขในการใช้ชีวิต ซึ่งเชื่อมโยงไปถึงคุณค่าเชิงรูปธรรม คือ ยึดถือแนวทางปฏิบัติ อุดมการณ์ ค่านิยมต่างๆ การเข้าใจโลกรอบตัว สร้างความรู้อื่นๆ ต่อไป รูปแบบแห่งเหตุผลชนิดนี้มีน้ำหนักในด้านคุณค่าเชิงรูปธรรม คือ คุณค่าด้านการปฏิบัติ ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคม หมายถึงมีความสามารถในการจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบและปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องมากขึ้น จัดการความเป็นอยู่ขั้นพื้นฐานได้ถูกต้องไม่ก่อความเดือดร้อนทั้งต่อตนเองและผู้อื่น การมีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม ส่วนคุณค่าของเหตุผลระดับโลกุตระ สะท้อนคุณค่า กระตุ้นให้เกิดการปฏิบัติบำเพ็ญภavana เพื่อให้เกิดการหยั่งรู้ อันเป็นความรู้กระจ่างชัดและลึกซึ้งที่สุด เป็นผลสำเร็จทางปัญญา สูงสุดที่มนุษย์จะทำได้ มีความสอดคล้องกับ ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฝึกฝนอบรมลงมือปฏิบัติ ซึ่งถือว่าเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุดที่จะทำให้บรรลุถึงความจริงสุดท้ายหรือความจริงระดับสูงสุดในพุทธศาสนาได้ สามารถชำระล้างจิตสันดานของบุคคลสร้างหรือเปลี่ยนแปลงทำให้การมองโลกและชีวิตมีผลต่อพฤติกรรมและดำเนินชีวิตอย่างเด็ดขาดและแน่นอนยิ่งขึ้นยิ่งกว่าระดับทิฐิ รูปแบบแห่งเหตุผลชนิดนี้ก่อให้เกิดคุณค่าทั้งชื่อนามธรรมและรูปธรรม เริ่มตั้งแต่ คุณค่าด้านปัญญา คุณด้านจิตใจ คุณด้านการปฏิบัติ คุณด้านเศรษฐกิจ และคุณค่าด้านสังคม หมายถึง มีทัศนคติที่ถูกต้อง มีความรู้ความเข้าใจต่อโลกและชีวิต ฉลาดรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง มีความอิสระ หลุดพ้น ปล่อยวางได้ มีจิตมั่นคง มีความเข้มแข็งอดทน มีจิตสะอาดบริสุทธิ์ มีจิตสงบร่มเย็น มีความสุขในการใช้ชีวิต มีการจัดการทางกายภาพเป็นระเบียบ และปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุได้ถูกต้องขึ้น สามารถจัดการด้านการผลิต ด้านบริโภคได้ถูกต้อง การมีความสัมพันธ์อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์ และเพื่อนร่วมโลกได้ด้วยดี มีความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์สังคม

อภิปรายผลการศึกษา

การศึกษาด้านพัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรม พบว่าสถานะและบทบาทของวิปัสสนากรรมฐาน ในสมัยก่อนพัวพันอยู่กับเวทย์มนต์ ไสยศาสตร์ เล่นแร่แปรธาตุ ปกปิดภูมิปัญญาพุทธที่แท้จริง และในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นความรู้แบบวิทยาศาสตร์ไหลบ่ามาแรง พัดพาชาวพุทธให้หันออกจากรอบของพระพุทธรูปศาสนา ดังนั้น การศึกษาการใช้เหตุผลของพระสายวัดป่า นอกจากจะสะท้อนคุณค่าในความมีเหตุมีผลของคำสอนโดยตรงแล้ว อีกด้านหนึ่งท่านได้ทำหน้าที่ในการขจัดสิ่งแปลกปลอมในพระพุทธรูปศาสนา นำคนเข้าสู่กระแสธรรมที่แท้จริง ไม่ทำให้หลงไหลในเหตุผลของศาสตร์สมัยใหม่ และทำให้เข้าใจได้มากกว่านั้นว่า ศาสตร์ต่างๆ ไม่มีความขัดแย้งกัน นอกจากบุคคลที่เข้าไม่ถึงแก่นของศาสตร์ แล้วนำเอาทฤษฎีทั้งหลายเหล่านั้นมาสร้างความยิ่งใหญ่ให้กับอัตตาตนเอง แท้ที่จริงแล้วศาสตร์ทุกศาสตร์ไม่ว่าจะไปกว่าการเป็นเครื่องมือของมนุษย์

คุณค่าการวิจัยเรื่องนี้ นอกเหนือจากสร้างองค์ความรู้ตอบใจวิทยวิจัยได้แล้ว ยังทำให้เกิดความประทับใจในบทบาทและคุณค่าของพระสงฆ์ไทยมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะผลจากการฝึกฝนปฏิบัติด้วยความทุ่มเทเสียสละ เอาจริง ของหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต และหลวงพ่อบุชา สุภทโท จนเกิดผลสัมฤทธิ์ สามารถเปลี่ยนวิธีคิดและความเข้าใจในเป้าหมายสูงสุดทางพุทธศาสนา ที่แต่เดิมมักเข้าใจว่าเรื่องมรรค ผล นิพพาน ดูจะเป็นเรื่องที่เป็นนามธรรม ไกลตัว สูงเกินเอื้อม ไม่อาจพบได้ในชาตินี้ มนุษย์ที่เกิดมาในชาตินี้เป็นได้แต่เพียงสั่งสมบารมีเท่านั้น แต่หลวงปู่มั่นและหลวงพ่อบุชา ก็สามารถพิสูจน์ให้เห็นที่ประจักษ์ในปัจจุบันได้ งานวิจัยนี้เป็นอีกผลงานหนึ่งที่สนับสนุนการใช้เหตุผล ความมีใจกว้าง ยอมรับฟังเหตุผล มองเห็นคุณค่าของกันและกันระหว่างพระสงฆ์

สายปฏิบัติธรรมกับพระสงฆ์สายปริยัติธรรม ตลอดถึงชาวพุทธกลุ่มต่างๆ แทนการจ้องโจมตีกัน อนึ่งบทบาทการอนุรักษ์ป่าของพระสงฆ์สายวัดป่านี้ว่ามีความสำคัญไม่น้อย ก่อให้เกิดคุณค่าต่อโลกอย่างมหาศาล คุณค่าโดยรวมของวัดป่าและวัดบ้านในปัจจุบันมีความใกล้ชิดกันมากขึ้น สืบเนื่องจากการขยายตัวของเมือง ทำให้ป่ากลายเป็นบ้าน บ้านกลายเป็นเมือง ยังผลให้บทบาทของวัดวัดบ้านและวัดป่าไม่มีความแตกต่างกัน ต่างก็ตอบสนองศาสนกิจขั้นพื้นฐานในด้านวัฒนธรรมประเพณีวิถีชีวิตของชุมชนเช่นเดียวกัน

สรุปและข้อเสนอแนะ

ด้านพัฒนาการสำนักปฏิบัติ การเกิดสำนักปฏิบัติธรรมทางเลือกมากมาย เกิดผลทั้งด้านบวกและด้านลบ ด้านบวกทำให้เกิดการแข่งขันสร้างสรรค์กิจการพระศาสนาและเป็นทางเลือกของชุมชนได้หลากหลายกว้างขวาง ในด้านลบหากขาดการควบคุมที่มีประสิทธิภาพก็จะกลายเป็นช่องทางในการแสวงหาผลประโยชน์ของคนทุศีล ดังการเกิดขึ้นของสำนักปฏิบัติธรรมที่ไร้มาตรฐาน หรือสำนักปฏิบัติประเภทขุดปล่อปลา หลอกหลวงศรัทธาชาวพุทธให้ติดกับดัก หรือแม้แต่การแอบอ้างข้อวัตรปฏิบัติที่ดั่งงามของพระสงฆ์ด้านการจาริกธุดงค์ ยังมีผู้แอบแฝงแสวงหาประโยชน์อย่างไม่กลัวเกรงบาปกรรม ที่สำคัญคณะสงฆ์ยังขาดความสนใจในภารกิจด้านวิปัสสนากรรมฐานอย่างจริงจัง แนวทางแก้ไข องค์กรสูงสุดแห่งคณะสงฆ์ไทยร่วมมือกับรัฐวางแนวทางการบริหารกิจการการด้านวิปัสสนาธุระอย่างเป็นระบบ ด้านกระบวนการทางเหตุผลการสร้างคุณค่า พบว่าผลงานชิ้นศิษย์ของหลวงปู่มั่น และหลวงพ่อชาที่โดดเด่นในปัจจุบัน ดังเช่นหลวงตามหาบัว หลวงปู่วิริยงค์ สามารถปลุกกระแสสร้างความตื่นตัวในด้านการทำสมาธิ ที่ส่งผลกระทบต่อสังคมในวงกว้างทั้งในประเทศและต่างประเทศ ในขณะที่สำนักปฏิบัติตามแนวทางของหลวงพ่อชา มีระบบบริหารองค์กรสงฆ์หนองป่าพงที่เข้มแข็ง สร้างความผูกพันพึ่งพา เชื่อมโยงเครือข่ายและขยายตัวอย่างกว้างไกล ปัญหาสำคัญในด้านพัฒนาการของสำนักปฏิบัติธรรม คือ ขาดกระบวนการสืบต่อจากรุ่นสู่รุ่น ดังนั้น ควรมีกระบวนการสร้างเสริมความลุ่มลึกแห่งจิตปัญญาสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นที่เป็นรูปธรรม ปัญหาหลักที่ส่งผลในวงกว้างต่อประเด็นนี้ คือ คณะสงฆ์ยังขาดความสนใจในภารกิจด้านวิปัสสนากรรมฐานอย่างจริงจัง ทิศทางในการสร้างและพัฒนาพระวิปัสสนาจารย์ที่เชี่ยวชาญมาทดแทนรุ่นเก่าจึงขาดทิศทาง นอกจากนี้การกำกับตรวจสอบควบคุมสำนักปฏิบัติธรรมนอกระบบวินัย ตลอดถึงการจัดการกับกลุ่มบุคคลที่แอบอ้างแสวงหาผลประโยชน์จากข้อวัตรปฏิบัติที่ดั่งงามของพระสงฆ์ เช่น การจาริกธุดงค์ เป็นต้น ยิ่งไร้ผล ปัญหาเหล่านี้ทั้งหมด คณะสงฆ์ควรร่วมมือกับรัฐวางแนวทางการบริหารจัดการอย่างเป็นระบบ

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๙.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕.
- _____ . **พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔.
- พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับการปฏิรูปการศึกษาพระพุทธศาสนา**, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท). **กึ่งก้านแห่งโพธิญาณ**. ชลบุรี. วัดป่าอัมพวัน, ๒๕๕๕.

- _____ . **อุปถัมภ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๕; กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ธรรมสภา, ๒๕๔๔.
- พระไพศาล วิสาโล. **พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต**. พิมพ์ครั้งที่ ๒;
กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, ๒๕๔๖.
- พระมหาบัว ญาณสมปนฺโน. **ประวัติท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ**. พิมพ์ครั้งที่ ๕; กรุงเทพมหานคร:
บริษัท ศิลป์สยามบรรจุกุภัณฑ์และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.
- พระราชธรรมเจติยาจารย์(หลวงพ่อวิริยงค์ สิริธโร). **ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต(ฉบับสมบูรณ์)และได้
สำนัก**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทประชาชนจำกัด, ๒๕๔๑.
- มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต. **บูรพาจารย์**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดโรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๕.
- ลักษณ์ จีระจันทร์, **ตามรอยพระพุทธเจ้า**. พิมพ์ครั้งที่ ๗; กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์
พลับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐.
- สวิง บุญเจิม, **ตำรามรดกอีสาน**, อุบลราชธานี: สำนักพิมพ์มรดกอีสาน, ๒๕๕๔.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. **“พลังลาว”ชาวอีสานมาจากไหน**, กรุงเทพมหานคร:บริษัท มติชน จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๙.